SERVICIO DE INVESTIGACIÓN PREHISTÓRICA
DEL MUSEO DE PREHISTORIA DE VALENCIA

SERIE DE TRABAJOS VARIOS

Núm. 127

La ceràmica comuna de la ciutat romana de *Valentia*

Contextos arqueològics entre els segles II aC i III dC

Esperança Huguet Enguita

DIPUTACIÓN DE VALENCIA
2021

SERVICIO DE INVESTIGACIÓN PREHISTÓRICA
DEL MUSEO DE PREHISTORIA DE VALENCIA

SERIE DE TRABAJOS VARIOS
Núm. 127

La ceràmica comuna de la ciutat romana de *Valentia*

Contextos arqueològics entre els segles II aC i III dC

Esperança Huguet Enguita

DIPUTACIÓN DE VALÈNCIA
2021

DIPUTACIÓN DE VALÈNCIA

SERVICIO DE INVESTIGACIÓN PREHISTÓRICA
DEL MUSEO DE PREHISTORIA DE VALENCIA

SERIE DE TRABAJOS VARIOS
Núm. 127

La Serie de Trabajos Varios del SIP se intercambia con publicaciones dedicadas a la Prehistoria, Arqueología en general y ciencias o disciplinas relacionadas (Antropología cultural o Etnología, Antropología física o Paleoantropología, Paleontología, Paleolingüística, Epigrafía, Numismática, etc.), a fin de incrementar los fondos de la Biblioteca del Museu de Prehistòria de València.

We exchange Trabajos Varios del SIP with any publication concerning Prehistory, Archaeology in general, and related sciences (Cultural Anthropology or Ethnology, Physical Anthropology or Human Palaeontology, Palaeolinguistics, Epigraphy, Numismatics, etc) in order to increase the batch of the Library of the Prehistory Museum of Valencia.

INTERCAMBIOS
Biblioteca del Museu de Prehistòria de València
Corona, 36 – 46003 València
Tel.: +34 963 883 599; Fax: +34 963 883 536
Correo-e: bibliotecasip@dival.es

Los Trabajos Varios del SIP y el resto de publicaciones del Museu de Prehistòria de València son de libre acceso en la URL permanente: http://www.mupreva.es/pub

Edita: MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA – DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

Creative Commons. Reconocimiento-NoComercial-CompartirIgual 3.0 España (CC BY-NC-SA 3.0)
Excepto para aquellas imágenes donde se indican reservas de derechos

ISBN: 978-84-7795-912-0
eISSN: 1989–540
Depósito legal: V-3958-2021

Diseño y maquetación: Estudio U-GET! | AS, MG
Imprime: LaImprentaCG

A Neus i Aniol, perquè aquest treball
s'ha fet furtant el temps de la seua mare.

Als meus companys de professió,
per estimar-se la terra i voler contar la seua història.

Pròleg

Els estris de cuina, fabricats majoritàriament en ceràmica, són els que s'utilitzen de manera quotidiana per a tasques tan repetitives i essencials com preparar els aliments i consumir-los. Per tant, estan lligats estretament amb un hàbit de tan pregon significat cultural com és el de menjar. Els seus bocins constitueixen una part majoritària de les restes de caràcter moble que els arqueòlegs trobem quan examinem amb cura les entranyes de la terra per cercar respostes a les nostres preguntes. Aquests fragments tan nombrosos, però, pertanyen a la classe de ceràmica que menys interès desperta entre els investigadors, menystinguda per la seua escassa vistositat, pel seu caràcter fins i tot groller. Forma part d'allò que sovint queda per estudiar als magatzems dels museus o en el millor dels casos és objecte d'una aproximació. Tanmateix, resulta paradoxal que la vaixella que més s'utilitza, la que és més nombrosa, siga la que menys ens interessa: és un fet que sens dubte ens hauria de portar a una reflexió.

Aquesta no és precisament l'actitud de l'autora del volum que tinc el gust de prologar. Esperança Huguet Enguita s'estima la ceràmica romana, tota la ceràmica, també la més humil. Des de ben jove va sentir l'atracció per l'argila cuita i s'hi ha dedicat amb dues qualitats que la caracteritzen i que són tan necessàries per a la nostra professió: perseverança i rigor. Ben prompte es va adonar que els atuells més senzills també poden donar resposta a preguntes complexes, que només cal aprendre a dialogar amb ells. Es va interessar per allò que interessa poc, que no llueix amb els resultats de la recerca, però que no sols és fonamental, sinó que veritablement té un gran potencial informatiu. I s'hi va dedicar amb mètode i tenacitat. El resultat és el llibre que vostès tenen a les mans, l'estudi més exhaustiu que s'ha fet sobre les produccions ceràmiques romanes de la ciutat de *Valentia*, i una de les poques monografies publicades al nostre país que tracta sobre allò que anomenem la ceràmica comuna. Com, a més a més, l'autora practica una altra virtut, la de la fidelitat a la llengua, va redactar i ara publica els resultats de la seua recerca en valencià. Considere una sort que fos alumna meua i que pensés que jo podia acompanyar-la en les seues primeres passes en l'estudi de la ceràmica romana. Recordaré alguns fets significatius d'aquests anys: el 2004 excavà amb Eleni Schindler-Kaudelka i Susanne Zabehlicky-Scheffenegger a Magdalensberg, i aquest mateix any també participà en la tercera campanya d'excavacions a la ciutat romana de *Lesera* (Forcall, Castelló), on des del 2007 s'encarregà de l'inventari i classificació de les ceràmiques. Amb la presentació del seu Treball d'Investigació per al Màster d'Arqueologia l'any 2005 i la seua posterior publicació es feu un lloc en els reduïts cercles d'estudiosos de les ceràmiques romanes a València, i començà a col·laborar amb el Servei d'Investigació Arqueològica Municipal de l'Ajuntament de València (SIAM). Després vingué la participació en l'equip de treball del projecte d'excavació dirigit per Albert Ribera a la Casa d'Ariadna de Pompeia que li permeté ampliar la seua formació en un lloc privilegiat. A continuació arribaren els encàrrecs de redacció de diferents capítols en els magnífics manuals sobre ceràmica romana que s'han publicat en els darrers anys al nostre país (2012 i 2013), i la participació en els congressos de la SFECAG (2014 i 2015) i la SECAH (2017). Al mateix temps preparava la Tesi Doctoral que va defensar l'any 2016, conciliant de manera admirable –sempre amb un difícil equilibri– la seua tasca investigadora amb la formació d'una família. Des del 2017 és investigadora adscrita a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC). En aquests anys també ha treballat per a l'American Academy in Rome i la Universitat de Cincinnati en l'inventari i classificació de les ceràmica de les seues excavacions a Pompeia. No són més que unes dates en el camí sempre incert de la recerca, uns apunts sobre la seua trajectòria cap a l'excel·lència.

L'activitat de l'autora s'insereix en una trajectòria d'estudis ceramològics en què les dones investigadores han tingut un especial protagonisme. Només cal recordar les figures de Mercedes Vegas, Glòria Trias, María Ángeles Mezquíriz, Mercè Roca, Encarnación Serrano Ramos, Carmen Aguarod i un llarg

etcètera. Destacarem en particular la primera investigadora, sens dubte pionera, per la seua primerenca especialització en el camp de la ceràmica comuna, sobre el qual tracta aquest volum. Afortunadament aquesta relació es prolonga fins a l'actualitat, quan trobem nous noms que continuen dedicant-se a aquesta tasca tan necessària com feixuga. Al País Valencià comptem amb diverses dones estudioses de les ceràmiques antigues, des de la pionera Gabriela Martín, que en la seua primera etapa es va dedicar a les ceràmiques romanes, fins a les que ho han fet sobre les ibèriques, més nombroses, com Carmen Aranegui, Helena Bonet i Consuelo Mata. Però l'interès per les ceràmiques romanes no és freqüent entre els alumnes de doctorat, i no resulta fàcil assegurar el recanvi generacional en aquest camp. En aquest context, la figura d'Esperança Huguet adquireix un major relleu per la seua doble condició d'especialista en ceràmiques romanes i la seua dedicació a les produccions que incloem en el gran i sofert calaix de l'anomenada ceràmica comuna.

Des de fa dècades, la ciutat de València ha esdevingut un important centre de recerca sobre les ceràmiques antigues. L'existència de dos organismes especialitzats en el camp de l'arqueologia, un més orientat al món ibèric, el Museu de Prehistòria-SIP, i l'altre al món romà, el SIAM, amb els quals –des dels seus orígens– la Universitat de València ha teixit una xarxa de col·laboració tan estable com productiva, ha resultat decisiva en el desenvolupament d'aquesta línia de treball orientada específicament als estudis sobre la ceràmica. A partir de les excavacions arqueològiques que des de la dècada de 1980 venen realitzant-se a la ciutat, investigadors com Albert Ribera, al front d'un ampli equip, i Vicent Escrivà –aquest també en la seua etapa com a director del Museu Arqueològic de Llíria– s'han dedicat a l'estudi de les ceràmiques d'època romana, sobretot del període republicà el primer, amb importants contribucions al coneixement de la ceràmica campaniana, i també de l'imperial el segon, aquest amb publicacions pioneres com la que tracta sobre la Terra Sigil·lada Hispànica a *Valentia* (1991), i tan esclaridores en el camp de la ceràmica comuna –el tema d'aquest volum– com les que analitzen els materials dels pous rituals d'*Edeta* (1995).

Esperança Huguet, doncs, pertany a una tercera generació que ha agafat el testimoni d'aquelles investigadores en una parcel·la de la recerca arqueològica tan fonamental com minoritària. Gràcies a la seua dedicació i interès avui forma part d'aquest grup minoritari d'especialistes que continuaran aprofundint en el camp de la ceràmica romana. No cal dir que per a mi suposa una gran complaença veure que una antiga alumna avui forma part d'aquest reduït cercle, ha estat una satisfacció acompanyar-la en aquests anys de formació i de treball, i comprovar finalment que ha sabut anar molt més enllà del que jo podia oferir-li. Avui és una gran coneixedora de les ceràmiques romanes, i una de les poques investigadores que s'ha aplicat a l'estudi de la terrissa comuna, sense dubte una *rara avis*, camp al qual no s'hauran dedicat al nostre país més de mitja dotzena de tesis doctorals.

Naturalment, deixe les explicacions sobre el contingut de l'obra a l'autora, però no vull estar-me d'assenyalar que –com passa sovint amb les tesis doctorals– aquest llibre no és més que una versió reduïda d'un treball molt més extens, de més de mil pàgines (inventari a banda), que analitza amb rigor i exhaustivitat les ceràmiques comunes i de cuina de la ciutat de *Valentia* des de la seua fundació l'any 138 aC fins al segle III. Bona coneixedora de les excavacions realitzades a la ciutat, en va seleccionar dotze amb diferents localitzacions i funcions, des l'Almoina amb els edificis pròxims al fòrum, fins a les necròpolis com l'occidental –l'única que presenta una fase de l'etapa republicana– i la de La Boatella, la més extensa, que reuneixen els conjunts més representatius d'aquestes produccions. Podem fer-nos una idea del volum del treball realitzat amb les xifres següents: 92.252 fragments ceràmics inventariats pertanyents a 10.492 recipients ceràmics (inclosos els que formen part dels contextos), dels quals 65.457 són de ceràmica comuna i de cuina que corresponen a 6.974 recipients.

En conjunt, el treball ofereix una visió molt completa de l'evolució d'aquestes produccions al llarg d'un període superior a quatre segles, amb especial atenció a la ceràmica reductora de cuina regional, amb una sèrie de taules crono-tipològiques que resulten de gran utilitat i una aproximació al món de la cuina en època romana a la ciutat. Sens dubte el llibre d'Esperança Huguet passarà a ser una obra de referència per als estudiosos de l'arqueologia romana i una fita en la recerca sobre les ceràmiques d'aquest període.

Ferran Arasa i Gil
Universitat de València

Índex

PRÒLEG VII

I. LA MÉS COMUNA DE LES CERÀMIQUES I EL SEU ESTUDI 1

Historiografia 2

Agraïments 3

II. METODOLOGIA 5

III. LA CIUTAT DE *VALENTIA* I EL SEU ENTORN 11

IV. EXCAVACIONS 21

IV.1. L'Almoina 21

IV.1.1. Excavació 21

IV.1.2. Estratigrafia 23

IV.1.3. El material ceràmic 25

IV.1.4. Conclusions 41

IV.2. Carrer de Roc Chabàs 44

IV.2.1. Excavació 44

IV.2.2. Estratigrafia 45

IV.2.3. El material ceràmic 47

IV.2.4. Conclusions 55

IV.3. Carrer Sabaters / Plaça Cisneros 57

IV.3.1. Excavació 57

IV.3.2. Estratigrafia 58

IV.3.3. El material ceràmic 60

IV.3.4. Conclusions 66

IV.4. Banys de l'Almirall 70

IV.4.1. Excavació 70

IV.4.2. Estratigrafia 71

IV.4.3. El material ceràmic 72

IV.4.4. Conclusions 80

IV.5. Plaça Nàpols i Sicília núm. 10 81
IV.5.1. Excavació 81
IV.5.2. Estratigrafia 82
IV.5.3. El material ceràmic 82
IV.5.4. Conclusions 91
IV.6. Plaça del Negret núm. 2 / Carrer Calatrava núm. 10 92
IV.6.1. Excavació 92
IV.6.2. Estratigrafia 92
IV.6.3. El material ceràmic 93
IV.6.4. Conclusions 102
IV.7. Carrer del Mar núm. 19 103
IV.7.1. Excavació 103
IV.7.2. Estratigrafia 103
IV.7.3. El material ceràmic 104
IV.7.4. Conclusions 110
IV.8. Terrisseria de l'Avinguda de la Constitució núm. 58 111
IV.8.1. Excavació 111
IV.8.2. Estratigrafia 111
IV.8.3. El material ceràmic 112
IV.8.4. Conclusions 115
IV.9. Necròpoli occidental 117
IV.9.1. Excavació 117
IV.9.2. Estratigrafia 119
IV.9.3. El material ceràmic 122
IV.9.4. Conclusions 129
IV.10. Necròpoli al nord del Túria 129
IV.10.1. Excavació 129
IV.10.2. Estratigrafia 130
IV.10.3. El material ceràmic 131
IV.10.4. Conclusions 133
IV.11. Necròpoli de Russafa 134
IV.11.1. Excavació 134
IV.11.2. Estratigrafia 135
IV.11.3. El material ceràmic 135
IV.11.4. Conclusions 135
IV.12. Necròpoli de La Boatella 136
IV.12.1. Excavació 136
IV.12.2. Estratigrafia 137
IV.12.3. El material ceràmic 139
IV.12.4. Conclusions 144
V. CERÀMIQUES DE LA CIUTAT DE *VALENTIA* 145
V.1. Època republicana 145
V.1.1. Ceràmiques d'importació 145
Ceràmica púnica 145
Ceràmica itàlica de cuina 147
Ceràmica comuna itàlica 151

Ceràmica de pasta clara recent 151
Ceràmica grisa emporitana 151
Ceràmica comuna i de cuina importada d'origen indeterminat 152
V.1.2. Ceràmiques locals i regionals 154
Ceràmica de cuina reductora 154
Ceràmica oxidant de cuina 157
Ceràmica comuna de cocció oxidant 159
Ceràmica comuna de cocció reductora 162
Ceràmica comuna pintada 162
V.2. Època imperial 162
V.2.1. Ceràmiques d'importació 163
Ceràmica itàlica de cuina: de la Campània i del Laci 163
Ceràmica africana de cuina 165
Ceràmica comuna africana 174
Ceràmica comuna oriental 176
Ceràmica grisa emporitana tardana 177
Ceràmica comuna importada indeterminada 177
V.2.2. Ceràmiques locals i regionals 177
Ceràmica de cuina reductora regional 177
Ceràmica oxidant de cuina 186
Ceràmica comuna de cocció oxidant 186
Ceràmica comuna de cocció reductora 209

VI. LA CERÀMICA COMUNA A *VALENTIA* EN EL SEU TEMPS. PERIODITZACIÓ DELS CONJUNTS 211
VI.1. Època republicana 211
VI.1.1. Període fundacional (138-130 aC) 211
VI.1.2. Període postfundacional (130-100 aC) 213
VI.1.3. Primer quart del segle I aC (o període previ a la destrucció pompeiana: 100-75 aC) 213
VI.1.4. Període de destrucció de la ciutat per les tropes de Pompeu (75 aC) 217
VI.1.5. Conclusions de l'època republicana 217
VI.2. Època imperial 218
VI.2.1. El principat d'August (5 aC-14 dC) 218
VI.2.2. Dinastia Juli-Clàudia (14-69 dC) 218
VI.2.3. Dinastia Flàvia (69-96 dC) 218
VI.2.4. Dinastia Antonina: de Nerva a Adrià (96-138 dC) 221
VI.2.5. Dinastia Antonina: des d'Antoní Pius fins a Còmmode (138-192 dC) 221
VI.2.6. Dinastia Severa (193-217 dC) 224
VI.2.7. Període dels emperadors siris i iliris (218-282 dC) 224
VI.2.8. Conclusions de l'època imperial 224

VII. LA CERÀMICA COMUNA A *VALENTIA* EN EL SEU LLOC. PRODUCCIÓ, DISTRIBUCIÓ I ÚS 229
VII.1. Producció, comercialització i formes d'arribada 229
VII.2. Funcionalitat: els diferents usos de la ceràmica a *Valentia* 233
VII.2.1. Cuina al món romà: la cuina romana front a les cuines romanes 233
VII.2.2. Ritualitat: una mirada sacra sobre la ceràmica 238

VIII. CONCLUSIONS: BALANÇ DE L'ESTUDI DE LA CERÀMICA COMUNA A *VALENTIA* 243

BIBLIOGRAFIA 249

ANNEX 1. Taules resums dels inventaris ceràmics dels contextos arqueològics analitzats 263

ANNEX 2. Estudi de caracterització arqueomètrica de la ceràmica regional reductora de cuina altimperial a *Valentia* i *Saguntum* (M. Madrid i Fernández i J. Buxeda i Garrigós) 295

I
La més comuna de les ceràmiques i el seu estudi

Aquest treball pretén ser un estudi en profunditat de la ceràmica comuna de la ciutat de *Valentia*, des de la seua fundació fins al segle III dC, moment en el qual començà un canvi social i cultural que també reflecteix en el material arqueològic. El punt de partida del treball és ben clar, la fundació *ex novo* de la ciutat l'any 138 aC, amb l'establiment de legionaris llicenciats. El moment final no ve determinat per una data concreta i fixa com la de la fundació. Tanmateix, l'estudi de diferents jaciments i excavacions mostren que a partir del segle III dC hi ha un canvi des del punt de vista del material. Crisi del segle III? Invasions bàrbares? Trasbals de les institucions romanes? No hi ha una única causa, ni es pot explicar de manera senzilla, però el que és cert és que en el segle III dC hi hagué una important crisi urbana i fins i tot algunes ciutats s'abandonaren, en l'àmbit rural també s'abandonaren moltes de vil·les. Aquesta crisi municipal es reflecteix en un deteriorament de les infraestructures urbanes i en què els usos privats guanyaren terreny als espais públics. En aquest treball estudiarem la ceràmica comuna i de cuina fins a aquest moment.

La ceràmica és una eina més per conèixer la societat i estudiant-la s'intueixen també els canvis. Les ceràmiques són un espill on es reflecteixen les zones hegemòniques, les rutes comercials i els costums socials. Aquesta informació és ben clara pel que fa a la vaixella fina (Olmos 2004: 4), ja que està subjecta a les modes però també es pot estendre a les àmfores, els contenidors que transportaven alguns dels líquids més apreciats de l'antiguitat. Podria pensar-se que la ceràmica comuna no pot aportar més llum en aquest sentit pel seu caràcter utilitari, però contràriament, és ben sensible als canvis socials i, sobretot en àmbit culinari, està estretament relacionada amb la identitat cultural. La ceràmica comuna i de cuina respon a criteris pràctics i necessitats d'ús quotidià per la qual cosa presenta un relatiu valor simbòlic, amb excepció dels contextos rituals, i un alt grau de funcionalitat. Està poc subjecta a les modes i als canvis estètics que afecten a la vaixella fina, per això les precisions cronològiques que proporciona són relatives (Santoro 2005: 349). En alguns casos, en concret en les produccions importades estandarditzades i ben estudiades, les datacions són prou precises, però en general la ceràmica comuna aporta datacions àmplies i una interessant informació evolutiva de les formes si s'analitzen contextos cronològicament dilatats en el temps. Però més enllà de precisions cronològiques, la importància de l'estudi de ceràmica comuna resideix en la informació indirecta que aporta sobre gustos, usos i costums culinàries/domèstiques i la seua variació temporal i espacial. A més, proporciona informació sobre el comerç a escala petita (local), mitjana (regional) i gran (importacions) i sobre les tècniques de fabricació i artesanat que creà cada producció concreta.

Algunes de las formes ceràmiques que ací presentem tenen el seu paral·lel en bronze com les marmites, les paelles, els coladors, els cassons i les gerres; en vidre com els bols o les ampolles; i també en vaixella fina. Per completar els béns mobles de les cuines romanes s'haurien d'incloure recipients i utensilis de fusta, espart, cuir i altres matèries orgàniques dels quals únicament queden representacions iconogràfiques o restes ínfimes de matèries orgàniques que sense les anàlisis pertinents són impossibles de detectar.

Així doncs, durant el llarg període de quasi 450 anys que estudiarem, veurem com circulen les ceràmiques, com apareixen i desapareixen algunes produccions i d'altres perduren, com s'importen determinades ceràmiques i com d'altres es prefereixen autòctones i com s'utilitzen en la vida i en la mort. En definitiva, acompanyarem el fang cuit al llarg del temps en les seues múltiples característiques, formes, procedències i usos. Un viatge que havia començat abans de la fundació de la ciutat i no acabarà en el segle III dC, però al qual nosaltres hem posat límit per a centrar-nos únicament en un període concret de la vida d'aquestes ceràmiques a la ciutat de *Valentia*. En definitiva, tractarem només de fang.

HISTORIOGRAFIA

El terme ceràmica comuna va ser durant molt de temps un "calaix de sastre" (Pascual 1988: 1) en el qual es podien incloure totes les produccions ceràmiques que no eren vaixella fina, àmfores, ni llànties, és a dir, era en aquest epígraf on anaven a parar tots els fragments que els investigadors no podien posar en altres grups. Açò feia que es barrejaren diferents produccions, tant pel que fa a la procedència com a les tècniques de producció, morfologia i funcionalitat. Encara avui l'estudi de la ceràmica comuna i de cuina, en general, està marcat per les dificultats en l'adscripció a una producció concreta ja que ni es coneixen tots els forns, ni es té la possibilitat tècnica i econòmica d'analitzar tots els fragments ceràmics apareguts en les intervencions arqueològiques (Huguet 2013: 293). La ceràmica comuna, entesa com a ceràmica de cuina i comuna, sol ser la ceràmica més abundant, en volum i nombre d'individus, junt a les àmfores (Gasperetti 1996: 20), i sovint representa més de la meitat del total dels fragments ceràmics, sobretot quan es tracta de nuclis urbans o d'hàbitat. Un altre factor que dificulta el seu estudi és la semblança de les pastes ceràmiques en zones geogràficament allunyades i pastes que a ull nu s'assemblen corresponen en canvi a diferents tallers de producció d'una mateixa zona. Des del punt de vista morfològic, en algunes produccions hi ha també una semblança en tot el Mediterrani ja que són formes útils i comunes a usos culinaris generalitzats, presenten poca varietat formal i per això les seues cronologies són àmplies. Tot açò ha contribuït a què durant molt de temps no se'ls prestés atenció, tret d'alguna excepció, com el material d'*Albintimilium*, referent no solament per a l'estudi de la ceràmica comuna sinó de totes les produccions ceràmiques (Lamboglia 1950).

Amb l'avanç de les investigacions anaren identificant-se una sèrie de produccions, majoritàriament importades, que es podien extraure del grup genèric de ceràmica comuna, com és el cas de les ceràmiques itàliques de cuina o les africanes de cuina. En la dècada dels anys setanta del segle XX aparegueren obres de referència que obriren el camí a la investigació de la ceràmica comuna de l'època romana: els estudis de Goudineau (1970) i Pucci (1975) sobre la ceràmica d'engalba roja pompeiana; el de Bisi (1970) sobre les ceràmiques púniques; el de Hayes (1972) sobre les ceràmiques africanes; el de Vegas (1973) sobre la ceràmica comuna en el Mediterrani Occidental; el d'Alarçao (1975) sobre el material de *Conimbriga*; el d'Annecchino (1977) sobre el material de Pompeia; i els de Peacock (1977) que incorporaven analítiques de pastes. Es va posar de manifest així l'existència d'un comerç a gran escala de ceràmica d'ús culinari i quotidià, i proliferaren els estudis del material importat de zones concretes (Carandini 1968, 1970, 1973 i 1981; Ricciotti 1977; Tortorella 1981; Aguarod 1991; Aquilué 1985, 1987 i 1995; Aranegui 1987; Olcese 1993; *Lattara* 1993; Reynolds 1993; Tuffreau-Libre 1995) i d'algunes zones de producció (Ponsich 1969; Sotomayor 1982; Di Giovanni 1996; Gasperetti 1996; Guerrero 1995). Però també es desenvoluparen estudis analítics (Picon 1990; Picon i Olcese 1995) o d'àmbit socio-econòmic (Bats 1988).

En aquest context aparegueren els dos volums dedicats a la ceràmica hel·lenística i romana en els quals ocasionalment, entre molts altres materials, hi havia referències a les ceràmiques comunes i de cuina (Lévêque i Morel 1980; Lévêque i Morel 1987). A la península Ibèrica cal destacar les actes de la taula rodona celebrada en commemoració dels 75 anys de les excavacions d'Empúries sobre el material hel·lenístic i romà (Picazo i Sanmartí 1985), i les de la taula rodona centrada en el material d'importació dels segles III-I aC també a Empúries (Aquilué, García Rosselló i Guitart 1998). Però la millor prova de l'interès creixent de la comunitat investigadora sobre la ceràmica comuna a nivell peninsular va ser l'aparició de la monografia *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la Qüestió*, després de la pertinent realització de la taula rodona (1995), en la qual es tractaren tant produccions importades com regionals i confeccionaren un primer esquema gràfic de les produccions de ceràmica comuna i de cuina existents a la península Ibèrica.

Afortunadament, els estudis sobre zones productives i regions no han cessat i cada vegada coneixem més en profunditat les produccions africanes (Bonifay 2004), itàliques (Olcese 2003; Cortese 2005; Santoro 2005; Cavassa 2009; Peinado 2015) i orientals (Rotroff 2006; Quercia *et alii* 2011) i fins i tot sobre produccions regionals al llarg del Mediterrani (Batigne 2012; Malignas 2013).

La investigació sobre ceràmica comuna local i regional encara està en una fase inicial i l'avanç de la recerca permetrà conèixer diferents produccions ceràmiques, en relació amb les seues zones de producció, dispersió i comerç. A nivell peninsular, des dels anys noranta del segle XX ha hagut un augment de la investigació que a poc a poc va conformant un panorama actiu i ric en transaccions i comerç de mercaderies útils com són les ceràmiques comunes i de cuina, i pràcticament no hi ha una zona peninsular que no compte amb un investigador interessat en aquestes ceràmiques (Casas *et alii* 1990; Aguarod 1991 i Aguarod i Lapuente 2015; Sánchez 1992; Serrano 1995, 2000 i 2008; Puertas 1996 i 2000; Luezas 2002 i 2015; Martínez Salcedo 2004; Ramon 2008 i 2012; Aquilué 2008; Peinado 2010 i 2012; Bustamante 2011; Járrega i Löic 2012; Viegas 2012; Huguet 2012 i 2013; Quevedo 2015, entre altres).

L'interès científic per la ceràmica de l'època romana s'ha materialitzat en la publicació dels dos volums de *Cerámicas Hispanorromanas* (Bernal i Ribera 2008 i 2012) en els quals es tracten diverses produccions de ceràmica comuna i de cuina de manera organitzada i sistemàtica, sobretot, en el segon volum dedicat a les produccions regionals. A més, cal destacar la publicació de les actes dels congressos organitzats per la *SECAH* on hi ha diversos articles dedicats a les ceràmiques comunes regionals de la península Ibèrica (2015 i 2019) i el manual dedicat específicament a la ceràmica comuna (Fernández, Morillo i Zarzalejos 2017).

Recentment, ha hagut una revisió del concepte de la ceràmica comuna i de cuina com a eina útil per a copsar els canvis socials, sobretot en zones de frontera i en períodes d'aculturació. A més, aquesta importància en l'àmbit domèstic pretén tornar el prestigi que en ocasions se li havia llevat i posa principal atenció al món de la cuina amb una visió antropològica i sociològica, ja que els hàbits culinaris estan clarament arrelats en la societat i en el moment en els quals es desenvolupen i, evidentment, són al seu torn reflexos d'aquesta. Dues obres

recents mostren aquest enfocament: les actes de la *IV Reunió d'Economia en el Primer Milenio a.C.* celebrada a Requena (València) (Mata, Pérez i Vives-Ferrándiz 2010) i el volum *Ceramics, Cuisine and Culture* (Villing i Spacato 2015).

En l'àrea de València han hagut alguns precedents d'estudi del món de les ceràmiques comunes i de cuina, entre els quals cal citar en primer terme els treballs de Escrivà (1995) per a la ciutat de Llíria, Pascual (1988) per a la ceràmica de cuina de l'època republicana fins al canvi d'Era de *Saguntum* i Marín (1995) sobre les ceràmiques africanes de cuina a *Valentia*. A més, el treball de Reynolds (1993) a la vall del Vinalopó va permetre detectar per primera vegada la producció de ceràmica reductora de cuina regional, i Sánchez, Guardiola i Blasco (1983) estudiaren la ceràmica comuna del *Portus Ilicitanus*. Al nord de la província de Castelló, Fernández Izquierdo (2006) féu el mateix amb la producció de la terrisseria del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat). A tots aquests treballs farem referència reiteradament durant l'exposició d'aquesta investigació. A més, en alguna ocasió s'han intentat tractar diferents aspectes de les produccions ceràmiques peninsulars (Coll 2005). Posteriorment, jo mateixa vaig publicar una sèrie d'articles en els quals es parava principal atenció a les ceràmiques comunes i de cuina de *Valentia* (Huguet 2006b, 2012 i 2013) i *Saguntum* (Huguet 2009), i que en part estan recollits en aquest volum.

AGRAÏMENTS

Aquest volum és la publicació dels treballs realitzats per a la meua tesi doctoral defensada el 18 de novembre del 2016 en la Universitat de València i dirigida per Ferran Arasa i Gil. A la seua vegada la tesi reflecteix deu anys de treball que en principi no estaven concebuts com un treball acadèmic ja que no vaig tindre la sort de tenir un recolzament econòmic de les institucions mitjançant una beca. Jo vaig ser una, com tants altres investigadors, que després d'anys de treball professional combinat amb la investigació arqueològica es decidí a fer un compendi de la feina feta fins a eixe moment amb l'objectiu d'exposar una sèrie de coneixements innovadors que se'n derivaven. Així, després d'anys d'inventaris ceràmics tenia ben clar quines eren les deficiències i les necessitats que els meus companys arqueòlegs es trobaven. En part, aquesta investigació està concebuda per a salvar alguns d'aquests problemes.

Els anys d'experiència professional em donaren un cert grau de coneixement de la ceràmiques romanes tant de la ciutat de València com d'altres en les qual he treballat amb els materials com ara Sagunt, Llíria, Pompeia... Açò em va permetre enfrontar-me amb la ceràmica comuna, abundantíssima en totes les excavacions, de vegades quasi única en alguns conjunts. Però per a fer-ho era impossible deslligar-la del seu context, és a dir, de les ceràmiques amb què venia acompanyada, per a les quals sí hi havia abundants estudis que proporcionaven acurades cronologies.

En aquest camí he trobat moltes persones a qui he d'agrair la col·laboració, l'ajuda, els consells i la comprensió. En primer lloc vull agrair a Ferran Arasa la seua infinita paciència com a tutor pels seus suggeriments, correccions i, sobretot, per la seua capacitat de motivar-me per a millorar constantment.

En segon lloc vull agrair a Albert Ribera, cap del Servei d'Investigació Arqueològica Municipal (SIAM), ara ja jubilat, la facilitat que he trobat en la consulta dels materials arqueològics allí dipositats, però també per la seua confiança que m'ha permès formar part d'alguna de les diverses aventures en les quals ell s'ha embarcat. Sense deixar el SIAM, agraïsc l'ajuda en la consulta del material ceràmic i dels informes de les excavacions a Vicent Lerma, Pepa Pascual i Mercedes González i, en general, als diferents arqueòlegs que puntualment hi han treballat, perquè entre tots m'han fet sentir com a casa.

Agraïsc també les extenses converses sobre ceràmica i arqueologia en general amb Vicent Escrivà ja que sempre m'han aportat punts de vista interessants. He d'agrair també a aquells que em precediren en l'estudi de la ceràmica comuna i de cuina de la àrea valenciana, principalment el mateix Vicent Escrivà, Carmen Marín, Ignacio Pascual i Paul Reynolds.

De manera especial vull agrair a Rosa Albiach tots els coneixements arqueològics que m'ha transmès i tots els projectes amb els quals m'ha permès participar al seu costat, però sobretot la seua amistat i la seua capacitat d'escolta i comprensió. I a Eleni Schindler, que m'acollí a Àustria, em deixà casa i cotxe i durant deu anys ha respost ràpida i ferma les diferents qüestions que li he plantejat.

Si al SIAM em sent com a casa no és diferent al SIP, on he d'agrair els moments compartits amb tot l'equip que el conforma, incloent les xiques de la biblioteca a les quals he donat bona feina. Les dues directores amb les que he pogut treballar, Helena Bonet i Mª Jesús de Pedro m'han acollit sempre tendrament com un més del seu equip.

Evidentment, he d'agrair el treball d'excavació dels equips que realitzaren les diferents intervencions que he estudiat, i en especial als directors, sense la feina dels quals aquest treball no s'haguera pogut realitzar: R. Albiach, N. Álvarez, B. Arnau, A. Badía, J. Blasco, R. M. Chulià, V. Escrivà, P. Guérin, E. García-Prósper, I. López, S. López, C. Marín, J. Pascual, G. Pascual, A. Ribera, M. Rosselló, E. Ruiz, J. V. Salavert, E. Sánchis, M. Serrano, R. Soriano i J. Llorca.

Agraïsc la bona disposició a l'hora de respondre dubtes sobre ceràmiques, excavacions, bases de dades i plànols a Miquel Rosselló, Quique Ruiz, Isabel García, Nuria Álvarez, Paqui Rubio, Jose Luís Jiménez, Xelo Mata, David Quixal, Guillermo Pascual, Manolo Gozalbes, Llorenç Alapont, Mirella Machancoses, Feliciana Sala, Pau Armengol, Pilar Mas, José Luis de Madaria, Pilar Iborra, Pepa Pascual, Xavier Martí, Marisa Serrano, Tina Herreros, Jaime Vives-Ferrándiz i Manolo Olcina. A més, vull agrair a Anna Franco les preciose fotografies i, especialment, al meu germà Jesús l'ajuda en l'apartat gràfic.

Gràcies també als diferents equips pompeians d'excavacions per haver-m'ho fet passar tan bé en aquell entorn privilegiat, i especialment a José Vioque i Óscar Abril per l'amistat i la complicitat, sense oblidar la constància del primer en la revisió dels meus textos i les fotos del segon. I, finalment, gràcies a tots aquells amics arqueòlegs repartits pel món, alguns dels quals s'han vist obligats a marxar lluny per poder continuar treballant en l'arqueologia, ja que de tots ells he aprés coses: Juan Carlos Carrera, Hala Alarashi, Paco Perua, Javier Máñez, Núria Romaní, Elena Revert, Pau García, Javier Heras, Macarena Bustamante, Alejandro Quevedo, Horacio González, Adrien Malignas, Hèctor Oren-

go, Amparo Valcárcel, Juanvi Salavert, Joan Garibo, Alicia Fernández, Josep Castelló, Ángela Pérez, Fernando Cotino, Aquilino Gallego, Lourdes Roca, Paloma Berrocal, Víctor Algarra, Archer Martin, Eleni Schindler-Kaudelka, Susanne Zabehlicky-Scheffenegger, Steven Ellis, Asun Martínez, Carles Llopis, Josep Maria Macias, Francesc Rodríguez i algun altre que segur em deixaré.

Per últim, vull agrair el suport de la meua família: els meus pares que m'animaren a continuar (amb les conseqüents hores de *iaios* per a ells); el meu company Xesco que amb paciència ha sigut el meu suport físic i moral en aquesta espenta final; i sobretot els meus fills Neus i Aniol que han intentat esperar pacientment (encara que no sempre amb èxit), que jo acabara de treballar.

II
Metodologia

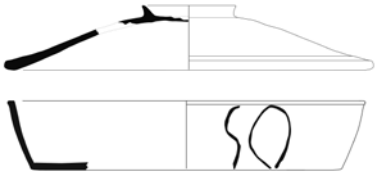

Per a la confecció d'aquest treball sobre la ceràmica comuna de la ciutat de *Valentia* (fig. II.1) hem estudiat el material proporcionat per diferents excavacions urbanes, totes elles efectuades entre els anys 1980 i el 2012.

En concret, el material arqueològic procedeix d'un total de vint-i-cinc campanyes d'excavacions (fig. II.2) que presenten nivells arqueològics en ocasions republicans, d'altres imperials i de vegades d'ambdós períodes.

Hem intentat escollir contexts diferents per poder tenir una variada gamma d'usos i un bon reflex de la societat (fig. II.3). Per això, hi ha material procedent de contextos rituals, llocs d'hàbitat, d'abocadors, centres de producció artesanals i necròpolis (fig. II.4), tenint així representat un ampli ventall de conjunts ceràmics.

Els materials de ceràmica comuna que hem estudiat procedeixen dels següents contextos (quadre II.1):

– L'Almoina (4 ALM, 5 ALM, 8 ALM, 10 ALM i 11 ALM)
– Carrer dels Banys de l'Almirall núm. 3-5 (1 BAL)
– Avinguda de la Constitució núm. 58 (CONST. 58)
– Carrer del Mar núm. 19 (MAR 85)
– Plaça de Nàpols i Sicília núm. 10 (NAP 010)
– Plaça del Negret núm. 2 - Carrer de Calatrava núm. 10 (NEGCAL)
– Necròpoli de La Boatella (2 campanyes de J. Llorca, 1 SELVIC i 3 ITACAL)
– Necròpoli al nord del Túria (PEPI 27 i PEPI 29)
– Necròpoli occidental: (2 CAÑ, 3 CAÑ i 4 CAÑ, 1 MIS, 1 PALO)
– Necròpoli de Russafa (2 campanyes de Llorca)
– Carrer Roc Chabàs núm. 6 (3 ROC i 4 ROC)
– Carrer Sabaters núm. 9 - plaça Cisneros núm. 6 (SABCIS)

Una vegada seleccionades les excavacions i les unitats estratigràfiques que presentaven material ceràmic significatiu, es va procedir a estudiar-lo en una doble vessant:

– Les ceràmiques que procedien d'excavacions recents: es va inventariat tot el material ceràmic de cada unitat seleccionada, perquè el que es pretenia era obtenir una datació precisa per a poder extrapolar la cronologia del conjunt ceràmic a les peces concretes que el formaven, sempre tenint en compte les possibles intrusions o peces residuals. Es van dibuixar i fotografiar les peces seleccionades.
– Les peces que procedien d'excavacions antigues: es van estudiar individualment posant atenció també al conjunt sencer per poder datar-les, però sense inventariar tot el material ja que no existien unitats estratigràfiques (UE). Aquelles peces que es trobaren als magatzems municipals es dibuixaren i fotografiaren, però d'altres foren estudiades a partir dels dibuixos i fotografies antigues.

Una vegada la ceràmica comuna estigué classificada (fig. II.5) i datada de manera aproximada es va passar a la creació d'una base de dades única que inclou totes les peces destacades per poder tindre reunit l'ampli ventall de formes de ceràmica comuna conegudes fins al moment a *Valentia*. Les fitxes d'aquesta base de dades tracten cada peça de manera individualitzada i inclouen totes les seues dades (fig. II.6):

– Campanya: excavació, acrònim i any.
– UE: número d'unitat estratigràfica.
– Núm. inventari: número d'inventari.
– Producció: producció ceràmica a la qual pertany.
– Tipologia: tipus.
– Forma: forma d'ús.
– Dimensions: diàmetre, altura i amplària.
– Descripció: descripció acurada de la peça i observacions.
– Pasta: procedència, si es coneix, o descripció de la pasta.
– Superfície: descripció de la superfície de la peça.
– Decoració: tècnica, esquema i motius decoratius.
– Cronologia: cronologia de la peça.
– Cronologia UE: cronologia de la unitat estratigràfica.
– Arguments: arguments que justifiquen la datació de la UE.

Fig. II.1. Ubicació de *Valentia* en el Mediterrani.

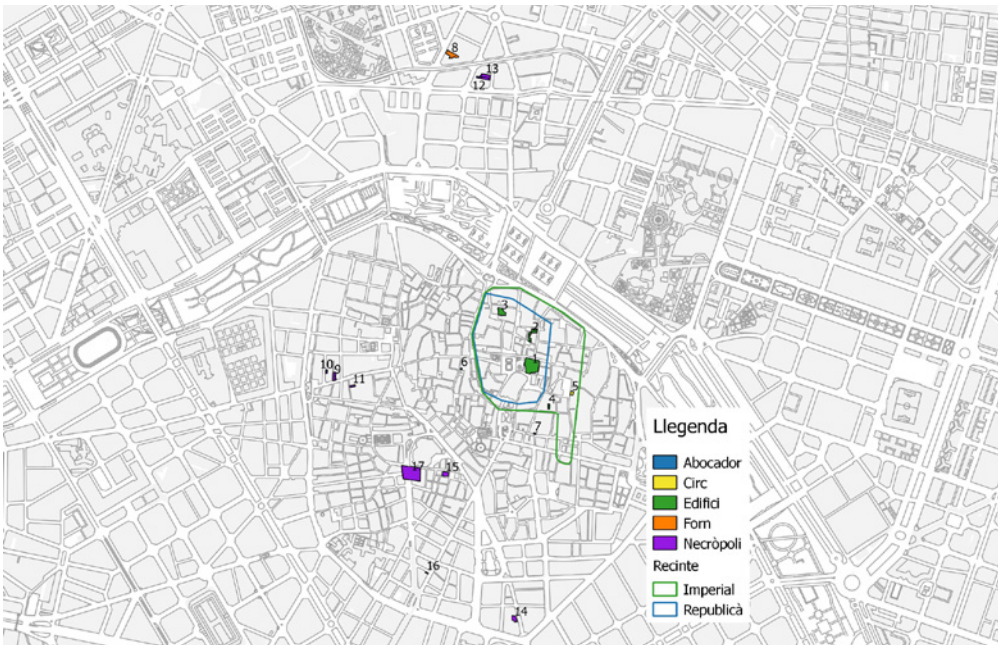

Fig. II.2. Plànol de situació de les excavacions estudiades i els recintes fundacional i imperial.

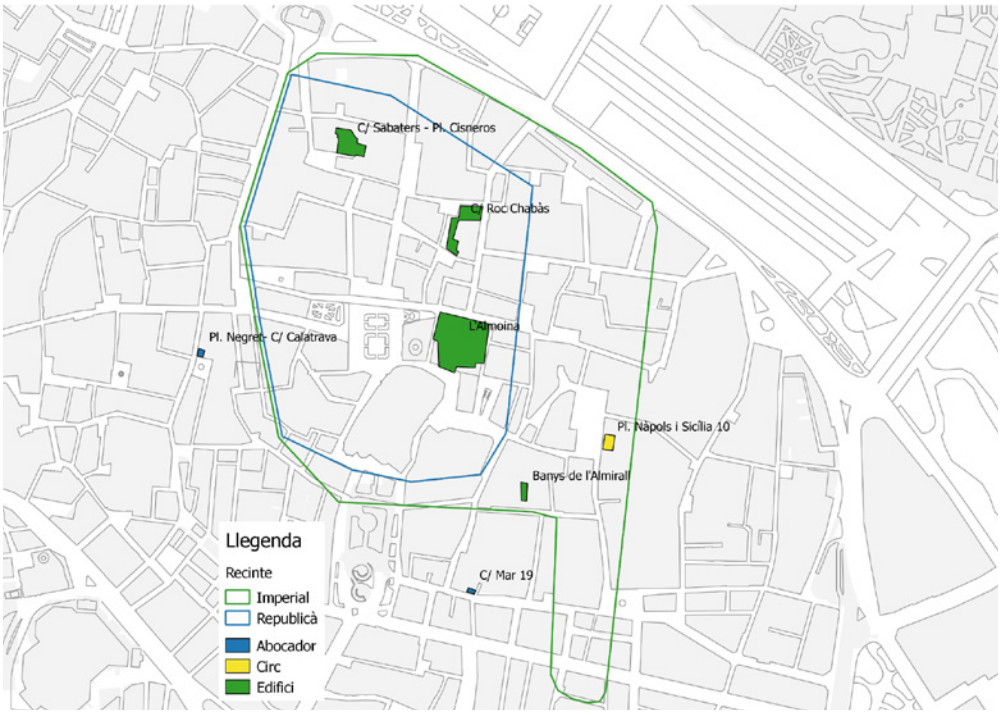

Fig. II.3. Excavacions d'edificis públics, civils o religiosos i abocadors al voltant de la ciutat.

– Bibliografia: bibliografia de la peça o de la UE.
– Dibuix: dibuix de la peça
– Foto: fotografia de la peça.

Paral·lelament es confeccionaren taules de formes per èpoques per determinar quines ceràmiques corresponen a cada moment i intentar establir un patró evolutiu de produccions i de repertori formal. Es desgranaren les diferents produccions ceràmiques per èpoques documentades a la ciutat de *Valentia*, posant interès sobretot a la seua identificació, procedència, tipologia i datació. Finalment, el treball conté una darrera part dedicada als usos d'aquestes ceràmiques, a la vida útil dels recipients, com evolucionaren i què representaven.

Tot açò s'ha completat amb els estudis analítics que, malgrat que no han sigut abundants pel cost econòmic que suposava, són àmpliament clarificadors pel que fa a la composició física de les ceràmiques i, conseqüentment, al seu origen. Únicament s'analitzaren fragments ceràmics dels quals no teníem un origen clar, és a dir, no s'han caracteritzat arqueomètricament ceràmiques africanes de cuina, ni ceràmiques de cuina itàliques de les quals coneixem fefaentment el seu lloc de procedència amb una senzilla anàlisi visual. Els exemplars analitzats han estat seleccionats a criteri de l'autora ja que corresponien a ceràmiques representatives d'una producció, d'una forma o pel seu interès particular.

Totes les analítiques foren realitzades al mateix laboratori per evitar incidències en les rutines de treball o metodologies diferents (annex 2). Per això, hem d'agrair el seu treball a l'equip d'Arqueometria de la Universitat de Barcelona. A més, m'agradaria puntualitzar que la falta de recursos econòmics amb què s'ha desenvolupat aquesta investigació no ha permès la realització de més estudis arqueomètrics que en alguns casos hagueren aportat informació interessant com en el cas

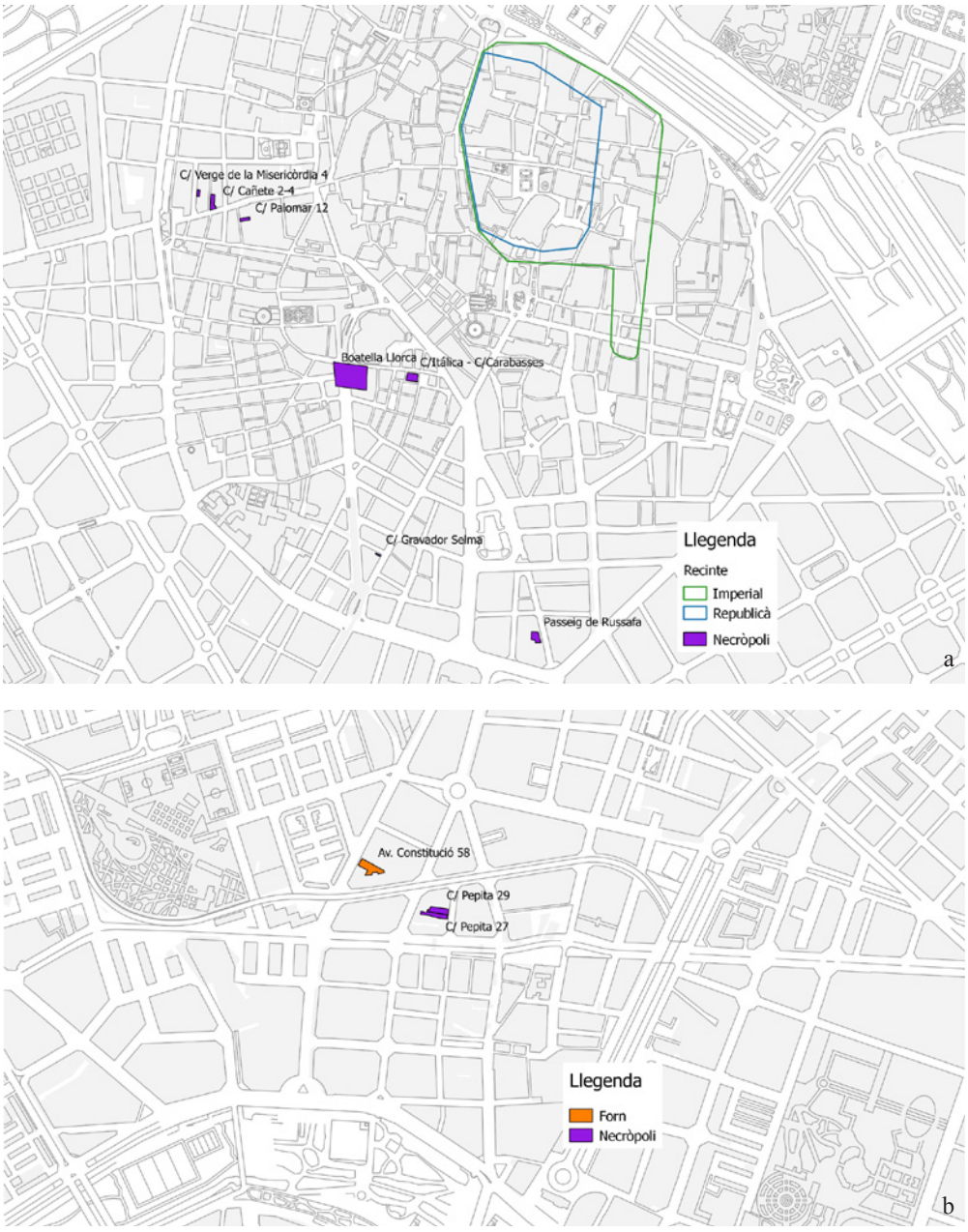

Fig. II.4 a i b. Forn i necròpolis al voltant de la ciutat.

Quadre II.1. Llistat de les excavacions estudiades.

Acrònim	Nom	Núm.	Any	Director	Època
4 ALM	Plaça de l'Almoina	s/n	1990	J. Pascual i A. Ribera	Imperial
5 ALM	Plaça de l'Almoina	s/n	1991	V. Escrivà, J. Pascual i A. Ribera	Republicà
8 ALM	Plaça de l'Almoina	s/n	1997	R. Albiach, A. Badia i C. Marín	Imperial
10 ALM	Plaça de l'Almoina	s/n	1999	R. Albiach, M. Rosselló i A. Ribera	Republicà
11 ALM	Plaça de l'Almoina	s/n	2002	N. Álvarez i A. Ribera	Republicà Imperial
1 BAL 000	Carrer dels Banys de l'Almirall	3-5	1985	R. M. Chulià	Imperial
2 CONST. 58	Avinguda de la Constitució	58	2007	E. Ruiz i J.V. Salavert	Imperial
MAR 85	Carrer del Mar	19	1985	J. Pascual i A. Ribera	Imperial
1 NAP 010	Plaça de Nàpols i Sicília	10	1995	E. Ruiz i J. Blasco	Imperial
1 NEGCAL 90	Plaça del Negret núm. 2 amb carrer de Calatrava núm. 10	2	1990	R. Albiach	Imperial
3 ROC	Carrer Historiador Roc Chabàs	6	1993	E. Ruiz i R. Soriano	Republicà
4 ROC	Carrer Historiador Roc Chabàs	6	1994	I. López, E. Ruiz i R. Soriano	Republicà
2 SABCIS	Carrer de Sabaters núm. 9 i Pl. Cisneros núm. 6	9	1998	M. Serrano	Republicà
1 SELVIC	Necròpoli de La Boatella- Sant Vicent: Carrer Grabador Selma amb carrer Sant Vicent	78	1994	C. Marín	Imperial
3 ITACAL	Necròpoli de La Boatella: carrer Itàlica amb carrer Carabasses	9	1998	I. López i E. Sánchis	Imperial
2 CAÑ	Necròpoli occidental: carrer Cañete núm. 2-4 amb carrer Quart núm. 48	2-4	1996	P. Guérin i E. García-Prósper	Republicà
3 CAÑ	Necròpoli occidental: carrer Cañete núm. 2-4 amb carrer Quart núm. 48	2-4	1997	P. Guérin i E. García-Prósper	Republicà
4 CAÑ	Necròpoli occidental: carrer Cañete núm. 2-4 amb carrer Quart núm. 48	2-4	1998	P. Guérin i E. García-Prósper	Imperial
1 MIS 004	Necròpoli occidental: carrer Verge de la Misericòrdia	4	1992	M. Rosselló	Imperial
1 PALO 12	Carrer Palomar	12	2012	G. Pascual	Imperial
1 PEPI 27	Necròpoli al nord del Túria: carrer Pepita	27	2006	M. Serrano i S. López	Imperial
1 PEPI 29	Necròpoli al nord del Túria: carrer Pepita	29	2007	M. Serrano i S. López	Imperial
Russafa	Necròpoli de Russafa: carrer Calvo Sotelo (actualment Passeig de Russafa)	16, 18 i 20	1962	J. Llorca	Imperial
Boatella	Necròpoli de La Boatella- carrer Baró de Carcer i carrer Boatella	—	1945-1963	J. Llorca	Imperial

del material del forn de ceràmica comuna de l'avinguda de la Constitució, però també per en les ceràmiques reductores de cuina de l'època republicana. Així i tot, agraïm les analítiques que en el seu moment, ja fa més de deu anys, costejà el SIAM i que formen part d'aquest treball.

Des del punt de vista pràctic hem diferenciat les ceràmiques importades (orientals, púniques, itàliques i africanes) de les de producció local o regional (que inclouen diferents i variades produccions). Ambdues classes comprenen tant ceràmiques de cuina, com ceràmiques de taula i emmagatzematge. Tradicionalment ha hagut una mica de confusió en la ceràmica comuna, ja que, com hem esmentat amb anterioritat, aquesta expressió englobava moltes accepcions i produccions diferents, així que considere necessari explicar la distinció per grups que emprarem en aquesta investigació:

– Les ceràmiques de cuina: en aquest grup s'inclouen ceràmiques amb una funció molt específica com és la preparació i cocció dels aliments. Majoritàriament, són ceràmiques que van al foc i, en moltes ocasions, presenten traces o marques de la seua exposició a altes temperatures o a la flama viva.

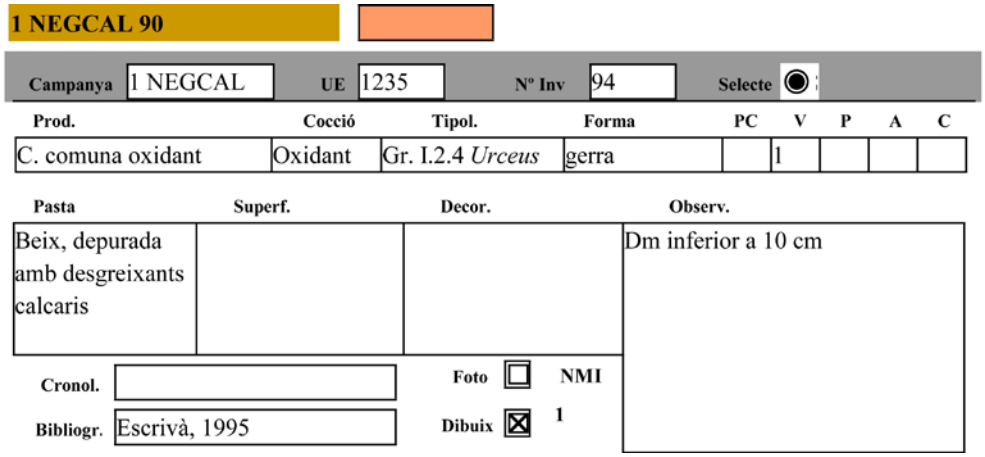

1 NEGCAL 90

Campanya	UE	Nº Inv	Selecte
1 NEGCAL	1235	94	◉

Prod.	Cocció	Tipol.	Forma	PC	V	P	A	C
C. comuna oxidant	Oxidant	Gr. I.2.4 *Urceus*	gerra		1			

Pasta	Superf.	Decor.	Observ.
Beix, depurada amb desgreixants calcaris			Dm inferior a 10 cm

Cronol.

Bibliogr. Escrivà, 1995

Foto ☐ NMI

Dibuix ☒ 1

Fig. II.5. Model de fitxa d'inventari del material ceràmic de l'època romana.

Solen produir-se amb pastes de bona qualitat, tant oxidants com reductores, i presenten gran resistència als impactes tèrmics. Determinades ceràmiques de cuina d'alta qualitat i resistència foren exportades a llarga distància, prova de la seua utilitat. Pel que fa a la morfologia, hi ha una gran varietat de recipients entre els quals es troben marmites, olles, cassoles, fonts, paelles, cassons i les seues respectives tapadores. S'hi inclou també algun recipient que no va al foc com és el cas dels morters que participa clarament en l'elaboració i transformació de menjars, i per tant, ací l'hem considerat com un recipient de cuina.

– Les ceràmiques de taula i emmagatzematge: són aquelles ceràmiques auxiliars concebudes per a preparar, servir, conservar o guardar aliments sense ús del foc. Principalment es fabriquen en pastes oxidants però també reductores en menor quantitat. Entre els recipients d'emmagatzematge, les pastes solen estar menys depurades i són més resistents. Per contra, la ceràmica de taula és molt més fràgil i les seues pastes són més fines i depurades. La funcionalitat és dispar ja que poden ser recipients per a contenir aliments durant llarg temps, com una alfàbia per a guardar carn en oli, o vaixella per a preparar els dinars, com un bol on es reserva la verdura per afegir a un guisat. Ací trobem una quantitat de recipients encara més variada que en els de cuina: plats, bols, gerres, ampolles, càntirs, cassons, olles de provisions, alfàbies, tapadores, gibrells, bacins, tenalles, embuts, entre d'altres.

– Altres elements molt variats: es tracta d'utensilis fabricats en ceràmica comuna que no tenen perquè ser recipients, ni participar de la vida domèstica relacionada amb la cuina, el menjar o el rebost, als que associem habitualment la ceràmica comuna. És a dir, són utensilis fabricats en ceràmica i destinats a altres usos, que poden ser rituals, com les miniatures o àrules; artesanals, com els bacins o ponderals; o fins i tot artístics, com terracotes o màscares, entre altres. De vegades, és difícil conèixer la seua funcionalitat concreta.

La distinció entre ceràmica de cuina i ceràmica d'ús comú podria semblar arbitrària però no ho és en absolut ja que els mateixos artesans l'establiren, com demostra la fabricació amb pastes de diferent qualitat i composició segons la funció que anava a realitzar cada recipient (Olcese 2003: 19).

Per a la identificació tipològica sempre que s'ha pogut s'ha utilitzat la tipologia acceptada majoritàriament com és el cas de les ceràmiques africanes de cuina o les itàliques. Per a les ceràmiques de producció itàlica s'ha utilitzat la tipologia de la revista *Lattara* (1993), que inclou un bon repertori de formes representades en aquesta ciutat, i una de les més usades tant a nivell peninsular com europeu. Tanmateix, algunes formes de producció itàlica no es troben en aquest jaciment, i per això s'ha completat el buit amb les tipologies proposades per Gasperetti (1996) i Di Giovanni (1996) en les quals estudiaren materials de ceràmica de cuina i comuna respectivament en la zona de pro-

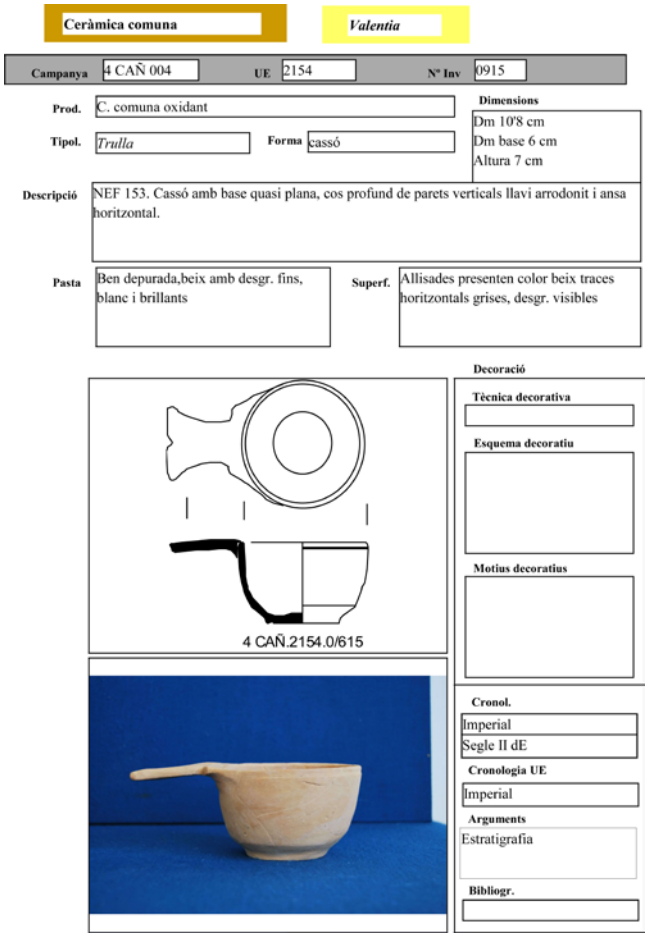

Ceràmica comuna — *Valentia*

Campanya	UE	Nº Inv
4 CAÑ 004	2154	0915

Prod. C. comuna oxidant

Tipol. *Trulla* Forma cassó

Dimensions: Dm 10'8 cm; Dm base 6 cm; Altura 7 cm

Descripció: NEF 153. Cassó amb base quasi plana, cos profund de parets verticals llavi arrodonit i ansa horitzontal.

Pasta: Ben depurada,beix amb desgr. fins, blanc i brillants

Superf.: Allisades presenten color beix traces horitzontals grises, desgr. visibles

Decoració

Tècnica decorativa

Esquema decoratiu

Motius decoratius

Cronol.: Imperial; Segle II dE

Cronologia UE: Imperial

Arguments: Estratigrafia

Bibliogr.

Fig. II.6. Model de fitxa de catàleg de les ceràmiques comunes i de cuina de la ciutat de *Valentia*.

ducció campaniana. Una excepció són els morters itàlics en què a més de la tipologia de *Lattara* per a les peces campanes, s'ha usat l'estudi de Joncheray (1971) per als d'origen lacial i alguna de les formes identificades en *Celsa* per Aguarod (1991). Les ceràmiques africanes de cuina s'han inventariat combinant la tipologia de Hayes (1972), la de les diferents campanyes d'*Ostia* (Carandini 1968, 1970, 1973 i Ricciotti 1977) i la de l'*Atlante delle forme ceramiche* (Tortorella 1981) en funció de la generalització d'ús de cada nomenclatura. A més, per a alguna forma del segle III dC hem hagut de recórrer a l'ús del treball de Bonifay (2004).

En ocasions s'ha optat per utilitzar tipologies poc esteses però eficaces o retocar tipologies anteriors per adaptar-les a les necessitats del treball.

Aquest és el cas de la de Reynolds (1993) per a la ceràmica reductora de cuina regional, de la qual hem partit com a base per augmentar posteriorment en ordre correlatiu els números amb les noves formes identificades. També és el cas de la tipologia organitzada per Escrivà (1995), que malgrat estar fonamentada en un estudi que relaciona forma i capacitats ens és plenament útil i còmoda en l'ús. No obstant, de l'estudi d'Escrivà hem utilitzat únicament la tipologia que es refereix a ceràmica comuna de cocció oxidant, ja que pensem que les produccions ja individualitzades han d'estudiar-se de manera independent. Escrivà barreja diferents produccions (ceràmica comuna oxidant, ceràmica reductora de cuina regional, ceràmica africana de cuina, entre altres) perquè centra la seua investigació en l'estudi de capacitats relacionades amb la forma i ús. En el nostre treball, contràriament, la tipologia s'utilitza com una eina per a organitzar formalment els diferents recipients per intentar veure una possible aparició, evolució o desenvolupament de la forma i desaparició, deixant de banda les capacitats, per la qual cosa considerem necessària la identificació i separació de les diferents produccions.

Un dels avantatges de les tipologies de Reynolds i Escrivà és que ambdues estan fetes amb material del territori valencià, majoritàriament d'Alacant per a la ceràmica reductora de cuina regional en el cas de Reynolds, i exclusivament dels pous votius de Llíria en el d'Escrivà. Aquesta proximitat fa que les peces estudiades siguen ben semblants a les de *Valentia*. Ens inclinàrem per no confeccionar una nova tipologia de ceràmiques comunes i de cuina regionals ja que n'existien d'útils i l'elaboració de noves i variades tipologies podria portar a la confusió i el desordre si la nova nomenclatura no es generalitzara entre els companys de professió. Reiterem la utilitat de les tipologies existents (i en ús) a la zona valenciana, tot i que en aquesta investigació afegim algunes formes noves i evitem usar-ne d'altres parts.

Pel que fa a la confecció dels quadres-resum i gràfics dels inventaris ceràmics, els números que es mostren sempre corresponen al Número Mínim d'Individus (NMI) i no al número de fragments ceràmics que s'ha obtingut a partir del sistema d'inventari SYSLAT i el protocol de Beuvray (Arcelin i Tuffreau-Libre 1998).

Per a la presentació del treball, els capítols dedicats a les excavacions segueixen un mateix criteri organitzatiu:

– En primer lloc s'ha realitzat una síntesi explicativa de l'excavació indicant el tipus de troballes, la situació de l'excavació en la ciutat o fora del recinte urbà, la cronologia de les troballes, alhora que es fa menció a la bibliografia publicada sobre l'excavació en el cas que n'hi haguera.
– En segon lloc, l'apartat d'*Estratigrafia* inclou únicament les unitats estratigràfiques que hem considerat interessants per a l'estudi de la ceràmica comuna i de cuina. No es tracta d'una explicació completa de l'estratigrafia de l'excavació, cosa que seria excessiva i de poc interès en un estudi tan específic com el que ací es planteja, i que a més es pot consultar en les respectives memòries d'excavació. Considerem essencial l'estratigrafia per a qualsevol estudi arqueològic i, per tant, era necessari i lògic incloure-la també en un estudi sobre ceràmiques.
– En tercer lloc, sota l'epígraf *Material ceràmic* s'estudien els diversos conjunts ceràmics atenent el context en què apareixen, però parant atenció principalment a la ceràmica comuna i de cuina. Tanmateix, l'estudi detallat de les diferents produccions s'endarrereix fins al seu apartat específic.
– Per últim, en l'apartat de *Conclusions* es fa un xicotet resum de les conclusions cronològiques extretes de l'estudi ceràmic i, quan és possible, s'intenta relacionar amb els esdeveniments històrics de la ciutat. Tanmateix, el grau de coneixement de les excavacions, i també de la ciutat, és ben desigual, i això es reflecteix en la disparitat conclusiva dels capítols. Malgrat tot, ens semblava necessari sintetitzar la informació de cadascuna de les excavacions.

Pel que fa a la part de produccions ceràmiques, s'ha intentat agrupar totes les formes de ceràmiques aparegudes en les diferents excavacions segons la seua producció per donar una visió general del panorama ceràmic a la ciutat de *Valentia*. És en aquest apartat on es descriuen les produccions i s'estudia detalladament cadascuna de les formes amb paral·lels en altres excavacions de la ciutat, de la península o del Mediterrani. A més, es posa principal atenció a les datacions del context de les troballes per intentar esbrinar el moment d'aparició, ús i desaparició de cadascun dels recipients i atuells. També es proposen evolucions de determinades formes de ceràmica comuna i de cuina de producció local i regional, per a explicar els processos de canvi formal que tingueren en el temps determinats recipients ceràmics.

Per últim, els capítols que relacionen la ceràmica amb el seu temps, el seu lloc i el seu ús intenten ser una mena de capítols conclusius que tenen la intenció d'arribar més enllà de la simple descripció tipològica i cronològica, relacionant-los amb la forma d'utilitzar els recipients i utensilis concrets a *Valentia* en cada època concreta.

Finalment, m'agradaria afegir unes dades de caràcter pràctic que contribueixen a donar valor a la meua feina. Per a la confecció d'aquest treball s'han hagut d'inventariar 92.252 fragments ceràmics de les diferents produccions de ceràmiques romanes, és a dir 10.492 recipients ceràmics, dels quals 65.457 són fragments de ceràmica comuna i de cuina que corresponen a 6.974 recipients estudiats.

III
La ciutat de *Valentia* i el seu entorn

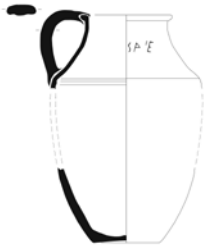

Les investigacions sobre el paleoambient del golf de València portades a terme des de fa al voltant de 30 anys han posat de manifest que el paisatge de l'època de la fundació era ben distint a l'actual. *Valentia* es trobava situada en una ampla plana al·luvial costanera en la qual s'encaixà el riu Túria formant diferents terrasses als seus dos marges i una plana d'inundació de tipus deltaic (Carmona, Ribera i Lerma 1985: 859). La línia de costa estava situada entre 1 i 2 km més a l'interior (Carmona 1991: 117), però l'abundant càrrega sedimentària aportada pel riu condicionà profundament el seu traçat i l'ha fet avançar fins la seua posició actual. A més, l'entorn general era pantanós, molt més humit, amb marjals i aiguamolls on diversos canals fluvials discorrien junt al Túria en el tram final del riu. L'Albufera era prou més gran del que ho és avui i connectava amb la zona de la desembocadura del Xúquer (Pérez Ballester *et alii* 2008: 17) (fig. III.1).

Estudis topogràfics han demostrat que la ciutat de *Valentia* es fundà en una illa fluvial o un promontori format per argiles de llims fluvials que quedaria protegida de les inundacions periòdiques (Carmona 1990: 149). Estratègicament s'escollí un lloc a mig camí entre les ciutats de *Tarraco* i *Carthago Nova* (Ribera 2003: 369 i 2014: 67) en una zona ben comunicada per via marítima i terrestre (Ribera 2002: 33), que, a més, es trobava enmig de tres importants ciutats ibèriques de l'àrea edetana i contestana: *Arse*, *Edeta* i *Saiti* (Ribera 2002: 29).

Amb anterioritat no es té constància l'existència de cap nucli d'hàbitat, però recents excavacions al nord del Túria han demostrat l'ús de la zona entre el segle IV i l'inici del II aC. En un solar situat a la vora del carrer Sagunt aparegueren diferents pous, basses de reg, abocadors i camins que sembla que deixaren d'estar en ús amb el final de la guerra púnica o l'ocupació romana (Serrano i García 2012; Ribera 2014: 146). Entre els materials trobats en aquesta excavació destaquen altars cilíndrics de producció púnica, àmfores púniques procedents d'Eivissa, *Carthago* i de l'estret de Gibraltar i vaixella fina de ceràmica de vernís negre de l'àrea napolitana (Ribera i Jiménez 2014: 65). Part d'aquest material va ser estudiat en la tesi doctoral de la investigadora Vanessa Albelda (2017) i una altra part continua en procés d'estudi per l'equip d'investigadors del SIAM i de la Universitat de València com David Quixal o la mateixa Albelda.

Les fonts escrites referides als primers anys de vida de la ciutat són ben escasses, tant pel que fa a l'epigrafia, inexistent per a l'època republicana (Arasa 2012: 282), com pel que fa als textos literaris, entre els quals hi ha una breu menció sobre l'establiment de la ciutat. *Titus Livi* escrigué un breu paràgraf sobre la fundació de *Valentia* (*Periocha* 55): "*Iunius Brutus cos. in Hispania is qui sub Viriatho militaverant agros et oppidum dedit, quod vocatum est Valentia*". Després d'un debat intens sobre el significat concret del text, s'ha arribat a la conclusió que aquesta afirmació indica la fundació de la colònia de *Valentia* a *Hispania* sent cònsol *Iunius Brutus* en temps de la guerra de Viriat, sense la implicació directa de *Iunius Brutus* (Ribera 1998).

Pel que fa a la categoria jurídica de la ciutat no hi ha cap evidència escrita, però podria tractar-se d'una colònia de dret llatí ja que a la península Itàlica els romans utilitzaren el mètode d'establir colònies llatines per a consolidar el seu avanç territorial entre la segona meitat del segle IV i el II aC (Pena 2002: 275), i la situació geo-estratègica de *Valentia* indica que podria desenvolupar la mateixa funció. El que sembla clar és l'establiment de colons d'origen itàlic a la ciutat que tant les dades arqueològiques (Ribera 1998) com antropològiques confirmen (García-Prósper 2016).

Els primers habitants de *Valentia* s'assentaren en una zona lacustre deshabitada sobre uns estrats formats per argila i llims de color taronja sota els quals hi havia un llit de graves. Sobre aquests estrats s'han identificat els primers signes antròpics que

corresponen majoritàriament a estructures negatives utilitzades com abocadors de caràcter domèstic, com a fosses rituals de fundació o com a elements per al suport arquitectònic de les primeres construccions que eren tendes o barracons propis dels campaments militars (Marín i Ribera 2002: 289).

En diferents excavacions de la ciutat com l'Almoina, les Corts Valencianes i el carrer Roc Chabàs aparegueren indicis de les primeres i efímeres estructures per aixoplugar-se consistents en forats de pal (fig. III.2), probablement per subjectar les tendes a les quals seguiren, en un lapse de temps ben curt, les primeres estructures més sòlides de planta rectangular amb murs de tovot i sòcol de pedres travades en fang.

Paral·lelament a la construcció d'aquestes estructures, i situades en els mateixos nivells estèrils, l'arqueologia ha documentat diverses fosses interpretades com a deposicions votives, com les aparegudes a les excavacions del carrer Roc Chabàs, les Corts Valencianes i l'Almoina que alguns autors han interpretat com a rituals de bonaventura per a les noves construccions o com a ofrenes als *numina* (Ribera 2010: 272-281; Huguet i Ribera 2015: 223-231). A més, cal destacar l'aparició de femers o abocadors de deixalles domèstiques fruit de la vida diària dels habitants de la ciutat (Marín i Ribera 2002: 298; Ribera 2014: 74).

Seguidament hi hagué una fase constructiva que algun autor ha considerat com de monumentalització amb la construcció dels edificis de caràcter públic probablement en l'últim quart del segle II aC (Ribera 1998: 344). La ciutat apareixeria en aquest període com un recinte emmurallat d'unes 10 hectàrees delimitat aproximadament pels carrers del Comte de Trénor, Serrans, Juristes, Corretgeria, plaça de la Reina, Cabillers, Avellanes, plaça Sant Lluís Beltrán, Comte d'Olocau i Pintor López (Ribera i Jiménez 2014: 84) (fig. III.3 i III.4). A l'interior d'aquest recinte es trobava el fòrum, del qual solament s'ha identificat una reduïda superfície de paviment a la plaça de la Mare de Déu, que era de terra batuda i estava limitada per una canalització (Ribera 2009: 58). En la zona oriental del fòrum es construí un gran *horreum* (Ribera 2011: 204), enfront del qual es trobava una *insula*, excavada completament, amb una sèrie de dependències, probablement amb funció administrativa, i les termes republicanes (Marín i Ribera 2010) que s'han posat en relació amb el veí santuari, interpretat com un *Asklepieion*. Aquest, probablement dedicat a Esculapi, estava situat entre les termes i la porta oriental de la ciutat (fig. III.5). La seua situació no és casual, ja que aquesta zona devia presentar emanacions naturals d'aigua arran de les quals se li donaria un caràcter sacre a l'àrea que fins l'època islàmica estigué relacionada amb

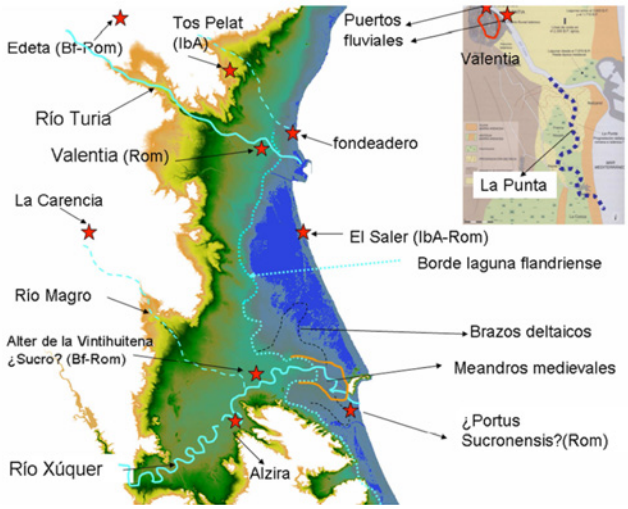

Fig. III.1. Plana deltàica de la zona Túria-Xúquer (Pérez Ballester *et alii* 2008: 23).

Fig. III.2. Forats de pal i restes de cabanes de l'època fundacional aparegudes a l'excavació del carrer Roc Chabàs (Arxiu SIAM).

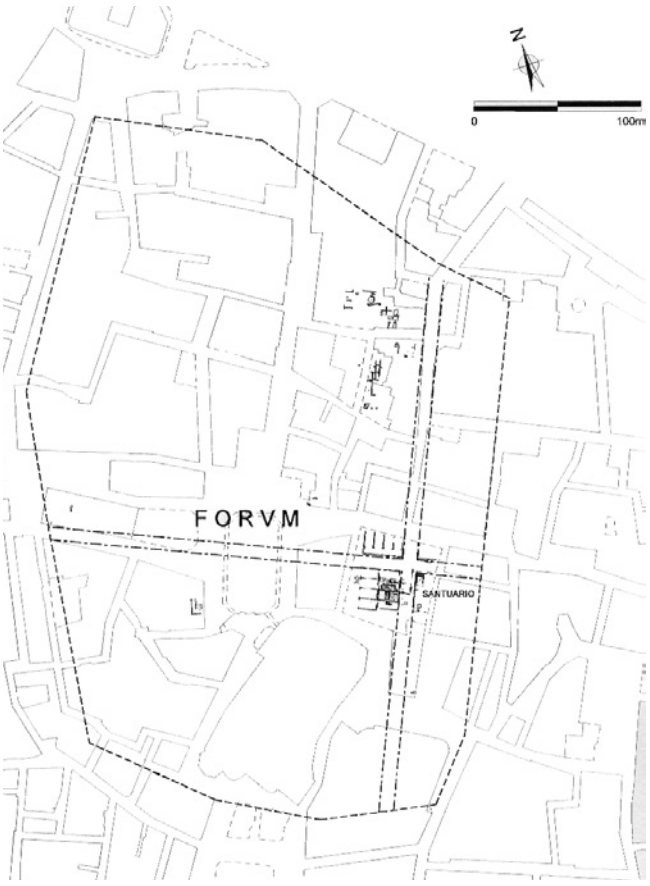

Fig. III.3. Plànol amb el recinte republicà de la ciutat de *Valentia* (Arxiu SIAM).

Fig. III.4. El recinte de la ciutat republicana de *Valentia* dins del plànol actual (Arxiu SIAM).

Fig. III.5. Infografia de la ciutat de *Valentia* en l'època republicana (Arxiu SIAM).

l'aigua (Albiach, Espí i Ribera 2009: 424). Altres possibles àrees sacres són les estructures trobades en la intervenció del carrer Roc Chabàs (Machancoses 2015: 495) i del carrer Sabaters-plaça Cisneros (Ribera 2014: 77), però les evidències són escasses i fins al moment no hi ha proves concloents per a la seua identificació com santuaris urbans.

Poc després de la fundació de la ciutat, els processos naturals de la vida i la mort dels habitants instal·lats en la nova *urbs* feren que la zona oest, situada fora del recinte urbà, començés a utilitzar-se com una àrea funerària, l'anomenada necròpoli occidental. Entre les primeres tombes destaquen els cinc hipogeus de càmera lateral que presenten aixovars ceràmics i faunístics associats al ritus de la *porca praesentanea* (García-Prósper 2016) (fig. III.6, a i b). Junt a les tombes d'hipogeu se n'excavaren d'altres en fossa. El ritus majoritari era la inhumació, tot i que es documenten en menor mesura incineracions que alguns autors han associat a un component indígena entre la població de la ciutat (García-Prósper 2006: 187). Al carrer Sagunt, en el marge nord del riu Túria, es documentà un *ustrinum* i una fossa amb restes de cremacions que també s'ha interpretat com una possible zona funerària de cronologia republicana (Ribera 1996: 89).

Tot i que no es coneixen estructures portuàries de l'època republicana se suposa que existien ja que al carrer Baró de Petrés, molt a prop de l'actual llit del riu, aparegué una acumulació ceràmica interpretada com les peces trencades durant el procés de descàrrega d'un vaixell (Ribera 2008: 33). Els primers pobladors de la ciutat importaven gran part dels productes que consumien, com demostren els estudis de material ceràmics existents fins al moment (Marín 2002: 352; Ribera i Marín 2003: 287-293).

L'anomenat conflicte sertorià afectà de manera decisiva a la ciutat de *Valentia*, ja que la seua adscripció a la causa de Sertori tingué com a conseqüència la destrucció i arrasament de la ciutat l'any 75 aC. Sal·lusti informà en dues ocasions sobre la batalla del Túria, que es produí a les portes de *Valentia*, on l'exèrcit sertorià i el seu lloctinent *Herenius* foren derrotats per les tropes senatorials de Pompeu: "*...inter laeva moenium et dexterum flumen Turiam, quod Valentiam parvo intervallo proeterfluit...*" (II, LIV); i "*...Castra hostrium apud Sucronem capta et proelium apud flumen Turiam et dux hostium C. Herenius cum urbe Valentia et exercitu deleti satis clara vobis sunt...*" (II, XCVII,

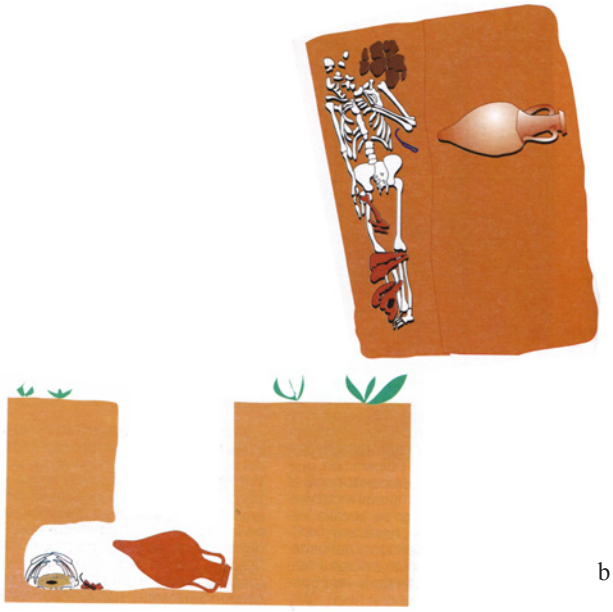

Fig. III. 6 a i b. Tomba amb difunt i cap de porc procedent de la necròpoli occidental i reconstrucció d'una tomba d'hipogeu excavada en la mateixa (García-Prósper 2016).

VI). També Plutarc esmenta la batalla en la seua biografia sobre Pompeu (18): "Prop de *Valentia* (Pompeu) derrotà *Herenius* i *Perpenna*, dos bons dirigents que s'hi havien refugiat amb Sertori, per a qui lluitaven, que hi perderen més de deu mil homes" (Ribera 1998: 101). Per la seua banda, *Florus* (II, X, VIII-IX) fa una menció de les sis ciutats adeptes a la causa sertoriana: *Osca*, *Termantia*, *Clunia*, *Valentia*, *Vxama* i *Calagurris*. Per últim, Ciceró, també esmenta de passada les batalles de *Sucro* i del Túria (*Pro Balbo*, II).

L'arqueologia ha proporcionat evidències del moment immediatament posterior a aquesta derrota, amb la troballa de 14 individus masculins entre els 17 i els 22 anys, excepte un de més edat, amb clars signes de tortura que foren mutilats i assassinats a la zona del fòrum (Alapont, Calvo i Ribera 2010: 13). Els cossos es trobaren junt a una potent capa de cendres, restes humanes, fragments ceràmics, armament i enderrocs, probablement dels sostres del porticat, i són mostra de l'ajusticiament públic i exemplaritzant dels soldats sertorians i del posterior incendi i destrucció de la *urbs* per part de l'exèrcit pompeià. Aquesta destrucció és palesa en altres excavacions de la ciutat com per exemple en les de les Corts Valencianes, el carrer Sabaters-plaça Cisneros (fig. III.7) o l'ocultació d'un tresor monetari de 195 denaris, el més modern dels quals està datat en el 77 aC, a prop de la porta *Sucronensis* (Ribera 2014: 69).

Després de la destrucció ocasionada per les tropes pompeianes, la ciutat quedà abandonada fins a l'època d'August. En aquest període, entre el 75 i el 5 aC/5 dC aproximadament, no hi ha evidències de noves construccions o reparacions, les necròpolis denoten una greu manca de manteniment (García-Prósper 2006: 187) i solament continuaren en ús l'*Asklepieion* de l'Almoina que no fou destruït el 75 dC. Tot i l'ambient general desolació, s'intueix una esporàdica freqüentació de la zona per alguns abocadors com el del carrer Adoberies, interpretat com a part d'un carregament d'àmfores procedents del veí port fluvial i datat entre el 60 i el 40 aC (Revert 2009: 79).

A principi de l'època d'August, en un panorama d'abandonament general de les estructures urbanes, a excepció del temple d'*Asklepios*, apareixen alguns obradors de ceràmica a l'Almoina i al carrer Sabaters, ambdós productors de copes de parets fines. El primer d'ells s'ha posat en relació amb el veí *Asklepieion* i la freqüentació dels viatgers que discorrien per la *Via Augusta* (Ribera i Marín 2005: 25). El segon encara està pendent d'un estudi acurat i junt a ell s'identificaren altres tallers probablement metal·lúrgics.

A partir del canvi d'Era o una mica abans començà una tímida recuperació de la ciutat, poc visible des del punt de vista edilici, on destaca un paviment de mosaic de l'edifici trobat al carrer Roc Chabàs (Soriano, Ruiz i López 1995; Machancoses 2015: 496) i les primeres tombes de l'època imperial de la necròpoli occidental (Rosselló i Ruiz 1996: 151). La reocupació de la ciutat mantingué la trama urbanística de la ciutat republicana pel que fa al traçat viari i la situació del fòrum. Cal destacar que els primers estrats constructius imperials s'assentaren sobre els potents nivells d'enderroc i abandonament corresponents a la ciutat republicana. D'aquest moment data l'amortització votiva del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina que ha proporcionat un conjunt de 677 peces ceràmiques (Albiach *et alii* 1998: 139) i que recentment s'ha relacionat amb una cerimònia lustral (Huguet i Ribera 2015: 233). A més, segons l'itinerari dels Vasos de Vicarello (fig. III.8), a la ciutat hi havia una *mansio* relacionada amb els serveis de posta i la *Via Augusta* que pot datar-se a partir del 8-7 aC (Arasa 2012: 285). En l'època de Tiberi s'ha documentat una altra deposició votiva sota les obres de pavimentació del *decumanus* de l'Almoina, fet que s'ha posat en relació amb la reconstrucció del traçat

Fig. III.7. Nivell de destrucció de l'excavació del carrer Sabaters-plaça Cisneros (Serrano 1998).

Fig. III.8. Vas de Vicarello on es pot llegir el topònim *Valentia* en la darrera línia (fotografia cortesia de Ferran Arasa).

Fig. III.9. Plànol de la ciutat imperial de *Valentia* amb la posició central del *fòrum* i el circ com a límit oriental (Ribera i Jiménez 2012; plànol I. Escrivà).

viari urbà. Cal destacar, però que el geògraf Estrabó no esmenta la ciutat en la seua descripció sobre la zona valenciana, cosa que pot interpretar-se per la poca importància del nucli urbà en l'època. Tot i que la ocupació de la ciutat és innegable, el cas és que des del punt de vista constructiu hi ha poques restes de les èpoques d'August i juli-clàudia, potser afectades per la posterior remodelació flàvia que monumentalitzà la *urbs*. En aquest moment destaca l'existència d'unes termes periurbanes situades ben a prop de la porta meridional de la ciutat (De Pedro, Díes i Porcar 1989: 715-723), que posteriorment quedarien englobades en la trama urbana (Machancoses 2015: 576). A les necròpolis s'observa una també tímida recuperació i s'han trobat inhumacions i incineracions datades a mitjan del segle I a l'occidental i a la situada al nord del Túria. Sovint se cita la *urbs notissima* a la que al·ludí Pomponi Mela referint-se a *Valentia*, i *Saguntum*, però probablement eren els records del que havia sigut la ciutat en un passat no massa llunyà, ja que la imatge que devia presentar en aquest moment no seria la d'una ciutat monumental (Pena 2002: 277).

Les veritables mostres de represa de la vida urbana es donen a partir de l'època flàvia (Jiménez 2009: 96), quan el recinte de la ciutat s'amplià fins a, pràcticament, el doble del republicà i es constatà la construcció de diferents edificis de caràcter públic, religiós i comercial (fig. III.9). La ciutat degué mostrar a partir d'aquest moment un aspecte monumental que, en ocasions, s'ha posat en relació amb una segona *deductio*, el nou establiment de contingent humà de la qual parla Plini el Vell (Ribera i Jiménez 2012: 92). Altres investigadors daten la segona *deductio* a l'època d'August, ja que en cinc de les inscripcions en les quals apareix mencionada la tribu, aquesta és *Galeria*, que és la pròpia de les comunitats urbanes assentades a la península Ibèrica en l'època d'August, tot i que el topònim *Valentia* no presenta un sobrenom derivat del nom de l'emperador com és habitual en altres ciutats (Arasa 2012: 289). Existirien per tant dos grups poblacionals establerts en dues èpoques diferents, els descendents dels quals correspondrien als *veteres* i *veterani* esmentats per les inscripcions. Aquesta peculiaritat poblacional donaria lloc a una estructura bipartida del Senat colonial (Arasa 2012: 289; Pena 2002: 277). Tot i això, respecte a la segona *deductio* i a l'estatut jurídic de la ciutat durant l'època imperial els dubtes són encara molts, les interpretacions variades i les proves concloents ben escasses (Pena 2002: 276), per la qual cosa no tots els investigadors l'accepten (Abascal 1996: 267).

Com ja hem vist, el fòrum es mantingué en el mateix lloc, de manera que així es perpetuava el centre públic, cívic, polític i religiós de la ciutat (fig. III.10). El seu costat oriental és ben conegut per les excavacions de l'Almoina. El temple de-

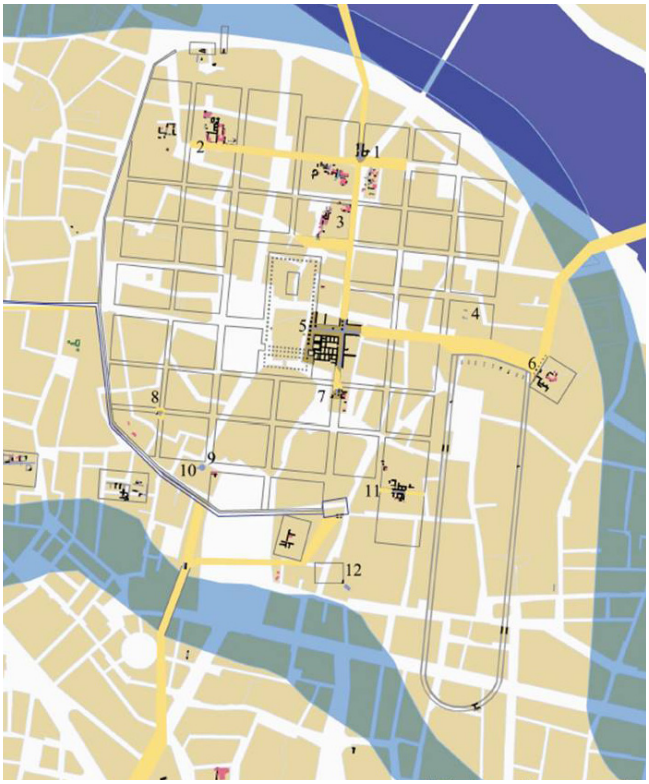

Fig. III.10. Plànol de la ciutat de l'època imperial segons Machancoses (2015: 392).

Fig. III.11. Infografia de la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM).

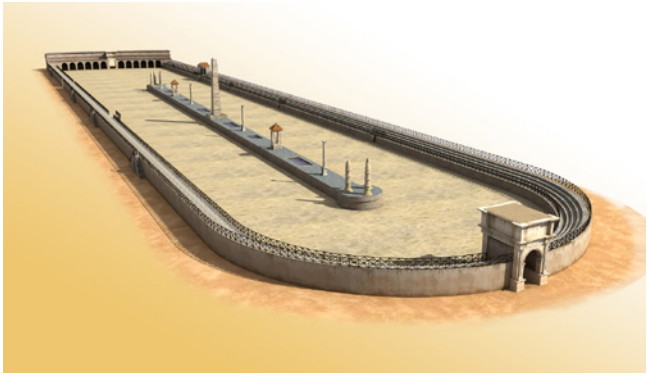

Fig. III.12. Infografia del circ de *Valentia* (Arxiu SIAM).

gué estar situat en la zona septentrional del fòrum, com degué succeir durant l'època republicana, però no es coneix arqueològicament. Estava envoltat per un porticat al qual s'adossava un edifici de funció indeterminada a la zona que havia ocupat l'antic *horreum* republicà (Escrivà, Jiménez i Ribera 2013: 59). De la basílica, enfrontada al temple, se'n coneix el costat nord oriental on hi havia un edifici que s'ha interpretat com un *Aedes Augusti* (Escrivà 2006; Escrivà, Ribera i Vioque 2010: 60). Junt aquest s'identificà la cúria que estava adossada a un edifici simètric de funció desconeguda es trobà molt deteriorat per l'espoli que degué patir en l'època tardoantiga (Escrivà, Jiménez i Ribera 2013: 60). En la part posterior d'aquests edificis bessons, amb entrada pel *kardo* paral·lel al fòrum, es trobaren dues construccions amb diferents habitacions organitzades a partir d'un pati per a les quals recentment s'ha proposat la identificació com sengles *scholae* (Machancoses 2015: 519). L'antic santuari d'*Asklepios* amplià la seua superfície i es transformà amb la construcció de dues fonts al nord, anteriorment associades a un nimfeu (Albiach, Espí i Ribera 2009: 421), i dues piscines porticades en la zona central i sud (Escrivà, Ribera i Vioque 2010: 35). D'aquesta època daten les dues inscripcions que esmenten a *Asklepios* aparegudes a *Valentia*, una de les quals aparegué durant l'excavació de la zona i l'altra es conserva encastada en la Basílica de la Mare de Déu del Desemparats (Ribera i Jiménez 2012: 100).

Un altre clar exemple de monumentalització fou el circ (fig. III.11 i 12), situat en la zona oriental de la ciutat i assentat sobre una zona que anteriorment pogué acollir una necròpoli (Corell 2009: 31). L'estudi ceràmic dels tres nivells successius de l'*arena* del circ permet datar la seua construcció al final de l'època flàvia. Aquest gran edifici d'oci ocupà l'espai existent entre la muralla de la fase republicana i el riu, amb una orientació nord-sud que feia coincidir l'extrem nord amb el *decumanus* (Ribera i Jiménez 2012: 101). Ací es trobaven les *carceres* i junt a aquestes, va aparèixer un edifici annex amb un pati central amb basses i diferents habitacions, recentment interpretat com un *ludus* o edifici auxiliar del circ per al descans dels corredors i els seus cavalls (Machancoses 2015: 549). En la part sud, situada a l'actual carrer de la Pau, pràcticament al carrer Cardenal Payà, es trobaria la capçalera.

L'ampliació de la superfície interior de les muralles anà associada a la construcció de nous edificis com el situat als Banys de l'Almirall, al costat sud-oest del circ. El santuari periurbà excavat a la plaça del Marqués de Busianos es construí també en l'època flàvia segons la datació dels material aparegut durant l'excavació, coincidint amb les tres tombes documentades al seu recinte (Arnau *et alii* 2003: 185 i 192).

Per continuar amb els edificis d'oci, les termes estaven ben presents a la ciutat de *Valentia*, tot i que es documentaren amb un estat de conservació deficient: se'n coneixen dues molt pròximes a les portes septentrional (Calvo *et alii* 1998: 33) i oriental de la ciutat, l'última de les quals estava situada en l'àrea periurbana (Herreros i Viñes 2004-2005: 271-280). A més, cal afegir un altre possible edifici termal ubicat en la zona portuària (Jiménez, Burriel i Ruiz 2007: 132-135). En aquesta zona s'havia identificat l'anomenada *domus* de Terpsícore (López *et alii* 1994: 172) construïda també en aquest moment, però estudis recents interpreten aquestes estructures amb una *schola* o la seu d'alguna associació (Machancoses 2015: 531) (fig. III.13).

Fig. III.13. Pintures murals de l'anomenada *domus* de Terpsícore (Arxiu SIAM).

D'altra banda, al carrer Quart aparegué un gran mur de contenció, probablement per evitar les crescudes del riu, sobre el qual es construí un aqüeducte que portava aigua del Túria cap a la ciutat des de la zona de Riba-roja de Túria i Manises (Ribera i Jiménez 2012: 94). Sembla que aquest vorejaria la ciutat per la seua part sud per entrar per la *porta Sucronensis* on es trobaria el *castellum aquae* per a la distribució urbana de l'aigua. Una inscripció fragmentada, que es troba extraviada, esmenta la reconstrucció per part d'un personatge que podria ser un magistrat de l'aqüeducte que entrava per la porta meridional (*IRPV* V: 28, 29 i 46).

En la zona nord de la ciutat, a l'actual carrer Comte de Trénor hi havia un petit port fluvial (fig. III.14), la primera fase del qual es datà entre el final del segle I i el principi del II dC, que estava en part arrasat per les reformes posteriors (Burriel, Ribera i Serrano 2003: 134; Ribera 2008: 36). Junt al port, entre el carrer Sabaters i la plaça Cisneros, hi havia un edifici que probablement servia com a *horreum* per a l'emmagatzemament dels productes descarregats a les instal·lacions portuàries del Túria. Estava relacionat amb el port fluvial per proximitat, uns 50 m, i per funció, ja que probablement formava part d'un barri comercial. Era un gran edifici amb pati central que articulava diferents i variades habitacions i estava delimitat per dos *decumani* (Ribera 2011: 221). Algunes de les habitacions eren accessibles des del carrer mentre que altres eren interiors i només s'hi podia entrar des del pati central. Al costat sud-est de l'edifici es trobaren tres *dolia in situ* col·locades sobre el paviment (Burriel, Ribera i Serrano 2003: 138).

Una recent excavació situada en el carrer del Sant Calze núm. 5, a la zona oest del fòrum, ha deixat al descobert una possible plaça o espai obert de caràcter públic que podria haver estat construïda en aquest moment, a la qual s'accedia mitjançant tres graons de baixada i que estava enllosada amb grans lloses rectangulars de pedra calcària dolomítica de Sagunt. S'hi han excavat els límits occidental i meridional, amb unes dimensions conservades de 13,77 i 11,68 m.

Les dades cronològiques de l'excavació són provisionals ja que l'obra encara no està conclosa, però es pot avançar una datació dels segles I-II dC. Posteriorment, part d'aquesta construcció continuà en ús encara que amb una important falta de manteniment i un creixent deteriorament fins a la seua total destrucció evidenciada per un potent nivell d'enderroc, on hi ha restes de mosaics amb tessel·les de pasta vítria, algun fust de columna, *tegulae*, arquitraus, dovelles i marbres importats de diverses procedències. A mitjan del segle V dC es constaten intervencions en les restes d'aquestes construccions probablement com a espolis per a recuperar material constructiu. Com ja hem dit, les obres no estan encara finalitzades i per això agraïm a les directores de l'excavació, Nuria Álvarez i Paqui Rubio, l'avanç d'aquesta informació.

Pel que fa a l'arquitectura domèstica de la ciutat, les dades són encara molt escasses i recentment s'ha apuntat la possibilitat que *Valentia* fóra una de les anomenades "*città senza case*", ja que la major part de les edificacions s'han interpretat com a edificis públics o semipúblics i són ben escassos els testimonis de *domus*. En aquest tipus de ciutat la població viuria majoritàriament en vil·les periurbanes i rústiques no massa llunyanes que a *Valentia* s'han identificat en l'època imperial tant al nord del Túria com a la zona sud de la ciutat (Machancoses 2015: 724). Per a completar la part domèstica hem d'esmentar la tesi de la investigadora Tamara Peñalver sobre l'arquitectura domèstica al País Valencià que permet donar llum al tema d'on residien els habitants de *Valentia* (Peñalver 2018).

La necròpoli occidental continuà en ús i probablement també la situada al nord del Túria, en la qual s'identificà la construcció d'un recinte funerari de planta quadrada amb diferents monuments propis de diversos grups familiars, gremis o col·legis (Van Andriga, Alapont i Martínez 2007: 170). Aquest recinte estigué en ús des del final del segle I dC fins al III dC i al seu interior es trobaren restes de dues pires funeràries i deposicions votives entre les quals destaca una urna funerària *in situ*.

Fig. III.14. Infografia del port de l'època imperial (Arxiu SIAM).

Fig. III.15. Evidències de destruccions i abandonaments del segle III dC (Ribera i Jiménez 2014: 158; plànol I. Escrivà).

El segle II dC fou un període de relativa calma en el qual es mantingueren les construccions anteriors sense excessius canvis. Tanmateix, s'han detectat remodelacions i obres de millora en diferents edificis públics i privats. Durant la primera meitat del segle II dC es féu de nou, probablement en dues ocasions, l'*arena* del circ. A partir de l'època tardo-antonina s'observa la renovació d'alguns edificis, entre els quals destaca per la seua ornamentació el de les Corts Valencianes (López *et alii* 1994: 126) i el dels Banys de l'Almirall. També el port fluvial es reformà amb la construcció d'un canal artificial i l'ampliació de l'edifici interpretat com a *horreum* (Ribera 2008: 36). Tant la necròpoli occidental com la situada al nord del Túria continuaren en ús, a les quals hem d'afegir la situada al carrer de Sant Vicent, als dos costats de la *Via Augusta*, que cap al final de segle començà a estendre's cap a l'oest en allò que es coneix com la necròpoli de La Boatella. Cap al final del segle II dC, la depressió natural identificada com un paleocanal situada al SO de la ciutat quedà reblida per l'acció antròpica. A la plaça de la Reina el llançament continuat de residus, que havia començat en l'època de Tiberi, finalitzà al final del segle II dC, data que coincideix amb l'amortització de la depressió de la plaça del Negret, que evidencia la utilització com a femer durant un espai curt de temps on els rebutjos es llançaven de manera massiva.

La ciutat donà signes d'estancament des de la primera meitat del segle III dC, quan s'abandonaren les construccions dels Banys de l'Almirall i potser també el santuari periurbà de la plaça del Marqués de Busianos (Arnau *et alii* 2003: 186), però sobretot a partir de mitjan del segle III dC quan l'obturació del clavegueram, l'abandonament d'infraestructures i els nivells d'incendi en diferents punts de la ciutat s'han constatat de manera reiterada (fig. III.15). Malgrat el cegament del clavegueram, l'entramat viari continuà en ús tant en la Baixada dels Toledans com en la plaça Cisneros (Ribera i Romaní 2011: 338), cosa que unit a l'epigrafia honorífica, datada majoritàriament entre el final del segle II i el III dC, sembla indicar que els òrgans de govern de la ciutat encara funcionaven a les acaballes del segle III dC. Tot i que no es coneixen els motius exactes de l'estancament, aquest es relaciona amb episodis violents urbans materialitzats en incendis i/o abandonaments dels edificis, sobretot en la zona nord de la ciutat com el documentat al Palau de les Corts Valencianes (López *et alii* 1994: 30), al barri portuari i comercial nord-oriental (Ribera 2008 i 2011) o a la basílica del fòrum (Ribera i Jiménez 2014: 158) (fig. III.16). Les estructures del port fluvial del carrer Comte de Trénor quedaren en desús també en aquest moment (Ribera 2008: 39), com també el recinte funerari del carrer Sagunt. Per contra, la necròpoli de La Boatella fou intensament utilitzada a partir d'aleshores (Martínez Pérez 2020). El col·lapse manifestat en la *urbs* coincidí amb l'ocultació de 89 monedes entre les bigues del sostre de l'edifici del carrer Roc Chabàs entre el 270 i 280 dC (Ribera i Salavert 2005), data proposada també per als episodis d'incendis i destruccions (Jiménez, Ribera i Rosselló 2014: 269).

Com a conclusió final podem dir que a partir del segon quart del segle III dC hi hagué un període de canvi i transformació urbana que preludiava un nou tipus de ciutat fruit de nous temps.

a

b

Fig. III.16 a i b. Nivells de destrucció i enderrocs del segle III dC a les excavacions del carrer Roc Chabàs i l'Almoina (Arxiu SIAM).

Tot i que la ciutat començà a reconstruir-se immediatament, al final del segle III dC la superfície urbana es reduí i zones abans ocupades devien presentar un aspecte d'abandonament i enderrocs (Jiménez, Ribera i Rosselló 2014: 270). El traçat viari es mantingué, però les tasques de manteniment públic foren clarament insuficients en comparació amb l'etapa altimperial (Ribera i Jiménez 2012: 107). Pel que fa al manteniment dels edificis públics i religiosos, no se'n construïren de nous però sí se'n reutilitzaren alguns com la cúria o l'*Asklepieion* i, contràriament, la basílica quedà abandonada. En l'àmbit privat tampoc es construïren noves edificacions i les que hi havia presentaven un empobriment general. En definitiva, el començament del Baix Imperi suposà la readaptació de la ciutat a aquesta nova època en què els criteris polítics, urbans, arquitectònics, comercials, religiosos i socials no eren els mateixos. Però això ja és una altra història...

IV
Excavacions

Hem intentat classificar l'estudi de les excavacions d'una manera lògica i fàcilment comprensible diferenciant les excavacions ubicades a l'interior del recinte emmurallat, de l'època republicana o imperial, de les excavacions peri-urbanes situades extramurs. Entre les primeres hi ha abocadors, nivells constructius, d'ús i l'enderroc d'edificis i deposicions rituals de les excavacions de: l'Almoina, carrer de Roc Chabàs, carrer Sabaters/plaça Cisneros, Banys de l'Almirall i plaça de Nàpols i Sicília. Entre els segons, just en el límit exterior de la ciutat hi ha també abocadors, necròpolis i, una mica més allunyat, les restes d'una terrisseria. Les excavacions de periurbanes són: plaça del Negret/carrer de Calatrava, carrer del Mar, avinguda de la Constitució; i les necròpolis occidental, del nord del Túria, de Russafa i de La Boatella.

IV.1. L'ALMOINA (ALM)

IV.1.1. EXCAVACIÓ

L'any 1987 l'Ajuntament de València començà les actuacions a la Plaça de l'Almoina, en una primera etapa amb 13 campanyes d'excavació repartides en diversos anys, que involucraren a gran part dels arqueòlegs i estudiants d'arqueologia d'aquells moments. Posteriorment, el 1998 començaren les obres d'adequació de la plaça sobreelevada amb la finalitat que les restes arqueològiques pogueren ser visitades per sota d'aquesta. Un procés que va acabar completament el 2010 amb pràcticament 25 anys de treball constant, encara que de vegades interromput, dels diferents equips que han format part de la llarga vida d'aquest jaciment urbà. En les excavacions realitzades a l'actual Centre Arqueològic de l'Almoina s'han trobat restes de la primera ocupació de la ciutat en la segona meitat del segle II aC i la reocupació posterior entorn al canvi d'Era, moment a partir del qual hi hagué una ocupació contínua fins a l'actualitat. L'excavació de l'Almoina, de 2500 m^2, es troba on estigué la zona sud-oriental del fòrum romà per on passaven el *kardo* i el *decumanus maximus* (Ribera 2002: 304).

Els primers estrats d'ocupació humana que s'hi han identificat corresponen a estructures negatives com fosses, forats de pals, algun abocador o restes de fogueres que es poden associar amb un hàbitat campamental de caràcter militar amb cabanes o tendes (Marín i Ribera 2002: 289). Posteriorment es documentaren estructures més estables amb murs fets amb sòcols de pedra i alçats de tovots que serien amortitzats per les estructures monumentals en la configuració de la nova ciutat republicana de *Valentia* (Ribera 1998: 344).

Partint del plànol de l'època republicana de l'Almoina (fig. IV.1), en la part NO de l'excavació es documentà un gran *horreum*, probablement comunitari. Té quatre llargues naus paral·leles on s'emmagatzemarien cereals i altres productes procedents dels impostos i el comerç (Ribera 2002: 306). L'*horreum* obria les seues portes al sud, al *decumanus maximus*, un dels carrers principals de la ciutat, pavimentat i amb canalització central per a la recollida d'aigües brutes, que es creuava al NE amb el *kardo*. Enfront de l'*horreum*, a l'altre costat del *decumanus maximus* es troba l'edifici termal i una sèrie d'estances amb possible funció administrativa. Aquestes, tot i que molt deteriorades, es troben en la part occidental de la insula i són estances rectangulars obertes al fòrum en les quals es desenvoluparien activitats administratives o funcionarien com a oficines públiques. La part oriental d'aquesta mateixa insula estava ocupada per unes termes encara de tipologia antiga que constaven d'*apodyterium*, *tepidarium* i *caldarium* amb *alveus*, a més de sala de forn, latrines i altres serveis (Marín i Ribera 2010: 11). Aquestes termes presenten trets propis dels edificis balnearis republicans (Marín i Ribera 2000: 152) com l'ús de l'*hypocaustum* reservat solament a l'*alveus*, absència de *frigidarium*, *palestra* o *natatio*.

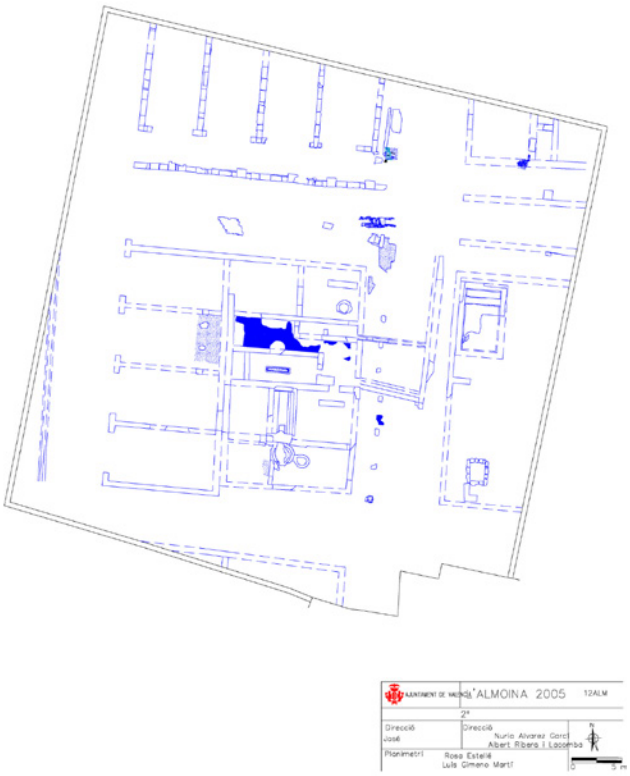

Fig. IV.1. Plànol de la fase monumental de l'Almoina de l'època republicana (Arxiu SIAM).

Molt probablement, les termes s'han de posar en relació amb l'existència d'un edifici de culte a les aigües front a elles, a l'altre costat del *kardo*. Del santuari coneixem únicament el mur que el delimità, l'existència d'un pou monumental amortitzat en el moment de refundació de la ciutat cap al 5 aC-5 dC (Albiach *et alii* 1998: 163) i una piscina. És habitual l'edificació de santuaris en sorgents d'aigua o brolladors naturals en l'època romana (Gómez Santa Cruz 2007: 87) i probablement en aquesta zona n'hi hauria algun. El santuari, possiblement dedicat a Esculapi, seria un *Asklepieion* i junt amb les termes desenvoluparia funcions de complex curatiu o medicinal (Albiach, Espí i Ribera 2009: 420; Escrivà, Ribera i Vioque 2010: 35).

Un episodi bèl·lic, del qual també s'han trobat evidències a l'Almoina tallà l'evolució de la ciutat (Ribera i Calvo 1995: 20). Els textos antics (Titus Livi, II, LIV; Sal·lusti, II, XCVII, VI; Plutarc, Sertori, XIX; Ciceró, *Pro Balbo*, II) fan menció a la batalla que tingué lloc entre les muralles de *Valentia* i el Túria on morí *Herenius*, lloctinent de Sertori, i l'exèrcit sertorià fou derrotat per les tropes del bàndol senatorial. A les excavacions de l'Almoina s'han trobat mostres fefaents relacionades amb el posterior ajusticiament del soldats sertorians i la destrucció de la ciutat (fig. IV.2). Les restes arqueològiques enregistrades al fòrum, per sota del pòrtic, front a les *tabernae* de les termes, són les restes de catorze individus masculins, probablement soldats executats, acompanyats per armes de les corresponents panòplies (Ribera i Calvo 1995: 20; Alapont, Calvo i Ribera 2010: 13). La ciutat fou incendiada i destruïda quasi en la seua totalitat com evidencien arqueològicament uns potents estrats de cendres, carbons i enderrocs. Únicament es respectà el santuari, l'*Asklepieion*, situat en la zona oriental de l'Almoina, a prop del qual s'instal·là poc després una xicoteta terrisseria de ceràmiques de parets fines sobre els enderrocs de les antigues termes (Ribera i Marín 2005: 21). Les dades arqueològiques mostren que la ciutat quedà quasi abandonada, amb freqüentacions puntuals, probablement per la proximitat de la via, fins al final del segle I aC, quan comencen a enregistrar-se arqueològicament signes d'ocupació.

Fig. IV.2. Detall d'excavació de les restes humanes trobades sota el porticat del fòrum (Arxiu SIAM).

Entre aquests primers signes destaca l'amortització ritual del pou del santuari, probablement en un banquet ritual de refundació de la ciutat (Albiach *et alii* 1998: 164) que es data entre el 5 aC i el 5 dC, que alguns autors han identificat amb una *lustratio* (Huguet i Ribera 2015: 233). En un primer moment es pensà que amb el transcórrer del temps el santuari esdevingué un nimfeu (Jiménez 2008: 26; Albiach, Espí i Ribera 2009: 423), sempre conservant el seu caràcter simbòlic en relació al culte a les aigües. Però l'epigrafia de l'època imperial dedicada a *Asklepios* indica que probablement el santuari continuà dedicat al déu de la medicina.

No va ser fins a l'època flàvia quan es produí una nova organització urbanística i constructiva (Escrivà 2006), que alguns autors han posat en relació amb la instal·lació de nous pobladors, probablement els *veterani* (Ribera 1998 b: 40). S'amplià la ciutat al doble del recinte republicà i s'encetà un programa de renovació urbanística amb la construcció de grans edificis públics (fig. IV.3). El traçat viari es mantingué igual, tant el *kardo* com el *decumanus*, mentre que l'*horreum* remodelà l'espai interior (Jiménez i Ribera 2003: 22), no sabem si mantenint la seua funció o canviant-la més en relació al fòrum colindant (Ribera 2011: 220).

Dins d'aquesta monumentalització es renovà el fòrum (Ribera 1987: 116). Al costat occidental del solar de l'Almoina resten 8 basaments i part de les columnes del què seria el porticat oriental del fòrum de la ciutat construït entre el 70 i el 100 dC (Marín, Piá i Rosselló 1999: 12). La plaça central del fòrum tindria aproximadament 6.900 m^2, estava enllosada amb un paviment de pedra blava d'Alcublas, com també els carrers. Al costat oriental s'hi accedia mitjançant tres graons des del porticat que l'envoltava. El paviment presenta una lleugera inclinació cap al centre i una canaleta tallada als extrems per a la recollida d'aigües pluvials.

Fig. IV.3. Plànol de l'Almoina en època flàvia (Arxiu SIAM).

La cúria, seu de reunions del senat de la colònia, estava localitzada al SE del pòrtic oriental del fòrum i era de planta rectangular, 7 i 8,30 m, amb un sòcol de grans carreus de pedra sobre els quals s'alça un mur d'encofrat d'opus *caementicium* i conserva un paviment d'*opus signinum*. Al nord d'aquest existí un altre edifici paral·lel, probablement amb funcions administratives, que resta quasi totalment destruït per espolis d'època andalusina.

La basílica es trobava al costat meridional de la plaça del fòrum, front al temple, cosa que denota el lloc preeminent que tenia ja que en ella es realitzaven transaccions comercial, financeres i s'administrava justícia. A la cantonada NE del solar es trobava l'*Aedes Augusti*, temple dedicat al culte imperial (Escrivà, Jiménez i Ribera 2013: 59).

Damunt del que foren les termes republicanes s'erigí un edifici públic, identificat en un primer moment com un *macellum* o mercat (Escrivà, Ribera i Vioque 2010: 54), i recentment com a una *schola* o seu d'alguna associació (Huguet i Ribera 2015: 234; Machancoses 2015: 519). Presenta un pati central amb un pou i deu habitacions al seu voltant. S'accedia a ell des del *kardo* i les estances es disposaven simètricament en forma de U des de la porta, mentre que el pou hi quedava quasi al centre. L'edifici adjacent, amb el qual compartia paret, s'ha identificat com una seu gremial o *collegium* (Escrivà, Jiménez i Ribera 2013: 64), potser una altra *schola* (Machancoses 2015: 523). Era de planta quadrada encara que solament es coneix en part perquè queda fora dels límits de l'excavació. S'hi accedia des del *kardo* a un peristil tetràstil al voltant del qual s'organitzaven diverses estances, de les quals es coneixen les del costat nord.

A més de les estructures romanes, l'Almoina acull també restes importants d'èpoques posteriors com són el grup episcopal (catedral, baptisteri i mausoleu); l'espai martirial i la presó de Sant Vicent; les primeres necròpolis cristianes; l'Alcàsser andalusí de *Balansiya* i la seua necròpoli o rauda; i, ja en l'època baix medieval, la construcció de l'edifici que al segle XIV acolliria l'obra assistencial de l'Almoina.

IV.1.2. ESTRATIGRAFIA

Pou republicà fundacional

Entre la façana oriental de les termes i el *kardo*, a pocs metres de l'encreuament entre aquest i el *decumanus maximus*, aparegué un pou fundacional excavat en l'argila natural (Álvarez i Ribera 2002; Álvarez *et alii* 2003: 370). Era de planta rectangular (fig. IV.4), d'1,25 i 0,70 m, amb una profunditat de 3,29 m, i s'hi diferenciaven dos estrats superposats (UUEE 60663 i 60690). El nivell inferior (UE 60690), amb 1,27 m de potència, era una

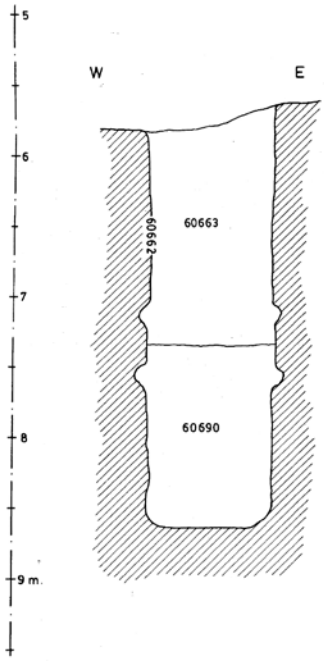

Fig. IV.4. Secció i foto del pou (UUEE 60663 i 60690) de l'època fundacional de l'Almoina (Arxiu SIAM).

terra llimosa i sorrenca molt compacta amb abundants carbons i ceràmiques de mitjan del segle II aC i amb grans quantitats d'ossos d'animals menors d'un any o neonats. El nivell superior (UE 60663) segellava l'anterior amb una potent capa de 2,02 m de grava barrejada amb terra sorrenca i argilosa de color cendrós. El material era prou més escàs, tant pel que fa a la ceràmica com a la fauna. Probablement, aquesta capa superior tenia la funció d'aïllar la inferior, ja que es relaciona amb una deposició votiva de caràcter públic (Ribera 2010: 273).

Fossa votiva a l'encreuament del decumanus *i el* kardo

L'any 2002 es localitzà una fossa xicoteta (UE 7707) molt a prop de l'angle nord-occidental de l'encreuament entre el *kardo* i el *decumanus maximus* (Álvarez i Ribera 2002; Álvarez *et alii* 2003: 376). Presentava una forma rectangular, de 0,92 i 0,46 m amb 0,70/0,80 m de profunditat i estava excavada en l'argila natural. La part interior d'aquesta estructura tenia un revestiment blanc de textura argilosa. El seu rebliment (UE 7706) tenia dues capes: la superior amb restes de cendra i alguns fragments d'ovicaprí i la inferior sense cendres i amb abundants restes ceràmiques i faunístiques. Aquesta deposició està situada ben a prop del pou votiu, de fet, ambdós podrien formar part dels rituals religiosos i preparatius propiciatoris del traçat i construcció de les vies urbanes de la nova ciutat (Álvarez *et alii* 2003: 380).

Olles de la primera fase constructiva de l'Almoina

En la zona oriental del porticat del fòrum, entre aquest i l'*horreum*, per sota dels murs de la primera fase constructiva, es van trobar dues olles de ceràmica reductora de cuina posades cap per avall (UUEE 20023 i 20026) (Escrivà, Pascual i Ribera 1991) (fig. IV.5). A l'altre costat del mur de la primera fase constructiva (UE 2840), en la seua cara meridional, es diferencià una altra capa (UE 20025) de terra llimosa compacta de coloració marró ataronjada amb alguns carbons aïllats. La seua grossària era de 18 cm. El material no era molt abundant però sí significatiu, amb la presència exclusiva de campaniana A i produccions de Cales en les variant Byrsa 401 i 661. Una olla (UE 20023) aparegué per sota dels ciments del mur de la primera fase constructiva (UE 2840) que divideix la zona en dues parts, i l'altra (UE 20026) estava situada una mica més al sud, just al peu del segon basament del fòrum (UE 20002). En els dos casos, estaven per davall d'un paviment de cal (UE 20022) de la primera fase constructiva que correspon a les primeres estructures amb murs de tàpia per la qual cosa s'interpretaren com rituals de fundació domèstics (Ribera 2010: 280; Huguet i Ribera 2015: 226).

Pou amortitzat en l'època d'August

En la vuitena campanya d'excavació de l'Almoina s'identificà un gran pou (fig. IV.6) construït amb carreus de pedra calcària (UE 60314) de planta quadrangular d'1'82 m x 1'54 m i 5'30 m de profunditat (Albiach, Badía i Marín 1997; Albiach, Ribera i Rosselló 1999). La seua construcció s'ha datat en l'època republicana, moment en què estarien en ús les termes i el *decumanus* a l'oest (Ribera 1998: 426-450) i una gran cisterna al nord probablement relacionada amb l'*Asklepieion* (Albiach, Espí i Ribera 2009: 420). El moment d'amortització del pou pot precisar-se gràcies al material que el rebleix i que ha proporcionat una datació en el període

Fig. IV.5. Detall de l'excavació de la primera fase constructiva de l'Almoina (Arxiu SIAM).

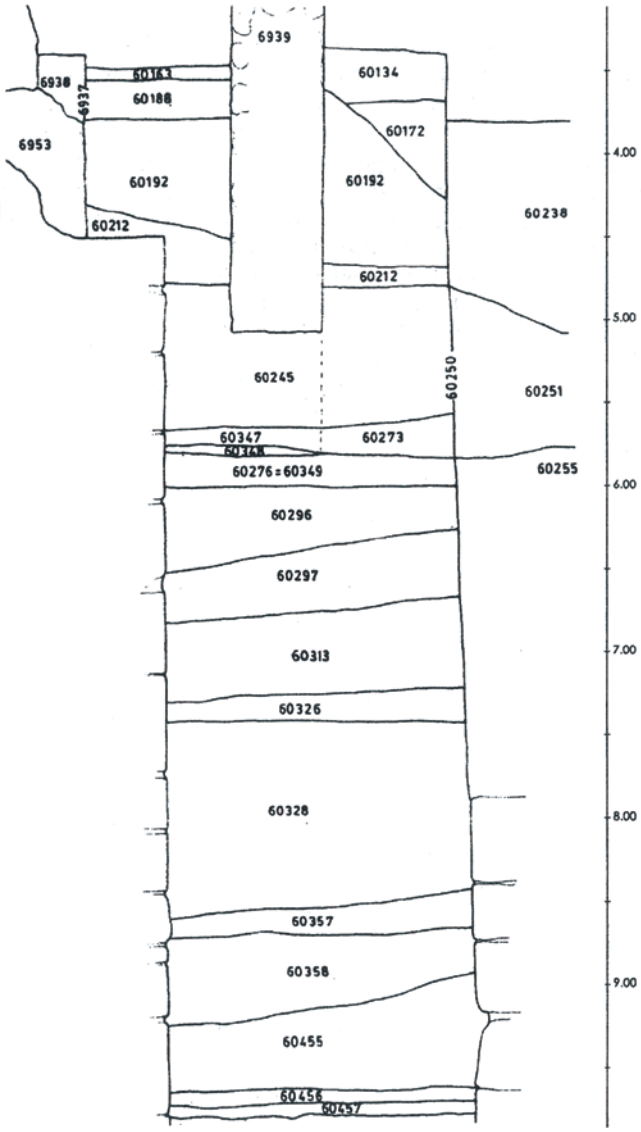

Fig. IV.6. Secció del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (Arxiu SIAM).

Fig. IV.7. Conjunt ceràmic votiu que amortitzava el pou datat en l'època d'August (Arxiu SIAM).

d'August. El rebliment es disposava en capes successives (UUEE 60476, 60456, 60455, 60358, 60357, 60328, 60326, 60313 i 60297), sincròniques, donada l'homogeneïtat del material. A la base del pou es recuperaren pedres de dimensions mitjanes, però en general les capes són terra argilosa amb més o menys concentració de carbons, cendres i ceràmica amb algunes variacions entre elles. Cronològicament, l'estudi del material ha donat una data molt concreta entre els anys 5 aC i 5 dC, coincidint amb el moment de reocupació de la ciutat després de la destrucció de l'època sertoriana (fig. IV.7, IV.8 i IV.9). Aquests factors, junt a l'especificitat del conjunt, han fet que se l'interpretés com una ofrena votiva de caràcter públic probablement emmarcada en els ritus de fundació, o més ben dit "refundació", de la ciutat. Recentment, s'ha relacionat amb la *lustratio urbis*, cerimònia ritual consistent en una processó purificadora al voltant del cercle de la ciutat (Ribera 2010: 288).

Dipòsit votiu de l'època de Tiberi al decumanus

L'any 2002 entre l'entrada del fòrum i l'encreuament del *decumanus maximus* amb el *kardo*, es va excavar un nivell de textura sorrenca amb molts carbons (UE 7467) (Álvarez i Ribera 2002; Álvarez *et alii* 2003: 380) (fig. IV.10). Era una zona reduïda 2,5 x 2 m just per sota del *decumanus maximus*, entre l'*horreum* i el canal de la *cloaca*. Estratigràficament, se situava per damunt dels nivells de destrucció de l'època sertoriana i per sota del paviment del carrer del segle I dC, i estava envoltada pels rebliments d'anivellació per a la construcció de la via. En aquest punt, s'identificà gran quantitat de ceràmica completa, tot i que esclafada, majoritàriament vasos per beure de TSI, ceràmica de parets fines, ceràmica comuna i ibèrica, però també un quadrants d'*Arse*, una agulla d'os, peces de pasta vítria i una banya de cérvol. Sembla que la banya estava disposada en una posició central i que les peces ceràmiques es repartien al seu voltant. S'ha apuntat la possibilitat que aquest conjunt foren les restes d'un sacrifici ritual o una ofrena en forma de libacions amb motiu de la reconstrucció de la via per la reocupació de la ciutat ja en l'època imperial (Álvarez *et alii* 2003: 392).

Deposició de gerres de la schola

En la quarta campanya d'excavació de l'Almoina (1990) aparegué una deposició (fig. IV.11) que també es pot relacionar amb un dipòsit ritual de caràcter privat (Pascual i Ribera 1990). A l'habitació 2 de l'edifici identificat com a seu d'alguna associació o *schola*, també denominada habitació "de les tenalles" emmarcada pels murs UUEE 3064, 3225, 3226 i 3229 es documentà un estrat de gran interès. En el rebliment (UE 3228) de la rasa de fundació (UE 3227) de les cimentacions, concretament en l'angle d'unió d'ambdues, es recuperaren sengles peces ceràmiques que s'haurien de relacionar amb un probable ritus que precediria a la construcció de l'edifici (Ribera 2010: 290). Es tracta de dues gerres globulars, una d'elles tallada a l'altura de la panxa i utilitzada com a tapadora de l'altra, completa, en l'interior de la qual es recuperaren alguns ossos d'animal xicotet i una moneda (UE 3135).

IV.1.3. EL MATERIAL CERÀMIC

Pou republicà fundacional

(Fig. IV.12 i IV.13; quadre IV.1; annex 1, quadre 1)

La ceràmica de vernís negre proporciona una cronologia del segon terç del segle II aC, amb un predomini de la campaniana A sobre la ceràmica calena i amb presència minoritària de ceràmica etrusca (fig. IV.14). Predominen les formes de campaniana A Lamb. 25, 27, 33b, 36, 55 i 68, amb absència de les formes més modernes com la Lamb. 6, 8 i Morel 113. La ceràmica calena antiga presenta majoritàriament les formes Lamb. 33b i MP 147. Apareix, a més, el denominat Grup II de *Valentia* amb formes Lamb. 31, 36 i 27B, i una *pyxis* Lamb. 3 d'origen etrusc.

La ceràmica de parets fines és de procedència majoritàriament itàlica, amb les formes Mayet I i II que cronològicament es documenten entre l'últim quart del segle II i el primer quart de l'I aC. Hi ha una llàntia del tipus Ricci D de mitjan del segle II aC, probablement de procedència itàlica.

Entre les àmfores itàliques predominen les greco-itàliques per al transport de vi, de procedència tirrènica, adriàtica i brindisina (fig. IV.15). També apareixen àmfores púniques, de la zona ebusi-

Fig. IV.8. Principals tipus de material ceràmic del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (dibuix P. Mas).

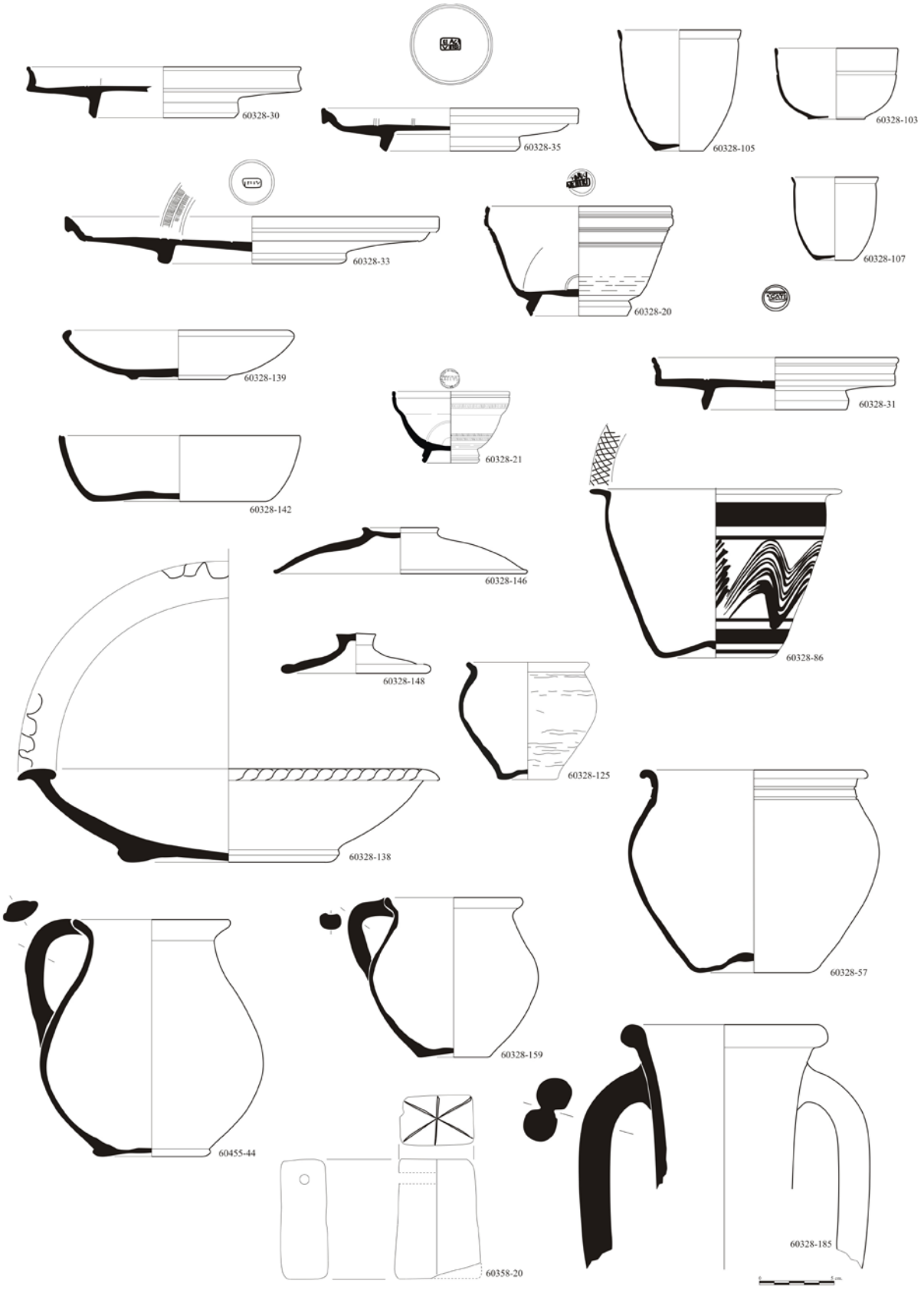

Fig. IV.9. Principals tipus de material ceràmic del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (dibuix P. Mas).

Fig. IV.10. Deposició ritual de l'època de Tiberi prèvia a la construcció del *decumanus* a l'Almoina (Arxiu SIAM).

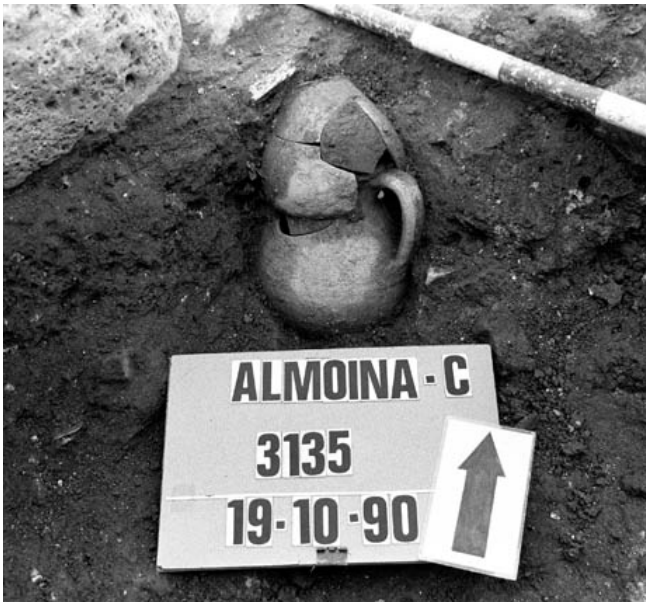

Fig. IV.11. Deposició de gerres sota els murs de la *schola* de l'Almoina (Arxiu SIAM).

Fig. IV.12. Conjunt ceràmic del pou de l'època fundacional de l'Almoina (UUEE 60663, 60690) (Arxiu SIAM).

Quadre IV.1. Percentatges de la ceràmica del pou fundacional de l'Almoina (UUEE 60663, 60690).

Produccions	60663	60690	Total	%
Àmfores	2	8	12	17,6 %
C. comuna importada		7	7	10,3 %
C. comuna oxidant		3	3	4,4 %
C. itàlica de cuina		11	11	16,2 %
C. reductora de cuina		10	10	14,7 %
Campaniana A	1	8	9	13,2 %
Ceràmica ibèrica	1	1	2	2,9 %
Llànties		1	1	1,5 %
Parets fines		6	6	8,8 %
Ungüentari		1	1	1,5 %
Vernís negre B Cales antiga		1	1	1,5 %
Vernís negre B etrusca		1	2	2,9 %
Vernís negre B Grup 2		3	3	4,4 %

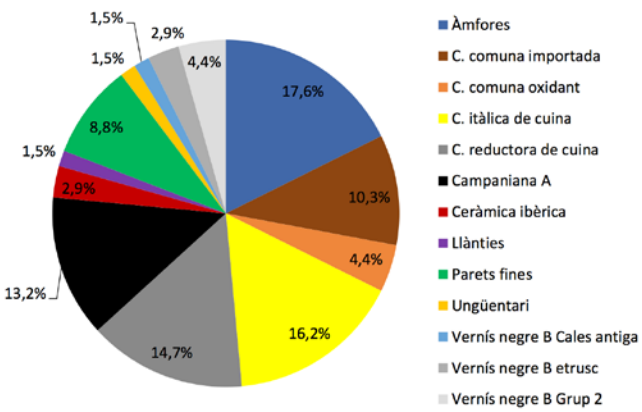

Fig. IV.13. Percentatges de la ceràmica del pou fundacional de l'Almoina (UUEE 60663, 60690).

tana i del nord d'Àfrica, com la Tripolitana Antiga que transportava oli. Per últim, es documenta una àmfora del tipus Campaments Numantins (CCNN) procedent del sud d'Hispània.

La ceràmica itàlica de cuina procedeix de la zona campaniana i també de la zona etrusca. Presenta tres tipus de formes: *patina*, *patella* i *tapadora*. Entre les *patinae* apareixen les formes Com-it. 6c de vora bífida (fig. IV.15, Alm. 60690.14), 6d de llavi engrossit (fig. IV.15, Alm. 60690.12) i 6g de vora triangular (fig. IV.15, Alm. 60690.13). Un fragment de vora de secció triangular pot pertànyer a una *sartago* (Com-it. 5a). Les *patellae* són Com-it. 4a amb ala (fig. IV.15, Alm. 60690.15) derivades de les antigues *lopades*. Les tapadores del tipus Com-it. 7a i b (Alm. 60690.18) acompanyarien a les cassoles anteriors en el servei de cuina. Totes les formes podrien datar-se en l'últim terç del segle II aC.

Hi ha un grup heterogeni de ceràmica de cuina importada d'orígens desconeguts on destaquen una *patella* similar a la forma Com-it. 4a (fig. IV.15, Alm. 60690.16) i una tapadora similar a la forma Com-it. 7a (fig. IV.15, Alm. 60690.17) de pasta rosa ataronjada molt sorrenca amb desgreixants grossos

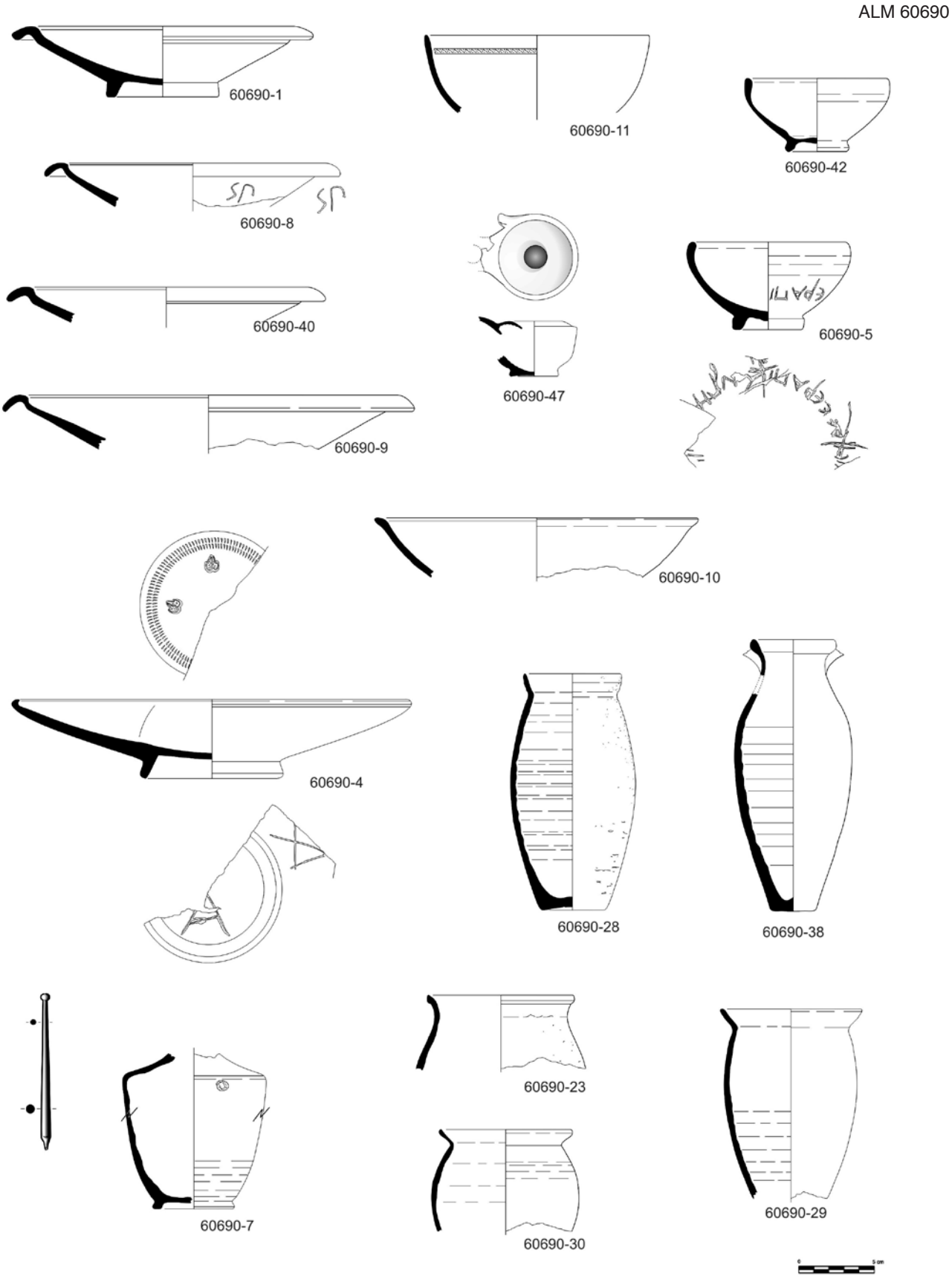

Fig. IV.14. Conjunt ceràmic del pou de l'època fundacional de l'Almoina (UUEE 60663 i 60690; dibuix P. Mas).

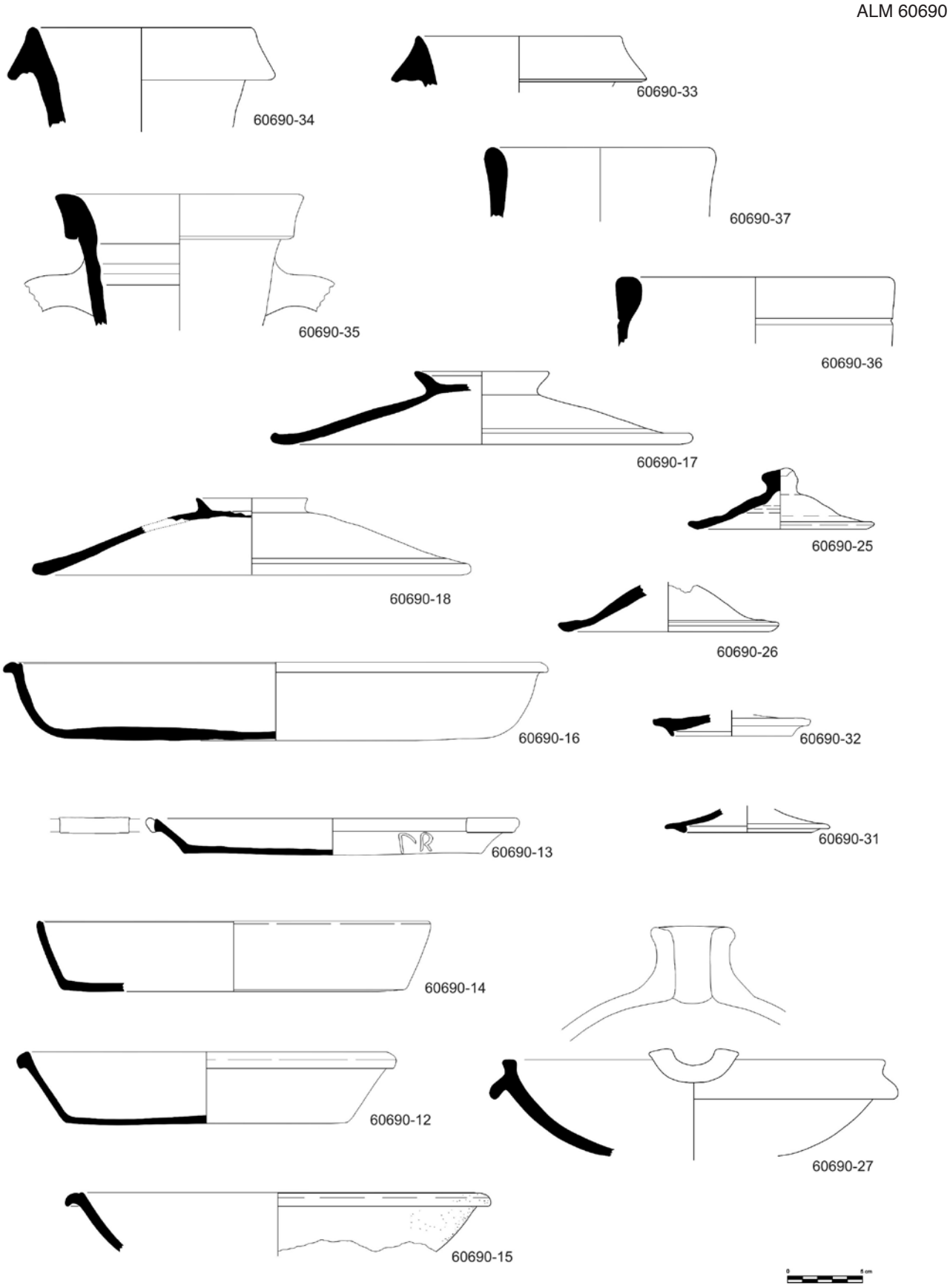

Fig. IV.15. Conjunt ceràmic del pou de l'època fundacional de l'Almoina (UUEE 60663 i 60690; dibuix P. Mas).

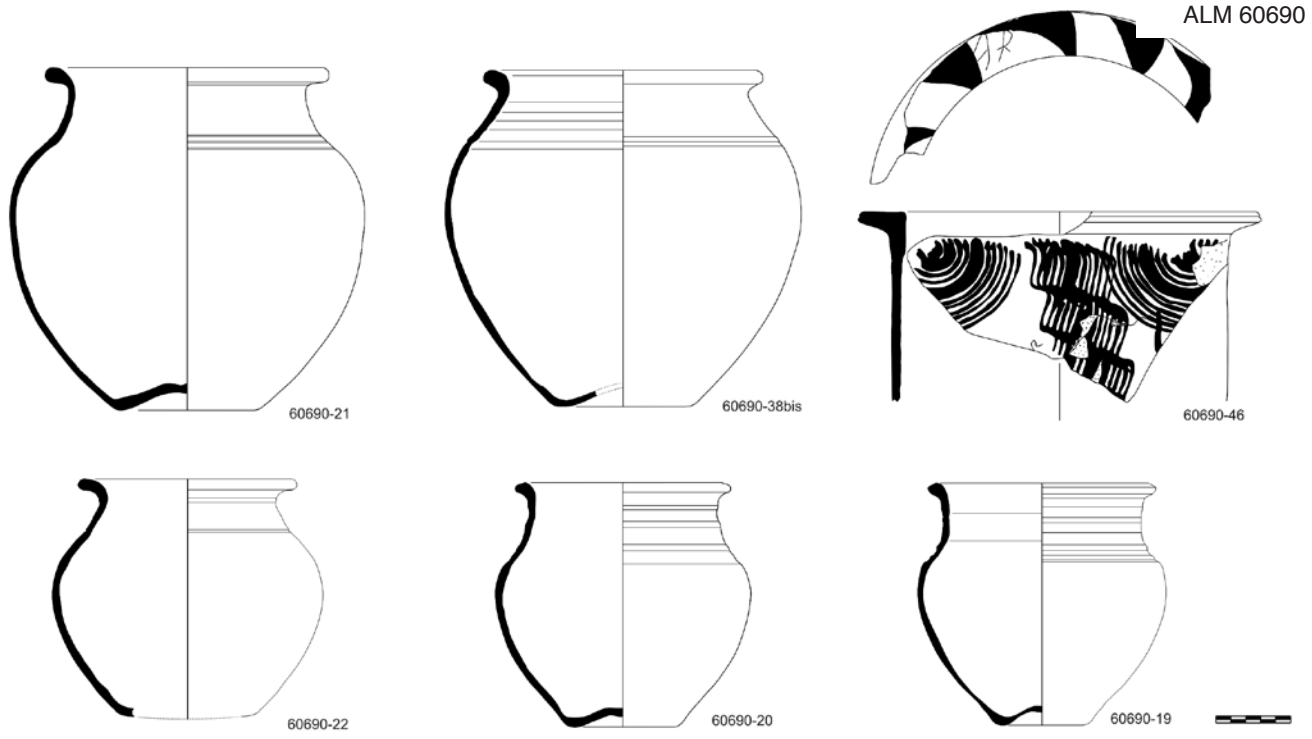

Fig. IV.16. Conjunt ceràmic del pou de l'època fundacional de l'Almoina (UUEE 60663 i 60690; dibuix P. Mas).

brillants i rojos; dos morters, un que podria ser d'origen adriàtic amb bec molt desenvolupat (fig. IV.15, Alm. 60690.27) i l'altre probablement d'origen peninsular del qual sols es conserva la base i que comparteix pasta amb una gerreta amb dues anses.

La ceràmica reductora de cuina apareix representada per olles (fig. IV.16, Alm. 60690.21, 22, 24 i 38 bis) i olletes (fig. IV.16, Alm. 60690.19 i 20) de perfil en S i llavi engrossit i les seues corresponents tapadores (fig. IV.15, Alm. 60690.25 i 26). Aquest grup presenta unes pastes grises i negres amb desgreixants calcaris i es relacionen amb la tradició indígena. Probablement són de producció local o regional.

Per últim, es constata ceràmica ibèrica de cocció oxidant, entre la qual destaca un *kalathos* (fig. IV.16, Alm. 60690.46), i també reductora, amb imitacions de les formes Lamb. 25 i 36, a més de ceràmica de cuina o tosca que aniria al foc. També hi ha ceràmica ibèrica d'emmagatzematge com àmfores, tenalles i *lebes*.

El conjunt ceràmic d'aquest pou votiu se situa, cronològicament, cap al tercer quart del segle II aC, data que ve a coincidir amb el moment de fundació de la ciutat que proporcionen per les fonts escrites, el 138 aC. A més, la peculiaritat del conjunt índica una deposició poc habitual, probablement fruit de l'acumulació de les restes i la vaixella utilitzada en un banquet ritual, que amb posterioritat al seu consum havien de ser amortitzades ja que havien estat amb contacte amb els déus (Merrifield 1987: 48). La proximitat a la via i a la ubicació en allò que fou posteriorment el cor de la ciutat porta a pensar en un ritus de caràcter públic (Ribera 2010: 273), potser relacionat amb els eixos principals, *kardo* i *decumanus*, de la ciutat en un moment molt inicial de la *urbs*.

Fossa votiva a l'encreuament del decumanus *i el* kardo

(Fig. IV.17; quadre IV.2; annex 1, quadre 2)

Entre la ceràmica de vernís negre es documenten majoritàriament campaniana A amb les formes clàssiques Lamb. 28 (fig. IV.18, Alm. 7706. 9 i 10) i 31 (fig. IV.18, Alm. 7706.11). També hi apareix ceràmica calena, únicament, antiga dels tipus M 28121/2822 (fig. IV.18, Alm. 7706.7), cosa que indica un terme *ante quem* del 130 aC per a la formació del conjunt. Probablement d'origen sicilià pareix el Grup I de *Valentia/Byrsa* 401 (fig. IV.18, Alm. 7706.8). Entre les ceràmiques de parets fines, també campanes, s'ha identificat un gobelet de la forma Mayet II (fig. IV.18, Alm. 7706.6) i també hi ha un fragment d'ungüentari. Les àmfores itàliques són probablement greco-itàliques (fig. IV.18, Alm. 7706.12 i 13); entre les púniques hi ha una del tipus Mañà C (fig. IV.18, Alm. 7706.1), i també hi ha fragments indeterminats d'àmfora ebusitana i d'altres indeterminada. Les olles de ceràmica de cuina reductora presenten perfils en S (fig. IV.18, Alm. 7706.2 i 3), tot i que no hi ha exemplars complets. Són molt semblants a les del pou votiu de l'època fundacional de l'Almoina, com també les tapadores (fig. IV.18, Alm. 7706.4). Hi ha ceràmica ibèrica decorada, ceràmica ibèrica tosca, una olla (fig. IV.18, Alm. 7706.16), i ceràmica ibèrica llisa, concretament un plat del tipus Gr. III.8 (fig. IV.18, Alm. 7706.15).

A més, cal destacar l'aparició d'una possible imitació de vas púnic o de ceràmiques de parets fines amb parets verticals, lleugerament fusiforme (fig. IV.18, Alm. 7706.5). Per últim, s'ha identificat un clau de ferro.

El conjunt d'aquesta fossa és quantitativament més escàs que el pou anteriorment descrit. El material que contenia no s'adiu amb la interpretació d'una banquet ritual de caràcter

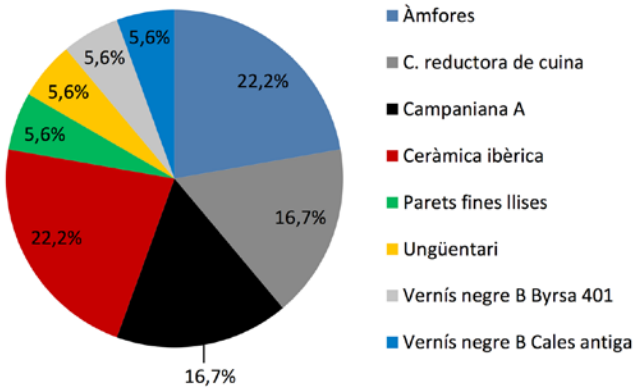

Fig. IV.17. Percentatges de la ceràmica de la fossa votiva de l'Almoina (UE 7706).

Quadre IV.2. Percentatges de la ceràmica de la fossa votiva de l'Almoina (UE 7706).

Produccions	7706	%
Àmfores	4	22,2 %
C. reductora de cuina	3	16,7 %
Campaniana A	3	16,2 %
Ceràmica ibèrica	4	22,2 %
Parets fines llises	1	5,6 %
Ungüentari	1	5,6 %
Vernís negre B Byrsa 401	1	5,6 %
Vernís negre B Cales antiga	1	5,6 %

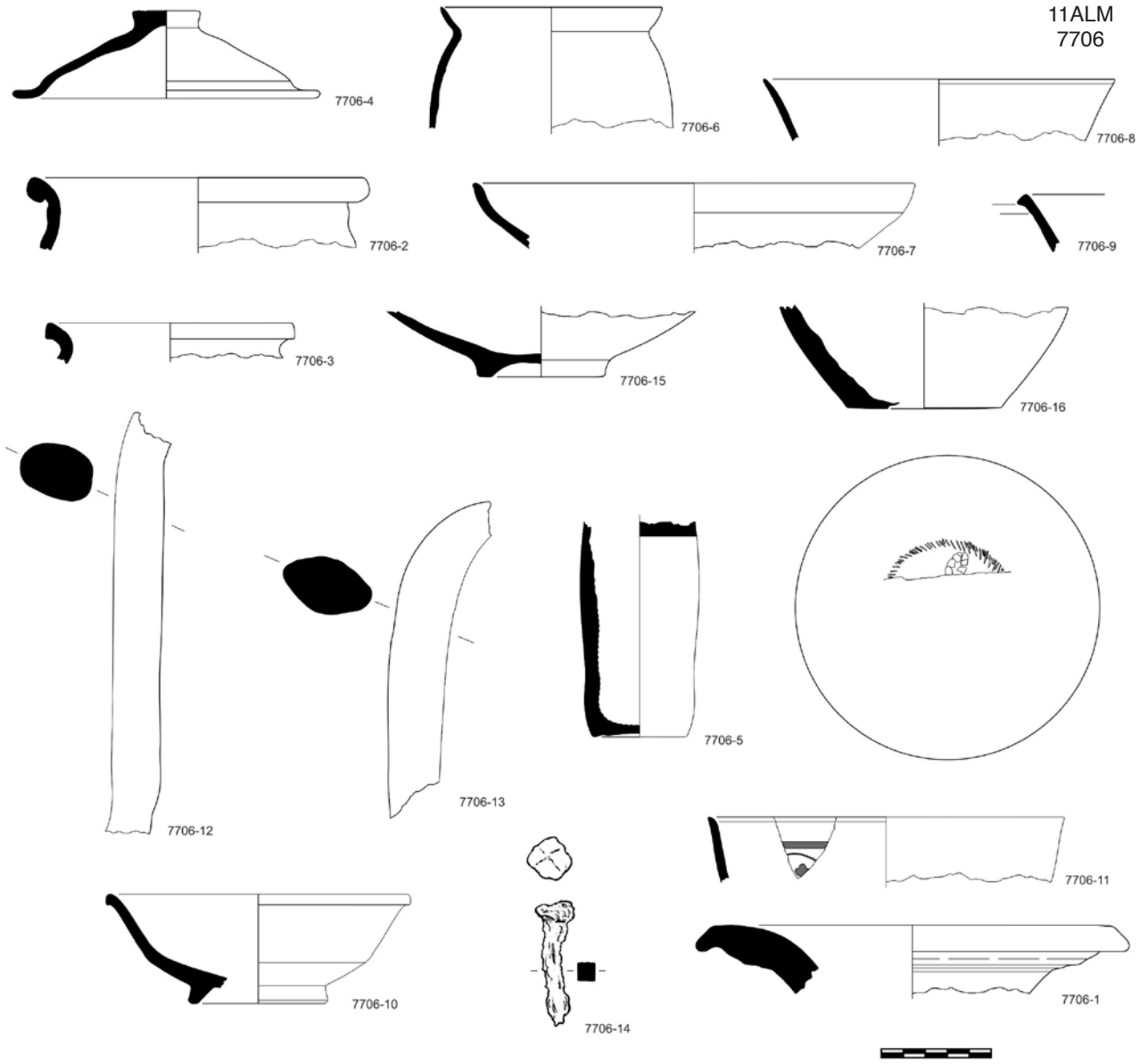

Fig. IV.18. Conjunt ceràmic de la fossa votiva de l'Almoina (UE 7706; dibuix P. Mas).

públic. Tanmateix, la seua ubicació i la contemporaneïtat ambdós fa pensar en algun tipus de ritual propiciatori diferent al banquet i en relació amb el traçat viari.

Olles de la primera fase constructiva de l'Almoina

(Quadre IV.3)

Com hem esmentat anteriorment, per davall dels paviments de la primera fase constructiva sota el porticat oriental del fòrum, s'identificaren dues olles reductores de cuina. Ambdues aparegueren plantades amb la boca cap per avall, semblants a altres conegudes en les excavacions del carrer Roc Chabás i les Corts Valencianes (López *et alii* 1994: 43). Totes elles s'han d'interpretar com deposicions de caràcter ritual (fig. IV.19). Les olles de l'Almoina presenten un cos globular amb coll marcat i llavi exvasat amb canaletes a la part baixa del cos. Cap de les dues conserva la base que probablement va ser eliminada intencionadament (fig. IV.20). Una de les olles es va relacionar amb la forma Vegas 1/Com-it. 1 (Ribera 2010: fig. 9), l'altra, es va relacionar amb una Vegas 2/Com-it. 1b. Presenten pastes que varien de tonalitat entre el gris, el marró i el ataronjat amb abundants desgreixants brillants micacis i d'altres orgànics i textura molt sorrenca que probablement s'han d'interpretar com a una producció no d'origen local o regional sinó importada. A la vuitena campanya de l'Almoina aparegué una altra olla cap per avall (UE 4695) de pasta marró amb abundants desgreixants blancs i brillants xicotets i grocs més grans. La seua superfície és marró i negre a l'exterior i a l'interior roja i negra, sobretot en la part baixa de la paret per haver estat exposada al foc. No presenta vora ni base retallades intencionalment i al seu interior es van trobar restes de ferro, concretament una espècie de placa llisa, encara que molt deteriorada. La ubicació d'aquesta troballa ens fa relacionar-la amb les olles anteriors pel seu component ritual, encara que es tractaria de actes diversos. Es trobà sota el mur UE 4443 que separa el *caldarium* del *praefurnium* a les termes republicanes, junt a la deposició ritual de ceràmiques de parets fines i gerretes de ceràmica grisa emporitana (Huguet i Ribera 2015: 225).

A més, una mica més a l'est, en aquest mateix mur, es trobaren la part inferior de quatre àmfores de procedència itàlica (Alm. 4681.1, Alm. 4689.1, Alm. 4690.1, Alm. 4691.1). Al seu interior, hi havia matèria orgànica, espines de peix, restes de fauna, costelles i maxil·lar de conill, i una llàntia Ricci E (Alm. 4681.2) (Huguet i Ribera 2015: 226). Les deposicions d'olles cap per avall són habituals en contextos rituals domèstics del mediterrani romà (Belarte i De Chazelles 2011: 178; Bonghi Jovino 2006: 37; Bailo *et alii* 2005: 63) i sovint es relacionen amb ritus d'inici. Tot i que les deposicions rituals sempre són difícil d'interpretar, la possibilitat d'un ritual d'inici per aquests contextos de l'Almoina és molt suggerent.

Pou amortitzat en l'època d'August

(Fig. IV.21; quadre IV.4; annex 1, quadre 3)

El conjunt ceràmic aparegut a l'interior del pou republicà, és un dels més sorprenents de *Valentia*, no sols per la seua formació, fruit d'un banquet ritual, sinó també per la seua quantitat i estat de conservació. S'hi han individualitzat 677 peces (Albiach *et alii* 1998: 140): 90 de TSI (13,2 % del total ceràmic), 111 de ceràmica de parets fines (16,4 %), 22 llànties (3,2 %), 33 àmfores (3,5 %), 78 peces de ceràmica ibèrica (11,5 %), 211 de ceràmica de comuna oxidant (31,1 %), 39 de ceràmica

Quadre IV.3. Produccions ceràmiques i tipologies de les olles trobades sota el fòrum de l'Almoina (UUEE 20023 i 20026).

Producció/Tipologia	20023	20026
C. reductora de cuina	1	1
Olla	1	
Olla Com-it. 1a		1

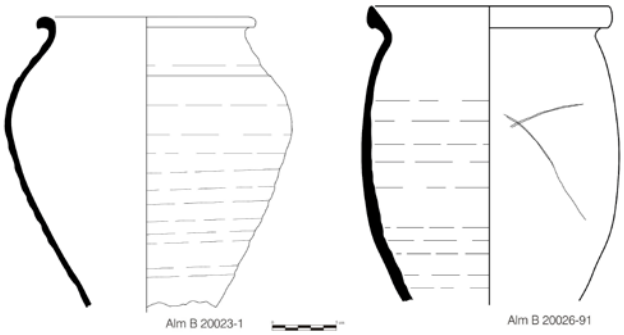

Fig. IV.19. Olles ceràmiques de l'època republicana de l'Almoina (UUEE 20223 i 20226; dibuix P. Mas).

Fig. IV.20 a i b. Olla ceràmica amb base retallada intencionalment (UE 20023.1; fotografia A. Franco).

Quadre IV.4. Percentatges de les produccions ceràmiques procedents del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (UUEE 60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458).

Produccions	60297	60313	60328	60357	60358	60455	60457	60458	Total	%
Àmfora			35						35	5,2 %
C. africana de cuina						4			4	0,6 %
C. comuna africana			9			1			10	1,5 %
C. comuna oxidant			150			4			194	28,9 %
C. comuna reductora			13	1	1	2			17	2,5 %
C. itàlica de cuina			2	3	15				20	3,0 %
C. reductora de cuina			71		3	3			77	11,5 %
Campaniana A			1						1	0,1 %
Ceràmica ibèrica			43		10	24	1	1	78	11,8 %
Llàntia		6	15	1					22	3,3 %
C. oxidant d'engalba roja			6						6	0,9 %
Parets fines llises			94		13	3			111	16,4 %
Reductora d'engalba negra			1						1	0,1 %
C. engalba roja pompeiana			2			1			3	0,4 %
TSI	3		80	2		5			90	13,4 %
Vernís negre B Cales tardana			1						1	0,1 %
Vernís negre B Cales			2						2	0,3 %

importada (5,7 %) i 77 de cuina (11,3 %); a més d'abundants restes d'animals, majoritàriament porc, ovella, cabra i gall, tots individus joves, alguns vasos de vidre orientals i una destral de pedra probablement de carnisser.

La TSI és el conjunt més important i quantitatiu d'aquesta producció trobat a la ciutat (Ribera 2010b: 268). Els segells apareguts indiquen un origen dual, 13 d'Arezzo i set de *Puteoli*, predominen les cartel·les rectangulars en el centre, però també hi ha vuit circulars, quatre oblongues, dos radials i una intradecorativa. Estan absents els segells *in planta pedis* i la decoració aplicada, cosa que palesa la formació del conjunt abans del 10 dC. Pel que fa a les formes, les més modernes són les Consp. 22.5, 32.1 i 31.2 datades a final del

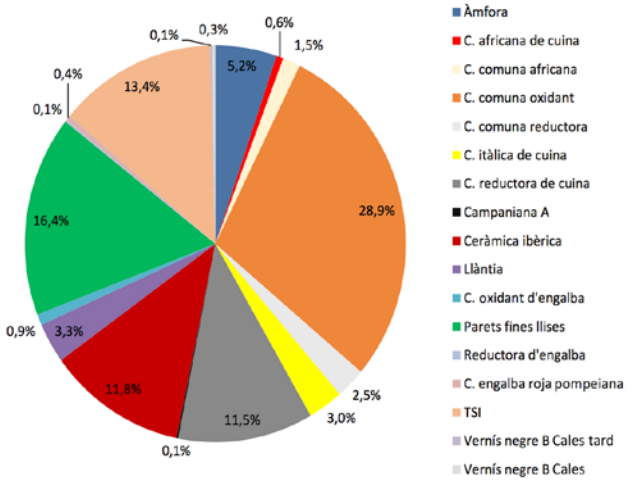

Fig. IV.21. Percentatges de les produccions ceràmiques procedents del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (UUEE 60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458).

regnat d'August (Ettlinger *et alii* 2002: 90). Les ceràmiques de parets fines són majoritàriament itàliques, entre les quals destaquen les formes Mayet 5 i 33, sobretot de producció sud-itàlica, però també de pasta grisa catalana.

Una peça especial és la llàntia Deneauve IV/Dressel 9 que té com a decoració dos personatges esquarterant un porc. Aquesta escena és clarament comparable amb el que succeí en el moment de formació del conjunt, ja que la gran quantitat de suids documentats a l'interior del pou i la destral de carnisser fan pensar en una escena de sacrifici que potser és la representada a la llàntia. També hi havia una llàntia Deneauve VB/Dressel 12 amb dos becs, decoració vegetal i ansa plàstica triangular, que junt amb la Dressel 9 són les peces més modernes, ja que podria datar-se entre els regnats d'August i Claudi.

Entre la ceràmica ibèrica es constaten tant formes clàssiques (*kalathos*, *lebes*, tenalles) com altres de marcada influència romana. Apareixen sobretot ceràmiques de rebost, taula i emmagatzemament. Entre la ceràmica de taula destaquen dos vasos de libacions i una possible cràtera, signe de l'ús del conjunt.

Entre les ceràmiques de cuina destaquen productes importats de la península Itàlica, que procedeixen tant de la regió vesuviana com de la lacial. De les primeres es registra la cassola de vora bífida Com-it. 6c (fig. IV.22, Alm 60357.4), les tapadores Com-it. 7a, b, c (fig. IV.22, Alm. 60358.33), i les fonts d'engalba roja pompeiana R-pomp. 15 i 17 (fig. IV.22, Alm. 60328.63). De les segones, probablement procedents de la zona tiberina o dels voltants de Roma, es documenta una cassola de parets altes del tipus Celsa 79.28 (fig. IV.22, Alm 60328.68) i dos morters Dramont D1 (fig. IV.22, Alm. 60328. 135/136).

Aquest conjunt és el primer on es constata l'arribada de ceràmica africana de cuina a la ciutat de *Valentia* (fig. IV.23 i IV.24). Tot i que és relativament escassa, prova l'arriba-

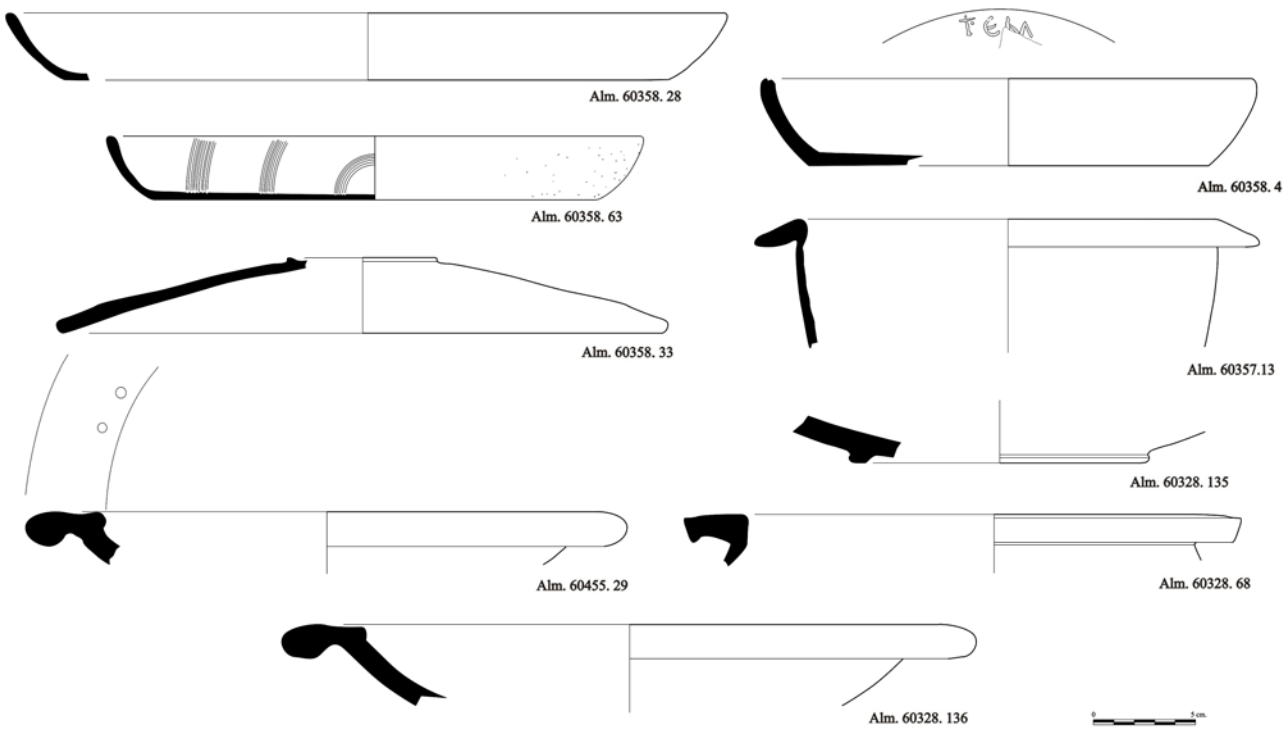

Fig. IV.22. Ceràmica de cuina itàlica del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458; dibuix P. Mas).

da d'aquests productes ja en l'època tardoaugustal. Apareix una tapadora del tipus Òstia II, 302 amb perfil complet (fig. IV.23, Alm. 60328.69) i dues vores de cassola del tipus Òstia II, 306 Alm. (fig. IV.23, 60455.9) i Òstia II, 314 (fig. IV.23, Alm. 60455.26). També s'ha documentat un conjunt de ceràmica probablement africana que no va al foc. Presenta una pasta que varia del beix o rosa fins al marró/ataronjat amb desgreixants visibles de punts de cal, quars i mica. L'engalba és crema-blanquinosa o crema-grisosa probablement per la utilització d'aigua de mar en la fabricació. Morfològicament, hi ha formes obertes del tipus bol de mesura mitjana (fig. IV.24, Alm. 60328.129, 130 i Alm. 60455.31) i xicoteta (fig. IV.24, Alm. 60328.131) i formes tancades del tipus gerra (fig. IV.24, Alm. 60328.132 i 128) i ampolla (fig. IV.24, Alm. 60328.126 i 127). Tot i que no s'han trobat paral·lels exactes, a *Cartago* hi ha formes locals que recorden aquests bols i gerres (Fulford i Peacock 1994: 70) datades en els segles I aC i I dC. A més, també s'assemblen a alguns conjunts de Cartagena (Pérez Ballester, Borredá i Cebrián 1995: 196).

Pel que fa a les importacions procedents del Mediterrani Oriental, s'ha documentat una possible ampolla amb coll llarg, estret i dues anses (fig. IV.23, Alm. 60358.30). La seua pasta és del tipus pasta fullada de color marró claret amb moltíssima mica, molt similar a les produccions d'àmfores monoansates de Sardes.

Tractarem ara la ceràmica comuna probablement de producció local o regional que es pot diferenciar en dos grups majoritaris: la ceràmica de cuina, amb pastes predominant-

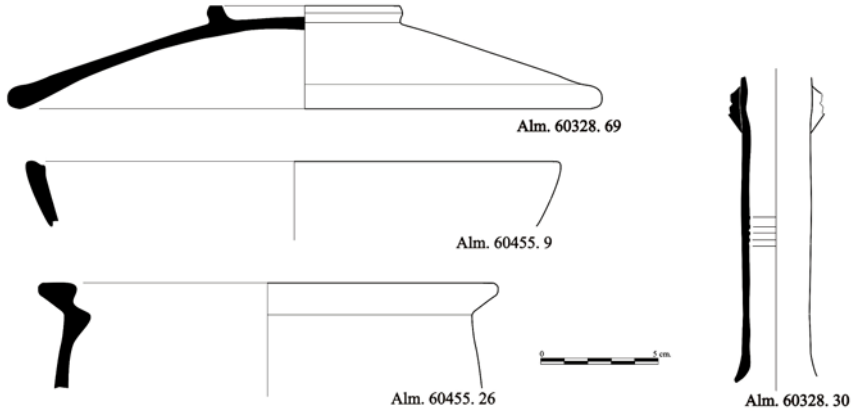

Fig. IV.23. Ceràmica africana de cuina i oriental del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458; dibuix P. Mas).

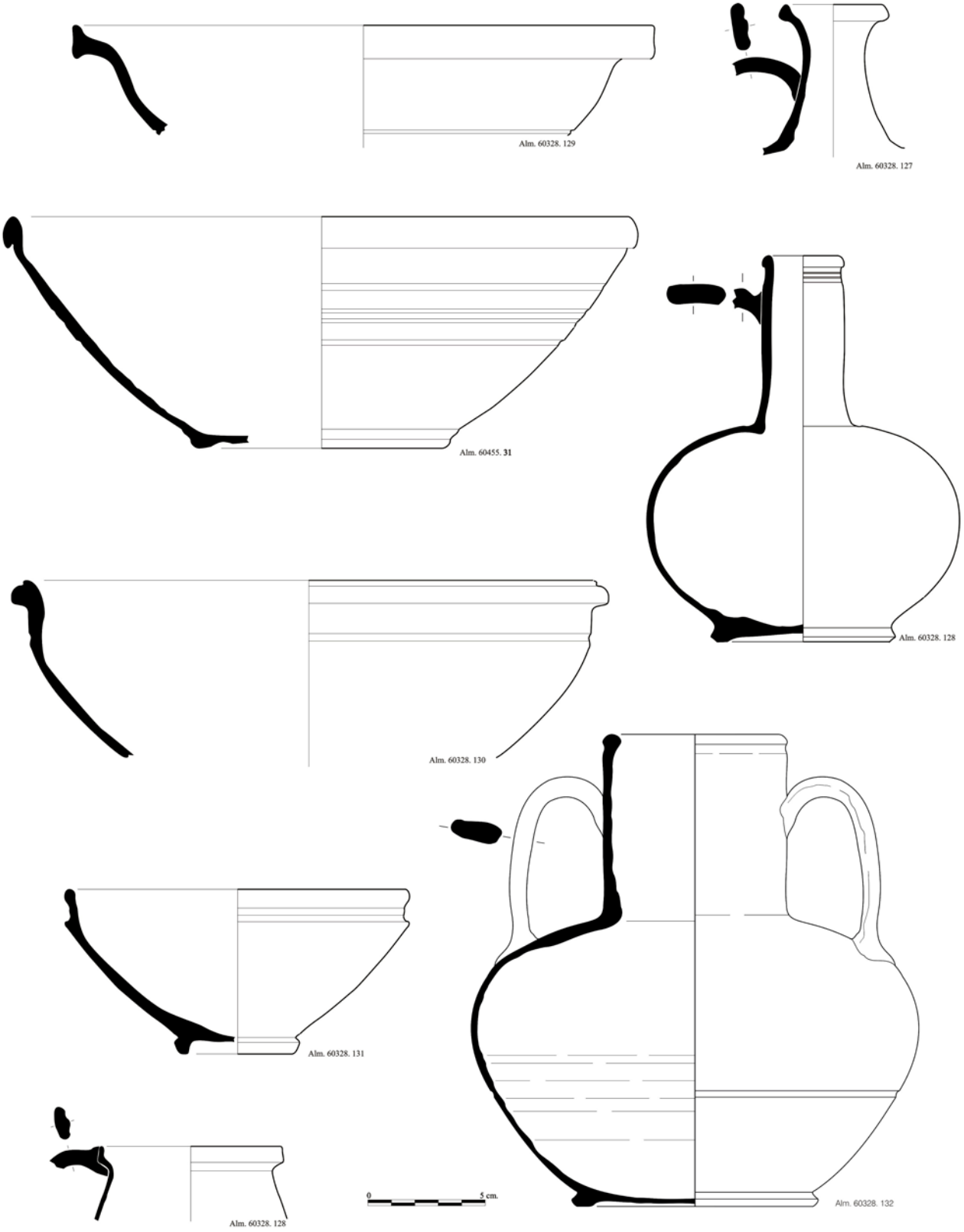

Fig. IV.24. Ceràmica comuna africana del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458; dibuix P. Mas).

ment reduïdes però també oxidants, i la ceràmica comuna de cocció oxidant, i amb pocs exemplars tractarem també de la ceràmica reductora de taula. La ceràmica de cuina de producció regional (fig. VI.25) presenta superfícies fosques, negres o grises, i pastes dures reduïdes i en menor mesura oxidants, amb abundants desgreixants de cal i quars que li confereixen un aspecte granulós. Tipològicament es documenten ampolles, olles i olletes, marmites i una cassola, totes per anar al foc i també tapadores com a element auxiliar. Les olles són el recipient més abundant en format gran i mitjà, sempre amb coll marcat i vora quadrangular (fig. VI.25, Alm. 60328.51 i 58), triangular (fig. VI.25, Alm. 60455.11) o arrodonida (fig. VI.25, Alm. 60358.57). També són molt abundants les tapadores de perfil senzill amb pom i vora arrodonida (fig. VI.25, Alm. 60455.10/53). Les marmites de cos globular poden ser amb vora en ala (fig. VI.25, Alm. 60328.55) o amb llavi quadrangular (fig. VI.25, Alm. 60328.54). Entre les gerres destaca una forma de cos ovoide amb coll curt però ample i vora trilobulada amb una ansa (fig. VI.25, Alm. 60328.47). Per últim s'ha documentat una cassola baixa de perfil senzill amb vora marcada per una canaleta (fig. VI.25, Alm. 60328.62). Tots aquests recipients presenten una base còncava-convexa i uns trets morfològics similars que permeten identificar-los com un grup unitari, tot i que probablement procedien de més d'un taller. Aquesta producció entroncaria amb la posterior ceràmica de cuina reductora regional de l'època imperial (Huguet 2012: 436).

El grup de ceràmica comuna de cocció oxidant és el més abundant (fig. IV.26 i IV.27), com sol passar habitualment. Hi ha un gran repertori ceràmic amb formes molt comunes i d'altres molt específiques. Les pastes, procedents de diferents tallers probablement locals o regionals, són de tonalitats beix/ataronjada, depurades amb desgreixants fins blancs i brillants majoritàriament. La forma més abundant sense cap mena de dubte són les gerres, Gr. I *Urceus*, sobretot la forma Vegas 44 (fig. IV.26, Alm. 60358.46), és a dir, gerres de cos oval o globular amb coll sense diferenciar amb una o dues anses (fig. IV.26, Alm. 60328.51). Hi ha també una gerra amb cos globular i coll alt i ample amb dues anses, Vegas 37 (fig. IV.26, Alm. 60328.154), molt semblant a l'exemplar documentat en aquest mateix pou amb engalba exterior anteriorment descrit (fig. IV.24, Alm. 60328.132); una ampolla o Gr. II *Lagoena*, Vegas 38, també molt semblant a un altre recipient amb engalba (fig. IV.24, Alm. 60328.126), de cos globular coll llarg i estret, vora motllurada a l'exterior i una ansa (fig. IV.26, Alm. 60328.155). Entre els recipients oberts destaquen un gran bací obert (fig. IV.27, Alm. 60328.134), Gr. VI *Lebes*, que recorda als *lebes* de tradició ibèrica; un petit bol (fig. IV.27, Alm. 60328.144) que possiblement imita una copa Consp. 14 o 15 de TSI; i els plats de perfil senzill amb vora bífida (fig. IV.27, Alm. 60328.142) o reentrant (fig. IV.27, Alm. 60328.139). Per últim, són també abundants les tapadores de parets llises i vora arrodonida amb pom (fig. IV.27, Alm. 60328.148) o peu anellat (fig. IV.27, Alm. 60328.146) amb diferents mesures.

La ceràmica reductora de taula és un grup molt reduït a nivell quantitatiu però molt interessant des del punt de vista formal, ja que alguns dels seus recipients són del tot peculiars. Entre les formes habituals es troben les olletes (fig. IV.28, Alm. 60328.165 i 166) i els plats (fig. IV.28, Alm. 60358.28/29 i fig. IV.28, Alm. 60455.16) que podrien imitar als plats Consp. 1 i 5/10 de TSI. Potser aquests plats hauríem de relacionar-los amb la ceràmica grisa emporitana tardana amb algunes formes de la qual presenten certa ressemblança (Casas i Nolla 2012: 648).

Hem deixat per al final una peça única en el context ceràmic de la ciutat de *Valentia*. Aquest *unicum* és un recipient tancat amb filtre que presenta un cos globular amb peu baix i ansa (fig. IV.28, Alm. 60328.167). La part superior del cos té decoració burilada i bec horitzontal.

En l'època romana es coneixen recipients amb filtre, tipus *clibanus*, per a la cocció dels aliments al vapor, tanmateix no és el que ací presenten ja que aquest recipient no està destinat a anar a foc i les seues dimensions són reduïdes. S'ha identificat com un *guttus*, tot i que la tipologia és una mica diferent dels models clàssics (Morel 1981: 418). La desaparició del *guttus* sol datar-se al voltant del segle II aC (Niveau 2009: 162), tanmateix la seua funció votiva per a ofrenes i libacions (Principal 1998: 14) sembla acord amb una deposició ritual.

Les àmfores són bàsicament d'origen peninsular i vinàries, dels tipus Dressel 2/4 i Oberaden 74 tarraconenses, Haltern 70 bètiques i PE 25 eivissenques; i per al transport de saladures de peix i derivats, de les formes Dressel 7/11 i Dressel 12. A més es documenten àmfores itàliques, orientals i púniques amb caràcter residual.

Com hem esmentat, aquest voluminós conjunt està ben datat tant per la vaixella fina com per les àmfores i les ceràmiques comunes d'importació.

Dipòsit votiu de l'època de Tiberi al decumanus

(Fig. IV.29; quadre IV.5; annex 1, quadre 4)

La ceràmica d'aquest conjunt estava disposada al voltant d'una banya de cérvol i es compon majoritàriament de vasos per a beure i formes tancades per a la contenció de líquids, encara que també es documentaren dues cassoles (fig. IV.30). Contràriament a les deposicions rituals republicanes associades al *decumanus*, aquest conjunt no es va dipositar en una fossa o pou excavat expressament per a aquesta funció. Sembla que al moment de reconstrucció de la via es disposà el material sobre el terra i immediatament es cobrí amb aportacions que feren que les ceràmiques s'aixafaren (fig. IV.31 i IV.32). Les formes presents de TSI que es poden identificar es redueixen a quatre: la forma Consp. 13.2.1 (fig. IV.31, Alm. 7467.30), el plat 14.4.1 amb segell il·legible (fig. IV.31, Alm. 7467.31), la forma 33 i la Drag. 11, a més d'un plat amb segell CVB (fig. IV.32, Alm. 7467.8). Hi ha alguns fragments de campaniana A i de ceràmica de vernís negre de Cales que s'han de considerar com a residuals.

El grup de ceràmiques de parets fines és el més nombrós i significatiu de tots. Apareix un sol fragment de ceràmica de parets fines itàliques de la forma Mayet 12 tan habitual als contextos republicans (Ribera i Marin 2003-2004: 292); també un únic exemplar de parets fines de procedència catalana, de la forma 61; la resta són parets fines eivissenques de pastes reductores, entre les quals es documenten les formes López/Estarellas 3C (Alm. 7467.57), Mayet 10, Mayet 14 (fig. IV.31, 7467.35), López/Estarellas 21A (fig. IV.31, Alm. 7467.39, 40, 41 i 42), *similis* Mayet 38/ Marabini XLII (fig. IV.31, Alm. 7467.11); i oxidants, entre les quals destaquen les formes obertes López/Estarellas 3D (fig. IV.31, Alm.

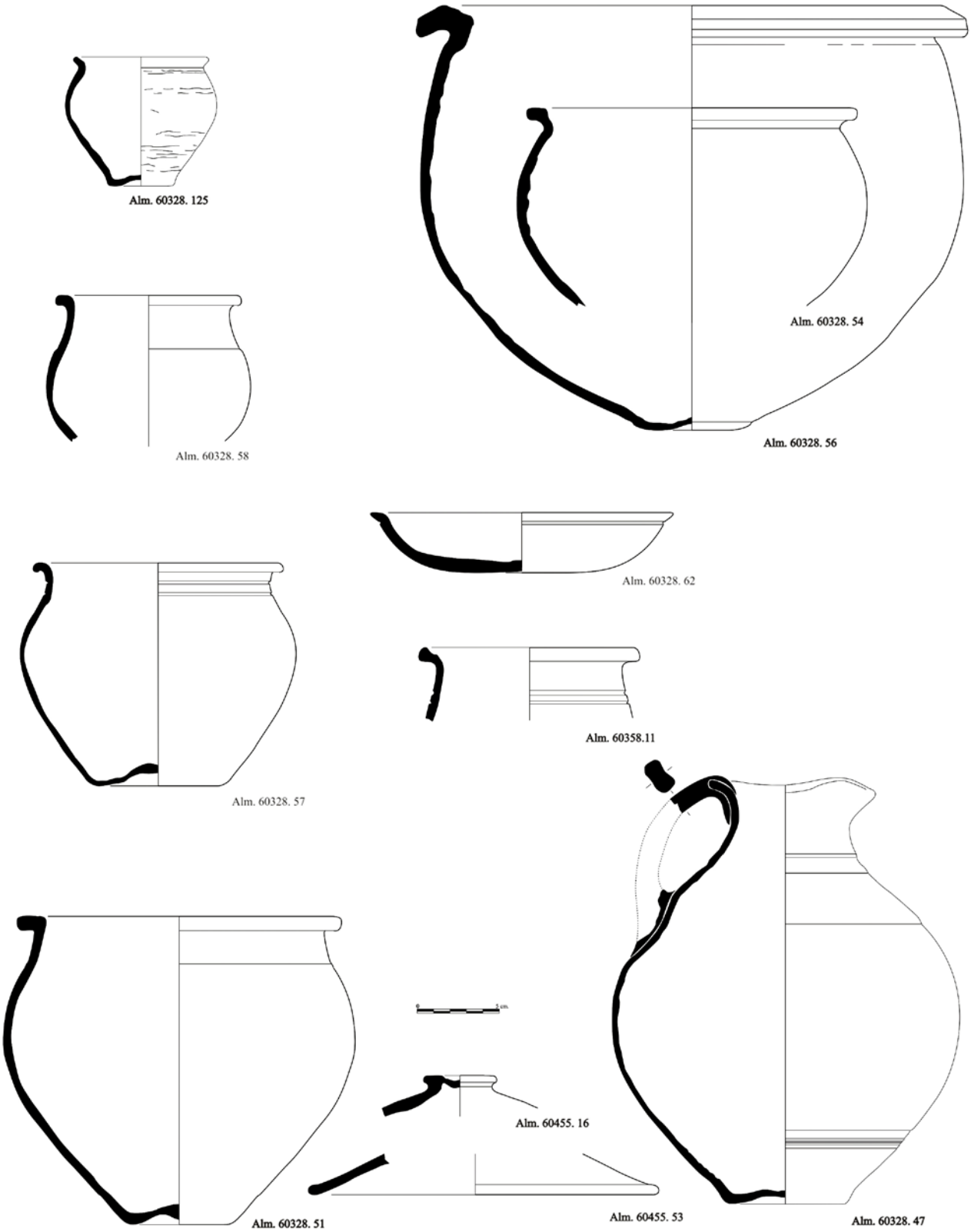

Fig. IV.25. Ceràmica regional reductora de cuina del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (UUEE 60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458; dibuix P. Mas).

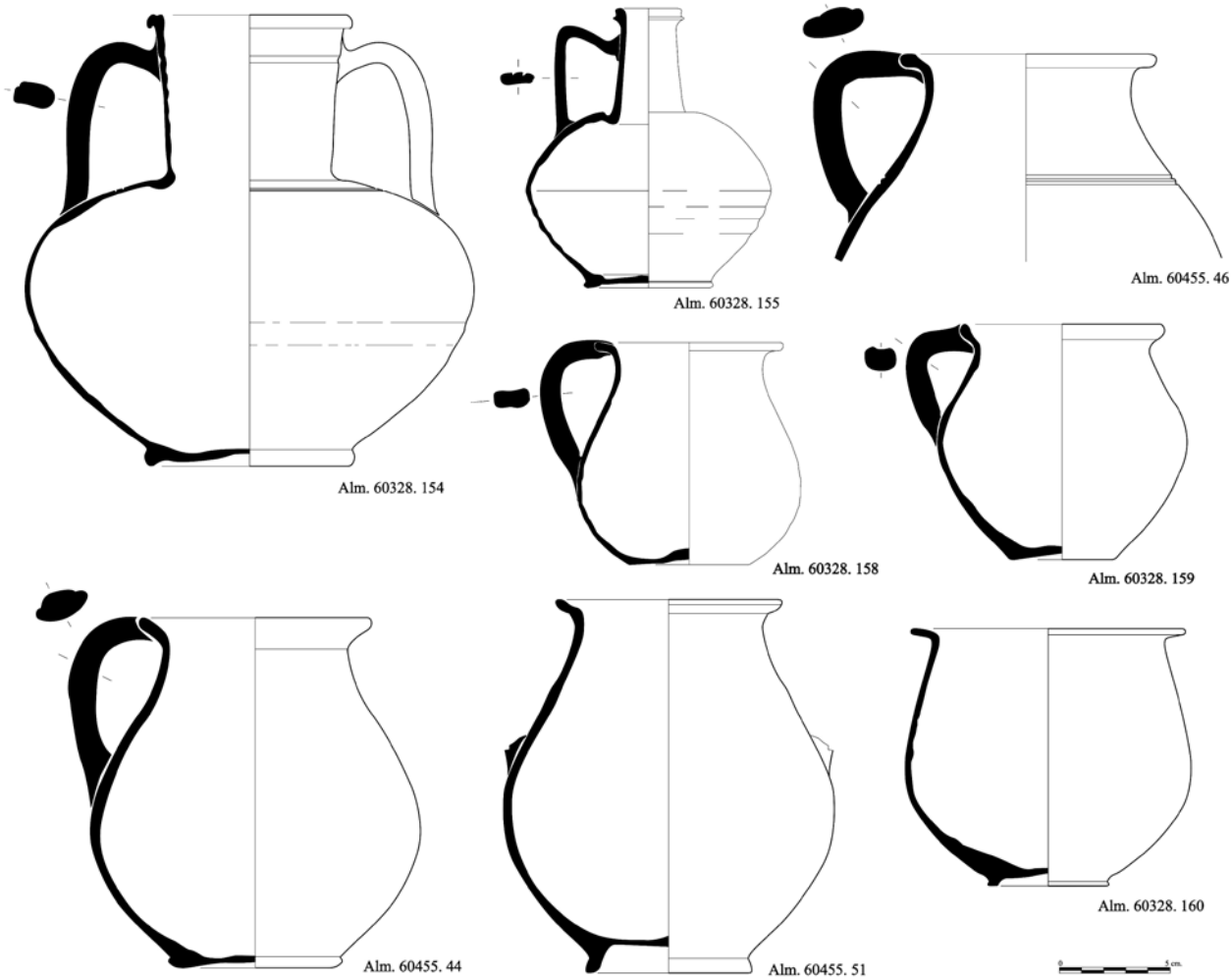

Fig. IV.26. Ceràmica comuna de cocció oxidant del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458; dibuix P. Mas).

7467.38), Mayet 4b, Mayet 10 (fig. IV.31, Alm. 7467.52, 54, 55 i 59), López/Estarellas 10 C, Mayet 14 (fig. IV.31, Alm. 7467.5), *similis* Mayet 38/Marabini LXII (fig. IV.31, Alm. 7467.6), Mayet 32 (fig. IV.31, Alm. 7467.37, 45 i 46), Mayet 35 (fig. IV.31, Alm. 7467.47) i les formes tancades *similis* Mayet 52, López Mullor 61/Marabini LVIII (fig. IV.32, Alm. 7467.36). S'han documentat sis llànties, dos de les quals amb perfil complet de la forma Dr. 4 o Volgelkpflampen (fig. IV.32, Alm. 7467.3 i 13) de procedència itàlica, una del tipus Den. III, una IVA i dues IV-V.

Les àmfores són escasses i alguns fragments són de caràcter residual com la Dressel 1A itàlica i la Lamb. 2 adriàtica. Tanmateix es documenten àmfores bètiques de vi i saladures dels tipus Dressel 28 i Haltern 70 i Dressel 7 i 12 respectivament.

Entre la ceràmica comuna d'importació apareixen fragments de tapadores itàliques de la forma Com-it. 7a i b, una base de morter de la forma Com-it. 8 i una *patinae* d'engalba roja pompeiana procedent de la Campània del tipus R-pomp. 13 (fig. IV.32, Alm. 7467.4). També apareix una tapadora africana assimilable a la forma Òstia II, 302 i una cassola Òstia II, 306. Aquesta última amb una cronologia que se situa entre Tiberi i els Flavis. També interessant és el *lagynos* probablement itàlic que acompanyava als vasos i que formaria part del servei de taula per a servir el vi als banquets. La ceràmica de cuina de cocció reductora està escassament representada, amb una única olla que podria pertànyer al tipus ERW 1.2 (Reynolds 1993: 97; Huguet 2012: 437).

La ceràmica comuna de cocció oxidant és abundant i variada quant al repertori. Probablement és de procedència local o regional i, tot i que hi ha formes que recorden les ibèriques, disten d'elles en tècnica, pastes i acabats. Com és habitual les formes predominants són les gerres, Gr. I *Urceus*, en les variants de llavi motllurat i graó intern per a tapadora, Vegas 43 (fig. IV.32, Alm. 7467.24) o amb doble motllura (fig. IV.32, Alm. 7467.20). Apareixen a més formes amb vora triangular (fig. IV.32, Alm. 7467.17) i d'altres amb coll curt i més tancat assimilable a la forma Vegas 44. Com a olla de contenció del tipus Gr. VIII *Aula/olla*, hi ha un recipient molt similar a les olles reductores de cuina regional, però que no es tracta d'una olla per posar al foc. També abundaven les formes obertes, tant els grans recipients del tipus *lebes*, Gr. VI *Lebes*, amb clares reminiscències ibèriques (fig. IV.32, Alm. 7467.10), com els recipients xicotets com el bol que probablement imita la forma Consp. 14 (fig. IV.31, Alm. 7467.21). Finalment, cal destacar una ansa en

Alm. 60328. 145

Alm. 60328. 142

Alm. 60328. 139

Alm. 60328. 134

Alm. 60455. 33

Alm. 60328. 148

Alm. 60328. 143

Alm. 60328. 146

Alm. 60328. 138

Alm. 60328. 144

Fig. IV.27. Ceràmica comuna de cocció oxidant del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (UUEE 60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458; dibuix P. Mas).

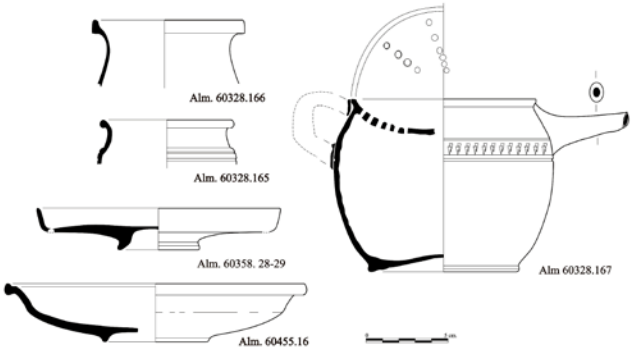

Fig. IV.28. Ceràmica comuna de cocció reductora del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (UUEE 60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458; dibuix P. Mas).

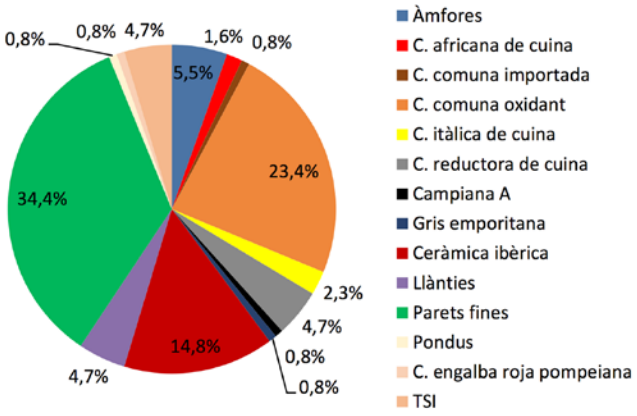

Fig. IV.29. Percentatges de les produccions ceràmiques procedents del dipòsit votiu de l'Almoina (UE 7467).

Quadre IV.5. Percentatges de les produccions ceràmiques procedents del dipòsit votiu de l'Almoina (UE 7467).

Produccions	7467	%
Àmfores	7	5,5 %
C. africana de cuina	2	1,6 %
C. comuna importada	1	0,8 %
C. comuna oxidant	30	23,4 %
C. itàlica de cuina	3	2,3 %
C. reductora de cuina	6	4,7 %
Campaniana A	1	0,8 %
Gris emporitana	1	0,8 %
Ceràmica ibèrica	19	14,8 %
Llànties	6	4,7 %
Parets fines	44	34,4 %
Pondus	1	0,8 %
C. engalba roja pompeiana	1	0,8 %
TSI	6	4,7 %

Fig. IV.30. Detall del dipòsit votiu de l'Almoina (Arxiu SIAM).

forma de cinta decorada amb una voluta que probablement formaria part d'una cràtera de la qual no resta res més (fig. IV.32, Alm. 7467.29) i un possible colador o filtre.

En aquest context hi ha un exemplar de ceràmica grisa emporitana tardana, un bol amb decoracions d'ones similar a la forma 4.4 (fig. IV.31, Alm. 7467.1) (Casas i Nolla 2012: 649) de cronologia de l'època d'August i posterior. Continuant amb la ceràmica ibèrica, s'han registrat 14 individus, dels quals destaquen els *kalathoi*, ja que són la forma predominant tant amb decoració (fig. IV.32, Alm. 7467.27) com llisos, i les tenalles (fig. IV.32, Alm. 7467.28).

Per últim, cal esmentar l'aparició d'un *pondus* tronco-piramidal amb marca en forma de V a la part superior (fig. IV.32, Alm. 7467.15), una agulla d'os, una peça de pasta vítria, un anell de bronze, un clau de ferro i un fragment de bronze en forma de S o serp (fig. IV.32, Alm. 7467.39). A més, es recuperà la banya de cérvol, que semblava tindre una posició central en la deposició, dos fragments de closques d'ou i tres petxines marines.

La peculiaritat d'aquest conjunt és que s'associés amb una deposició ritual, posant-se en relació amb la reconstrucció del traçat viari en el moment de reocupació de la ciutat després del hiatus d'abandonament des de la destrucció de l'època sertoriana. Cronològicament, és sobretot el conjunt de ceràmiques de parets fines el que precisa, en l'època de Tiberi, la formació del conjunt.

Deposició de gerres de la schola

(Fig. IV.33; annex 1, quadre 5)

Les dues gerres trobades són de cocció oxidant amb una pasta de tonalitats beix/ataronjada amb desgreixants fins blancs i brillants. Morfològicament la gerra que està completa és de cos globular amb coll poc marcat i vora exvasada arrodonida, presenta una ansa en forma de cinta i una base convexa amb peu xicotet. La segona peça identificada, també una gerra globular de pasta oxidant, està trencada intencionadament en la part superior, probablement perquè fera de tapadora de la primera. Aquesta deposició també votiva seria de caràcter privat relacionada amb els rituals d'inici de la construcció de l'edifici.

IV.1.4. CONCLUSIONS

Els anys d'excavació i estudi sistemàtic del solar de l'Almoina el descobriren com un punt neuràlgic de la ciutat degut a la seua proximitat amb el fòrum i d'altres edificis centrals de la *urbs*. A nivell ceramològic, ha proporcionat un ampli ventall cronològic mitjançant el qual s'ha pogut estudiar, sobretot, l'època republicana i el període d'August de la ciutat. Tanmateix, hem escollit uns contexts ceràmics que hem considerat adients per al nostre treball però hi ha molts altres contexts interessants encara per estudiar, com són els estrats datats en el moment de destrucció sertoriana, alguns contexts de l'època d'August i d'altres imperials.

Per a l'època republicana s'ha tractat el material del pou fundacional, la fossa votiva entre el *decumanus* i el *kardo* i les deposicions d'olles sota els paviments de les primeres construccions en la zona que després seria el fòrum. A més cal esmentar l'existència de les deposicions rituals sota el mur de les termes (fig. IV.34) amb una concentració de ceràmiques de parets fines i de gerretes de ceràmica grisa emporitana per un costat i per l'altre, una mica més a l'est, el terç inferior de tres àmfores greco-itàliques i una Dressel 1A repletes de terra de coloració grisa amb carbons, espines de peix, restes de conill i en una d'elles una llàntia de la forma Ricci E (Huguet i Ribera 2015: 225).

Per a l'època imperial s'ha estudiat el pou votiu d'època d'August, la deposició ritual de l'època de Tiberi en el *decumanus* i la deposició d'olles en la *schola*. Com es veu clarament, tots són contexts votius, probablement relacionats amb els rituals d'inici de les construccions o funció apotropàica, com s'ha dit en alguna ocasió per a calmar els ànims dels esperits dels lloc que s'anava a destorbar (Huguet i Ribera 2015: 240).

L'estudi d'aquestes troballes ha proporcionat una sèrie de conjunts ceràmics ben datats que s'han convertit en conjunts de referència a la ciutat de *Valentia*. A més a més han permés endinsar-se en un tema que va molt més enllà de l'estrictament ceramològic i que té més a veure en les creences, ritualitat, superstició, en definitiva, en la religió i la concepció del món dels romans (fig. IV.35).

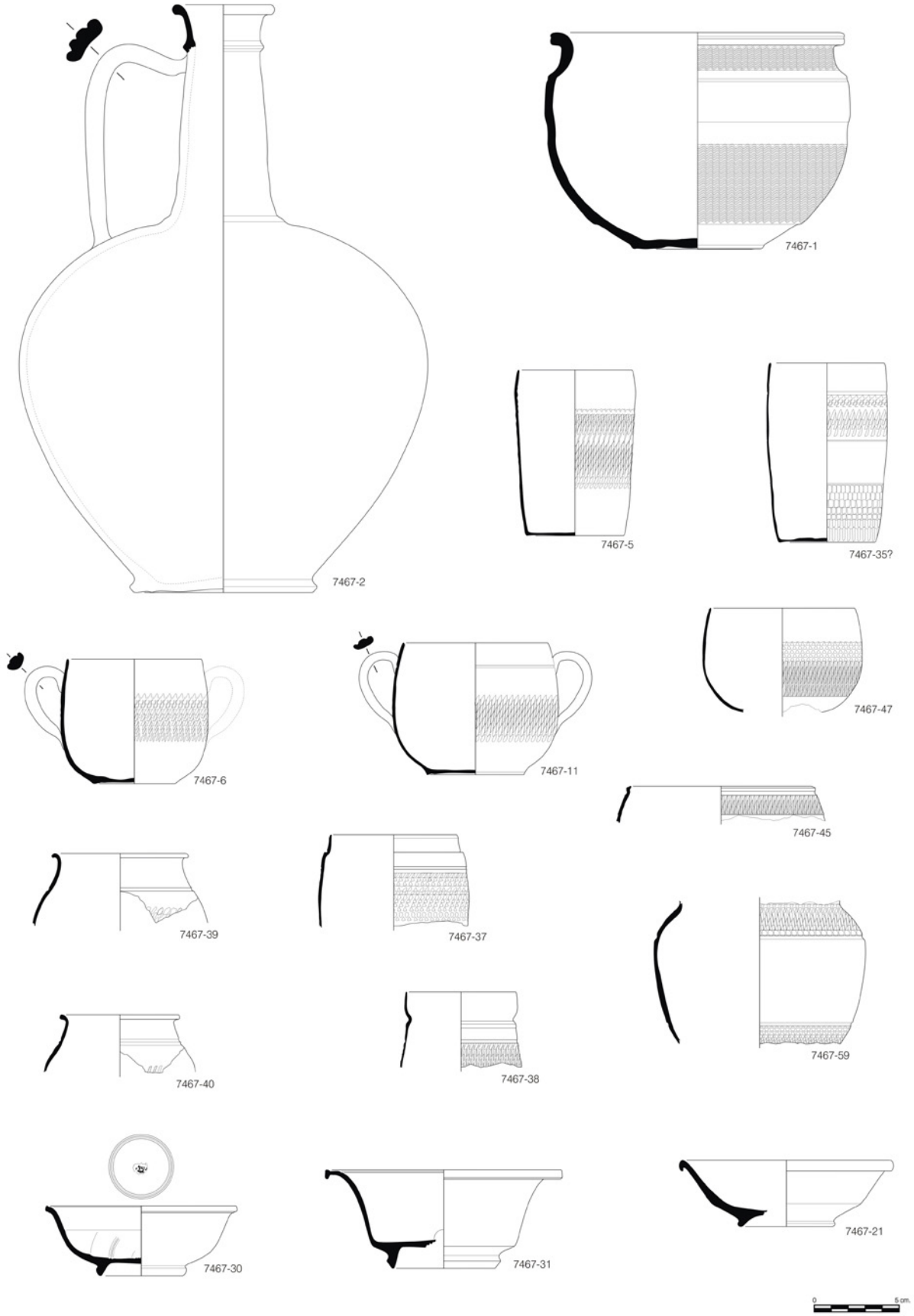

Fig. IV.31. Conjunt ceràmic de la deposició votiva del *decumanus* de l'Almoina (UE 7467; dibuix P. Mas).

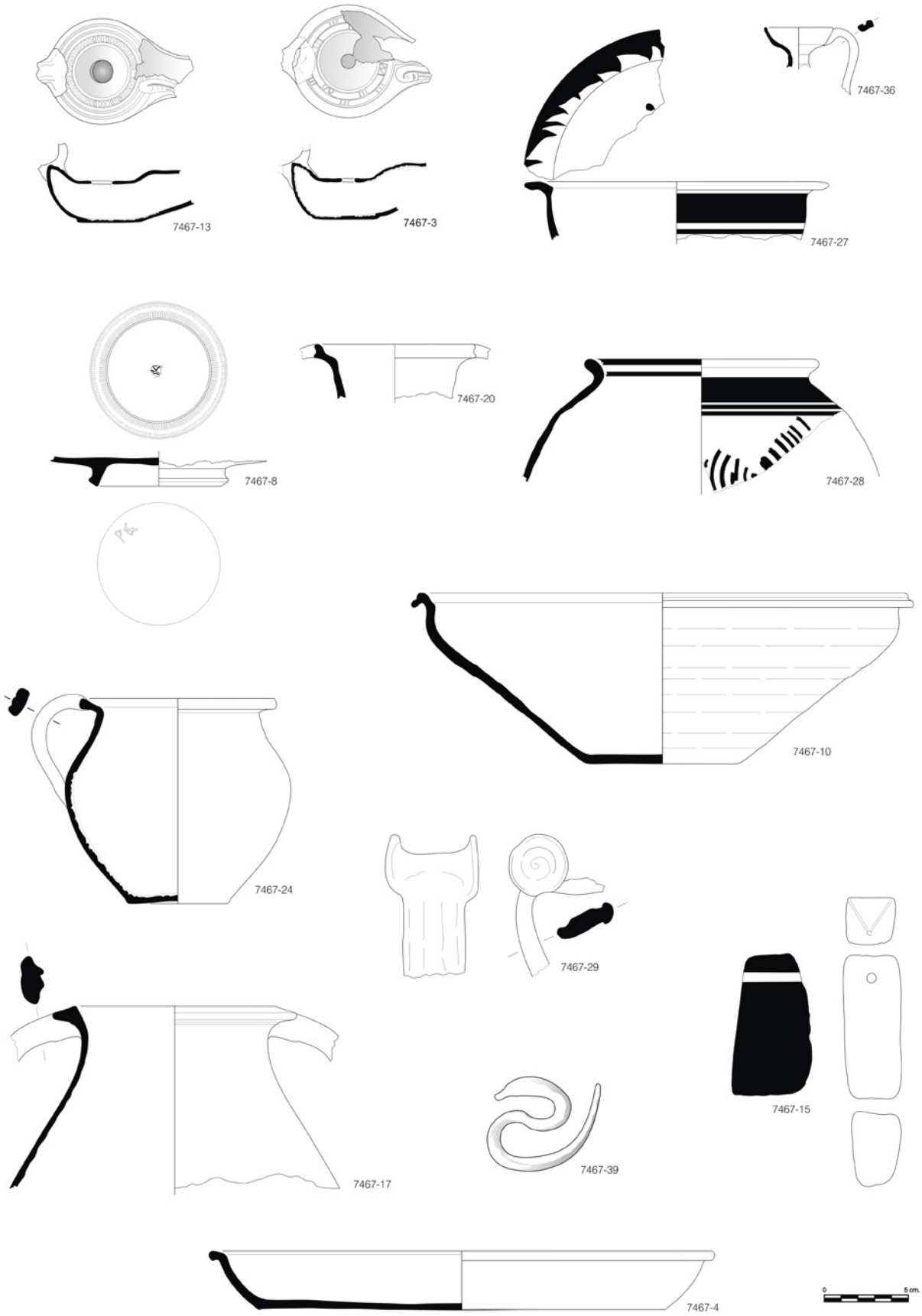

Fig. IV.32. Conjunt ceràmic de la deposició votiva del *decumanus* de l'Almoina (UE 7467; dibuix P. Mas).

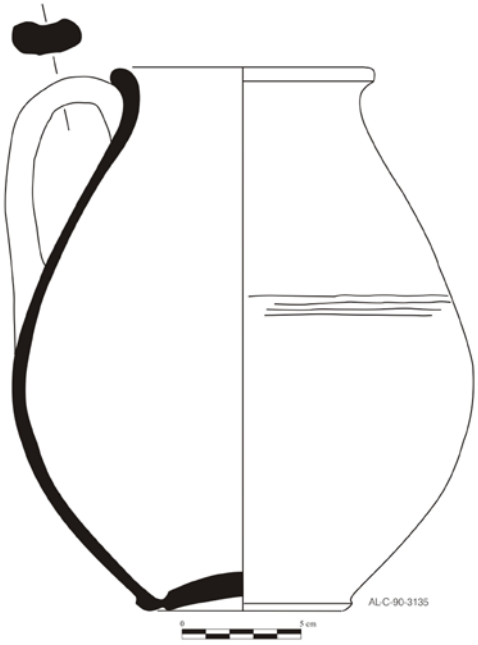

Fig. IV.33. Gerra votiva de l'època flàvia de l'Almoina (UE 3135; dibuix P. Mas).

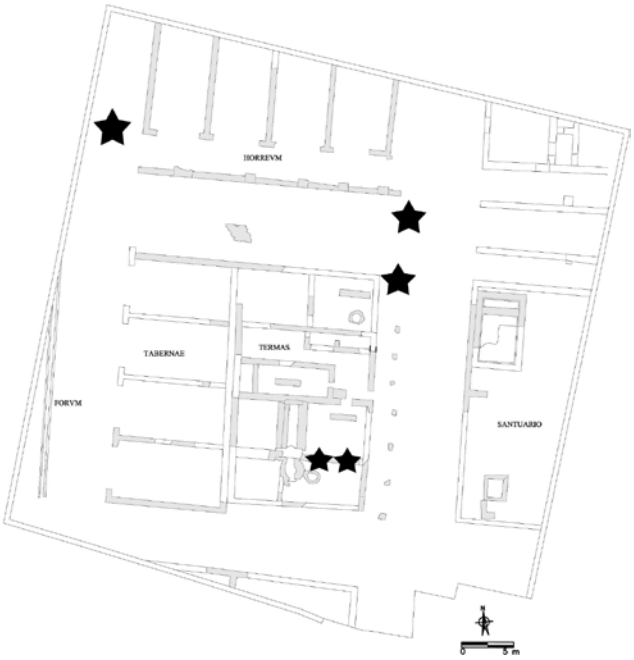

Fig. IV.35. Plànol de situació de les troballes rituals de l'Almoina a l'època republicana (Arxiu SIAM).

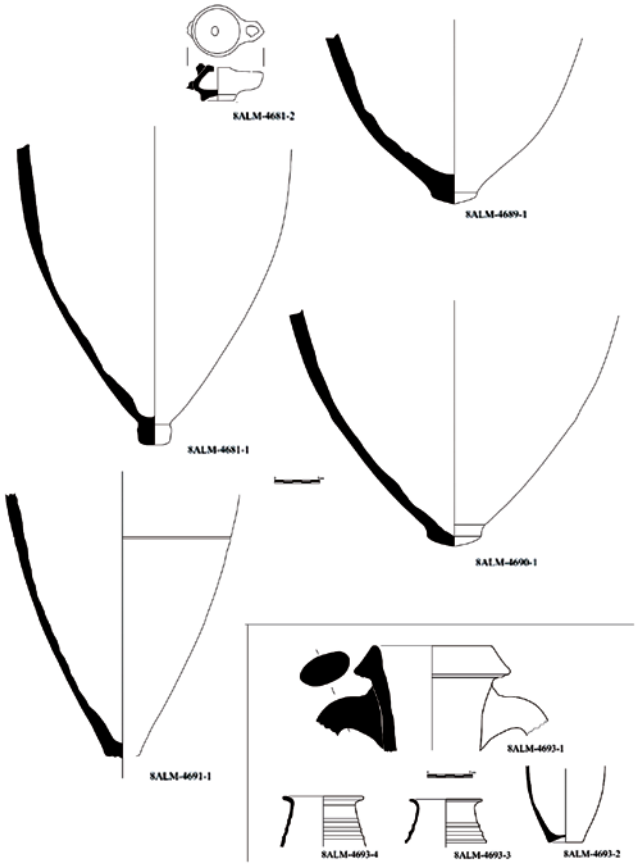

Fig. IV.34. Dos conjunts ceràmics apareguts sota el mur de les termes de l'Almoina i interpretats com de deposicions rituals (dibuix P. Mas).

IV.2. CARRER DE ROC CHABÀS (3 i 4 ROC)

IV.2.1. EXCAVACIÓ

De les quatre excavacions que s'efectuaren en aquest solar centrarem la nostra atenció en les dues últimes, realitzades els anys 1993 (3 ROC) i 1994 (4 ROC).

La tercera campanya d'excavació del solar que s'estenia entre els carrers Roc Chabàs, Unió i el carrer Salvador i la plaça de Crespins, s'inicià l'1 de setembre i va concloure el 23 de desembre del 1993 sota la direcció de Enrique Ruiz i Rafaela Soriano. Es centrà a finalitzar la cala A, començada amb anterioritat, que havia arribat fins a estrats imperials amb la troballa d'un paviment ben conservat. L'evolució dels treballs deixà al descobert els nivells de l'època republicana amb murs i estances pertanyents a una edificació i una sèrie de pous i estructures hidràuliques (Soriano *et alii* 1993).

La quarta campanya d'excavació del solar del carrer Roc Chabàs s'inicià el 17 de gener i va concloure el 13 de maig del 1994 sota la direcció de Isabel López, Enrique Ruiz i Rafaela Soriano. Aquesta última intervenció acabà amb les tasques arqueològiques que, en conjunt, han proporcionat una seqüència estratigràfica que va des de la segona meitat del segle II aC fins a l'època contemporània (Soriano, Ruiz i López 1995).

De l'època romana republicana, les primeres evidències arqueològiques com en altres llocs de la ciutat eren forats de pal i fosses associades al primer hàbitat campamental de la colònia *Valentia* (fig. IV.36). D'entre aquestes fosses en destaca una, pel seu component simbòlic i el material que contenia, ja que es tracta d'una fossa ritual de fundació. Es documentà també una primera fase de construcció amb murs de maçoneria irregular travada amb terra i una segona fase de construcció més estable amb murs ben construïts.

Fig. IV.36. Planta de les dues fases de l'època republicana documentades a l'excavació del carrer Roc Chabàs (Arxiu SIAM).

A més, es trobaren diferents habitacions al sector nord i un gran porticat al sud que podria ser el porticat d'un carrer o d'un temple (fig. IV.37).

De l'època d'August, es documentaren diverses estances entre les quals destaca una gran habitació de 40 m^2 decorada amb un mosaic d'*opus signinum tesselatum* que delimitava dos sectors amb la decoració. Just a l'est d'aquesta habitació es va excavar un forn, també de la mateixa època del qual no hi ha dades per saber si era un forn domèstic o de producció industrial. Sorprèn la seua ubicació, a dins de l'edifici, just al costat de la gran habitació del mosaic. Els seus excavadors interpretaren el conjunt com una unitat domèstica, hipòtesi mantinguda recentment (Peñalver 2018: 485), però altres autors ho han relacionat amb un possible temple (Machancoses 2015: 495). Pel que fa al porticat de l'època republicana sembla que en aquest moment deixà d'estar en ús.

Al segle I dC, les estàncies del sector nord continuaren en ús: s'amortitzà el forn amb un paviment d'*opus signinum* i alguns murs es destruïren i se'n construïren de nous, com en el cas de l'habitació del mosaic, que es dividí en dos, i la part sud passà a formar part de l'habitació meridional. Al sector nord, a l'espai que havia ocupat el porticat, es construïren una o dues estances de les qual sortien dos canalitzacions.

Aquestes estructures estigueren en ús des del segle I dC fins al III amb remodelacions puntuals i de poca entitat. El rebliment que amortitzava el conjunt data del tercer quart del segle III dC. En ell aparegueren restes de pintura mural i de paviment, d'*opus signinum*, i la seua datació ve donada per la presència d'un tresor de 89 monedes de bronze que probablement estiguera amagat en la part superior del sostre o les teules. Aquest estava compost per un as ibèric, 2 semis republicans, 44 monedes de Galié, 10 de Claudi II, 10 de Claudi II pòstum, 4 de Valerià I, 3 de Salonina, 1 de Maximí, 1 de Volusià, 1 de Marcià, 1 de Valerià II, 1 de Saloní, 8 indeterminades i 2 frustres (Ribera i Salavert 2005: 141).

El sector nord presentava moltes fosses del període tardà que, en ocasions, afectaven fins i tot els estrats estèrils, per la qual cosa els nivells romans estaven clarament malmesos. Per sobre aparegueren restes de vivendes i abocadors d'època emiral molt arrasades per les construccions andalusines posteriors. Al segle XI va aparèixer el traçat d'un carrer i les vivendes van patir remodelacions al llarg del segle XII i XIII.

En l'època baix medieval el carrer veié reduïda la seua amplada probablement en favor d'una de les edificacions, potser el palau de Crepí (Soriano, Ruiz i López 1995: 36). De l'època contemporània es documentaren un semi-soterrani de la vivenda existent i dos pous.

IV.2.2. ESTRATIGRAFIA

Fossa votiva fundacional

Durant la quarta campanya d'excavació (1994) es va documentar una fossa ovalada de 3 x 2 x 0,70 m plena majoritàriament de ceràmica, ossos i cendres (fig. IV.38). Aquesta presentava

Fig. IV.37. Vista de les estructures romanes de l'excavació del carrer Roc Chabàs (Soriano *et alii* 1993).

Fig. IV.38. Final de la fossa votiva de fundació UE 2479 documentada sota l'edifici de Roc Chabàs (Soriano, Ruiz i López 1995).

dos estrats separats per un altre de cendres: l'inferior (UE 2479), d'uns 35 cm, era de terra molt sorrenca amb graves de coloració marró fosc. Sobre aquest es trobava d'una capa uniforme de cendres de 3 cm d'espessor. Sobre ella hi havia un estrat (UE 2470) de 10 cm compost per una terra dura de color taronja rubefacta pel contacte amb les cendres encara calentes. Aquesta fossa respon probablement a un ús ritual, un dipòsit votiu fruit d'un banquet (Ribera 1995: 194). Aparegueren abundants peces senceres de ceràmica, en concret 44, majoritàriament de procedència itàlica, entre les quals hi ha àmfores de vi i ceràmica de cuina de la Campània, copes de vernís negre de Cales i Nàpols i gobelets per a veure de l'Etrúria. També hi havia àmfores d'oli de la Tripolitània, gerres de ceràmica grisa emporitana, pàteres ibèriques i una gerra de ceràmica de cocció oxidant per a vi de terrisseries romanes. El conjunt de material permeté datar la troballa entre els anys 150 i 130 aC. A més a més, s'hi registraren restes de fauna, concretament les extremitats posteriors d'animals neonats, d'ovicaprins, bou, porc, cavall, gat i un possible dit humà; i també de caragols, petxines i closques d'ou. Aquest peculiar conjunt sembla que tingué una ràpida amortització i es va cremar la part superior de la fossa. Tot açò fa pensar en un conjunt de caràcter ritual, és a dir, després d'un banquet cerimonial la vaixella utilitzada i les restes s'abocaren a una fossa perquè es consideraven no aptes per als humans, ja que havien estat en contacte amb els déus i per tant no es podien tornar a utilitzar (Ribera 2010: 276). Per damunt d'aquesta fossa, amortitzant-la, es construí el mur de l'edifici, amb una orientació N-S.

Fossa votiva republicana

Era un nivell de pedres que cobria una potent capa de cendra (UUEE 1482 i 1483). Col·locada cap avall hi havia una olla de ceràmica reductora de cuina. Sobre aquest conjunt s'edificaren els murs de l'angle SO de l'habitació G, cosa que fa pensar en algun tipus de ritual d'inici associat a la construcció de la nova edificació. Els nivells d'ocupació dels murs poden datar-se a l'inici del segle I aC, data *ante quem* per a la deposició ritual.

Pou circular

Al sector SO es localitzà un pou de forma arrodonida (UE 1637), d'1,5 m de diàmetre aproximadament i 8 m de profunditat (fig. IV.39). Probablement en principi tenia una funció hidràulica. Les dues unitats que amortitzen el pou (UUEE 1612=1642) estaven repletes de materials ceràmics que han permès datar la seua amortització en el primer quart del segle I aC.

Pou quadrangular de pedra

La tercera campanya d'excavació encara aportà un altre conjunt ceràmic interessant amortitzant una estructura hidràulica, en concret un altre pou (fig. IV.40). Al sector central, no massa lluny del pou circular, se'n documentà un altre de planta quadrangular de maçoneria de grandària mitjana i gran sense enlluït (UE 1600). Les seues dimensiones eren 2,14 m x 1,28 m i 4 m de profunditat, però el mur nord no es va poder excavar en la seua totalitat perquè s'endinsava fora dels límits de l'excavació. Aquest pou va ser amortitzat per diferents capes successives que aportaren gran quantitat de material arqueològic. Els nivells més profunds (UUEE 1616, 1580 i 1568) mostraven clars signes d'haver estat en contacte amb l'aigua, cosa que conferma que el material fou abocat al pou quan encara tenia aigua al seu interior i, potser, estava en ús. La ceràmica

Fig. IV.39. Pou circular UE 1637 colgat amb material de l'època pre-sertoriana (Soriano *et alii* 1993).

Fig. IV.40. Pou de forma quadrangular construït amb murs de maçoneria irregular (UE 1600) obliterat amb material ceràmic de l'època prèvia a la derrota sertoriana (Soriano *et alii* 1993).

recuperada procedent d'aquest apunta cap a una cronologia del primer quart del segle I aC. Per damunt d'aquests estrats, reblint encara el pou, hi ha d'altres de menor consistència i amb menor quantitat de material (UUEE 1513, 1542, 1554, 1560 i 1561). Aquest paquet es podria datar en època sertoriana, al voltant de 80/75 aC.

IV.2.3. El material ceràmic

Fossa votiva fundacional

(Fig. IV.41; quadre IV.6; Annex 1, quadre 6)

El rebliment (UE 2479) de la fossa documentat en la quarta campanya d'excavació al carrer Roc Chabàs va proporcionar 44 peces ceràmiques en un estat de conservació molt bo que foren estudiades en un article específic per Ribera (1995: 187) (fig. IV.42). Gran part d'aquestes peces estan senceres (fig. IV.43) i no presenten marques d'ús. La interpretació que se li donà, ja des del moment de la seua troballa, era la d'una deposició de caràcter ritual de l'època fundacional de la colònia.

La ceràmica de vernís negre és escassa però significativa, una copa Lamboglia 31 de campaniana A (fig. IV.42, 4 Roc 2479.1) i una altra Montagna Pasquinucci 127/Morel 3121g de ceràmica calena (fig. IV.42, 4 Roc 2479.2), que poden datar-se a mitjan del segle II aC. A més, hi havia una única llàntia, sense vernís, de forma circular sense apèndix, amb un xicotet orifici com a bec (fig. IV.42, 4 Roc 2479.44), que podria ser de la forma Lattes I. Les ceràmiques de parets fines del dipòsit són tres exemplars de la forma Mayet II (fig. IV.42, 4 Roc 2479.3, 4 i 5) i un de la Mayet I.

La ceràmica més abundant de la fossa són les ceràmiques comunes, en especial les itàliques de cuina, entre les quals destaquen les olles i cassoles (Bats 1988: 67-69).

També hi havia una cassola de ceràmica púnica de parets baixes, rectes i lleugerament exvasades amb llavi arrodonit i fons còncau (4 Roc 2479.21). La seua pasta és porosa i rugosa de color gris amb el nucli taronja i una engalba beix a l'interior i marró a l'exterior. Podria ser una forma Lancel 273 (Lancel 1987: 108) o una cassola de la forma III.2 (Guerrero 1995) pròpia dels segles III i II aC.

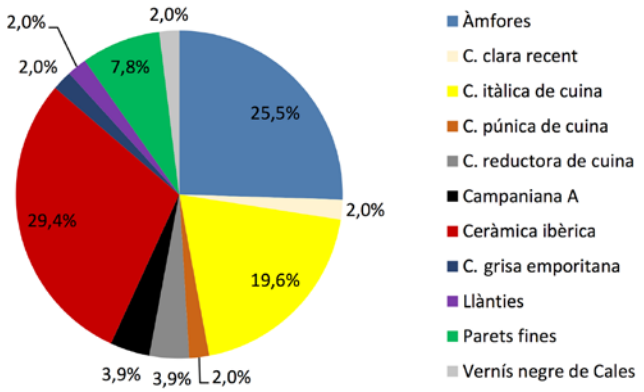

Fig. IV.41. Percentatges del material ceràmic procedent de la fossa votiva fundacional UE 2479 de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

Quadre IV.6. Percentatges del material ceràmic procedent de la fossa votiva fundacional UE 2479 de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

Produccions	2479	%
Àmfores	13	25,5 %
C. clara recent	1	2,0 %
C. itàlica de cuina	10	19,6 %
C. púnica de cuina	1	2,0 %
C. reductora de cuina	2	3,9 %
Campaniana A	2	3,9 %
Ceràmica ibèrica	15	29,4 %
C. grisa emporitana	1	2,0 %
Llànties	1	2,0 %
Parets fines	4	7,8 %
Vernís negre de Cales	1	2,0 %

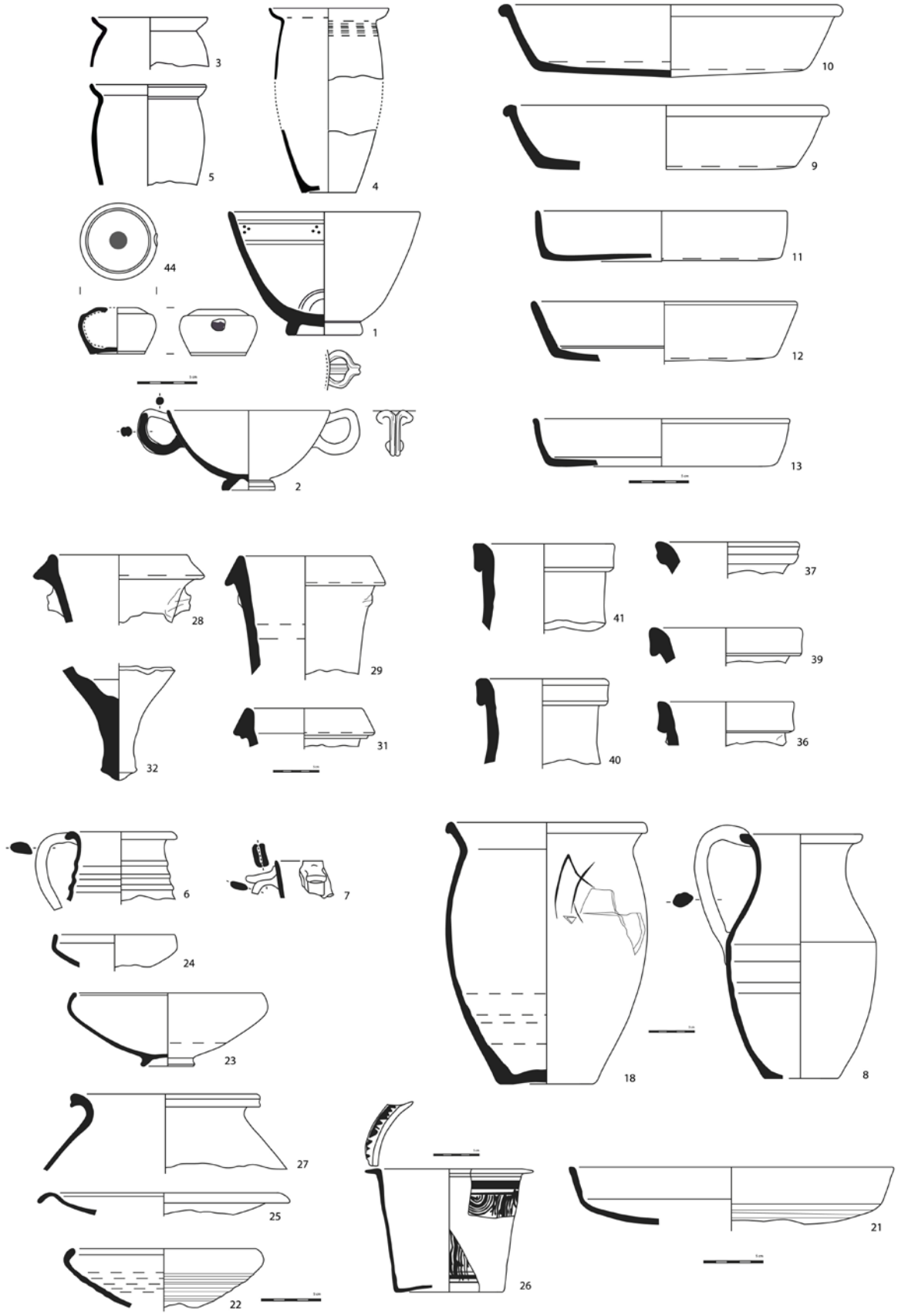

Fig. IV.42. Conjunt ceràmic aparegut a la fossa votiva sota l'edifici de Roc Chabàs (Ribera 1995).

Fig. IV.43 a i b. Olla itàlica de cuina importada de la fossa ritual amb esgrafiat al cos (UE 2479; fotografies A. Franco).

Entre la ceràmica itàlica de cuina, les olles que apareixen són dels tipus Com-it. 1a (fig. IV.42, 4 Roc 2479.18), de cos globular, coll marcat, vora exvasada de perfil triangular (fig. IV.43); i Com-it. 1b, de cos globular, coll marcat i vora ametllada (fig. IV.42, 4 Roc 2479.20). Pel que fa a les cassoles, les *patinae* són més abundants i, encara que en trobem també de dos tipus, presenten una major varietat formal, de les formes Com-it. 6d (fig. IV.42, 4 Roc 2479.9, 10 i 14), amb quatre exemplars de vora bífida; i Com-it. 6e (fig. IV.42, 4 Roc 2479.11, 12 i 13), amb fons pla, parets exvasades i rectes i vora simple. Aquesta forma és relativament escassa i està datada entre mitjan del segle II i mitjan de l'I aC a la península Ibèrica (Aguarod 1991: 92). A més, hi ha un agafador de tapadora que no és possible classificar. Ens trobem en un moment cronològic en què els *caccabus* no han substituït les *ollae*, procés que es dóna al segle I aC (Bats 1988; Huguet 2013: 309), i també caldria dir que no hi ha encara cap peça de ceràmica d'engalba roja pompeiana documentada en estrats previs a la derrota sertoriana a la ciutat de *Valentia* (Marín i Ribera 2002: 125). Pel que fa a l'origen d'aquestes produccions, majoritàriament procedeixen de la Campània, però en algun cas en resta desconegut. L'olla completa no és de pasta vesuviana amb desgreixants volcànics, però presumiblement és de procedència itàlica (fig. IV.43). Presenta una pasta grisa amb desgreixants també grisos i marrons de grandària mitjana i brillants molt fins. Els desgreixants són visibles en superfície i aquesta és allisada de color gris clar i gris fosc. Cap la possibilitat que fóra una olla de producció etrusca, però no en tenim la certesa.

A més a més, hi ha una gerra de pasta clara recent, del tipus Cl-rec 3 (fig. IV.42, 4 Roc 2479.9), amb base plana, cos fusiforme que s'estreny al coll i vora de diàmetre mitjà, secció quadrangular i una sola ansa. La pasta és clara, groguenca depurada i fina. Probablement també es tracta d'importacions de la zona itàlica que els nouvinguts portaren a la ciutat en relació amb el consum del vi. Aquest tipus ceràmic està documentat en època republicana a Lattes i els exemplars més recents trobats a *Valentia* estan als estrats d'època d'August.

La ceràmica reductora de cuina compta únicament amb dues tapadores. La ceràmica comuna oxidant tampoc és massa abundant, però s'ha pogut estudiar una gerra de perfil complet del tipus Gr. I *Urceus* o Vegas 44, amb vora quadrangular coll mitjà poc marcat i cos lleugerament cònic amb una sola ansa (fig. IV.42, 4 Roc 2479.8).

Les ceràmiques ibèriques són pròpies de l'etapa final d'aquesta cultura amb *kalathoi* (fig. IV.42, 4 Roc 2479.26), pàteres (fig. IV.42, 4 Roc 2479.22, 32 i 24), plats (fig. IV.42, 4 Roc 2479.25) i tenalles (fig. IV.42, 4 Roc 2479.27). S'han documentat alguns fragments de ceràmica ibèrica de la classe B. Pel que fa a la ceràmica grisa emporitana està representada per tres recipients: una gerreta troncocònica (fig. IV.42, 4 Roc 2479.6), una imitació de la forma Lamboglia 48 (fig. IV.42, 4 Roc 2479.7) i una copa indeterminada.

Entre les àmfores itàliques hi ha quatre exemplars de Greco-itàliques de transició (fig. IV.42, 4 Roc 2479.28, 29, 31 i 32), però les més abundants són les sis àmfores tripolitanes antigues (fig. IV.42, 4 Roc 2479.36, 37, 39, 40 i 41).

L'excepcionalitat de conservació de la troballa, les dades cronològiques i la situació estratigràfica apunta a l'època fundacional com a moment de formació del dipòsit. Ribera al seu dia va proposar una datació entre el 150 i 130 aC, però amb l'estat actual de la investigació arqueològica de *Valentia* podríem precisar-la entre el 138 i 130 aC.

Tanmateix, malgrat que la motivació no està clara, la funcionalitat és evidentment ritual i votiva. Probablement és un ritual d'inici de construcció de l'edifici (Merrifield 1987: 48) i no tant una *favissae* (Ribera 1995: 194).

Fossa votiva republicana

La deposició de caràcter votiu identificada sota l'angle SO de l'habitació G estava formada per una olla de cuina de cocció reductora posada cap per avall, és a dir, en posició invertida. Olles d'aquesta producció i també dipositades cap per avall s'han identificat per davall de la primera fase constructiva a l'Almoina (Huguet i Ribera 2015: 231). Cronològicament, situem aquesta troballa també en el moment de fundació. Malauradament no hem pogut accedir a la peça ja que està il·localitzable i a l'informe d'excavació no n'hi ha fotos ni dibuix.

Pou circular

(Fig. IV.44; quadre IV.7; Annex 1, quadre 8)

El pou es va amortitzar amb dos rebliments, UUEE 1612 i 1642, datats al voltant del 100/80 aC. La UE 1612 és la unitat més gran i amb més material però amb l'estudi d'ambdues s'ha pogut comprovar l'homogeneïtat del material i és per això que les descriurem juntes. El NMI dels materials ceràmics d'aquestes dues unitats es calcula en 246 peces tant de vaixella fina com de ceràmica comuna i àmfores (fig. IV.46, 47, 48 i 49).

La vaixella fina es compon majoritàriament de ceràmica de vernís negre i de parets fines procedents de la zona campaniana. S'hi ha documentat campaniana A de les formes Lamboglia 6, 27c, 31, i de Cales de les formes Lamboglia 1, 27, 2, però també una base de plat de ceràmica de vernís negre C. Les ceràmiques de parets fines, no massa abundants, són gobelets de les formes Mayet I i III.

D'altra banda, s'hi trobà ceràmica ibèrica, tant llisa com decorada: *kalathoi*, plats, *lebetes* i sobretot àmfores. Destaca un fragment de *lagynos* (fig. IV.46, 3 Roc 1612.10) del qual s'han trobat altres dos fragments en altres unitats estratigràfiques (3 Roc 1505.1, 1588.1). Tots tres pertanyen a la mateixa peça, un exemplar amb engalba blanca procedent del Mediterrani oriental, probablement de Pèrgam. Per aquest material de luxe la cronologia general està establerta entre principi del segle II i mitjan de l'I aC. Hi ha una única llàntia de perfil sencer del tipus Ricci E datada entre el segle II i mitjan de l'I aC (fig. IV.49, 3 Roc 1642.5).

També es registrà un conjunt interessant de ceràmica grisa emporitana format per una copa troncocònica, un caliciforme i tres plats. Un altre recipient a destacar és el gran ungüentari

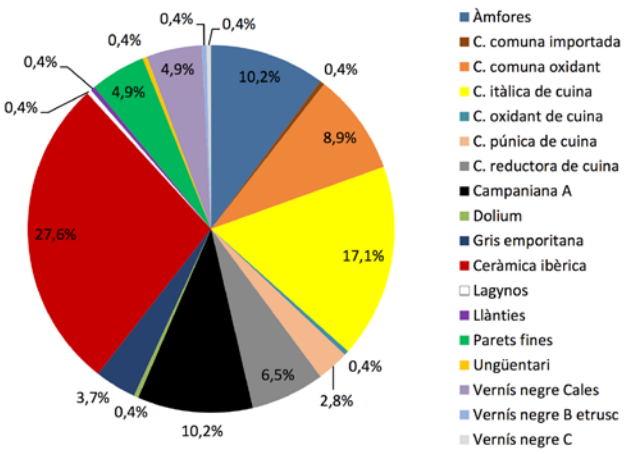

Fig. IV.44. Percentatges del material ceràmic procedent del pou circular de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

Quadre IV.7. Percentatges del material ceràmic procedent del pou circular de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

Produccions	Total	%
Àmfores	25	10,2 %
C. comuna importada	1	0,4 %
C. comuna oxidant	22	8,9 %
C. itàlica de cuina	42	17,1 %
C. oxidant de cuina	1	0,4 %
C. púnica de cuina	7	2,8 %
C. reductora de cuina	16	6,5 %
Campaniana A	25	10,2 %
Dolium	1	0,4 %
Gris emporitana	9	3,7 %
Ceràmica ibèrica	68	27,6 %
Lagynos	1	0,4 %
Llànties	1	0,4 %
Parets fines	12	4,9 %
Ungüentari	1	0,4 %
Vernís negre de Cales	12	4,9 %
Vernís negre B etrusca	1	0,4 %
Vernís negre C	1	0,4 %

Fig. IV.45. Gran ungüentari del tipus E procedent de l'excavació de la necròpoli occidental al carrer de Cañete.

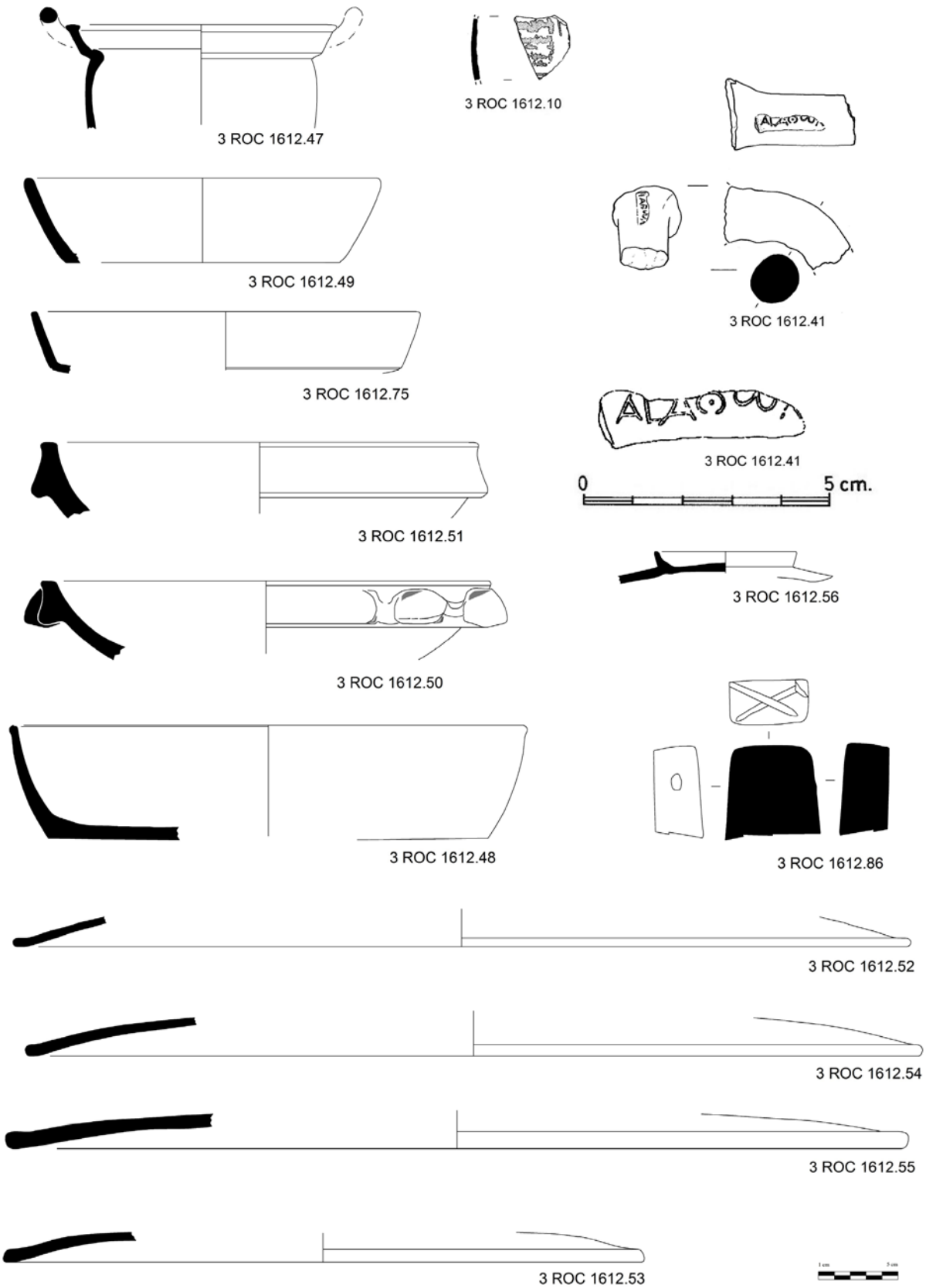

Fig. IV.46. Material ceràmic de les unitats que reblien el pou circular de l'excavació del carrer Roc Chabàs (Arxiu SIAM i E. Huguet).

aparegut en aquest pou del qual tenim el cos complet però no el coll i la vora. Es tracta d'un exemplar de gran format del tipus E (López Mullor, Huguet i Ribera 2013: 195). A la ciutat de *Valentia* se'n va identificar un altre semblant a la necròpoli de Cañete (fig. IV.45).

La ceràmica comuna i de cuina compta amb uns 115 individus i suposa un 36,6 % del total. La ceràmica de cuina més abundant és la itàlica amb 42 individus. Sobta l'escassa ceràmica comuna de cocció oxidant que hi aparegué, solament 22 individus, ja que sol ser una de les produccions més abundants en altres conjunts de la ciutat. Els percentatges de la ceràmica reductora de cuina són semblants als d'altres contextos de la mateixa època.

D'altra banda, s'han documentat dues formes de cassola púnica que hem associat a *lopas* (fig. IV.46). La pasta és marró i porosa, amb abundants desgreixants blancs, grisos i brillants, amb superfícies marrons i una possible pàtina interior. Probablement hem de relacionar-les amb la classe B de Guerrero (1995: 75). Tenen restes d'exposició al foc a la base i a la paret exterior. El perfil és senzill, sense angles marcats, i la vora arrodonida simple, de la forma III.3. Una *lopas* presenta la base plana (fig. IV.46, 3 Roc 1612.49) i l'altra probablement còncava (fig. IV.46, 3 Roc 1612.75). També hi aparegué un fragment de vora de cassola de llavi horitzontal (fig. IV.49, 3 Roc 1642.18) del tipus II (Guerrero 1995: 92) amb característiques físiques molt paregudes a les anteriors. Peces semblants es documenten a *Carthago* des del final del segle III aC fins a la destrucció de la ciutat. Probablement es tracta de cassoles púnico-ebusitanes pròpies dels segles II i I aC que combinen un marcat caràcter hel·lenístic i púnic (Ramon 2011: 186).

A més, hi havia una cassola de ceràmica africana més propera morfològicament a la ceràmica d'època imperial que Guerrero (1995: 75) identifica com a Classe A de bona factura i acabats. Procedeix de la zona de *Carthago* i presenta la típica pasta roig rajola amb la superfície exterior ennegrida. Es tracta d'una cassola profunda del tipus II.1 amb llavi motllurat, parets convexes i anses circulars horitzontals sota la carena. Aquesta forma presenta gran similitud amb les *lopades* púniques que la precedeixen (fig. IV.46, 3 Roc 1612.47). Pel que fa a la cronologia, es documentà a Byrsa des del segle III aC fins a la destrucció de 146 aC i, per exemple, a Na Guadis estan absents en els contextos posteriors a aquesta destrucció entre el 130 i 120 aC (Guerrero 1995: 85). Aquest tipus de ceràmiques no són habituals als contextos de la ciutat de *Valentia*. Respecte a la ceràmica itàlica, és molt abundant i es comptabilitzen 43 peces majoritàriament de ceràmica de cuina i un sol individu de ceràmica comuna itàlica (fig. IV.46 i IV.47). Tots els individus presenten pasta campaniana amb inclusions volcàniques pròpies de la zona vesuviana. Tanmateix, s'observen diferències entre les pastes dels recipients que van al foc i les dels que no estigueren fets per a exposar-los a altes temperatures. Els primers presenten pastes d'un color rogenc o castany fosc amb abundants desgreixants blancs, brillants i negres d'origen volcànic, del tipus *fabric* 1 de Peacock (1977: 147) i *tipo* 1 de Di Giovanni (1996: 99). El segon, de pasta ataronjada, conté també abundants desgreixants volcànics, i pertany al tipus Argilla 1, 2, 4, i 5 de Gasperetti (1996: 60) però no presenta marques d'exposició al foc. La seua pasta és menys compacta, més tova i compta amb una possible engalba exterior groguenca que està molt deteriorada.

Tractarem primer les ceràmiques de cuina i posteriorment la peça de ceràmica comuna itàlica. Entre la ceràmica de cuina, la forma més abundant és la tapadora. Les tapadores itàliques d'aquest conjunt són senzilles i de grans diàmetres, entre els 32 i els 56 cm, amb vores arrodonides i parets lleugerament còncaves, Com-it. 7a (fig. IV.46, 3 Roc 1612.52), o rectes, Com-it. 7b (fig. IV.46, 3 Roc 1612.53, 54 i 55). Ambdues tenen una cronologia entre el 200 aC i el 50 dC. Les cassoles més abundants són les de vora bífida, Com-it. 6c (fig. IV.46, 3 Roc 1612.48, 49 i 75), però també es documenten les de vora triangular amb elements de prensió, Com-it. 6g, i una petita ala arrodonida a l'exterior, Com-it. 6d. Cronològicament les dues últimes formes són característiques del segle II aC i la primera meitat del segle I aC, mentre que les cassoles de vora bífida són més habituals a partir del segle I aC i fins a mitjan de l'I dC. Junt a les cassoles de base plana aparegué una olla de base còncava, de la forma 2210 (Di Giovanni 1996: 82) que deriven de les antigues *lopades*. S'han documentat 3 individus, un dels quals presentaria agafadors o ansetes en forma de mitja lluna o U invertida enganxada a la vora.

Els morters itàlics no van a foc però es consideren també com a ceràmica de cuina itàlica, i en aquest cas, són tots de procedència campaniana. S'han inventariat exemplars de la forma Com-it. 8f amb decoració exterior de cordó aplicat amb digitacions (fig. IV.46, 3 Roc 1612.50 i 51). Aquesta forma està datada entre el 125 i el 25 aC.

L'única peça de ceràmica comuna itàlica és un recipient obert de la forma 1120 (Gasperetti 1996: 27). És un bací obert de boca ampla, amb coll lleugerament marcat i vora de tendència triangular (fig. IV.47, 3 Roc 1612.80). No en sabem molt més ja que sols resta un fragment de vora, però hem de relacionar-lo amb les ceràmiques itàliques de cuina amb les quals probablement viatjaria fins a terres valencianes. Tanmateix, s'ha de precisar que aquest tipus de peces no tenen un comerç estable, sinó més bé esporàdic.

La ceràmica reductora de cuina presenta un conjunt prou interessant constituït majoritàriament per olles per a la cocció. Hi destaca un possible braser o cuina portàtil (fig. IV.49). Es tracta d'un fragment de vora corbada amb un ressalt de forma quadrangular per a recolzar els recipients (fig. IV.48, 3 Roc 1612.72). La seua pasta presenta un nucli rogenc i laterals negres i acabats poc acurats. S'han registrat sis fragments de paret i una ansa corba de secció circular amb les mateixes característiques, cosa que ens porta a pensar que podrien pertànyer al mateix foguer. No hem trobat paral·lels exactes de la peça de Roc Chabàs, que probablement fóra un recipient de cos cilíndric amb una obertura superior en la qual hi havia diversos apèndixs per recolzar recipients, amb funció de braser. En el món hel·lenístic tingueren molt d'èxit formes semblants identificades com a brasers, i concretament a Corint s'identificaren dos exemplars datats en l'últim quart del segle II aC (Edwards 1975: 119). Els forns ceràmics estan ben documentats en època imperial a Pompeia (De Caro 2003: 240).

Centrant-nos en les olles, n'hi ha algunes de clara filiació ibèrica amb cos globular, coll marcat i vora exvasada que li confereix un perfil quasi en S (fig. IV.47, 3 Roc 1612.70). Algunes presenten dues línies paral·leles incises en la part superior del cos. També de filiació ibèrica deuen ser les olles amb vora de cap d'ànec de les quals en tenim un exemplar documentat. Hi

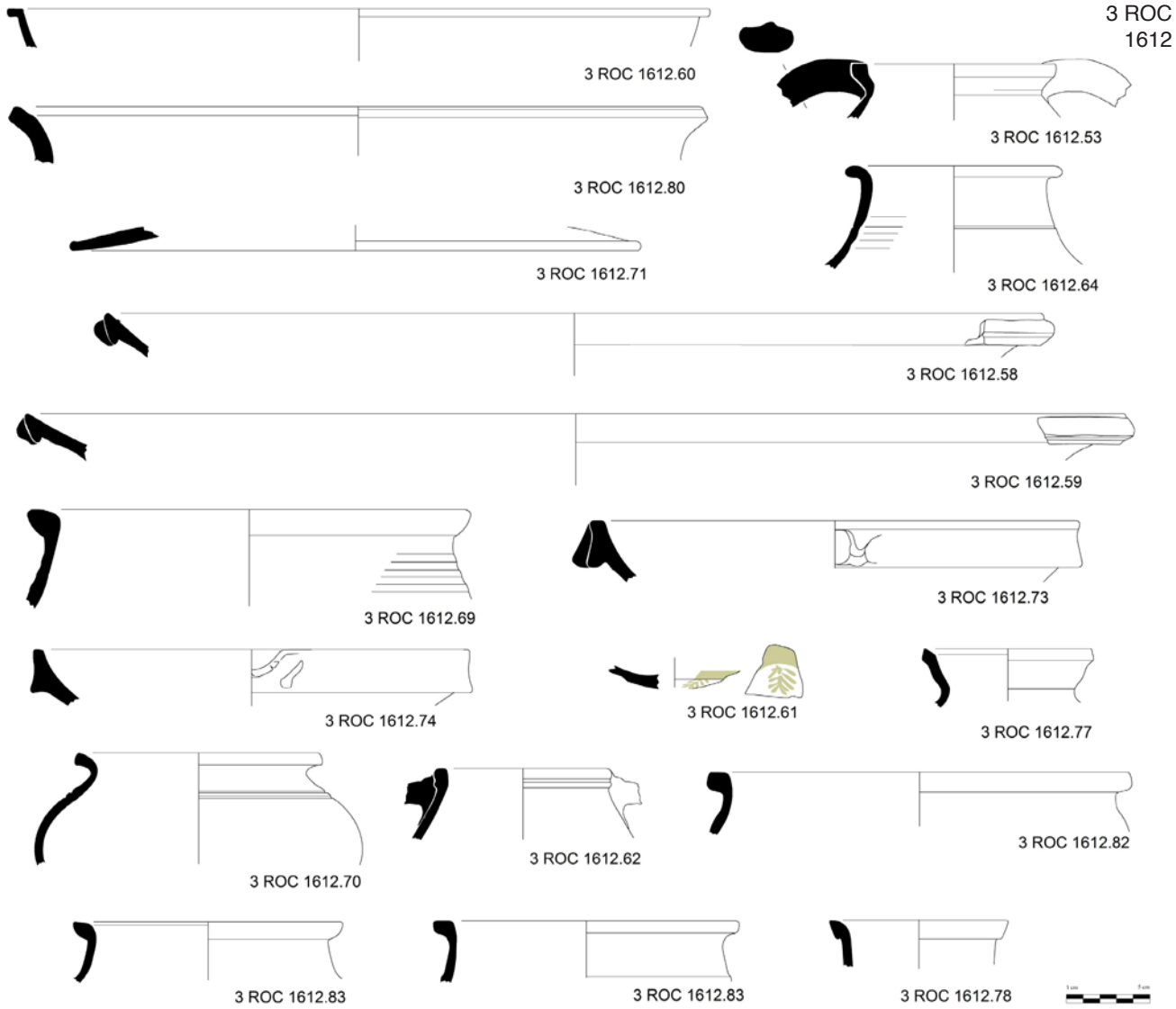

Fig. IV.47. Material ceràmic de les unitats que reblien el pou circular de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

ha, a més, una forma similar de ceràmica reductora de cuina altimperial (Huguet 2012: 439) amb una pasta molt sorrenca (fig. IV.47, 3 Roc 1612.69), que potser hem de relacionar amb el grup C d'aquesta producció procedent de la mateixa ciutat de *Valentia*. Una altra forma de tradició ibèrica és la denominada classe B 1.1, de vora quadrangular i coll llarg semblant a les formes Alm. 60328.51 o 58 de cronologia d'August en format gran i xicotet respectivament. Es documentaren vuit individus més amb variants en la llargària del cos i la definició de la vora (fig. IV.47, 3 Roc 1612.82, 83 i 84).

Aparegué una olla de ceràmica oxidant de cuina de perfil en S i factura molt grollera amb desgreixants grans i mitjans visibles en superfície (fig. IV.49, 3 Roc 1642.15) que es deu relacionar amb l'emmagatzematge de productes. S'ha classificat com una forma classe B 1.2 seguint la nomenclatura confeccionada per a les olles ibèriques (Mata i Bonet 1992: 172).

Com ja hem dit abans, sobta la poca ceràmica comuna que s'hi ha documentat, únicament 22 individus, dels quals 12 són gerres (fig. IV.47 i IV.49). La tipologia d'aquestes és variada, des de la forma més difosa amb vora motllurada i graó intern per a tapadora (fig. IV.47, 3 Roc 1612.53) o vora arrodonida (fig. IV.47, 3 Roc 1612.54), fins a formes poc habituals amb motllures externes decoratives i ansa en forma de cinta estriada (fig. IV.49 3 Roc 1642.13). Es documenten a més dos morters, un d'ells amb bec per a vessar (fig. IV.47, 3 Roc 1612.73 i 74) i pasta groga o rosa, porosa i tova amb desgreixants blancs i brillants, que probablement imiten les formes campanes. A més, s'ha inventariat una tapadora de perfil simple i un ala de *pelvis*.

Produïdes en ceràmica comuna hi ha dues troballes que mereixen especial atenció: la primera és un fragment de ceràmica amb paret motllurada en la part alta i de secció fina. En la part inferior la secció és molt gruixuda i horitzontal i porta una decoració de línies paral·leles. Presenta traços de pintura roja en la part motllurada i la seua pasta és beix, depurada i compacta amb fins desgreixants calcaris de color blanc i micacis brillants (fig. IV.48, 3 Roc 1612.65). En un primer moment s'identificà com a un brocal ceràmic d'un pou, cosa que confirmaria el caràcter hidràulic d'aquest conjunt. En aquesta època són habituals els

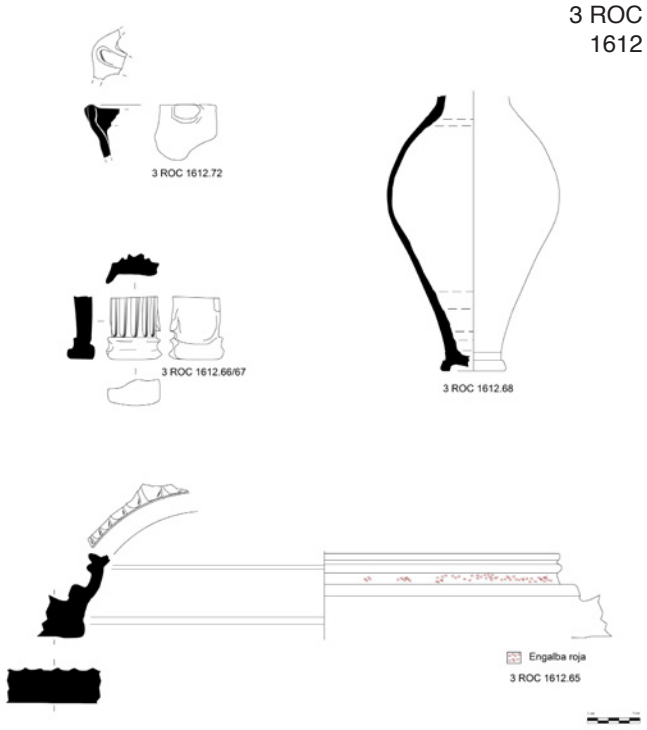

Fig. IV.48. Material ceràmic de les unitats que reblien el pou circular de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

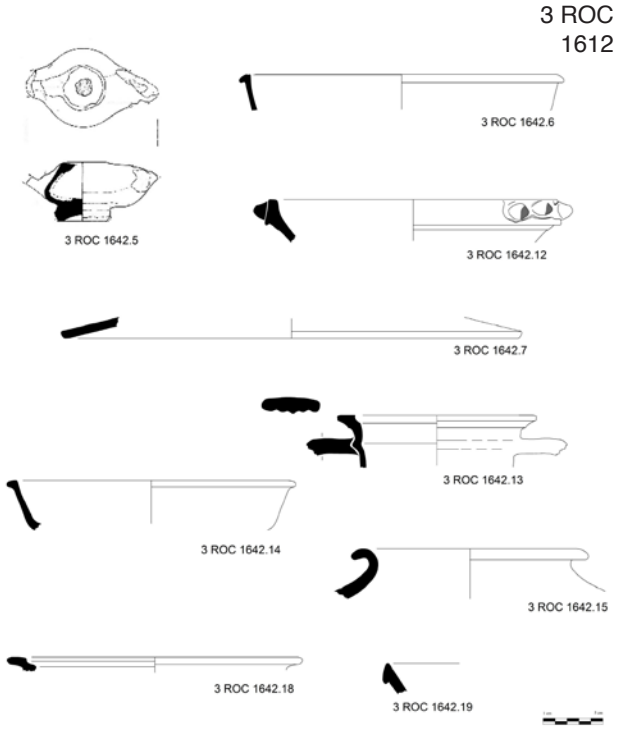

Fig. IV.49. Material ceràmic de les unitats que reblien el pou circular de l'excavació del carrer Roc Chabàs (Arxiu SIAM i E. Huguet).

brocals ceràmics i en tenim diverses mostres a Pompeia. Tanmateix, l'estudi acurat de la peça mostrà decoració pintada en la zona d'unió entre la paret vertical i horitzontal cosa que contradiu a la interpretació com a pou, ja que la paret vertical, que és excessivament motllurada i fina, no resistiria la força exercida sobre ella per a la extracció d'aigua d'un pou. La peça, que podria recordar a les *tegulae* amb fumeral conservades a Pompeia, no mostra signes d'haver estat exposada al foc. Així doncs, tot i que la seua funcionalitat real ens resta desconeguda, es pot apuntar la possibilitat de que fóra un pedestal decorat o similar per subjectar algun altre objecte de base circular, tot i que habitualment són massissos. Atenent a la hipòtesi d'emmarcar-se en un temple o àrea sacra, podria formar part dels elements decoratius d'aquest.

L'altre fragment interessant és de la representació d'una columna en miniatura (fig. IV.48, 3 Roc 1612.66/67). Se'n conserva la part inferior del fust estriat amb el basament i falta la part superior. L'interior no està treballat i està trencat en alguns punts, per la qual cosa és difícil saber si hi havia una sola peça o estava acompanyada d'alguna altra representació. Podria tractar-se d'una peça de caràcter votiu. Les *arulae* votives són habituals en el culte domèstic però són morfològicament diferents a aquesta perquè tenen la secció prou més ampla i s'utilitzen com a cremaperfums. A Pompeia s'han documentat *arulae* en forma de columna cilíndrica, totes amb restes de cremacions en la seua part superior (D'Ambrosio i Borriello 2001: 41), però presenten importants diferències amb aquesta i per això no creiem que es puga associar a aquest grup.

A més, s'ha identificat un petit fragment de cos de ceràmica amb decoració pintada (fig. IV.47, 3 Roc 1612.61), amb pasta negra en el nucli i marró/ataronjada a les superfícies. Podria ser itàlica, però amb l'estudi macroscòpic no ho podem saber amb seguretat. Es tracta de la part inferior d'una copa o recipient globular relativament petit. A la part inferior hi ha una canaleta sota la qual hi ha pintada una espiga en beix. La part superior està també pintada de beix completament i probablement coincidiria amb l'inici del fons exterior.

Per últim, es classificaren tres fragments de *pondera*, un dels quals presenta una X incisa precocció a la part superior (fig. IV.46, 3 Roc 1612.86).

Pel que fa a les àmfores, són majoritàriament de procedència itàlica, sobretot campaniana però també adriàtica. N'hi ha dels tipus Dressel 1A i 1B campanes i Palazzo I i Dressel 1B adriàtiques. Aparegueren també alguns fragments de púnico-ebusitana, tripolitana antiga i una ansa d'àmfora ròdia amb segell AFAOVN (fig. IV.46, 3 Roc 1612.41). En conjunt poden datar-se en el primer quart del segle I aC.

Pou quadrangular de pedra

(Fig. IV.50; quadre IV.8; Annex 1, quadre 9)

Com ja hem esmentat abans hi ha diverses unitats superposades que el reblien (UUEE 1513, 1542, 1543, 1551, 1554, 1560, 1561, 1568, 1580 i 1616) (fig. IV.51 i IV.52). L'estudi detallat dels estrats ha fet que es dataren totes en un mateix moment o amb molt poca separació temporal per la qual cosa estudiarem el material com un conjunt tot i que sempre respectant les unitats corresponents.

Entre la vaixella fina hi ha algun fragment de ceràmica de vernís negre etrusca i indeterminada, però abunden sobretot les produccions de campaniana A i de Cales amb les formes Lamboglia 1, 5 i 8 . La ceràmica ibèrica és molt abundant amb diferents formes d'àmfores, plats, gerres, *lebetes* i *kalathoi*.

Quadre IV.8. Percentatges del material ceràmic procedent del pou quadrat construït amb *opus incertum* de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

Produccions	1513	1542	1543	1554	1560	1561	1568	1580	1616	Total	%
Àmfora		3	1		1	2	5	6		18	24,0 %
C. comuna oxidant								2	2	4	5,3 %
C. itàlica de cuina			2				2		1	5	6,7 %
C. reductora de cuina		4	2			1	2	1		10	13,3 %
C. oxidant de cuina					1					1	1,3 %
Campaniana A							4	1		5	6,7 %
Ceràmica ibèrica	2		4	1			7	3	2	19	25,3 %
Parets fines llises			1			1				2	2,7 %
C. engalba roja pompeiana								2		2	2,7 %
Ungüentari						1				1	1,3 %
Vernís negre B		1			1	1	1	1	1	6	8,0 %
Vernís negre B etrusca							1			1	1,3 %
Vernís negre indeterminat							1			1	1,3 %

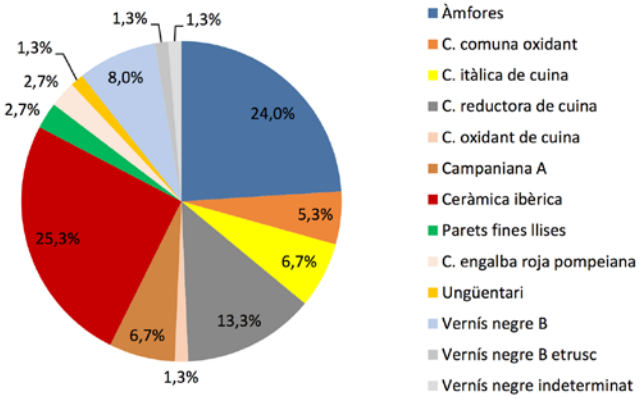

Fig. IV.50. Percentatges del material ceràmic procedent del pou quadrat construït amb *opus incertum* de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

Pel que fa a la ceràmica comuna, destaquen dos fonts de ceràmica d'engalba roja pompeiana de la forma R-pomp. 1 (fig. IV.51, 3 Roc 1580.10 i 11) datada en la primera meitat del segle I aC, que aporta la datació més precisa del conjunt. Aparegueren també tres tapadores amb pastes vesuvianes de la forma Com-it. 7a (fig. IV.51, 3 Roc 1616.2) i una cassola itàlica.

La ceràmica reductora està representada majoritàriament per olles entre les quals destaca una forma de perfil en S i una tapadora. Hi ha també una olla de ceràmica de cuina oxidant de tradició ibèrica de forma similar a la forma ERW 1.10 (fig. IV.51, 3 Roc 1560.2).

La ceràmica comuna de cocció oxidant és escassa i en destaca una gerra, una ampolla (fig. IV.51, 3 Roc 1616.3) i un *dolium* quasi complet que presenta un segell a la part superior en cartela quadrangular amb el nom CVRIATI (fig. IV.52, 3 Roc 1580.12).

Les àmfores són molt abundants i en trobem una bona representació d'àmfores itàliques de la zona campaniana, dels tipus Greco-itàlic (fig. IV.51, 3 Roc 1580.4), Dressel 1A (fig. IV.51, 3 Roc 1580.5) i B; i adriàtica del tipus Palazzo I (fig. IV.51, 3 Roc 1580.6 i 7) i , amb dubtes, un tipus VII (fig. IV.51, 3 Roc 1580.8), de Brindisi (fig. IV.51, 3 Roc 1580.9) i Lamboglia 2, així com àmfores ròdies i púniques.

En conjunt, l'estudi de la ceràmica mostra que els nivells de rebliment del pou es daten en un moment previ a la derrota i destrucció de la ciutat per les tropes pompeianes, és a dir, en el primer quart del segle I aC, entre el 80 i el 75 aC.

IV.2.4. CONCLUSIONS

Les diferents excavacions realitzades al solar del carrer Roc Chabàs han posat de manifest la peculiaritat d'aquesta zona en l'època republicana i el principi de l'Imperi, tant pel que fa a arquitectura com pels materials ceràmics. És per això que caldria fer un estudi acurat sobre la zona de funcionalitat encara desconeguda, sobre la qual no hi ha unanimitat barallant-se la dicotomia estructures domèstiques (Peñalver 2018: 485) front a zona sacra o temple (Jiménez i Ribera 2005). La primera peculiaritat a destacar és la fossa votiva identificada sota els murs de l'edifici republicà que s'associà a un ritual probablement públic (Ribera 1995). Junt a aquesta construcció s'excavaren dos pous, el material d'amortització dels quals es data en el primer quart del segle I aC, en un moment previ a la derrota sertoriana. En primer lloc s'amortitzà el pou circular, que conté peces singulars com un fragment de braser, un gran ungüentari o un fragment de columna en miniatura. La seua datació ve donada per l'aparició de ceràmica de vernís negre C, formes avançades de ceràmica calena i àmfores itàliques de la forma Dressel 1B, a més d'algunes formes de ceràmica itàlica de cuina i de grisa emporitana. Posteriorment, al voltant del 80 dC, s'amortitzà el pou quadrangular, on destaca l'aparició per primera vegada a la ciutat de fonts ceràmiques d'engalba roja pompeiana, que junt amb les àmfores itàliques Dressel 1B, una possible Lamboglia 2 i les ceràmiques de vernís negre estableixen la cronologia. Resta incert el motiu d'aquesta amortització ja que l'estat del material extret del pou indica que aquest encara contenia aigua quan fou amortitzat. Les dues amortitzacions responen a abocadors i en cap cas tenen caràcter ritual.

Sense mostres evident de destrucció durant la derrota sertoriana, aquesta zona fou ocupada ràpidament en l'època d'August com exemplifica el gran mosaic d'*opus signinum* que no compta amb paral·lels a la colònia, un moment en què començaria la més que probable tímida reocupació de la ciutat.

Respecte a la possibilitat d'associar aquesta edificació amb un temple, alguns autors al·ludeixen a la inscripció de la deessa Bel·lona, datada en la segona meitat dels segle II i principi del III dC, que fou reutilitzada per a la construcció dels fonaments d'una casa del període andalusí. Aquesta inscripció testimonia l'existència d'un edifici de culte en les proximitats, un *aedes* o *templum*, però no tenim la certesa que estigués en aquest lloc

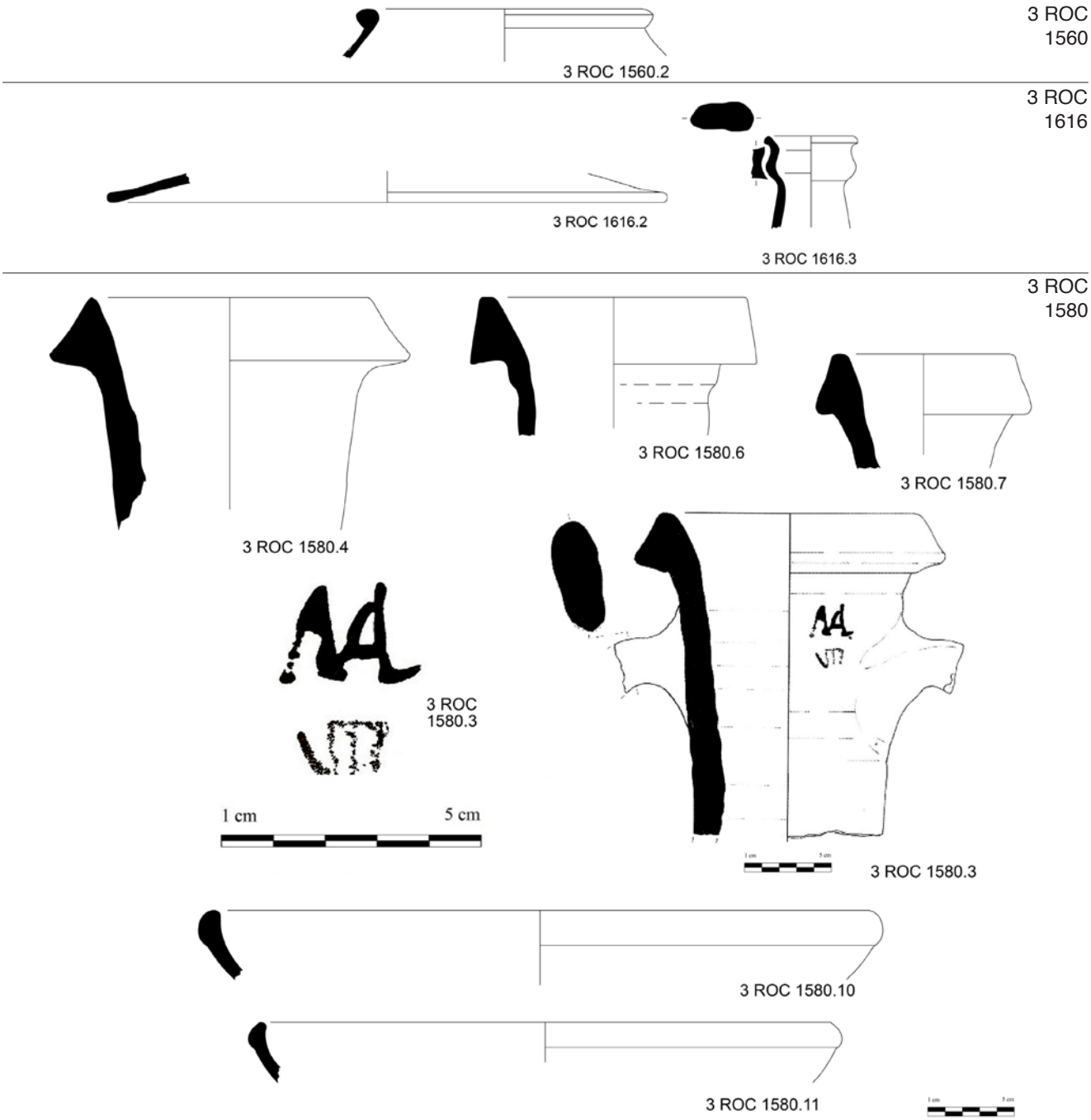

Fig. IV.51. Material ceràmic de les unitats que reblien el pou quadrat de l'excavació del carrer Roc Chabàs (Arxiu SIAM i E. Huguet).

concret. En la inscripció figura la paraula *refecit*, cosa que indica la refacció, i per tant hem de suposar que amb anterioritat ja hi havia un lloc dedicat al culte de Bel·lona (Arasa i Ribera 2014: 31). Alguns investigadors apunten la possibilitat d'associar a Bel·lona amb la divinitat representada en les primeres encunyacions republicanes de *Valentia* on es mostra una deessa amb casc (Machancoses 2015: 500) que altres relacionen amb la personificació de Roma (Ripollès 2002: 337). Bel·lona fou una divinitat molt venerada pels legionari en l'època republicana, per la qual cosa no seria estrany que en la ciutat, fundada per veterans, hi hagués un temple amb aquesta advocació.

D'aquesta època, data una antefixa trobada a l'excavació amb el cap d'una figura femenina de cabells ondulats amb un llarg coll llis o, més probablement, situada sobre una columna (fig. IV.53). Personalment opine que es tracta d'una representació de caràcter ornamental i no necessàriament ha d'al·ludir a la divinitat a què es retia culte en l'hipotètic temple. Tot i que resulta temptador identificar-la amb Bel·lona per la presència de l'esmentada inscripció, cal destacar que no presenta els atributs típics d'aquesta deessa que són el casc, la torxa i, de vegades, cabells despentinats. Al Museu del Louvre es conserva una pàtera amb una representació identificada com a Bel·lona per la

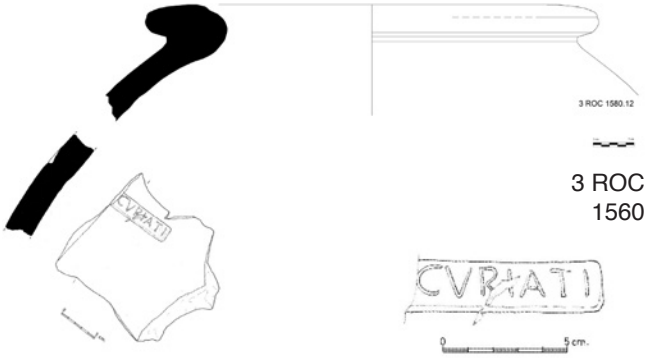

Fig. IV.52. Material ceràmic de les unitats que reblien el pou quadrat de l'excavació del carrer Roc Chabàs (Arxiu SIAM i E. Huguet).

a

b

Fig. IV.53. a) Plat votiu amb dedicació a la deessa Bel·lona representada per un bust femení procedent de la Campània, actualment dipositat al Museu del Louvre (*Enciclopedia dell'Arte Antica* 1959: 47); b) antefixa amb representació femenina en el moment de la troballa a l'excavació del carrer Roc Chabàs (Soriano *et alii* 1994).

inscripció que l'acompanya "*Belolai Pocolum*" (EAA II: 47). Tot i que no coneixem les característiques de la troballa, sabem que s'ha interpretat com una ofrena votiva, "el vas de Bel·lona", probablement de mitjan del segle III aC. El bust femení representat no porta cap atribut dels que tradicionalment ostenta aquesta deessa, per contra, es limita a una sòbria expressió del gest sobre un coll esvelt i la vivesa de la cabellera rinxolada.

En la mateixa línia d'identificar les restes del carrer Roc Chabàs amb un lloc religiós, alguns investigadors destaquen materials ceràmics poc habituals com les llànties senceres identificades, fragments de *lagynoi* i possibles *thymiateria* d'origen púnic (Huguet i Ribera 2015: 229). Per últim, cal esmentar l'aparició d'una figureta de dansarí en bronze que aparegué als estrats d'anivellament que amortitzen les estructures de l'edifici (Arasa 2008: 444-4445, núm. 9). Tanmateix, Bel·lona no és l'única deessa amb que s'han relacionat les construccions ja que Pérez Vilatela (2014: 95) identifica el lloc com el possible *mundus* de la ciutat i el temple consagrat a Ceres a partir de l'associació de l'antefixa a aquesta divinitat amb poca fonamentació arqueològica al meu parer.

L'existència d'una columna en miniatura amb basament i fust estriat, datada de l'època republicana, és única a la ciutat. Potser es podria associar a l'antefixa amb un cap sobre columna, però no tenim cap certesa que les dues troballes estiguen relacionades.

Per concloure, tant si en el futur les investigacions l'identifiquen com a temple o no, és ben cert que aquesta excavació presenta exemplars únics en ceràmica comuna entre els quals es documenten part d'una columna de terracota, el braser i un possible element de suport decorat amb motllures i pintura roja, peces singulars i úniques a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana. Tanmateix, les proves arqueològiques recollides fins al moment no són concloents pel que fa a la funcionalitat de l'edifici.

IV.3. CARRER SABATERS / PLAÇA CISNEROS (2 SABCIS)

IV.3.1. EXCAVACIÓ

L'any 1998 es realitzà una excavació en el solar existent entre el carrer Sabaters núm. 9 i la plaça Cisneros núm. 6, situada a la zona nord de la ciutat romana republicana. La directora de l'excavació va ser Marisa Serrano i els treballs es realitzaren entre el 23 de març i el 30 de novembre (Serrano Marcos 2000, 2000b i 2000c). La superfície total excavada va ser de 777 m^2 i la profunditat de l'excavació fou entre 4,5 i 5 m, fins als nivells estèrils, sense ocupació humana.

Les troballes més antigues que aparegueren en el solar corresponen a senzilles estructures relacionades amb un hàbitat provisional propi d'un campament i barracons o espais domèstics efímers dels primers habitants de la ciutat (Serrano 2000b: 81). Recents estudis interpreten aquestes construccions com una àrea sacra d'origen possiblement indígena (Ribera 2015: 78). Tot i l'exigüitat de les construccions, l'evidència arqueològica mostra que aquestes perduraren fins a la destrucció de la ciutat per les tropes pompeianes.

Després d'aquest episodi bèl·lic i l'abandonament de la ciutat, s'instal·laren petits tallers artesanals com una terrisseria de ceràmica de parets fines i probablement obradors per a la forja de metalls. Posteriorment, i donada la proximitat del riu, la zona es convertí en un barri portuari en el qual s'ha identificat un *horreum* (Ribera 2011: 221; Jiménez, Burriel i Ruiz 2007: 106-108).

Dues vies delimitaven l'edifici amb un pati central i diverses estances contigües. Al Baix Imperi l'edifici es transformà en tallers artesanals i potser també espais d'habitació que amb el pas del segles es van anar abandonant. No va ser fins a la conquesta de Jaume I quan la zona es tornarà a urbanitzar, i quedà inclosa en l'anomenat barri de Daroca amb la construcció de la parròquia de Sant Llorenç.

IV.3.2. ESTRATIGRAFIA

Gran fossa postfundacional

Junt a senzilles fosses i rases d'escassa entitat s'identificà una estructura negativa (UE 2961) que es va interpretar com a fossa per a extraure terres utilitzades en la construcció de les tàpies de les primeres estructures arquitectòniques de la zona (fig. IV.54). Posteriorment, aquesta gran fossa es reomplí amb deixalles de diversos tipus, majoritàriament àmfores i altres ceràmiques fins a reblir-la completament (UE 2849). Es trobaren dues rases rectangulars i llargues que desembocaven en la gran fossa i que podrien haver servit com a conduccions d'aigües brutes (UUEE 2874, 3108, 2917), segons les primeres hipòtesis.

Al sud-est de l'excavació es construïren senzilles estructures de tàpia de terra de planta rectangular interpretades com a barracons propis d'un campament, estructures domèstiques o magatzems. Hi havia tres habitacions: la primera amb el que s'ha interpretat com una cuina ben conservada amb un foguer o forn domèstic. La segona també era de planta rectangular, amb murs de maçoneria al nord i sud. Al seu interior es diferencien quatre espais separats per murs de tàpia. A l'oest es localitzaren tres foguers més també interpretats com a llars domèstiques (UUEE 2023, 1422 i 1420). Al voltant d'aquestes primeres construccions s'identificà una rasa allargada que creuava l'excavació d'est a oest (UUEE 2830, 2958 i 3093). Les seues característiques i l'absència d'hàbitat més enllà ha portat a pensar que es tractaria del límit del recinte fundacional, probablement una estructura de fusta l'empremta de la qual seria aquesta rasa allargada (Marín, Ribera i Serrano 2002: 115).

Els últims estudis han reinterpretat aquest conjunt com una zona sacra, probablement de tradició indígena, per les semblances arquitectòniques amb altres hipotètics santuaris ibèrics catalans (Ribera 2015: 78). En aquesta nova interpretació, l'àrea sacra estaria delimitada per la rasa d'una estacada de fusta trobada al nord de l'excavació. Com a element central destacaria l'estança interpretada anteriorment com a cuina, orientada nord-sud i de forma quadrangular, de 4,50 x 2,75 m, en la qual un banc exempt al sud presidia la sala (fig. IV.55).

La tècnica constructiva d'aquestes estructures contrasta amb la resta d'edificacions coetànies de la ciutat (Ribera 2015b: 37). Tant els murs com el banc corregut eren de terra premsada i tovots fets de terra sense pedres al sòcol, enlluïts amb calç. Les cantonades presentaven grans blocs de pedra per a donar consistència a la unió d'ambdos murs i el sòl era de terra amb una capa de calç. Al nord d'aquesta habitació se n'identificaren altres dues separades per un mur de terra amb paviments de pedres i cal.

Possible foguer

En aquest context interpretatiu, la gran fossa identificada a l'oest de les construccions com a femer, podria prendre un caire sacre si atenem a la peculiaritat de les troballes ceràmiques i faunístiques que contenia, en les quals ens centrarem posteriorment, i també altres estructures associades.

Al nostre parer, hi ha elements interessants que han passat desapercebuts tant en el moment d'excavació com en la recent interpretació com a àrea sacra. Es tracta de tres estructures interpretades com a foguers domèstics pels arqueòlegs que les excavaren: el primer estava situat al sud-oest de l'excavació, molt a prop del límit del sondeig, i era una estructura circular negativa construïda amb fragments ceràmics d'àmfora itàlica Dressel 1A i de tenalla ibèrica amb decoració geomètrica (UE 2023) (Serrano 1998: 16)

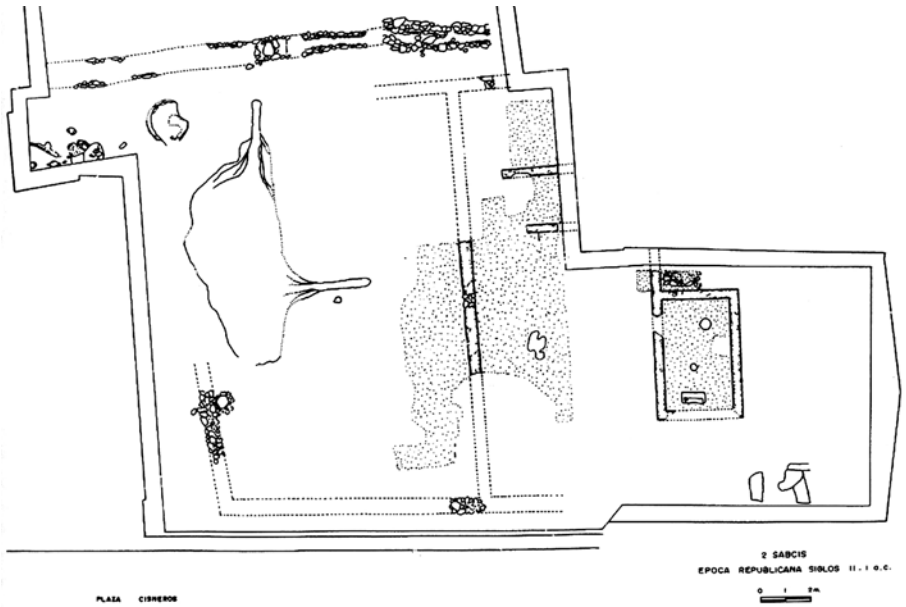

Fig. IV.54. Planta del nivell republicà amb la gran fossa a l'esquerra i el possible santuari de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros (Serrano 1998).

Fig. IV.55 a i b. A l'esquerra, la rasa identificada on es col·locaria l'estacada; a la dreta, estructura identificada com un possible santuari de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros (Serrano 1998).

(fig. IV.56). El seu interior estava reblit de cendres i restes de foc. Annex al foguer, a l'oest es localitzà un mur de pedres travades en sec (UE 2138) amb una orientació N-S, paral·lel a la construcció central; el segon element era una estructura negativa en la qual es trobà un *kalathos* sense ala, eliminada intencionalment, cobert per una olla de ceràmica reductora de cuina (UE 1422) sense vora, eliminada també a propòsit. Al seu voltant es trobaren també restes de terra cremada; per últim, hi havia una estructura de planta circular amb una base de còdols sobre la qual es trobà una superfície cremada i endurida (UE 1420). D'aquesta arrancaven unes parets, probablement corresponent a l'arrancada d'una volta, que no s'havien conservat. Malauradament, no es recolliren mostres de cap d'aquestes estructures que pogueren ajudar a la correcta identificació de la seua funció.

La peculiaritat de la construcció i la fossa annexa, l'existència de tres foguers tan propers i la inexistència d'estructures associades fa que descartem la interpretació com a cuines domèstiques (Serrano 2000: 82). D'una banda, no seria lògic que hi hagueren tres cuines a l'aire lliure en un espai tan reduït, les tres de morfologia diversa. D'altra banda, la tipologia de les cuines coetànies, tant ibèriques com romanes, és molt diferent de les trobades a l'excavació de Sabaters. Entrant en el detall, no sembla lògic que una cuina domèstica com la del *kalathos* estiguera coberta per l'olla, ja que si continuava en ús en el moment de l'abandonament el foguer hauria d'estar net, i si no estiguera en ús les persones que la utilitzaven no tindrien la cura de tapar-la amb la part inferior de l'olla.

Fig. IV.56. Possible foguer ritual interpretat com a cuina domèstica durant el procés d'excavació. Excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros (Serrano 1998).

La interpretació com a àrea sacra ens invita inevitablement a una nova visió d'aquestes estructures poc freqüents, que probablement cal interpretar com a foguers amb connotacions rituals. No podem explicar quin tipus de ritual o a quins fets religiosos hi corresponen, però el que sí sabem és que en aquesta zona es practicaren diferents tipus de cremacions intencionades que no pareixen d'índole domèstica, a les quals els uneix únicament el seu probable caràcter ritual, relacionat amb la purificació del foc, i la seua situació, pel que sembla, a l'aire lliure.

Nivells de destrucció d'època sertoriana

(UUEE 2460, 2501, 2572, 2580, 2581, 2611, 2721, 2758, 2788, 2826, 2837, 2838, 2985, 3174 i 3199) (fig. IV.57)

Sobre els estrats i edificacions fundacionals aparegué un nivell de graves i un estrat de terra compacta de color taronja-groguenc clar, de textura llimosa amb carbons i cendres (UUEE 2611, 2788, 2836, 2826 i 2827) i una capa de sorres fines en la zona nord (UE 2722). A la zona central es localitzà una concentració d'uns 3 m^2 i 30 cm d'espessor (UE 2572) de material arqueològic, majoritàriament ceràmica ibèrica i romana, però també panòplia militar i restes d'ossos humans. El material arqueològic recuperat datà el conjunt en el primer quart del segle I aC, amb tota probabilitat, en relació amb la destrucció i saqueig immediatament posterior a la derrota sertoriana de l'any 75 aC en la batalla del Túria. El conjunt ceràmic procedent de la UE 2572 correspon, molt probablement, a l'aixovar d'una de les construccions veïnes que va ser llançat violentament en el

Fig. IV.57. Detall del nivell de destrucció produït pel saqueig posterior a la derrota de l'exercit sertorià a la ciutat de *Valentia* aparegut a l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros (Serrano 1998).

procés de saqueig. Junt al conjunt ceràmic, en el qual destaquen les ceràmiques ibèriques i itàliques, aparegueren elements metàl·lics com dos ganivets, un fragment d'espasa i part d'un pectoral de soldat, una fíbula de bronze, utensilis d'os com punxons i agulles per al cap, a més de restes humanes.

Fossa amb concentració UE 2945

Aquesta fossa està delimitada per alguns atovons. La major part del material correspon al moment bèl·lic i hi destaquen dos projectils d'onagre, una fíbula, abundant ceràmica i restes humanes. En el seu moment va ser datada en l'època d'August, ja que estratigràficament era posterior a la destrucció del 75 aC i entre el material recuperat es va inventariar un fragment de sigil·lada aretina. Tanmateix, en la revisió de material hem comprovat que la sigil·lada es classificà erròniament ja que es tracta d'un fragment de TSSG que evidentment ha de ser posterior a l'època d'August. Com que la major part del material de la fossa pertany al moment de destrucció, tret d'aquest fragment de TSSG que hem interpretat com una intrusió, hem decidit estudiar aquesta UE en l'apartat de ceràmiques republicanes. La presència d'aquest conjunt pot correspondre a un episodi immediatament posterior a la destrucció pompeiana o a un episodi puntual de freqüentació en un moment en què la ciutat estava majoritàriament abandonada.

IV.3.3. EL MATERIAL CERÀMIC

Gran fossa postfundacional i el seu rebliment

(Fig. IV.58; quadre IV.9; Annex 1, quadre 10)

La gran fossa (UE 2961) va ser reblida per la UE 2849, de grans proporcions i amb un material ceràmic abundantíssim. En el moment de l'excavació s'identificà com un gran femer, però estudis recents els relacionen amb una possible fossa votiva associada al santuari annex (Ribera 2015).

La fauna d'aquesta gran fossa està en fase d'estudi per part de Pilar Iborra, a qui agraïm la informació, però dades preliminars indiquen que la major part de les restes òssies documentades corresponen majoritàriament a cabra i porc, sobretot restes de cap i algun fragment d'extremitat. Apareixen també fragments d'un ase adult, d'un gos i d'un cérvol que és l'únic animal silvestre (quadre IV.10). Resulta curiós que l'animal amb major presència fóra la

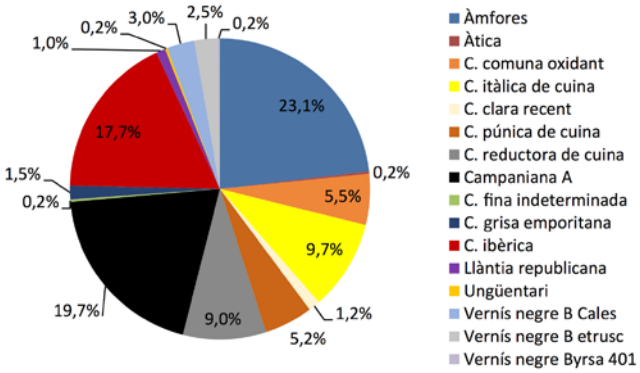

Fig. IV.58. Percentatges de la ceràmica procedent de la gran fossa (UE 2849).

Quadre IV.9. Percentatges de la ceràmica procedent de la gran fossa (UE 2849).

Produccions	2849	%
Àmfores	93	23,1 %
Àtica	1	0,2 %
C. comuna oxidant	22	5,5 %
C. itàlica de cuina	39	9,7 %
C. clara recent	5	1,2 %
C. púnica de cuina	21	5,2 %
C. reductora de cuina	36	9,0 %
Campaniana A	79	19,7 %
C. fina indeterminada	1	0,2 %
C. grisa emporitana	6	1,5 %
C. ibèrica	71	17,7 %
Llàntia republicana	4	1,0 %
Ungüentari	1	0,2 %
Vernís negre B Cales	12	3,0 %
Vernís negre B etrusc	10	2,5 %
Vernís negre Byrsa 401	1	0,2 %

Quadre IV.10. Taula de restes faunístiques de la gran fossa (UE 2845) (P. Iborra).

NMI	Espècies	Infantil	Juvenil	Subadult	Adult	Senil
1	Ase				1	
2	Cabra		1		1	
3	Porc	1	1		1	
1	Gos	1				
1	Cèrvol				1	

cabra i sobretot, que les restes més nombroses dels animals foren els caps. L'aparició d'un gos podria posar-se en relació amb una funció ritual ja que la seua presència és constant als dipòsits votius peninsulars (Niveau 2009; Belarte i De Chazelles 2011: 173; Oliver 2014: 49), però no hem de descartar la mort natural del gosset que contava únicament amb tres mesos de vida.

La vaixella fina (fig. IV.59 i IV.60) es compon d'una àmplia varietat de produccions de ceràmica de vernís negre entre les quals destaquen la B etrusca, campaniana A mitjana i calena antiga, junt amb algun fragment de l'anomenat Grup Byrsa

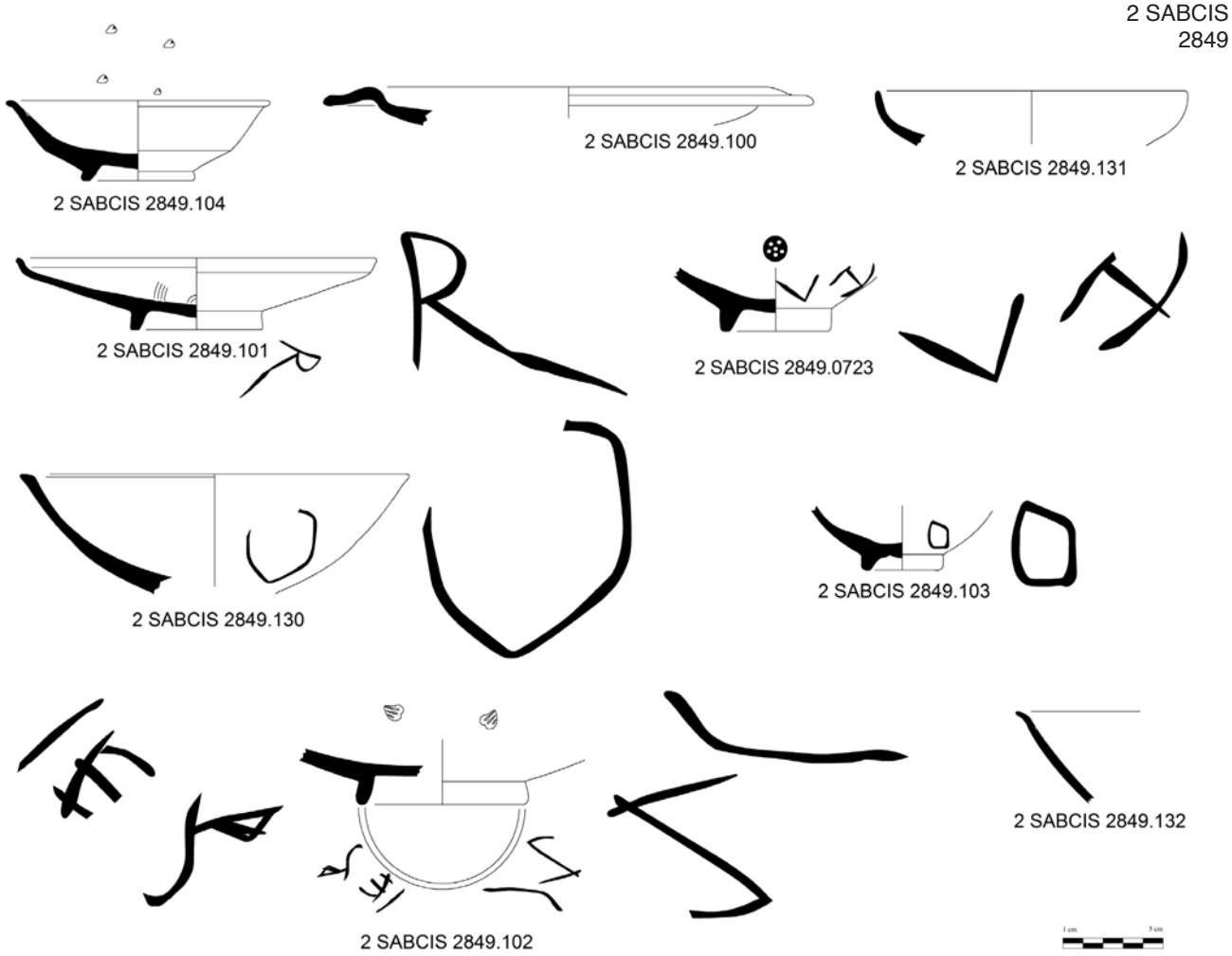

Fig. IV.59. Ceràmica fina recuperada en l'interior de la gran fossa de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros.

401. Entre la ceràmica etrusca sobresurt la forma Lamboglia 6, seguida de la copa 8 (fig. IV.59, 2 Sabcis 2849.131) i la gerra Montagnana Pasquinucci 147, poc habitual a la ciutat. La campaniana A mitjana és la més abundant amb els plats Lamboglia 27, que apareix en les seues tres variants (fig. IV.59, 2 Sabcis 2849.101; fig. IV.60, 2 Sabcis 166, 168 i 169). Amb la copa Lamboglia 33 (fig. IV.59, 2 Sabcis 2849.130), també són nombrosos els plats del tipus Lamboglia 36 (fig. IV.60, 2 Sabcis 2849.164), els bols Lamboglia 31 i en menor mesura les formes Lamboglia 6, 28 i 55 (fig. IV.60, 2 Sabcis 2849.136). La ceràmica calena antiga està present sobretot amb les formes Lamboglia 6 (fig. IV.59, 2 Sabcis 2849.100), 9 (fig. IV.59, 2 Sabcis 2849.132), 31 i 36 (fig. IV.60, 2 Sabcis 2849.137), a més d'altres com Montagna Pasquinucci 152 (fig. IV.60, 2 Sabcis 2849.133, 134 i 135) i Morel 1320 (fig. IV.60, 2 Sabcis 2849.125).

Les ceràmiques de parets fines estan representades per les formes I i II de Mayet amb major abundància de les segones. Tot i que s'han documentat quatre llànties sols una és identificable, possiblement amb el tipus Ricci B.

Entre la ceràmica ibèrica abunden els *kalathoi*, majoritàriament decorats, els plats i els *lebetes*. La cronologia general de la ceràmica ibèrica no és anterior a la meitat del segle II aC, com demostren les ampolles amb llistell o les bases altes de plats pròpies d'una fàcies iberoromana. Aquest material està en procés d'estudi per part de l'investigador David Quixal, a qui agraïm la informació (Huguet *et alii* en premsa), però es pot apuntar que hi ha un nombre elevat de *kalathoi* i pàteres.

Hi ha un reduït conjunt de ceràmica grisa emporitana, entre la qual es classificaren set individus. La forma més abundant és la gerreta troncocònica o caliciforme D-III (fig. IV.60, 2 Sabcis 2849.171), una forma de l'època hel·lenística que arriba fins al segle II aC. Hi ha un platet menut, de la forma B (fig. IV.60, 2 Sabcis C 2849.172), i un de més gran, de la forma A-I (fig. IV.60, 2 Sabcis 2849.173), que es daten en els segles III-II aC. Els recipients més recents són la possible imitació del plat Lamboglia 36 de ceràmica de vernís negre, de la forma C-IV (fig. IV.60, 2 Sabcis 2849.174), que se situa cronològicament entre la segona meitat del segle II i la primera meitat de l'I aC; i un recipient tancat amb vora trilobulada, probablement una botija de la forma 7 que es documenta al voltant del 100 aC a Empúries (Casas i Nolla 2012: 658).

Entre el voluminós conjunt ceràmic d'aquesta unitat la ceràmica itàlica de cuina representa un 9,7 % del total (fig. IV.61). Les formes presents corresponen majoritàriament a

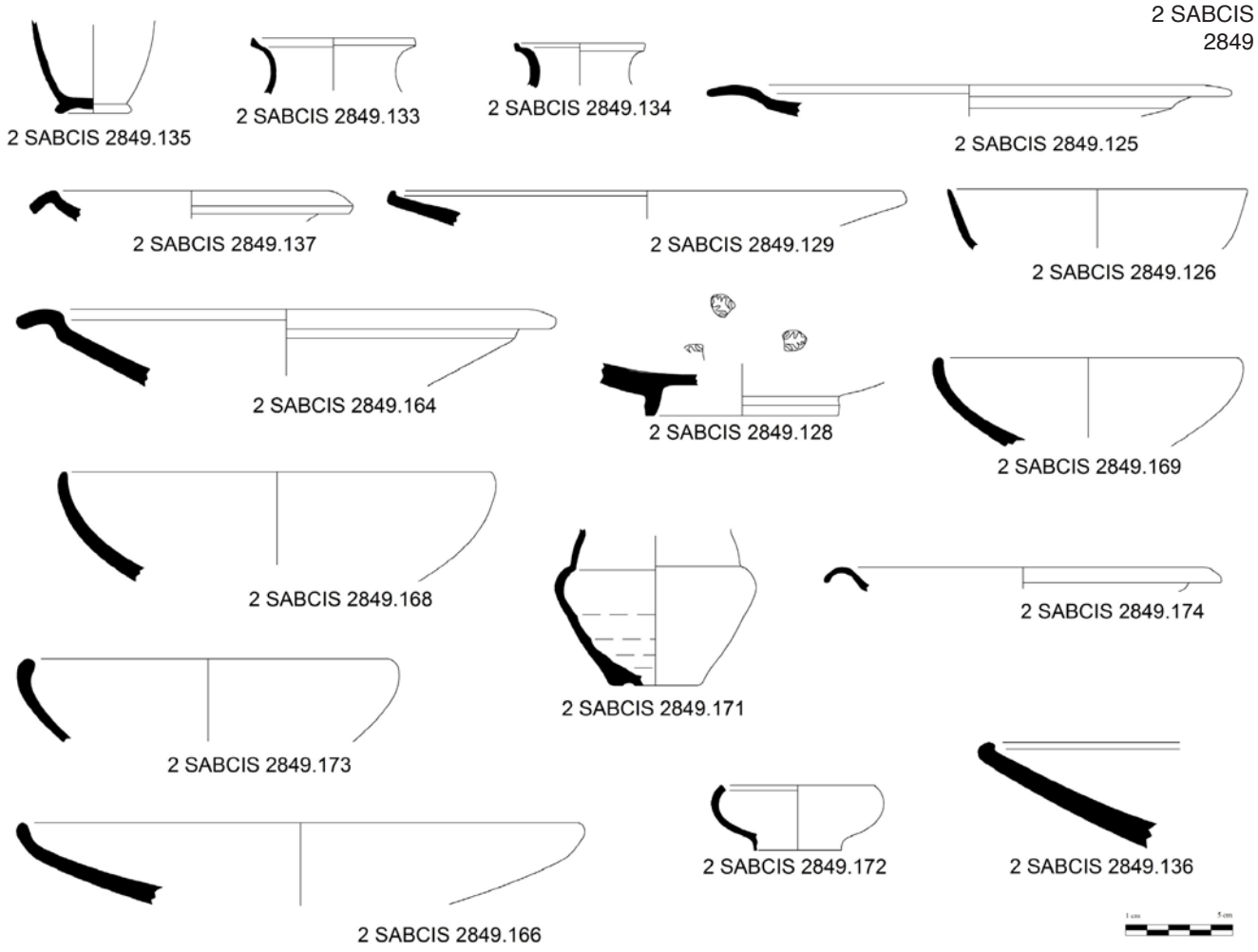

Fig. IV.60. Ceràmica fina recuperada en l'interior de la gran fossa de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros.

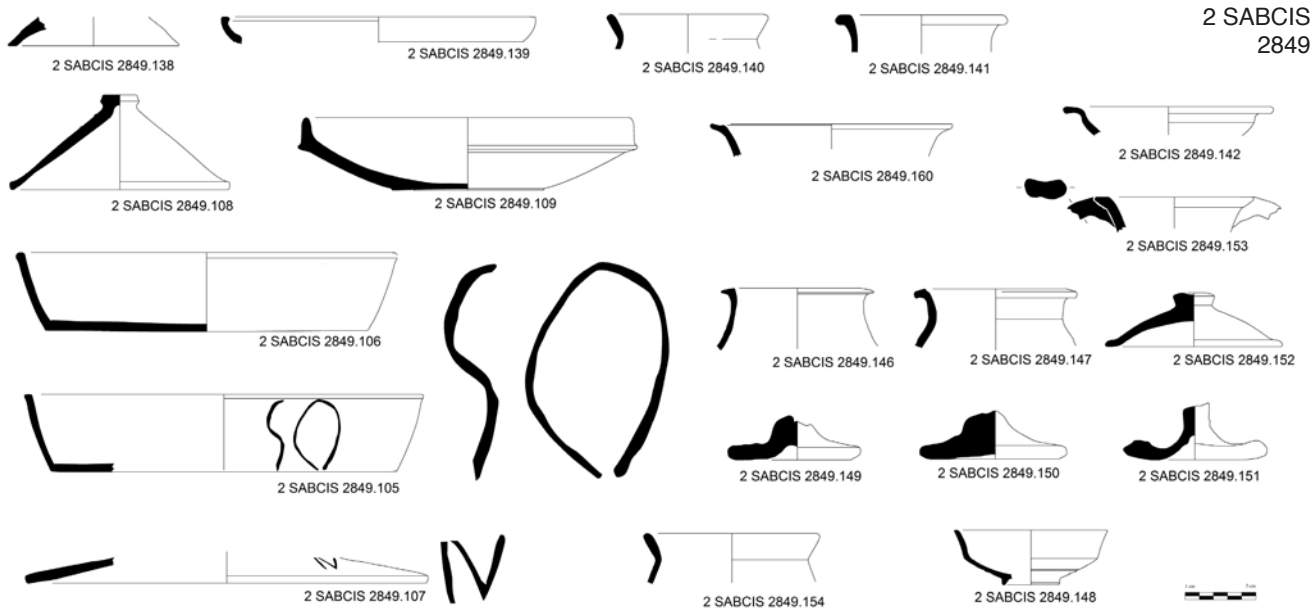

Fig. IV.61. Ceràmica comuna i de cuina recuperada en l'interior de la gran fossa de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros.

la forma de tapadora Com-it. 7a/2420 (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.107), seguida de les cassoles de vora bífida Com-it. 6c/2170 (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.105 i 106). La resta de formes es compten per unitats: la cassola Com-it. 6g, de vora triangular i ansa lateral, i l'olla de la forma 2210, representada per una ansa en forma de mitja lluna que estaria enganxada al cos del recipient. La procedència de tots els recipients és campaniana, en concret de l'àrea vesuviana.

La ceràmica púnica de cuina és abundant en aquest context donada l'escassetat general d'aquesta producció a la ciutat. Aquests recipients comparteixen unes característiques generals comunes pel que fa a pasta i formes. La pasta de color marró o roig intens amb desgreixants brillants i blancs, que probablement corresponen a quars eòlic.

Pel que fa a les formes, s'han documentat majoritàriament olles de perfils senzills en S amb vores ennegrides per l'ús (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.140, 141 i 154). Les tapadores també estan ben representades, compten amb bases en forma de pom i a l'interior potser que tinguen una engalba fosca (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.138), excepte en un cas, on la tapadora té forma acampanada amb agafador de pom però amb pasta roja i superfícies negres, procedent indubtablement de la zona tunisiana (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.108).

Es documentà la cassola de la forma II.1 (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.139) de parets còncaves i llavi motllurat que probablement correspon a una cronologia del segle II aC. A més, també s'identificà una safata o *baking pan* de la forma III (Guerrero 1995: 94), segurament per a coure al forn (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.160). No sabem si un altre plat amb ala (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.142) podria respondre també a les safates o *baking pan*, ja que presenta superfícies ennegrides.

La ceràmica reductora de cuina és abundant (fig. IV.62), fins i tot més que la itàlica, però està representada únicament per dues formes: olles i tapadores. Entre les primeres hi ha gran varietat formal amb vores triangulars arrodonides o quadrades i colls curts o llargs que mostren un grup heterogeni de recipients per a la cocció. Destaquen exemplars de clara filiació ibèrica com les olles amb perfil en S amb línies incises al començament del coll (fig. IV.62, 2 Sabcis 2849.161), i amb vora motllurada de cap d'ànec (fig. IV.62, 2 Sabcis 2849.155).

Tanmateix, totes responen a una mateixa morfologia general: cos globular amb coll mitjà marcat i vora lleugerament exvasada (fig. IV.62, 2 Sabcis 2849.156, 157, 158 i 159). Poden o no tindre marcat el començament del coll amb canaletes o incisions i tindre el llavi més o menys desenvolupat arrodonit, triangular, quadrat o motllurat sense graó intern per recolzar la tapadora. Les bases són majoritàriament concavoconvexes però també se n'han documentat de planes.

Pel que fa a les tapadores, que probablement acompanyarien les olles, són de perfils senzills amb vora arrodonida (fig. IV.62, 2 Sabcis 2849.162).

Apareix ceràmica comuna clara recent (fig. IV.62), cosa que no és gens habitual a la ciutat de *Valentia*, i quan ho fa sempre és durant l'època republicana. S'han trobat cinc individus: dues gerres, dos morters i un opercle. Les gerres presenten una base plana amb cos arrodonit, coll alt poc marcat i vores exvasades de secció triangular, Cl-rec 1 (fig. IV.62, 2 Sabcis 2849.144), i quadrangular, Cl-rec 3m (fig. IV.62, 2 Sabcis 2849.143). Els morters són baixos i amples amb vora de secció triangular, Cl-rec 17 (fig. IV.62, 2 Sabcis 2849.145 i 145 bis). La tapadora, Cl-rec 15, presenta un perfil senzill amb vora arrodonida i agafador en forma de pom (fig. IV.62, 2 Sabcis 2849.110).

Els percentatges de la ceràmica comuna oxidant estan molt per sota de les produccions de cuina. S'han classificat 22 individus, dels quals cinc són opercles d'àmfora que hem de relacionar més amb el transport d'aquests grans contenidors que amb la ceràmica de servei i ús comú (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.149, 150 i 151). Entre la ceràmica comuna oxidant abunden les tapadores, que foren utilitzades també com a tapadores de recipients de cuina ja que presenten restes d'exposició al foc (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.152). Les gerres presenten gran varietat formal en la vora, com és habitual, amb llavis de tendència triangular o quadrangular (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.146, 147 i 153). Un altre recipient de cocció oxidant que serví per a la preparació d'aliments van ser els morters, que en aquest cas responen al tipus de morter de poca alçada amb peu pla i vora arrodonida amb ala baixa (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.109). Aparegué, a més, un plat xicotet de parets verticals lleugerament exvasades i carena baixa (fig. IV.61, 2 Sabcis 2849.148) identificat com Gr. IV.3 *Catinus/llus*.

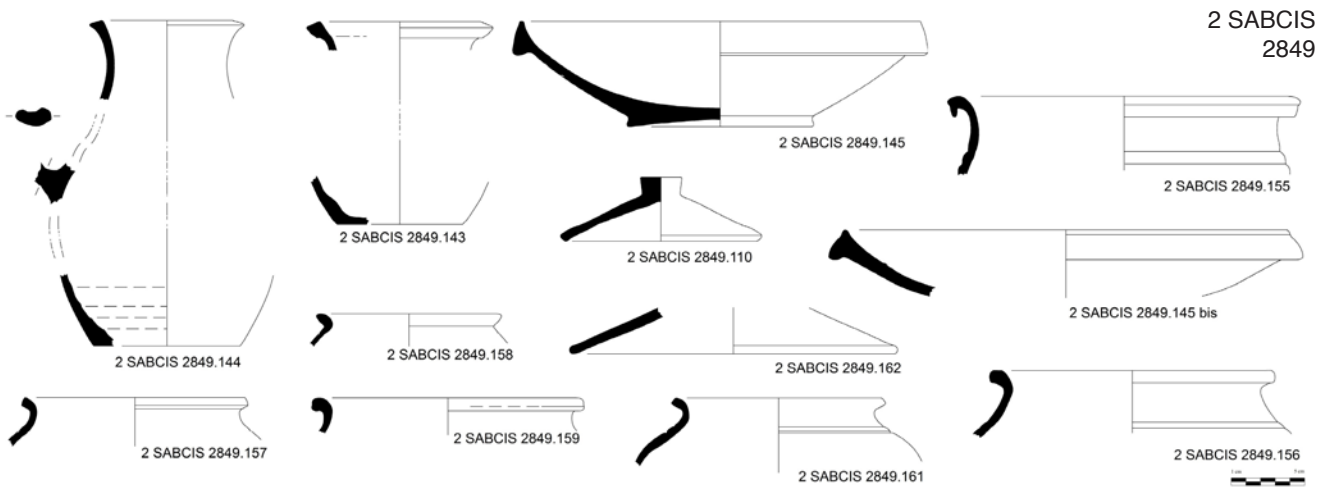

Fig. IV.62. Ceràmica comuna i de cuina recuperada en l'interior de la gran fossa de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros.

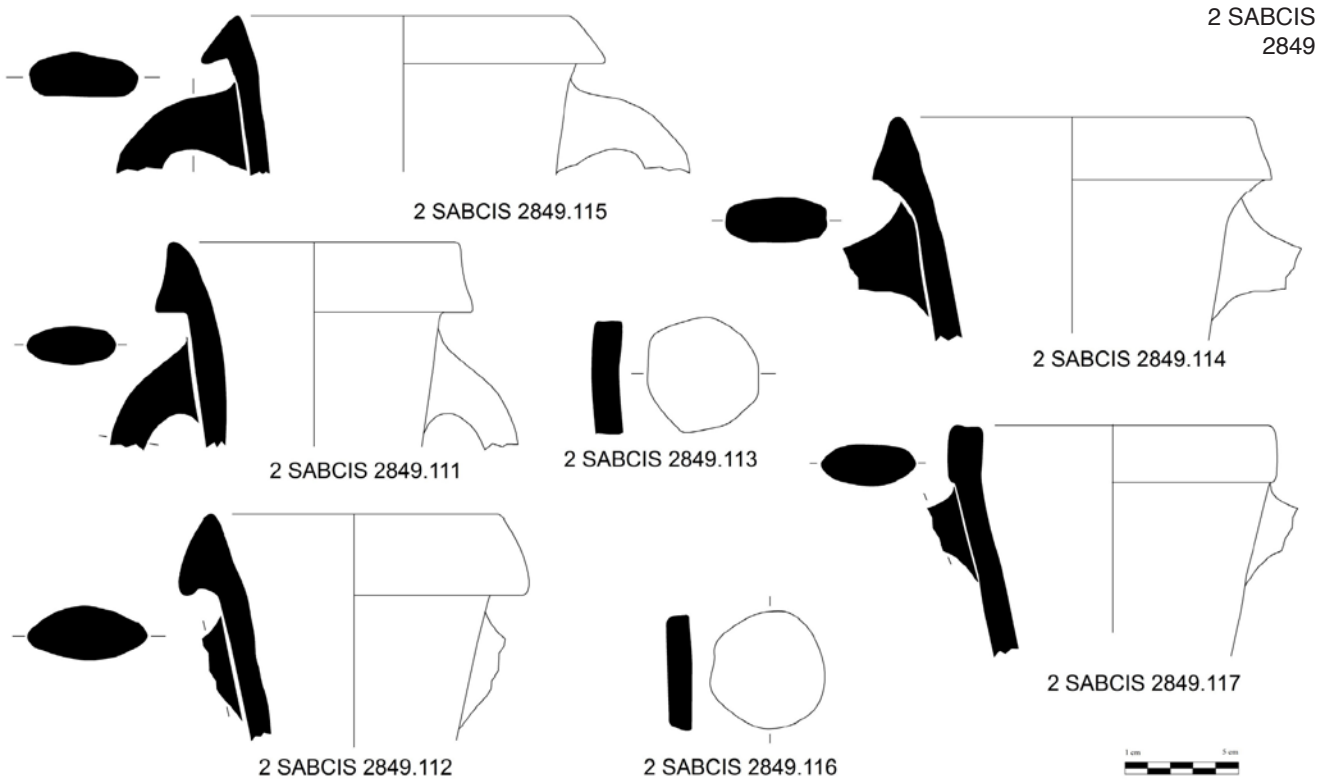

Fig. IV.63. Àmfores recuperades en l'interior de la gran fossa de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros.

Destaca la gran quantitat d'àmfores que procedeixen d'aquesta fossa (fig. IV.63), de fet, són el grup ceràmic més nombrós. La seua presència suposa percentatges anòmals, ja que estan al voltant d'un 23,1 % del total ceràmic de la unitat, amb quasi un centenar d'àmfores, que s'aproxima al d'altres contextos republicans estudiats con la fossa votiva de l'excavació del carrer Roc Chabàs, amb un 26 % del total d'àmfores, i amb el reblit d'amortització del pou quadrangular de la mateixa excavació, amb un 24 %. Les àmfores vesuvianes Dressel 1A són les més abundants (fig. IV.63, 2 Sabcis 2849.111 i 112), però també són nombroses les adriàtiques, sobretot de les formes Dressel 1A i Brindisi (fig. IV.63, 2 Sabcis 2849.117), a més de les formes Apanni 1 (fig. IV.63, 2 Sabcis 2849.114) i greco-itàlica (fig. IV.63, 2 Sabcis 2849.115). A més a més, s'han inventariat àmfores púniques, de la Tripolitània i púnico-ebusitanes, i gregues de Rodes. Per últim, hi ha dues àmfores sense identificar i una altra de les anomenades dels Campaments Numantins. Majoritàriament, els productes que contenien aquestes àmfores eren vins campanians, adriàtics, grecs i tarraconenses i, en menor mesura, oli i saladures de peix.

El material ceràmic, sobretot la ceràmica fina, indica un moment postfundacional per a la formació d'aquest context, probablement entre el 135 i el 125 aC.

Possible foguer

(Fig. IV.64)

Únicament s'utilitzà una peça ceràmica per donar forma a un foguer que alguns consideren domèstic i altres ritual, en concret un *kalathos* ibèric amb decoració de cercles del qual es soterrà el cos cònic fins a una mica més a dalt de la meitat del cos (annex 1, quadre 11). En el moment de la seua troballa el *kalathos* estava cobert per la part inferior d'una olla de ceràmica de cuina reductora que no presenta pasta ibèrica (fig. IV.65, 2 Sabcis 1422.2). És tracta un recipient de cos globular i base còncavo-convexa. La pasta, de tonalitat negra-grisenca, és grollera, però probablement va estar cuita a més temperatura que la ceràmica de cuina ibèrica. En la part inferior es veuen marques de torn, mentre que en la part superior hi ha com a mínim tres canaletes que marquen l'inici de l'estrenyiment del coll. Cap de les dos conserven la seua vora, que havia estat eliminada intencionadament.

Fig. IV.64. Detall d'excavació del possible foguer ritual en el moment de l'aparició a l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros (Serrano 1998).

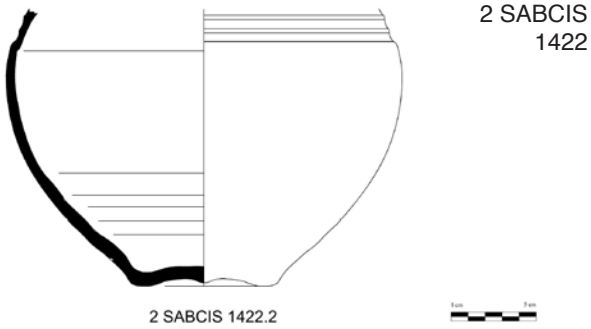

Fig. IV.65. Olla de cocció reductora de cuina que formava part d'un suposat foguer, junt amb un *kalathos* a l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros.

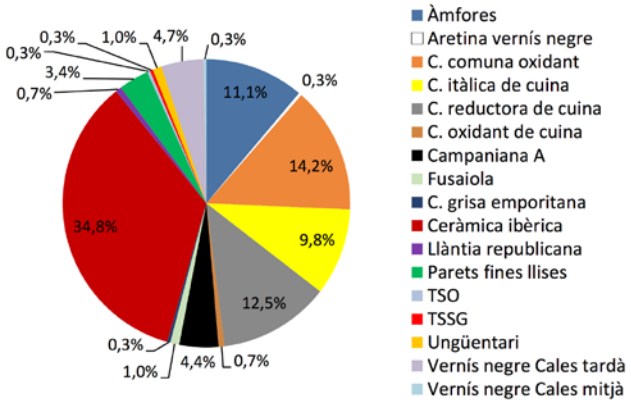

Fig. IV.66. Percentatges del material ceràmic procedent dels estrats de destrucció de l'excavació al carrer Sabaters/plaça Cisneros, que contenien ceràmica comuna.

Nivells de saqueig i destrucció de l'època sertoriana

(UUEE 2572, 2580, 2581 i 2611)

(Fig. IV.66; quadre IV.11; Annex 1, quadre 12)

Aquest conjunt d'unitats són molt interessants des del punt de vista ceramològic. De fet, la ceràmica d'importació itàlica i la vaixella ibèrica ja foren objecte d'un primer estudi l'any 2002 (Marín, Ribera i Serrano 2002). Per això, nosaltres ens centrarem en la ceràmica comuna i de cuina que fou tractada de manera somera en aquell article.

La vaixella fina (fig. IV.67, IV.69 i IV.70) està representada per campaniana A, entre les quals apareixen formes de cronologia avançada i, sobretot, calena tardana amb formes evolucionades com la Lamboglia 1/8 (fig. IV.69, 2 Sabcis 2580.1 i fig. IV.69, 2 Sabcis 2581.3), però també Lamboglia 2 (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.8 i fig. IV.70, 2 Sabcis 2611.4), 3 (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.7), 4 (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.0/671 i 0/673), 5 (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.2bis), 8a i 10 (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.9), i amb l'absència de les formes Lamboglia 7 i 8b pròpies de mitjan del I aC. S'han documentat altres produccions de ceràmica fina, com un fragment de TSO de la forma Atlante 44 (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.3) i un fragment d'aretina de vernís negre. Les ceràmiques de parets fines són també de producció itàlica majoritàriament, i estan representades per les formes Mayet II i III i també altres formes intermèdies (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.1 i 2). L'única llàntia identificable és una Dressel 2 (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.6), abundant en contexts republicans.

A més, hi ha gran quantitat de ceràmica ibèrica entre la qual destaca per sobre de tot la tenalla decorada denominada "El cicle de la vida" (fig. IV.68, 2 Sabcis 2572.0/665) (Serrano 2000 a i b). Abunden les tenalles del tipus *Ilduratin* i les de vores motllurades (fig. IV.68, 2 Sabcis 2572.17), les tenalletes i els *kalathoi* evolucionats, les gerres (fig. IV.68, 2 Sabcis 2572.1bis) i també els plats amb influències romanes. S'ha plantejat la possibilitat que l'augment de la demanda de ceràmica ibèrica vingués donat per la relativa incomunicació de la zona valenciana amb els circuits mercantils itàlics fruit de l'adscripció d'aquesta zona a la causa sertoriana (Ribera i Marín 2003-2004: 283).

Quadre IV.11. Percentatges de la ceràmica procedent dels estrats de destrucció de l'excavació al carrer Sabaters/plaça Cisneros, que contenien ceràmica comuna.

Produccions	2572	2580	2581	2611	2945	Total	%
Àmfores	13		1	9	10	33	11,1 %
Aretina vernís negre	1					1	0,3 %
C. comuna oxidant	7	4	6	5	20	42	14,2 %
C. itàlica de cuina	17	2	1	8	2	29	9,8 %
C. reductora de cuina	8	1		18	9	37	12,5 %
C. oxidant de cuina	2					2	0,7 %
Campaniana A	9			3	1	13	4,4 %
Fusaiola	3					3	1,0 %
C. grisa emporitana					1	1	0,3 %
Ceràmica ibèrica	23	4	9	62	6	103	34,8 %
Llàntia republicana	2					2	0,7 %
Parets fines llises	5	1	1	1	2	10	3,4 %
TSO	1					1	0,3 %
TSSG					1	1	0,3 %
Ungüentari	1			1	1	3	1,0 %
Vernís negre Cales tardana	6	3	1	3	1	14	4,7 %
Vernís negre Cales mitjana	1					1	0,3 %

Entre la ceràmica de cuina itàlica hi ha un variat repertori formal i d'ús: olles, cassoles, morters i tapadores, que corresponen a 26 individus diferents (fig. IV.67). Les olles presenten perfils en S i vores exvasades (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.4 i 5) i una amb vora ametllada, que potser en alguns casos procedien de la zona etrusca. La resta de recipients procedeixen íntegrament de la zona campaniana: cassoles de les formes Com-it. 4 i 6g presents des de l'època fundacional, i les nombroses Com-it. 6c, cosa que ja apunta cap a una cronologia sertoriana. També són abundants les tapadores Com-it. 7 representades majoritàriament pel tipus a, però també e i f. Per últim, es documenten morters de la forma Com-it. 8e.

Entre la ceràmica reductora de cuina s'han identificat 37 individus com a mínim dels quals 27 responen a diferents formes d'olles. Destaquen dues olles de tradició o de factura purament ibèrica. La resta d'olles es diferencien per tres tipus de vora: triangular, arrodonida (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.14) i quadrangular (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.15) i lleugerament eixint totes tres en un cos més o menys globular i de perfil en S (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.13). Altres dues peces són tapadores de perfils senzills que cobririen les olles.

La ceràmica comuna de cocció oxidant suposa el 14,2 %. Hi ha 42 individus de pastes diferents, probablement de diversos tallers, que volien obtindre un producte morfològicament prou definit. Majoritàriament són gerres de coll i boca amples del tipus Gr. I *Urceus*/Vegas 43 i 44 (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.16 i 17), tapadores Gr. XI *Operculum* (fig. IV.69, 2 Sabcis 2581.3) i sols una ampolla de coll estret Gr. II *Lagoena*. A més, es documentà algun gran recipient com la *pelvis*, Gr. VII *Pelvis* (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.18), algun plat, un ungüentari, *pondera* i fusaioles (fig. IV.67, 2 Sabcis 2572.10, 11 i 12), alguns fragments considerats com a material constructiu de funció indeterminada (fig. IV.69, 2 Sabcis 2581.1 i 2) i fragments de *dolium*.

Entre les àmfores predominen les formes itàliques, sobretot de la zona tirrènica, amb els tipus Dressel 1B i 1C, i s'observa paral·lelament un retrocés del tipus Dressel 1A. També són abundants les àmfores adriàtiques de la forma Dressel 1 i Lamboglia 2.

Entre les àmfores púniques hi ha nord-africanes del tipus Manà C2b/Ramon 7.4.3.3. i tripolitana antiga, i ebusitanes com la púnico-ebusitana 17/8.1.3.2 i PE-24. Finalment, hi ha documentada un àmfora grega de Kos. Tot i que alguns d'aquests contenidors s'han de considerar com a residuals, el panorama amfòric ens situa en el moment de la destrucció de la ciutat per part de les tropes pompeianes, amb l'augment de Dressel 1B i C sobre la 1A, i l'aparició de les Lamboglia 2, les Mañà C2b/Ramon 7.4.3.3. i les púnico-ebusitanes 17/8.1.3.2.

Fossa amb concentració UE 2945

Entre la vaixella fina hi ha campaniana A de la forma Lamboglia 5 i, sobretot, ceràmica de Cales de les formes Lamboglia 1 i 8, a més de ceràmica de parets fines de las formes Mayet II i III i algun fragment de gerreta grisa emporitana. Seguint amb el material ibèric, es documenten majoritàriament *lebetes* de la forma II.6, tenalles del tipus II.2 i *Ilduratin* i plats de la forma III.8.

La ceràmica comuna i de cuina és escassa: únicament es classificaren dos *patinae* itàliques Com-it. 6c (fig. IV.71, 2 Sabcis 2945.13). Les olles de cuina reductores són abundants i entre elles destaca una de cos globular, base còncavo-convexa, coll diferenciat i vora en ala horitzontal (fig. IV.72, 2 Sabcis 2945.5). A la part inferior del cos i a la zona del coll s'intueixen les estries produïdes durant la seua confecció en el torn. La ceràmica comuna de cocció oxidant és molt escassa, hi destaca una copa baixa amb base anellada i vora exvasada que podria ser una imitació de la forma Lamboglia 2 (fig. IV.71, 2 Sabcis 2945.8bis). Són abundantíssims i variats els opercles que actuen com a tapadores d'àmfores: se'n documenten de vora en ala (2 Sabcis 2945.3), arrodonida o plana (fig. IV.71, 2 Sabcis 2945.16), de botó en forma de pom o de pessic (fig. IV.71, 2 Sabcis 2945.4 i 17). També hi ha un *pondus* (fig. IV.71, 2 Sabcis 2945.2), una peça quadrada d'ús indeterminat que s'ha associat a una possible mà de morter (fig. IV.71, 2 Sabcis 2945.1) i algun fragment d'ungüentari, a més, de dos projectils d'onagre (fig. IV.71, 2 Sabcis 2945.6) que hem de relacionar amb el conflicte bèl·lic del 75 aC. Resta solament parlar de les àmfores, entre les itàliques s'han inventariat des de les greco-itàliques fins a les Dressel 1C, però major varietat morfològica presenten les adriàtiques, entre les quals hi ha les formes Dressel 1A, 1B (fig. IV.72, 2 Sabcis 2945.10 i 11) i Lamboglia 2 (fig. IV.72, 2 Sabcis 2945.7 i 8). A més, es documenten àmfores orientals, púniques i ebusitanes del tipus Mañà E. Destaca l'aparició d'una vora d'àmfora tarraconense de la forma Pascual 1 (fig. IV.72, 2 Sabcis 2945.12).

Com ja hem esmentat anteriorment, aquesta fossa que en el moment de la seua excavació es datà en l'època d'August, hem decidit estudiar-la amb el material republicà perquè el material que contenia és característic del moment de destrucció de *Valentia* el 75 aC, amb l'excepció d'un fragment de TSSG de la forma Drag. 15/17 classificat erròniament en l'informe com de TSI i que nosaltres interpretem com una intrusió.

IV.3.4. CONCLUSIONS

L'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros ha proporcionat un interessant conjunt de material ceràmic de l'època republicana, pel que fa a la ceràmica comuna i de cuina. Es documenten dues fases, la primera postfundacional i la segona probablement del 75 aC associada al saqueig i l'arrasament de la ciutat per part de l'exèrcit senatorial de Pompeu. Els dos contexts presenten diferències pel que fa a la ceràmica fina, a les àmfores i també a la ceràmica comuna que han permès establir una evolució de les ceràmiques en l'època tardo-republicana. Queda, però, oberta la qüestió de la funcionalitat i ús de les estructures exhumades en aquesta excavació. Recordem que en un primer moment foren identificades com domèstiques (Serrano 1998 i 2000), i recentment interpretades com una possible àrea sacra (Ribera 2015: 77). És ben cert que les troballes de l'excavació, tant des del punt de vista arquitectònic com pel que fa al material, són peculiars, fins i tot estranyes en un context domèstic, però de moment no hi ha probes concloent al respecte.

Els arguments per a relacionar-lo amb una àrea sacra es basen en els paral·lels de l'edifici identificat com un possible santuari gentilici del Castellet de Banyoles a Tivissa (Tarragona) que arquitectònicament és també de planta rectangular i que compta amb un possible altar (Sanmartí *et alii* 2012: 56); en l'existència d'un recinte delimitat per l'estacada documentada en la zona nord; en la peculiaritat constructiva dels murs; i en l'aparició del recipient anomenat de

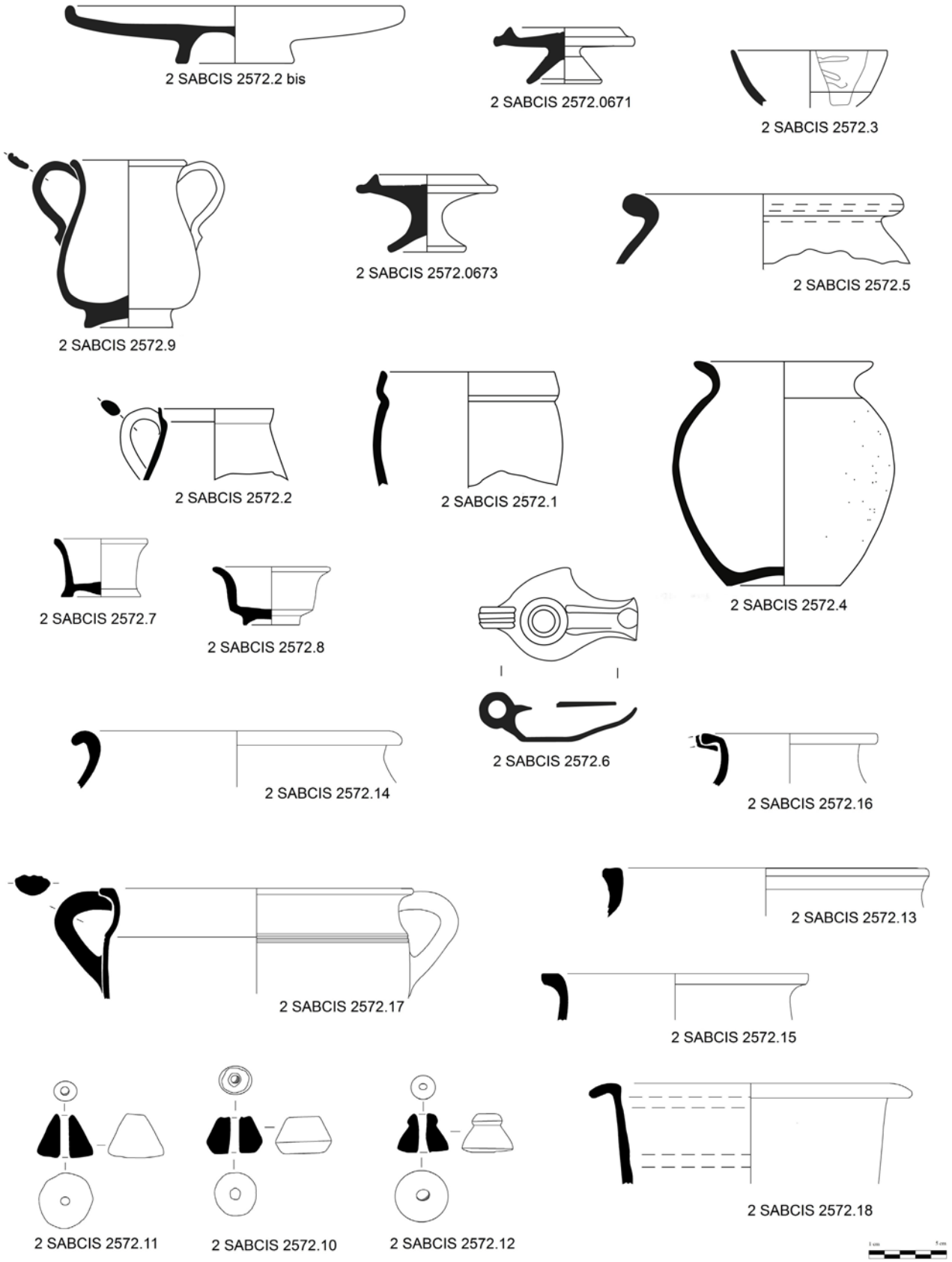

Fig. IV.67. Material ceràmic procedent dels nivells de destrucció de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros (Arxiu SIAM).

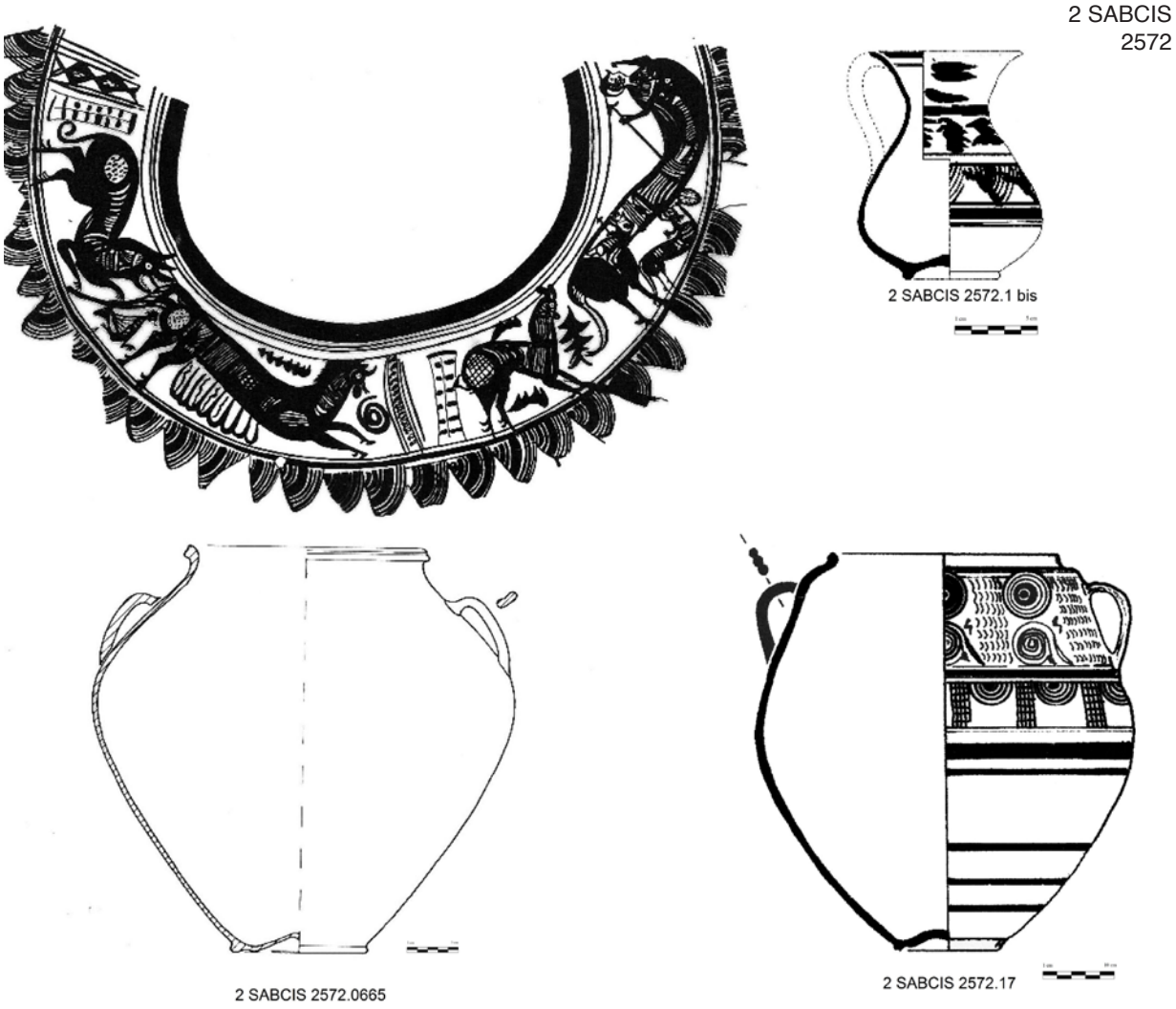

Fig. IV.68. Ceràmica ibèrica recuperada en els nivells de destrucció de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros, on destaca l'anomenat "Vas del cicle de la vida" (Arxiu SIAM).

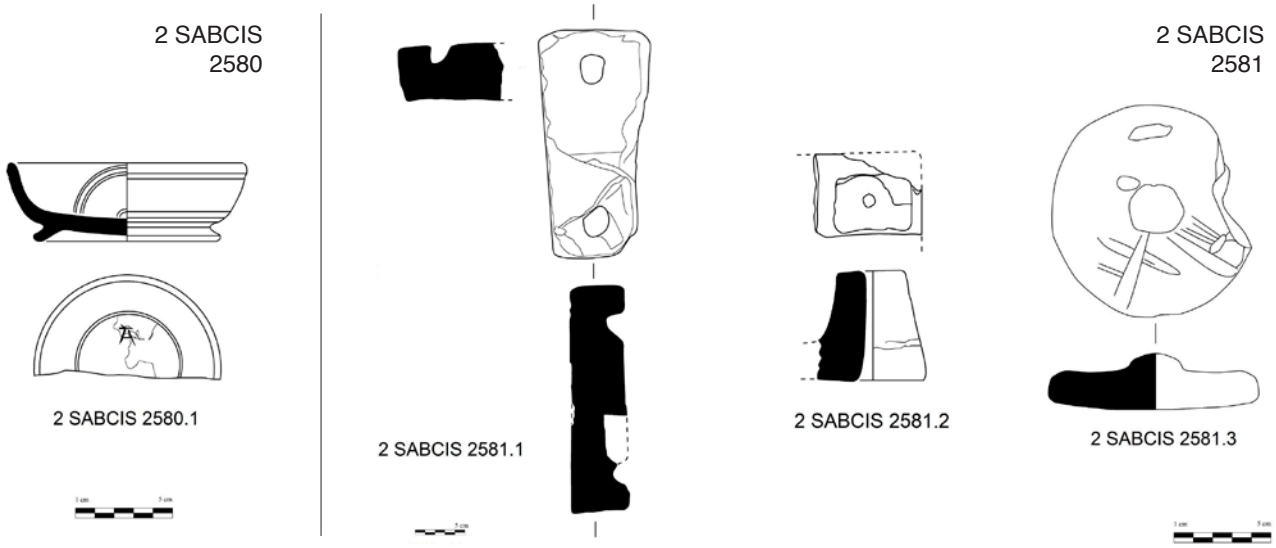

Fig. IV.69. Material ceràmic procedent dels nivells de destrucció de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros (Arxiu SIAM).

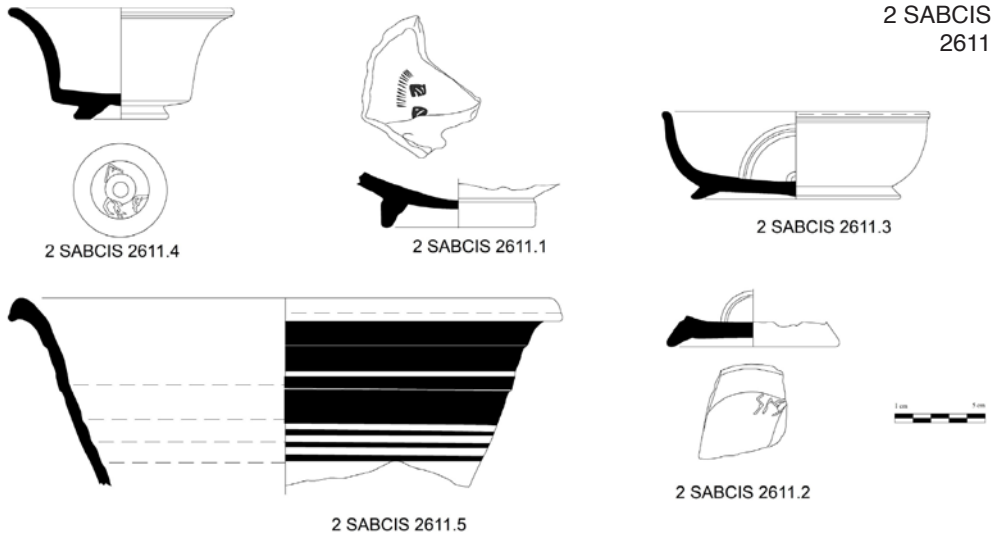

Fig. IV.70. Material ceràmic procedent dels nivells de destrucció de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros (Arxiu SIAM).

"El cicle de la vida" ja que en altres ocasions s'ha associat aquest tipus de vasos amb rituals (Bonet i Izquierdo 2001: 301; Bonet 2010: 177-202). Aquest argument s'esgrimí per a associar les estructures amb un lloc de culte indígena (Ribera 2015: 78), però la resta de la ceràmica ibèrica del conjunt entra més bé en la normalitat domèstica. Aquesta fossa recorda per la seua morfologia i contingut faunístic el pou documentat a l'edifici cultual de l'acròpoli de Volterra, a Itàlia (Bonnamici 2005: 1). En aquest santuari hel·lenístic, hi ha un edifici de culte al voltant del qual presenta una àrea d'ofrenes a l'aire lliure tals com libacions, descàrregues vo-tives de material i olles en posició invertida. La interpretació de l'edifici valentí no està tancada i per això continuen en marxa estudis específics.

Amb l'estudi de la ceràmica de la gran fossa s'ha pogut comprovar, a més de la seua datació en un moment poc posterior a la fundació de la ciutat, l'existència d'una gran quantitat d'àmfores, cosa que s'hauria de relacionar necessàriament amb la proximitat del port fluvial (Ribera 2008: 34). També caldria recordar que el material de la gran fossa té una cronologia precisa i per tant hem de pensar que es va formar en aquest moment concret i no s'utilitzà més.

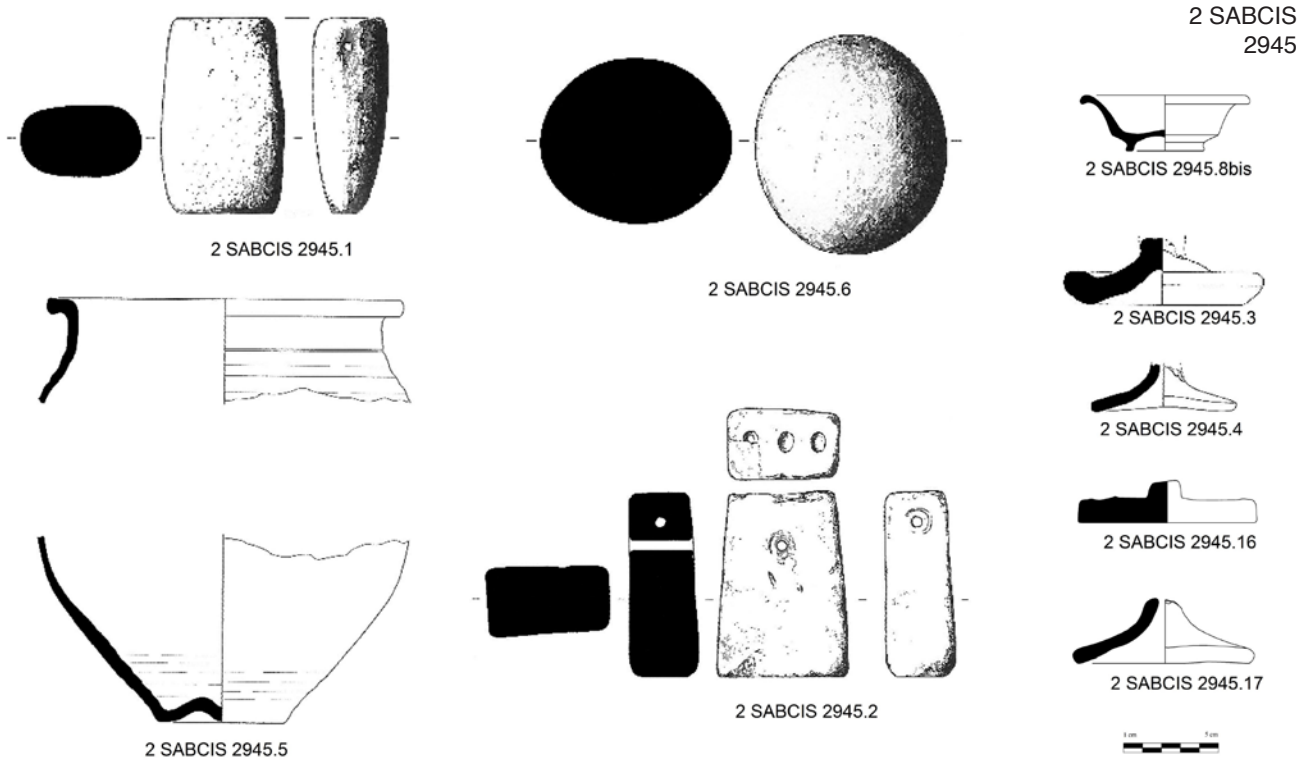

Fig. IV.71. Conjunt ceràmic procedent d'una fossa reblida amb materials del moment de la batalla entre les tropes pompeianes i les sertorianes, apareguda en l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros (Arxiu SIAM).

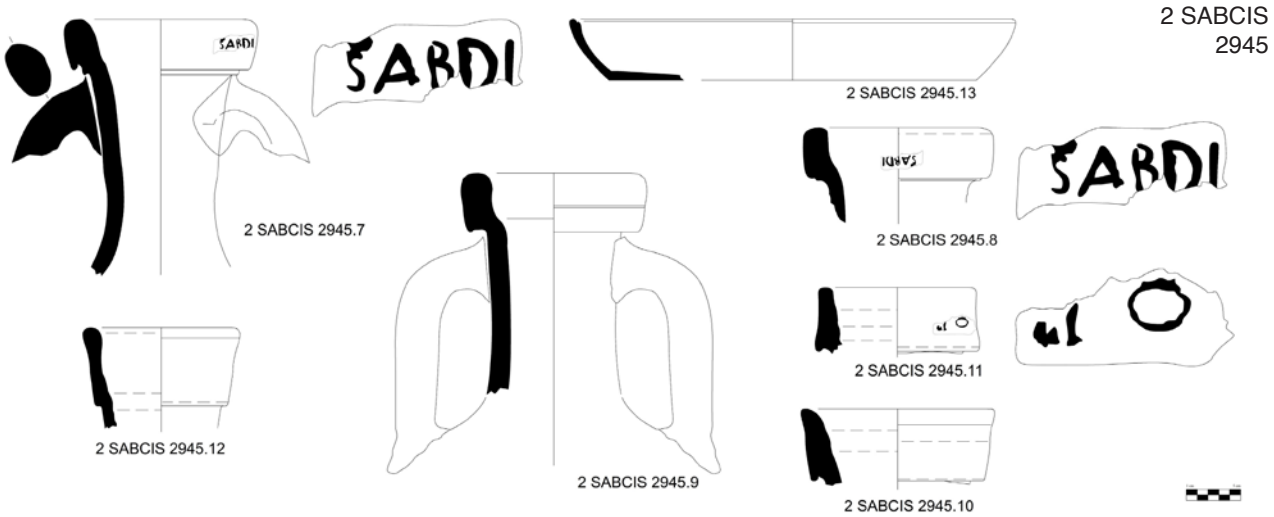

Fig. IV.72. Conjunt ceràmic procedent d'una fossa reblida amb materials del moment de la batalla entre les tropes pompeianes i les sertorianes, apareguda en l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros (Arxiu SIAM).

IV.4. BANYS DE L'ALMIRALL (1 BAL)

IV.4.1. EXCAVACIÓ

Aquesta excavació va començar l'any 1985, en una de les zones centrals de l'actual ciutat i ben a prop del recinte republicà, entre els carrers del Miracle i del Palau, just en la part posterior de l'edifici dels Banys de l'Almirall. Els treballs d'excavació duraren uns quatre mesos des del mes de novembre de l'any 1985 fins al mes de març del 1986 i estigueren dirigits per R. Mª Chulià (1987).

Durant el procés d'excavació, l'equip de treball esperava trobar restes islàmiques relacionades amb els banys andalusins adjunts, però les úniques restes d'aquesta època que documentaren foren sitges i pous. Els estrats romans, sobretot en la zona sud de l'excavació, estaven molt alterats per fosses i rebliments tardo-romans.

Pel que fa a l'època romana, sobre un estrat natural s'assentà una potent capa d'anivellament del terreny que serví com a base per a la construcció de dos edificis i un carrer (fig. IV.73). Al sud del carrer, un dels edificis era probablement de caràcter públic i estava construït amb potents murs d'*opus vittatum i quadratum*; l'altre, situat al nord de la via, probablement era una construcció domèstica. Al moment de l'excavació els arqueòlegs identificaren la Unitat d'Actuació I (UA I) conformada pels estrats d'anivellament i les primeres construccions: UUEE 1298, 1359, 1372, 1375, 1382, 1386, 1387, 1388, 1399, 1400, 1408, 1420, 1429, 1466 i 1473. La cronologia d'aquestes unitats ve donada per l'estudi dels contextos ceràmics i pot datar-se en el període 80-100 dC (fig. IV.74).

A partir de la segona meitat del segle II s'observen canvis i remodelacions que es consideraren com la UA II: UUEE 1296, 1297, 1327, 1341, 1343, 1422, 1426, 1434, 1441, 1442, 1445, 1452, 1482 i 1497. L'edifici situat al sud continuà utilitzant-se de la mateixa manera que en l'etapa anterior i no canvià la seua morfologia. L'única actuació de millora que es produí en aquesta època fou una segona pavimentació. En canvi, el carrer es reconstruí sobre una successió de rebliments (UUEE 1357, 1343 i 1341) excavats en estrats anteriors i s'afegí una claveguera al centre. L'edifici del sector nord sí que experimentà una gran remodelació que, partint de les tres prèvies, compartimentà l'espai interior en sis estances. Les cimentacions dels nous murs es feren excavant els estrats imperials (UUEE 1296, 1408, 1434 i 1492) que proporcionaren material ceràmic i numismàtic, en concret un as de Trajà i una moneda d'Adrià, fet que va permetre establir la datació d'aquesta UA II al voltant del 150 dC (fig. IV.75).

Sobre la segona construcció aparegueren estrats d'enderrocs i d'enfonsament de l'edifici degut a un període d'abandonament en la primera meitat del segle III dC que constitueixen la UA III:

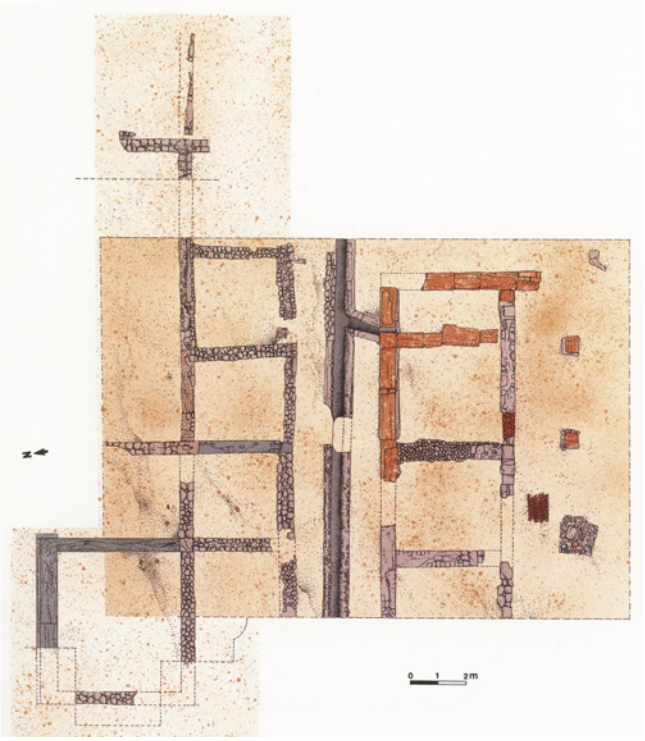

Fig. IV.73. Planta de la segona fase de les edificacions de l'excavació dels Banys de l'Almirall (Blasco *et alii* 1991: 188).

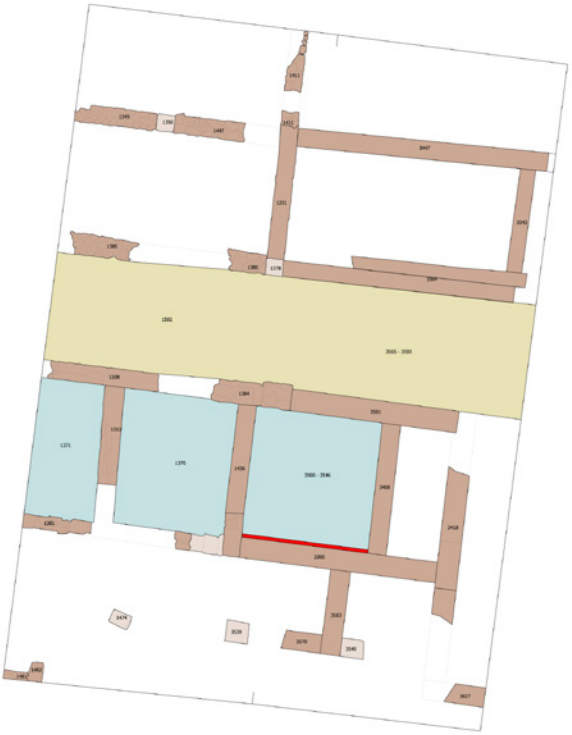

Fig. IV.74. Planta de la primera fase de les edificacions de l'excavació dels Banys de l'Almirall (planimetria cedida per A. Ribera i G. Pascual; plànol: A. López).

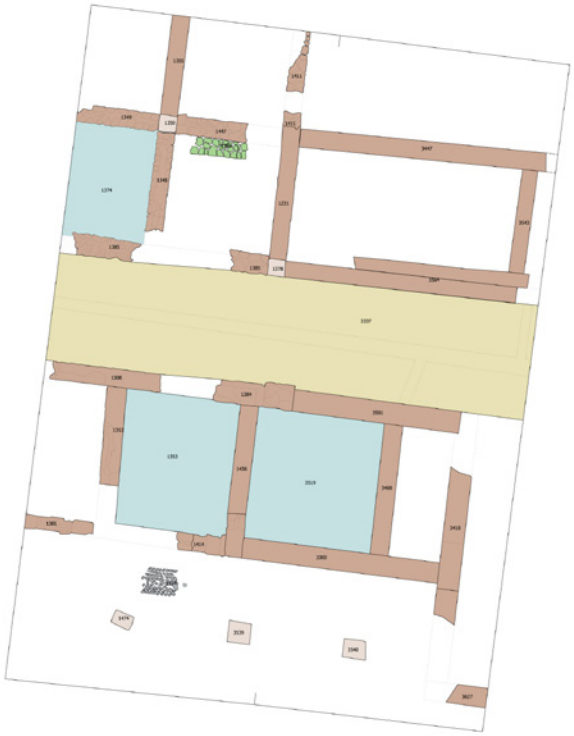

Fig. IV.75. Planta de la segona fase de les edificacions de l'excavació dels Banys de l'Almirall (planimetria cedida per A. Ribera i G. Pascual; plànol: A. López).

UUEE 1317, 1326, 1337,1339, 1367, 1368, 1383, 1391, 1392, 1395, 1403 i 1476. En aquests estrats s'ha recuperat abundant material ceràmic, fragments de marbres, pintura mural i altres enderrocs relacionats amb la caiguda de l'edifici.

IV.4.2. ESTRATIGRAFIA

Edifici sud

L'edifici situat al sud del solar estava dividit en tres habitacions diferenciades: l'habitació I, a l'oest, que conservava solament tres murs (UUEE 1308, 1312 i 1381) i un paviment (UE 1371) construït sobre l'estrat UE 1420; l'habitació II, delimitada pels murs UUEE 1308, 1384, 1312, 1437 i 1436, tenia un accés entre els dos últims i conservava la preparació (UUEE 1386, 1387 i 1388) d'un paviment (UE 1370) assentat sobre un l'estrat UE 1400; l'habitació III, a l'est (UUEE 1384, 1436 i 1430), on es documentà un paviment (UE 1298) i la seua preparació (UE 1299), igual als que hi havia a la habitació II, disposat sobre l'estrat UE 1429. Aquest edifici tingué pocs canvis en èpoques posteriors i mantengué la seua estructura inicial durant tot el període d'ús, des de la seua construcció en l'època flàvia fins a l'abandonament a mitjan del segle III dC. Únicament hi hagué un canvi de porta en l'habitació II amb el tancament de l'anterior (UE 1414) i una segona pavimentació a l'habitació III (UUEE 1354 i 1355) que degué fer-se poc de temps després de la construcció de l'edifici. Els estrats d'enderroc d'aquest edifici foren profundament alterats en l'època tardoantiga i solament se'n conserva una xicoteta part intacta en l'habitació I. Sembla que la construcció d'aquest edifici va ser anterior a la de l'edifici nord i es pot relacionar amb la primera fase del carrer quan encara no presentava la claveguera central. La seua funcionalitat roman desconeguda però s'ha interpretat com un edifici públic monumental per la seua factura (Blasco *et alii* 1991: 185). Investigacions recents l'interpreten com una *domus* amb peristil (Peñalver 2018: 544).

Carrer central

La via (fig. IV.76) apareixia amb una pavimentació molt feble de graves, cal i sorra que descansava sobre una preparació de graves, sorra i terra (UE 1382). Presentava una orientació en direcció E-O i tenia al voltant de 3 m d'amplada. Probablement poc de temps després de la seua construcció, sofrí una gran intervenció que canvià radicalment la seua fisonomia amb la construcció d'una claveguera central i l'alçament del nivell uns 80 cm sobre l'anterior amb pendent cap a l'est. Estratigràficament, el canal (UE 1338) i el nou carrer pavimentat es situaren a sobre d'una sèrie d'estrats (UUEE 1466, 1375, 1359, 1372, 1399) acumulats sobre els edificis adjacents. Per a la construcció d'aquest canal s'excavà una rasa i es construí una base sòlida (UE 1327) on recolzava el canal pròpiament dit, subjectat per aportacions de terra (UUEE 1357, 1343, 1341). Probablement, hem de datar aquestes obres de millora del carrer abans del 150 dC, moment en el qual també l'edifici nord estava en obres. El carrer i la claveguera continuaren en ús fins a mitjan del segle III dC quan es documentaren una sèrie d'estrats d'abandonament (UUEE 1326 i 1337) sobre la calçada que són poc posteriors a l'abandonament dels edificis adjacents.

Edifici nord

En la primera fase d'ocupació aquest edifici constava de dos murs paral·lels i una extensa habitació anomenada IV. Estava delimitada pels murs UUEE 1349 i 1447 al nord, i UE 1385 i la seua preparació (UE 1435) al sud, adjacents amb el carrer.

Fig. IV.76. Foto d'excavació de l'edifici nord, el carrer i la claveguera dels Banys de l'Almirall (Arxiu SIAM).

Fig. IV.77. Estrats d'abandonament i enderroc de l'edifici nord datats en el segle III dels Banys de l'Almirall (Arxiu SIAM).

L'habitació tenia 3,20 m d'ample i no es pogueren documentar els altres dos murs que la delimitaven. Hi havia una petita zona pavimentada (UE 1494) al costat de la cimentació i, a l'exterior del mur UE 1385, al carrer, hi havien pedres ordenades a certa distància que podrien ser part d'una construcció anterior a mode de porticat. Probablement s'ha d'associar amb un edifici de caràcter domèstic, cosa que fa pensar a alguns investigadors que la zona quedà inclosa plenament en la ciutat en aquest moment (Blasco *et alii* 1991: 186). Aquest edifici sofrí una gran remodelació interior a mitjan del segle II dC, amb la subdivisió de l'espai en sis habitacions (V, VI, VII, VIII, IX i X), tres a l'interior de l'antiga estança IV i tres al nord d'aquesta. Es construïren una sèrie de murs interiors (UUEE 1419, 1411, 1335 i 1348) orientats de nord a sud per a subdividir l'espai. Les habitacions situades al nord dels murs UUEE 1349 i 1447 s'assentaven sobre uns primerencs rebliments de l'època imperial (UUEE 1408 i 1434) mentre que les habitacions que es situaven a l'interior de l'estança IV ho feien sobre uns rebliments d'anivellament (UUEE 1296 i 1297 per a l'habitació V; UUEE 1422 i 1426 per a la VII; i UUEE 1497, 1482, 1452 i 1442 per a la VI, probablement una cuina). Tot i que les estructures estaven molt alterades en algunes habitacions es conservaven restes de paviments o les seues preparacions (UUEE 1444/1445 i 1441), entre les quals destaca la VII, probablement pavimentada amb tessel·les. Per últim, sobre els paviments o preparacions de les habitacions V, VII, VIII i IX es documentaren importants estrats d'enderroc (UUEE 1476, 1392, 1403; 1339, 1368; 1367 i 1383, respectivament) amb gran quantitat de fragments de pintura mural, materials ceràmics i restes dels murs (fig. IV.77). Amb aquest enderroc es posaria fi a l'ús de l'edifici nord, com s'ha vist també en el cas de l'edifici sud i el carrer probablement durant la primera meitat del segle III dC.

IV.4.3. MATERIAL CERÀMIC

Per a l'estudi del material d'aquesta excavació, com que no són conjunts tancats, mantindrem els grups d'unitats estratigràfiques iguals o semblants que, atenent a la seua natura o moment constructiu, els arqueòlegs donaren durant el procés d'excavació i investigació posterior. Comencem doncs pels estrats sobre els quals es construeixen les primeres edificacions, les preparacions dels paviments i els mateixos paviments.

UA I (UUEE 1400, 1420, 1429, 1408, 1434, 1298, 1386, 1387, 1388, 1399, 1372, 1359, 1375 i 1382)

(fig. IV.78; quadre IV.12; Annex 1, quadre 13)

Aquestes unitats presenten gran quantitat de material procedent sobretot dels nivells de construcció i, en menor mesura, de les preparacions i els paviments. S'han documentat 435 individus, dels quals més de la meitat són ceràmiques comunes o de cuina (fig. IV.79, IV.80 i IV.81). La vaixella fina és majoritàriament TSH (16,6 %), TSSG (6,4 %) i TSA A (1,1 %). Les ceràmiques de parets fines suposen un 4,8 % del total del conjunt i les llànties un 2,1 %. La resta de ceràmiques fines són de caràcter residual, com les de vernís negre i la TSI, o fins i tot anecdòtic com la ceràmica vidriada. La ceràmica comuna o de cuina suposa un 56,6 % del total del conjunt ceràmic, en el qual destaca la ceràmica comuna oxidant (29,9 %), la reductora regional de cuina (14,5 %) i l'africana de cuina (8,4 %). Hi apareix algun fragment de ceràmica ibèrica i també reductora de taula en proporcions mínimes. Per últim, les àmfores suposen un 7,3 % del total del conjunt ceràmic del primer moment constructiu.

La TSSG és la segona producció de ceràmica fina més abundant darrere de la TSH i procedeix exclusivament del centre terrisser de La Graufesenque (Millau, França). Les formes més freqüents són les copes de la forma Drag. 27 i 24/25 i els plats de la forma Drag. 18 i 15/17, que podrien actuar com a servei, i la copa del tipus Ritt. 8. Les formes decorades són escasses: es documenta la copa del tipus Drag. 29 i apareix ja un exemplar de la copa Drag. 37. A més, com s'ha esmentat anteriorment, es documenten alguns fragments residuals de ceràmica de vernís negre i TSI. La ceràmica fina majoritària és la TSH i únicament es documenten peces procedents del centre terrisser de *Tritium Magallum* (La Rioja). Com caldria esperar, les formes més abundants són els plats del tipus 15/17 i les copes 24/25 i 27 junt amb la copa decorada de la forma 37. Es documenten altres formes indicatives de l'època flàvia com les formes 35 i 36 o la 46, datada entre l'últim quart del segle I i el II.

A més, hi ha recipients amb pocs exemplars com els tipus 18, 2, 4 i alguna forma tancada. Cal destacar l'absència de la copa de la forma 8 que no s'incorporarà al repertori dels tallers nord-peninsulars fins a un moment posterior (Romero i Ruiz 2005: 190).

Quadre IV.12. Percentatges de la ceràmica procedent de la UA I de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

Produccions	1298	1359	1372	1375	1382	1386	1387	1388	1399	1400	1408	1420	1429	1434	1466	1473	Total	%
Àmfores						1			1	1		1		1		1	37	8,5 %
C. africana de cuina			4	4		2	3	2	1	10	1	1	5	2	1	1	37	8,5 %
C. comuna oxidant	1		11	28	2	6	17		5	25	2	2	3	15	9	4	130	29,9 %
C. comuna reductora			1														1	0,2 %
C. itàlica de cuina						1				2	1	1					5	1,1 %
C. reductora de cuina		1	3	14	4	3		1	2	14	4		3	1	4	9	63	14,4 %
Campaniana A			1						1	1							3	0,7 %
Ceràmica ibèrica			2	1						2				1		1	7	1,6 %
Llàntia imperial			1	1	1		1		1	1	1			1	1		9	2,1 %
Parets fines		1	4	3	2				2	2	1	1	2	1	2		21	4,8 %
C. engalba roja pomp.			1	2				1	1	1	1	1		1		1	10	2,3 %
TSA A				2	1						1		1				5	1,1 %
TSH	1	2	5	8	3	3	1	2	1	15	3	4	5	10	2	7	72	16,5 %
TSI									1						1		2	0,5 %
TSSG		2	5	6	1				5	1	2	1	1		4		28	6,4 %
Vernís negre B			1											1			2	0,5 %
Vernís negre C			1														1	0,2 %
V. negre indet.							1			1							2	0,5 %

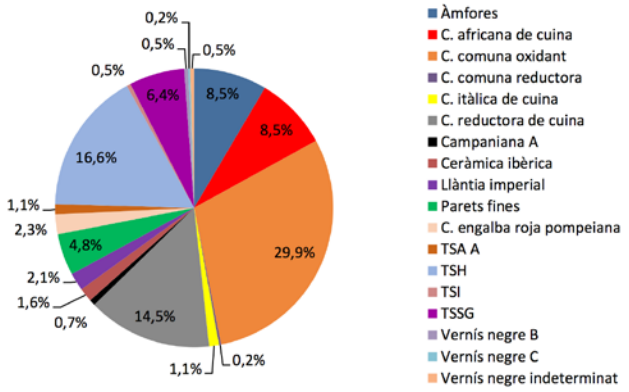

Fig. IV.78. Percentatges de la ceràmica procedent de la UA I de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

La TSA A és encara escassa amb molt poques peces de l'època de Domicià dels tipus Hayes 3, 8 A i 19 (fig. IV.79, 1 Bal 1375.16) totes produïdes en A1.

Entre les ceràmiques de parets fines destaquen las pastes extremadament primes, anomenades de "closca d'ou", de tonalitats grisenques, probablement produïdes als obradors de Rubielos de Mora (Terol), que tenen com a forma característica la copa del tipus Mayet 34, molt abundant en aquest context. Apareixen també les copes engalbades amb tonalitats ataronjades i pastes toves i groguenques que, malgrat no presentar formes definides, podríem identificar-les amb productes bètics. L'altre grup de ceràmiques de parets fines no estan identificades i podrien ser de producció local o regional. Es documenta una única forma del tipus Rubielos de Mora 2.1 (fig. IV.80, 1 Bal 1400.10), abundantíssima en els contextos del segle II i que fins al moment no havia aparegut en aquesta època (Huguet i Ribera 2014: 157). A més, hi ha un fragment de base de copa de ceràmica vidriada que cronològicament coincideix amb el moment de regionalització d'aquest tipus de ceràmica. Les llànties no han pogut ser identificades. Tanmateix, s'ha inventariat un segell (fig. IV.81, 1 Bal 1408.5) CLO SV[-] que hem de relacionar amb el terrisser itàlic *Caivs Clodivs Successvs*, la producció del qual es data entre l'època dels Flavis i els Antonins (Casas i Soler 2006: 49).

La ceràmica itàlica importada està representada majoritàriament per recipients procedents de l'àrea vesuviana entre els quals destaquen una *patina* de vora de secció triangular del tipus Com-it. 6g, dues tapadores del tipus Com-it. 7a (fig. IV.81, 1 Bal 1408.10) i tres fonts d'engalba roja pompeiana de la forma R-pomp. 28, que es daten en l'època de Claudi o Neró (fig. IV.79, 1 Bal 1375.15; fig. IV.80, 1 Bal 1400.13). A més, hi ha un morter lacial de la forma Dramont D2 (fig. IV.79, 1 Bal 1386.8).

Entre la ceràmica africana de cuina, les formes més abundants són les cassoles de la forma Hayes 23 A (fig. IV.79, 1 Bal 1386.2; fig. IV.80, 1 Bal 1400.12; fig. IV.81, 1 Bal 1408.6), Òstia II, 312 (fig. IV.80, 1 Bal 1400.17; fig. IV.81, 1 Bal 1429.2; fig. IV.81, 1 Bal 1434.9) i Òstia, III, 267 però també se'n documenta alguna una mica anterior com la cassola Òstia II, 303. A més, apareixen els primers exemplars de la forma Hayes 23B. Les tapadores també abundants són de l'època flàvia de la forma Òstia, III, 332. Apareix algun recipient peculiar (fig. IV.80 1, Bal 1400.14) com la font Hayes 181 antiga, present en un moment anterior als Flavis a Trípoli (Tortorella 1981: 214) i al final del segle I i principi del II a Òstia. El tupí del tipus Hayes 199 (fig. IV.80, 1 Bal 1400.9; fig. IV.81, 1 Bal 1429.4) està present a la península Ibèrica en contextos flavis (Guerrero 1984: fig. 6.2; Aguarod 1991: 275), tot i que alguns autors el consideren posterior (Hayes 1972: 210). Podem relacionar aquestes formes amb el repertori corresponent a la fase 2 (80-100/110 dC) identificada a *Valentia* per a les ceràmiques africanes de cuina (Marín 1995: 156).

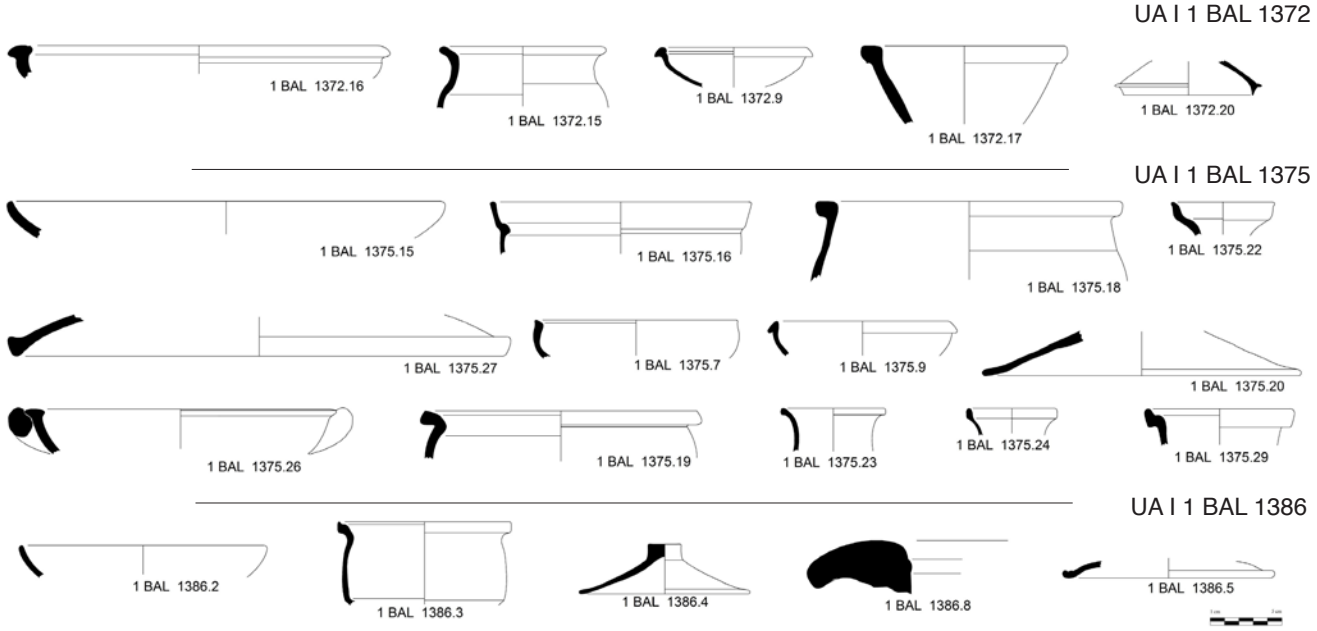

Fig. IV.79. Material ceràmic de la UA I corresponent a la primera fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

La ceràmica reductora de cuina regional presenta, pràcticament, el repertori tipològic que Reynolds (1993: 95) identificà amb exemples de totes les formes, des de la cassola del tipus ERW 1.1; les olles 1.2 (fig. IV.79, 1 Bal 1375.18) i 1.3 (fig. IV.79, 1 Bal 1386.3; fig. IV.80 1 Bal 1400.15 i 16; fig. IV.81, 1 Bal 1429.7), que són les més abundants; les olletes o vasets 1.4 (fig. IV.79, 1 Bal 1372.15); els *lebes* 1.5 (fig. IV.79, 1 Bal 1375.19); les tapadores 1.7 (fig. IV.79, 1 Bal 1375.20; fig. IV.80 1 Bal 1400.26 i 27); fins a les gerres o ampolles 1.8 i 1.9 (fig. IV.79, 1 Bal 1375.22). Estudis posteriors han assenyalat l'existència de les formes més difoses en nivells flavis de la ciutat (Huguet i Ribera 2014: 158) i en àmbit rural (Albiach i Madaria 2006: 50; Huguet 2009: 90). D'aquesta manera, podem avançar cronològicament el repertori formal standard més comú d'aquesta producció a l'època de Domicià.

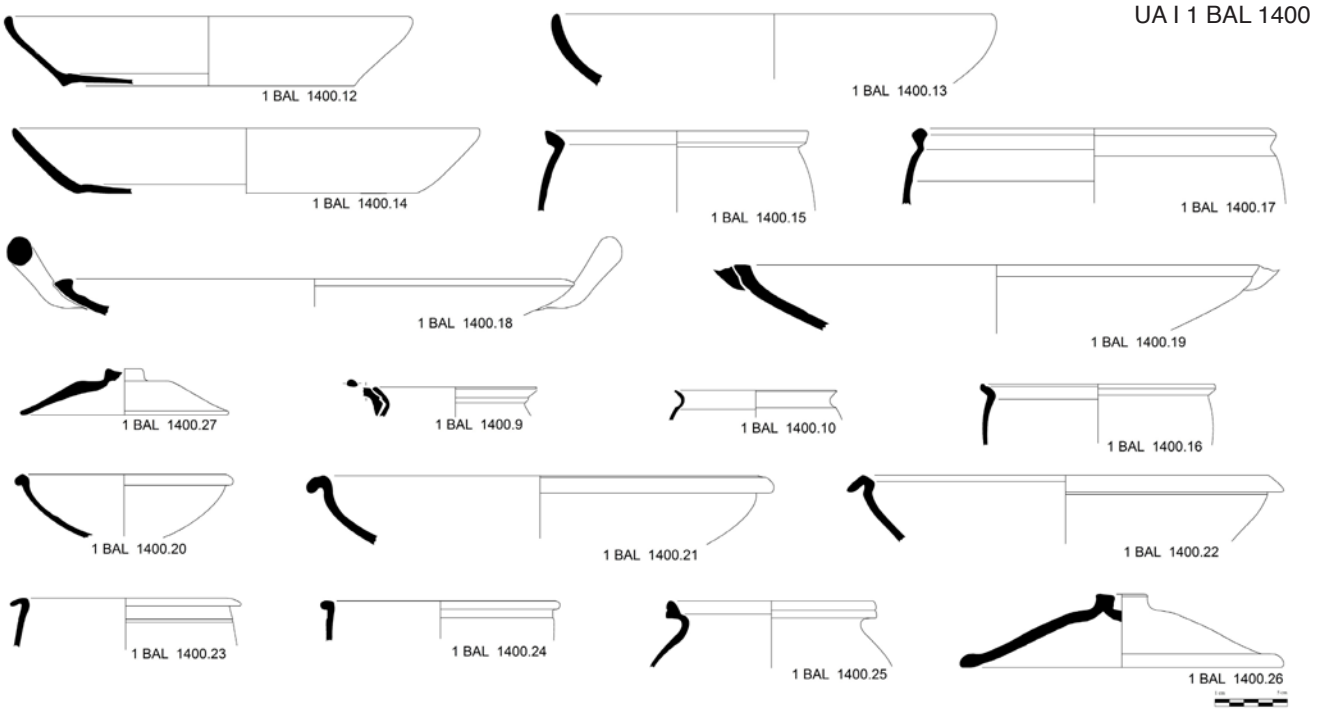

Fig. IV.80. Material ceràmic de la UA I corresponent a la primera fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

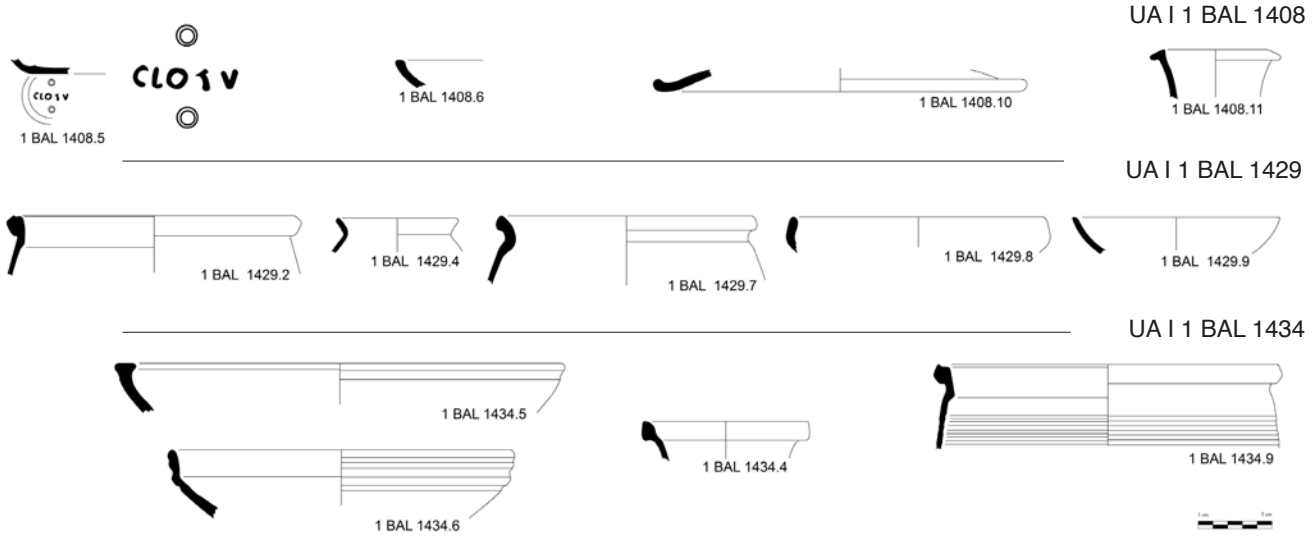

Fig. IV.81. Material ceràmic de la UA I corresponent a la primera fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

La ceràmica comuna de cocció oxidant concentra la major part del conjunt ceràmic total d'aquesta fase amb 130 individus. Dins d'aquest grup incloem produccions ceràmiques amb les mateixes característiques formals i d'ús, tot i que som conscients que no provindrien d'una única terrisseria. Tanmateix, l'observació macroscòpica de les pastes no permet distinció entre elles per la seua gran similitud. Així doncs, s'haurà d'esperar a estudis analítics particulars per a diferenciar aquesta ingent producció ceràmica atenent a criteris d'origen. Com és habitual el grup més nombrós són les gerres i alfàbies, Gr. I *Urceus/llus* que solen presentar un graó intern per recolzar la tapadora, en la majoria dels casos amb vora motllurada a l'exterior (fig. IV.79 1 Bal 1375.29; fig. IV.80, 1 Bal 1400.25; fig. IV.81, 1 Bal 1408.11; fig. IV.81, 1 Bal 1434.4) i, en menor mesura, amb una motllura doble externa. També molt abundant és el grup dels recipients oberts, diferenciats en tres variants: Gr. IV.1 *Paropsis*, grans recipients oberts amb vora senzilla que presenten en la majoria dels casos anses circulars, elevades o no (fig. IV.79, 1 Bal 1372.16 i 17; fig. IV.79, 1 Bal 1375.26; fig. IV.80, 1 Bal 1400.18 i 19; fig. IV.80, 1 Bal 1400.18 i 19); Gr. IV.2 *Lances*, la forma oberta més abundant, que són plats amb carena baixa (fig. IV.79, 1 Bal 1375.7; fig. IV.81, 1 Bal 1429.8; fig. IV.81, 1 Bal 1434.5 i 6); i Gr. IV.3 *Catinus/llus*, petits platerets poc profunds amb parets exvasades i ala arrodonida a l'exterior (fig. IV.79, 1 Bal 1372.9; fig. IV.79, 1 Bal 1375.9; fig. IV.80, 1 Bal 1400.20). En quantitats inferiors trobem també el Gr. II *Lagoena*, per a la contenció de líquids (fig. IV.79, 1 Bal 1375.23 i 24); el Gr. III *Calix*, copes o bols de perfil senzill (fig. IV.81, 1 Bal 1429.9); el Gr. VI *Lebes*, recipients oberts amb vora arrodonida a l'exterior (fig. IV.80, 1 Bal 1400.21 i 22); el Gr. VII *Pelvis*, grans recipients oberts probablement utilitzats per a usos domèstics; el Gr. VIII *Aula/olla*, olles de provisions o recipients de contenció (fig. IV.80, 1 Bal 1400.23 i 24); i el Gr. IX *Operculum*, tapadores auxiliars (fig. IV.79, 1 Bal 1386.4 i 5). La resta de formes són escasses com alguna olla de provisions, morters, una copa i un pot.

Hi ha una tapadora que presenta una pasta reductora, tot i ser molt fina i depurada, pròpia de la ceràmica reductora de taula (fig. IV.79, 1 Bal 1372.20).

Les àmfores són majoritàriament de procedència peninsular. Abunden les tarraconenses de diferents tallers, com la Dressel 2/4 i Gal·la 4, ambdues contenidors de vi. També hi ha àmfores bètiques dels tipus Dressel 7/11 i Beltrán II B per al transport de saladures de peix. A més s'han inventariat fragments informes d'àmfores de l'àrea vesuviana, africanes i indeterminades.

UA II (1296, 1297, 1422, 1426, 1441, 1442, 1445, 1452, 1482, 1497, 1327, 1341 i 1343)

(Fig. IV.82; quadre IV.13; Annex 1, quadre 14)

Aquest paquet d'unitats està compost bàsicament per rebliments d'anivellació per a la construcció de les noves habitacions i les actuacions pròpies de la construcció de la claveguera. Per a la datació d'aquest grup d'unitats contem, a més, amb dues troballes numismàtiques: una de Trajà i l'altra d'Adrià, que aporta una data *post quem* del 138 dC (Escrivà 1989: 89). Hi ha un total de 270 individus dels quals el 44 % són de ceràmica comuna, repartida entre ceràmica comuna oxidant (17,7 %), ceràmica reductora de cuina (11,6 %), ceràmica africana de cuina (9 %), ceràmica itàlica de cuina (3,6 %) i amb menys d'un 0,7 % la ceràmica oriental i un 0,4 % la de cuina de cocció oxidant (fig. IV.83 i IV.84).

Entre la vaixella fina podem parlar de produccions de caràcter residual com serien la ceràmica de vernís negre, la TSI i probablement també la TSSG. Aquesta procedeix exclusivament de La Graufesenque i entre les formes presents són majoritàries les copes Drag. 24/25, 27 i Ritt. 5 i en menor mesura, Ritt.8 i Drag. 33 i també plats de les formes Drag. 15/17, 16 i 18.

La TSH procedeix en la seua immensa majoria de *Tritium Magallum* (La Rioja), encara que en aquestes unitats s'han identificat tres fragments informes de TSH procedents de la terrisseria de Bronchales (Escrivà 1989: 89). Formalment els recipients més abundants són el servei format pel plat de la forma 15/17 i la copa de la forma 27, seguit de les copes decorades de les formes 37 i 35. La resta de tipus estan re-

Quadre IV.13. Percentatges de la ceràmica procedent de la UA II de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

Produccions	1296	1297	1327	1341	1343	1362	1422	1426	1441	1442	1445	1452	1482	1497	Total	%
Àmfores	1		1	1		1									26	9,4 %
C. africana de cuina	3		9	2	3	3		3			1	1			25	9,0 %
C. comuna importada	1												1		2	0,7 %
C. comuna oxidant	14		5	7	3	8		3		1	2	2	3	1	49	0,2 %
C. itàlica de cuina	2		1			1									4	1,4 %
C. oxidant de cuina				1											1	0,4 %
C. reductora de cuina	8		4	7		9	1		1	1		1			32	11,6 %
C. ibèrica			1	1		1						1			4	1,4 %
Llànties	2		1	1	1	1		1							7	2,5 %
C. parets fines	1		2	2	2	1		2				1			11	4,0 %
C. engalba roja pomp.	1		1	1	2	1		1				1	1		9	3,2 %
TSA A			3	3		1									7	2,5 %
TSH	4	1	8	17	16	7	1	10		1	3	3	4	3	78	28,2 %
TSI				1	1										2	0,7 %
TSSG	1		3	3	6	1		1				1	1		17	6,41 %
Vernís negre B				1								1			2	0,7 %
Vidriada						1									1	0,4 %

presentats per dues (formes 18, 24/25, 2, 4, 29) o una unitat (formes 8, 30, 33, 46). Cronològicament, la TSH no permet fer massa precisions: apareix ja la copa 37 amb decoració de cercles concèntrics, típica del segle II; la forma 46 i també la copa 8. Són encara formes que conserven les proporcions inicials, encara que en alguns casos les parets han començat a exvasar-se, però sense arribar als perfils del final del segle II dC. Les pastes i vernissos continuen sent de bona qualitat, tot i que ja no són com els de l'època flàvia.

La TSA A és encara escassa però, ha augmentat respecte de la fase anterior. Les formes que es documenten són les mateixes que en aquesta, Hayes 3A, 8A i 19, però a més s'afegeixen la copa Hayes 9 i el vas Hayes 134.

Les ceràmiques de parets fines quantitativament s'han reduït a la meitat que en la fase anterior, continuen documentant-se els mateixos centres de producció però augmenta la varietat formal. Hi ha copes de la forma Mayet 34 procedents de la zona de Terol, i també les produccions engalbades, probablement bètiques, de les formes Mayet 15 i 14. Per la seua banda, les copes de la forma Rubielos de Mora 2.1 augmenten una mica tot i que són prou escasses.

Entre les llànties se n'han pogut identificar dues del tipus Dressel 20 i una Deneauve IX A que s'adequarien a la cronologia de la primera meitat del segle II dC.

La ceràmica itàlica de cuina presenta majoritàriament fonts d'engalba roja pompeiana de la forma R-pomp. 28, ja documentada en la fase anterior, a la qual se li afegeix la forma R-pomp. 33 (fig. IV.84, 1 Bal 1482.7) que es data entre el 75 i el 125 dC. A més, hi ha una cassola indeterminada i 3 tapadores del tipus Com-it. 7a. Tots els atuells itàlics presenten la mateixa pasta vesuviana amb les típiques inclusions volcàniques (Peacock 1977: 149; Di Giovanni 1996: 66).

La ceràmica africana de cuina compta amb percentatges similars als de la fase anterior. Es mantenen les formes documentades prèviament però varien quant a percentatges, com per exemple en el cas de la cassola Hayes 23A (fig. IV.83, 1 Bal 1362.9) i B, en què aquesta variant comença paulatinament a substituir a la A. Continuen apareixent les cassoles flàvies del tipus Òstia III,

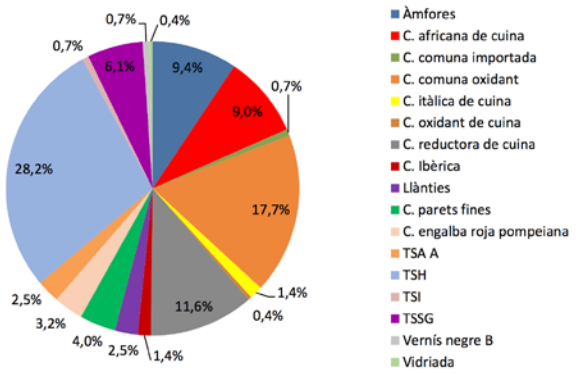

Fig. IV.82. Percentatges de la ceràmica procedent de la UA II de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

312 (fig. IV.83, 1 Bal 1296.8; fig. IV.83, 1 Bal 1327.14), Òstia II, 303/Hayes 194; les tapadores del tipus Òstia III, 332 (fig. IV.83, 1 Bal 1327.15; fig. IV.83, 1 Bal 1362.17; fig. IV.84, 1 Bal 1452.1); i augmenten les formes del segle II com la font de la forma Hayes 181 i la cassola Òstia III, 267. Encara que de cronologia anterior, apareix igualment la forma Òstia III, 306, i també la Hayes 200 datada entre el segle II i principi del III dC.

Destaca l'aparició d'una gerra trilobulada de ceràmica oriental, Àgora G188 o M101 (Robinson 1959: pl. 7) (fig. IV.83, 1 Bal 1296.14). Presenta una pasta roja amb desgreixants grocs i blancs i superfícies grises que fan pensar en un probable origen egeu pels paral·lels estudiats a Òstia (Coletti i Pavolini 1996: 398). Les gerres orientals es documenten en època tardo-flàvia fins a l'època tardo-antonina. Aquest tipus de recipients no són abundants al Mediterrani occidental, però hi apareixen, i a *Valentia* ja havia estat documentada anteriorment en estrats de l'arena del circ (Huguet i Ribera 2014: 162).

La ceràmica regional reductora de cuina és prou abundant i amb una gran varietat formal. Hi apareix una interessant forma, probablement una ERW 1.1 amb vora simple sense engrossi-

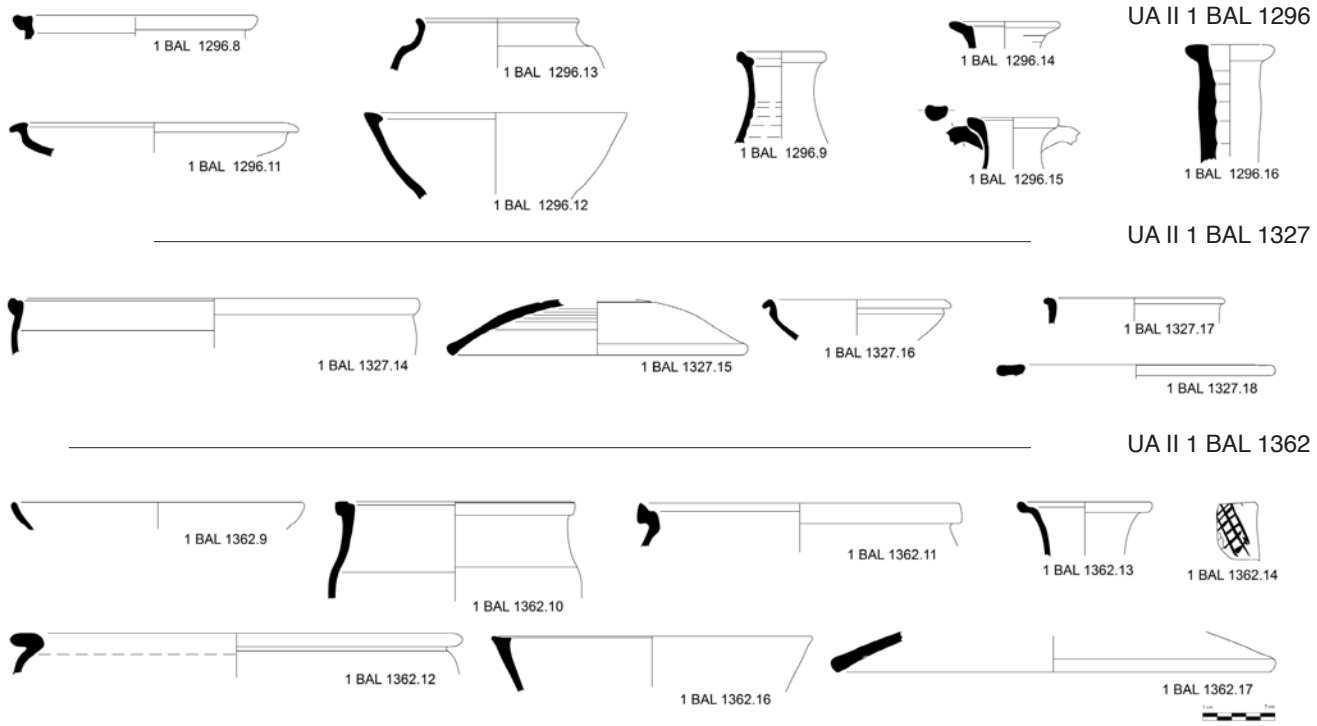

Fig. IV.83. Material ceràmic de la UA II corresponent a la segona fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

ment a l'interior (fig. IV.83, 1 Bal 1362.16). La troballa d'aquesta forma reforçaria la hipòtesi de la filiació formal d'aquestes cassoles amb les de la forma Hayes 23 africanes. La forma ERW 1.1 té una gran semblança amb la cassola Hayes 23B, però els investigadors sempre l'havien associada a aquesta amb reserves per la seua cronologia flàvia. L'aparició d'aquesta forma, sense la revora interna i molt similar a la Hayes 23A, reobri la idea de la possible imitació de la forma africana que, tanmateix, es generalitzaria en la seua variant amb revora interna en ceràmica regional reductora de cuina que també apareix en aquest context (fig. IV.83, 1 Bal 1296.12). A més, com és habitual, abunden les olles tant en les seues variants de coll diferenciat del tipus ERW 1.2 (fig. IV.83, 1 Bal 1362.10), o no, del tipus ERW 1.3 (fig. IV.83, 1 Bal 1362.11); l'olleta o vaset de perfil en S del tipus ERW 1.4 (fig. IV.83, 1 Bal 1296.13); les tapadores del tipus ERW 1.7 i les gerres del tipus ERW 1.8 (fig. IV.83, 1 Bal 1296.9) i ERW 1.9. A més, es documenta una forma que podria ser una *pelvis* (fig. IV.83, 1 Bal 1327.18), gran recipient de forma oberta i vora en ala horitzontal que no estava contemplada en les tipologies fins al moment, ERW 1.19 (fig. IV.85). Cal afegir una olla de ceràmica comuna de pasta oxidant i perfil senzill.

Les ceràmiques comunes de cocció oxidant són, per darrere de la TSH, la producció més abundant. Inclou diferents pastes de coccions oxidants probablement de tallers dispars, però que fabricaven les mateixes formes amb característiques semblants. La forma més abundant són les gerres i alfàbies del tipus Gr. I *Urceus*, que morfològicament varien poc de les de l'època flàvia (fig. IV.83, 1 Bal 1362.13). Augmenten les ampolles de la forma Gr. II *Lagoena* (fig. IV.83, 1 Bal 1296.15) respecte a la fase anterior. Les formes obertes també són abundants, sobre-

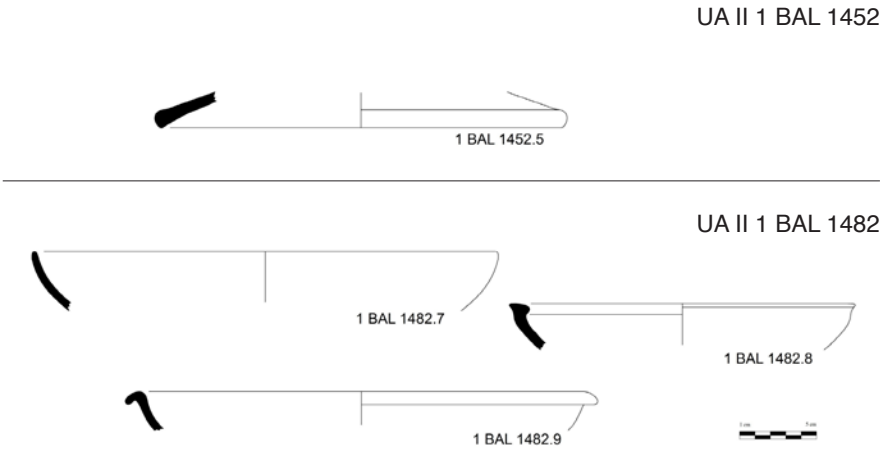

Fig. IV.84. Material ceràmic de la UA II corresponent a la segona fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

Fig. IV.85. Detall de forma ERW 1.19 de ceràmica regional reductora de cuina, probablement una *pelvis*, procedent de la UA II de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

Fig. IV.86. Detall d'un fragment de ceràmica comuna de cocció oxidant amb decoració reticulada produïda abans de la cocció procedent de la UA II de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

tot els plats profunds amb carena baixa del tipus Gr. IV.2 *Lanx* (fig. IV.83, 1 Bal 1296.11; fig. IV.84, 1 Bal 1482.8 i 9), però també platerets de la forma Gr. IV.3 *Catinus/llus* (fig. IV.83, 1 Bal 1327.16) i el Gr. IV.1 *Paropsis* (fig. IV.83, 1 Bal 1362.12). Entre els grans recipients auxiliars trobem morters del tipus Gr. V *Mortarium*, pelvis del tipus Gr. VII *Pelvis* i tenalles. Per unitats es compten els recipients de la forma Gr. III *Calix* (fig. IV.83, 1 Bal 1327.17), una olla de la forma Gr. VIII *Aula/olla* i una tapadora de la forma Gr. XI *Operculum*. A més s'han documentat tres *clavi coctile* (fig. IV.83, 1 Bal 1296.16), un *dolium* i un element plàstic fet a motlle amb decoració reticulada (fig. IV.83, 1 Bal 1362.14) (fig. IV.86).

Les àmfores són majoritàriament de procedència peninsular. Abunden les tarraconenses de diferents tallers, dedicades al transport del vi, amb les formes Dressel 2/4, Dressel 3A i Gal·la 4. També hi ha àmfores bètiques, de saladures de peix, de les formes Dressel 7/11 i Beltrán II. Entre les àmfores importades des de l'exterior de la península ibèrica en són poques. Solament s'han pogut identificar una àmfora púnica del tipus Mañà C2. A més, hi ha fragments de contenidors amfòrics procedents de l'àrea vesuviana, el nord d'Àfrica i altres indeterminats.

UA III (1317, 1326, 1337, 1391, 1395, 1339, 1367, 1368, 1383, 1392, 1403 i 1476)

(Fig. IV.87; quadre IV.14; Annex ,1 quadre 15)

Finalment, l'últim paquet d'unitats comprèn els estrats d'enderrocs dels murs de les habitacions i d'amortització de la claveguera del carrer. Hi ha un repertori ceràmic de 222 peces de les quals el 32,4 % correspon a vaixella fina, el 2,2 % a llànties, el 59 % a ceràmica comuna i de cuina i el 4,9 % del total ceràmic a les àmfores (fig. IV.88, IV.89 i IV.90).

La vaixella fina de taula importada que en aquest moment estaria en ús es limita a TSH i TSA A. La resta de produccions de ceràmiques fines es poden considerar com a residuals: vernís negre, TSI i també TSSG.

La TSH suma 64 individus que comparteixen, en major o menor mesura, uns trets similar pel que fa a la degradació del vernís i la primesa de la pasta. Les formes són més exvasades i les parets més obertes que en els exemplars de l'època flàvia. Destaquen sobretot la copa decorada de la forma 37 amb decoracions de cercles i el servei dels tipus 15/17 i 27 (Escrivà 1989b: 89), a més de les formes 35, 4, 8 i 18. Amb un sol exemplar es compten les formes 20, 30 i una forma tancada. Respecte al centre de producció, únicament s'han documentat recipients procedents de *Tritium Magallum* (La Rioja).

La TSA A continua augmentat des de 1,1 % de la primera fase, el 2,5 % de la segona fins al 4,3 % d'aquesta tercera. S'han classificat 15 individus dels quals 2 podrien ser d'A/D i la resta d'A. Les formes de A es diversifiquen: a les ja documentades anteriorment (Hayes 3, 8A, 9, 19, 134), se n'afegeixen de noves com les formes Hayes 3B (fig. IV.90, 1 Bal 1403.5), 6B, 14, 21 i 131 (fig. IV.88, 1 Bal 1326.8). Algunes d'aquestes tenen una cronologia del final del segle I o primera meitat del II, com les Hayes 3B, 21 i 134; d'altres són més tardanes, com la Hayes 6B i 14 (fig. IV.88, 1 Bal 1326.5), que es data entre la segona meitat del segle II i principi del III. Apareixen dos individus que podrien estar produïts en A/D: un plat de la forma Hayes 18 (fig. IV.88, 1 Bal 1326.4) i una font de la forma Hayes 31, ambdós de principi del segle III. Aquestes formes tardanes, junt amb les africanes de cuina ens permeten retardar la cronologia proposada per Escrivà (1989), a partir de l'estudi de les TSH.

Les ceràmiques de parets fines són un grup de nou individus de diferents procedències que no varien respecte a les fases anteriors. Continuen apareixent les copes de la forma Mayet 34 de la producció de "closca d'ou" probablement de Terol, i les formes engalbades, probablement bètiques. Augmenten una mica les denominades Rubielos de Mora 2.1 (fig. IV.89, 1 Bal 1392.7; fig. IV.90, 1 Bal 1403.6) de les quals no sabem la procedència exacta (Huguet i Ribera 2014: 161). Pel que fa a les llànties, són majoritàriament inclassificables. Només s'han pogut identificar una del tipus Dressel 20; una del tipus Deneauve V B i una del tipus Deneauve IX A amb segell STROMBOLI. L'àmbit cronològic que comprenen aquests segells estaria entre l'època dels Flavis i principi del III. A més, hi ha una base de llàntia amb el segell C. CLO SVC (1 Bal 1403.7), *Caivs Clodivs Successvs*, terrisser itàlic datat entre l'època dels Flavis i els Antonins (Casas i Soler 2006: 49).

Entre la ceràmica de cuina importada s'ha registrat un fragment de gerra trilobulada de ceràmica oriental present també als estrats de mitjan del segle II. Probablement es tracta de la mateixa forma Àgora G188 o M101 (Robinson 1959: pl. 7), però la reduïda mesura del fragment no en permet el dibuix.

La ceràmica itàlica de cuina procedeix de la zona vesuviana i s'ha de considerar com a residual. S'ha documentat una tapadora de la forma Com-it. 7a i una font del tipus R-pomp. 28 d'engalba roja pompeiana (fig. IV.90, 1 Bal 1403.23) (fig. IV.91), en bon estat de conservació. L'interior està marcat amb una creu o aspa al centre i altres dues en disposició radial i, a més presenta un altre esgrafiat alfabètic, probablement un numeral.

Quadre IV.14. Percentatges de la ceràmica procedent de la UA III de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

Produccions	1317	1326	1337	1339	1367	1368	1383	1391	1392	1395	1403	1476	Total	%
Àmfores		1							1			1	16	4,9 %
C. africana de cuina	2	15	5	2	1	2	7		6	2	19	3	64	19,8 %
C. comuna importada												1	1	0,3 %
C. comuna oxidant	1	7	2		2		10	2	2	5	14	22	67	20,7 %
C. comuna reductora		1											1	0,3 %
C. itàlica de cuina											1		1	0,3 %
C. reductora de cuina	1	7			1	1	5	1	5		11	22	54	16,7 %
Ceràmica ibèrica									1		1		2	0,6 %
Llànties			1		1		1		1		2	1	7	2,2 %
Parets fines		1	1				2	1	2	1	2	1	11	3,4 %
C. engalba roja pomp.								1		1	1		3	0,9 %
TSA A	1	2	2				1		2		2	3	14	4,3 %
TSA A/D		2				1							2	0,6 %
TSH	1	6	2	1			6	3	7	3	10	25	64	19,8 %
TSI									1			1	2	0,6 %
TSSG		3					3	1	1	1	1	2	12	3,7 %
Vernís negre B		1		1									2	0,6 %

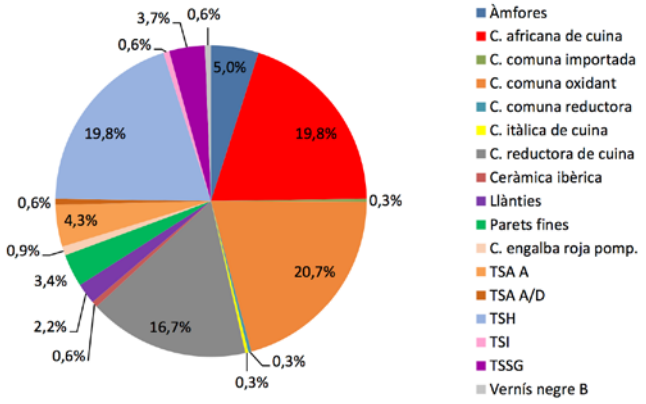

Fig. IV.87. Percentatges de la ceràmica procedent de la UA III de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

La ceràmica africana de cuina és una de les produccions ceràmiques més abundant en aquestes unitats. Les formes més representades són les aparegudes en la fase anterior: les tapadores de la forma Òstia III, 332 (fig. IV.88, 1 Bal 1317.3; fig. IV.89, 1 Bal 1368.1), les cassoles dels tipus Hayes 23A i B (fig. IV.88, 1 Bal 1326.11), Òstia III, 267 (fig. IV.88, 1 Bal 1326.9 i 10) i Òstia II, 312 (fig. IV.89, 1 Bal 1392.9); també les cassoles de les formes Hayes 199 i 200 (fig. IV.89, 1 Bal 1392.12) i el tupí de la forma Hayes 131 (fig. IV.88, 1 Bal 1326.8) encara que no són tan abundants. Tanmateix, en aquest moment apareixen formes de cronologia més tardana que apunten cap al començament del segle III: les tapadores del tipus Òstia I, 261, forma pròpia de la segona meitat del segle II i abundantíssima en el III dC; També es troben la tapadora de la forma Òstia I, 264, la cassola de la forma Atlante CVIII, 1 i la gerra de la forma Uzita 48.1, que a la ciutat de *Valentia* es documenten solament a partir de l'època dels Severs. A més, apareixen la forma Òstia I, 273/ Hayes 193, testimoniada en la primera meitat del segle III, així com la cassola del tipus Òstia I, 269 de la mateixa cronologia que l'anterior. De les cinc fases que definí Marín (1995) per a la ceràmica africana de cuina a la ciutat de *Valentia*, aquest context es trobaria entre la fase 4 (segona meitat del segle II) i la fase 5 (235-265), és a dir, en l'època dels Severs.

La ceràmica regional reductora de cuina suposa un percentatge superior que en les fases anteriors. Pel que fa a les formes, com caldria esperar, són les olles del tipus ERW 1.2 (fig. IV.88, 1 Bal 1326.17) i 3 (fig. IV.89, 1 Bal 1368.2 i Fig. IV.90 1 Bal 1403.15) les més abundants i reuneixen la meitat d'aquesta producció. Per darrere d'aquestes, numèricament parlant, estan les olletes o vasets de la forma ERW 1.4 (fig. IV.90, 1 Bal 1403.16) i les tapadores. Es troben també gerres en les seues variants ERW 1.8 i 9 i les cassoles del tipus ERW 1.1 (fig. IV.88, 1 Bal 1317.3). Finalment, també hi ha una ampolla de ceràmica comuna reductora probablement de taula (fig. IV.88, 1 Bal 1326.12), amb pasta poc depurada i vora triangular amb dues anses.

Quantitativament, la ceràmica comuna de cocció oxidant suposa un 20,7 % del total ceràmic, pràcticament el mateix percentatge que l'africana de cuina. Les formes tancades del tipus *urcei*, gerres, Gr. I *Urceus*, són les més abundants, i suposen més de la meitat del total de comuna oxidant. Apareixen formes de l'època imperial amb vora motllurada i graó interior per a recolzar la tapadora (fig. IV.88, 1 Bal 1326.14; fig. IV.90, 1 Bal 1403.17) però també gerres amb vora arrodonida a l'exterior i sense graó (fig. IV.88, 1 Bal 1326.16) que es generalitzen a partir de l'època dels Severs (Escrivà 1995: 180). Seguint amb les formes tancades del tipus Gr. II *Lagoena*, les ampolles són escasses, tot i que hi ha algun exemplar de coll curt (fig. IV.88, 1 Bal 1326.15). Les formes obertes estan representades pels tres subtipus diferenciats per Escrivà: Gr. IV.1 *Paropsis*, amb vora reentrant arrodonida a l'exterior i ansa horitzontal (fig. IV.90, 1 Bal 1403.18); Gr. IV.2 *Lanx*, amb carena alta i perfil senzill (fig. IV.90, 1 Bal 1403.19); i Gr. IV.3, *Catinus/llus*, plat baix i xicotet amb vora en ala (fig. IV.89, 1 Bal 1392.10). Hi ha també recipients oberts del tipus Gr. VII *Pelvis*. La resta de formes es documenten per unitats: un bol, una tapadora i un *clavi coctile*.

El conjunt d'àmfores d'aquestes unitats es redueix a 16 individus entre els quals s'han documentat àmfores hispàniques de la forma Dressel 2/3, bètiques de les formes Dressel 7/11 i Beltrán II B (1 Bal 1326.7 i Fig. IV.90, 1 Bal 1403.8), africanes i indeterminades.

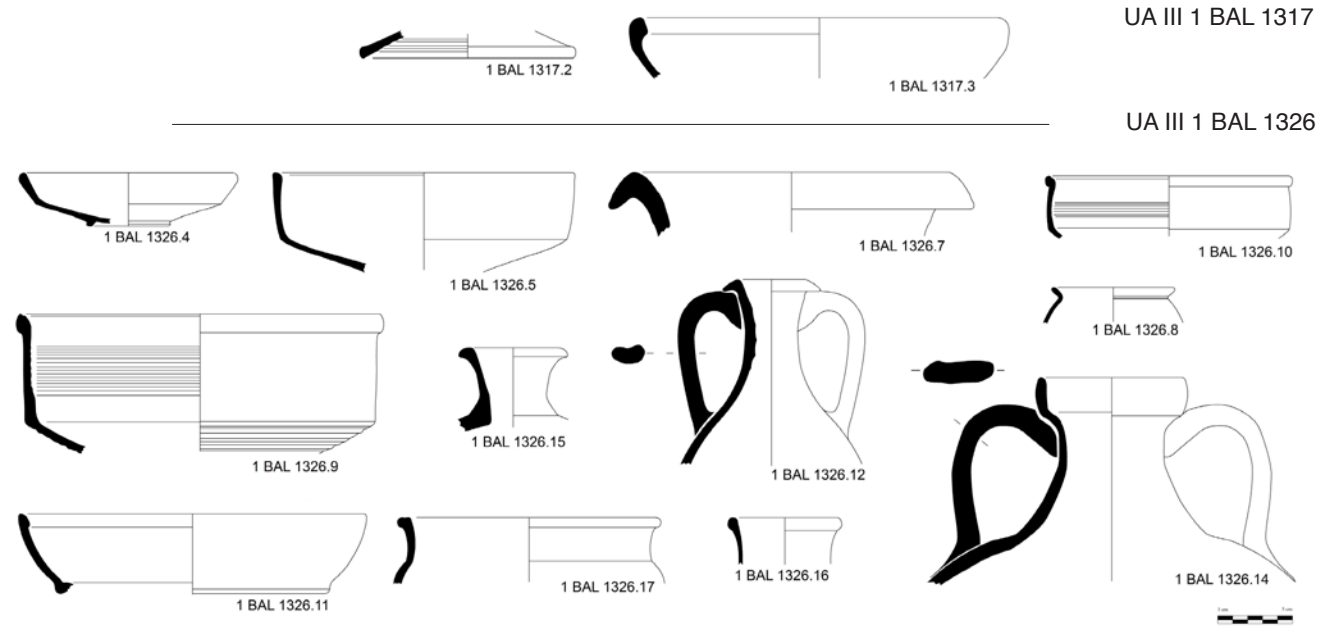

Fig. IV.88. Material ceràmic de la UA III corresponent a la fase d'abandonament i enderrocs de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

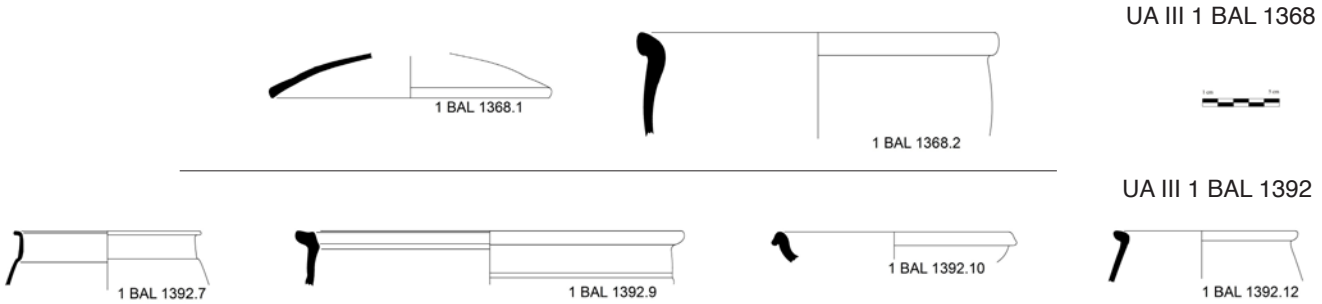

Fig. IV.89. Material ceràmic de la UA III corresponent a la fase d'abandonament i enderrocs de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

IV.4.4. CONCLUSIONS

L'excavació dels Banys de l'Almirall ha proporcionat un voluminós conjunt ceràmic en un estat deficient de conservació. Tot i això, la informació extreta ens permet establir tres fases (constructiva, d'ús i abandonament) de les construccions en l'època romana imperial. La gran quantitat de material estudiat ha possibilitat disposar d'un bon repertori formal que ens permet identificar les formes i produccions usades en cada moment.

Pel que fa a la cronologia de la Unitat d'Actuació I, es pot situar al final del segle I o principi del II dC, concretament al final de l'època flàvia, probablement en el regnat de Domicià (81-96 dC), que correspon a la primera fase constructiva dels edificis sud i nord. Posteriorment hi ha una remodelació a l'edifici nord i al carrer que es denominà Unitat d'Actuació II. El conjunt ceràmic de la UA II presenta una cronologia de mitjan del segle II, entre el 140 i el 150, és a dir, durant el regnat d'Antoní Pius. Les troballes numismàtiques de les UUEE que corresponen a aquesta unitat d'actuació confirmen una data *post quem* del 138 dC. Per finalitzar, la cronologia de la Unitat d'Actuació III, estaria emmarcada entre el 200 i el 235 dC, a l'època dels Severs, coincidint amb els estrats d'abandonament i enderroc de les construccions.

Mitjançant l'estudi ceràmic s'ha constatat que aquesta zona de la ciutat s'urbanitzà cap al final de l'època flàvia, quan es documenta en altres zones de la ciutat un desenvolupament urbanístic i una activitat edilícia probablement planificada que té com a major exponent la construcció del nou fòrum (Jiménez i Ribera 2000: 25; Ribera i Jiménez 2004: 21). No és fins aquest moment que la zona dels Banys de l'Almirall quedà urbanitzada coincidint amb l'ampliació del recinte urbà de la ciutat fins a abastar el doble del recinte republicà.

Pel que fa al moment final d'ús d'aquestes construccions, veiem que l'abandonament i enderroc dels edificis es produeix durant el primer quart o principi del segon quart

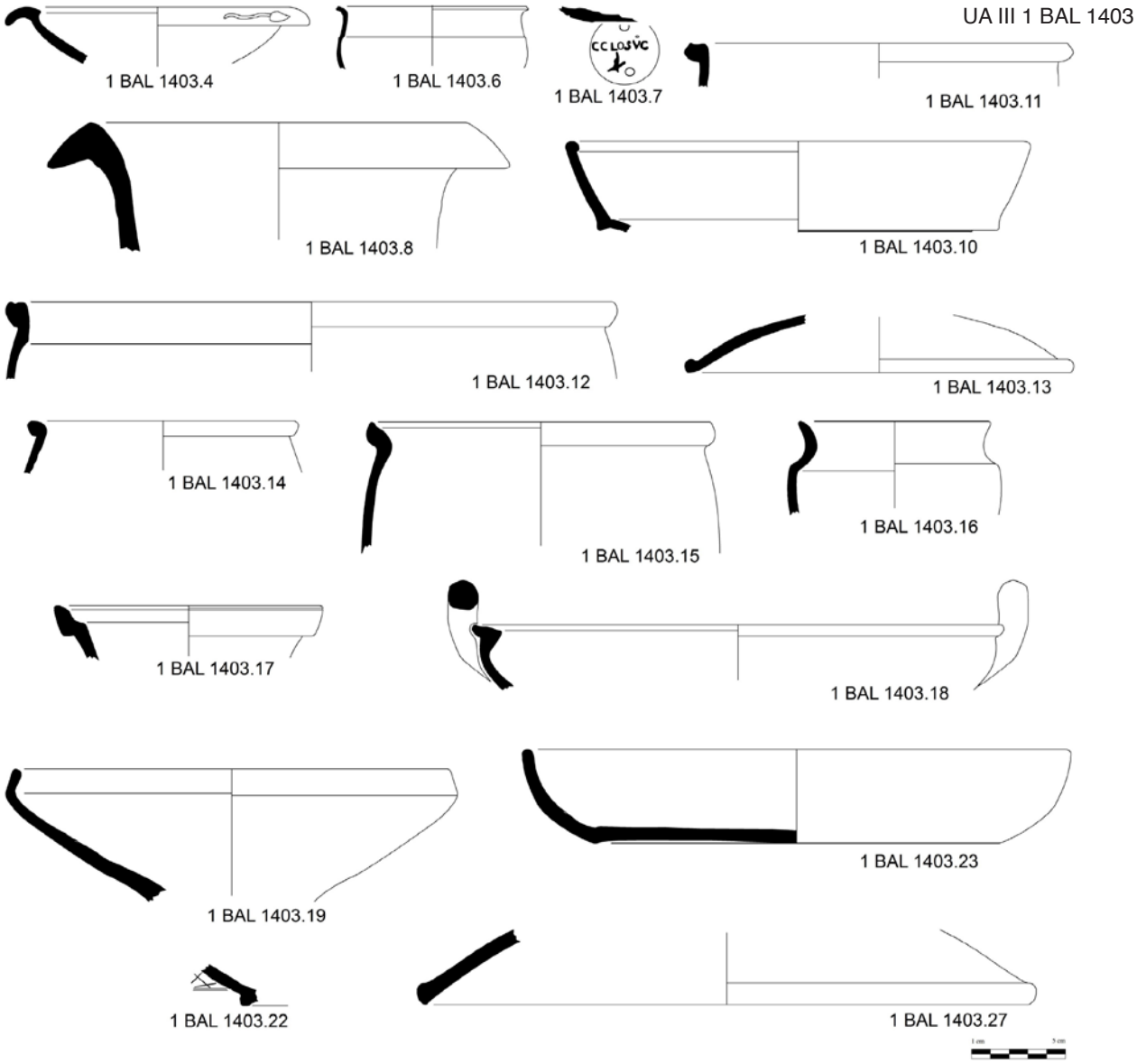

Fig. IV.90. Material ceràmic de la UA III corresponent a la fase d'abandonament i enderrocs de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

del segle III, per tant una mica abans de les destruccions i incendis constatats en altres zones de la ciutat (Ribera i Jiménez 2012: 10; Jiménez, Ribera i Rosselló 2014: 269) que ja denoten un estancament de la vida urbana. En referència al colgament de la claveguera central del carrer es pot relacionar amb altres episodis similars constatats a la ciutat en el mateix període que s'han interpretat com una falta de manteniment del sistemes de clavegueram documentat tant en la zona central de la ciutat com en les zones perifèriques (Ribera i Romaní 2011: 338).

Finalment aquesta zona restà abandonada, tot i que seguí freqüentada per tal de recuperar material constructiu entre els enderrocs dels edificis, com a mínim durant els dos següents segles.

IV.5. PLAÇA NÀPOLS I SICÍLIA NÚM. 10 (1 NAP)

IV.5.1. EXCAVACIÓ

Des del 3 d'octubre de 1994 i fins al 30 de gener del 1995 es realitzà una excavació en la zona sud-est de la Plaça de Nàpols i Sicília núm. 10, cantonada amb el carrer Trinquet de Cavallers, sota la direcció de Enrique Ruiz i Julio Blasco.

Sobre els nivells sedimentaris naturals, s'enregistrà l'arena del circ de *Valentia* (fig. IV.92) de l'època imperial que però quedà amortitzat per un nivell natural cap al segle V o VI, probablement una creixcuda de les aigües del Túria que hi romangueren embassades en les estructures ja en desús (Ruiz i Blasco 1996). Potser que posteriorment s'aprofitara la zona com a terres de conreu.

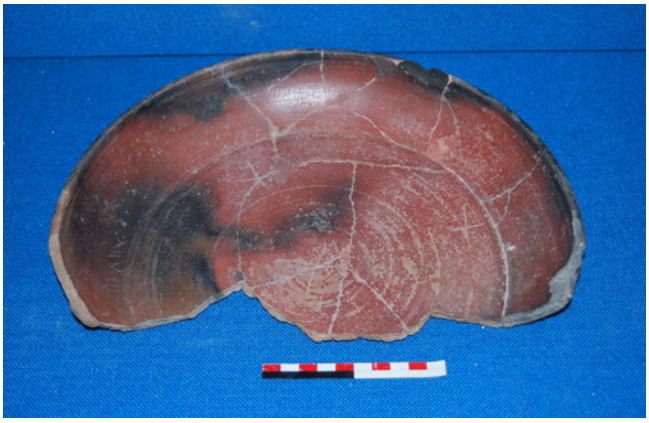

Fig. IV.91. Font de ceràmica d'engalba roja pompeiana del tipus R-pomp. 28 documentada en la UA III de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

Fig. IV.92. Recreació del circ en la trama actual de la ciutat, concretament al carrer la Pau direcció plaça de la Reina, amb el campanari de Santa Caterina al fons (Ribera 2013: 32).

Cap a la segona meitat del segle VI començà l'espoli i la reutilització del material arquitectònic per a la construcció d'un possible barri comercial a l'interior del circ. En l'època andalusina es constatà l'existència d'una sènia hidràulica i construccions annexes probablement relacionades amb estructures agràries.

Avançant en el temps, durant el període andalusí als segles XII i XIII, la zona s'urbanitzà probablement cap a l'oest. Amb la reorganització urbanística posterior a la conquesta cristiana les vivendes canvien d'orientació i es construí en aquest moment l'edifici senyorial que perdurà fins a final del segle XIX, quan es construí l'edifici d'estil eclèctic que hi havia en el moment de l'excavació.

IV.5.2. ESTRATIGRAFIA

La zona prèviament havia estat identificada com el circ d'època imperial i els resultats d'aquesta intervenció així ho confirmaren (Ribera 2013: 9). Únicament es documentaren cinc unitats estratigràfiques de l'època imperial: UUEE 1384, 1330, 1361, 1385 i 1243 (fig. IV.93 i IV.94). Les tres primeres es caracteritzaven per la seua horitzontalitat. La UE 1384 s'identificà com la superfície original de l'arena del circ i presentava una secció convexa amb pendent cap a l'est i l'oest. Els arqueòlegs interpretaren aquesta pendent com a un recurs per evitar que es formaren basals a la pista i estaria emmarcada per les grades a l'est i l'espina l'oest. Aquesta UE aparegué a una cota inicial mitja de 3,58 m (10,42 m s. n. m.) i estava composada per una barreja argilosa-sorrenca amb graves xicotetes i mitjanes, molt compactada i amb una potència de 16 cm. Sobre aquesta es localitzaren les dues UUEE 1385 i 1243 al SO i NO de la cala, interpretades com a reparacions de la UE 1384 fortament compactades i sense restes de material arqueològic. La UE 1385 estava destruïda per un forat de grua mentre que la UE 1243 estava tallada per una fossa tardo-romana.

Damunt d'aquestes unitats es trobà la UE 1330 a una cota mitjana superior de 3,49 m i inferior de 3,74 m composta per terra argilosa-sorrenca de color beix amb escassos restes de material arqueològic com escòria, fauna, ceràmica comuna, ceràmica de cuina africana i àmfores bètiques que proporcionen una cronologia d'inici del segle II dC (Huguet i Ribera 2014: 159).

Sobre aquesta s'assentà la UE 1361, un nivell clarament horitzontal que aparegué a una cota de profunditat mitjana de 3,28 m i inferior de 3,49 m i que seria l'última fase de construcció del circ romà de *Valentia*. Es tracta d'un estrat molt uniforme de terra argilosa, plàstica, de color marró fosc, amb material arqueològic abundantíssim.

Destaquen les àmfores Dressel 2/4, Beltrán II i àmfores orientals, la ceràmica comuna i africana i la TSH i TSA A. També s'han documentat fragments de ceràmica d'engalba roja pompeiana i ceràmiques de parets fines. Amb tot el material, els excavadors afirmaren que es pot situar en el primer terç del segle II dC però estudis recents ho retarden fins al segon terç (Huguet i Ribera 2014: 160).

És a dir, hi havia un nivell inicial de sorra de l'arena, sobre el qual es feren dues reparacions, que no contenien material ceràmic. Sobre aquestes estava el segon nivell i per damunt d'ell un tercer estrat potent i homogeni que ha aportat la major part del material. Sembla que són tres els anivellaments de l'arena que conservaven la seua horitzontalitat. Aquest paquet de UUEE d'època imperial, com ja s'ha assenyalat abans, estava amortitzat per un potent estrat natural de cronologia tardo-romana, dels segles V-VI dC, probablement per l'aportament fruit d'un augment puntual del riu, com corroboren els fragments ceràmics d'*African Red Slip Ware*, de la forma 96, trobats a la UE 1356 que amortitzaven els nivells de la pista.

El circ romà es va construir al final del segle I dC, datació que aporta la UE 1348 i coincideix amb la proposta per a les estructures muràries. En la zona que ocupà el circ han aparegut tres inscripcions que alguns autors han relacionat amb aquest edifici (Ribera 2013: 17), i altres a l'àrea foral (Arasa 2012: 291 i 294). Una inscripció honorífica aparegué a la Porta de Xerea el 1727, dedicada a Titus Cèsar (IRPV V, 14). Una inscripció votiva aparegué al mateix lloc, dedicada a *Iupiter Ammon* (IRPV V, 6). Al carrer del Trinquet de Cavallers aparegué una segona inscripció votiva dedicada a Hércules. Les tres daten de l'època flavi-antonina (Arasa 2012: 291; Corell 2009: 62).

IV.5.3. MATERIAL CERÀMIC

Primer nivell de l'arena del circ

(Fig. IV.95; quadre IV.15; Annex 1, quadre 16)

El primer nivell identificat com a l'*arena* del circ presenta un volum de material reduït, tot i que molt interessant. Es tracta d'un conjunt de 31 individus entre els quals abunda la ceràmica comuna i de cuina. Entre la vaixella fina, la TSS és

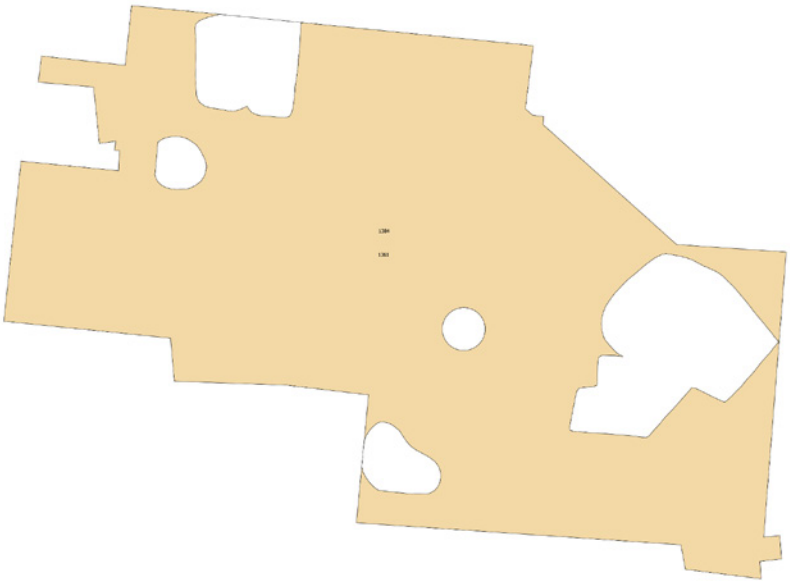

Fig. IV.93. Planta de les restes de l'arena del circ ubicades en l'excavació de la Plaça de Nàpols i Sicília núm. 10 (UUEE 1384 i 1361; planimetria cedida per A. Ribera i G. Pascual).

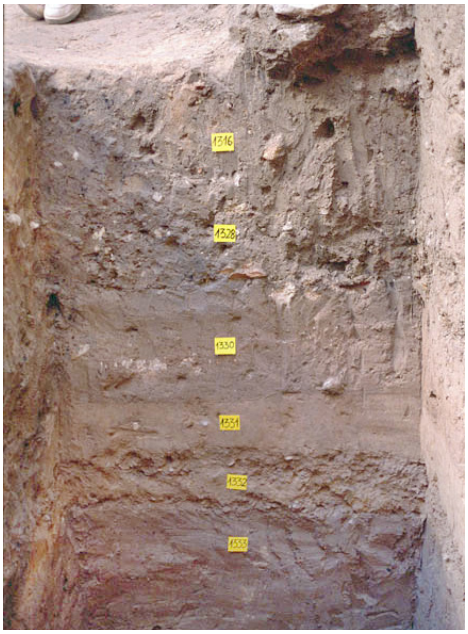

Fig. IV.94. Tall del sondeig on s'observa el nivell horitzontal 1330 interpretat com a l'arena (Arxiu SIAM).

la producció més abundant (22,6 % del total ceràmic), seguida de les ceràmiques de parets fines (6,5 %), amb uns valors molt tímids de TSH (3,2 %), la ceràmica vidriada és escassa (3,2 %) i la resta de produccions fines s'han de considerar residuals. La ceràmica comuna oxidant és la més abundant (29 %), contràriament, la ceràmica africana de cuina i la reductora de cuina són ben escasses (3,2 % cadascuna). Les àmfores tenen un percentatge del 16,1 % del total ceràmic d'aquesta unitat (fig. IV.96).

Pel que fa a la vaixella fina, es documenten alguns fragments residuals de vernís negre, però majoritàriament hi ha TSSG de les formes Ritt. 8, Drag. 18 (fig. IV.96, 1 Nap 1384.3), 24/25 (fig. IV.96, 1 Nap 1384.2), 29b (fig. IV.96, 1 Nap 1384.4) i 37. Aquestes formes, junt a la escassesa de TSH, únicament un fragment de plat, apunta cap a una cronologia de principi de l'últim quart del segle I dC, ja que apareix la forma Drag. 37 de TSSG, però els percentatges de la TSH encara són molt baixos (Ribera i Poveda 1994: 97). La ceràmica de parets fines reforça aquesta datació amb la presència d'una copa bètica Mayet 37 i un fragment de la producció de closca d'ou probablement de la zona de Terol. Aparegué un interessant fragment d'ansa de ceràmica vidriada (fig. IV.96, 1 Nap 1330-1384.2) que probablement pertany a la forma XII (López Mullor 1981: 214); presenta grans similituds morfològiques amb un fragment d'ampolla trobat a la vil·la de Torre Llauder a Mataró (Ribas Bertrán 1965: 167). Tot i que el vitrificat està molt deteriorat, presenta una capa verdosa consistent i brillant amb decoració plàstica aplicada molt comuna en aquest tipus de recipient com són les gotes i els remats de les anses.

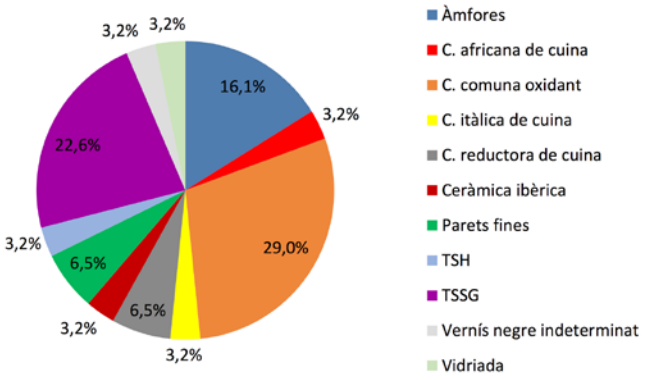

Fig. IV.95. Percentatges de la ceràmica procedent de la primera capa de l'arena del circ romà de *Valentia*.

Quadre IV.15. Percentatges de la ceràmica procedent de la primera capa de l'arena del circ romà de *Valentia*.

Produccions	1384	%
Àmfores	5	16,1 %
C. africana de cuina	1	3,2 %
C. comuna oxidant	9	29,0 %
C. itàlica de cuina	1	3,2 %
C. reductora de cuina	2	6,5 %
Ceràmica ibèrica	1	3,2 %
Parets fines	2	6,5 %
TSH	1	3,2 %
TSSG	7	22,6 %
Vernís negre indeterminat	1	3,2 %
Vidriada	1	3,2 %

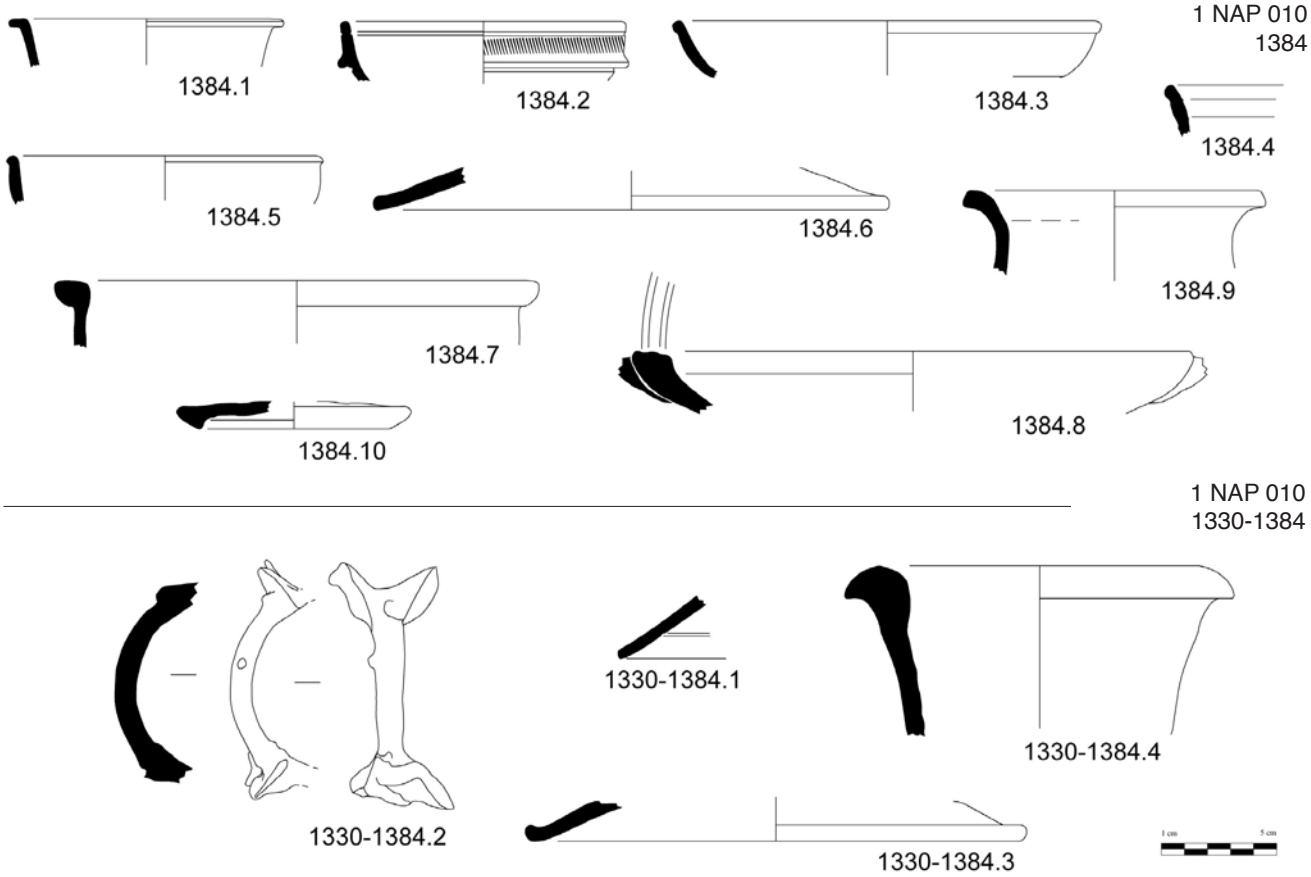

Fig. IV.96. Material ceràmic procedent de la primera capa de l'arena del circ de *Valentia*.

Dels 13 individus de ceràmica comuna solament un pertany a una tapadora de cuina itàlica, un a una tapadora africana Òstia III, 332 (fig. IV.96, 1 Nap 1384.6) i un a una olla ERW 1.2 de ceràmica regional reductora de cuina (fig. IV.96, 1 Nap 1384.7). La tapadora itàlica té una cronologia àmplia mentre que l'africana es documenta a la Tarraconense a partir de l'època de Claudi i, sobretot, en la segona meitat del segle I i durant el segle II dC (Aguarod 1991: 247). L'olla és una de les formes més nombroses de ceràmica regional reductora de cuina de la façana mediterrània, amb una àmplia cronologia, però que està fefaentment constatada en l'època flàvia i fins al segle III dC (Huguet 2012: 445). La resta són ceràmiques comunes oxidants no destinades al foc, entre les quals destaquen les gerres, Gr. I *Urceus* (fig. IV.96, 1 Nap 1384.9), els grans plats, Gr. IV.1, del tipus *paropsis* (fig. IV.96, 1 Nap 1384.8), i les olles de provisions o emmagatzemament, Gr. VIII *Aula/olla*. A més, es documenten formes com la *pelvis* per a usos domèstics i tenalles de tradició indígena amb llavi motllurat en forma de cap d'ànec que hem de relacionar amb un fragment de ceràmica ibèrica o de tradició ibèrica trobat també en aquest nivell.

Únicament resta esmentar una tapadora d'àmfora de possible procedència bètica (fig. IV.96, 1 Nap 1384.10) i un fragment que s'ha interpretat com un encensari. Les àmfores documentades es redueixen a fragments informes d'àmfora itàlica, africana, oriental, bètica i tarraconense.

Segon nivell de l'arena del circ

(Fig. IV.97; quadre IV.16; Annex 1, quadre 17)

El següent nivell, també horitzontal, s'interpretà igualment com a part de l'*arena* del circ i presenta un material molt similar a l'anterior pel que fa a ceràmica comuna i àmfores que es compon de 46 individus (fig. IV.98). La vaixella fina aporta informació cronològica interessant. Com en el nivell anterior, hi ha alguns fragments de ceràmica de vernís negre residual i la producció majoritària és la TSSG amb copes Ritt. 8, Drag. 27 i 37 (10,9 % del total ceràmic). Sorprèn, però, que els percentatges de TSH (8,7 %) se situen pràcticament al nivell de les TSSG amb formes com la 27 (fig. IV.98, 1 Nap 1330.1), 36 i 37 (fig. IV.98, 1 Nap 1330.3).

Apareixen també TSA A (6,5 %) amb formes primerenques com la Hayes 9A (fig. IV.98, 1 Nap 1330.4). S'observa, per tant un augment de TSH considerable junt a l'aparició de la vaixella de taula africana que podria indicar-nos una cronologia de final del segle I dC. Les ceràmiques de parets fines estan representades per un fragment de copa bètica informe que no aporta massa informació.

Més interessant és el grup de ceràmiques africanes de cuina (21,7 %). Apareixen cassoles de les formes Hayes 23A i B (fig. IV.98, 1 Nap 1330.6), Òstia III, 267 (fig. IV.98, 1 Nap 1330.7) i Hayes 199 (fig. IV.98, 1 Nap 1330.8), tapadores de la forma Òstia I , 261 (fig. IV.98, 1 Nap 1330.9) i l'olla de la forma Hayes 200. Excepte algun exemplar de l'època flàvia

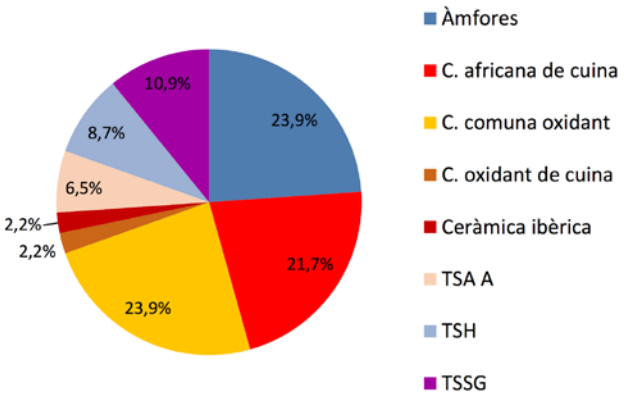

Fig. IV.97. Percentatges de la ceràmica procedent de la segona capa de l'arena del circ romà de *Valentia*.

Quadre IV.16. Percentatges de la ceràmica procedent de la segona capa de l'arena del circ romà de *Valentia*.

Produccions	1330	%
Àmfores	11	23,9 %
C. africana de cuina	10	21,7 %
C. comuna oxidant	11	23,9 %
C. oxidant de cuina	1	2,2 %
Ceràmica ibèrica	1	2,2 %
TSA A	3	6,5 %
TSH	4	8,7 %
TSSG	5	19,9 %

com l'olla Hayes 199, tota la resta de formes documentades són del segle II dC, probablement de principi. Aquest moment coincidiria amb el que Marín (1995: 156) va definir com a fase 2, situada cronològicament en el 80-100/110, per a les ceràmiques africanes de cuina de *Valentia*.

La ceràmica comuna de cocció oxidant és molt abundant (23,9 %) i, com caldria esperar, la forma més representada és la gerra, Gr. I *Urceus* (fig. IV.98, 1 Nap 1330.12 i 14), també apareixen plats grans, Gr, IV.1, del tipus *paropsis* (fig. IV.98, 1 Nap 1330.13), *pelvis* i formes de tradició ibèrica com l'alfàbia del tipus *Ilduratin*.

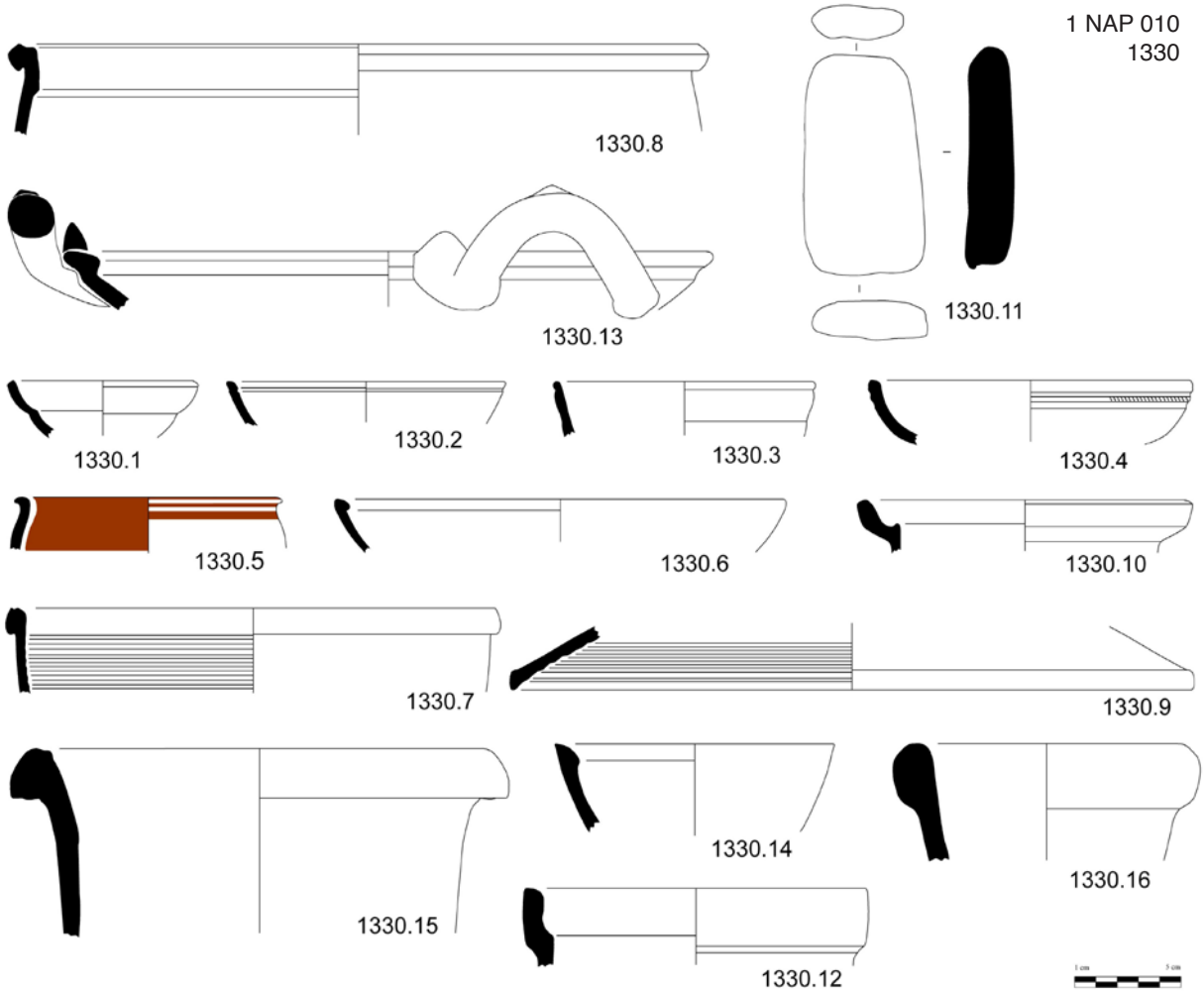

Fig. IV.98. Material ceràmic procedent de la segona capa de l'arena del circ de *Valentia*.

Les àmfores (23,9 %) aporten poca informació cronològica, ja que s'ha documentat àmfora itàlica, africana, oriental, una Beltrán IIB bètica (fig. IV.98, 1 Nap 1330.15) i una Dressel 2/4 tarraconense (fig. IV.98, 1 Nap 1330.16). Tots els contenidors amfòrics apareixen molt fragmentats i amb poques vores identificables, cosa normal donat que formaven part de l'arena del circ.

Tercer nivell de l'arena del circ

(Fig. IV.99; quadre IV.17)

Sobre la UE 1330 es trobà aquest potent nivell amb una gran quantitat de material ceràmic, també molt horitzontal, que es va relacionar amb l'última fase constructiva del circ romà. En aquesta UE s'han comptabilitzat 430 individus (fig. IV.100, IV.101, IV.102 i IV.103), majoritàriament de ceràmica africana de cuina, ceràmica comuna oxidant i àmfores. Pel que fa a la vaixella fina s'hi observa un canvi substancial, ja que la TSH passa a ser la majoritària (4,9 % del total) front a la TSSG (1,6 %) que, fins a aquest moment era la més abundant i la TSA A (0,7 %). També hi ha documentat escassos fragments residuals de vernís negre i TSI. La ceràmica de parets fines (2,1 %) i les llànties (1,2 %) estan escassament representades. La ceràmica africana de cuina (34,2 %) i la ceràmica comuna de cocció oxidant (30,9 %) concentren més de la meitat del total ceràmic d'aquesta unitat. També apareixen, tot i que en menor quantitat, ceràmica reductora de cuina (10 %), ceràmica itàlica de cuina, inclosa l'engalba roja pompeiana (2,1 %) i ceràmica comuna oriental (0,2 %). Les àmfores són ben abundants (11,4 %).

La TSSG presenta formes llises com Drag. 15/17, 24/25, 27 i Hermet 13, i decorades, Drag. 30 i 37 molt esteses. La TSA A, encara que escassa, mostra formes primerenques com el plat Hayes 3A (fig. IV.100, 1 Nap 1361.11) i la copa Hayes 9A (fig. IV.100, 1 Nap 1361.12). Contràriament, en aquest nivell la TSH és abundant i es troben ben representats els segells de terrisser. La major part de les peces són de bona qualitat, tant pel que fa al vernís com a la pasta. S'hi han documentat 21 individus, sobretot plats de la forma 15/17 (fig. IV.100, 1 Nap 1361. 0/538 i 0/540), i copes de les formes 27 (fig. IV.100, 1 Nap 1361.0/545, 0/537 i 0/539) i 37 (fig. IV.100, 1 Nap 1361.0/546), encara que també de les formes 24/25, 30, 35/36 (fig. IV.100, 1 Nap 1361.10) i 7. Les dues formes més abundants són, com ja hem vist, el plat 15/17 i la copa 27, parella que en ocasions ja s'ha apuntat devien actuar com a servei (Mayet 1984: 183). A més, aquestes dues formes concentren tots els segells de terrisser. Les copes decorades presenten dues bandes de cercles paral·lels concèntrics o separats per elements vegetals, cosa que indica una cronologia del segle II dC. Totes les peces de TSH procedeixen del centre terrisser de *Tritium Magallum*, La Rioja.

Pel que fa als segells, se n'han identificat sis, quasi tots documentats anteriorment a *Valentia*: OF ANMTR, ANNIVS M. TRITENSIS (Ribera 1981: 235; Escrivà 1989: 163); EX·OF·SEM·VALE (SEMPRONIVS VALERIVS) amb un esgrafiat invertit HERME(S) (Montesinos 1992: 519) (fig. IV.100, 1 Nap 1361.0/536); F VAL·PAT (VALERIVS PATERNVS) (Ribera 1981: 239; Escrivà 1989: 164; Huguet 2005: 182); A·MVC [-] amb un esgrafiat d'una espiga o palma al fons extern; OF VA I ? (fig. IV.100, 1 Nap 1361.0/541) potser es tracta d'un dels segells de *Valetius Paternus* produïts de manera molt poc acurada (Mayet 1984: CCXX, 710 i 714); [---]IIM (fig. IV.100, 1 Nap 1361.0/542) potser *Sempronius* (Mayet 1984: CCXIII, 338 i 339).

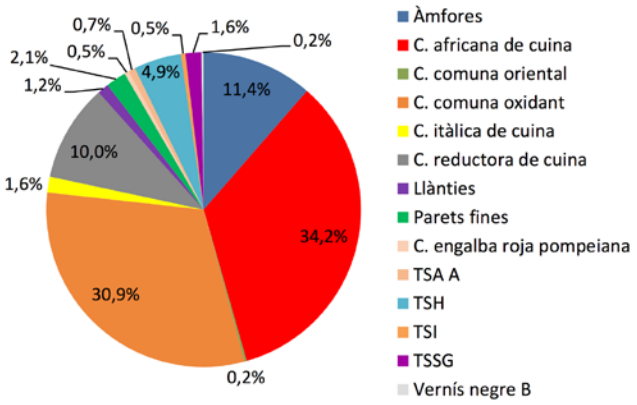

Fig. IV.99. Percentatges de la ceràmica procedent de la tercera capa de l'arena del circ romà de *Valentia*.

Quadre IV.17. Percentatges de la ceràmica procedent de la tercera capa de l'arena del circ romà de *Valentia*.

Produccions	1361	%
Àmfores	49	11,4 %
C. africana de cuina	147	34,2 %
C. comuna oriental	1	0,2 %
C. comuna oxidant	133	30,9 %
C. itàlica de cuina	7	1,6 %
C. reductora de cuina	43	10,0 %
Llànties	5	1,2 %
Parets fines	9	2,1 %
C. engalba roja pompeiana	2	0,5 %
TSA A	3	0,7 %
TSH	21	4,9 %
TSI	2	0,5 %
TSSG	7	1,6 %
Vernís negre B	1	0,2 %

També s'han documentat quatre esgrafiats, tres dels quals amb lletres i solament un amb decoració vegetal: HERME(S): ja esmentat junt al segell EX·OF·SEM·VALE; VALENTIN[-]; RIA; [---]DNAE; Espiga: al fons extern d'un plat 15/17 que presenta el segell A·MVC [-].

Entre la vaixella de taula també s'ha documentat una important quantitat de ceràmica de parets fines (fig. IV.100, 1 Nap 1361.15), majoritàriament de la forma Rubielos de Mora 2.1 (fig. IV.100, 1 Nap 1361.14) (Peñil *et alii* 1986: 195). Són molt pocs els exemplars de llàntia comptabilitzats, dels quals únicament se'n ha identificat un (fig. IV.100, 1 Nap 1361.13) de la forma Dressel 20, datada entre la segona meitat del segle I i el II dC.

La ceràmica comuna i de cuina suposa més de la meitat del total de fragments ceràmics. Entre la ceràmica de cuina predominen les importacions africanes encara que també estan presents productes itàlics i un exemplar de gerra oriental. La ceràmica de cuina itàlica conté algunes formes que podrien ser residuals com l'olla de vora ametllada, Com-it. 1b, una font d'engalba roja pompeiana de l'època clàudia, R-pomp. 28 (fig. IV.100, 1 Nap 1361.17), o la tapadora, Com-it. 7c (fig. IV.100, 1 Nap 1361.19), però també d'altres que aporten precisions cro-

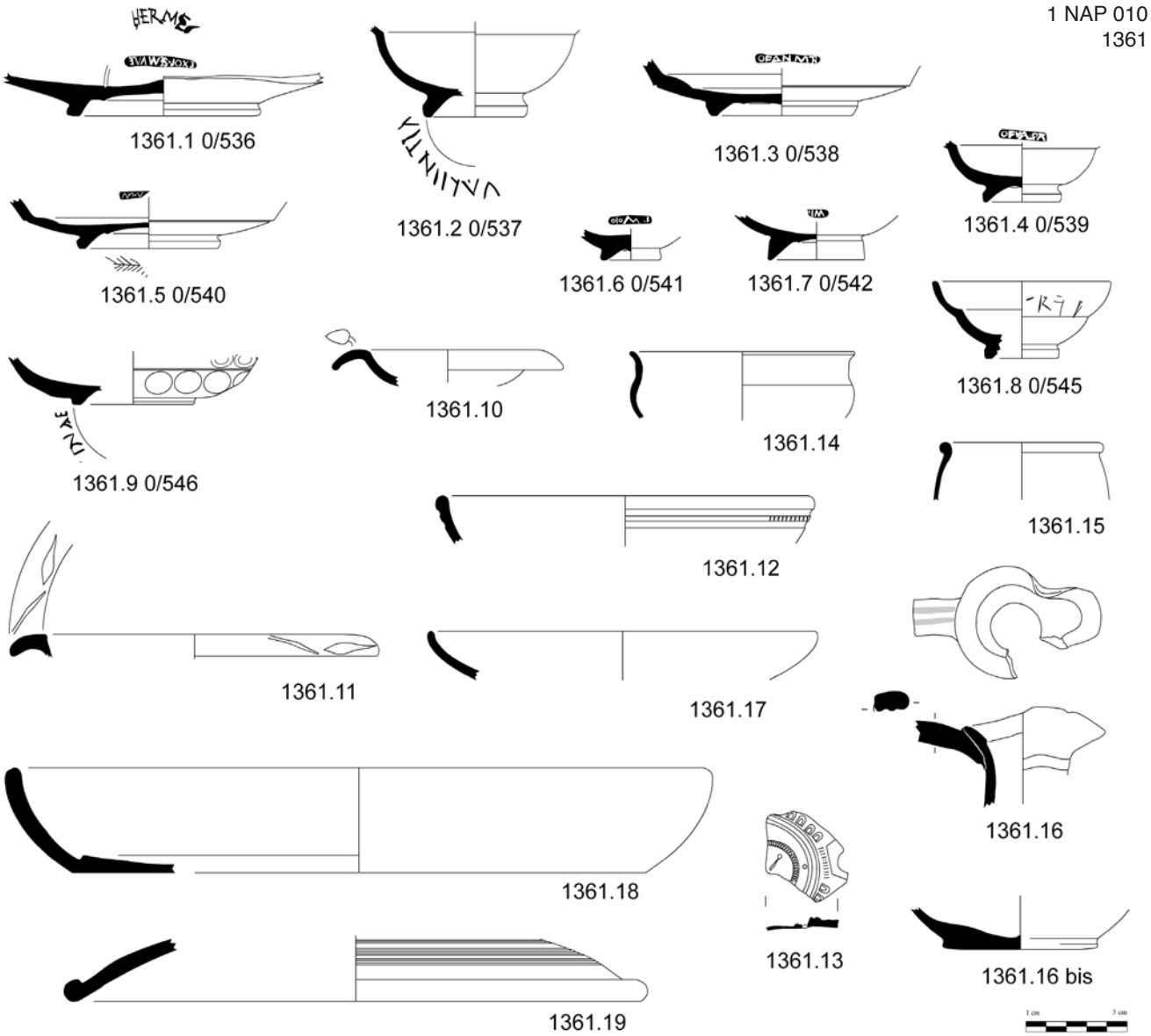

Fig. IV.100. Material ceràmic procedent de la tercera capa de l'arena del circ de *Valentia*.

nològiques. Aparegué una font d'engalba roja pompeiana de la forma R-pomp 33 (fig. IV.100, 1 Nap 1361.18) datada entre 75 i el 125 dC, i un morter Dramont D 2 de la segona meitat del segle I o primera meitat del segle II dC (Jonqueray 1971). Tota la ceràmica itàlica procedeix de la zona campaniana, excepte el morter, que prové de la zona lacial.

Cal destacar l'existència d'una gerra trilobulada de ceràmica oriental (fig. IV.100, 1 NAP 1361.16 i 16 bis), del tipus Àgora G188 o M101 (Robinson 1959: 93). Presenta una pasta roja amb desgreixants grocs i blancs i superfícies grises que fan pensar en un probable origen egeu pels paral·lels estudiats a Òstia (Coletti i Pavolini 1996: 399). Aquests recipients s'han identificat com a bullidors a la manera de la forma Uzita 48.1 de ceràmica africana de cuina i, probablement també les formes ERW 1.8 i 1.9 en ceràmica reductora regional de cuina de la qual parlarem més endavant. Cronològicament, aquestes gerres orientals es documenten des de l'època tardo-flàvia fins a l'època tardo-antonina, però l'exemplar que estem tractant dataria de final del segle I o principi del II dC per l'amplada del coll, ja que als exemplars antonins el coll s'estilitza i el cos es fa esvelt. D'aquesta gerra solament tenim amb seguretat la vora i part del coll, però es documentà una base que podria pertànyer a la gerra oriental per la pasta; tanmateix, la base és plana i aquestes gerres presenten bases concavo-convexes amb òmfal per la qual cosa no es pot atribuir clarament a la mateixa peça.

La ceràmica africana de cuina és abundantíssima. A les formes que havíem observat als estrats anteriors, Hayes 23A (fig. IV.101, 1 Nap 1361.20) i B (fig. IV.101, 1 Nap 1361.21), Òstia III, 267 (fig. IV.101, 1 Nap 1361.22), Òstia III, 332 (fig. IV.101, 1 Nap 1361.26), Òstia I, 161 (fig. IV.101, 1 Nap 1361.27), Hayes 199 (fig. IV.101, 1 Nap 1361.23), Hayes 200, se'n afegeixen de noves pròpies de la primera meitat del segle II dC, com són les formes Òstia I, 15, Òstia I, 269 (fig. IV.101, 1 Nap 1361.25),

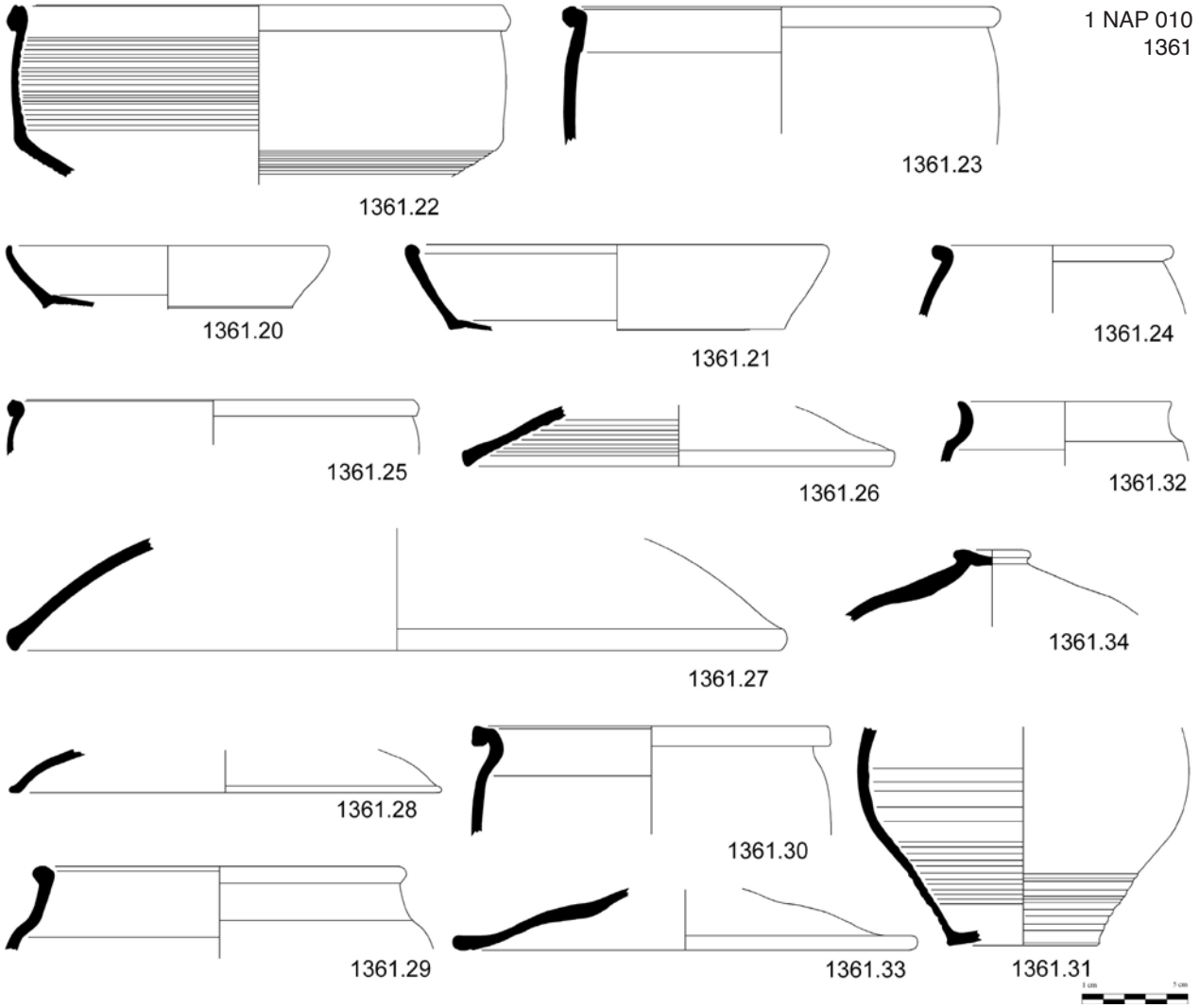

Fig. IV.101. Material ceràmic procedent de la tercera capa de l'arena del circ de *Valentia*.

Òstia II, 302, Òstia III, 331 (fig. IV.101, 1 Nap 1361.24). L'únic recipient datat a mitjan del segle II dC és la forma Hayes 131, de la qual probablement hauríem d'avançar la cronologia a la primera meitat del segle II dC (Aguarod 1991: 297). Sense dubte, aquesta és la ceràmica importada més abundant i prova la invasió dels mercats que, a partir de l'època flàvia i sobretot el segle II dC i posteriors, protagonitzen els productes africans. Tot i això, volem destacar la dicotomia amb la TSA, que encara que present no suposa la producció majoritària, de manera que el centre d'abastiment principal de vaixella fina era diferent al de ceràmica de cuina.

La ceràmica de cuina de producció regional és relativament escassa front a les importacions. Es tracta de la ja coneguda producció de ceràmica de cuina grisa de la ciutat de *Valentia*, la ceràmica reductora regional de cuina altimperial (Huguet 2012: 435). Estan documentades les formes més habituals (Reynolds 1993: 95): majoritàriament olles ERW 1.2 (fig. IV.101, 1 Nap 1361.29), 1.3 (fig. IV.101, 1 Nap 1361.30), olletes 1.4 (fig. IV.101, 1 Nap 1361.32) i tapadores 1.7 (fig. IV.101, 1 Nap 1361.33 i 34), però també cassoles 1.1 i gerres 1.8. Com ja s'ha repetit en altres ocasions, aquesta producció complementa les formes de ceràmica africana de cuina suplint la escassesa d'olles, alhora que demostra l'existència d'uns costums culinaris autòctons (López *et alii* 1994: 191; Huguet 2012: 450).

La ceràmica comuna de cocció oxidant és l'altra de les produccions majoritàries. Aquest grup inclou pastes, superfícies i acabats diferents, però que responen a criteris de fabricació similars. És a dir, són una sèrie de pastes que van del beix l'ataronjat depurades amb desgreixants fins, blancs i brillants. En la majoria dels casos les superfícies són del mateix to de la pasta o molt similar i són recipients auxiliars de cuina, o de taula. La forma més abundant són els recipients tancats de coll mitjà que podem associar a gerres o olletes de provisions: és el tipus Gr. I *Urceus*. Poden respondre a dos subtipus diferents, el més nombrós amb llavi motllurat i ranura per a recolzar la tapadora (fig. IV.102, 1 Nap 1361.35, 37 i 39) i amb llavi motllurat amb dos filets exteriors i ranura per a recolzar la tapadora (fig. IV.102, 1 Nap 1361.36 i 38).

Aquestes gerres presenten diferents mesures que van des dels 8 als 13 cm de diàmetre, però generalment estan al voltant del 10 cm. Les ampolles, Gr. II *Lagoena* (fig. IV.102, 1 Nap 1361.40 i 41), són l'altre recipient tancat però que no és tan abundant com les gerres. Tanmateix, s'observa una varietat de vores major a la de la forma Gr. I.

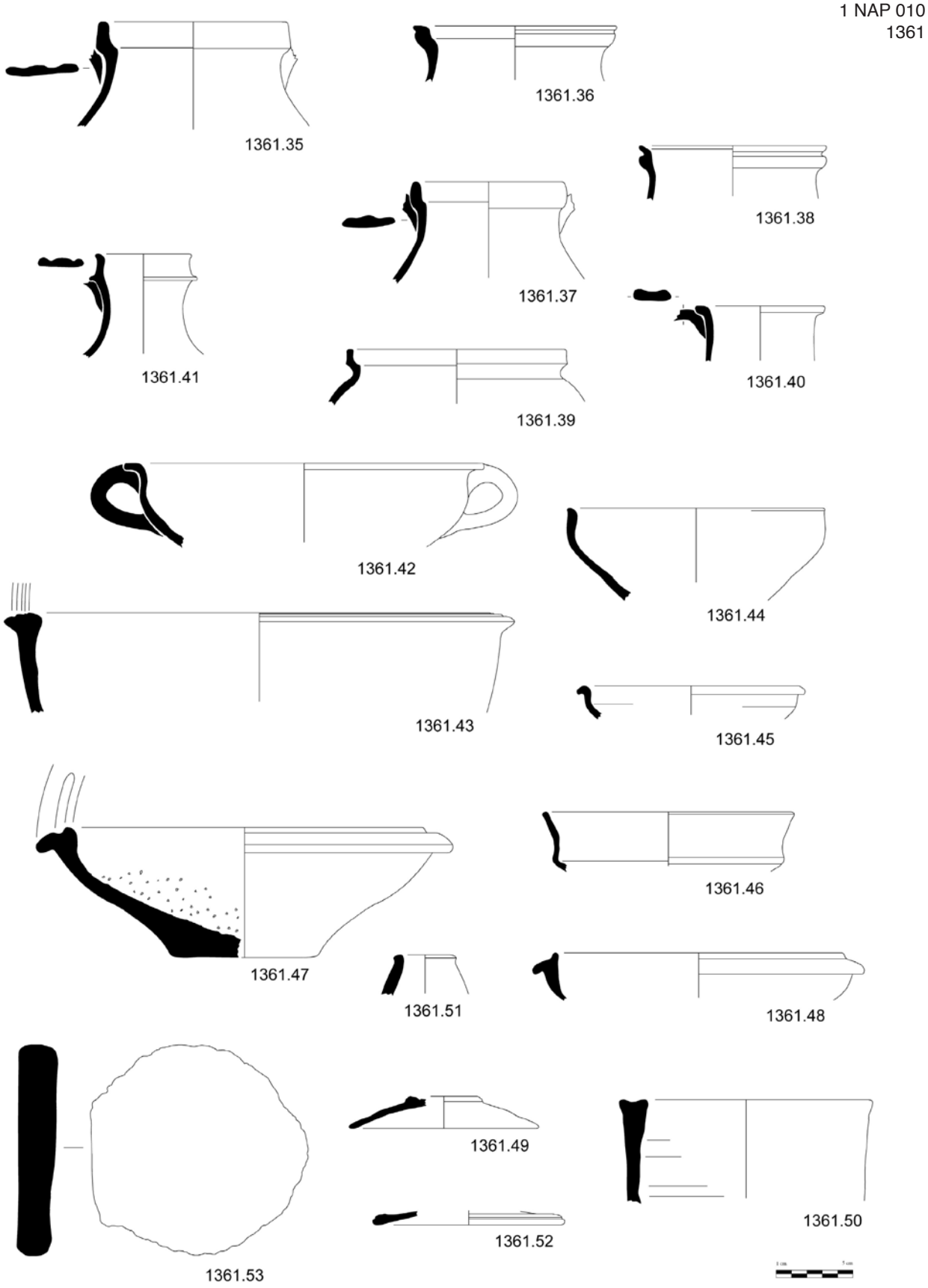

Fig. IV.102. Material ceràmic procedent de la tercera capa de l'arena del circ de *Valentia*.

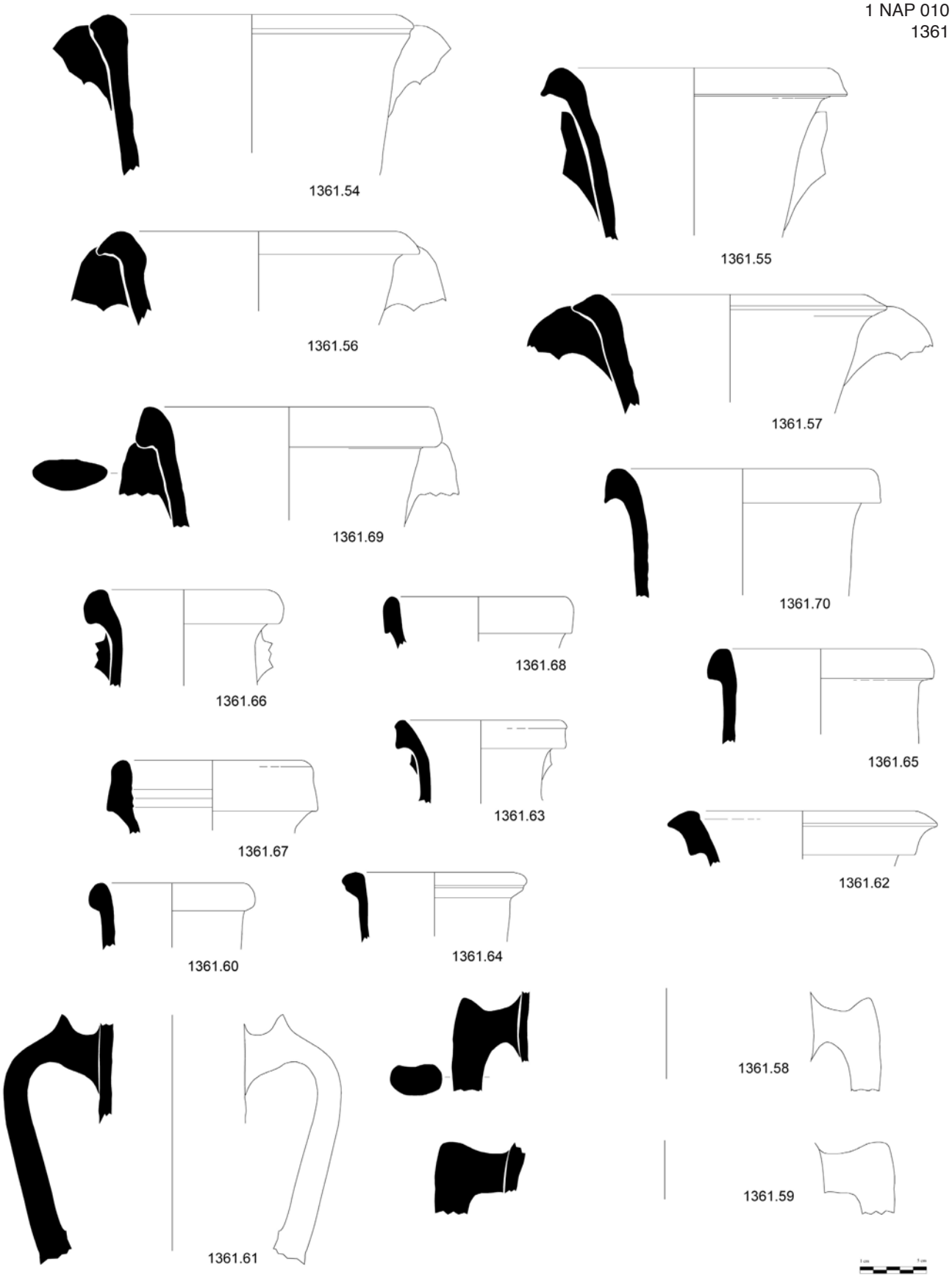

Fig. IV.103. Material ceràmic procedent de la tercera capa de l'arena del circ de *Valentia*.

Pel que fa a les copes, Gr. III *Calix*, s'han documentat amb perfils en S o amb parets còncaves senzilles. El Grup IV d'Escrivà que inclou plats de diferents mesures i formes està ben representat en aquest nivell ja que hi ha: *paropsis*, grans plats fons tipus fruiter (fig. IV.102, 1 Nap 1361.42 i 43); *lances*, plats no massa profunds amb carena a la part baixa del cos (fig. IV.102, 1 Nap 1361.44); *catinus/llus*, plats relativament menuts amb diferents variants (fig. IV.102, 1 Nap 1361.45 i 46). A més, trobem recipients amb usos específics com els morters, Gr. V *Mortarium*, per a lligar, barrejar i picar herbes i salsa (fig. IV.102, 1 Nap 1361.47 i 48); *pelvis*, Gr. VII *Pelvis*, per a la higiene domèstica; o grans recipients com els *lebes*, Gr. VI *Lebes*, amb un marcat influx indígena. Per últim, aparegueren tapadores, Gr. XI *Operculum*, de diferents tipus, majoritàriament senzilles (fig. IV.102, 1 Nap 1361.49 i 52).

S'han documentat 49 àmfores, un percentatge superior al de les unitats anteriors, de procedència dispar, de les qual s'ha pogut identificar solament unes quantes. Hi ha àmfores de la Campània, adriàtiques, Dressel 6 (fig. IV.103, 1 Nap 1361.67), orientals, africanes, Tripolitana antiga (fig. IV.103, 1 Nap 1361.63) i Tripolitana I (fig. IV.103, 1 Nap 1361.62), ebusitanes, gregues, bètiques i tarraconenses. Abunden les àmfores bètiques del litoral, probablement de la zona malacitana, com Haltern 70, Beltrán IIA (fig. IV.103, 1 Nap 1361.69 i 70) i, sobretot, IIB (fig. IV.103, 1 Nap 1361.55-57) que a partir de l'època flàvia es generalitzaren (García Vargas i Bernal 2008: 668). També les àmfores tarraconenses de vi, Dressel 2/3 (fig. IV.103, 1 Nap 1361.65 i 66) i, en menor mesura, de base plana. Per a les Dressel 2/3 o 2/4 de l'àrea valenciana sembla que la producció s'inicià en època de Neró, a continuació de la producció de la zona nord, i perdura fins al tercer quart del segle II dC (López i Martín 2008: 705). Per contra, les àmfores de base plana produïdes a la tarraconense no tenen precisions cronològiques tan clares, i es daten entre els segles I i III dC. També cal destacar les àmfores procedents del Mediterrani Oriental, entre les quals s'han classificat dues de la forma Pompei XIII/Àgora G 198 (fig. IV.103, 1 Nap 1361.58 i 59) i tres tardoròdies / *Camulodunum* 184 procedents de les Illes del Egeu (fig. IV.103, 1 Nap 1361.60 i 61). Ambdues formes són característiques dels segles I-II dC.

IV.5.4. CONCLUSIONS

Com a conclusió cronològica del material de la UE 1384, podem dir que es tracta d'un conjunt de final del segle I dC, probablement del regnat de Domicià (fig. IV.104). Com a paral·lel més pròxim trobem el circ de Tarragona que està datat a principi de l'època de Domicià (Dupré *et alii* 1988: 85), on s'identificaren fragments de TSA A1 de formes tancades, les primeres en ser exportades, i africanes de cuina de l'època flàvia junt a TSSG (Drag. 15/17, 27, 33 i 44) i fragments informes de TSH. Tornant al circ de *Valentia*, hem de tindre en compte que el volum de material estudiat és escàs. La superfície original associada a l'arena, UE 1384, va tindre dues reparacions, 1385 i 1243, que no aportaren materials ceràmics.

Per a l'estrat 1330 que es correspon amb el segon nivell de l'arena del circ, la vaixella fina mostra un moment en el qual la TSSG és encara majoritària, però la TSH està arribant a nivells similars, mentre que l'africana fa una tímida aparició. Açò ens pot portar una altra vegada a la dècada dels 80; tanmateix, amb l'estudi acurat de la ceràmica africana de cuina observen que seria més convenient retardar cap al 100/120 la seua cronologia, i per tant, la formació d'aquest nivell es donaria probablement durant el regnat de Trajà.

Fig. IV.104. Detall de la superfície horitzontal de l'arena del circ en l'excavació de la Plaça de Nàpols i Sicília núm. 10 (Arxiu SIAM).

L'estudi del material procedent de la UE 1361 data de l'època d'Adrià o principi del regnat d'Antoní Pius, probablement entre 120 i 140/150 dC. Destaca, sobretot, la TSH des del punt de vista quantitatiu respecte a les altres classes de vaixella fina i característiques pròpies de les peces, junt a les formes d'africanes de cuina apunten cap a aquesta datació.

Les tres capes successives i horitzontals corresponen a tres moment d'intervenció per a la reparació de l'*arena* del circ que quedaria greument afectada per les curses de cavalls i necessitaria un manteniment periòdic que inclogué la renovació del nivell de l'*arena* més o menys cada vint anys (fig. IV.105). Tanmateix, és ben probable que es feren xicotetes intervencions puntuals, com les reparacions enregistrades en la superfície original, cada poc temps intentant evitar la degradació excessiva.

Les restes arquitectòniques corresponents als murs, graderies, *spina* i *carceres* del circ localitzades en diferents excavacions s'han datat generalment en la primera meitat del segle II dC (Ribera 2013: 21), tanmateix, cal precisar que aquestes datacions es feren en el moment de l'excavació sense realitzar un estudi específic del material ceràmic.

Amb l'estudi de la ceràmica provinent de les tres capes de l'*arena* de l'excavació de la Plaça de Nàpols i Sicília núm. 10 podem precisar cronològicament el moment de construcció del circ probablement de principi del segle II dC corresponent a la segona i tercera capa de l'arena. Per contra el primer nivell de l'*arena* documentat està datat en un moment anterior, concretament al final de l'època flàvia. Açò podria respondre a una hipòtesi, apuntada en altres ocasions (Ribera 2001: 192), de la possible existència d'un circ anterior de menors dimensions i amb estructures realitzades, majoritàriament, amb materials febles difícils de conservar com la fusta. A l'excavació del carrer del Palau es va trobar un mur anterior al circ monumental que es podria relacionar amb la primera fase del circ (Ribera 2001: 182). Segons Machancoses (2015: 457), sembla que el circ estigué planificat al mateix temps que la reurbanització de la ciutat de l'època flàvia actuant a la vegada com a edifici lúdic i límit oriental de la ciutat. Com s'ha esmentat anteriorment, la datació de final de l'època flàvia per a la primera fase del circ coincidiria amb la construcció del circ de *Tarraco*, en el marc de la creació del Fòrum Provincial (Ruiz de Arbulo 2001: 141).

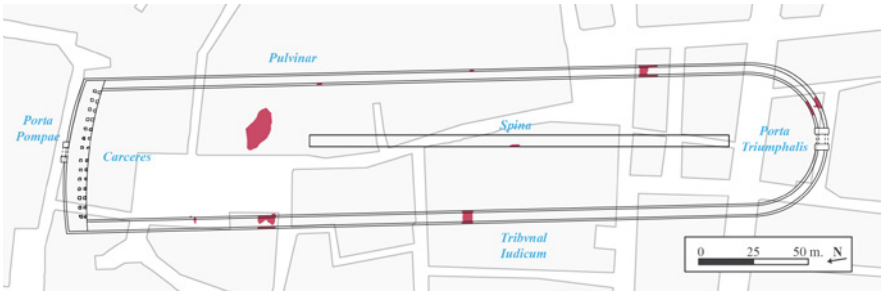

Fig. IV.105. Planta del circ en l'entramat urbà de l'actual ciutat de València (Ribera 2013: 27, modificat per J. Huguet).

Fig. IV.106. València amb la reconstrucció del circ de l'època romana inserit en la planta actual (Ribera 2013: 31).

L'estratigrafia demostra que el circ estigué en ús fins a la segona meitat del segle V o VI, quan s'abandonà i s'aprofità la zona com a terres de conreu abans d'acollir un barri tancat a l'interior de les antigues estructures del circ, ja cap a la segona meitat del segle VI (Ribera, Rosselló i Ruiz 2010: 173) (fig. IV.106).

IV.6. PLAÇA DEL NEGRET NÚM. 2 / CARRER CALATRAVA NÚM. 10 (1 NEGCAL 90)

IV.6.1. EXCAVACIÓ

El 1990 es realitzà una excavació al núm. 2 de la plaça del Negret amb el carrer Calatrava núm. 10, sota la direcció de Rosa Albiach, amb una durada de cinc mesos. Aquesta intervenció arqueològica evidencià una seqüència estratigràfica que va des de l'època romana fins a l'època contemporània. Per a l'època romana, que és la que ens pertoca, és interessant tenir en compte que aquesta excavació es realitzà entre 20 i 25 metres fora del recinte de la ciutat romana, a l'oest de l'actual plaça de la Verge, on es situava l'antic fòrum romà (Albiach 1990: 14).

Els estrats més antics trobats a l'excavació són unes capes fines de terra de l'època republicana datades per la ceràmica de vernís negre i una successió de pocs nivells de l'època de Tiberi i de l'època flàvia. Sobre aquests estrats es documentaren les troballes més interessants d'aquesta excavació, un abocador de l'època imperial compost per deixalles entre les quals destacava una immensa quantitat de ceràmica (fig. IV.107 i IV.108).

A la zona sud-est de l'excavació s'identificà una possible àrea artesana amb la base d'un *dolium* i un lleuger paviment de morter datats per l'estratigrafia a partir del segle III dC. Posteriorment, la zona quedà abandonada i no va ser fins al segle XI quan es tornà a ocupar amb una vivenda andalusina que presentava un patí central amb un safareig i un canal que l'envoltava (Albiach 1990: 10). Posteriorment, la zona continuà en ús fins a l'actualitat amb diferents refaccions i rehabilitacions de l'espai.

Per la seua excepcionalitat, el material d'aquest gran abocador ha estat motiu d'estudi des de la seua aparició i s'han treballat diverses produccions ceràmiques, com les àmfores, la vaixella fina i les ceràmiques comunes (Herreros 2005; Huguet 2004, 2005, 2006, 2006b i 2007).

IV.6.2. ESTRATIGRAFIA

L'abocador imperial

(Fig. IV.109, IV.110 i IV.111)

Tenia una potència estratigràfica màxima de 2,10 m i es componia d'una terra verdosa, marró i compacta, cosa que féu pensar als arqueòlegs en la seua possible exposició a l'aire lliure. La composició dels estrats de l'abocador (UUEE 1128, 1235, 1257, 1263, 1312) era heterogènia i constava d'abundants materials de

Fig. IV.107. Vista de la potència estratigràfica de l'abocador de la plaça del Negret en el seu tall nord (Albiach 1990).

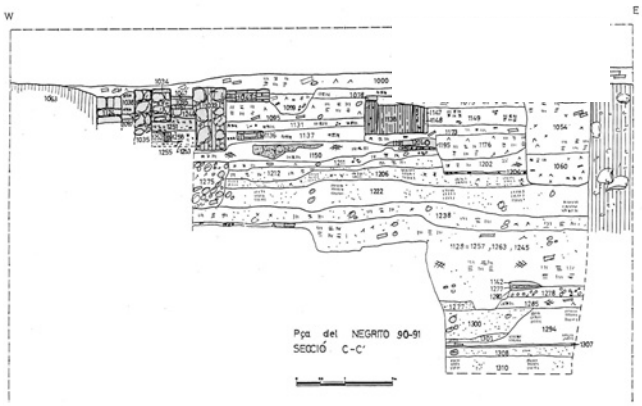

Fig. IV.108. Secció estratigràfica C-C' de l'excavació de la plaça del Negret (Albiach 1990).

construcció com *tegulae*, *imbrices* i escasses restes de pintura mural; malacofauna i restes de fauna (porcs, bòvids, cavalls, cérvols, aus, entre altres); carbons en proporcions considerables, escòries de ferro i vidre; una inscripció funerària marmòria; el cap d'una figura masculina de terracota; i una immensa quantitat de ceràmica. Citem textualment les paraules de la directora de l'excavació en referència a la ceràmica apareguda: "La quantitat de material aparegut en aquests conjunts era tal que de vegades supera la terra que el conté" (Albiach 1990: 15).

Durant l'excavació, l'abocador es dividí en diversos estrats per intentar veure una possible successió cronològica (UUEE 1235, 1257, 1263), però l'homogeneïtat del material ceràmic no ho permet. La base sobre la que s'assentava l'abocador era pràcticament plana, però la seua morfologia presentava una inclinació cap al sud que podria explicar-se perquè les deixalles foren llançades únicament des d'un lloc al nord. Açò faria que es creés una pendent cap al sud i que la part nord, des d'on es llançaven les deixalles, quedés més elevada. Possiblement aquest punt elevat hauríem de situar-lo cap al carrer Cavallers.

En aquesta zona existia un lleuger descens pels carrers Cabillers, Calatrava, Catalans, Cuines, Banys de Pavesos i Corretgeria, finalitzant en un gran desnivell situat a l'actual plaça del Negret, que en un moment donat s'aprofità per a abocar deixalles (Albiach 2001: 334). Aquest desnivell, que alguns autors han interpretat com un curs fluvial o paleocanal, actuaria com a límit natural de la ciutat per la part occidental (Ribera 2002: 39). Tot això fa pensar que la depressió, en part colgada per l'abocador, fou posteriorment utilitzada com a terres de conreu. Tractant-se de la zona adjacent i ben a prop d'una de les vies d'eixida de la ciutat no és estrany trobar evidències del pas continuat de l'home per aquesta zona.

IV.6.3. MATERIAL CERÀMIC

L'abocador imperial

(Fig. IV.112; quadre IV.18; Annex 1, quadre 19)

Entre el material d'aquest gran abocador la TSSG s'ha de considerar com a residual junt amb altres produccions com la TSI, TSTI, el vernís negre o la ceràmica ibèrica que apareixen sovint en fragments menuts i molt desgastats. Tanmateix, destaquen algunes peces de TSSG de les formes més habituals com la Drag. 15, 24/25, 27 llises o les copes Drag. 29, 30 i 37 de les formes decorades. A més, aparegué l'únic conjunt de TSTI decorada documentada a la ciutat de *Valentia* (Huguet 2007: 117).

La TSH era majoritària entre la vaixella fina i l'excavació del Negret proporcionà el conjunt de segells de TSH més nombrós trobat a la ciutat fins al moment, que ja fou estudiat i publicat en el seu moment (Huguet 2005: 181). La quantitat de TSH pràcticament no ha canviat des de l'època d'Adrià (Huguet i Ribera 2014: 159). Tot i això, les sigil·lades hispàniques difereixen amplament de les primeres produccions tant a nivell formal com pel que fa a qualitat. Les pastes es fan més toves i menys compactes, mentre que els vernissos són menys densos i més suaus degradant la qualitat dels productes. Des del punt de vista morfològic el repertori va evolucionant allunyant-se de les formes clàssiques amb peus cada vegada més baixos i toscos, amb diàmetres més grans i amb una tendència a l'obertura i exvasament de les parets. Hi ha exemplars de bona factura de principi del segle II dC, però són molt més interessants les produccions evolucionades de la segona meitat del segle. Un bon exemple són les copes de la forma 27 ja que alguna d'elles ha perdut completament els quarts de cercle de les seues parets i presenten parets totalment exvasades; o els plats 15/17 amb parets també exvasades, profundes, i bases amb peus relativament baixos. Pel que fa a les formes, continuen les copes llises 24/25, 27, 33, 35 i plats 4, 18, 15/17 i 36 amb una aclaparadora majoria del servei 27 i 15/17 que concentra el 82 % del total de formes llises de TSH (fig. IV.113). Apareix la copa de la forma 8 molt relacionat amb la tendència a la simplificació que es venia produint des de mitjan de segle II dC i tot i ser una forma de nova producció se situà en tercer lloc per darrere del plat 15/17 i la copa 27. Pel que fa a les formes decorades, apareixen encara algunes formes 20, 29, 30 i 40 però la major part responen a la 37, entre les quals està molt estesa de decoració de bandes horitzontals de cercles paral·lels o concèntrics separats o no per elements verticals. La producció és exclusivament de la Rioja (*Tritium Magallum*) i quan apareixen fragments de Bronchales han sigut interpretats com a residuals. Com ja hem esmentat, el conjunt més gran de segells de TSH documentat a la ciutat de *Valentia* data d'aquest moment, tanmateix els segells a poc a poc és fan menys nombrosos al llarg del segle II dC. Així doncs, per a la segona meitat del segle II dC es documenten els

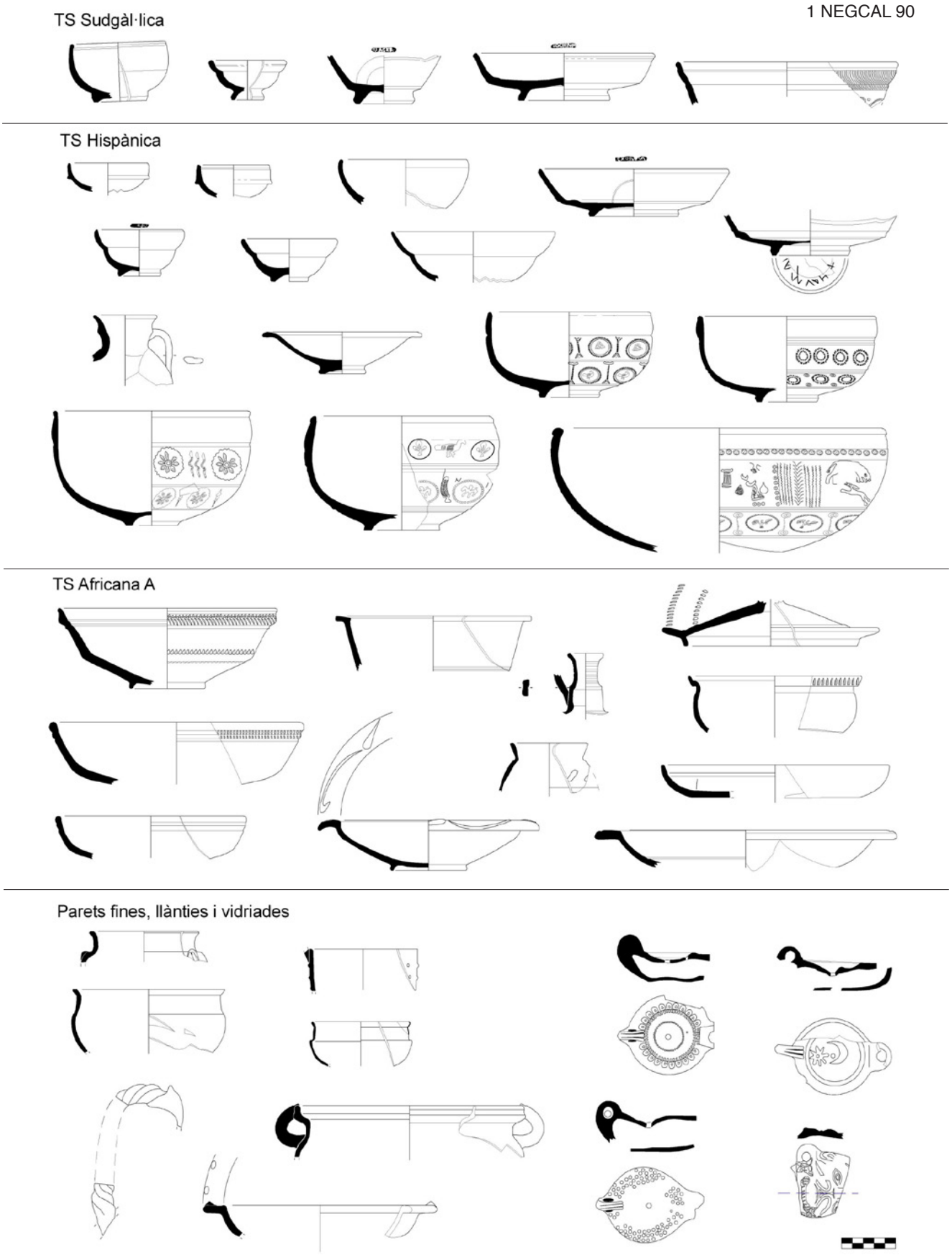

Fig. IV.109. Conjunt de vaixella fina de l'abocador de la plaça del Negret (Huguet i Ribera 2014: 178).

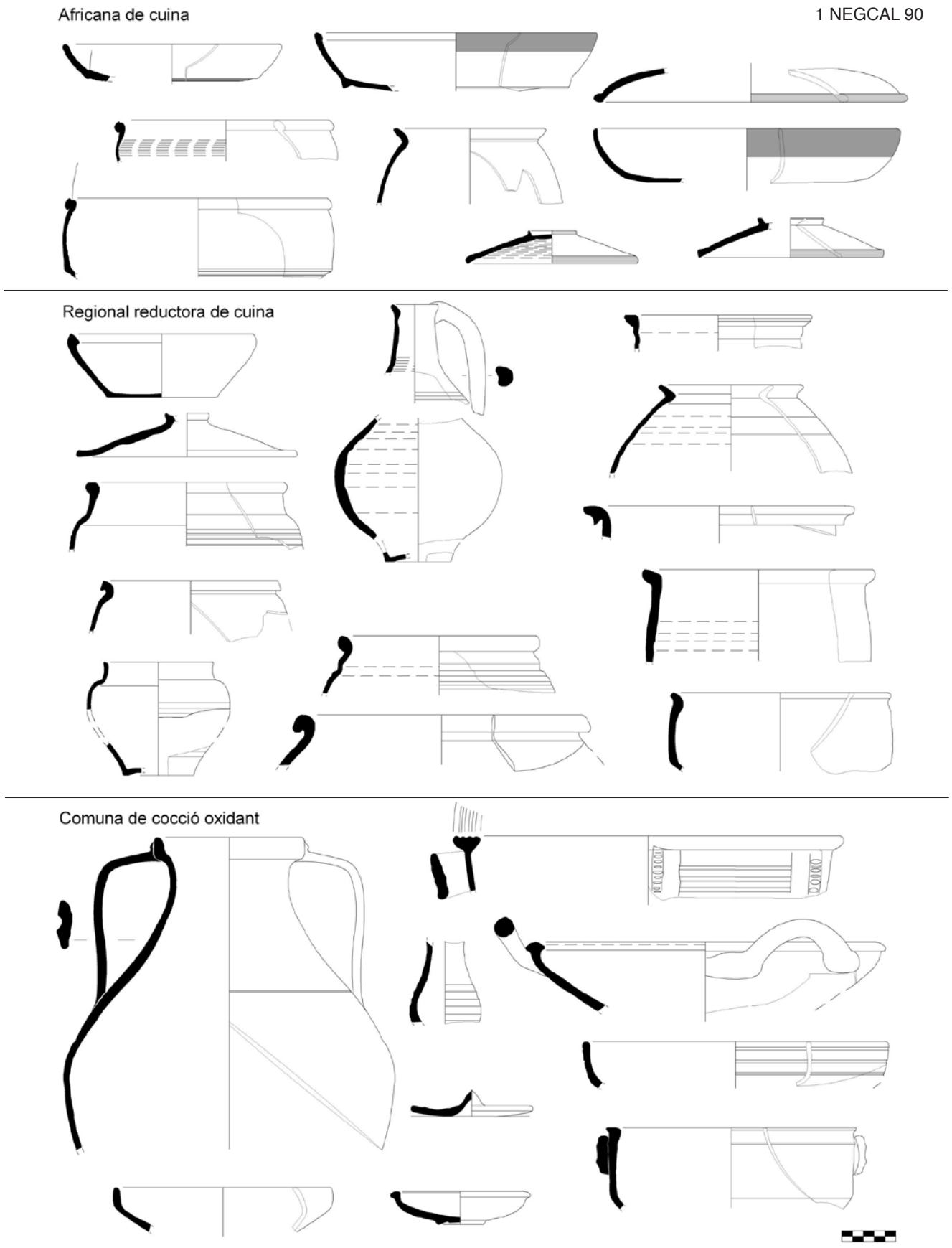

Fig. IV.110. Conjunt de ceràmica comuna i de cuina de l'abocador de la plaça del Negret (Huguet i Ribera 2014: 179).

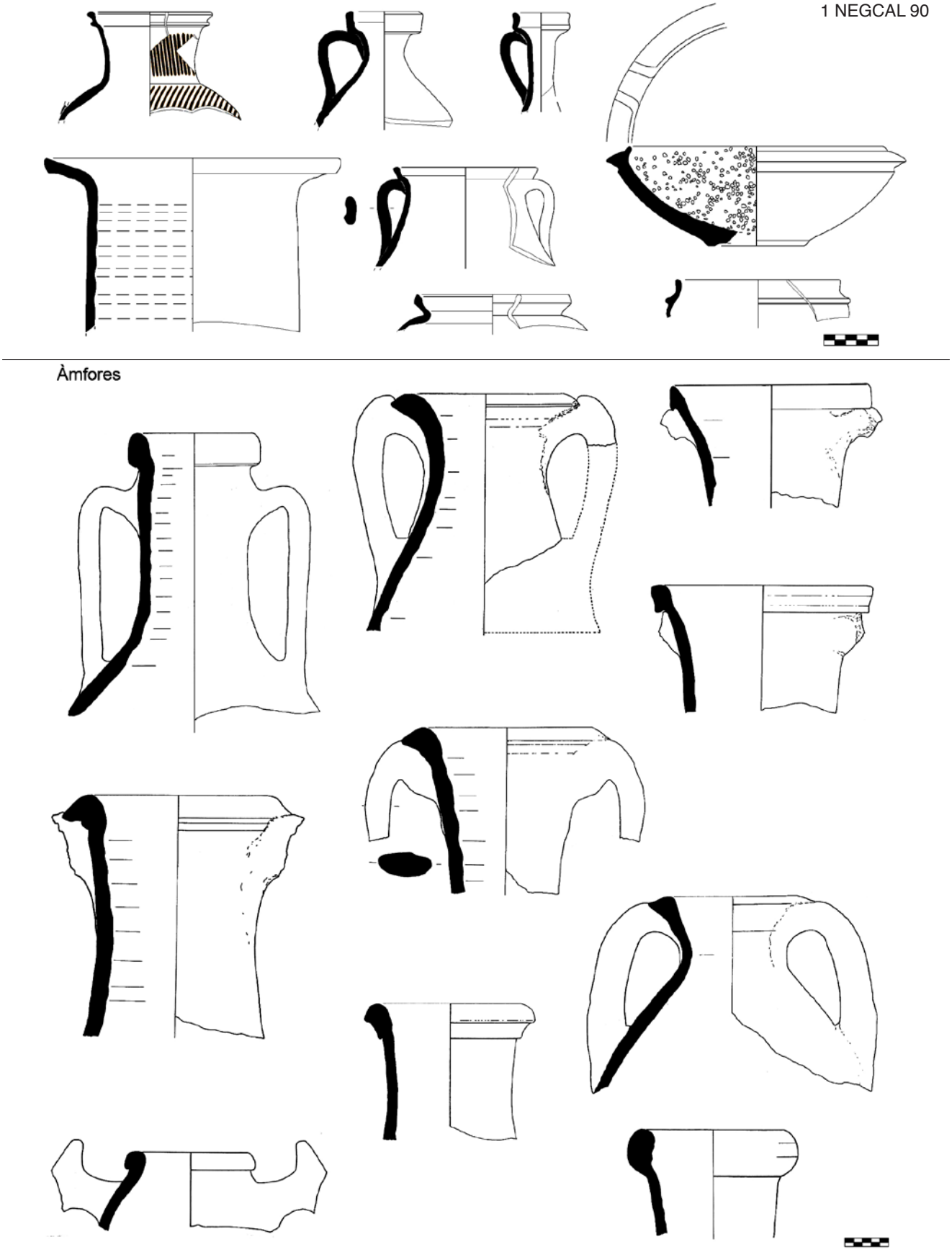

Fig. IV.111. Conjunt de ceràmica comuna i àmfores de l'abocador de la plaça del Negret (Huguet i Ribera 2014: 180).

Quadre IV.18. Percentatges de la ceràmica procedent de l'abocador de la plaça del Negret.

Produccions	1128	1235	1235 1128	1235 1257/1263	1235 1263	1257	1257 1263	1263	Total	%
Àmfora		715							715	51,8 %
C. africana de cuina	2	36	3	12	1	3	7	12	76	5,5 %
C. comuna oxidant	37	64		41		28	42	55	266	19,3 %
C. comuna reductora				4		2	2		8	0,6 %
C. itàlica de cuina	6	7		3	1		3	5	25	1,8 %
C. reductora de cuina	13	30	7	17	9	12	17	20	125	9,1 %
C. ibèrica		2		2		1		1	6	0,4 %
Llàntia		11		1		1	1	4	18	1,3 %
Parets fines	6	13		7		9	5	3	43	3,1 %
C. engalba roja pompeiana		3			1	1	1	1	7	0,5 %
TSA A		20						1	21	1,5 %
TSI i TSTI		3							3	0,2 %
TSH		38					2		40	2,9 %
TSSG		15					1		16	1,2 %
Vernís negre		3							3	0,2 %
Vidriada		4				1	2		7	0,5 %

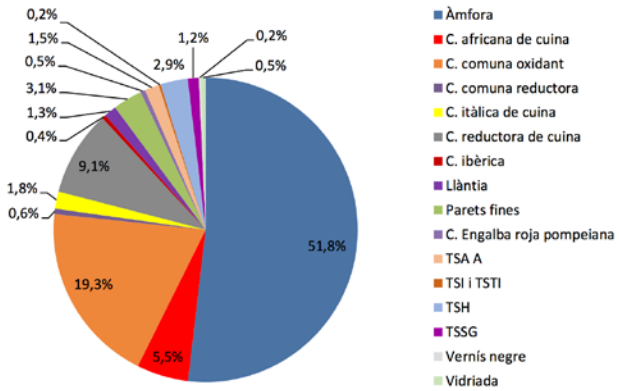

Fig. IV.112. Percentatges de la ceràmica procedent de l'abocador de la plaça del Negret.

Fig. IV.113. Plats de TSH i fragments de fauna de l'abocador de la plaça del Negret. Es pot veure com algunes peces foren llançades quasi completes (Albiach 1990).

següents segells: VALERIVS PETERNVS, PATERNVS ALE, PATERNVS CAEIVS, AGILIANVS, SEMPRONIVS, LAPILLIVS, MATERNVS NICAE i CAIVS LVCRETIVS entre altres (Huguet 2005: 181).

Per la seua banda, la quantitat i varietat de TSA A augmentà ostensiblement en aquest període. Duplica els percentatges de la primera meitat del segle II dC quantitativament. Però pel que fa al repertori formal també varia amb bona representació de formes, entre les quals continuen presents la Hayes 3A i B, la 8 A, 9 A, 19, 20 i 21, a les que s'afegiren formes de la primera meitat del segle II dC, com la Hayes 5B, 6A i B, 7A, 9B, 22 i 34 i la forma tancada 140. Les formes tardanes que es documenten estan produïdes en A ½ i A 2 i corresponen a la forma tancada Hayes 160 datada entre l'època d'Adrià i els Severs, el bol Hayes 14 i els plats Hayes 26 i 27, d'entre mitjan del segle II i mitjan del III dC.

El grup de parets fines encara és nombrós. A l'abocador del Negret suposa un 3,1 % del total ceràmic, per damunt dels percentatges de TSSG, TSA A i de les llànties. Probablement, part d'aquestes copes i gobelets són residuals: les produccions eivissenques amb la forma 21, les bètiques d'engalba ataronjada amb la forma 37, algunes produccions indeterminades amb copes Mayet I i XIII, i fins i tot, les produccions de pastes grises de la forma 34. Tanmateix, considerem que no totes les parets fines es poden considerar de caràcter residual. Pràcticament la meitat de les formes documentades de ceràmiques de parets fines responen a la forma Rubielos de Mora 2.1 en dos tipus de pasta documentats anteriorment a la ciutat (Huguet i Ribera 2014: 166). Les llànties són molt nombroses, 218 individus. Són majoritàriament llànties de disc, tanmateix també es documenten de volutes, Deneauve IV i VD. Les formes més abundants amb diferència són les Dressel 18, 20/Deneauve VII A i les Dressel 5/Deneauve IX A i B, per darrere d'aquestes en percentatges estan les Deneauve VII B i VIII entre altres. Destaca una llàntia amb decoració plàstica de procedència africana que mostra un cap humà. Aquest tipus de llànties eren molt més freqüents en bronze i cronològicament es daten entre el segle I i l'inici del segle II dC (Szentleléky 1969: 87).

Molts dels segells que apareixen són residuals com els terrissers nord itàlics de la vall del Po, PASTOR, STOMBILI i FORTIS datats en la segona meitat del segle I dC, tot i que FORTIS

perduraria fins a la primera meitat del segle II dC. L.FARIC.MAS i C.OPPI.RES són els més abundants. També s'han documentat diversos terrissers itàlics amb possibles sucursals africanes que treballen entre l'època dels Flavis i la primera meitat del II dC com, per exemple, C. CLO.SVC.XO, *Caius Clodius Successus*; MVNTREPT i MVNTREPS, podrien ser producte original i còpia de *Lucius Munatus Tremtus*; i CLO.HELI, *Clodius Helius*.

Entre la vaixella fina de l'abocador del Negret es documentà un petit conjunt de 10 peces de ceràmica esmaltada en verd, de les quals s'han identificat dues llànties, dues copes de la forma II, dos plats de la forma XI, un bol de la forma Ib, una gerra amb ansa salomònica i dues tapadores (Huguet 2006b: 11). Les característiques de la pasta i els vernissos indueixen a pensar que es tracta de produccions diferents. Cronològicament aquests productes s'estenen entre l'època flàvia i el segle II dC.

Continuen apareixent ceràmiques itàliques de cuina amb caràcter residual: la tapadora Com-it. 7/2400, la cassola R-pomp. 28 (fig. IV.114, 1 Negcal 1235.48), les cassoles de vora bífida, Com-it. 6b, diferents variants d'olles amb ala horitzontal, Com-it. 3 (fig. IV.114, 1 Negcal 1235.72), un morter campà, i fonts de engalba roja pompeiana, R-pom. 1. Tots aquests recipients presenten pastes vesuvianes excepte l'olla de vora ametllada de producció possiblement etrusca. També es documenten morters lacials Dramont D2 de l'època dels Flavis o dels Antonins (Jonqueray 1971). De fet, la majoria dels morters d'aquesta forma identificats en la Tarraconense pertanyen a l'època dels Antonins (Aguarod 1991: 177).

La ceràmica africana de cuina és el grup més abundant de ceràmiques comunes. Quantitativament més del 90 % del total d'africana de cuina data del segle II dC i específicament més d'un 5 % correspon a formes que comencen a produir-se a partir de mitjan del segle II dC. Aquest horitzó ceràmic ens reporta a final del segle II, situant-lo entre les fase 4 i 5 proposades per Marín (1995: 61) per a les ceràmiques africanes de *Valentia*. Les formes més abundants per a la segona meitat del segle II, són les tapadores Òstia III, 332 (fig. IV.114, 1 Negcal 1235.40 i 41) i les cassoles Hayes 23B (fig. IV.114, 1 Negcal 1235.35 i 36), Òstia III, 267 (fig. IV.114, 1 Negcal 1235.37, 38 i 39) i Hayes 23A (fig. IV.114, 1 Negcal 1235.33 i 34). Es documenten dues cassoles produïdes a partir de l'època flàvia que no havien aparegut anteriorment, la Òstia II, 314 i la Òstia III, 568. Més interessants des del punt de vista cronològic és l'aparició a l'abocador del Negret de formes de final del segle II i principi del III dC: les fonts Hayes 181 (fig. IV.114, 1 Negcal 1263.1) comencen a produir-se entre mitjan i final del segle II en la costa nord i oriental de la Tunísia, encara que també apareix algun exemplar de les formes primerenques Òstia, I, 15 (fig. IV.114, 1 Negcal 1235.47); la tapadora Òstia I, fig. 264 (fig. IV.114, 1 Negcal 1235.43), testimoniada a partir dels Severs (Tortorella 1981: 214) que és encara molt escassa respecte a la resta de tapadores, entre les quals són nombroses les Òstia I, 261 (fig. IV.114, 1 Negcal 1235.42); cassoles de mesura més petita Hayes 200 (fig. IV.114, 1 Negcal 1235.44) i Atlante CVIII, 1, datades a final del segle II i segle III dC a *Tarraco* (Aquilué 1984: 216); la Òstia I, 269 (fig. IV.114, 1 Negcal 1235.46) de la mateixa cronologia (Tortorella 1981: 221) i una gerra de vora trilobulada, possiblement del tipus Uzita, 48.1, ben repertoriada a la vil·la romana de Els Tolegassos (Casas i Nolla 1993:

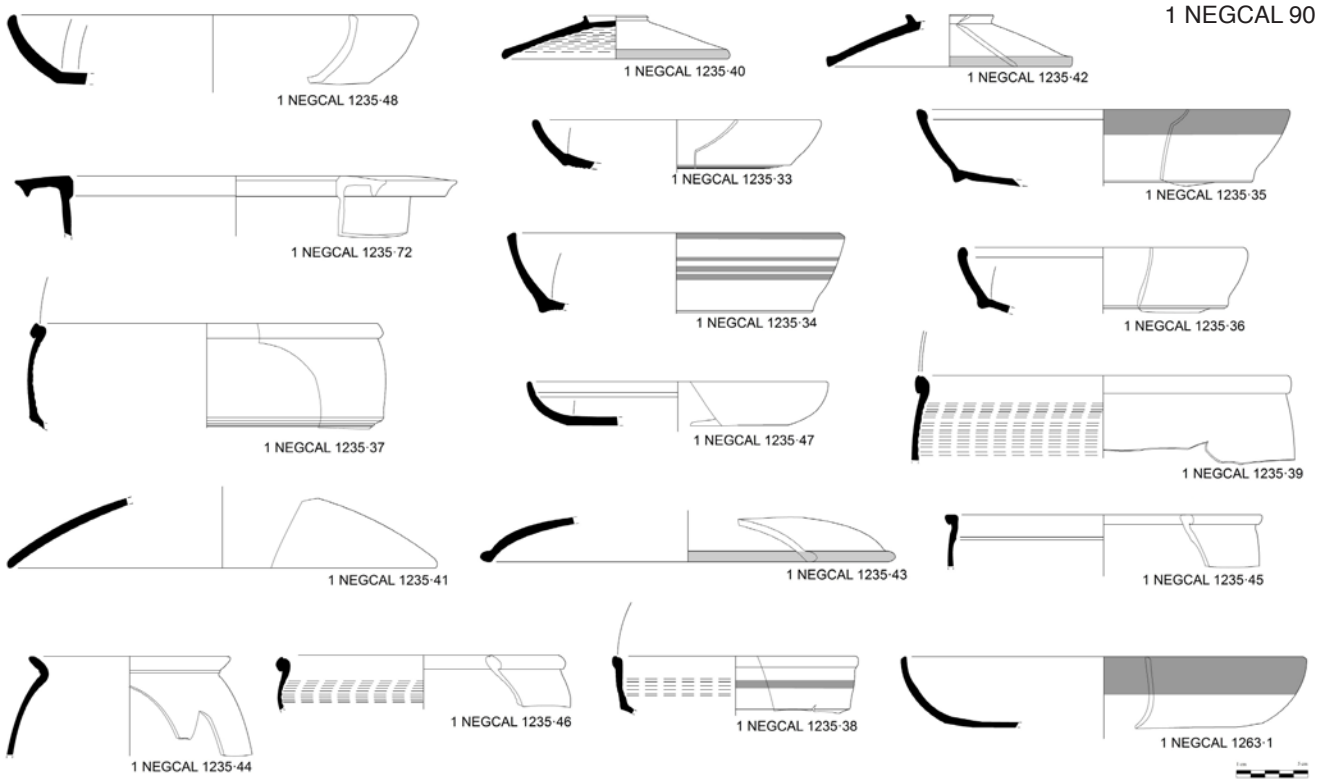

Fig. IV.114. Ceràmica itàlica de cuina i ceràmica africana de cuina de l'abocador de la plaça del Negret.

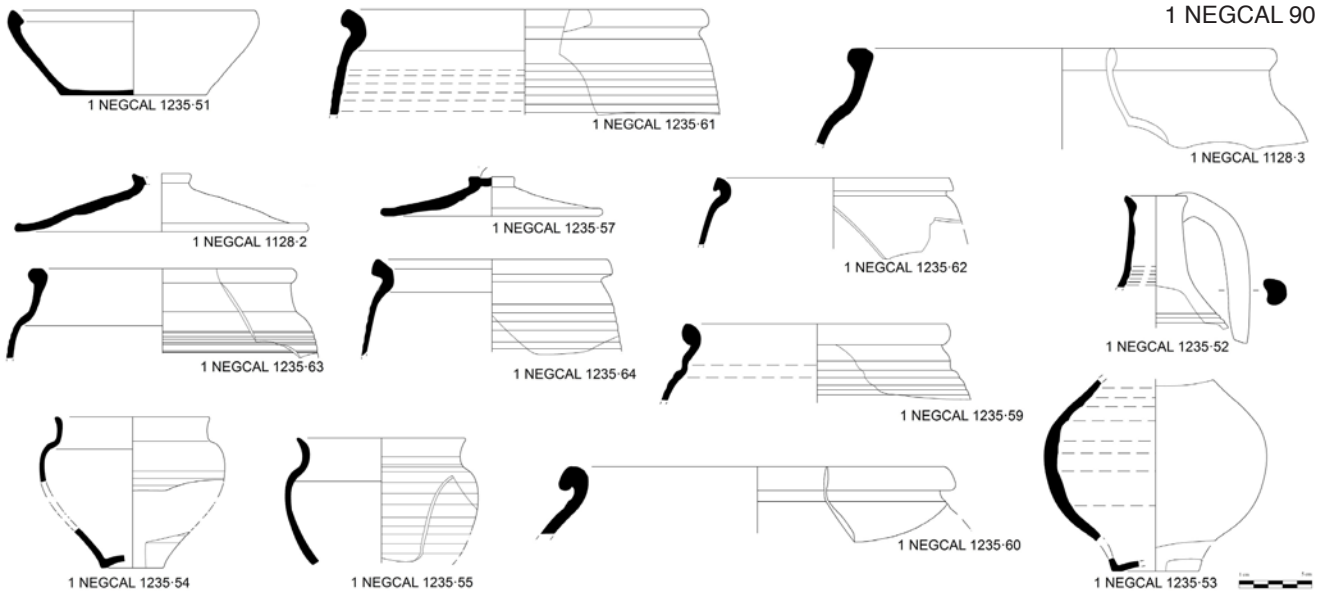

Fig. IV.115. Ceràmica regional de cocció reductora de cuina de l'abocador de la plaça del Negret.

210) amb la mateixa cronologia i una mica posterior, entre el 240/260 dC, a l'abocador de la plaça d'Espanya d'Eivissa (González 1990: 41).

La ceràmica regional reductora de cuina manté els percentatges d'èpoques anteriors, per darrere de la ceràmica africana de cuina i la comuna oxidant (fig. IV.115 i IV.116). Les formes més abundants continuen sent el repertori estandarditzat documentat per Reynolds (1993, 95) amb una única cassola de la forma ERW 1.1 (fig. IV.115, 1 Negcal 1235.51); les diferents variants d'olles amb coll de la forma ERW 1.2 (fig. IV.115, 1 Negcal 1235.63; fig. IV.115, 1 Negcal 1128.3) i sense coll de la forma ERW 1.3 (fig. IV.115, 1 Negcal 1235.61, 62 i 64); les olletes o vasets de la forma ERW 1.4 (fig. IV.115, 1 Negcal 1235.54; fig. IV.115, 1 Negcal 1235.55); les tapadores de la forma ERW 1.7 (fig. IV.115, 1 Negcal 1128.2; fig. IV.115, 1 Negcal 1235.57); i les gerres de la forma ERW 1.8 (fig. IV.115, 1 Negcal 1235.52 i 53). Hi ha recipients d'aquesta producció que recorden poderosament les formes de tradició ibèrica com les olles 11 (fig. IV.115, 1 Negcal 1235.60), i 14 (fig. IV.116, 1 Negcal 1263.2), probablement de cronologia flàvia, a jutjar pels paral·lels trobats a Llíria (Escrivà 1995). Un altre grup de olles que hem de relacionar amb la cronologia general de la producció són les 10 (fig. IV.115, 1 Negcal 1235.59), 12 (fig. IV.116, 1 Negcal 1235.58), 13 (fig. IV.116, 1 Negcal 1235.56) i 15 (fig. IV.116, 1 Negcal 1235/1263.2) ja que no tenim probes que precisen la seua datació. Per últim, es documentà una olla de la forma ERW 1.16, amb una lleugera ressemblança amb la Hayes 183/ culinaire type 15 (Bonifay 2004: 228). Aquesta sembla una de les formes tardanes ja que apareix a l'època dels Severs en València i Sagunt (Huguet 2009: 92) i al primer terç del segle III dC a la vil·la dels Alters (l'Ènova) (Albiach i de Madaria 2006: 85).

Entre la ceràmica comuna de cocció oxidant apareixen les mateixes formes que en la primera meitat del segle II dC i se'n afegeixen de noves (fig. IV.117, IV.118 i IV.119). Tanmateix, moltes d'aquestes formes ja estaven en ús anteriorment però únicament han aparegut a l'abocador del Negret per la immensa quantitat de material que contenia. Pel que fa a les formes més abundants continuen sent les gerres, Gr. I *Urceus* (fig. IV.117, 1 Negcal 1128.7; fig. IV.117, 1 Negcal 1235. 85, 86, 87 i 94; fig. IV.117, 1 Negcal 1263.7, fig. IV.117, 1 Negcal 1257/1263.9), en les seues variants, seguides dels plats, Gr. IV.1 *Paropsis* (fig. IV.118, 1 Negcal 1128.4; fig. IV.118, 1

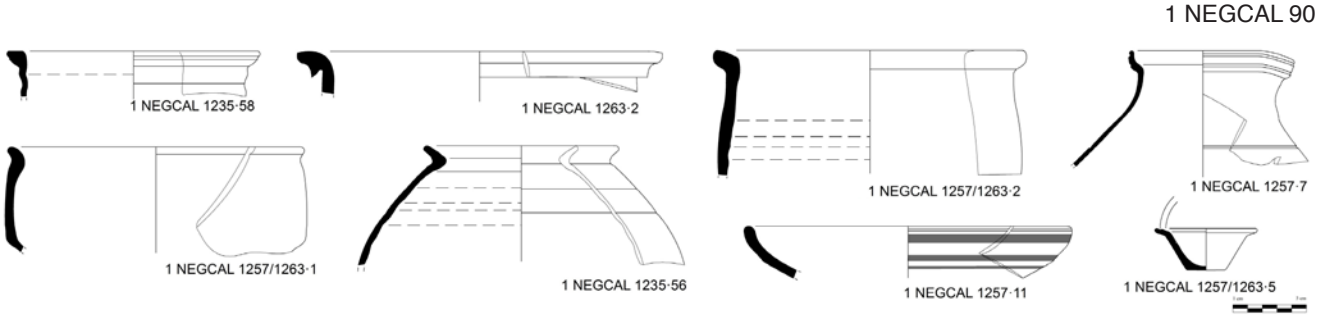

Fig. IV.116. Ceràmica regional de cocció reductora de cuina i ceràmica comuna reductora de taula de l'abocador de la plaça del Negret.

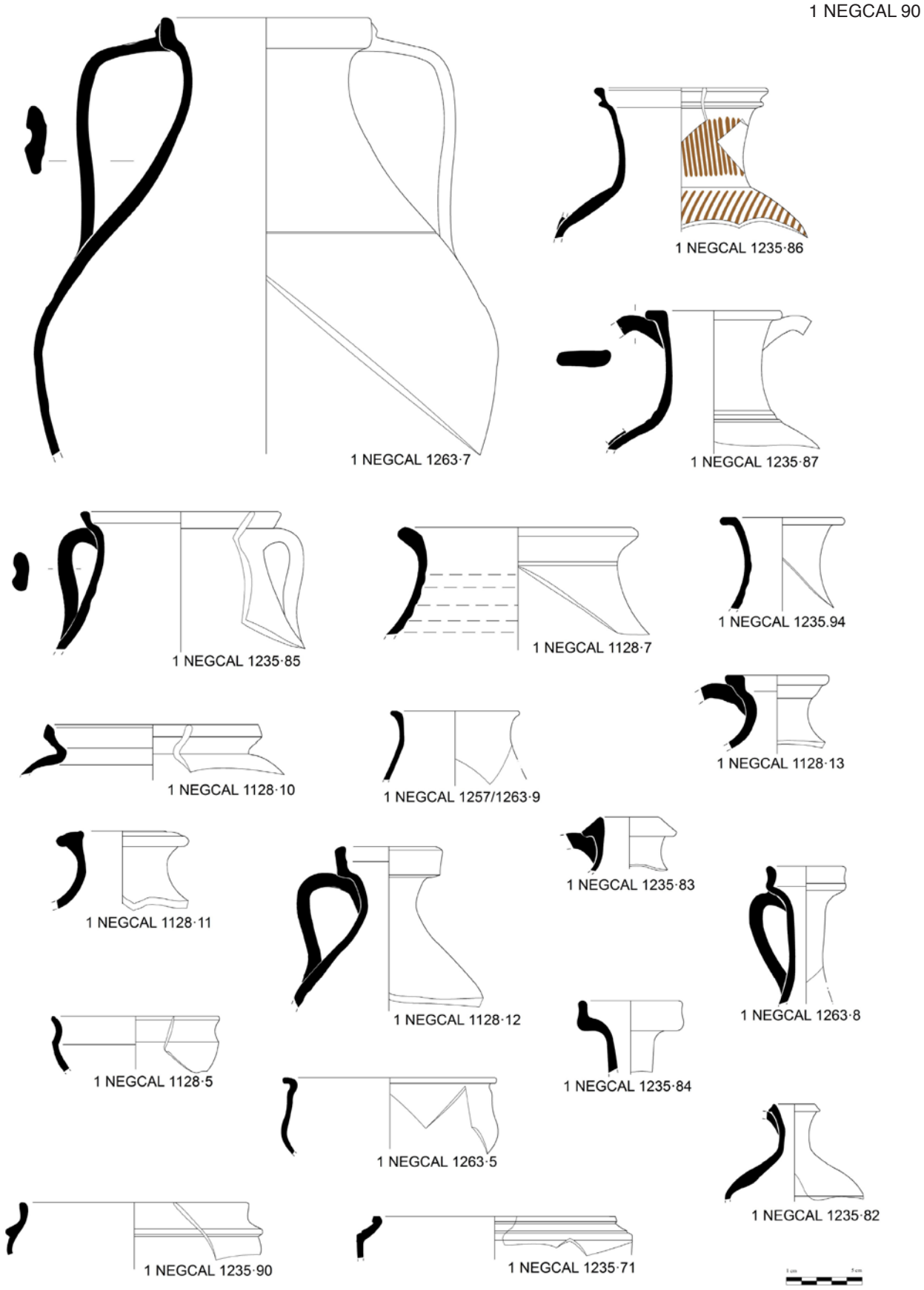

Fig. IV.117. Ceràmica comuna de cocció oxidant de l'abocador de la plaça del Negret.

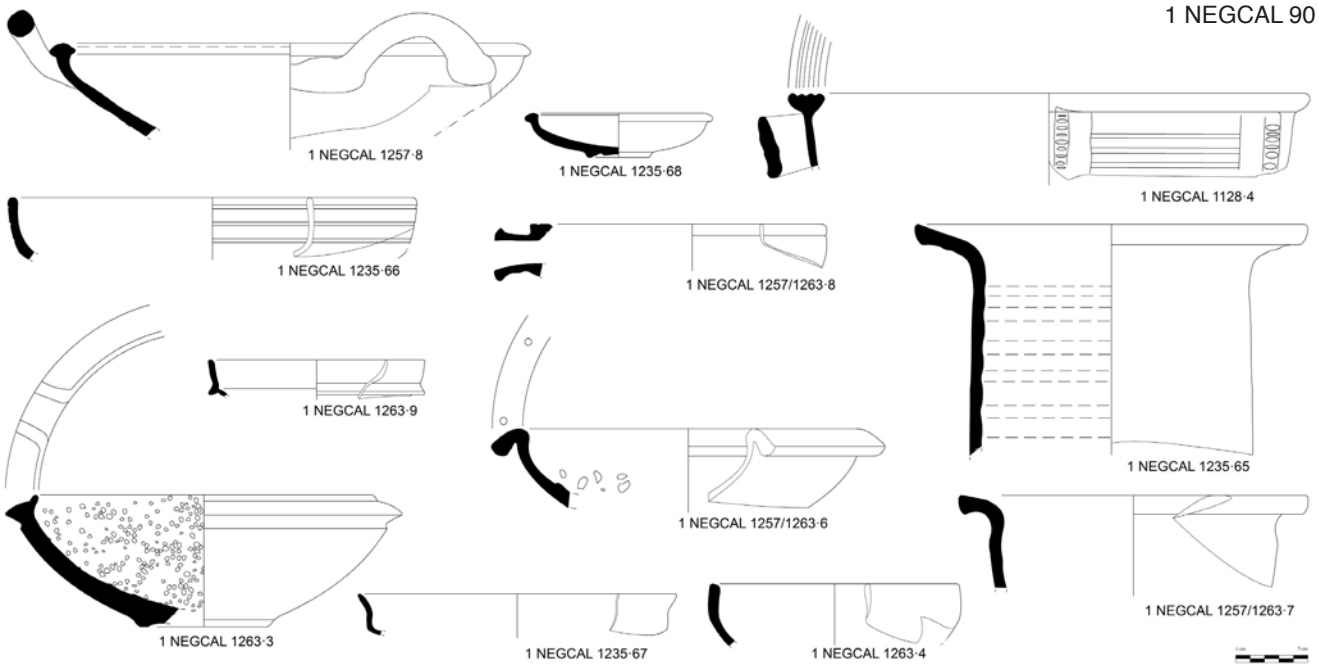

Fig. IV.118. Ceràmica comuna de cocció oxidant de l'abocador de la plaça del Negret.

Negcal 1257.8; fig. IV.118, 1 Negcal 1257/1263.8), Gr. IV.2 *Lanx* (fig. IV.11 81, Negcal 1235.66 i 67; fig. IV.118, 1 Negcal 1263.4) i Gr. IV.3 *Catinus/llus* (fig. IV.118, 1 Negcal 1235.68; fig. IV.118, 1 Negcal 1263.9), les ampolles, Gr. II *Lagoena* (fig. IV.117, 1 Negcal 1128.11, 12 i 13; fig. IV.117, 1 Negcal 1235.82, 83 i 84; fig. IV.117, 1 Negcal 1263.8), les *pelvis*, Gr. VII (fig. IV.118, 1 Negcal 1235.65; fig. IV.118, 1 Negcal 1257/1263.7) i les tapadores, Gr. XI *Operculum* (fig. IV.119, 1 Negcal 1235.79, 80 i 81; fig. IV.119, 1 Negcal 1257/1263.10). Fent funció de tapadora també es retocà un fragment de cos de d'un recipient de ceràmica comuna de cocció oxidant (fig. IV.119, 1 Negcal 1235.91). Apareixen també diverses formes de copes o bols, Gr. III *Calix* (fig. IV.117, 1 Negcal 1128.5; fig. IV.117, 1 Negcal 1235. 71 i 90;

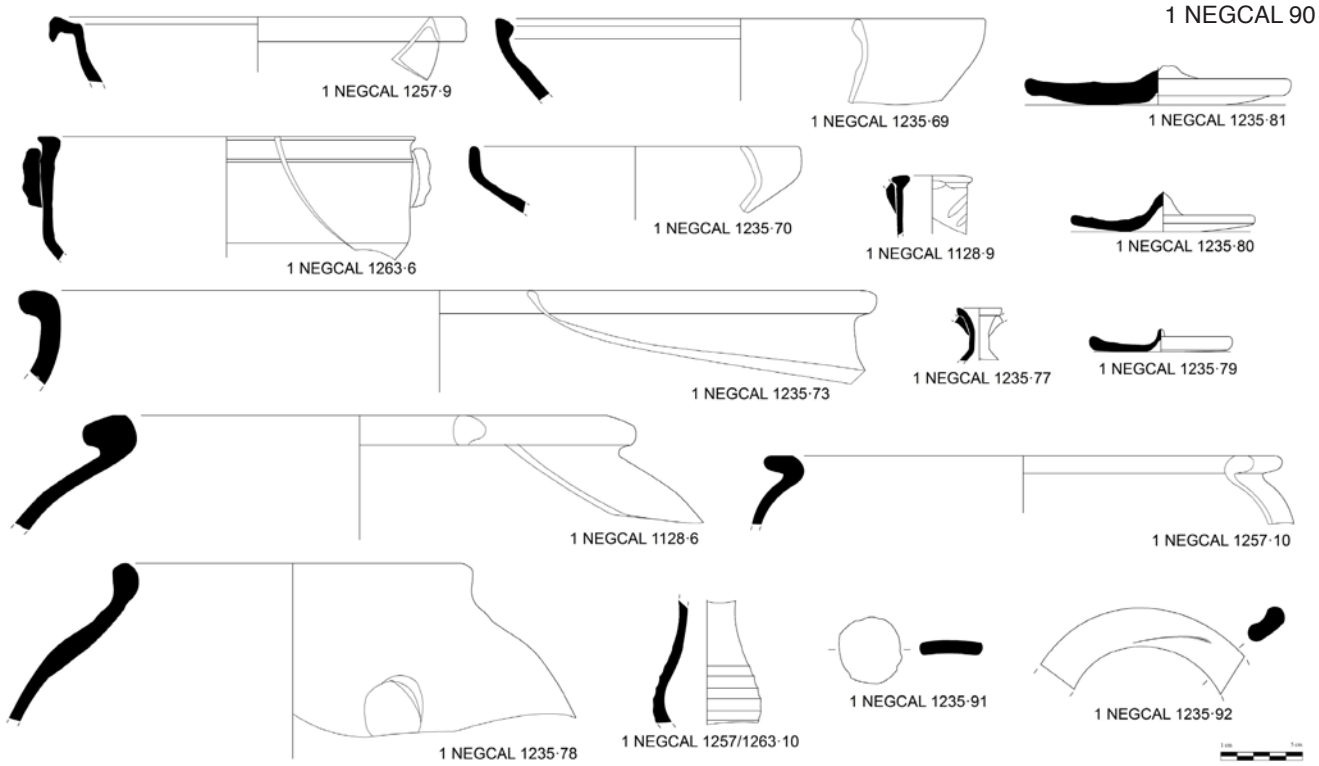

Fig. IV.119. Ceràmica comuna de cocció oxidant de l'abocador de la plaça del Negret.

fig. IV.117, 1 Negcal 1263.5) i morters, Gr. V *Mortarium* (fig. IV.118, 1 Negcal 1263.3,8 1 Negcal 1257/1263.6). Destaca l'aparició d'una gerra pintada amb traços paral·lels de pintura roja (fig. IV.117, 1 Negcal 1235.86). La decoració pintada en gerres i ampolles es documentà al pou votiu de l'època dels Severs a Llíria, tanmateix, es tracta de línies paral·leles de pintura blanca (Escrivà 1995: 180). Tot i això pensem que aquesta gerra estaria més relacionada amb la ceràmica pintada de tradició indígena que, puntualment i de forma molt aïllada, perdurà fins al segle II dC (Abascal 2008: 432). Hi ha olles de contenció o emmagatzemament (fig. IV.119, 1 Negcal 1128.6; fig. IV.119, 1 Negcal 1235.73 i 78; fig. IV.119, 1 Negcal 1257.10) amb un marcat influx indígena que es materialitza amb vores en forma de cap d'ànec, *caccabi* (fig. IV.119, 1 Negcal 1263.6) i *patellae* (fig. IV.119, 1 Negcal 1235.69; fig. IV.119, 1 Negcal 1257.9) d'imitació local molt poc rigorosos en les formes i poc abundants, però aquestes formes no presenten restes d'exposició al foc. Hi ha a més un element de funció indeterminada de secció en forma de cinta i forma circular (fig. IV.119, 1 Negcal 1235.92) i una petita ampolleta o flascó amb dues anses de coll llarg i vora exvasada (fig. IV.119, 1 Negcal 1235.77).

Entre la ceràmica comuna de cocció reductora apareixen sobretot bols, plats i gerres que reprodueixen les mateixes formes que en cocció oxidant però és un grup minoritari amb pocs exemplars. Les formes destacades són una gerra amb vora trilobulada (fig. IV.116, 1 Negcal 1257.7), un plat del tipus Gr. IV *Lanx* amb línies puntades en gris a l'exterior (fig. IV.116, 1 negcal 1257.11) i un petit bol, quasi en miniatura de fons pla, parets rectes i exvasades i vora en ala (fig. IV.116, 1 Negcal 1257/1263.5).

L'any 1995 es presentà un estudi preliminar sobre les àmfores de l'abocador del Negret (Herreros 1995), que conclou que les més abundants són les Beltrán IIB, seguides de les Keay XVIA (fig. IV.120). En menor mesura es classificaren àmfores peninsulars bètiques del tipus Dressel 14, Dressel 20, Dressel 28 i tarraconenses del tipus Dressel 2/4. Entre els recipients extrapeninsulars hi ha àmfores púnico-ebusitanes; itàliques del tipus Dressel 2/4; gregues de Rodes i pseudo Kos; i africanes del tipus tripolitana II i africana I i II. La majoria de les àmfores són bètiques del litoral, encara que també hi ha procedents de la Tarraconense i la Lusitània, i en molta menor mesura gregues, africanes i alguna itàlica. Predominen les àmfores dedicades a la contenció i transport de *garum* i les oliàries són escasses, mentre que hi ha ben poques d'àmfores vinàries. El material amfòric, quasi tot dels segles I i II dC, no va més enllà de principi del segle III dC, coincidint amb el que s'ha observat per a la vaixella fina i la ceràmica comuna. Tanmateix, apareixen alguns fragments que podrien compondre el que s'ha denominat Keay XVIA primerenques (Bernal 2001: 281), que són una clara derivació tipològica de les Beltrán IIB amb una escassa motllura del llavi. Es podrien datar entre les últimes dècades del segle II i les primeries del III dC, coincidint amb el canvi de segle cosa que, junt amb les dades aportades per la resta de ceràmiques, permet establir una cronologia de l'època dels Severs per a l'abocador. Amb tot, sembla que hi ha una disminució dels llocs d'aprovisionament a partir de la segona meitat del segle II dC ja que la diversitat en la provinença de les àmfores de l'etapa anterior queda reduïda pràcticament a productes peninsulars (Huguet i Ribera 2014).

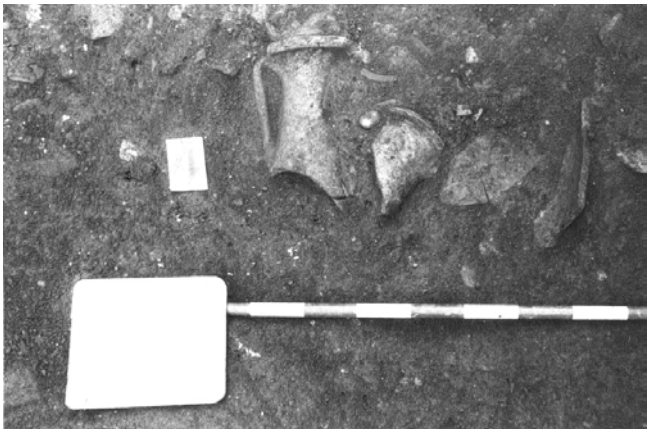

Fig. IV.120. Àmfores bètiques de l'abocador de la plaça del Negret en el moment de la troballa (Albiach 1990).

IV.6.4. CONCLUSIONS

Aquest abocador periurbà va proporcionar un gran volum de material ceràmic ben interessant. Entre el qual s'han documentat les diferents produccions utilitzades a final del segle II i principi del III dC. Són, sobretot, les produccions africanes les que concreten la cronologia tant pel que fa a la TSA A com a la ceràmica africana de cuina, amb formes produïdes a partir de l'època dels Severs. Tanmateix, no s'han trobat fragments de TSA A/D, TSA C, ni produccions tardanes de TSHT cosa que aporta una cronologia relativa *ante quem* del primer terç del segle III dC. En concret datem el conjunt del material ceràmic entre el 190 i el 210 dC (Huguet 2004 i 2006b; Huguet i Ribera 2014: 164).

Pel que fa a la formació del conjunt, cal recordar l'existència d'un gran depressió de terreny en la base del qual hi havia una capa de graves (Albiach 2001: 334) que ha estat interpretada com un paleocanal o curs fluvial que actuaria com a límit natural de la ciutat en la part occidental. Açò es podria relacionar amb una altra depressió natural identificada a la plaça de la Reina. En aquest cas, es tracta d'un llit del riu o paleocanal d'amplària indeterminada, en el qual es trobà una construcció de carreus sobre un llit de graves que portà a interpretar-se com el basament d'un petit pont. En època republicana el canal es trobaria actiu i no fou fins a després de l'època d'August quan començà la seua obliteració. Els diferents estrats s'adossaven al basament de carreus i acabaven omplint la depressió per l'abocament lent però continuat de materials ceràmics que anaven des d'època de Tiberi fins a mitjan del segle II (Ribera, Grau i Marín 2002: 39).

A l'abocador del Negret, sobre el desnivell natural s'abocaren una gran quantitat de materials de rebuig que el rebliren completament. El material, majoritàriament restes d'enderrocs i ceràmica, era en realitat un conjunt heterogeni que es completava amb restes orgàniques i de fauna i fins i tot una inscripció funerària de marbre. Recordem que s'ubica en una zona periurbana relativament propera a la ciutat per la part occidental i amb una via de comunicació, a l'actual carrer de Cavallers, on podria ubicar-se una zona funerària.

L'acumulació d'aquests material es féu en un relativament període curt de temps ja que no s'ha pogut establir una evolució cronològica de les diferents unitats. Per tant el moment en què

es començà a utilitzar la depressió com a abocador i el moment de la seua amortització definitiva degué estar al voltant dels vint o trenta anys, donat que l'estudi de la ceràmica de les diferents unitats aporta les mateixes datacions.

Crida l'atenció la gran acumulació amfòrica que recorda altres acumulacions d'àmfores bètiques com la ostentosa Monte Testaccio a Roma o la menys coneguda però també molt interessant acumulació de Cadis (Bernal 2019). Açò fa pensar en el possible ús de la zona com a abocador comercial.

IV.7. CARRER DEL MAR NÚM. 19 (1 MAR)

IV.7.1. EXCAVACIÓ

L'excavació portada a terme pel SIAM al Carrer del Mar núm. 19, entre febrer i juny de l'any 1985, sota la direcció de Pepa Pascual i Albert Ribera, aportà informació sobre la segona meitat del segle III dC amb l'aparició del que probablement fou la *cloaca maxima* de *Valentia*.

Tot i que l'excavació estava situada fora del recinte fundacional de la ciutat, s'hi identificaren alguns estrats sense relació amb cap estructura datats en els segles II i I aC. Les primeres estructures dataven de final del segle I dC quan en aquesta àrea es construeixen noves edificacions, com s'havia vist ja anteriorment en les excavacions de la plaça Saragossa (1983-84), Palau i Banys de l'Almirall (1985) i carrer Cabillers (1986) (Pascual i Ribera 1988: 32), concretament es documentà una habitació i una claveguera. La construcció de la canalització es pogué datar en l'època flàvia i el final de l'ús a mitjan de segle III pels materials recuperats en el rebliment del canal interior (fig. IV.121). La *cloaca* estava segellada per un paviment format per còdols de riu entre els quals aparegueren monedes de Gal·liè, Divo Claudio i la Tetrarquia, que permeten datar-lo en la primera meitat del segle IV dC. Sobre aquesta capa es documentaren construccions i un enterrament dels segles VI-VII, diversos pous islàmics amb abundant material ceràmic i els fonaments de les construccions dels edificis moderns.

IV.7.2. ESTRATIGRAFIA

La claveguera

La *cloaca* construïda en l'època imperial (fig. IV.122) fou posteriorment reblida per cinc capes successives (fig. IV.123): en la capa superior, immediatament per sota de les lloses i en contacte amb aquestes, hi havia una fina capa d'argila de color beix (UE 1162) (fig. IV.124). Aquesta capa proporcionà solament dos fragments de ceràmica comuna oxidant i es degué formar per decantació en ambient líquid.

Per davall, s'estenia una capa d'argila rogenca (UE 1163) prou compacta i amb abundants restes de residus orgànics, probablement arrels descompostes, que tenien forma de filaments obscurs. Tenia una grossària de 30 cm en la part central. Es trobaren escassos fragments ceràmics d'àmfora, de comuna oxidant i de TSA C.

Per sota, es trobava un estrat d'argila de color gris obscur (UE 1165) en la qual abundaven les restes orgàniques, majoritàriament fragments grans de carbó, restes de fauna i malacologia, sobretot caragols. A mesura que s'aprofondia, la capa s'anava fent menys compacta que l'anterior i, com ella, també tenia una grossària de 30 cm. Pel que fa al material ceràmic, es documentaren fragments de *tegulae* i morter, però destacaven les ceràmiques africanes de cuina i TSA C a partir de les quals es pogué datar el conjunt.

La capa inferior (UE 1164) mostrava una clara diferència amb la resta ja que estava composta de graveta molt fina (1 a 3 mm), fragments ceràmics triturats i alguns nòduls de calç barrejats amb altres terrossos de terra solta de color verdós. Aquesta unitat presentava una potència de 50 cm, és a dir, ocupava quasi la meitat inferior de la *cloaca*. En general, el material ceràmic augmentava en nombre quan més s'aprofundia en la capa. Gràcies açò es pogué donar una datació per a la unitat al voltant de mitjan del segle III dC. En la base de la *cloaca* es documentà una fina capa (UE 1166) de terra sorrenca de color marró de 10 cm de grossària. Aparegueren abundants restes ceràmics que reforcen la cronologia anterior.

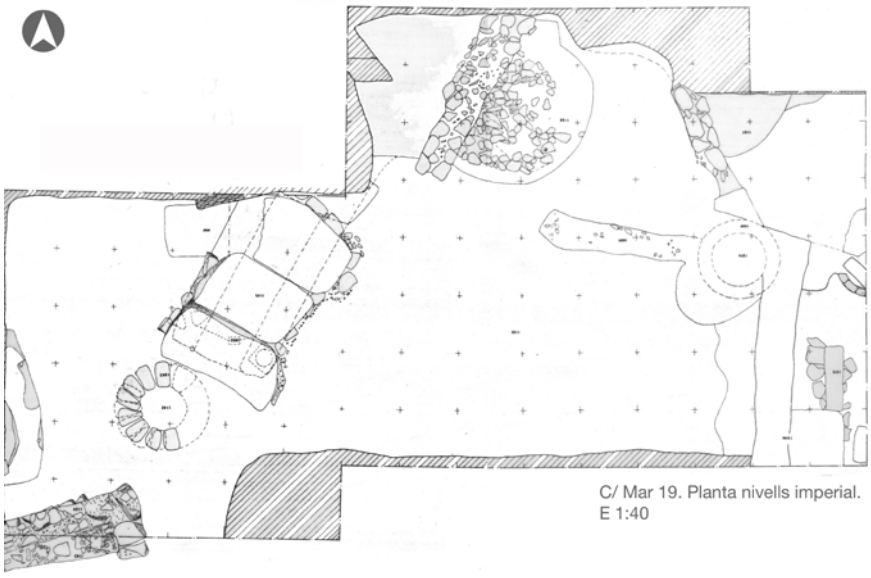

Fig. IV.121. Planta dels nivells del segle III dC de l'excavació del carrer del Mar núm. 19 on es veu la *cloaca* (Arxiu SIAM).

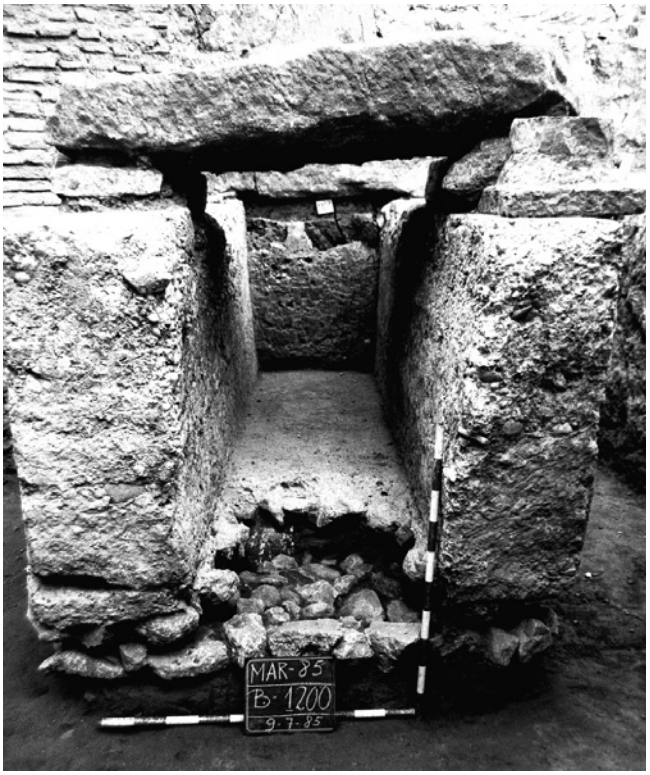

Fig. IV.122. Final del canal de la *cloaca* on s'hi pot observar els procés constructiu amb una capa inferior de còdols sobre la que s'assenten les parets i la base de la canal (Arxiu SIAM).

Fig. IV.124. Extrem NE de la *cloaca* on se'n observa el final i un pou cronològicament posterior (Arxiu SIAM).

Fig. IV.123. Detall de la successió d'unitats estratigràfiques identificades a l'interior del canal de la *cloaca* (Arxiu SIAM).

Aquesta successió de capes presenta, en la part central, certa concavitat probablement degut al pas d'aigua. El rebliment de la *cloaca* degué ser un procés lent però continu produït en la segona meitat del segle III dC.

A l'extrem nord-est la *cloaca* quedava interrompuda, com tallada probablement des d'antic, no sabem si per desguassar a un barranc o si en algun moment anava més enllà. Durant l'excavació es documentà un estrat (UE 1146) que eixia de la *cloaca* i es corresponia a les UUEE 1164 i 1166 pel que fa a altura i composició.

A més, el material ceràmic que s'hi registrà és molt semblant al de les capes 1164 i 1166 però amb la peculiaritat que hi ha diverses peces completes. Cal interpretar 1146 com les restes que vessaven de la *cloaca* en finalitzar aquesta i que s'hi acumularen en la boca. La manca de manteniment de la cloaca va fer que les restes acumulades en la boca d'eixida la taponaren per complet.

IV.7.3. MATERIAL CERÀMIC

La claveguera

(Fig. IV.125; quadre IV.19; Annex 1, quadre 20)

La successió d'estrats identificats a l'interior de la *cloaca* presenta una cronologia uniforme coincident amb la gran acumulació de material identificada en la seua boca.

El gran conjunt de ceràmiques dels nivells que amortitzaven les estructures de la canalització estava format per 287 individus dels quals les àmfores suposaven un 5,2 % del total ceràmic; els percentatges de la vaixella fina es reparteixen majoritàriament entre les TSA, amb les produccions de TSA

Quadre IV.19. Percentatges dels contextos ceràmics procedents dels diversos estrats de rebliment de la cloaca de l'excavació del carrer del Mar núm. 19.

Produccions	1146	1162	1163	1164	1165	1164	Total	%
Àmfores	7		1	4	1	2	15	5,2 %
C. comuna importada	57			22	3	12	94	32,8 %
C. comuna oxidant	1						1	0,3 %
C. comuna reductora	42			9	6	14	71	24,7 %
C. itàlica de cuina						1	1	0,3 %
C. reductora de cuina	28			9	1		38	13,2 %
Llànties	3			2			5	1,7 %
Parets fines	1			1	2		4	1,4 %
C. engalba roja pompeiana	1						1	0,3 %
TSA A	22			5	1	1	29	10,1 %
TSA A/D	1					1	2	0,7 %
TSA C	8		1	2	3	2	14	4,9 %
TSH	6			1		2	9	3,1 %
TSI	1						1	0,3 %
TSSG	1			1			2	0,7 %
Vernís negre B	1						1	0,3 %

A (10,1 %), A/D (0,7 %) i C (4'9 %), en menor mesura la TSH (3,1 %) i les ceràmiques de parets fines (1,4 %). La resta de produccions de vaixella fina es poden considerar com a residuals: les llànties suposen un 1,7 %; la ceràmica africana de cuina és la producció més abundant (32,8 %) junt amb la comuna oxidant (24,7 %) i la ceràmica regional reductora de cuina (13,2 %). Amb percentatges molt escassos apareixen la ceràmica comuna africana (0,3 %), la ceràmica reductora de taula (0,3 %) i la ceràmica d'engalba roja pompeiana (0,3 %), aquesta última probablement residual.

El primer estrat que es formà a l'interior de la *cloaca* era la UE 1166 (fig. IV.126), on es trobaren 35 peces ceràmiques. La vaixella fina era escassa però proporcionava una bona precisió cronològica. Estava conformada, únicament per un plat de la forma 15/17 de TSH, un bol de TSA A de la forma Hayes 31 (fig. IV.126, 1 Mar 1166.17), que data de principi o mitjan del segle III, algun fragment de TSA A/D i dos fonts de la forma Hayes 50 datades entre el 230/240 i el 325 dC (fig. IV.126, 1 Mar 1166.20).

La ceràmica africana de cuina correspon a 11 individus d'àmplia cronologia: les tapadores del tipus Òstia III, 332 cronològicament situada entre els Flavis i el segle III (fig. IV.126, 1 Mar 1166.13 i 21); les cassoles dels tipus Hayes 23B (fig. IV.126, 1 Mar 1166.23) i Òstia III, 267 (fig. IV.126, 1 Mar 1166.12 i 15), que es daten entre els Flavis i final del segle IV/inici del V; la font de la forma Hayes 181, del segle II al principi del V; i la tassa de la forma Hayes 131, de la segona meitat del segle II o principi del III (fig. IV.126, 1 Mar 1166.14). No apareix ceràmica de cuina local o regional, però sí ceràmica comuna, majoritàriament oxidant, entre la qual predominen les formes tancades com gerres de la forma Gr. I *Urceus* (fig. IV.126, 1 Mar 1166.4, 5, 6 i 9), ampolles de la forma Gr. II *Lagoena* i alfàbies de la forma Gr. VIII *Aula/olla* (fig. IV.126, 1 Mar 1166.7). A més, hi ha dos recipients oberts del tipus Gr. IV.1 *Paropsis* (fig. IV.126, 1 Mar 1166.1); un d'ells està complet, és de cos globular amb vora reentrant marcada per canaletes exteriors i presenta una ansa en

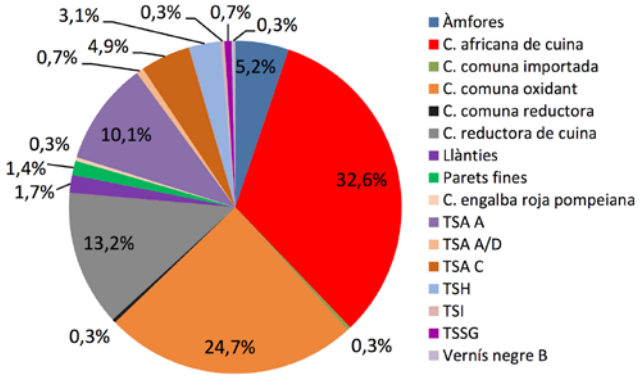

Fig. IV.125. Percentatges dels contextos ceràmics procedents dels diversos estrats de rebliment de la cloaca de l'excavació del carrer del Mar núm. 19.

forma de cinta lateral i un bec vessador de secció circular (fig. IV.126, 1 Mar 1166.11). Cal destacar l'aparició d'una gerra de ceràmica comuna reductora de taula, de la forma Gr. I *Urceus* (1 Mar 1166.10). Pel que fa a les àmfores, són molt escasses i es constaten fragments d'àmfora itàlica i de tarraconense, com la Gal·la 4 (fig. IV.126, 1 Mar 1166.18).

L'estrat següent, superposat a aquest, és la UE 1164 on es recuperaren 56 peces ceràmiques (fig. IV.127 i IV.128). La vaixella fina no és abundant i, probablement, la TSSG i la TSH de la forma 1 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.34) s'han de considerar com a residuals. Hi ha TSA A en les seues formes més tardanes, Hayes 3 (fig. IV.127, Mar 1164.19 i 28), 27 i 31, i TSA C, amb una font de la forma Hayes 50 (fig. IV.127, Mar 1164.26). A més s'han documentat una copa de ceràmica de parets fines i una llàntia africana del tipus Dressel 28 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.20 i 21) amb bec en forma de cor i profusament decorada, que cronològicament s'emmarca entre els segles II i III. Les ceràmiques africanes de cuina són molt abundants, ja que representen quasi el 50 % del

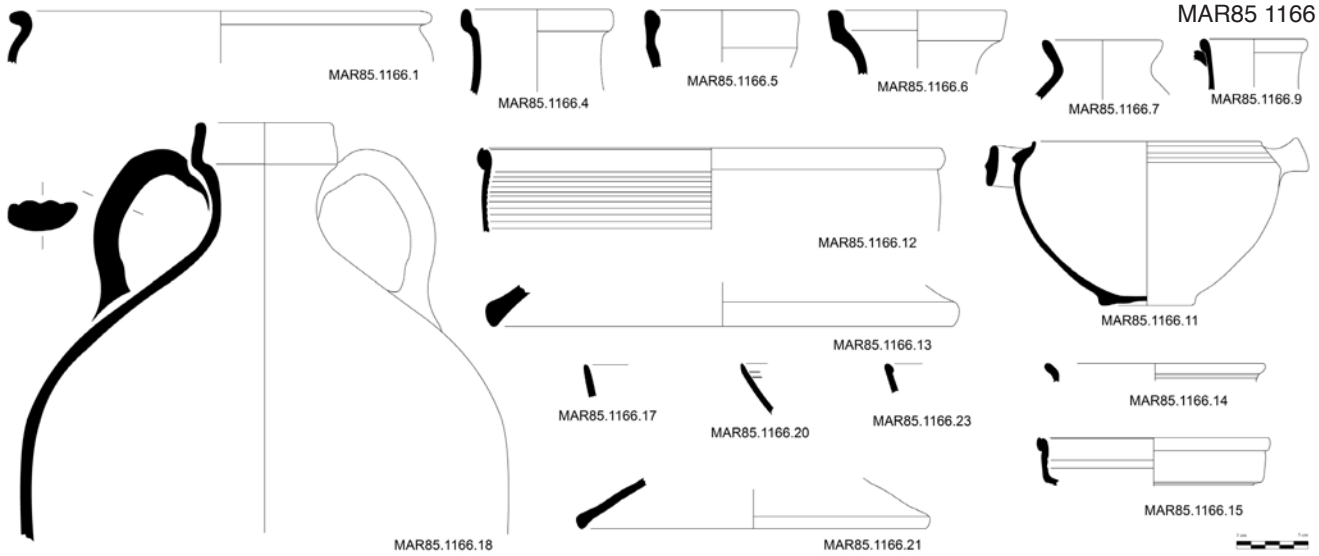

Fig. IV.126. Material ceràmic procedent de l'estrat de rebliment de la cloaca UE 1166 de l'excavació del carrer del Mar núm. 19.

total de ceràmiques de la unitat. Les formes majoritàries són la tapadora amb les variants altimperials Òstia III, 332 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.25 i 36) i Òstia I, 261 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.37), i les cassoles dels tipus Òstia III, 267 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.32) i Hayes 23 B (fig. IV.127, 1 Mar 1164.27 i 29). A més, hi ha una font de la forma Hayes 181 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.30) i una cassola de la primera meitat del segle III de la forma Atlante CVIII, 7 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.26 bis). La ceràmica reductora de cuina altimperial està representada en les seues formes més freqüents: cassoles de llavi engrossit del tipus ERW 1.1 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.6); olles amb coll del tipus ERW 1.2 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.13 i 16), i sense coll del tipus ERW 1.3 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.8 i 9); olletes del tipus ERW 1.4 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.15); tapadores del tipus ERW 1.7 (fig. IV.127, 1 Mar 1164.4); i gerres del tipus ERW 1.8. Entre la ceràmica comuna de cocció oxidant hi ha sobretot gerres de la forma Gr. I *Urceus* (fig. IV.128, 1 Mar 1164.5, 11, 13 i 24) i morters de la forma Gr. V *Mortarium* (fig. IV.128, 1 Mar 1164.2, 3 i 7), i també una copa o bol de la forma Gr. III *Calix* (fig. IV.128, Mar 1164.10). A més a més, hi ha àmfores tarraconenses del tipus Dressel 2/4, africanes del tipus Keay I B (fig. IV.128, 1 Mar 1164.39) i tripolitanes del tipus Keay XXV (fig. IV.128, 1 Mar 1164.40).

La UE 1165 cobria l'estrat anterior, contenia 17 individus que han aportat precisió cronològica (fig. IV.129). Junt a alguns fragments de ceràmiques de parets fines, TSH i TSA A, apareix una font de TSA C de la forma Hayes 48 (fig. IV.129, 1 Mar 1165.3) i dues de la forma Hayes 50 (fig. IV.129, 1 Mar 1165.2). La cronologia de la primera s'ha establert entre el 220 i 270 mentre que per a la segona estaria entre el 230/240 i el 325. Les ceràmiques africanes de cuina són escasses, i s'hi troben les cassoles clàssiques de les formes Hayes 23 B (fig. IV.129, 1 Mar 1165.1) i Òstia III, 267 i la gerra del tipus Uzita 48.1 que es data entre els segles II i III dC. Es trobaren alguns fragments informes de reductora de cuina altimperial

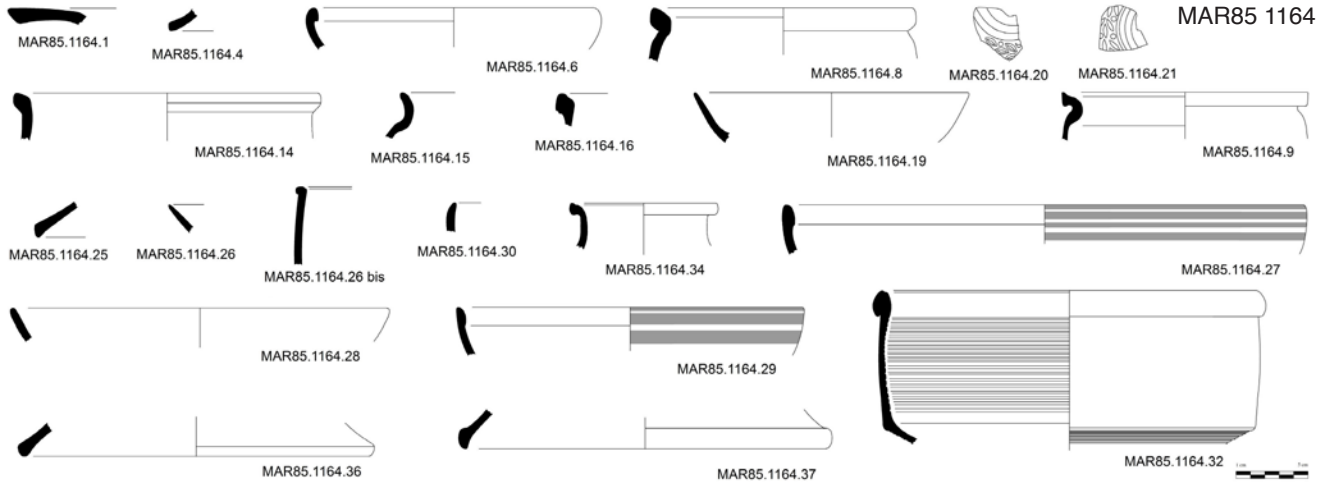

Fig. IV.127. Material ceràmic procedent de l'estrat de rebliment de la cloaca UE 1164 de l'excavació del carrer del Mar núm. 19.

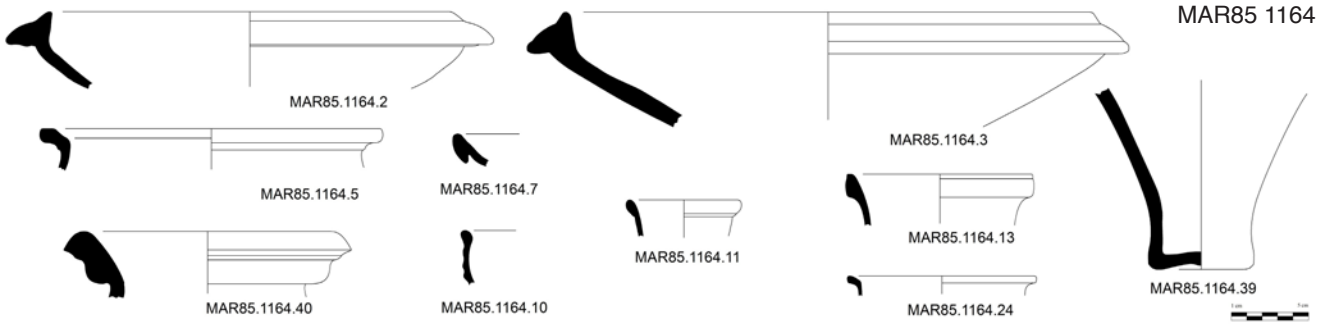

Fig. IV.128. Material ceràmic procedent de l'estrat de rebliment de la *cloaca* UE 1164 de l'excavació del carrer del Mar núm. 19.

i de ceràmica comuna oxidant, entre la qual únicament s'ha identificat una gerra de la forma Gr. I *Urceus* (fig. IV.129, 1 Mar 1165.5). Per últim, s'han documentat fragments d'àmfores indeterminades (fig. IV.129, 1 Mar 1165.4).

Per sobre de la UE 1165 es trobava la UE 1163 amb escàs material, una font de TSA C de la forma Hayes 50 (fig. IV.129, 1 Mar 1163.1), a més de fragments indeterminats de ceràmica comuna oxidant i àmfores indeterminades.

La UE 1162 estava situada damunt i era l'últim estrat que reblia la *cloaca*. En aquesta fina capa, al remat, solament hi havia ceràmica comuna oxidant indeterminada.

Per tant, vist el material que aporten les diferents UUEE dipositades a l'interior de la *cloaca*, sembla que el seu rebliment començaria a mitjan del segle III dC i continuaria progressivament durant tota la segona meitat del segle III fins a obstruir-la totalment. Aquest taponament esdevingué per un procés d'acumulació natural degut a l'arrossegament i decantació de les aigües que circulaven per l'interior de l'estructura, a causa d'una manca de manteniment i neteja.

El rebuig de la claveguera: l'últim estrat que s'ha estudiat és la UE 1146, és a dir, el material que desembocà a l'exterior de la *cloaca*. Era un estrat amb molt de material, 180 peces, en el qual destaquen algunes senceres (fig. IV.130, IV.131, IV.132, IV.133 i IV.134). Açò demostra que la força i la quantitat de l'aigua que discorria per la claveguera era suficient per poder arrossegar recipients i contenidors de mesura mitjana o petita com llànties, gerres i ampolles.

Pel que fa a la vaixella fina s'han documentat fragments indeterminats de ceràmica de vernís negre, TSI i TSSG, també *marmorata*, que es deuen considerar com a residuals. Probablement també són residuals, en aquest context, algunes de les peces de TSH, com les copes de la forma 8 (fig. IV.130, 1 Mar 1146.55) i 37 (fig. IV.130, 1 Mar 1146.47), i les primeres formes de TSA A dels tipus Hayes 3A, 8 (fig. IV.130, 1 Mar 1146.46), 9, 22 (fig. IV.130, 1 Mar 1146.69) i 121 o 126. Les formes de TSA A tardanes són abundants: sobretot les de final del segle II i principi del III: Hayes 6C (fig. IV.130, 1 Mar 1146.39), 17 (fig. IV.130, 1 Mar 1146.66 i 75), 27 (fig. IV.130, 1 Mar 1146.44, 50 i 53); però també les formes de principi i mitjan del III dC: Hayes 31 (fig. IV.130, 1 Mar 1146.43). Per sota d'aquestes formes, quantitativament parlant, es trobà la TSA A/D amb la forma Hayes 32 (fig. IV.130, 1 Mar 1146.45) que es coetània de les anteriors o lleugerament posterior. La TSA C està ben representada però amb una varietat formal escassa: un fragment de la forma Hayes 44 o 45 i sis fonts de la forma Hayes 50, datades entre el 230/240 i 325 (fig. IV.130, 1 Mar 1146.40 i 49). Per últim, hem de comentar el que considerem una intrusió: un fragment de base d'una font de la forma Hayes 53 en TSA C pròpia del segle IV. Sense deixar la vaixella fina només queda esmentar l'aparició d'algunes copes de ceràmica de parets fines, en concret una forma Rubielos de Mora 2.1 (fig. IV.130, 1 Mar 1146.83), tan habitual a la ciutat de *Valentia* en el segle II (Huguet i Ribera 2014: 161). Pel que fa a les llànties, com és habitual, no són massa abundants. Majoritàriament són d'origen africà, i entre elles s'han documentat una Dressel 20 (fig. IV.130, 1 Mar 1146.79) sense decoració i d'altres fragments corresponents a quatre individus més, de les que no és pot identificar la forma. Un d'aquests fragments presenta en la base un segell dividit en dues línies il·legibles PV[-] i AE[-] (fig. IV.130, 1 Mar 1146.82).

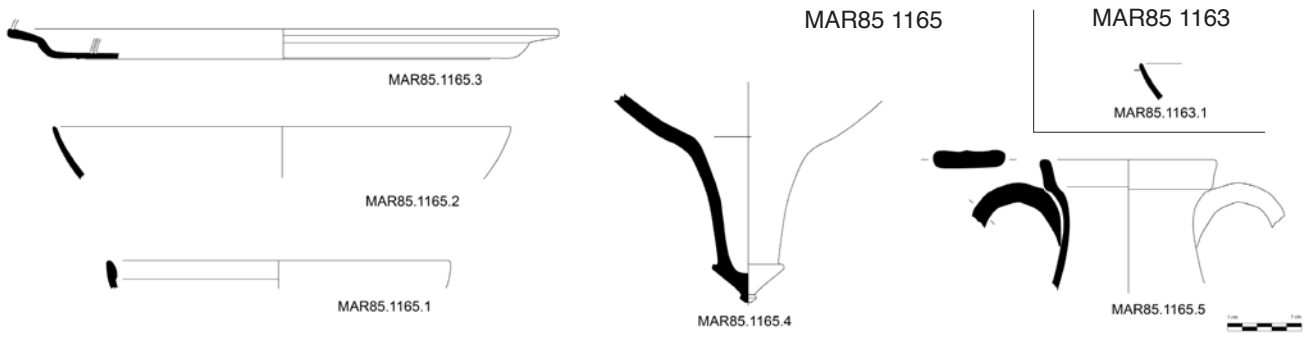

Fig. IV.129. Material ceràmic procedent dels l'estrat de rebliment de la *cloaca* UUEE 1165 i 1163 de l'excavació del carrer del Mar núm. 19.

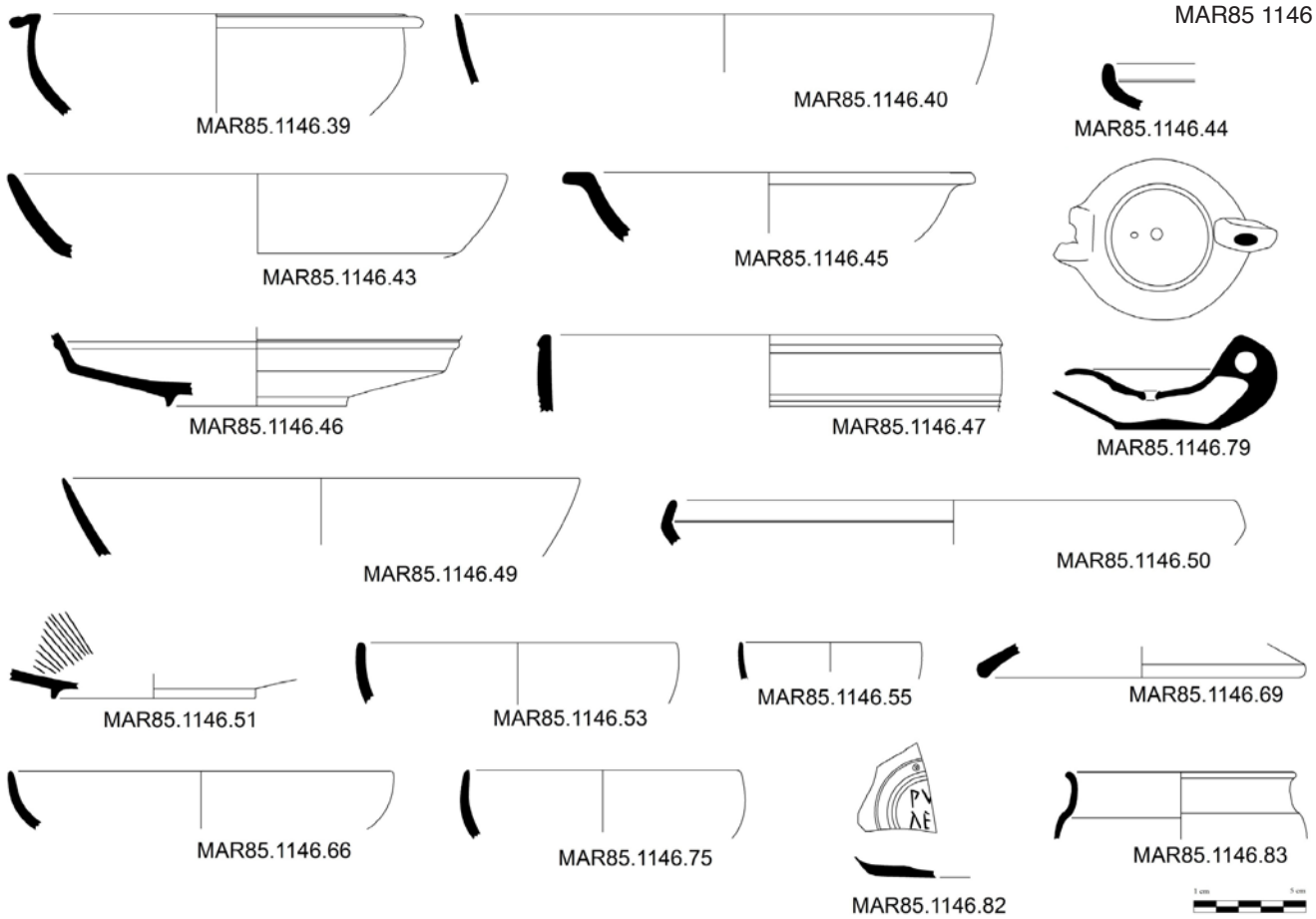

Fig. IV.130. Material ceràmic procedent de l'estrat de descàrrega de la *cloaca* de l'excavació del carrer del Mar núm. 19.

Entre la ceràmica importada de cuina hi ha un fragment de font d'engalba roja pompeiana, R-pomp. 28 o 33, de la zona campaniana, que s'ha considerat com a residual. Tanmateix, l'aclaparadora majoria de ceràmica de cuina és africana: hi ha formes flàvies i del segle II: cassoles dels tipus Hayes 23 A, Hayes 194/Òstia II, 303 i tapadores Òstia III, 332 (fig. IV.131, 1 Mar 1146.62), però les formes més abundants són les que apareixen a partir de la segona meitat del segle II o l'època dels Severs: cassoles de les formes Hayes 23 B (fig. IV.131, 1 Mar 1146.58 i 71), Òstia III, 267 (fig. IV.131, 1 Mar 1146.61 i 72), Òstia I, 273 (fig. IV.131, 1 Mar 1146.65), Òstia I, 269 (fig. IV.131, 1 Mar 1146.76) i Hayes 181; les tapadores dels tipus Òstia I, 261 (fig. IV.131, 1 Mar 1146.56 i 64) i Òstia I, 262 (fig. IV.131, 1 Mar 1146.59 i 74); i una tassa de la forma Hayes 131. També africà és un gran bací o gibrell de pasta molt porosa i groga que probablement tindria un ús no culinari. Es tracta d'una forma Uzita 2 o bé el tipus 21A de Bonifay (2004: 262) amb grans parets verticals que s'exvasen a la part alta marcada a l'interior per una carena (fig. IV.131, 1 MAR85 1146.2). Cronològicament, es produeix al final del segle II i fins a mitjan del III dC. És una forma esporàdicament exportada com prova aquesta troballa.

La ceràmica reductora de cuina altimperial és abundant i està ben representada en les formes clàssiques i també en alguna d'excepcional. Es tracta de 27 individus entre els quals destaquen les olles amb i sense coll dels tipus ERW 1.2 (fig. IV.132, 1 Mar 1146.88 i 91) i ERW 1.3 (fig. IV.132, 1 Mar 1146.103 i 106), respectivament; l'olleta sense restes de foc de la forma ERW 1.4 (fig. IV.132, 1 Mar 1146.100 i 102); les tapadores de la forma ERW 1.7; les cassoles de la forma ERW 1.1 (1 Mar 1146.86) i les gerres de la forma ERW 1.8. Entre les cassoles sorprèn l'aparició d'un exemplar sense graó intern que és el tret formal típic d'aquestes cassoles (fig. IV.132, 1 Mar 1146.89). Un recipient molt similar aparegué als estrats de la claveguera però no és habitual en l'estratigrafia de la ciutat. Per últim, cal destacar l'aparició d'una ampolla de coll estret no documentada fins al moment a la ciutat. Es tracta, probablement, d'una variació tardana de la forma ERW 1.8, però amb modificacions respecte al model altimperial (fig. IV.132, 1 Mar 1146.105). La pasta és la típica descrita per Reynolds (1993: 95), però l'ampolla presenta un panxa baixa amb coll estret i una ansa no funcional amb decoració helicoidal enganxada sobre l'ansa funcional. Cronològicament l'hem de situar al segle III a l'espera que altres contexts puguen aportar més llum sobre aquest tema.

El grup de ceràmica comuna de cocció oxidant és considerable, amb 37 individus, entre els quals destaquen majoritàriament gerres, ampolles i gibrells (fig. IV.135). Hi ha 22 formes tancades de les quals 19 són gerres del tipus Gr. I *Urceus* i les altres tres són ampolles del tipus Gr. II *Lagoena*. Entre les primeres apareixen les variants de segles anterior amb motllura i graó intern per a tapadora (fig. IV.133, 1 Mar 1146.5, 20, 34) i motllura doble amb o sense graó intern (fig. IV.133,

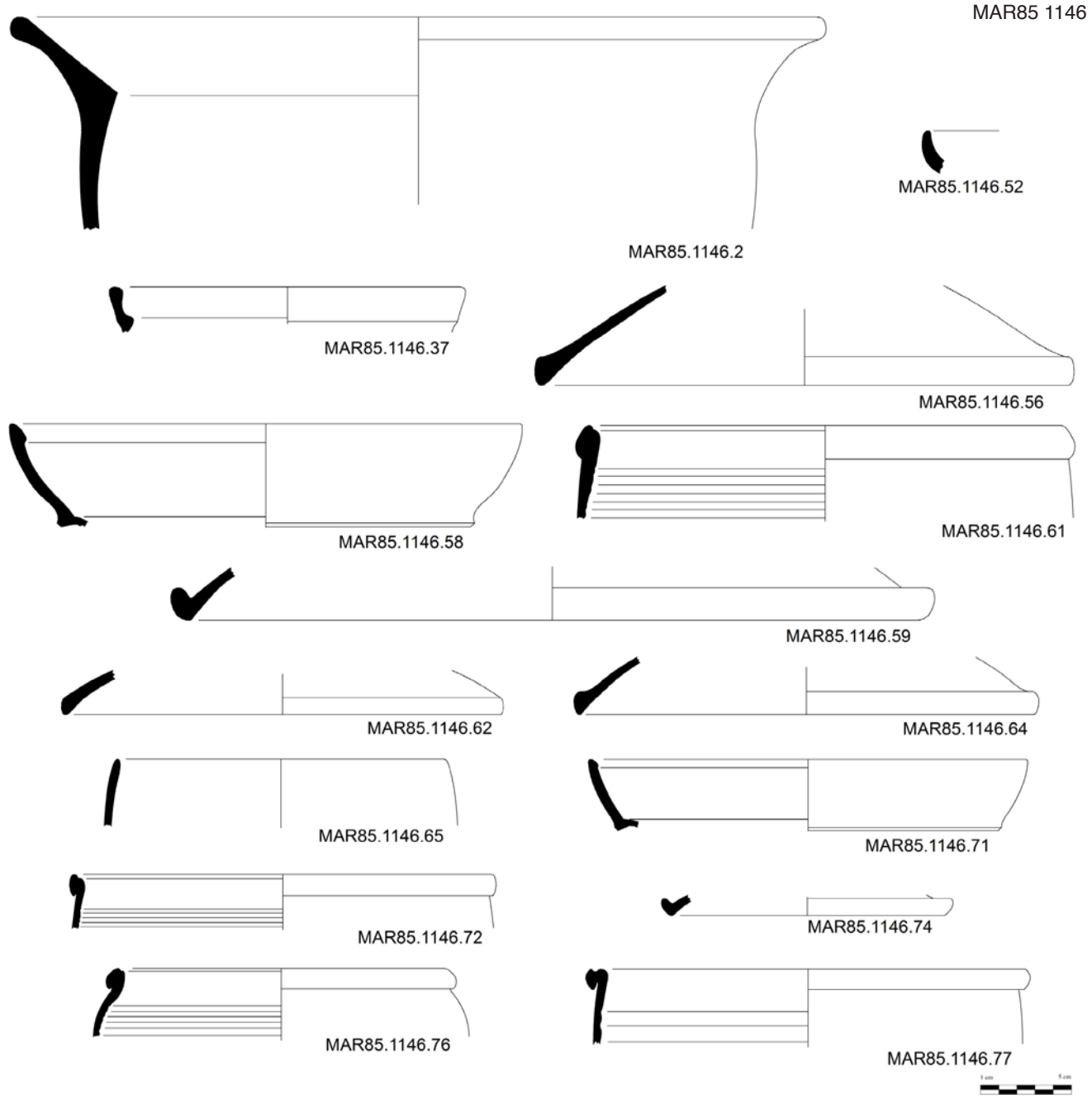

Fig. IV.131. Material ceràmic africà procedent de l'estrat de descàrrega de la *cloaca* UE 1146 de l'excavació del carrer del Mar núm. 19.

1 Mar 1146.7 i 21), però ara apareixen formes evolucionades que tendeixen a la desaparició del graó intern (fig. IV.133, 1 Mar 1146.28), als colls amples (fig. IV.133, 1 Mar 1146.9 i 12) i vora vertical arrodonida a l'exterior (fig. IV.133, 1 Mar 1146.13 i 16). Aquesta evolució inclou també el desplaçament de la panxa des de la part central a la part més baixa, com s'observa en l'exemplar de gerra de boca trilobulada que aparegué complet en aquesta unitat (fig. IV.133, 1 Mar 1146.114). Les ampolles documentades són tres exemplars complets de Gr. II *Lagoena* (fig. IV.133, 1 Mar 1146.85, 107 i 154) amb cos amb panxa alta, coll alt, estreta amb motllura a la vora i ansa en forma de cinta. Entre els recipients oberts hi ha un morter de vora triangular (fig. IV.134, 1 Mar 1146.22) i 15 grans recipients oberts del tipus bol o fruiter, de la forma Gr. IV.1 *Paropsis*, entre els quals podem diferenciar quatre classes: amb vora reentrant i motllura amb canaletes a l'exterior (fig. IV.134, 1 Mar 1146.11 i 18); amb perfil en S i vora exvasada (fig. IV.134, 1 Mar 1146.10, 26 i 31); amb ala voltejada a l'exterior que s'assembla molt a un *lebes* (fig. IV.134, 1 Mar 1146.36 i 3); i per últim, recipients més baixos amb carena alta i vora reentrant a cavall entre la *paropsis* i el *lanx* (fig. IV.134, 1 Mar 1146.32 i 6 i 15). També hi ha tres vores d'ala horitzontal de recipients d'ús domèstic, del tipus Gr. VII *Pelvis* (fig. IV.134, 1 Mar 1146.1, 19 i 23).

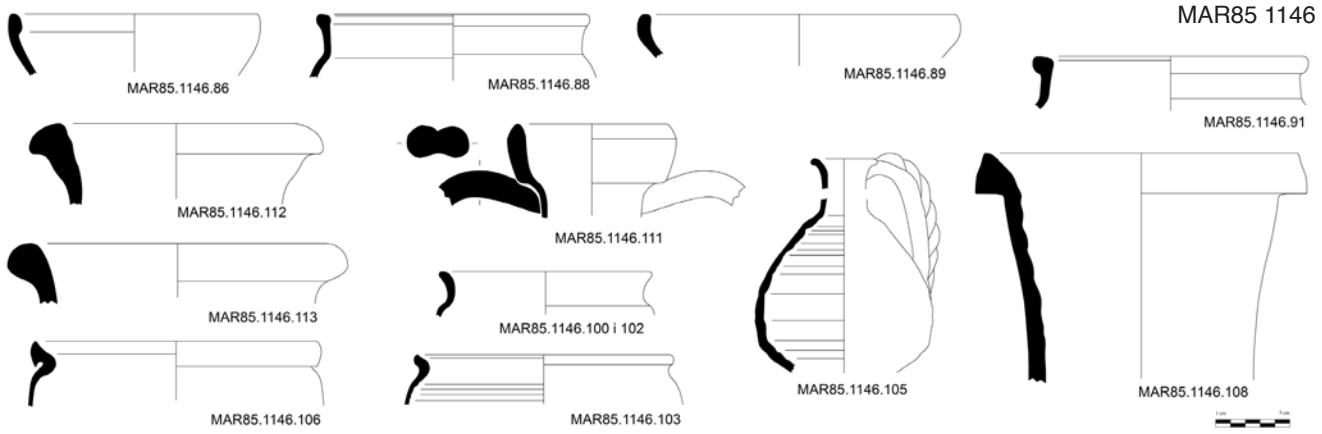

Fig. IV.132. Material ceràmic procedent de l'estrat de descàrrega de la cloaca UE 1146 de l'excavació del carrer del Mar núm. 19.

El grup de les àmfores és escàs, cosa lògica si tenim en compte les dimensions que poden tenir les àmfores i com d'estreta era la claveguera. Tanmateix tenim un nombrós grup de pastes de diferents procedències: itàliques, africanes, hispàniques, però sobretot, tarraconenses i bètiques, a més d'alguns fragments d'àmfores indeterminades entre les quals destaca una que recorda les orientals sense ser-ho (fig. IV.132, 1 Mar 1146.111). Entre les tarraconenses s'han identificat una del tipus Gal·la 4, una Dressel 2/4, i una possible imitació de Beltrán IIB (fig. IV.132, 1 Mar 1146.112). Entre les àmfores bètiques hi ha una Beltrán IIA (fig. IV.132, 1 Mar 1146.108) i una Dressel 20 (fig. IV.132, 1 Mar 1146.113).

IV.7.4. CONCLUSIONS

Vista la varietat de material ceràmic procedent de l'amortització de la *cloaca*, podem establir una cronologia de mitjan del segle III per a l'inici del taponament. Probablement, el rebliment s'allargués durant tota la segona meitat del III mentre estava en ús però sense manteniment ni neteja quan portava aigües residuals que arrossegaven, entre altres, aquests materials ceràmics. El que sembla indubtable és que els últims estrats, els situats a major altura, que taponen la totalitat de la claveguera daten de la segona meitat del segle III dC.

També donem aquesta cronologia a l'estrat que s'ha interpretat com el desguàs de la *cloaca* que, probablement, desembocava en un barranc. Aquest estrat conté algunes peces de TSH que presenten perfils evolucionats, lluny de les formes clàssiques, i que són més exvasades i obertes que podrien datar-se cap a l'inici del segle III.

Amb això i tot, no s'han documentat formes hispàniques pròpies de la producció avançada (*circa* 250-*circa* 330) o tardanes (*circa* 330-*circa* 380) (Paz Peralta 2008: 506). Hi ha també algunes peces de TSA A de formes clàssiques i de més tardanes, TSA A/D i TSA C, encara que considerem com a intrusió un fragment de la forma Hayes 53 datada en el segle IV. No apareix TSA

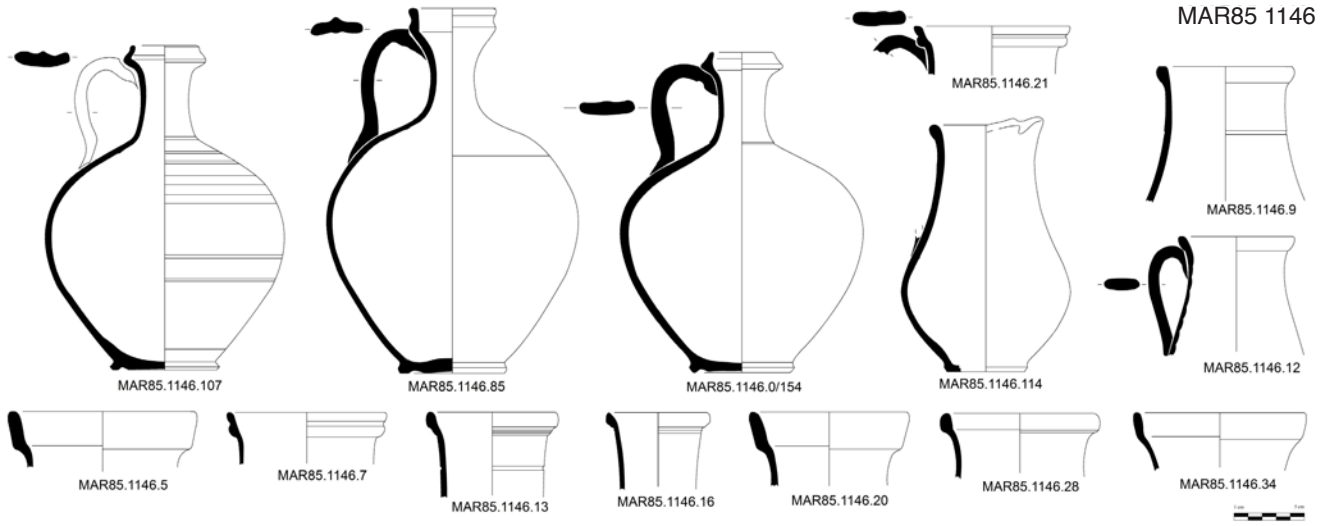

Fig. IV.133. Material ceràmic procedent de l'estrat de descàrrega de la cloaca UE 1146 de l'excavació del carrer del Mar núm. 19.

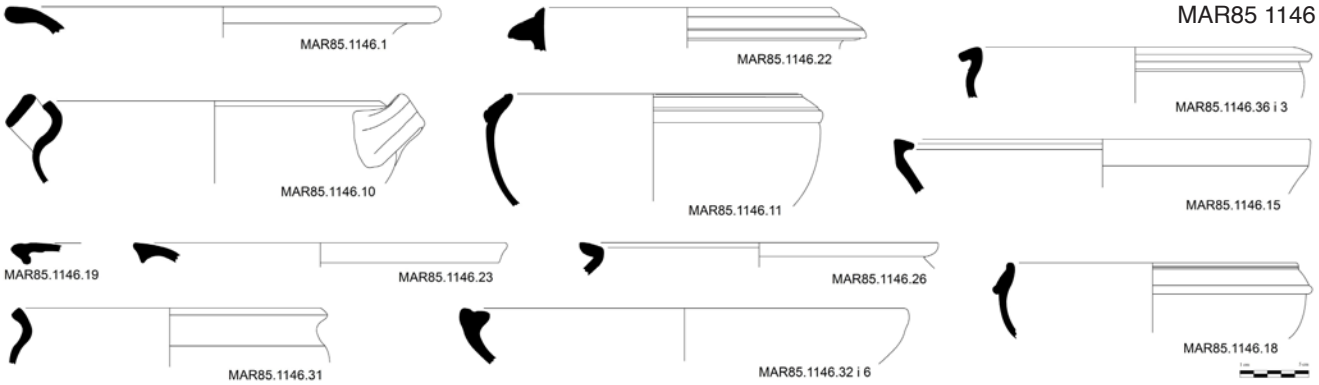

Fig. IV.134. Material ceràmic procedent de l'estrat de descàrrega de la cloaca UE 1146 de l'excavació del carrer del Mar núm. 19.

Fig. IV.135. Conjunt de ceràmica comuna i llàntia aparegut en l'estrat identificat com a nivell de descàrrega de la cloaca.

D. Tampoc no apareixen les formes evolucionades de les cassoles Hayes 23 i Òstia III, 267 d'africana de cuina (Bonifay 2004: 224). Resten absents les olles de parets baixes reductores de cuina de procedència murciana, *fabric* 7 (Reynolds 1993: 148 i 152), les cassoles a mà/torneta de procedència alacantina documentades en el segle IV dC i les importacions de les illes centrals del Mediterrani datades entre el IV-VI dC (Fulford i Peacock 1984: 167).

El taponament d'aquesta *cloaca* exemplifica el procés d'estancament urbà que experimentà la ciutat al segle III dC, quan se n'observa una reducció de la superfície habitada. Aquest estancament s'intueix ja des de mitjan del segle III en algunes zones de la *urbs*, com demostra l'estudi de la ceràmica de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

Alguns autors han associat l'abandonament de la xarxa de clavegueram que es detecta en altres punts del perímetre urbà amb aquest període de crisi (Ribera i Romaní 2011: 338). En altres punts de la ciutat, durant la segona meitat del segle III dC es documenten processos violents de destruccions i incendis (Ribera i Jiménez 2012: 10; Jiménez, Ribera i Rosselló 2014: 269) junt a algun episodi d'ocultament de tresors (Ribera i Salavert 2005: 141).

IV.8. TERRISSERIA DE L'AVINGUDA DE LA CONSTITUCIÓ NÚM. 58 (2 CONST 58)

IV.8.1. EXCAVACIÓ

Al nord del riu Túria, a l'Avinguda Constitució núm. 58 es va identificar l'únic forn de ceràmica comuna romana de l'època imperial aparegut fins al moment a la ciutat de València. La zona quedava a 1200 m de l'antiga ciutat romana, en una zona deshabitada, tot i que excavacions recents posen de manifest l'existència d'una àrea funerària en les immediacions (Algarra 2001; Máñez 2002; Serrano i López 2005 i 2008; Serrano 2007-2011). El 2006 es començà a excavar el solar on s'identificaren deu pous circular reblits, alguns d'ells amb material ceràmic ibèric i romà de final del segle II aC. Aquestes tasques no es pogueren finalitzar cosa que motivà la segona intervenció, en la qual es centrarà aquest capítol. L'any 2007 es realitzà la segona campanya d'excavació dirigida per Erique Ruiz i Juan Vicente Salavert, on s'identificaren diferents elements associats a una terrisseria de l'època imperial (Huguet *et alii* 2008; Ruiz i Salavert 2012) (fig. IV.136). No aparegueren restes de l'època tardoantiga. En època islàmica la zona tingué una utilitat agrària i de captació d'aigües amb la construcció de profunds pous hidràulics que quedaren inutilitzats per un desbordament del riu Túria atés als estrats de l'excavació. La zona no s'urbanitzà amb l'arribada dels conqueridors cristians, però s'hi ha detectat fosses dels segle XIII que indiquen una freqüentació esporàdica. En l'època baix medieval i moderna, probablement, foren terres de conreu fins a la urbanització definitiva de la zona a final de la dècada del 1920 o principi del 1930 (Ruiz i Salavert 2012: 51).

IV.8.2. ESTRATIGRAFIA

La terrisseria de l'època imperial

En la zona sud-oest del solar aparegué la part inferior del forn amb la seua cambra de combustió (UE 2044) i les restes de la seua cimentació (UE 2053) que sustentarien la part sobreelevada del forn (fig. IV.137). També aparegué una fossa (UE 2070) on es dipositaren els rebutjos de cocció del forn (fig. IV.138). Malauradament no va poder ser excavada en la seua totalitat ja que quedava dins del tall oest de l'excavació i les mesures de seguretat no ho permetien.

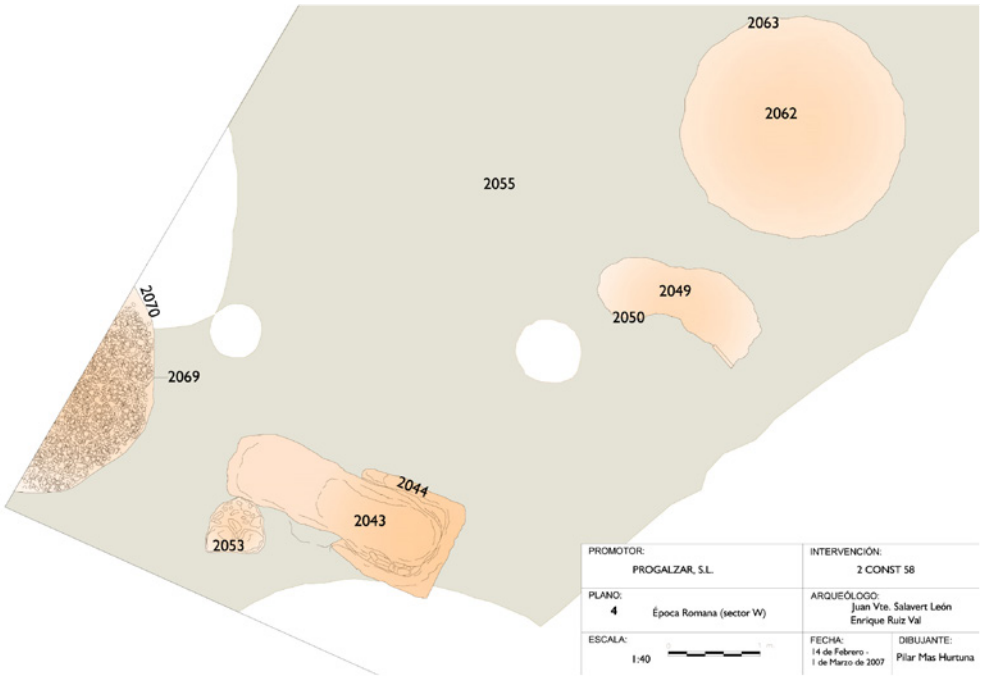

Fig. IV.136. Nivells romans de l'excavació d'Avinguda de la Constitució núm. 58 on s'observa la planta del forn de ceràmica comuna i la fossa amb el rebuig d'una fornada fallida (Ruiz i Salavert 2012).

Les restes del forn indiquen una forma allargada amb orientació NO-SE disposades directament sobre la terra estèril (UE 2003). Es podia identificar la zona de càrrega, amb una amplària màxima de 0,53 m, i la cambra de combustió, de 0,70 m de distància, i una longitud màxima conservada de 2,28 m. El cos de la cambra de combustió presentava forma oblonga, del tipus A, probablement A1 (Coll 2000) o II de Cuomo de Caprio (1972) i una longitud aproximada d'1,20 m. El nivell d'amortització d'aquesta estructura (UE 2043) estava compost per restes de tovots de la mateixa cobertura del forn i restes ceràmiques del material que s'hi produïa, entre el qual destaca una màscara ceràmica amb trets humans, única en el repertori ceràmic valencià.

Amb la utilització del forn es va formar un estrat d'ús o freqüentació (UE 2055) que probablement era el resultat de l'extracció del sediment original (UE 2042) d'argiles per a l'adequació i erecció del forn o per a la fabricació de ceràmica. L'aprovisionament d'argila a les immediacions dels forns de l'època romana queda provada amb l'estudi del taller de llànties de Porta Nocera (Reg. I, insula 20) a Pompeia (Cerulli 1977: 55), on s'extreien les primeres matèries del recinte contigu, el jardí de la *caupona* del gladiador, amb el qual devia formar una única unitat productiva (McCallum i Peña 2010: 231).

Junt al forn hi havia una cimentació de forma quadrada (UE 2053) formada per dues fileres arrasades de maçoneria travada amb cal i una rasa (UE 2054) que probablement sustentarien una estructura vertical o similar per a poder cobrir la zona de treball de 62/64 cm de longitud per 34/37 cm d'alçat.

Com ja hem vist, el perfil oest de l'excavació tallava per la meitat una estructura negativa circular de 2,55 m de diàmetre i entre 0,9 i 0,39 m de profunditat identificada com una fossa (UE 2070), colgada per abundantíssim material ceràmic producte d'una cocció fallida (UE 2069) presumiblement del forn (UE 2044).

Durant el procés d'excavació s'identificaren dues petites fosses més (UUEE 1050, 1062 i 1063) colgades majoritàriament per material ceràmic constructiu, i en menor mesura, ceràmica comuna de cocció oxidant que no han sigut incloses en l'estudi per l'exigüitat de material recuperat ja que a més de ser escàs presenta pocs fragments susceptibles de ser inventariats.

IV.8.3. MATERIAL CERÀMIC

La terrisseria de l'època imperial

La UE 2069 presenta una major concentració de ceràmica ja que es tracta del material de rebuig del forn 2044 o d'algun altre proper (fig. IV.139; quadre IV.20; Annex 1, quadre 21). Majoritàriament es tracta de ceràmica comuna de cocció oxidant (91 % del total ceràmic), però també s'ha identificat, la producció d'àmfores. A més, s'enregistraren àmfores (2,2 %), ceràmica africana de cuina (1,5 %), llànties (1,5 %) i escassament ceràmica reductora de cuina, TSH, TSA A i ceràmica vidriada romana (0,7 % cadascuna de les produccions).

La pasta d'aquestes ceràmiques presenta tonalitats que varien del taronja al ocre/beix, arribant fins al groc. La seua consistència és blaneta, tova, poc compacta i porosa, amb desgreixants fins però molt abundants, majoritàriament calcaris, de color blanc, però també grisos, i en menor mesura, brillants. Les superfícies, allisades i de la mateixa coloració variant que la pasta, són de tacte sabonós, excessivament toves i es desfan i taquen les mans en tocar-les. Els desgreixants són visibles en superfície. Probablement, aquestes ceràmiques es desfan per una mala cocció a baixa temperatura, per la qual cosa la pasta no assolí el grau de duresa desitjable. Tant és així, que solament amb una mica de pressió els fragments es trenquen.

Tots els recipients, excepte una àmfora, són ceràmiques comunes d'ús domèstic per a emmagatzematge, transport, preparar o servir aliments (fig. IV.140). En cap cas s'ha documentat ceràmica de cuina o recipients per a posar-se al foc, demanda que vindria satisfeta pels productes africans (Bonifay 2004; Hayes 1972; Marín 1995: 163; Aquilué 1985 i 1987) i per la ceràmica regional reductora de cuina (Reynolds 1993: 95; Huguet

Fig. IV.137. Detall del forn durant el procés d'excavació (Ruiz i Salavert 2012).

Fig. IV.138. Detall de la fossa i el seu reblit identificat com rebutjos de cocció del forn (Ruiz i Salavert 2012).

2012: 450). Entre les formes presents estan representades una bona part de les tancades de l'època romana. Les més abundants són les gerres i alfàbies (*urcei/urceoli*) de cos globular, coll diferenciat, anses acintades i vora arrodonida amb motllura interior i exterior. Tipològicament es poden identificar amb les formes Gr. I de vora motllurada i graó interior (fig. IV.140, 2 Const 58 2069.2) i amb doble motllura a l'exterior (fig. IV.140, 2 Const 58 2069.3 i 4) trobades als pous votius 4 i 1 de l'Avinguda del Furs a Llíria (Escrivà 1995: 173). Aquests recipients serviren per a la contenció de líquids i, en el cas de les formes amb la boca més ampla, possiblement també per a fruites, olives, fruits secs i altres aliments de dimensions reduïdes.

Les ampolles, formes tancades de coll estret del tipus *lagoena*, són de dos tipus: de vora triangular, Gr. II.2.2 (fig. IV.140, 2 Const 58 2069.5), i de vora arrodonida amb paret vertical, Gr. II.2.1 (fig. IV.140, 2 Const 58 2069.6). Com la forma anterior, servia per a contenir líquids com aigua, vi i altres.

En menor mesura apareixen formes obertes de grans dimensions com les tipus *pelvis*, Gr. VII (fig. IV.140, 2 Const 58 2069.7), o *lebes*, Gr. VI (fig. IV.140, 2 Const 58 2069.9), o més xicotets com els plats Gr. IV *catinus/catillus* (fig. IV.140, 2 Const 58 2069.10). Les tipus *pelvis* s'han identificat com recipients d'ús domèstic i per a la higiene personal. Presenten una base el·líptica i un cos troncocònic lleugerament exvasat amb un ala horitzontal. Per la seua banda, Annecchino (1977: 109) a l'estudi de la ceràmica comuna de Pompeia identificà les *pelvis* com a recipients de grans dimensions, cos globular o còncau amb vora diferenciada que pot presentar bec o no, és a dir, el que ací s'han designat com a *paropsis*. Pel que fa a l'ús, a més d'un ús domèstic són aptes per a la transformació d'aliments.

Les formes obertes més xicotetes corresponen a plats baixos de parets còncaves i llavi arrodonit a l'exterior que serviren per a la contenció d'aliments o per a servir-los a la taula.

A més apareixen copes o gotets, Gr. III *Calix*, entre els quals destaquen diversos fragments que presenten una decoració de fulles de pinya o peduncles (fig. IV.140, 2 Const 58

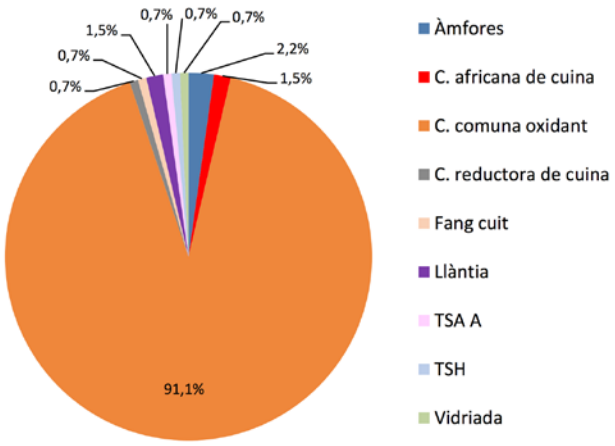

Fig. IV.139. Percentatges de la ceràmica de l'excavació Avinguda de la Constitució núm. 58.

Quadre IV.20. Percentatges de la ceràmica de l'excavació Avinguda de la Constitució núm. 58.

Produccions	2043	2069	Total	%
Àmfores		3	3	2,2 %
C. africana de cuina	1	1	2	1,5 %
C. comuna oxidant	12	111	123	91,1 %
C. reductora de cuina	1		1	0,7 %
Fang cuit		1	1	0,7 %
Llàntia	2		2	1,5 %
TSA A	1		1	0,7 %
TSH	1		1	0,7 %
Vidriada		1	1	0,7 %

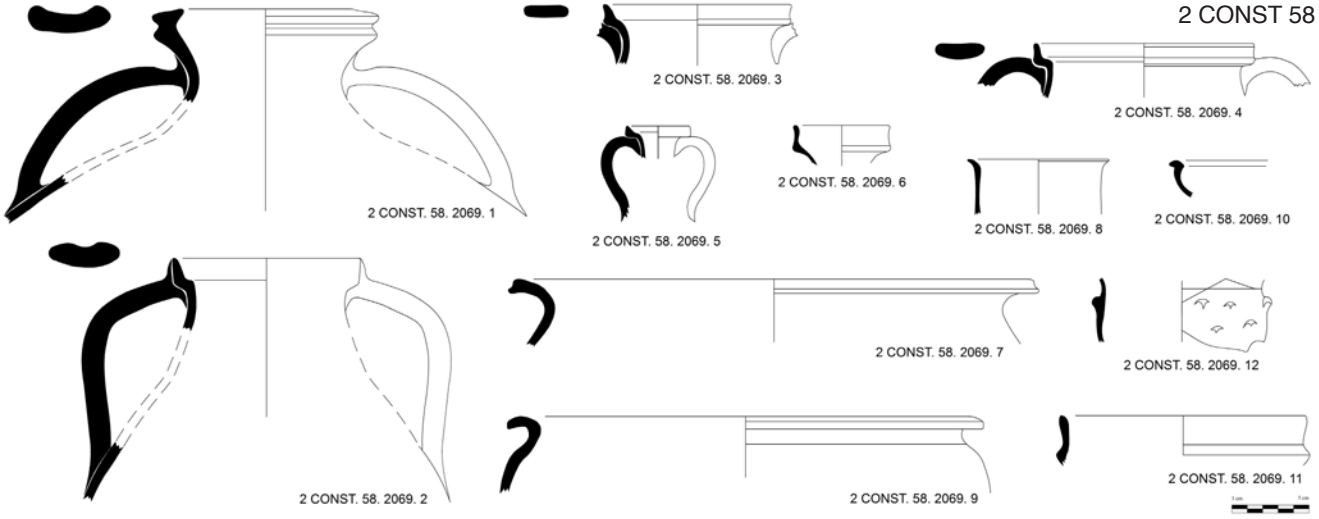

Fig. IV.140. Formes ceràmiques produïdes al forn terrisser de l'excavació Avinguda de la Constitució núm. 58.

2069.12). Aquestes copes són de cos arrodonit i decorat amb la part superior vertical i sense decoració. Aquesta decoració, concentrada en la zona del central i baixa del cos, imita clarament les formes de ceràmica de parets fines, decorades amb aquest motiu, produïdes entre el 40 i 80 dC (Mayet 1975: 79; López Mullor 1989: 201). A més, hi ha altres dos tipus de copa que fabricà el forn en gran nombre: una de fines parets verticals amb vora exvasada (fig. IV.140, 2 Const 58 2069.8) i l'altra amb carena al cos, parets concavoconvexes i vora arrodonida (fig. IV.140, 2 Const 58 2069.11). Les tres formes de copa servirien per a contenir líquids i beure.

Apareixen també diversos fragments, que no corresponen a un mateix recipients però que són ben interessants (fig. IV.141, i IV.142): *arulae* votives d'ús domèstic (fig. IV.141, 2 Const 58 2069.13). Hi ha dues cantonades de forma quadrangular emmarcades per filets horitzontals i amb decoració vegetal al centre. La seua secció permet deduir que seria de forma quadrangular probablement buida a l'interior i sense paret de tancament en la base. Tot i això no hi ha cap exemplar complet.

Un element similar aparegué a l'excavació de la Plaça del Negret (Albiach 1990), de pasta molt més compacta entre rosada i groguenca. Un altra fragment d'aquesta mena de peces aparegué en l'*ustrinum* de la necròpoli del carrer Sant Vicent que comentarem en el capítol corresponent. No sabem si aquestes dues peces procedirien també de la terrisseria de l'Avinguda Constitució núm. 58, però queda palès que les àrules eren una forma utilitzada a *Valentia*.

Pel que fa a les àmfores, es trobà un ansa bífida d'àmfora del tipus Dressel 2/4, s'ha recuperat la part superior d'una xicoteta àmfora (fig. IV.140, 2 Const 58 2069.1) la forma de la qual sembla imitar les produccions tarraconenses de petits recipients de base plana dels segles II i III dC, entre les formes Oberaden 74 i Gal·la 4 (López Mullor i Martín 2008: 707). Entre les produccions de la Lusitània hi ha una altra forma, derivada de la Dressel 28, de final del segle I i principi del segle II dC, que és a la que tipològicament més s'assembla (Fabiao 2008: 735 i 736).

Cal destacar també l'aparició d'una màscara de ceràmica quasi completa a l'estrat que amortitzava el forn (fig. IV.143). Es tracta d'una màscara humana que clarament té un defecte de cocció, com la resta de ceràmiques comunes que hem esmentat. Presenta trets grotescs i arrela en antigues tradicions difoses en tot el Mediterrani amb un especial desenvolupament a les zones púniques (Bernal *et alii* 2005), hel·lenístiques i romanes (Bernabó 2001). Aquest tipus de màscares s'identifiquen amb el sàtir de les representacions de teatre còmic popular, però també tenen caràcter apotropaic i protegien contra el mal d'ull per la qual cosa decoraven els pòrtics o els jardins de les cases a mode d'*oscila* (Petit i Santoro 2007: 19).

Les representacions d'aquest sàtirs són abundants tant en les decoracions ceràmiques com en la pintura. De les primeres en tenim bons exemples als País Valencià en una llàntia de l'abocador del Negret (Huguet 2006: 371) i els personatges dansarins representats en la TSI del jaciment de Las Cabrillas a l'interior de Castelló (Huguet 2010: 222). A la mateixa ciutat de València es trobaren fragments de màscara de ceràmica a les excavacions dels Banys de l'Almirall (Blasco *et alii* 1991: 186) i a l'abocador del Negret, ambdues amb característiques molt similars. En l'època romana són uns elements freqüents i es poden trobar exemples des del *limes* germànic fins a Pompeia.

Tornant a l'Avinguda de la Constitució núm. 58, curiosament, en la mateixa unitat que es trobà la màscara aparegué una llàntia decorada amb una màscara teatral (fig. IV.144, 2 Const 58 2043-snº). Probablement, com la major part del material, es tracte d'un defecte de cocció del forn i tipològicament respon a la forma C VII 1, var. B de la catalogació de Bussière (2000: 26), IXA de Deneauve (1969: 208), Dressel 5 A i el tipus H de Bailey (1980: 237). Presenta un canal tancat i el bec arrodonit propi de les llànties de la segona meitat del segle I dC que perduren durant tot el II dC i principi del III dC. La decoració de màscares en les llànties és sobradament coneguda i com exemples poden citar les d'Arles (Robin 2000: 81), Fos (Rivet 2003: 92) i *Carthago* (Deneauve 1969: Pl. XCIII) entre altres.

Al nivell de circulació es trobaren dues llànties defectuoses més. Malauradament no es pot veure la decoració del disc però, es reconeix que pertanyen al tipus C III 1, var. B de Bussière, Bailey H, de la mateixa cronologia que l'anterior.

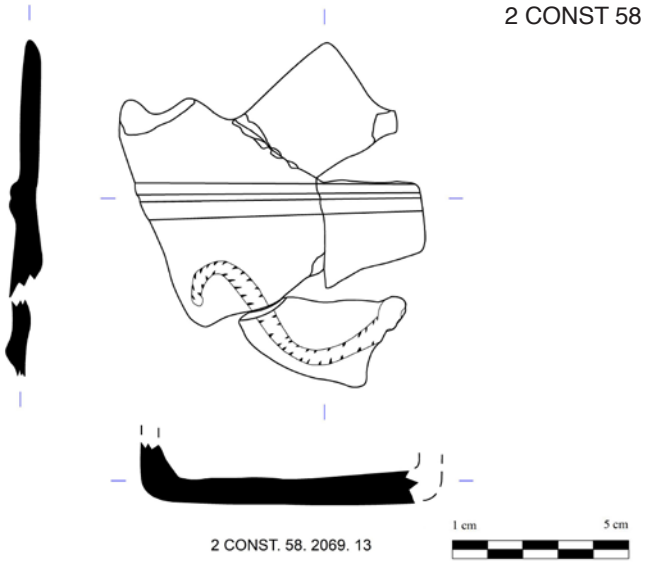

Fig. IV.141. Larari ceràmic produït al forn terrisser de l'excavació Avinguda de la Constitució núm. 58.

Fig. IV.142. Larari ceràmic del forn de l'excavació Avinguda de la Constitució núm. 58.

A mena de resum podem dir que el forn o altres possibles forns propers fabricaren ceràmica comuna amb un repertori formal reduït i estandarditzat: gerra, ampolla, *pelvis* o *lebes*, plat i copa. Eren formes útils que presentaven poques modificacions morfològiques amb el pas del temps, ja que responien perfectament a les necessitats per a les que foren creades i per la seua pròpia natura, com a recipients utilitaris, no estaven subjectes a les modes i tendències que s'observen en la vaixella fina. Açò dificulta la datació precisa de la ceràmica comuna. Tanmateix, en aquest cas s'han pogut datar les unitats a les que ens referim entre final del segle II i principi del segle III dC pel material associat entre el qual destaquen les cassoles africanes Hayes 23B i Òstia III, 267, una copa de la forma 8 de TSH, possiblement de final del segle II, una àmfora del tipus Dressel 2/4, les àmfores variants de Dressel 28 i les llànties imperials.

IV.8.4 CONCLUSIONS

Els recipients descrits corresponen a formes bàsiques molt difoses al món romà que denoten uns hàbits culinaris comuns per tota la Mediterrània, ja que la similitud entre els recipients d'ús comú és significativa, si bé trobem modificacions en les diferents variants de gotets, plats o en les *pelvis*. Probablement el forn també produí llànties, màscares i àrules que són cada vegada més habituals en contextos romans de la ciutat de *Valentia*.

El forn estava situat a 1200 m del recinte urbà de *Valentia* de l'època imperial i a 400 m de la zona de necròpoli situada al nord del Túria, per la qual cosa no seria d'estranyar que la major part de la producció d'aquesta *figlina* estigués destinada a abastir el mercat urbà. Les terrisseries solien estar situades fora de la ciutat ja que el fum, la calor i els sorolls que produïen eren perjudicials per a la salut i molestes per als ciutadans, però a més s'evitava així un alt risc d'incendis a la ciutat. Diferents lleis romanes, com per exemple la *Lex Ursonensis* atorgada a Osuna, prohibien expressament la ubicació

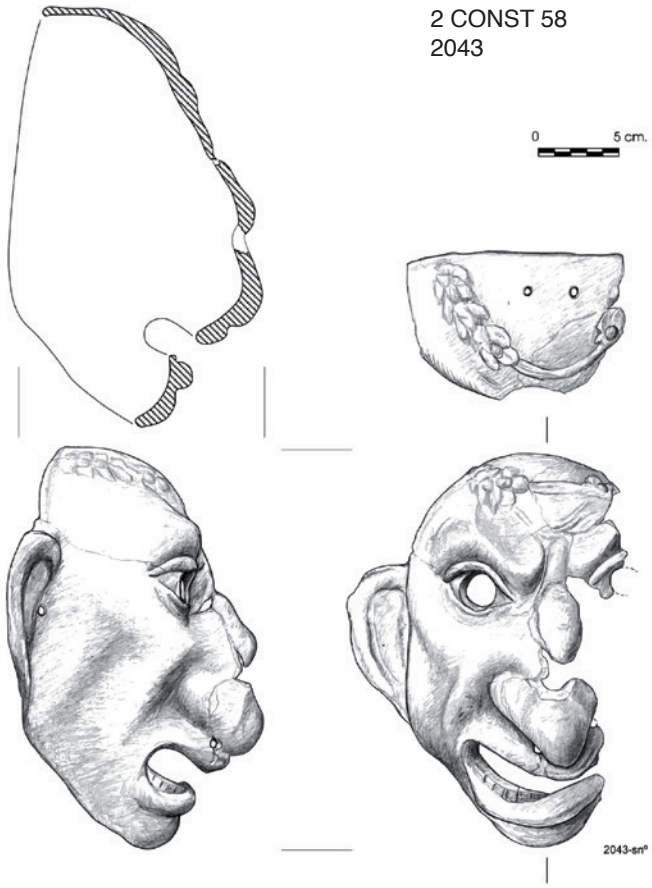

Fig. IV.143. Màscara teatral ceràmica procedent de l'estrat d'amortització del forn ceràmic de l'Avinguda de la Constitució núm. 58 (P. Mas).

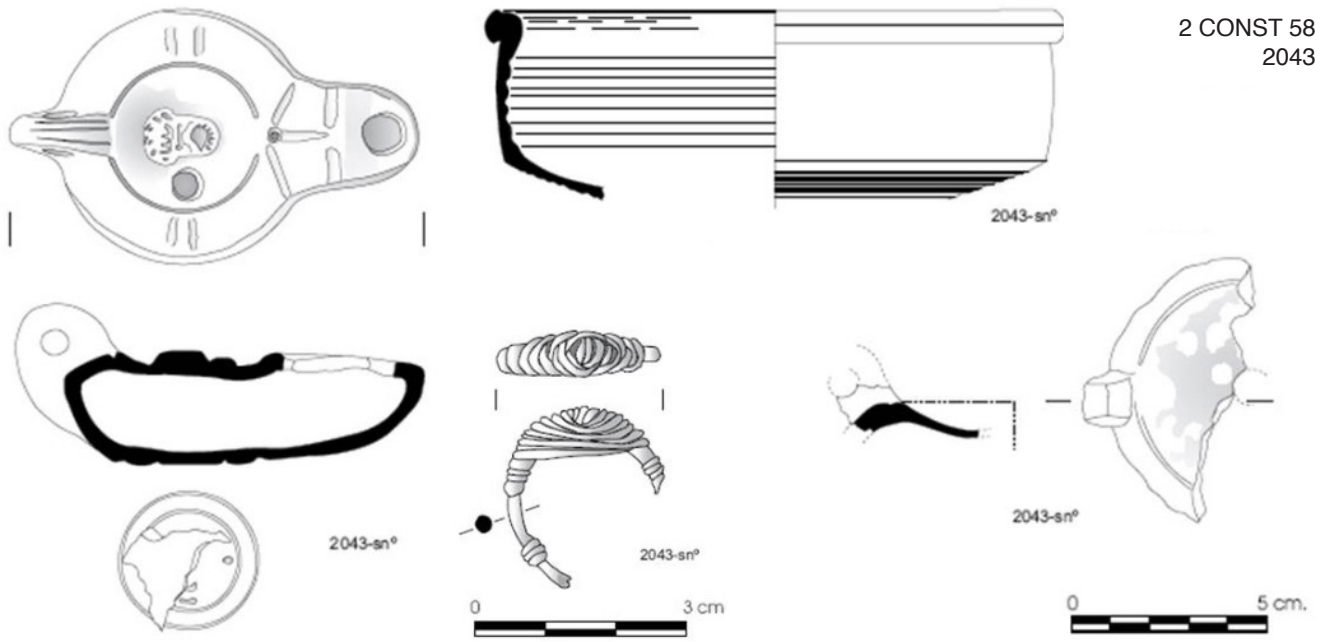

Fig. IV.144. Material ceràmic i metàl·lic procedent de l'estrat d'amortització del forn ceràmic de l'Avinguda de la Constitució núm. 58 (P. Mas).

intramurs d'aquest tipus de tallers. En el cas que ens ocupa, la terrisseria de l'Avinguda de la Constitució núm. 58 complia aquesta norma en trobar-se en una zona propera a la ciutat amb un espai suficient per a les necessitats de la producció i s'evitaven els possibles incendis.

De fet, es tracta del forn de ceràmica comuna de l'època imperial més proper a *Valentia* documentat fins al moment (fig. IV.145). Es coneix un forn de final de l'època republicana a la mateixa plaça de l'Almoina que va produir *vasa potoria*, gotets per a beure probablement relacionats amb el temple d'*Asklepios* situat ben a prop, en un moment en què la ciutat no havia estat encara reconstruïda després de la destrucció pompeiana (Ribera i Marín 2005: 21). Un altre forn probablement també de ceràmiques de parets fines i cronològicament coetani al de l'Almoina, o immediatament posterior, fou documentat a l'excavació de la plaça Cisneros/Sabaters, junt a altres tallers artesanals per a la fundació de metalls (Serrano Marcos 2000c: 11).

La resta de forns coneguts ja de l'època imperial estan associats a vil·les rurals situades a uns 10 km de la ciutat de *Valentia*: l'Hort de Pepica a Catarroja (García-Gelabert 1999 i 2005), en el qual es fabricaren elements constructius, àmfores i ceràmica comuna fins a final del segle I dC; els diferents forns de producció d'àmfores, elements constructius i ceràmica comuna excavats a Paterna (Mesquida i Villaroel 2003) que daten del segle I dC; la Llobatera a Riba-roja (Miramón i Porcar 1988: 183) que elaborà ceràmica comuna i *tegulae* al segle III dC. Tots aquests forns produeixen formes de ceràmica comuna molt similars a les de l'Avinguda de la Constitució núm. 58, entre les quals destaquen gerres, ampolles, plats, bols, copes i tapadores.

Tanmateix, cal destacar que, tot i ser l'únic forn excavat que produïa ceràmica comuna de cocció oxidant presumiblement per a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial, no degué ser l'únic existent ja que el volum d'aquesta producció en les excavacions urbanes sol tenir un molt elevat percentatge en comparació a la resta de produccions. A més, l'estudi acurat de les peces dipositades als magatzems municipals, indica que la varietat de centres productors seria ampla encara que tots realitzarien uns recipients formalment semblants.

La inexistència d'altres centres terrissers als voltants de *Valentia* potser respon a processos de destrucció antiga, o potser, encara hem d'esperar l'aparició d'algun altre forn en futures excavacions.

Fig. IV.145. Detall del moment d'excavació de la fossa que contenia el rebuig de la cocció fallida d'un forn ceràmic (Ruiz i Salavert 2012).

IV.9. NECRÒPOLI OCCIDENTAL (1 MIS/2, 3 i 4 CAÑ/1 PALO)

IV.9.1. EXCAVACIÓ

La necròpoli occidental va ser identificada en la dècada dels 90 a partir de les excavacions practicades en la zona oest de la ciutat fora del recinte urbà, on es confirmà l'existència d'una àrea funerària en ús des de l'època republicana fins al segle IV dC. Les intervencions que aportaren major informació foren les realitzades als solars situats al cantó del carrer Cañete amb el carrer Quart i al carrer Verge de la Misericòrdia. En aquest treball tractarem també la intervenció del carrer Palomar núm. 12 per les interessants troballes de ceràmica comuna.

És una de les necròpolis més estudiades de la ciutat de *Valentia*, en la qual s'han trobat més de 124 enterraments de l'època republicana, 119 de l'època imperial, set *ustrina* i cinc cenotafis (García-Prósper *et alii* 2010: 233). Recentment ha estat objecte d'una tesi doctoral per part d'Elisa García-Prósper (2016), molt completa a nivell analític i antropològic, en la qual s'han estudiat les campanyes d'excavació dels carrers Cañete-Quart, mancant potser la inclusió dels resultats dels carrers Verge de la Misericòrdia o Palomar. L'investigador Manuel Polo (2016) ha realitzat una altra tesi doctoral centrant la seua investigació en el registre osteoarqueològic d'alguns dels individus soterrats en aquesta necròpoli.

En la descripció de les intervencions realitzades seguirem un ordre cronològic. Així, l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia núm. 4 es va iniciar en maig del 1992 i finalitzà en maig del 1993, amb una parada puntual entremig, sota la direcció de Miquel Rosselló.

La troballa més important apareguda durant la realització d'aquesta excavació fou una necròpoli de l'època romana (Rosselló 1993: 22) (fig. IV.146 i IV.147). En l'època baix imperial la zona quedà abandonada i utilitzada solament per a espoliar material constructiu i potser, també aixovars funeraris. No trobem edificacions fins al segle XI, quan s'establiren estructures d'hàbitat al voltant d'un pati. Amb la conquesta catalano-aragonesa la zona quedà abandonada i s'utilitzà com a zona d'abocador, fins que la construcció del nou recinte emmurallat del segle XIV la incorporà al seu interior.

L'any 1996, la segona campanya d'excavació del solar situat a la cantonada del carrer Cañete núm. 4 i amb el carrer Quart núm. 48/50 confirmà l'extensió fins a aquest punt de la necròpoli documentada anteriorment al carrer Verge de la Misericòrdia (Arnau i Guérin 1996). L'excavació es portà a terme entre els mesos de novembre i desembre del 1996 sota la direcció de Pierre Guérin i Beatriz Arnau. Els treballs tragueren a la llum més d'una trentena de tombes de l'època romana tant d'incineració com d'inhumació i una via altimperial relacionada amb la necròpoli (fig. IV.148).

El 1997, al mateix solar es practicà la tercera campanya d'excavacions entre els mesos de febrer i abril sota la direcció d'Elisa García-Prósper i Pierre Guérin (García-Prósper i Guérin 1999). Es continuà amb el registre de l'estratigrafia funerària romana en tres fases: republicana antiga, republicana recent i imperial i també s'amplià el coneixement sobre la via apareguda en la campanya anterior.

La quarta campanya d'excavació es realitzà entre els mesos de febrer i juny de 1998 sota la direcció d'Elisa García-Prósper i Pierre Guérin (García-Prósper i Guérin 2000). Es continuà amb els treballs d'excavació de la necròpoli, documentant-se unes 120 tombes cronològicament emmarcades en les tres fases enregistrades anteriorment.

Hi hagué una cinquena campanya d'excavació dirigida per García-Prósper on s'excavaren els marges de seguretat i aparegueren tombes i incineracions però aquest material no ha sigut inclòs en aquesta investigació.

La intervenció arqueològica practicada al carrer Palomar núm. 12 va ser dirigida per Guillermo Pascual entre els mesos d'abril i juny del 2012 (Pascual 2012). Algunes excavacions anteriors havien donat a conèixer l'existència d'enterraments i incineracions en la zona sud del carrer Quart (Salazar 2006; Ortega 2011). En aquest solar s'identificaren tant incineracions com inhumacions. Els nivells romans quedaren greument afectats per les intervencions posteriors (fig. IV.149). La zona quedà sense urbanitzar des de mitjan del segle III dC fins al segle XII, amb camps de conreu i una sèquia, i no serà fins a l'època almohade quan aparegueren les primeres estructures amortitzades probablement, per una riuada i, posteriorment, afectades per la instal·lació d'una construcció andalusina del segle XIII, també amortitzada al seu torn per una creixcuda del riu. Amb la conquesta cristiana, al segle XIII es documentà la primera casa dels conqueridors, formada per un pati, en la qual es reutilitzen part de les construccions anteriors. Al segle XIV es construí una segona casa sobre la qual es fonamentaren la resta d'edificis posteriors que han arribat fins al moment de l'excavació.

Com a síntesi, podem dir que l'àrea funerària s'establí just després del moment de la fundació de la ciutat, en el 138 aC, en una petita elevació del terreny (Carmona 1990), a uns 750 m del recinte de la *urbs*, probablement en la prolongació del *decumanus maximus*. Les primeres restes antròpiques apareixen dipositades sobre potents estrats sorrencs i llimosos. La fase inicial d'ús, datada en la segona meitat del segle II aC, està estretament relacionada amb la fundació de la ciutat i probablement són els primers pobladors de *Valentia* els que la utilitzaren (García-Prósper *et alii* 2010: 233). D'aquest període s'ha documentat una gran varietat d'enterraments: inhumacions en fossa simple, fosses rectangulars amb nínxol lateral, hipogeus i, en menor mesura, incineracions. Cal destacar la pràctica del ritual de la *Porca Praesentanea* (García-Prósper *et alii* 2010: 240), on el difunt era soterrat amb un o més caps de porc senglar, a més de l'aixovar funerari, constituït per *strigiles* i àmfores greco-itàliques, que denoten l'origen itàlic dels primers pobladors de la ciutat (Alapont 2002: 322).

Durant el segle I aC es documentà la segona fase d'ús en la qual destaca un conjunt d'incineracions en la zona oest que per les seues característiques podrien ser ibèriques (García-Prósper 2006: 184). Els aixovars que les acompanyaven indiquen una cronologia de la primera meitat del segle I aC (Guérin *et alii* 1998: 37) i unes pràctiques rituals basades en banquets funeraris i deposicions de material en les tombes, bé com a aliments per al difunt, bé com a amortització de la vaixella usada en el ritual materialitzat en el trencament intencionat de les peces. També hi aparegué una segona via, perpendicular al *decumanus*, que en un primer moment s'identificà com el límit oriental de la necròpoli ja que les restes funeràries es concentren des d'aquest moment en la zona oest (García-Prósper i Guérin 2000). Les dues vies tenen una seqüència complexa amb diferents reparacions i fins i tot episodis d'ocupació per part de les tombes (García-Prósper i Guérin 2000: 6).

Fig. IV.146. Planta de l'excavació realitzada al carrer Verge de la Misericòrdia on s'observa part de la necròpoli occidental (cedida per M. Rosselló).

Posteriorment hi ha un hiatus temporal que coincideix amb l'abandonament de la ciutat després les guerres sertorianes, quan les estructures del cementeri es degraden probablement per falta de manteniment. Ja en l'època imperial, la necròpoli tornà a donar mostres d'utilització centrades en la zona sud junt al *decumanus*. Quant a la tipologia de les tombes, continuà la dualitat d'inhumacions i incineracions, aquestes últimes menys nombroses, mentre el nombre d'enterraments augmentà considerablement. També hi apareguerien les primeres tombes amb coberta de *tegulae* d'època imperial, quan els aixovars van fent-se més escassos a partir del segle III dC (Rosselló i Ruiz 1996: 162). En el segle IV dC els últims vestigis funeraris identificats

Fig. IV.147. Estructures funeràries de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia (Rosselló 1993).

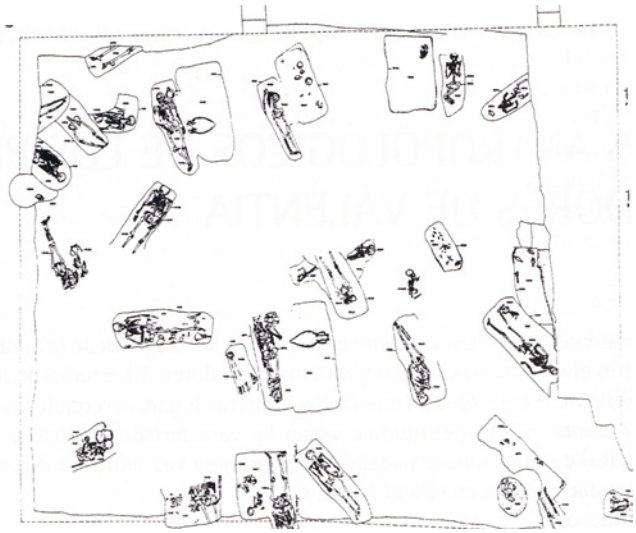

Fig. IV.148. Plànol de la segona campanya d'excavacions del carrer Cañete, on destaquen algunes de les tombes de l'època republicana (Arnau i Guérin 1996).

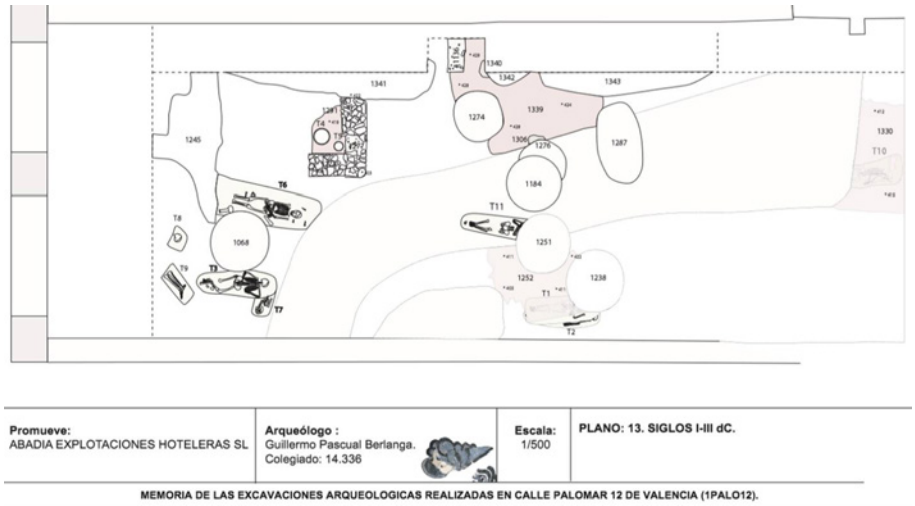

Fig. IV.149. Planta de la necròpoli occidental en la intervenció del carrer Palomar núm. 12 (Pascual 2012).

són els dels carrers Verge de la Misericòrdia i Palomar núm. 12, on es continuà mantenint la dualitat entre incineracions i inhumacions, encara que les primeres són sempre inferiors en nombre. Alguns autors han proposat que aquesta zona podria ser una *insula sacra* delimitada per un barranc que desguassava al Túria, en un cas semblant al de la necròpoli italiana de *Portus* (Machancoses 2015: 663).

IV.9.2. ESTRATIGRAFIA

Per a l'estudi de la estratigrafia de les tombes considerarem les diferents excavacions esmentades com un sol conjunt, ja que pertanyen realment a una mateixa necròpolis. Tanmateix, la complexitat de les successives fases d'ús obliga a especificar la UE i la campanya a la qual pertanyen. Per al seu estudi s'ha respectat els números d'estructures funeraris (NEF) donats per García-Prósper (2016), al treball de la qual remetem per obtenir una major informació sobre els rituals funeraris d'aquesta necròpoli.

NEF 22 (3 Cañ 1997 UUEE 1381, 1382, 1383, 1384 i 1385)

La tomba UUEE 1384 i 1385 (fig. IV.150) es superposava i tallava a aquesta tomba UUEE 1381, 1382 i 1383, i ambdues quedaren tallades per les fosses UUEE 1353 i 1365. Probablement era una fossa rectangular del tipus hipogeu, d'una dona d'edat adulta. El nivell que reblia la fossa era de terra marró argilosa (UE 1382) i s'hi trobà un nombrós aixovar: una olla de ceràmica reductora de cuina, un plat de ceràmica campaniana A de la forma Lamb. 28, una copa de ceràmica de parets fines, una gerreta de ceràmica grisa emporitana de la forma Aranegui 7, fragments d'àmfora itàlica i un *kalathos* ibèric.

Tomba Mis 85 (UUEE 1626 i 1627)

Aquesta tomba era una de les més antigues de l'excavació i es trobava per sota de diverses inhumacions posteriors en el temps (fig. IV.151). La fossa d'inhumació (UE 1627) estava excavada en terra i contenia un esquelet en posició decúbit supí amb una orientació O-E i el cap lleugerament inclinat cap a la esquerra. Junt a aquest, també a l'esquerra es situava l'aixovar que es composava per tres peces ceràmiques: una olleta de ceràmica reductora de cuina, un plateret de ceràmica comuna i un possible biberó. Pel que fa a la seua datació, tant l'estratigrafia com el material indiquen una cronologia republicana.

NEF 23 (3 Cañ 1997 UUEE 1435 i 1436)

En realitat es tractava de dues tombes superposades en la mateixa fossa (UE 1413) (fig. IV.152). Tot i això, nosaltres prestarem atenció únicament al primer enterrament en el temps, ja que és el que presenta un aixovar interessant per incloure ceràmica comuna. Tanmateix, podem dir que sobre el primer enterrament se'n col·locà un altre en posició S-N pertanyent a un individu de sexe masculí (UE 1415).

Anteriorment hi havia un cos, també d'un individu del mateix sexe, probablement d'entre 25 i 35 anys, en posició decúbit supí i orientat N-S (UE 1436). L'estrat de rebliment era la UE 1435 de terra sorrenca amb molts carbons i malacofauna. L'aixovar que l'acompanyava era abundant i variat: una gerra de ceràmica clara recent situada a l'altura del cos, junt a l'extremitat superior dreta. Prop del maluc dret es trobaren una fusaiola i una olla de ceràmica de cuina, i una mica més amunt, junt al braç dret, una anella i un clau de ferro.

Als peus hi havia un ungüentari de la forma Cuadrado B, una petxina de *Cardium edule*, una anella de ferro i altres fragments informes de ferro.

Fig. IV.150. Aixovar de la NEF 22 (UE 1385) durant el procés d'excavació (García-Prósper i Guérin 1999).

NEP 104 (2 Cañ 1996 UUEE 1255 i 1256)

Aquesta incineració es trobava afectada pels estrats medievals (fig. IV.153). Es tractava d'un *loculus* de planta circular (UE 1255), amb un rebliment (UE 1256) format per una terra marró de textura sorrenca que contenia abundants carbons, pedres xicotetes, llavors carbonitzades i fragments d'ossos cremats. L'aixovar estava format per diferents recipients ceràmics: una olla de ceràmica tosca de tradició ibèrica, un plat amb ala de pasta grisa, probablement imitació de Lamboglia 8 o 22 i un fragment de vora de tenalla ibèrica. A més, es recuperà mitja tenalla bitronco-cònica ibèrica a l'interior de la qual es recuperaren fragments d'ossos carbonitzats que presentaven un color gris blavenc típic d'exposicions al foc en un període curt de combustió. Tot i que en un primer moment es va identificar el fèmur d'un jove adult masculí, els darrers estudis el classifiquen com un individu adult femení (García-Prósper 2016: 207). Cronològicament, tant l'estratigrafia com el material associat indiquen una datació del segle I aC.

Tomba Mis 59 (UUEE 1413, 1414 i 1415)

Era una fossa de forma rectangular que fou tallada per esdeveniments posteriors, deixant l'esquelet conservat únicament en la seua part superior (fig. IV.154). L'aixovar estava format per dues gerretes, situades a ambdós costats del cap. L'esquelet estava en posició decúbit supí, orientat N-S, amb el cap lleugerament girat cap a l'esquerra i tenia una moneda a la boca. Es tractava d'un individu masculí adult, probablement entre 50 i 60 anys. Cronològicament, la numismàtica indica una data *post quem* del regnat d'August.

NEF 198 (4 Cañ 1998 UUEE 2470, 2471 i 2472)

Aquesta tomba era un *loculus* d'incineració de forma indeterminada, que probablement contenia les restes d'un individu juvenil masculí (fig. IV.155). No va ser possible extraure-la completament, ja que s'endinsava en el tall sud de l'excavació i, en conseqüència la documentació en planta de l'estructura fou molt complicada. L'aixovar estava format per una urna cinerària coberta per un bol de ceràmica comuna, probablement de la forma Vegas 21 segons els excavadors, junt a una olla de cocció reductora, una copa de TSSG de la forma 24/25 i una tapadora de ceràmica comuna.

El conjunt estava cobert per una capa de cendres i carbons. Segons el material ceràmic i l'estratigrafia, aquesta incineració es datà en el segle I dC.

Tomba Mis 10 (UUEE 1078, 1079 i 1080)

Era una tomba en fossa simple que contenia un esquelet en posició decúbit supí amb els braços situats al costat del cos i amb la mà dreta sobre la pelvis (fig. IV.156). La seua orientació era est-oest, amb el cap cap a l'est. Aquest enterrament contenia un nombrós aixovar format per una moneda frustra situada en la boca de l'esquelet, dos

Fig. IV.151. Tomba núm. 85 (UUEE 1626 i 1627) amb l'esquelet i el seu aixovar datada en l'època republicana (Rosselló 1993).

Fig. IV.152. Tomba NEF 23 (UUEE 1435 i 1436) amb aixovar de l'època republicana (García-Prósper i Guérin 2000).

Fig. IV.153. Tomba d'incineració NEF 104 (UE 1256) afectada per una gran tenalla de cronologia posterior (Arnau i Guérin 1996).

plats de TSSG sobre el braç esquerre i un altre sobre el dret, una copa de ceràmica de parets fines a l'altura de la pelvis, un ungüentari de vidre entre els fèmurs, una gerra de ceràmica comuna junt al peu esquerre i davall d'aquesta una llàntia.

NEF 209 (4 Cañ 1998 UUEE 2146, 2147 i 2148)

Era una tomba de fossa probablement rectangular (UE 2148) (fig. IV.157), però es veié afectada per una rasa de cimentació moderna que seccionà l'esquelet (UE 2147). La part inferior de les cames, per sota dels genolls, no es pogué extraure ja que s'endinsava en el tall oest de l'excavació. Aquesta tomba tallava a una altra (UE 2190) datada en el segle I dC. L'esquelet es trobava en posició decúbit supí i orientat est-oest. Tot i que la determinació del sexe no és segura, podria ser una dona entre 21 i 46 anys. L'aixovar que l'acompanyava estava compost per una tapadora africana de cuina, un bol de TSH de la forma 8 i una copa de ceràmica de parets fines de la forma Rubielos de Mora 2.1. La tapadora es trobava junt a la cama dreta en posició semi-vertical, mentre que els dos bols es trobaren apilats damunt de les cames. A més, es recollí un fragment de coll d'un ungüentari de ceràmica que, podria no pertànyer a l'aixovar i estar barrejat entre la terra del rebliment de la fossa. Amb tot açò, s'establí la data de l'enterrament en el segle II dC.

Fig. IV.154. Tomba 59 (UUEE 1414, 1415 i 1416) amb part de l'esquelet i el seu aixovar, que es data a partir de l'època d'August (Rosselló 1993).

Fig. IV.155. Tomba d'incineració NEF 198 (UUEE 2470, 2471 i 2472) i el seu aixovar que restava exactament en el tall de l'excavació (García-Prósper i Guérin 2000).

NEF 166 (4 Cañ 1998 UUEE 2420, 2421 i 2422)

Era una fossa rectangular (UE 2422) que contenia un esquelet d'adult femení en posició est-oest (UE 2421) i estava greument afectada per les construccions medievals que tallaren la part superior del cos (fig. IV.158). El seu rebliment (UE 2420) contenia diferents recipients ceràmics: una cassola africana de cuina de

Fig. IV.156. Tomba núm. 10 (UUEE 1078, 1079 i 1080) de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia i el seu aixovar, que data de l'època flàvia (cedida per M. Rosselló).

Fig. IV.157. Tomba NEF 209 (UE 2146, 2147 i 2148), molt deteriorada, i situada en el límit de l'excavació, on es pot observar part de l'aixovar (García-Prósper i Guérin 2000).

Fig. IV.158. Tomba NEF 166 (UE 2421) amb l'esquelet molt afectat en la part superior, però amb un aixovar variat situat als peus (García-Prósper i Guérin 2000).

Fig. IV.159. Tomba NEF 153 (UE 2155) on aparegueren una *trulla* i un *urceus* com a aixovar (García-Prósper i Guérin 2000).

la forma Hayes 181, una ampolla de ceràmica comuna africana, una llàntia de la forma Dressel 20, fragments d'àmfora Dressel 2/4 i claus de ferro. En el moment de l'excavació els arqueòlegs dataren l'enterrament en el segle II dC, però l'estudi de l'aixovar permet datar-la al final del segle II o principi del III dC.

NEF 153 (4 Cañ 1998 UUEE 2154, 2155 i 2156)

Era una fossa d'inhumació (UE 2156) orientada est-oest que contenia un esquelet d'adult femení (UE 2155) en posició decúbit supí (fig. IV.159). L'estrat de rebliment era de terra sorrenca i argilosa de color marró fosc amb molts carbons, caragols i ceràmica. L'aixovar estava format per dues peces completes de ceràmica de cuina oxidant: un *urceus* i una *trulla* situats a l'altura de la tíbia esquerra. Aquesta fossa tallava una incineració (UE 2164) i part de la calçada republicana (UE 2152). Aquesta tomba es va datar en els segles I-II dC durant l'excavació, però amb l'estudi del material pensem que s'ha de retardar al segle III dC.

NEF 240 (4 Cañ 1998 UUEE 2181, 2182 i 2183)

Era una fossa d'inhumació de forma rectangular (UE 2183), que contenia un individu adult femení (UE 2182) en posició decúbit supí i orientat E-O (fig. IV.160). L'esquelet presentava el cap totalment girat cap a l'esquerra, probablement per a encaixar l'aixovar funerari en la zona contrària. El rebliment de la fossa (UE 2181) era de terra argilosa de color marró fosc, molt plàstica i amb abundants carbons, claus de ferro, ossos calcinats i fragments de ceràmica comuna. L'aixovar es trobava en la part dreta al costat del cap i estava format per: una gerreta, dos bols de ceràmica comuna i una llàntia Deneauve VIIA. En el moment de l'excavació es va datar als segles II-III dC, però amb l'estudi del material pensem que s'ha de datar al segle III dC.

Tomba núm. 10 (1 Palo 12 UUEE 1332, 1333 i 1334)

A l'extrem oriental d'aquesta excavació, sota un estrat de sorra (UE 1330) relacionat amb una cremació o un dipòsit votiu, aparegué una fossa rectangular (UE 1334) que va ser greument afectada per una sèquia del segle XI (fig. IV.161). Aquesta seccionava l'esquelet (UE 1333) a l'altura dels fèmurs, però la part superior presentava un bon estat de conservació. El difunt era de sexe femení i d'edat avançada entre els 55 i els 60 anys i es trobava en posició decúbit supí, amb una orientació est-oest, amb els braços creuats sobre el pit i les cames esteses. La presència de claus de ferro i la possible desviació del cos cap al sud portaren a concloure que s'havia descompost en un ambient buit, és a dir, probablement en un taüt de fusta. En la part posterior del cap es trobà una agulla d'os, probablement per a recollir el cabell, i en la boca un as de *diva Faustina* que permet datar la tomba a partir de la segona meitat del segle II dC.

El rebliment de la fossa (UE 1332) era de terra argilosa de color marró grisenc amb presència de restes de carbons, claus i fragments ceràmics. Sobre la tomba núm. 10, i per tant posterior a ella, es van trobar una sèrie d'estrats relacionats amb una cremació de caràcter votiu. Just per sobre de la tomba es trobava la UE 1331, que era una concentració més o menys circular de carbons, cendres i alguns fragments d'ossos i una cama de terracota.

Per damunt d'aquesta unitat se'n va trobar una altra (UE 1330) de terra marró fosc, amb presència de graves, i fragments de terra cremada.

IV.9.3. MATERIAL CERÀMIC

NEF 22 (3 Cañ 1997 UUEE 1381, 1382, 1383, 1384 i 1385)

(Fig. IV.162 i IV.163; Annex 1, quadre 22)

En aquesta tomba, que en realitat està formada per dos enterraments sense separació clara, aparegué un interessant conjunt ceràmic: un plat de ceràmica campaniana A de la forma Lamboglia 28 amb decoració impresa al fons interior formada per quatre palmetes molt deteriorades i un esgrafiat il·legible a l'exterior (fig. IV.163, 3 Cañ 1385.0/593); un gobelet de ceràmica de parets fines de la forma Mayet II probablement d'origen itàlic (fig. IV.163, 3 Cañ 1385.0/607); una gerreta o vas per a beure de ceràmica grisa de la costa catalana de la forma Cot-cat Gb 1 o D-III.2 (Casas i Nolla 2012: 645) (fig. IV.163, 3 Cañ 1385.0/592); una olla de cuina de cocció reductora que formalment s'assembla molt a la forma ibèrica de classe B 1.2, és a dir, una olla de cos piriforme amb coll marcat amb llistell i vora de secció triangular engrossida a l'exterior, i base còncava-convexa (fig. IV.163, 3 Cañ 1385.0/613). La pasta és dura, compacta, grisa i rosada amb abundants desgreixants rojos i grisos mitjans i brillants petits. La composició de la pasta recorda a la de la ceràmica de parets fi-

Fig. IV.160. Tomba NEF 240 (UE 2182) amb el crani cap a l'esquerra per a poder encaixar l'aixovar (García-Prósper i Guérin 2000).

Fig. IV.161. Tomba núm. 10 i cremació sobre la tomba (UUEE 1331 i 1332) de l'excavació del carrer Palomar núm. 12 (Pascual 2012).

nes de la mateixa tomba. La superfície és negra i allisada, millor treballada a l'exterior. Tot i que presenta trets indígenes com la base còncava-convexa o el desenvolupament del perfil amb coll i llistell, la pasta dista profundament de la típica pasta ibèrica pel que fa al grau de duresa cocció i la inclusió de desgreixants. Pel que fa a la datació, la ceràmica confirma les primeres impressions dels arqueòlegs que la situaren entre el 140 i el 100 aC.

Tomba Mis 85 (UUEE 1626 i 1627)

(Fig. IV.164 i IV.165; Annex 1, quadre 23)

Aquesta tomba contenia un aixovar format per tres peces ceràmiques: una gerra de coll estret, ansa curta i bec per a vessar que s'assembla a un biberó però més gran. La seua pasta era de tonalitat verdosa o groga amb abundants desgreixants blancs i brillants, probablement d'una producció importada (fig. IV.165, 1 Mis 1626.0/865); un plateret de reduïdes dimensions de ceràmica comuna de cocció oxidant sense decoració de la forma Gr. IV.3 *Catinus/llus* però amb parets molt baixes potser en imitació dels plats de ceràmica de vernís negre (fig. IV.165, 1 Mis 1626.0/849); i, per últim, una gerreta o vas de ceràmica reductora de cuina regional que formalment s'assembla molt a la forma de ceràmica ibèrica de classe B 1.2 amb la vora exvasada i l'exterior brunyit (fig. IV.165, 1 Mis 1626.0/846).

Fig. IV.162. Aixovar de la tomba NEF 22 (UE 1385) de l'excavació dels carrers Cañete-Quart, de l'època republicana.

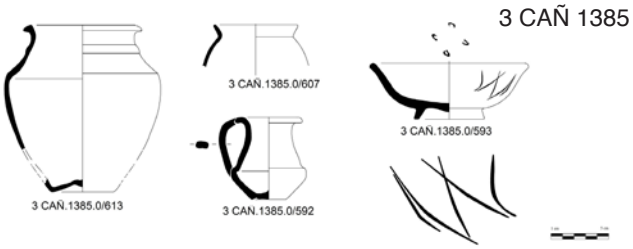

Fig. IV.163. Aixovar ceràmic de la tomba d'inhumació NEF 22 (UE 1385) procedent de l'excavació dels carrers Cañete-Quart que data de l'època republicana.

Fig. IV.164. Aixovar ceràmic de la tomba núm. 85 (UUEE 1626 i 1627) del carrer Verge de la Misericòrdia que data de l'època republicana (fotografia A. Franco).

NEF 23 (3 Cañ 1997 UUEE 1435 i 1436)

(Fig. IV.166 i IV.167; Annex 1, quadre 24)

D'aquesta tomba, que contenia dos individus soterrats diacrònicament, estudiarem el material més antic que acompanyava el primer difunt. L'aixovar es componia: d'una fusaiola, que no s'ha pogut estudiar perquè no s'ha localitzat als magatzems municipals; una anella de ferro; un ungüentari de la forma Cuadrado B (fig. IV.167, 3 Cañ 1435.0/595); una olla de ceràmica reductora de cuina regional que formalment s'assembla molt a la forma de ceràmica ibèrica

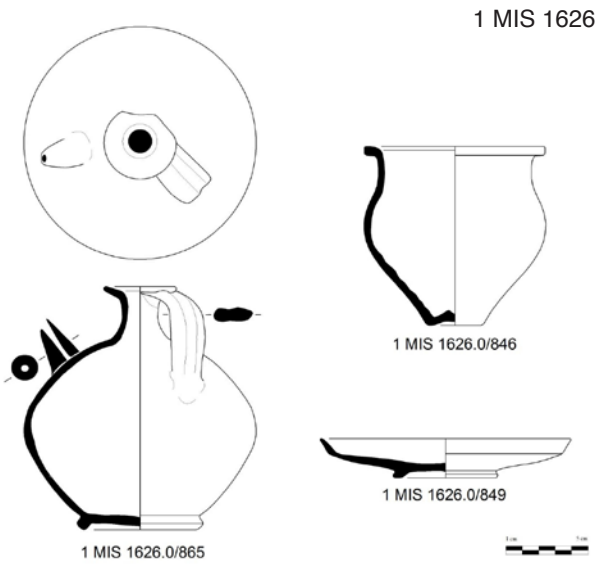

Fig. IV.165. Aixovar de la tomba núm. 85 (UUEE 1626 i 1627) de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia que data de l'època republicana.

de classe B 1.2, és a dir, una olla de cos piriforme amb coll marcat amb llistell i vora de secció triangular engrossida a l'exterior, i base còncava-convexa (fig. IV.167, 3 Cañ 1435.0/608). Pel que fa a la pasta, és dura, compacta, negra amb abundants desgreixants blancs i grisos mitjans i brillants petits.

Les superfícies són negres i allisades amb desgreixants visibles en superfície; per últim es va constatar una gerra de ceràmica de pasta clara recent de la forma Cl-rec. 2a amb una inscripció a l'altura del coll (SA—E) que data del principi del segle I aC (fig. IV.167, 3 Cañ 1435.0/611). Això indica que la cronologia d'aquesta tomba estaria emmarcada en el primer quart del segle I aC, entre el canvi de segle i la destrucció de la ciutat al 75 aC després del seu arrasament a mans dels pompeians.

NEF 104 (2 Cañ 1996 UUEE 1255 i 1256)

(Fig. IV.168 i IV.169; Annex 1, quadre 25)

En la fotografia d'aquesta incineració es veu un contenidor amb restes d'ossos cremats que no s'ha pogut localitzar als magatzems municipals. Sí que s'han trobat un plat amb ala i pasta grisa, probablement imitació de les formes Lamboglia 8 o 2 trencat intencionalment (fig. IV.169, 2 Cañ 1256.0/598); una olla de

Fig. IV.166. Aixovar de la tomba NEF 23 (UE 1435) de l'excavació dels carrers Cañete-Quart que data de l'època republicana.

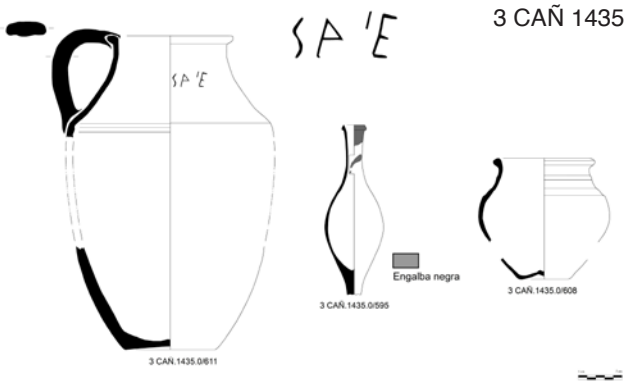

Fig. IV.167. Aixovar de la tomba NEF 23 (UE 1435) de l'excavació del carrer Cañete datada entre el 100 i el 75 aC.

Fig. IV.168. Aixovar de la tomba d'incineració NEF 104 (UE 1256) dels carrers Cañete-Quart de l'època republicana.

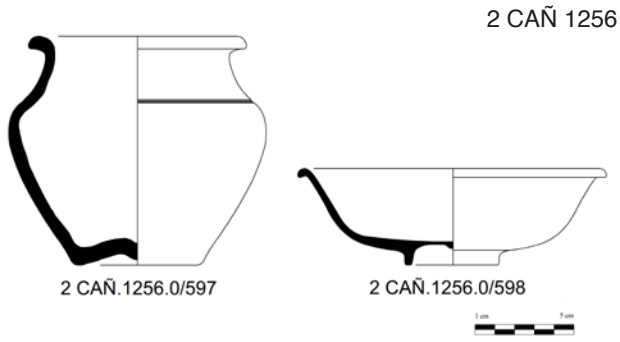

Fig. IV.169. Aixovar ceràmic de la tomba d'incineració NEF 104 (UE 1256) de l'excavació dels carrers Cañete-Quart que data del segle I aC.

Fig. IV.170 a i b. Aixovar ceràmic de la tomba núm. 59 (UUEE 1414 i 1415) de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia que data de l'època d'August (Arxiu SIAM).

tradició ibèrica tosca de la forma 1.2 de la classe B (fig. IV.169, 2 Cañ 1256.0/598); i un fragment de vora de tenalla ibèrica. Aquest conjunt pot datar-se en el segle I aC.

Tomba Mis 59 (UUEE 1414 i 1415)

(Fig. IV.170 i IV.171; Annex 1, quadre 26)
Malgrat que estava molt deteriorada, ja que solament es conservava l'esquelet en la part superior, aquesta tomba presenta un variat aixovar. La moneda dipositada en la boca del difunt és un as de *Bilbilis* que pot datar-se a partir de l'època d'August. A més, hi havia un anell d'os, una peça de pasta vítria i dos recipients tancats de reduïdes dimensions: una *aryballos* de base plana, cos globular, coll estret i vora molt exvasada i una xicoteta ansa (fig. IV.171, 1 Mis 1414.1); i una gerra o *urceus* de base lleugerament còncava i cos amb panxa baixa i coll marcat amb vora lleugerament exvasada que conserva l'inici d'una ansa (fig. IV.171, 1 Mis 1414.2). Com ja hem dit, el conjunt es datà a partir de l'època d'August.

NEF 198 (4 Cañ 1998 UUEE 2470, 2471 i 2472)

(Fig. IV.172 i IV.173, Annex 1, quadre 27)
Aquesta incineració es trobava en una urna cinerària de ceràmica comuna de cocció oxidant (4 Cañ 2470.0/902), a la qual no hem pogut tindre accés; la cobria un bol de ceràmica comuna oxidant de la forma Gr. III *Calix*/Vegas 21 amb una xicoteta base en forma d'anell (fig. IV.173, 4 Cañ 2470.0/664); acompanyant aquesta deposició principal es trobà una olla de ceràmica reduc-

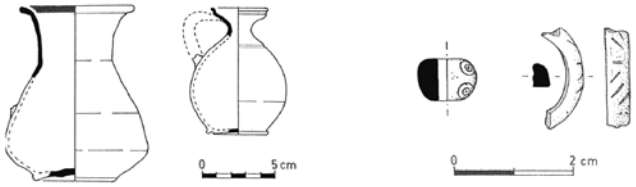

Fig. IV.171. Aixovar de la tomba núm. 59 (UUEE 1414 i 1415) de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia que data de l'època d'August (Rosselló i Ruiz 1996).

Fig. IV.172. Aixovar ceràmic de la tomba NEF 198 (UE 2470), procedent de l'excavació dels carrers Cañete-Quart que es data entre el 40 i el 80 dC.

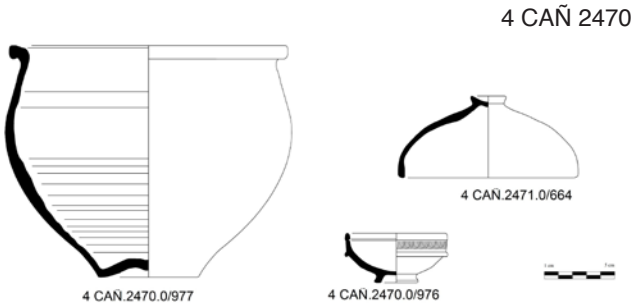

Fig. IV.173. Aixovar ceràmic de la tomba NEF 198 (UE 2470), procedent de l'excavació dels carrers Cañete-Quart que es data entre el 40 i el 80 dC.

tora de cuina (fig. IV.173, 4 Cañ 2470.0/977), que probablement representa un estadi intermedi entre les ceràmiques ibèriques i les reductores de cuina regional altimperials; una copa de TSSG de la forma Drag. 24/25 (fig. IV.173, 4 Cañ 2470.0/976) i algun fragment de plat que podria ser de la forma Drag. 15/17. El material ceràmic pot concretar la cronologia entre els regnats de Claudi i Vespasià (40-80 dC). En el seu estudi recent sobre aquesta necròpoli, García-Pròsper no esmenta la ceràmica que acompanya a la deposició principal, però sí l'aparició d'una moneda, en concret un as, que data del 69 dC (García-Prósper 2016: 355) i per tant de principi de l'època flàvia.

Tomba Mis 10 (UUEE 1079)

(Fig. IV.174 i IV.175; Annex 1, quadre 28)
Presenta un abundant aixovar datat a partir de l'època flàvia: tres plats de TSSG de la forma Drag. 18, una copa de ceràmica de parets fines de la forma Mayet 37A amb engalba ataronjada i decoració de bandes transversals feta amb barbotina, una llàntia de volutes del tipus Dressel 9C, dos ungüentaris de vidre, un de ceràmica de la forma Cuadrado D i una gerra de cocció oxidant Gr. I *Urceus* (fig. IV.175, 1 Mis 1079.5). L'estudi de les formes ceràmiques permet precisar la cronologia d'aquest aixovar entre l'època de Neró i els primers anys de la dinastia Flàvia.

NEF 209 (4 Cañ 1998 UUEE 2146, 2147 i 2148)

(Fig. IV.176 i IV.177; Annex 1, quadre 29)
L'aixovar d'aquesta tomba està constituït per tres peces ceràmiques, una tapadora i dos bols. La tapadora està descrita a l'informe de l'excavació com de la forma Hayes 196 (fig. IV.177, 4 Cañ 2146.0/646), però concretament es tracta de la forma Òstia III, 332. Les altres dues peces es trobaren una dins l'altra i són una copa de la forma 8 de TSH (fig. IV.177, 4 Cañ 2146.0/645), molt xicoteta i amb el vernís molt deteriorat, i una copa de ceràmica de parets fines de la forma Rubielos de la Mora 2.1 (fig. IV.177, 4 Cañ 2146.0/644), molt típica en la ciutat de *Valentia* durant el segle II dC (Ribera i Huguet 2014: 161). Aquest conjunt pot datar-se entre l'època d'Adrià i el final del segle II dC.

NEF 166 (4 Cañ 1998 UUEE 2420, 2421 i 2422)

(Fig. IV.178 i IV.179; Annex 1, quadre 30)
Tot i que la part superior de la tomba estava destrossada, la part inferior restava intacta amb l'aixovar situat al costat de les cames i als peus. Al costat de la tíbia dreta es va trobar una llàntia del tipus Dressel 20 probablement africana (fig. IV.179, 4 Cañ 2420.0/661), amb un motiu decoratiu en el disc que pot ser un dofí o el cap d'elefant (Cerulli 1977: tav. XXXV). A prop del peu dret es trobava un recipient de ceràmica comuna africana de forma tancada, concretament la forma Bonifay 50/ Tolegassos 489-490 (fig. IV.179, 4 Cañ 2420.0/631) (fig. IV.180). La seua pasta és groga tova, farinosa i porosa amb abundants desgreixants calcaris blancs i també orgànics.

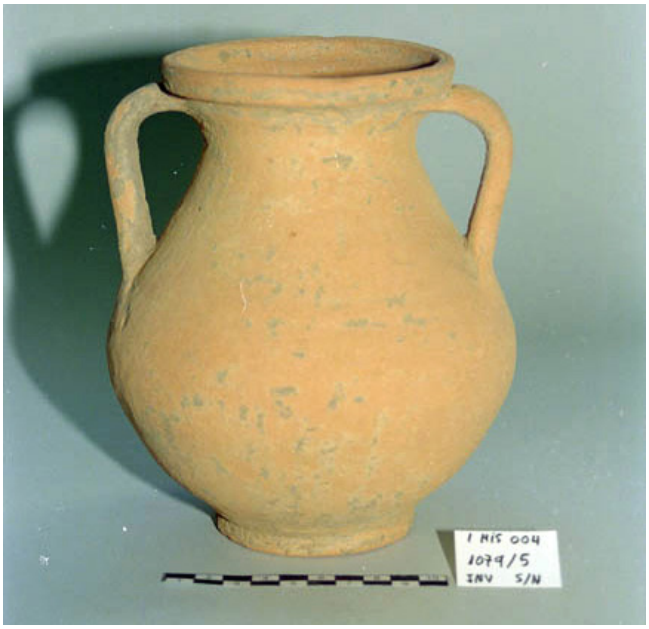

Fig. IV.174. Gerra de ceràmica comuna oxidant que formava part de l'aixovar funerari de la tomba núm. 10 (UE 1079) de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia que data de l'època flàvia (Arxiu SIAM).

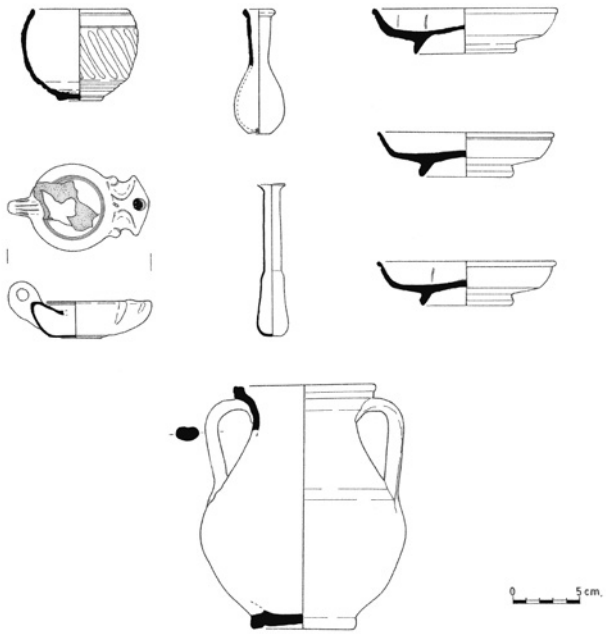

Fig. IV.175. Aixovar de la tomba núm. 10 (UE 1079) de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia que data de l'època flàvia (Rosselló i Ruiz 1996).

Fig. IV.176. Aixovar ceràmic de la tomba NEF 209 (UE 2146) procedent de l'excavació dels carrers Cañete-Quart datada en el segle II dC .

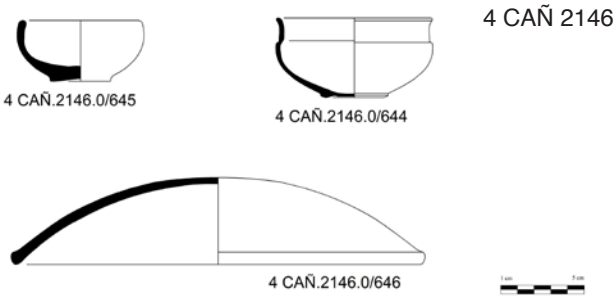

Fig. IV.177. Aixovar ceràmic de la tomba NEF 209 (UE 2146) procedent de l'excavació dels carrers Cañete-Quart datada en el segle II dC .

Fig. IV.178. Aixovar ceràmic de la tomba NEF 166 (UE 2420) procedent de l'excavació dels carrers Cañete-Quart datada en el segle III dC.

Aquest recipient tancat, presenta un cos globular amb base plana clarament estriat en la zona interior i exterior de la panxa, fruit del modelat de la peça. La vora alta puja en vertical per acabar amb un llavi arrodonit. L'ansa és de secció en forma de cinta i naix del llavi mateix per acabar en la part més ampla del cos. Aquesta forma està present a la vil·la de Tolegassos (Girona) entre el final del segle II i el principi del III dC (Casas *et alii* 1990: 250), i en la primera meitat del segle III dC a Nabeul, Tunísia (Bonifay 2004: 285). Al interior de la

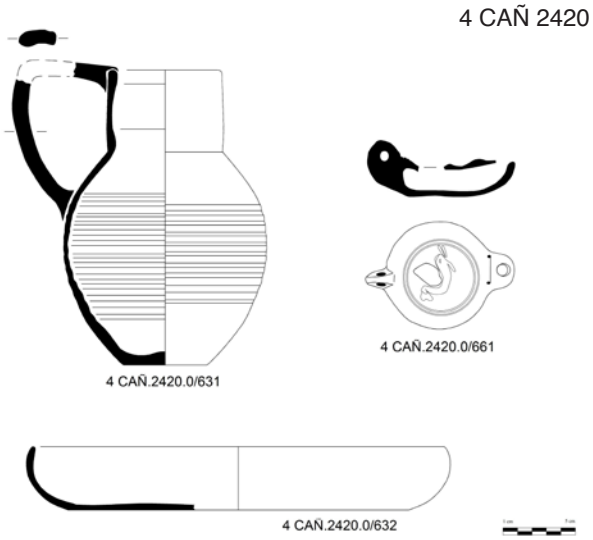

Fig. IV.179. Aixovar ceràmic de la tomba NEF 166 (UE 2420) procedent de l'excavació dels carrers Cañete-Quart datada en el segle III dC.

Fig. IV.180. Gerreta Bonifay 50 després de la seua restauració (fotografia A. Franco).

tomba, al costat del peu esquerre del difunt es trobà una font de ceràmica africana de cuina de la forma Hayes 181 C (fig. IV.179, 4 Cañ 2420.0/632) datada entre el final del segle II i el III dC (Bonifay 2004: 214). Basant-nos en les importacions ceràmiques aparegudes, la datació que proposem per a aquesta tomba és la primera meitat del segle III dC.

NEF 153 (4 Cañ 1998 UUEE 2154, 2155 i 2156)

(Fig. IV.181 i IV.182; Annex 1, quadre 31)

En aquest enterrament es depositaren dos recipients de ceràmica comuna de cocció oxidant junt a la cama esquerra, a l'altura de la tíbia: una gerreta del tipus Gr. I *Urceus* de vora arrodonida, coll relativament estret, cos globular amb panxa baixa, base quasi plana i una sola ansa de secció en forma de cinta (fig. IV.182, 4 Cañ 2154.0/614). Presenta una pasta amb nucli gris, abundants desgreixants xicotets i mitjans blancs, grisos i brillants visibles en superfície. La superfície allisada és de color

Fig. IV.181. Aixovar ceràmic de la tomba NEF 153 (UE 2154) procedent de l'excavació dels carrers Cañete-Quart que es data en el segle III dC.

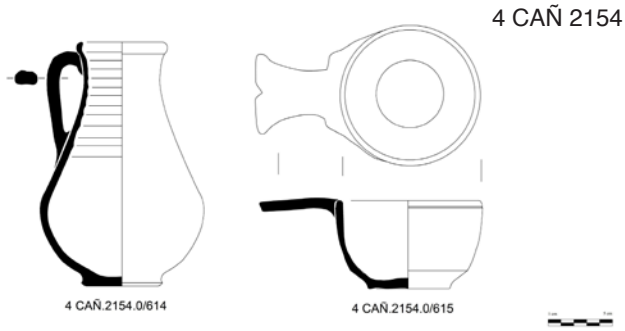

Fig. IV.182. Aixovar ceràmic de la tomba NEF 153 (UE 2154) procedent de l'excavació dels carrers Cañete-Quart que es data en el segle III dC.

beix amb traces horitzontals grises. La zona del coll té suaus estries de tornejat que són encara més visibles a l'interior. Tot i que la tomba es va datar en els segles I-II dC, el perfil de la peça, sobretot en la part del cos, recorda més a les formes del segle III dC. La segona peça d'aquesta tomba és una *trulla* (fig. IV.182, 4 Cañ 2154.0/615), un cassó de base quasi plana, cos profund de parets verticals, llavi arrodonit i ansa horitzontal. La seua pasta està ben depurada, és de color beix, com també ho són les superfícies, i els desgreixants que s'observen són fins de color blanc i brillants.

NEF 240 (4 Cañ 1998 UUEE 2181, 2182 i 2183)

(Fig. IV.183 i IV.184; Annex 1, quadre 32)

L'aixovar d'aquesta tomba es trobava en la part dreta, al costat del cap, que hagué de ser desplaçat per a poder posar tots els recipients. Destaquen dos bols de ceràmica comuna oxidant per la seua senzillesa en els perfils i la presència de marques d'apilament durant el procés de cocció al forn que els confereixen superfícies bicromades en groc i taronja (fig. IV.184, 4 Cañ 2181.0/628 i 0/629). A més, es documentà una gerra també de cocció oxidant a la qual no hem tingut accés però que podem descriure com una gerreta d'una sola ansa, Gr. I *Urceus*; i una llàntia del tipus Deneauve VII A. La datació d'aquest conjunt cal situar-la en el segle III dC per la morfologia de les peces.

Fig. IV.183. Aixovar ceràmic de la tomba NEF 240 (UE 2181) dels carrers Cañete-Quart datada en el segle III dC.

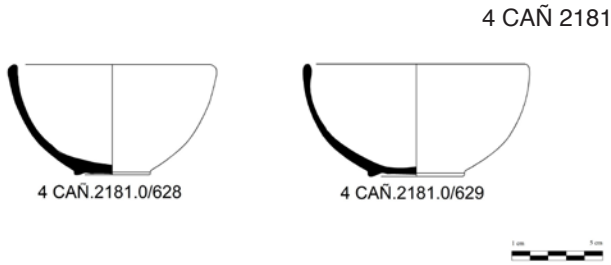

Fig. IV.184. Aixovar ceràmic de la tomba NEF 240 (UE 2181) dels carrers Cañete-Quart datada en el segle III dC.

Tomba núm. 10 (1 Palo 12 UE 1332)

El reblit de la tomba núm. 10 presentava un material ceràmic variat però majoritàriament residual. Tanmateix inclou una peça de terracota ben interessant. Es tracta d'un element plàstic de ceràmica comuna de cocció oxidant que presenta quatre cares (fig. IV.185, 1 Palo 1331.2): la posterior és llisa i està mal conservada; les dues cares laterals, també llises, presenten una perforació en la part inferior que travessa la peça, buida per dins; mentre que la davantera té un dibuix incís precocció en forma de fulla de llimera amb línies obliqües a l'interior. S'ha d'associar amb la troballa de la UE 1331. L'estratigrafia i la numismàtica han permés datar aquesta tomba entre el final de segle II i el principi del III dC.

Possible cremació votiva (1 Palo 12 UE 1331)

(fig. IV.185 i IV.186, Annex 1 Quadre 33)

En aquesta unitat destaca únicament una cama de terracota de petites dimensions. Es tracta d'una representació esquemàtica d'una xicoteta cama recta amb peu (fig. IV.185, 1 Palo 1331.1). Presenta un orifici en la part superior en el lloc on s'hauria d'unir al cos. Pascual ja la identificà en el moment de l'excavació com un exvot fruit d'alguna pràctica votiva relacionada amb la necròpoli. Estratigràficament sabem que aquesta deposició és posterior a la tomba núm. 10, però no podem saber si és consecutiva, cosa que obligaria a relacionar-la amb la tomba, o molt posterior i sense cap tipus de relació amb la inhumació. Al nostre parer, el fragment de terracota i la cama formaven part d'un mateix element, probablement un *sigilla* o un *tintinnabulum*, que seria dipositat com a aixovar en la tomba com s'ha pogut identificar en altres punts de la ciutat.

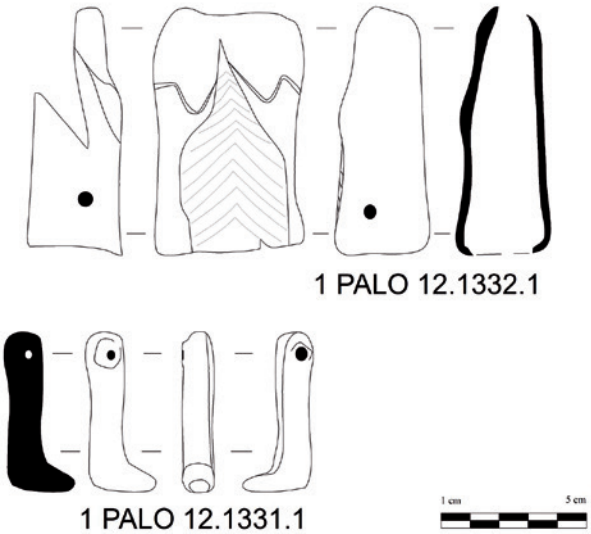

Fig. IV.185. *Tintinnabulum* o *sigilla* procedents de l'excavació del carrer Palomar núm. 12.

Fig. IV.186 a i b. Fragments de *tintinnabulum* o *sigilla* procedents de l'excavació del carrer Palomar núm. 12 (Pascual 2012).

IV.9.4. CONCLUSIONS

La zona on s'establí la necròpoli occidental de *Valentia* fou triada des del començament per a desenvolupar una funció funerària, probablement relacionada a una via d'eixida de la ciutat cap a l'oest. És la necròpoli que presenta les tombes més antigues associades als primers colonitzadors de la ciutat en l'època republicana amb rituals d'enterrament propis del món itàlic. La complexitat a nivell dels rituals ha sigut recentment estudiada monogràficament per a les excavacions del carrer Cañete (García-Prósper 2016).

Com altres conjunts excavats de la ciutat presenta un ventall cronològic que va des del moment fundacional fins al segle IV dC. Malgrat que el repertori ceràmic no siga abundantíssim, les necròpolis són sempre un lloc privilegiat per a l'estudi de les peces tant pel seu estat de conservació com pel fet que les tombes són conjunts tancats i precisos cronològicament. En aquest cas, s'han documentat formes de ceràmica comuna d'importació i locals no identificades fins al moment a la ciutat que estudiarem acuradament en el capítol corresponent a les produccions ceràmiques. Cal destacar que les excavacions fetes en aquesta necròpoli es realitzaren amb metodologia arqueològica per tota la seua superfície excavada, cosa que ha permés la recollida de moltíssima informació amb fiabilitat estratigràfica, tant pel que fa a les fases, com als rituals, les restes anatòmiques i també, evidentment, a l'aixovar ceràmic.

Per últim, crida l'atenció que les tombes republicanes on hem trobat ceràmica comuna i de cuina són quasi exclusivament masculines, com també havia intuït paral·lelament García-Prósper (2016). Contràriament, les tombes imperials on hi havia ceràmica comuna i de cuina són exclusivament femenines, excepte la tomba de l'època d'August procedent del carrer Verge de la Misericòrdia.

Encara que no podem donar una explicació plausible per a aquesta dicotomia, podria estar relacionada amb una diferenciació per gèneres, ja que entre les tombes masculines apareixen sobretot olles grises de tradició ibèrica, copes de ceràmica de parets fines, ungüentaris i plats, i entre les tombes femenines gerres de ceràmica de cocció oxidant, bols, copes, i excepcionalment un *tintinnabulum*/*sigilla*. És possible que aquesta dicotomia corresponga a un canvi en els rituals funeraris, ja que les tombes de l'època republicana i d'August presenten una orientació primordialment nord-sud mentre, que la resta de tombes imperials estan orientades oest-est. Per a l'època imperial, a més s'ha documentat un aixovar tipus format per gerra, vas i llàntia com recentment s'ha posat de manifest (García-Prósper 2016: 577), de forma semblant a allò documentat en altres necròpolis mediterrànies (Ciurana 2011). El període final d'ús de la necròpoli es data en el segle III o principi del segle IV dC, moment que coincideix amb l'auge de la utilització d'un altre cementiri de la ciutat, la necròpoli de La Boatella, probablement per l'exhauriment del sòl aprofitable en les antigues necròpolis com la occidental.

IV.10. NECRÒPOLI AL NORD DEL TÚRIA (1 PEPI 27 i 29)

IV.10.1. EXCAVACIÓ

L'any 2006 es practicà una excavació al carrer Pepita 27 que posà al descobert una zona cementirial d'època romana amb una inhumació i un *bustum* (Serrano i López 2005). L'any següent, en l'excavació del contigu núm. 29 hi aparegueren més inhumacions (Serrano i López 2008). Ambdues campanyes foren dirigides per Marisa Serrano i Sonia López; la primera, tingué llocs entre abril i juliol del 2006 i la segona entre maig i juliol de 2007.

L'aparició de restes d'enterraments romans ja havia estat apuntada per informes arqueològics fruit d'excavacions anteriors en la zona (Algarra 2001; Máñez 2002). En les intervencions practicades al carrer Pepita aparegueren sis inhumacions i un *bustum* de cronologia imperial (fig. IV.187 i IV.188). Les inhumacions estaven orientades majoritàriament nord-sud i els esquelets estaven indistintament orientats amb el cap cap

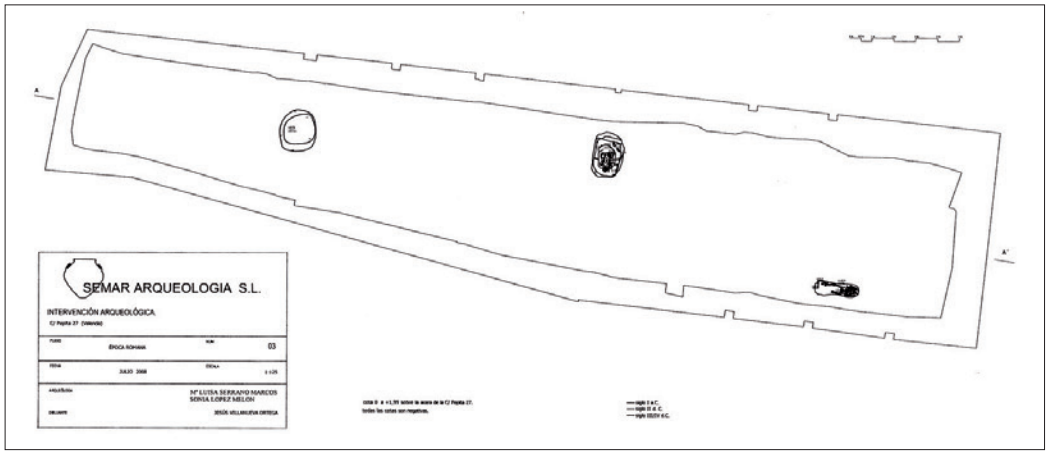

Fig. IV.187. Plànol d'excavació de la necròpoli romana del carrer Pepita núm. 27 (Serrano i López 2005).

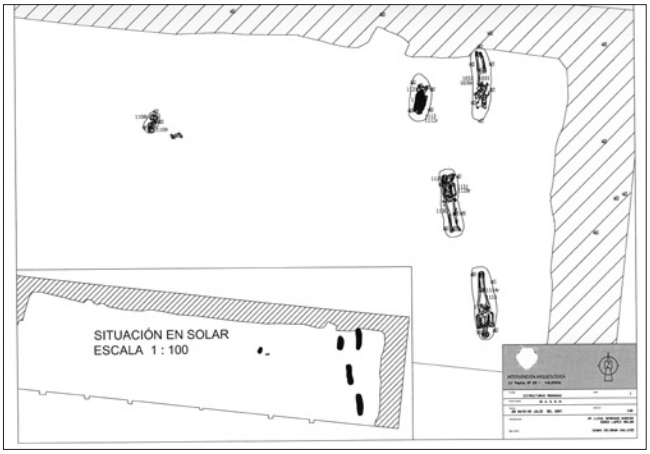

Fig. IV.188. Plànol d'excavació de la necròpoli romana del carrer Pepita núm. 29 (Serrano i López 2008).

al nord o el sud. Excepte un, la resta presentaven una posició decúbit supí. Es documentà solament una tomba amb coberta de *tegulae* a doble vessant, mentre que la resta eren inhumacions en fossa simple excavada en terra. Les tombes de cronologia romana estaven a escassa profunditat dels estrats andalusins, cosa que condicionà l'estat de les tombes que es veieren greument afectades per estructures posteriors.

Les fonts històriques citen l'existència d'un Raval andalusí en la zona nord de la ciutat, *Al Kudya*, que probablement quedà destruït amb l'ocupació de la ciutat per part del Cid al final del segle XI. D'aquest període es detectaren fosses però no construccions, i no fou fins al segle XII quan es documentà la instal·lació d'estructures domèstiques amb habitacions i llars andalusines. Relacionades amb aquestes s'enregistraren estructures negatives del tipus fosses, basses, pous i una sitja que foren amortitzades, com la resta, al final del segle XII o principi del segle XIII. Totes aquestes estructures es veieren greument afectades per la construcció de les edificacions contemporànies.

IV.10.2. ESTRATIGRAFIA

Bustum *(PEPI 27 UUEE 1221, 1219, 1125, 1175 i 1129)*

El *bustum* (fig. IV.189) està format per diferents unitats constructives que descriurem des de les situades en posicions inferiors a les superiors: en primer lloc s'excavà sobre els estrats naturals una estructura negativa de planta quadrada orientada nord-sud que presentava unes parets de tonalitats beix per l'acció del foc (UE 1221). Aquesta fossa estava reblida per les UUEE 1219 i 1222, que eren carbons i ossos cremats.

Sobre aquestes hi havia una altra estructura negativa de forma ovalada (UE 1125) que també presentava restes de contacte amb el foc i estava reblida per dos estrats: el primer (UE 1175)

Fig. IV.189. Tres moments del procés d'excavació del *bustum* del carrer Pepita núm. 27 (Serrano i López 2005).

que contenia cendres, ossos, *tegulae*, fragments de ceràmica de parets fines, ceràmica comuna i de cuina; el segon estrat (UE 1124) presentava restes de cendres i d'ossos.

Sobre aquests nivells hi havia una estructura en forma de ferradura feta amb maçoneria (UE 1129) coberta per una gran llosa (UE 1123) i un tub de libacions (UE 1130) fet amb dues *imbrices* disposats en posició vertical.

L'última fossa excavada (UE 1121) era de planta rectangular, també tenia restes de contacte amb el foc i aparegué amortitzada per un rebliment (UE 1119).

Rebliment UE 1071 de la fossa UE 1072 (1 PEPI 27)

En la zona oest del solar, allunyada de la tomba, es trobà una fossa (UE 1072) de planta ovalada que presentava unes dimensions de 1,90 m en l'eix nord-sud, 1,65 m en l'eix E-O i 0,50 m de profunditat. Va aparèixer reblida per un estrat de sorra gris (UE 1071) amb algunes cendres i abundant material ceràmic que pot datar-se en el segle II dC. Probablement s'ha d'interpretar com una fossa per a depositar part dels estrats de cremació d'alguna de les tombes properes, encara que la informació que aportà en aquest sentit és escassa.

Tomba 3 (1 PEPI 29)

Era una fossa simple (UE 1131) excavada en terra que presentava una forma rectangular (fig. IV.190). Al seu interior es va documentar l'esquelet (UE 1130) en posició decúbit supí amb una orientació nord-sud. El cos presentava els braços estesos al costat del cos i les mans creuades a l'altura de la pelvis. El crani estava lleugerament inclinat cap a la dreta i al seu costat es trobava l'aixovar (UE 1129) format per una cassola d'importació africana, una olla reductora de cuina i dues copes de ceràmica de parets fines. La terra que reblia la fossa (UE 1128) contenia escassos fragments informes de ceràmica africana de cuina, reductora de cuina i comuna oxidant.

Fig. IV.190. Tomba núm. 3 de l'excavació del carrer Pepita núm. 29, amb aixovar funerari dipositat a l'altura del crani (Serrano i López 2008).

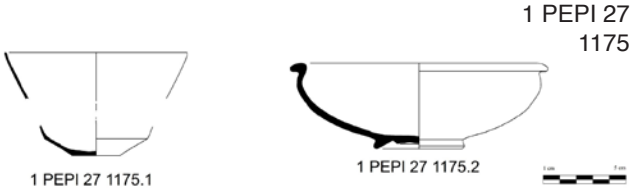

Fig. IV.191. Material procedent dels estrats d'ús del *bustum* de l'excavació del carrer Pepita núm. 27.

IV.10.3. MATERIAL CERÀMIC

Bustum *(1 PEPI 27)*

(Fig. IV.191; Annex 1, quadre 34)

El material trobat en el *bustum* és ben escàs. Tanmateix, hi ha alguns fragments ceràmics interessants que ajuden a establir una cronologia per al moment de formació de l'estructura. Pel que fa al material inventariat en la UE 1119, és molt escàs, no hi apareixen sigil·lades però sí ceràmiques de parets fines bètiques de pasta blanquinosa i engalba ataronjada amb decoració vegetal, també una vora de tapadora africana Òstia I, 261, un fragment de ceràmica reductora de cuina i comuna oxidant. La copa bètica i la tapadora africana apunten a una cronologia pròpia de la segona meitat del segle I dC, concretament cap al 40-80 dC.

Per sobre d'aquesta unitat hi ha poc de material fins arribar a la UE 1175, el rebliment d'una fossa oval, en la qual majoritàriament hi ha fragments de *tegulae*, però també s'ha documentat una copa Mayet 34 de parets fines de la producció closca d'ou, amb pasta grisa i molt prima (fig. IV.191, 1 Pepi 27 1175.1), i un plateret del tipus Gr. IV.3 *Catinus/llus* de ceràmica de cocció oxidant (fig. IV.191, 1 Pepi 27 1175.2). A més, s'han documentat un fragment d'àmfora hispànica, un de ceràmica reductora de cuina i un de gran recipient de pasta oxidant. Cronològicament, les ceràmiques de parets fines indiquen que podria datar-se en el tercer quart del segle I dC.

Rebliment (UE 1071) de la fossa (UE 1072) (1PEPI 27)

(Fig. IV.192 i IV.193; quadre IV.21; Annex 1, quadre 35)

Entre el material inventariat de la UE 1071 destaca sobretot la ceràmica comuna de cocció oxidant, que era majoritària, seguida de les àmfores. També es documenten recipients de ceràmica reductora de cuina amb traces d'ús. La resta de produccions són minoritàries però no per això són menys interessants.

La vaixella fina està pràcticament absent i només hi havia un bec de llàntia probablement del tipus Dressel 9 o Deneauve IV, que podria datar-se entre l'època d'August i els Flavis; i una base de ceràmica de parets fines bètiques de pasta grisa, compacta i fina, potser producció del tipus de closca d'ou datada entre mitjan del segle I i els Flavis. Molt esporàdicament han aparegut fragments de ceràmica pintada que poden relacionar-se amb produccions de tradició ibèrica que poden ser de caràcter residual.

Hi ha altre material destacat com és la ceràmica itàlica de cuina, amb formes de cassola de vora bífida com la Com-it. 6c (fig. IV.193, 1 Pepi 27 1071.1) i una font d'engalba roja pompeiana, ambdues procedents de la zona vesuviana, que ajuden a precisar la cronologia del conjunt. Entre la ceràmica reductora de cuina hi ha olles de diferents tipus (fig. IV.193, 1 Pepi 27 1071.3, 4 i 5) que no responen a la tipologia estandarditzada

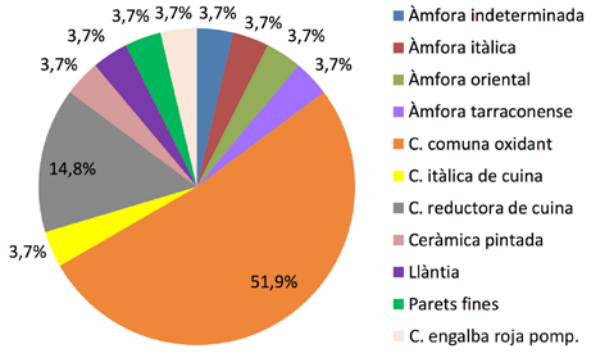

Fig. IV.192. Percentatges de la ceràmica procedent de la UE 1071 de la necròpoli del carrer Pepita núm. 27.

Quadre IV.21. Percentatges de la ceràmica procedent de la UE 1071 de la necròpoli del carrer Pepita núm. 27.

Producció/ Tipologia	1071	%
Àmfora indeterminada	1	3,7 %
Àmfora itàlica	1	3,7 %
Àmfora oriental	1	3,7 %
Àmfora tarraconense	1	3,7 %
C. comuna oxidant	14	51,9 %
C. itàlica de cuina	1	3,7 %
C. reductora de cuina	4	14,8 %
Ceràmica pintada	1	3,7 %
Llàntia	1	3,7 %
Parets fines	1	3,7 %
C. engalba roja pomp.	1	3,7 %

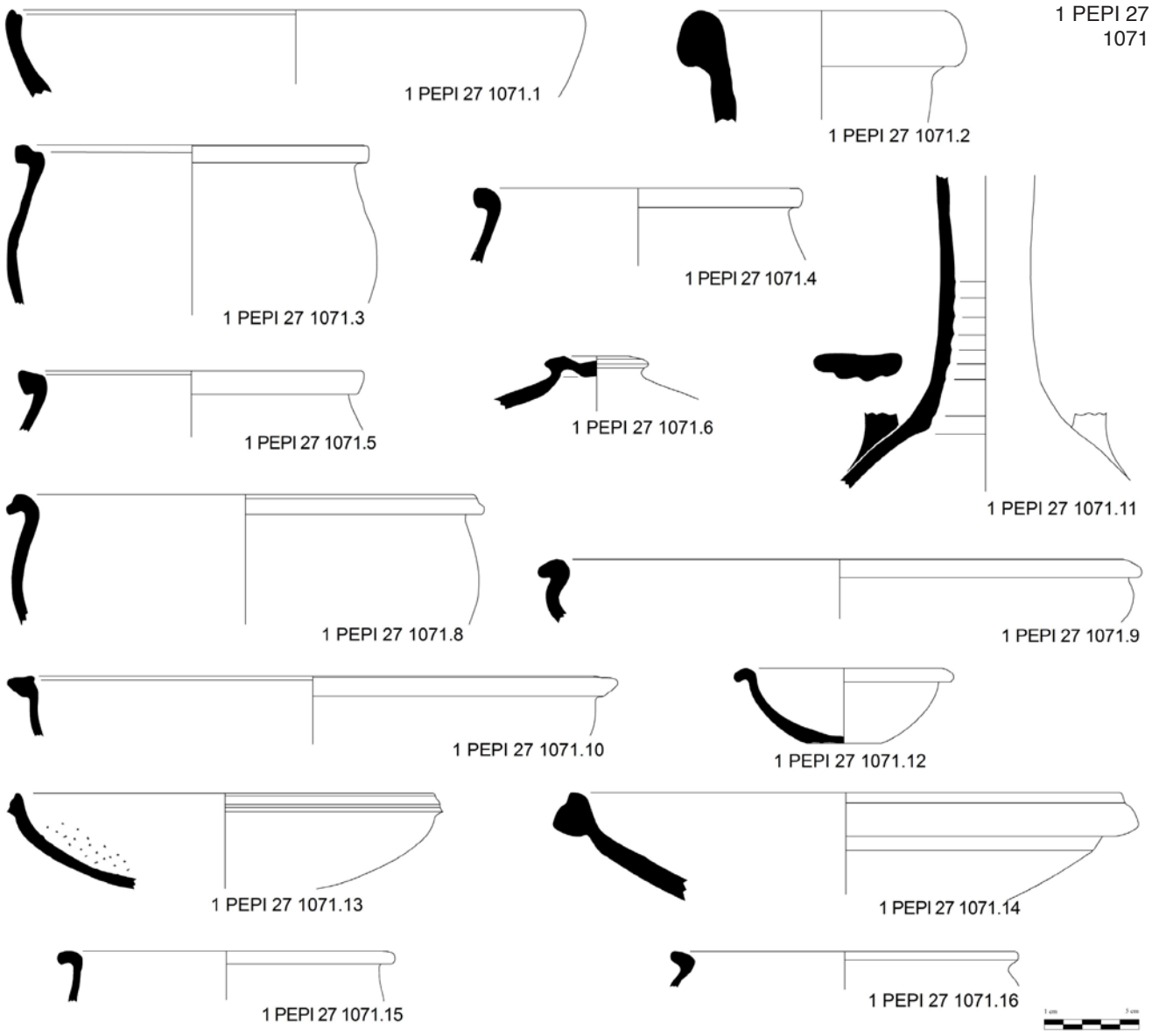

Fig. IV.193. Material ceràmic procedent de la UE 1071 que reblia la fossa 1072 de la necròpoli del carrer Pepita núm. 27.

produïda a partir de l'època flàvia (Reynolds 1993: 95), cosa que ens fa pensar que el conjunt pot ser anterior a aquesta època. També hi ha tapadores (fig. IV.193, 1 Pepi 27 1071.6) i un fragment amb un arrancament d'ansa que podria ser d'una gerra. Algunes peces presenten traces d'ús i alguns fragments de paret tenen una densa incrustació calcària a l'interior documentada en altres contextos de la ciutat.

La ceràmica majoritària és la comuna oxidant. Sorprèn la inexistència de gerres o *urcei*, ja que normalment solen ser la forma de comuna oxidant més abundant en els contexts altimperials. Per contra, es documenten ampolles xicotetes (fig. IV.193, 1 Pepi 27 1071.7) i de gran mesura (fig. IV.193, 1 Pepi 27 1071.11), platerets (fig. IV.193, 1 PEPI 27 1071.12), *paropsis* (fig. IV.193, 1 PEPI 27 1071.8, 9, 10) i morters (fig. IV.193, 1 PEPI 27 1071.13, 14), entre altres com olletes de provisions (fig. IV.193, 1 Pepi 27 1071.15, 16), un bací (fig. IV.193, 1 Pepi 27 1071.19) i un colador o filtre (fig. IV.193, 1 Pepi 27 1071.17). Excepte el bací, la major part dels recipients de ceràmica comuna oxidant té una pasta molt semblant amb tonalitats beix o ataronjada, depurada, tova i amb desgreixants petits de color blanc. Tanmateix, alguns dels fragment presenten deficiències en la pasta o en la superfície, com és el cas de l'ampolla (fig. IV.193, 1 Pepi 27 1071.7) que es desfà en tocar-la i està totalment erosionada. Aquesta peça es trencà en nombrosos fragments molt xicotets, cosa que no permet reconèixer la seua forma original. Hi ha un altre grup de fragments amb característiques similars (1 Pepi 27 1071.18). Pel que fa a la cronologia, tenim poques proves concloents però podríem situar-la en la primera meitat o, més probablement, cap a mitjan del segle I dC.

Hi aparegueren àmfores importades, del tipus Dressel 1 de pasta vesuviana, probablement de caràcter residuals, i escasses àmfores orientals. Sobretot, abunden les àmfores tarraconenses entre les quals s'ha documentat la forma Dressel 2/4 (fig. IV.193, 1 Pepi 27 1071.2).

Tomba 3 (1 PEPI 29)

(Fig. IV.194; Annex 1, quadre 36)

La fossa UE 1131 estava reblida de terra (UE 1128), contenia l'esquelet (UE 1130) i presentava un aixovar interessant (UE 1129) (fig. IV.195, i IV. 196): dues copes ceràmiques de parets fines de la

Fig. IV.194. Detall de l'aixovar de la tomba núm. 3 en el moment de l'excavació al carrer Pepita núm. 29 (Serrano i López 2008).

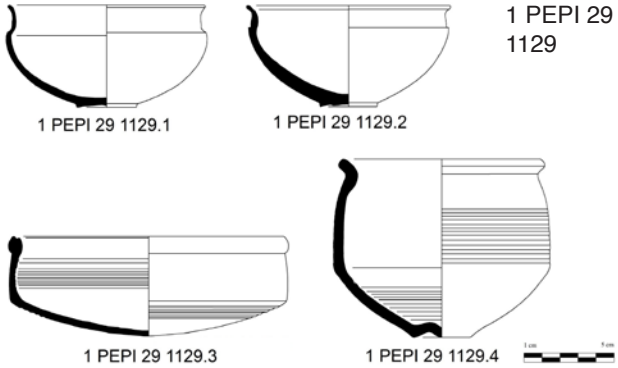

Fig. IV.195. Aixovar ceràmic dipositat junt al crani de la tomba núm. 3 en l'excavació del carrer Pepita núm. 29.

Fig. IV.196. Aixovar ceràmic de la tomba núm. 3 en l'excavació del carrer Pepita núm. 29 (fotografia A. Franco).

forma Rubielos de Mora 2.1 (fig. IV.195, 1 Pepi 29 1128.1 i 2), una cassola africana de cuina de la forma Òstia III, 267A (fig. IV.195, 1 Pepi 29 1128.3) i una olleta de ceràmica reductora de cuina de la forma ERW 1.3 (fig. IV.195, 1 Pepi 29 1128.4). L'aixovar estava situat al costat del cap i per les fotos sembla que les peces estaven apilades: sota una copa de parets fines, que contenia la cassola africana sobre la qual estava l'altra copa de parets fines, i a sobre s'havia col·locat l'olleta de cuina regional.

Recents estudis sobre ceràmiques de contextos altimperials de *Valentia* han demostrat que les copes de la forma Rubielos 2.1 apareixen a la ciutat a partir del període d'Adrià (Huguet i Ribera 2013: 161), i la resta de ceràmica apareguda en la tomba avala aquesta cronologia.

IV.10.4. CONCLUSIONS

Pel que fa a la cronologia, les primeres evidències arqueològiques que es registren al carrer Pepita núm. 27 són de tercer quart del segle I dC, moment que coincideix *grosso modo* amb un període caracteritzat per l'expansió urbana de la ciutat i la monumentalització dels espais públics (Díes, Escrivà i Ribera 1987: 241; Ribera i Jiménez 2012: 94). L'estudi de la ceràmica de les intervencions del carrer Pepita núm. 29 ha permés constatar la utilització d'aquesta àrea funerària fins al segle II dC.

Tanmateix ja hi havia excavacions que evidenciaven l'existència d'una zona funerària al nord del Túria en un àrea pròxima al carrer Pepita (Albir 2012). Al carrer Sagunt, en la calçada actual, Javier Máñez realitzà un seguiment arqueològic, en què es documentà una tomba romana amb coberta de teules a doble

vessant en el tall de la rasa (Máñez 2002). Al carrer Oriola núm. 3 es practicà una excavació dirigida per Víctor Algarra que documentà part d'un cementeri romà amb 4 tombes, tres de les quals es conserven prou senceres i una quarta que estava totalment destrossada (Algarra 2001). Dues eren tombes en fossa, mentre que altres dues eren probablement mausoleus funeraris que foren espoliats ja des d'antic. Dues de les quatre tombes contenien aixovar que ha permés datar-les en el segle II dC, però no es tractava de ceràmiques comunes ni de cuina, que és l'objectiu d'aquest treball. A més de les tombes, a la necròpoli s'han documentat diverses fosses en una de les quals es trobà una amb una figureta de bronze que s'identificà amb una divinitat, tal vegada un déu Lar o *Attis*, junt a altre material ceràmic; un *ustrinum* amb cendres probablement fruit d'una cerimònia ritual amb fragments abundants de ceràmica, ovicaprins i ossos humans; la cambra de combustió d'un forn amb orifici d'eixida de fums o tovera amb argila rubefacta i trossos de branques carbonitzades, de dimensions reduïdes i funcionalitat desconeguda.

A l'encreuament del carrer Sagunt núm. 102 amb el carrer Ruaya, en una intervenció dirigida per Marisa Serrano i Isabel García entre 2007 i 2011, es documentaren: dues tombes en fossa, una de les quals amb tota seguretat anterior a l'època flàvia i l'altra anterior a mitjan del segle II dC; incineracions de l'època imperial; i estructures funeràries situades a la vora d'una via (Serrano i García 2012). Aquesta estava separada per un mur d'un espai agrari situar al sud, on es constataren dues fases de conreu de vinyes que poden datar-se la primera entre l'època flàvia i principi del segle II dC i la segona a partir del segle II dC. Una mica més prop del riu però també al carrer Sagunt núm. 26-28, l'any 2010, es féu una intervenció arqueològica dirigida per Llorenç Alapont i Rafael Martínez, on aparegué un recinte funerari tancat situat a la vora d'una via o plaça pública. Aquest edifici, probablement de caràcter monumental, serviria com a espai funerari familiar, potser d'alguna associació o *collegium* (Van Andriga, Alapont i Martínez 2007: 171) que s'utilitzaria com a lloc de cremació i d'enterrament. A la zona central del recinte es documentaren dues pires funeràries i una urna d'incineració *in situ* junt al mur nord. Al costat del mur sud es documentà un túmul amb una tapadora que cobria una punta de *pilum*, diversos claus, una moneda i peces de pasta vítria, tot amb signes d'exposició al foc (Van Andriga, Alapont i Martínez 2007: 172). Així doncs, la complexitat de l'arquitectura i dels rituals funeraris practicats en aquest recinte ens és encara inabastable pel baix nivell de coneixement d'aquesta excavació.

L'estudi ceramològic de diferents troballes funeràries situades al nord del Túria deixen un panorama ben interessant per als futurs investigadors, ja que s'hi constata una concentració de tombes, mausoleus i recintes funeraris al llarg de la via de comunicació que segueix el carrer Sagunt i els seus voltants. La seua utilització està documentada com a mínim des de mitjan del segle I dC fins a probablement el segle III dC. Potser es tracta de la necròpoli nord de la ciutat, que necessitaria un estudi específic en profunditat en el qual, a més, s'hauria d'esbrinar la relació amb la necròpoli d'Orriols documentada encara més al nord, a l'avinguda de la Constitució, que pot datar-se en un període més tardà.

IV.11. NECRÒPOLI DE RUSSAFA

IV.11.1. EXCAVACIÓ

L'any 1962 al carrer Calvo Sotelo núm. 16, 18 i 20, actualment anomenat Passeig de Russafa, es va documentar una necròpoli romana (fig. IV.197). J. Llorca fou l'arqueòleg encarregat de les tasques científiques i, posteriorment, publicà un article sobre les troballes (Llorca 1962: 111). Les excavacions portades a terme en extensió a l'angle sud-est del solar descobriren una necròpoli amb vuit inhumacions de diversos tipus d'enterrament, amb *tegulae* plana i a doble vessant, incineracions infantils en àmfora i una sepultura col·lectiva

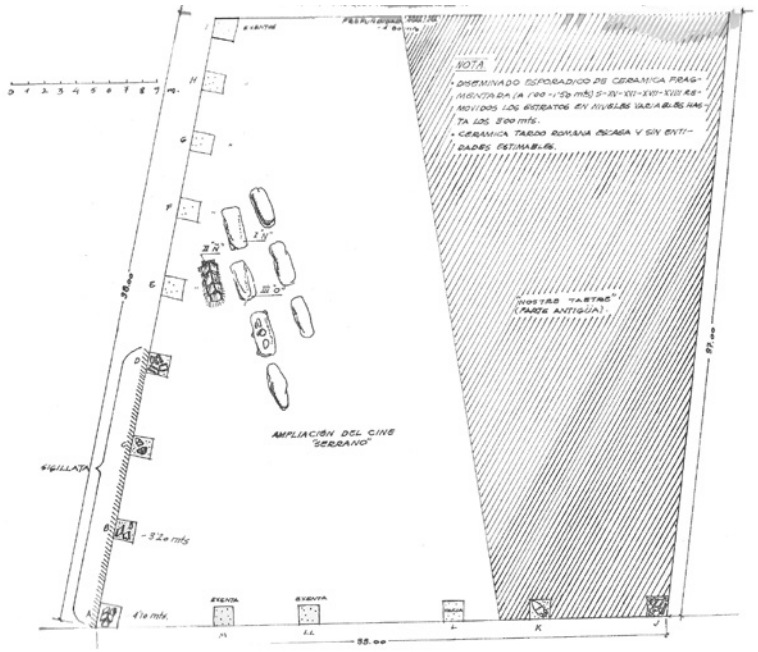

Fig. IV.197. Planta de l'excavació realitzada per Llorca al carrer Calvo Sotelo núm. 16, 18 i 20, actualment Passeig de Russafa (Llorca 1962).

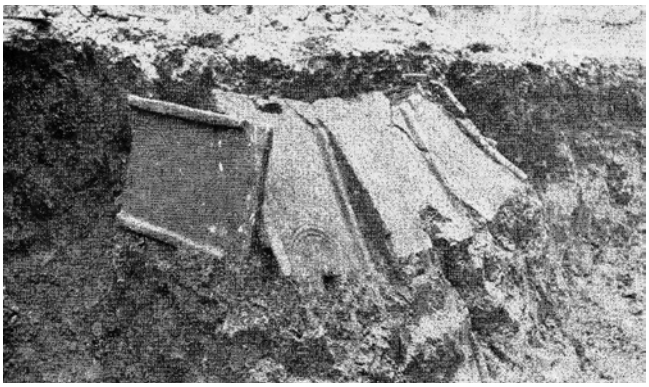

Fig. IV.198. Tomba 5 (8 o Ñ segons Llorca) de la qual procedeixen les dues urnes i la llàntia que són l'aixovar més ric de la necròpoli (Llorca 1962).

de nou individus (fig. IV.198). Aquesta necròpoli s'associa a l'àrea periurbana o suburbana (González Villaescusa 2001: 235; Machancoses 2015: 682). L'any següent a la primera intervenció i a la publicació de l'article, el 1963, s'excavà una darrera tomba de la qual tenim ben poca informació, tret que aparegué un bol ceràmic com a aixovar. Els aixovars de les tombes eren escassos, majoritàriament de vidre, però es recuperaren alguns recipients ceràmics interessants produïts en ceràmica comuna de cocció oxidant. Cronològicament, cal situar aquesta necròpoli entre les acaballes del segle II i el III, tot i que es podria prolongar el seu ús fins al IV dC.

IV.11.2. ESTRATIGRAFIA

Tomba 5 (8 o Ñ en el plànol de Llorca)

L'únic enterrament que presenta aixovar ceràmic, segons l'article de Llorca, era la tomba número 5 identificada per aquest com a 8 o lletra Ñ del plànol. Com les altres tombes d'aquesta necròpoli, també presentava una orientació oest-est. Era una inhumació en fossa amb coberta de *tegulae* a doble vessant d'1,35 m de llargària per 0,30 m d'amplària. Contenia un esquelet infantil de 1,10 cm d'altura amb el cap orientat cap a l'oest. La coberta estava formada per sis *tegulae* disposades a doble vessant, tres per banda i una altra disposada en vertical als peus. La descripció d'aquest aixovar és extremadament breu i Llorca únicament esmenta "dos pequeñas urnas globulares con pie, de 9,5 cm de altura, de pasta amarillenta, y una lucerna" que data en el segle III dC.

Tomba 7 (amb etiqueta 3)

Entre els materials que provenen de la necròpoli de Russafa es documentà, a més, un bol de ceràmica comuna que presenta una etiqueta amb la referència "tomba núm. 3". Això no obstant, González Villaescusa associà aquesta peça a la tomba núm. 7.

IV.11.3 MATERIAL CERÀMIC

Aquestes peces foren recollides per González Villaescusa al seu estudi sobre els rituals funeraris i necròpolis del País Valencià (González Villaescusa 2001: 237) i actualment estan dipositades als magatzems municipals del SIAM (fig. IV.199; Annex 1, quadre 37).

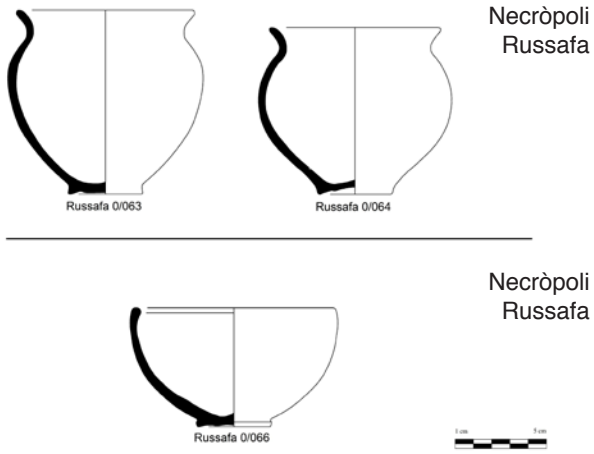

Fig. IV.199: Ceràmica comuna procedent de les tombes de la necròpoli de Russafa.

Tomba 5

Pel que fa a la tipologia de les dues urnes, es podrien englobar en el grup Gr. III *Calix*, ja que probablement es tracta de copes o bols per a beure relacionats amb els rituals funeraris. L'única cosa que podem saber per la seua descripció en l'article és que són peces de cocció oxidant. En realitat, són dues petites urnetes, o millor, copetes de cos globular amb peu, coll i vora exvasada amb llavi arrodonit (fig. IV.199, Russafa 0/63 i 0/64). La seua pasta és de tonalitats beix amb desgreixants visibles en superfície i un dels exemplars mostra una bicromia deguda a l'apilament durant el procés de cocció. La llàntia no es veu massa bé a la fotografia i podria ser dels tipus Dressel 17, 18, 19 o 20, totes datades entre la segona meitat del segle I dC i el III dC. Després d'analitzar-la acuradament, considerem que és del tipus Dressel 20, que resulta abundantíssima en contexts funeraris i hàbitat.

Tomba 7

Es tracta d'un bol de perfil senzill amb vora lleugerament reentrant i pasta més aviat groguenca en la part superior i ataronjada en la part inferior, tova i depurada (fig. IV.199, Russafa 0/066). També aquesta peça presenta la bicromia pròpia de l'apilament dels recipients durant la cocció. De la mateixa manera que l'aixovar de la tomba núm. 5 s'utilitzaria probablement per a beure, pot classificar-se com pertanyent a la forma Gr. III *Calix* i datat també del segle III dC.

IV.11.4 CONCLUSIONS

Les tombes d'aquesta necròpoli s'han de datar en el segle III dC, tot i l'escassa informació cronològica que aporten els aixovars. Tanmateix, cal destacar la seua pobresa, únicament una o dues peces, que en dues de les nou tombes corresponen a les produccions estudiades en aquest treball. Tot i això, el reduït nombre d'individus i, sobretot, la falta d'informació sobre l'excavació no permeten un major aprofundiment sobre aquest cementeri romà. Podem afegir que s'ha identificat com una necròpoli periurbana associada a alguna vil·la no localitzada fins al moment (Machancoses 2015: 681).

IV.12. NECRÒPOLI DE LA BOATELLA (Excavacions antigues/1 SELVIC/3 ITACAL)

IV.12.1. EXCAVACIÓ

La necròpoli de La Boatella es trobava al sud de la ciutat romana, en la zona compresa entre els actuals carrers Carabasses, la Mola, avinguda Baró de Càrcer, Llanterna, Santa Teresa, En Gil, Plaça de la Mercè, Pòpul i Sant Vicent Màrtir. Uns 25.000 m^2 limitats al nord per un corrent fluvial, situat a l'actual carrer Mª Cristina, i pel sud per l'actual carrer Adressadors on els resultats dels sondejos arqueològics han sigut negatius (Albiach i Soriano 1996: 219). El seu nom procedeix de la porta sud de la muralla medieval de la ciutat, la porta de La Boatella, situada al mateix lloc on es trobaven les portes anomenades *Sucronensis* de l'època romana i *Bab al-Baytala* del període andalusí (Boix 1862: 17), que també donava el nom al raval situat l'oest (Sanchis Guarner 1981: 103).

Fou descoberta a mitjan del segle XX (1944) en el curs de les obres realitzades per a l'obertura de l'Avinguda de l'Oest, on les importants accions urbanístiques, la desvetllaren com una de les necròpolis més importants de *Valentia* durant la tardo-antiguitat (Soriano 1989: 393) (fig. IV.200). Entre els diferents autors que han tractat aquest cementeri no hi ha unanimitat en l'establiment de límits: alguns consideren que la necròpoli del carrer Sant Vicent, documentada al llarg de la *Via Augusta*, formaria una unitat amb la de La Boatella (Albiach i Soriano 1996: 102); mentre que altres les consideren dues necròpolis distanciades en l'espai i en el temps (Ribera 1996: 87; Machancoses 2015: 674; Martínez Pérez 2020). En aquest treball, donada l'escassetat general d'aixovar en les tombes i l'encara més reduït nombre de la ceràmica comuna i de cuina, les estudiarem conjuntament, mantenint sempre la referència de cadascuna de les excavacions per tal d'evitar malentesos.

Llorca va portar a terme les tasques científiques com a encarregat d'Arqueologia de l'Ajuntament durant les intervencions realitzades els anys 1945 i 1963, i va documentar les dues primeres i més grans campanyes d'excavació, fins a la de la intervenció del PAI Mercat. Malgrat açò, la documentació no és totalment pública, per la qual cosa part dels estudis realitzats sobre les primeres campanyes es feren sense els diaris d'excavació, i per tant sense la descripció de les tombes, ni la planimetria, i en ocasions es va recórrer a la maqueta que es troba custodiada al SIAM per a aportar un croquis relativament fiable. Durant les excavacions antigues es descobriren més de 372 tombes de diferents tipologies: fossa simple amb *tegulae* planes o a doble vessant, fosses cobertes o no, fosses amb murets, sarcòfags de pedra, àmfores per als enterraments infantils i tombes amb túmul (Albiach i Soriano 1996: 107). En general l'orientació de les tombes era est-oest amb el cap situat a l'oest i els esquelets en posició decúbit supí. A la primera campanya d'excavació solament es documentaren quatre tombes amb aixovar (Albiach i Soriano 1996: 108): una fossa amb *tegula* plana contenia un ungüentari de vidre; una altra fossa amb *tegulae* a doble vessant tenia un ungüentari de vidre i una peça ceràmica, sense especificar més; una altra en cista amb *tegulae* a doble vessant presentava un ungüentari de vidre; i l'última, amb murets de *tegulae* i coberta a doble vessant contenia un plat ceràmic. Tanmateix, és impossible relacionar aquestes peces amb les existents als dipòsits del SIAM. De la segona campanya de Llorca no tenim notícies sobre la composició dels aixovars, ni tan sols si n'aparegueren o no a les tombes.

Al *III Congreso de Arqueología del Sudeste Español* desenvolupat a Cartagena l'any 1948 es presentaren algunes de les novetats referents a aquesta necròpoli. Es tracta d'articles curts i descriptius que tracten de manera específica els aixovars de les tombes (Aranda 1948: 271), les cobertes de les tombes (Cuevas 1948: 278), una *tegula* amb esgrafiat pre i postcocció (Ares 1948: 279) darrerament revisada per Corell (*IRPV* V135). Tanmateix, l'exigüitat de la informació i la reduïda extensió dels articles del 1948 fan que es puguen considerar com a notícies i no com a veritables estudis científics. En l'article dedicat als aixovars es descriuen una sèrie de materials de ceràmica comuna oxidant, una gerra, un bol i un amforisc, però difícilment s'han pogut identificar amb el material dipositat als magatzems municipals del SIAM, com ja s'ha assenyat abans. Per la descripció cabria la possibilitat que formaren l'aixovar de l'anomenada tomba triple localitzada al carrer En Gil; tanmateix, sembla que aquesta troballa aparegué l'any 1962 segons l'etiqueta antiga que presenta el conjunt.

A principi dels anys noranta, amb una metodologia arqueològica i estratigràfica desenvolupada, es realitzaren una sèrie d'intervencions arqueològiques destacables: la primera al carrer Sant Vicent sota la direcció de Vicent Escrivà (1990-91) on es documentaren dues tombes d'individus adults en fossa: una sense coberta orientada est-oest i l'altra amb coberta plana orientada nord-sud que contenien dos esquelets en posició decúbit supí sense aixovar (Escrivà 1991).

En la segona excavació, realitzada al carrer Sant Vicent, dirigida per Carmen Marín (1994), trobaren una inhumació infantil en fossa orientada nord-sud, una incineració coberta amb dos *imbrices* orientada est-oest, i un *ustrinum* format per dues fosses i el seu rebliment de terra amb carbons, cendres i restes d'ossos i fragments ceràmics amb dues *tegulae* que ho segellaven i un cos d'àmfora que hi marcava el lloc segons la directora (Marín 1995: 9). Aquesta excavació és l'única, amb estratigrafia fiable realitzada en la zona de la qual hem pogut estudiar el material directament ja que l'altra amb estratigrafia i aixovar ceràmic, situada al carrer Itàlica, s'ha hagut d'estudiar sobre fotografies.

Una altra intervenció arqueològica es féu l'any 1995 al carrer Itàlica sota la direcció de Rosa Albiach on aparegueren set enterraments dels quals un és una enterrament infantil en àmfora i la resta inhumacions en fossa amb coberta de *tegulae* planes, a doble vessant o combinant ambdues tècniques. Totes les tombes estaven orientades oest-est en posició decúbit supí. Els esquelets tenien el cap situat a l'oest i presentaven símptomes d'amortallament (Albiach 1995). Pel que fa a l'aixovar, cap de les tombes en contenia. A la intervenció del carrer Itàlica li'n seguí una segona en la qual no s'arribà als nivells romans (Albiach 1996).

La tercera campanya d'excavació al carrer Itàlica es practicà en una zona central de la necròpoli de La Boatella sota la direcció d'Isabel López i Eduardo Sanchis (López i Sanchis 2001). Es realitzà entre els mesos de juliol i desembre del 1998, temps en el qual es van excavar nou enterraments romans, molt alterats per una rasa i un pou islàmics en la zona occidental, mentre que la zona oriental estava ocupada per un gual natu-

ral. Dels nou, en destacava un amb diferent orientació i amb dues peces ceràmiques i una moneda com a aixovar que es datà en la segona meitat del segle II dC, època que els seus excavadors consideraren l'inici de la utilització d'aquesta zona com a cementeri. Sobre aquests nivells es construïren pous i canals de diverses èpoques, andalusina i moderna i, posteriorment, la fonamentació dels edificis contemporanis. Malauradament, tot i que el material fou dipositat en el seu moment al SIAM, ha sigut impossible localitzar-hi les peces.

La intervenció més recent produïda a l'àrea de la necròpoli de La Boatella fou la gran campanya d'excavació del PAI Mercat de l'any 2007 en la qual es trobaren 138 inhumacions (Herreros 2008). Totes les tombes estaven orientades oest-est, amb el cap a l'oest i els cossos en posició decúbit supí amb els braços estesos sobre la pelvis o al costat del cos. La posició dels individus fa pensar que es soterraren amortallats i, en un cas, amb taüt probablement de fusta. Les tombes estaven excavades en fossa i presentaven variades tipologies: amb coberta plana de *tegulae*, a doble vessant, amb cista de *tegulae* o grans lloses i en àmfora, en els casos de les inhumacions infantils. La major part de les tombes són individuals però es constaten també de col·lectives. En cap enterrament es va localitzar aixovar ceràmic ni d'altra mena (Herreros 2008: 16).

Probablement la utilització d'aquesta zona com a necròpoli començà al voltant de la *Via Augusta*, que s'identificà amb el carrer Sant Vicent, on s'han trobat tombes amb orientació nord-sud, restes d'incineracions i inhumacions i material ceràmic del segle II dC. Potser, posteriorment, la necròpoli s'estengué cap al nord-oest, la zona de la necròpoli de La Boatella. Tanmateix, sembla que devia haver una franja de separació entre ambdues zones cementerials a l'actual carrer del Músic Peydró on els sondejos arqueològics practicats fins al moment no han tret a la llum cap tomba.

Recentment la investigadora Mª Asunción Martínez Pérez ha realitzat una tesi sobre la/les necròpoli/necròpolis de La Boatella i del carrer Sant Vicent, on reculls tot tipus d'informació dispersa per a oferir un notable estat de la qüestió a més de la més recent i completa anàlisi de la tipologia de tombes, de l'epigrafia funerària i dels aixovars (Martínez Pérez 2020).

Remetem a aquest treball per a la informació específica sobre la necròpoli del sud de la ciutat, ja que en aquesta investigació ens centrarem sols en la ceràmica comuna i de cuina que hi ha aparegut.

Fig. IV.200. Selecció de peces ceràmiques i de vidre de la necròpoli de La Boatella procedent d'aixovars de diferents tombes, probablement del segle III dC (Arxiu SIAM).

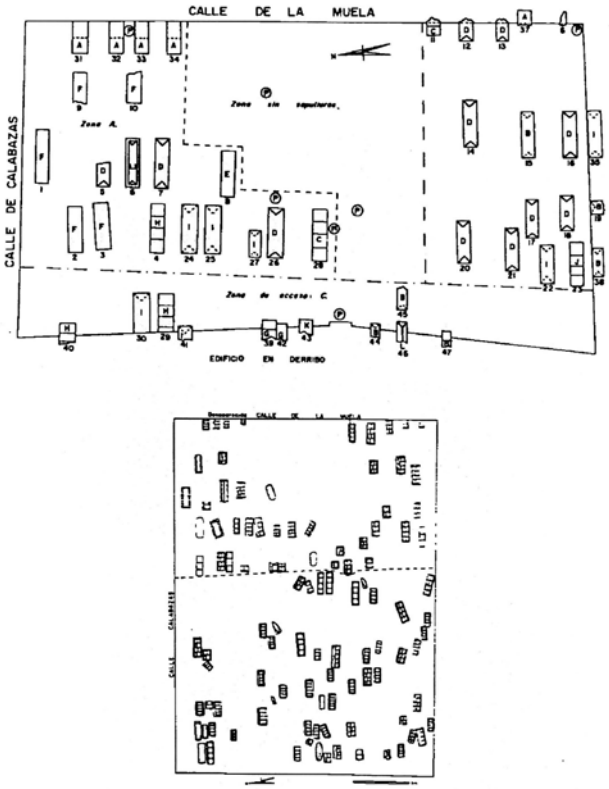

Fig. IV.201. Plànols de les excavacions antigues de la necròpoli de La Boatella: a la part superior, primera campanya d'excavació; a la part inferior, primera i segona campanya d'excavacions segons la maqueta conservada al SIAM (Albiach i Soriano 1996: 104).

IV.12.2. ESTRATIGRAFIA

Primeres excavacions de La Boatella

Com hem dit anteriorment, la manca d'informació en referència a les primeres excavacions realitzades per Llorca dificulta qualsevol tipus d'estudi amb fiabilitat estratigràfica (fig. IV.201). Tanmateix, i tenint en compte que les peces que tractarem són poques, hem decidit incloure-les al nostre estudi per l'excepcional grau de conservació que presenten i per la informació morfològica i cronològica, tot i que indirecta, que aporten. En algun cas, hi ha referències al tipus de tomba o a la ubicació de les troballes dins de la tomba que, generalment, es situaven als peus (Albiach i Soriano 1996: 112).

Tomba IX (3 Itacal UUEE 1662, 1663, 1664 i 1665)

Aquesta tomba presentava notables diferències amb la resta dels enterraments que l'envoltaven (fig. IV.202 i IV.203). Era una inhumació situada en la meitat occidental del solar, amb una orientació est-oest, en una fossa excavada en l'estrat argilós natural que presentava una coberta mixta de *tegulae* a doble vessant a l'est, en la zona del crani, i *tegulae* planes en la resta

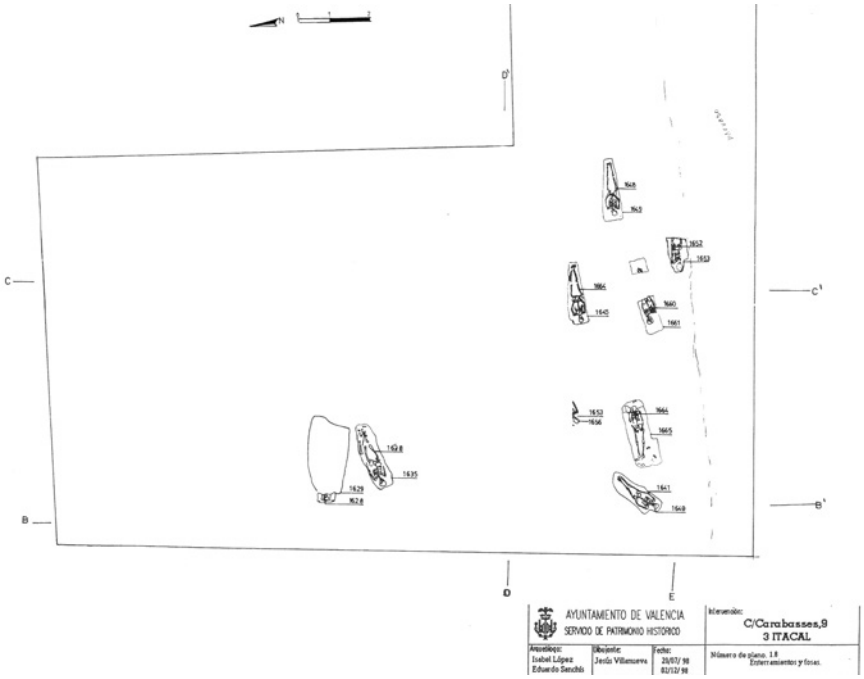

Fig. IV.202. Plànol de les tombes de la necròpoli romana. Excavació del carrer Itàlica amb Calatrava (López i Sanchis 2001).

Fig. IV.203. Tomba XI en la qual es poden observar els dos recipients ceràmics als peus i la moneda sobre la clavícula. Detall de la moneda amb restes de tela (López i Sanchis 2001, muntatge fotogràfic E. Huguet).

de la tomba. Al seu interior hi havia un esquelet masculí d'edat madura disposat en posició decúbit supí amb el crani orientat a l'est i recolzat sobre un coixí de terra. Les extremitats superiors estaven semiflexionades i pegades al cos, i els turmells junts amb clars signes d'amortallament i de descomposició en ambient buit, probablement en un taüt de fusta. Era l'única tomba que tenia aquesta orientació, la resta estaven orientades oest-est i presentaven coberta de *tegulae* planes o a doble vessant, cosa que, unit a què era l'única que presentava aixovar, féu pensar als seus excavadors en la possibilitat que fóra una de les primeres de la zona. L'aixovar es compon de dos recipients de ceràmica disposats als peus i una moneda col·locada sobre la clavícula dreta. Probablement aquesta moneda es trobava a l'interior d'alguna bosseta de tela, ja en el moment de la troballa en presentava adherits fragments en ambdues cares. En netejar la moneda, es pogué observar que era un as de coure de l'emperador *Lucius Verus* de la seca de Roma que data dels anys 164-165 dC, (López i Sanchis 2001: 26).

Ustrinum *(1 Selvic UUEE 1064, 1071, 1073)*

Aquesta estructura (fig. IV.204 i IV.205), que s'endinsa en el tall nord de l'excavació, estava situada sobre el nivell de terra estèril. Es tractava d'una fossa de tendència circular amb el seu rebliment (UE 1073), la part inferior de la qual es va identificar com una llar (E 1074) i era una capa de 4-5 cm de cendres i carbons.

Sobre aquestes unitats i tallant-les en part, s'excavà una fossa ovalada (UE 1072) orientada en direcció nord-sud, que fou interpretada com la fossa fundacional de l'*ustrinum*. Sobre aquest s'assentà l'*ustrinum*, un estrat (UE 1064) que presentava restes de terra cremada, sobretot a la zona de les parets, amb gran quantitat de cendres, carbons, claus de ferro, fragments ceràmics, fauna i restes humanes calcinades. Tots presentaven evidències d'exposició al foc. En la zona nord de l'*ustrinum* es documentà una altra fossa de tendència circular (UE 1071) on la presència de ceràmica era major però no presentava senyals d'exposició al foc. En la part superior hi havia tres *tegulae* planes (UE 1060) que cobrien l'*ustrinum* i l'assenyalaven alhora. Junt a les teules, disposat verticalment es va trobar un cos d'àmfora (UE 1067) que, segons la directora de l'excavació, "actúa como cipo de señalización". Aquest es trobava alineat amb dues de les *tegulae* i una tercera *tegula* es trobava desplaçada lleugerament cap al sud-est. Probablement, l'àmfora situada en posició invertida i retallada a l'altura del muscle i de la base actuà com a tub de libacions. Una prova d'aquesta funció podria ser el fet que no presentava signes de foc. Tanmateix, al seu interior, al nivell inferior, aparegué una concentració de carbons, terra argilosa i restes d'ossos (UE 1068). Potser, també, s'abocaren restes d'algun menjar ritual, cosa que explicaria la major concentració de fragments ceràmics sense restes de foc en aquesta zona.

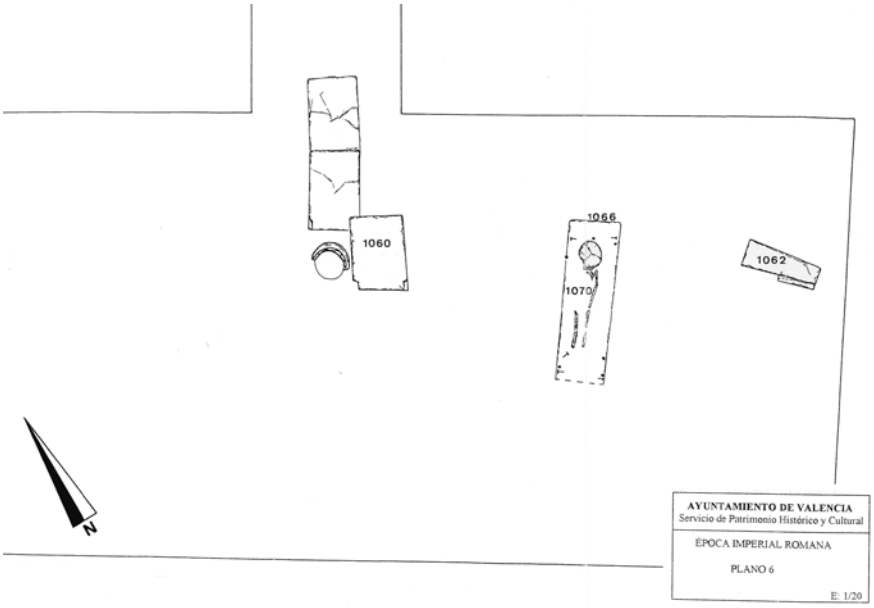

Fig. IV.204. Planta de les tombes d'època romana de l'excavació del carrer Sant Vicent amb Gravador Selma, on s'observa l'*ustrinum* amb la seua coberta (Marín 1994).

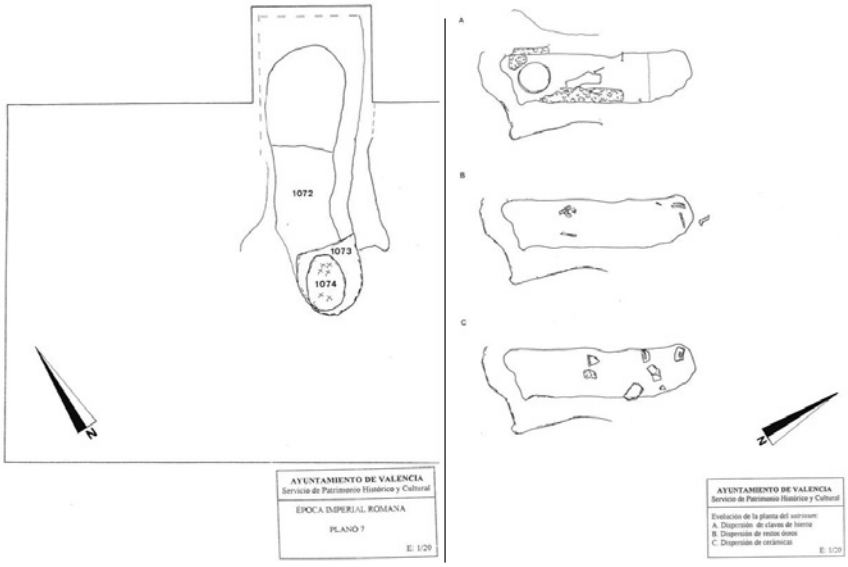

Fig. IV.205. Planta de l'*ustrinum* i els diferents materials trobats al seu interior durant l'excavació del carrer Sant Vicent amb Gravador Selma (Marín 1994).

IV.12.3. MATERIAL CERÀMIC

Primeres excavacions de La Boatella

(Sense context estratigràfic, Annex 1, quadre 38)

Ja hem fet referència a la inclusió de peces sense context estratigràfic procedents d'aquesta necròpoli. En destaca una ampolla de coll estret, cos baix i ample amb muscle marcat i una sola ansa que fou publicada per S. Roda (1955: làm. VI) en al·lusió al discurs d'ingrés de J. Caruana com a Director de Número en el *Centro de Cultura Valenciana* llegit el 1933. Es troba dipositada als magatzems del SIAM però no tenia cap referència ni sigla fins que Vicent Lerma, a qui agraïm l'ajuda constant, la identificà com la peça publicada per Roda. Presenta una pasta tova de color beix amb abundants desgreixants blancs i brillants (fig. IV.207, Roda 1955: làm. VI). Morfològicament, com ja hem esmentat, la peculiaritat de la seua forma la féu fàcilment identificable. És una ampolla de base anellada, cos baix i ample amb muscle marcat, el coll és curt i estret i acaba obrint-se en una vora exvasada i marcada a l'exterior amb una ansa curta de secció en forma de cinta que naix en aquella i acaba en la zona anterior al muscle. Les seues característiques permeten únicament la contenció de líquids. Cronològicament no tenim referències d'aquesta peça en altres contextos però l'aparició en la necròpoli de La Boatella porta a pensar en una cronologia del segle III dC endavant.

Un altre tipus d'ampolla trobada respon als models altimperials amb cos, coll estret i alt i vora de secció triangular (fig. IV.207, La Boatella 0/13).

Per últim, hi ha ampolles amb coll estret cònic, amb mottlura externa de la qual ixen dues anses que recolzen al cos globular (fig. IV.207, Soriano, 1989, 404, 1, 0/15). Molt probablement aquesta forma és una imitació del tipus Salomonson X en

Fig. IV.206. Algunes de les gerres procedents de les excavacions antigues de la necròpoli de La Boatella (fotografia A. Franco).

TSA C1 o ceràmica de "El Aouja", que aquest autor datà entre 200 i 280 dC, mentre que Hayes la va situar entre 200 i 250 dC. Amb tot, podem suposar que la imitació d'aquestes peces, no exportades massivament, podria datar-se a mitjan del segle III dC o, fins i tot, en la segona meitat del segle III dC. Tot i que aquestes peces van ser datades anteriorment en el segle IV dC (Soriano 1989: 404) pensem que en el context de la necròpoli no anirien més enllà del segle III dC, quan es documenten en diversos contextos peninsulars (Casas *et alii* 1990: 353; Escrivà 1995: 185).

Cal esmentar també les dues gerres publicades per Soriano (1989: 402), de cos globular amb panxa baixa, coll ample i vora arrodonida, ambdues amb una sola ansa en forma de cinta amb canaleta (fig. IV.207, Soriano 1989: 1 i 2 0/17). L'exemplar 0/17 presenta una pasta depurada de color ataronjat amb abundants desgreixants blancs i brillants.

A aquesta mateixa descripció morfològica responen altres quatre gerres de ceràmica comuna oxidant que no han estat mai publicades (fig. IV.207, La Boatella 0/14, 0/18, 0/19, 0/20). Són de diferents mesures que oscil·len entre els 7,5 i els 18 cm d'altura, amb diàmetres de boca entre els 4,5 i els 6,5 cm. En destaca un exemplar amb ansa que imita les formes metàl·liques (fig. IV.207, La Boatella 0/47). Molt semblant a aquestes últimes és una altra gerra que presenta un bec vessador que tanmateix no s'ha conservat (fig. IV.207, La Boatella 0/21). Totes procedeixen de les primeres campanyes d'excavació de la necròpoli dirigides per Llorca i, per tant, no en sabem la ubicació ni les circumstàncies precises de les troballes. Aquestes gerres presenten una pasta depurada de color beix, amb tonalitats ataronjades i groguenques i desgreixants blancs i brillants visibles en superfície. Les superfícies allisades presenten les mateixes tonalitats que la pasta i, en alguns exemplars, s'observen traces horitzontals produïdes durant el procés de fabricació en el torn (fig. IV.207, La Boatella 0/18). Aquestes peces poden datar-se probablement en el segle III dC pels perfils evolucionats (fig. IV.206 i IV.207).

Tanmateix, entre les ceràmiques comunes de les primeres excavacions també hi ha peces de cronologia anterior, tot i que escasses, que probablement s'han de posar en relació amb una primera fase d'ús de la necròpoli que pot datar-se cap al final del segle II dC. Es tracta d'una gerra, Gr. I *Urceus*, amb característiques morfològiques pròpies dels segles I i II dC com són el cos globular amb panxa alta i la vora motllurada amb graó intern per a tapadora (fig. IV.207, La Boatella 0/16 i 0/48); i d'un morter de la forma Dramont D2 (fig. IV.207, La Boatella 0/49) (fig. IV.208). Aquest presenta una ala pendent amb bec vessador i sorprèn per les seues reduïdes dimensions. La seua pasta és de color beix clar, molt poc depurada amb grans desgreixants de quars blanc, possibles pedres d'origen volcànic de color gris, altres roges que recorden a les "chamotas" de la zona adriàtica, i desgreixants més fins i brillants de color negre. Aquest morter és l'únic exemplar complet de Dramont D2 aparegut a la ciutat de *Valentia* i hem de associar-lo amb un origen lacial i per tant amb un producte importat.

Destaca, a més, un conjunt de tres peces de ceràmica comuna que presentaven una referència d'ubicació (fig. IV.209). En una etiqueta de l'època de Llorca es pot llegir: "En Gil 1962. Ajuares tumba triple". Tot i que escassa, és l´única notícia que tenim per a aquest conjunt ceràmic i, vista l'escassa informació de la resta de la peces procedents de les primeres campanyes d'excavació de La Boatella, és realment molt. L'aixovar es compon de tres recipients de ceràmica comuna: el primer una gerra de la forma Gr. I *Urceus*, del mateix tipus majoritari a La Boatella amb panxa baixa, coll ample i vora arrodonida que datem al segle III dC (fig. IV.209, Soriano 1989: 402, 1); el segon una ampolla Gr. II *Lagoena* (fig. IV.209, Soriano 1989: 404, 2), possiblement d'imitació de la forma Salomonson X de TSA C; aquest exemplar presenta una decoració de punts o gotes d'engalba blanca al coll, en la part superior de la motllura i junt a les anses; i la tercera peça és un bol de perfil simple amb peu i vora arrodonida identificat com a forma Gr. III *Calix* (fig. IV.209, La Boatella, sense núm.).

Tomba IX (3 Itacal UUEE 1662, 1663, 1664, 1665)

(Fig. IV.210; Annex 1, quadre 39)

En aquesta tomba que s'ha interpretat com una de les primeres de la necròpoli de La Boatella (López i Sanchis 2001: 26), aparegueren dues peces ceràmiques suposadament africanes de cuina disposades als peus de l'esquelet masculí.

Al costat del peu dret es localitzà un tupí de la forma Hayes 131 de producció africana. Junt al peu esquerre es trobà, segons els arqueòlegs que l'excavaren, una cassola de la forma Òstia III, 267. Després d'observar el perfil que s'intueix a la fotografia del moment d'excavació, pensem que probablement es tracta d'una copa de ceràmica de parets fines de la forma Rubielos de Mora 2.1.

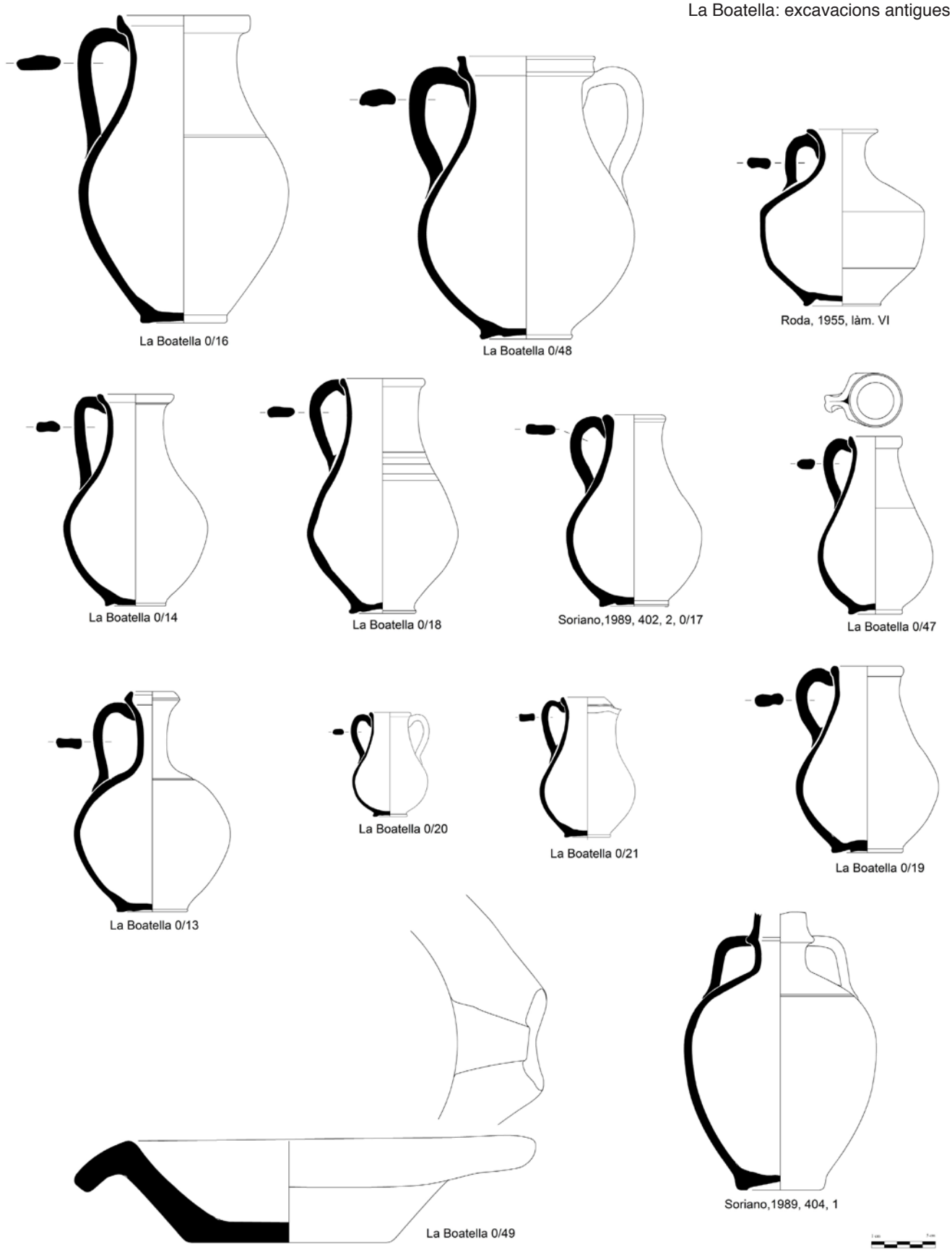

Fig. IV.207. Dibuixos del material ceràmic, possiblement aixovars, procedent de les excavacions antigues de la necròpoli de La Boatella.

Tot i que aquestes peces no han pogut ser localitzades, creiem convenient incloure-les a l'estudi ja que potser es tracta d'un exemple de la primera fase d'ús de la necròpoli. A més, aquesta excavació conté l'única tomba amb context estratigràfic de La Boatella que presenta aixovar ceràmic, ja que l'altra excavació amb estratigrafia fiable, que tractarem a continuació, es troba al carrer Sant Vicent.

Fig. IV.208. Morter de la forma Dramont D2 procedent de les excavacions antigues de la necròpoli de La Boatella (fotografia A. Franco).

La Boatella: excavacions antigues

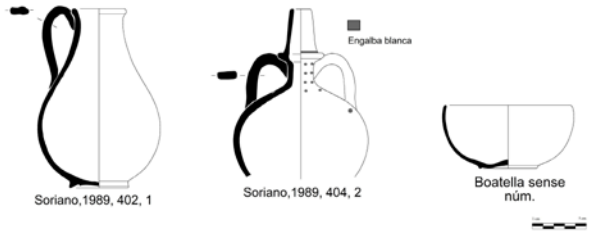

Fig. IV.209. Dibuixos del material ceràmic, possiblement aixovar d'una tomba triple localitzada al carrer En Gil l'any 1962, procedent de les excavacions antigues de la necròpoli de La Boatella.

Fig. IV.210. Aixovar ceràmic de la tomba IX de l'excavació del carrer Itàlica amb Calatrava (López i Sanchis 2001).

Ustrinum *(1 Selvic UUEE 1064, 1064-1071, 1071 i 1073)*

(Fig. IV.211; quadre IV.22; Annex 1, quadre 40)

En un primer moment, estudiàrem el material dels nivells de rebliment que formaven l'*ustrinum* separadament per a intentar veure si hi havia diferències cronològiques. Tanmateix, és homogeni i data de la segona meitat del segle II dC, de manera que ací l'estudiarem conjuntament (fig. IV.212).

Entre la vaixella fina és majoritària, i quasi exclusiva, la TSH amb plats de les formes 15/17 (fig. IV.212, 1 Selvic 1073.2), copes de les formes 27 i 37, un bol de la forma 41 (fig. IV.212, 1 Selvic 1073.4) i una gerra de la forma 1 (fig. IV.212, 1 Selvic 1064-1071.3). La qualitat de les pastes i el vernís d'aquestes peces no és la de les primeres fases de producció de *Tritium Magallum*, ja que les parets han començat a exvasar-se i els recipients s'allunyen dels prototips clàssics. Cal destacar l'aparició de tres segells de terrissers, AGILIANI (fig. IV.212, 1 Selvic 1073.3), OF C[--] SCA (fig. IV.212, 1 Selvic 1073.1) i OF [--] (fig. IV.212, 1 Selvic 1071.1). A més, una altra dada a tenir en compte és l'absència de copes de la forma 8. Sorprèn l'escassíssima quantitat de TSA A de la qual es documentà únicament algun fragment informe. Les ceràmiques de parets fines són exclusivament copes de la forma Rubielos de Mora 2.1, tant de la producció en pasta beix i tova, com de la de major qualitat, grisa compacta i fina amb engalba beix i grisa (fig. IV.212, 1 Selvic 1071.2 i 3). Les llànties no són massa abundants, i en destaquen dos exemplars de la forma Dressel 20,

Quadre IV.22. Percentatges de la ceràmica procedent de l'*ustrinum* del carrer Sant Vicent amb Gravador Selma.

Produccions	1064	1064/ 1071	1071	1073	Total	%
Àmfora			1		1	1,2 %
C. africana de cuina	7	3	2	3	15	17,9 %
C. comuna oxidant	1	1	6	9	17	20,2 %
C. oxidant de cuina	1				1	1,2 %
C. reductora de cuina	5	2	4	4	15	17,9 %
C. engalba roja pomp.				1	1	1,2 %
Llànties		1	2	3	6	7,1 %
Parets fines	1		2	3	6	7,1 %
TSA A		1		1	2	2,4 %
TSH	6	3	6	5	20	23,8 %

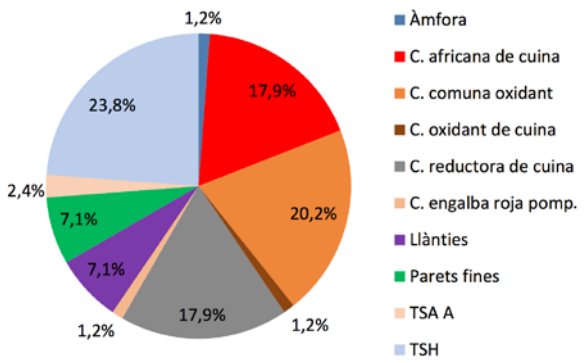

Fig. IV.211. Percentatges de la ceràmica procedent de l'*ustrinum* del carrer Sant Vicent amb Gravador Selma.

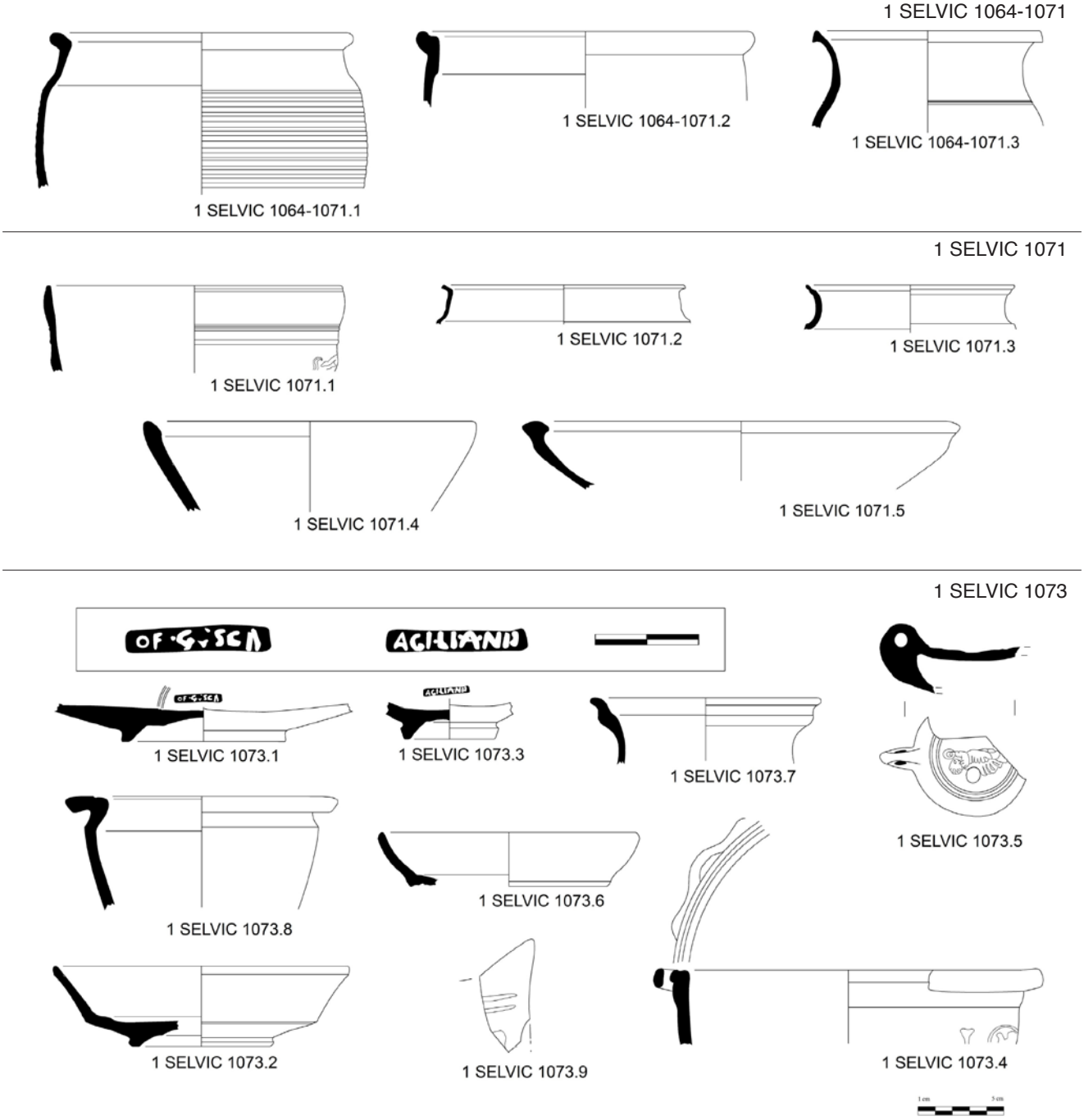

Fig. IV.212. Ceràmiques dels diferents nivells de l'*ustrinum* de l'excavació del carrer Sant Vicent amb Gravador Selma.

una de les quals decorada amb figura femenina amb túnica que toca un instrument musical (fig. IV.212, 1 Selvic 1073.5). A més, hi ha un fragment de llàntia de canal.

La ceràmica de cuina itàlica està representada per una font d'engalba roja pompeiana clarament residual. Més abundant és la ceràmica africana de cuina que presenta, sobretot, tapadores de la forma Òstia III, 332 i Òstia I, 261, i en menor mesura, cassoles de la forma Hayes 23A (fig. IV.212, 1 Selvic 1073.6) i B, Òstia III, 267, Hayes 199 (fig. IV.212, 1 Selvic 1064-1071.2) i fonts del tipus Hayes 181.

La ceràmica regional reductora de cuina està representada per les formes estandarditzades definides per Reynolds (1993: 95) i es documenten, sobretot, la cassola del tipus ERW 1.1 (fig. IV.212, 1 Selvic 1071.4), les olles de les formes ERW 1.3, ERW 1.2 (fig. IV.212, 1 Selvic 1064-1071.1) i l'olleta ERW 1.4, a més de la gerra del tipus ERW 1.8.

La ceràmica comuna de cocció oxidant no és tan abundant com en altres contextos. S'hi troben les formes de gerra Gr. I *Urceus*, amb graó intern per a tapadora (fig. IV.212, 1 Selvic 1073.7) i amb vora motllurada i, en una ocasió una doble ansa decorativa (fig.

IV.212, 1 Selvic 1064-1071.4); les ampolles del tipus Gr. II *Lagoena*, amb vora triangular i arrodonida; les copes de la forma Gr. III *Calix*, amb perfil en S i ala; els plats grans o fruiters del tipus Gr. IV.1 *Paropsis*, amb vora reentrant i en ala (fig. IV.212, 1 Selvic 1071.5); els gibrells del tipus Gr. VII *Pelvis*, amb coll estret i ala horitzontal (fig. IV.212, 1 Selvic 1073.8). A més de les formes clàssiques, en destaca un fragment d'*arula*, del qual se'n conserva, únicament, el *pulvini* superior dret (fig. IV.212, 1 Selvic 1073.9).

Entre les àmfores apareixen molt pocs fragments, sobretot d'àmfora hispànica Dressel 2/4 de producció tarraconense.

A més, es documentaren restes de fauna i malacofauna, majoritàriament caragols, algun fragment de vidre i diversos claus de ferro. A tot açò, se li han d'afegir alguns fragments d'ossos humans visiblement calcinats.

Les peces evolucionades de TSH sense la forma 8, les formes de ceràmica africana de cuina del final de segle II i l'aparició de copes de ceràmiques de parets fines de la forma Rubielos 2.1 ens porten a datar l'estrat en la segona meitat del segle II dC, probablement entre el 160 i el 190 dC, malgrat l'escassesa de TSA A.

IV.12.4. CONCLUSIONS

Per concloure, podem dir que l'estudi de la ceràmica aporta dades cronològiques interessants sobre l'inici de la utilització i l'evolució de La Boatella.

A prop de la *Via Augusta*, que seguia el carrer Sant Vicent, cap al segle II dC hi havia una necròpoli on convivien la incineració i la inhumació. Cap al final d'aquest segle i principi del segle III dC es començà també a ocupar una zona situada una mica més a l'oest. Durant aquesta època la necròpoli estaria formada per unes poques tombes, si considerem el reduït nombre de ceràmiques aparegudes. En el transcurs del segle III dC la utilització d'aquesta zona augmentà fins que esdevingué una gran àrea cementirial que s'estenia cap a l'oest de la via: el cementeri de La Boatella o Meridional de *Valentia* (Albiach i Soriano 1996: 121). Al mateix temps, la zona adjacent al carrer Sant Vicent es deixà d'utilitzar. Aquesta nova necròpoli, probablement acollí els enterraments per l'esgotament de les antigues zones de necròpoli, com la necròpoli Occidental i la del carrer Sant Vicent, que ja estaven saturades i que caurien en desús en la mateixa època que començà a utilitzar-se la zona de La Boatella (Machancoses 2015: 674). De fet, sembla que els últims soterraments de la necròpoli Occidental i els primers de La Boatella, testimoniats per la tomba amb aixovar de 3 Itacal, són coetanis. Aquesta pertany a la primera fase d'ús de La Boatella, en la qual es documenten algunes incineracions junt a inhumacions per a passar seguidament a un ús exclusiu del segon tipus de soterrament. Tot i que és molt gran en extensió i en nombre de tombes, la necròpoli de La Boatella presenta poc de material ceràmic de les produccions estudiades en aquest treball. Aquest fet no la fa menys interessant, ja que gràcies a l'estudi del material s'ha pogut establir una primera fase d'utilització funerària de la zona al voltant de l'època tardo-antonina o, més probablement, dels Severs.

Pel que fa a les produccions, exceptuant la ceràmica comuna ja estudiada, es documenten diferents peces de TSA A però cap recipient produït en TSA C ni D. Açò pot respondre a una disminució en l'ús de la vaixella fina en l'aixovar funerari, ja documentada amb anterioritat a partir del final del segle III dC (González Villaescusa 2001: 143), quan els aixovars, encara que escassos, es redueixen a recipients tancats de ceràmica comuna dels quals tenim bons exemples procedents de les primeres excavacions de La Boatella.

La reducció dràstica dels aixovars dificulta la datació de les tombes i caldrà considerar altres paràmetres com orientació, tipologia de les tombes o topografia de la necròpoli per a intentar extraure dades cronològiques. Tanmateix, altres materials que ajuden a la datació general de la necròpoli són els vidres i les àmfores procedents tant de les excavacions antigues com de les excavacions del PAI Mercat (Martínez Pérez 2020). Les peces de vidre són majoritàriament ungüentaris dels tipus Isings 92 i 103, ampolles dels tipus Isings 51 i 99, o vasos dels tipus Isings 96 i 102, que tenen una cronologia dels segles III i IV dC (Ramón 2015: 17). Es documenten també una sèrie de peces de vidre datades entre els segles IV i VI dC com són les copes de peu alt i el plat poc profund de la forma Isings 116 (Soriano 1989: 407).

Pel que fa a les àmfores, hi ha exemplars reutilitzats de cronologia altimperial com les àmfores de les formes Lamboglia 2 i Dressel 2/4, però, sobretot hi ha àmfores dels tipus Keay XIX i XXIII en totes les seues variants cronològicament produïdes entre el segle III i mitjan del V dC (Fernández Izquierdo 1984: 25; Pascual i Ribera 2000: 566). També del segle IV deu ser un sarcòfag de gres procedent de les excavacions antigues (Ribera 1983: 38).

A la necròpoli de La Boatella s'ha documentat una *lauda sepulcralis* en mosaic que es data entre el final del segle IV i el principi del VI dC i, per tant, seria una de les troballes més tardanes de la necròpoli (Martínez Pérez 2020: 231). A més, cal destacar que aquest tipus de monuments s'associa sempre a edificis funeraris cristians, cosa que indicaria que com a mínim en el moment final d'ús el cementeri acolliria també inhumacions cristianes (Ribera 1996: 96).

Pel que fa al moment final d'ús d'aquesta necròpoli, se n'ix de llarg dels límits cronològics d'aquest treball, si bé podem precisar que les últimes peces de ceràmica comuna documentades entre els escassos aixovars de La Boatella daten de la segona meitat del segle III i IV dC.

La disminució de l'aixovar a partir del segle III dC és una realitat documentada en altres necròpolis de l'època, cosa que es relaciona amb l'extensió en un primer moment de les religions orientals i en un segon moment del cristianisme (González Villaescusa 2001: 143). Per a concretar la cronologia final de la necròpoli cal recórrer a l'estudi dels escassos recipients de vidre i la *lauda* sepulcral. Aquestes evidències indiquen una cronologia entre el IV i el VI dC per al moment final d'ús de la necròpoli (Martínez Pérez 2020).

V
Ceràmiques de la ciutat de *Valentia*

V.1. ÈPOCA REPUBLICANA

Per a establir el tipus de ceràmiques comunes i de cuina usades en l'època republicana s'ha estudiat el material procedent de quatre excavacions que corresponen a diferents campanyes a la plaça de l'Almoina, el carrer de Roc Chabàs, el carrer Sabaters/plaça de Cisneros i necròpoli occidental en les intervencions al carrer Cañete. El material ceràmic procedeix majoritàriament de nivells de rebliment d'estructures negatives, tant fosses com pous, als quals amortitzaven. Estratigràficament, aquestes estructures afecten nivells estèrils naturals sobre els quals es construïren pous com els de l'excavació de Roc Chabàs, les fosses amb funcionalitat diversa com les trobades a les excavacions de l'Almoina i Sabaters, o fosses per a les inhumacions en el cas de la necròpoli occidental.

Se'n diferencien tres moments: el primer, que correspon a l'època fundacional, la primera etapa de vida de la ciutat, quan es constaten sobretot dipòsits votius rituals amb una funció religiosa, tant pública com privada, probablement emmarcats en els ritus fundacionals del començament de la construcció dels edificis (Merrifield 1987: 48). Aquesta etapa començà en el mateix instant de la fundació de la ciutat i es perllongà com a mínim dues dècades, però probablement es podria allargar fins el canvi de segle. El segon moment es correspon amb els efectes de la vida d'una ciutat ja establerta, quan es produïren canvis en algunes de les estructures anteriors com són l'amortització de pous hidràulics i sobretot els soterraments dels primers habitants de la ciutat. Aquest moment es pot datar en el primer quart del segle I aC i, en ocasions, el denominem pre-pompeià, és a dir, un moment previ a la destrucció de *Valentia* per part de l'exèrcit de Pompeu en el marc de la guerra civil, que s'ha documentat en diversos nivells de la ciutat. El tercer moment és justament aquest, el moment de la destrucció de la ciutat com a conseqüència de la derrota de les tropes fidels a Sertori front a l'exèrcit senatorial que comportà el saqueig, la destrucció, l'incendi i l'abandonament pràcticament total de la ciutat. Aquest moment es manifestà en uns potents nivells on es barrejaven terra, carbons, restes ceràmiques i, en ocasions, restes humanes.

V.1.1. CERÀMIQUES D'IMPORTACIÓ

Ceràmica púnica

La ceràmica púnica està present en els primers nivells d'ocupació de la ciutat relacionats amb la primera fase d'hàbitat encara que amb escàs volum. En general, es pot dir que la ceràmica púnica fou produïda en diverses àrees del Mediterrani i que combinava una tradició fenício-púnica i les influències pròpies de cada territori (Adroher 2008: 189).

A la ciutat de *Valentia* es documentaren tres tipus de pasta que corresponen a les diverses àrees de producció púnica relacionades comercialment amb ella (fig. V.1): una pasta de millor qualitat procedent de la zona tunisiana, una pasta de qualitat mitjana procedent, probablement, de la zona de Cartagena i una de qualitat inferior procedent de la zona púnico-ebusitana.

La pasta de millor qualitat, l'anomenada de classe A (Guerrero 1995: 75), procedeix de la zona de *Carthago* i presenta un nucli de color roig amb desgreixants quasi imperceptibles blancs i brillants molt fins i superfícies ennegrides. Aquesta producció presenta un marcat influx hel·lenístic, i fins i tot itàlic, sobre una base fenício-púnica amb característiques pròpies de la zona (Bisi 1970).

Des del punt de vista morfològic, les formes ceràmiques que apareixen són exclusivament les marmites o *caccabé* i *lopas* (fig. V.2).

Fig. V.1. Produccions de pasta associades a les ceràmiques púniques.

─ *Caccabé* de la forma II.1: correspon a la vora i part de la paret d'un perfil de la variant antiga que presenta un pronunciat graó intern marcat també a l'exterior i un cos de paret còncava amb ansa de secció circular sobreelevada (fig. V.2, 3 Roc 1612.47). Aquesta forma es data a Byrsa des del segle III aC, fins a la destrucció del 146 aC i a Na Guardis estan absents en els contexts posteriors a aquesta destrucció entre el 130 i 120 aC (Guerrero 1995: 85).

─ *Lopas* de la forma II: és un fragment molt petit de vora de cassola amb llavi motllurat a l'exterior i graó intern, però les reduïdes dimensions dels fragments conservats no ens donen més informació (fig. V.2, 3 Roc 1642. 18).

─ Tapadora de la forma VI: amb perfil estilitzat en forma de campana amb base en pom, parets rectes i vora arrodonida (fig. V.2, 2 Sabcis 2849.108).

Cal d'associar l'arribada d'aquests productes amb les àmfores púniques amb les quals devien viatjar com a càrrega secundària.

El segon tipus de pasta documentada inclou les ceràmiques púniques aparegudes als contexts de la ciutat, de color taronja, amb abundants desgreixants blancs, grisos i brillants. Les superfícies ataronjades presenten algunes parts ennegrides pel l'acció del foc en l'exterior i la base i, de vegades, presenten una engalba beix o castanya a l'interior. Tot i que caldria fer estudis analítics per determinar la procedència exacta d'aquestes peces, sembla que podrien ser de la zona de Cartagena. Allí les olles de producció local presenten característiques molt semblants en contexts tardo-republicans de la ciutat (Borredá i Cebrián 1993: 208; Ramallo *et alii* 2013). Pel que fa al repertori tipològic, apareixen sobretot olles i alguna tapadores.

─ Olles: majoritàriament, apareixen formes tancades amb perfils senzills. No s'ha trobat cap exemplar complet, però suposem que el seu cos és globular, com deixa intuir l'inici de la paret conservada, el coll marcat, la vora recta lleugerament exvasada i el llavi arrodonit (fig. V.2, 2 Sabcis 2849.140 i 154). Entre la tipologia clàssica de les formes púniques no hi ha cap exemplar semblant, però les característiques de la pasta ens fan pensar que es tracta de peces peninsulars. A *Valentia* aquesta forma es classificà amb anterioritat en els estrats de destrucció de la ciutat al palau de Benicarló (López *et alii* 1994: làm. 39, núm. 4). Un altre exemplar amb vora arrodonida a l'exterior i coll poc marcat presenta la mateixa pasta que hem considerat peninsular (fig. V.2, 2 Sabcis 2849.140 i 141).

─ Tapadores: de perfils estilitzats en forma de campana amb base en forma de pom, parets rectes i vora arrodonida (fig. V.2, 2 Sabcis 2849.138). Són nombroses i acompanyen la resta de recipients de cuina amb una funció auxiliar.

El tercer tipus de pasta, probablement de procedència púnico-ebusitana, presenta una pasta marró, porosa, amb abundants desgreixants blancs, grisos i brillants visibles en superfície que s'han identificat com a calcita triturada (Huguet 2013: 300). Aquesta pasta s'ha de relacionar amb la classe B que Guerrero (1995: 75) identificà a Eivissa. Aquesta producció té un repertori formal reduït que es compon bàsicament d'olles, cassoles i fonts, i en menor mesura gerres, copes, tapadores i plats. En diverses ocasions algun autor s'ha fet ressò de la manca d'estudis específics i contexts en els quals apareixen aquestes ceràmiques a la península Ibèrica (Adroher 2008: 196), potser pel desconeixement i l'errònia identificació de les peces que les converteix en produccions invisibles o inexistents. Aquest és un intent de pal·liar aquesta desconeixença en el cas de la ciutat de *Valentia*.

Pel que fa a les formes, apareixen únicament formes obertes de cassola i algun plat:

─ Cassola de la forma II.1: olla amb cos globular i llavi motllurat amb graó intern alt, amb anses laterals de secció arrodonida (fig. V.2, 2 Sabcis 2849.139). Aquesta forma es documentà a Byrsa des del segle III aC fins a la destrucció del 146 aC, i en Na Guardis estan absents en els contexts posteriors a aquesta destrucció entre el 130 i 120 aC (Guerrero 1995: 85). A *Valentia* havia estat documentada amb anterioritat als estrats de destrucció de la ciutat al Palau de Benicarló (López *et alii* 1994: làm. 39, núm. 2).

─ Cassoles de la forma III.3: les cassoles derivades de les *lopades* són també abundants i en trobem de diferents tipus que presenten, generalment, parets baixes, rectes i exvasades amb vora simple i fons còncaus de la forma III.3 (fig. V.2, 3 Roc 1612.49 i 75; fig. V.2, 2 Sabcis 2849.160). Una d'aquestes peces ha estat ja publicada amb anterioritat com una cassola de la forma Lancel 273 (fig. V.2, 4 Roc 2479.21) (Ribera 1995: 194). Pel que fa a la seua datació s'emmarca entre els segles II i I aC (Lancel 1987: 108).

─ Plat: compta amb ala i cos còncau, potser una *baking pan* (Guerrero 1995) o una forma AE-20 II 167 (Ramon 1997) (fig. V.2, 2 Sabcis 2849.142).

L'aparició d'aquestes olles, cassoles i tapadores s'ha de posar en relació amb la importació d'altres productes, com per exemple les ceràmiques de parets fines i les àmfores púnico-ebusitanes de vi (Ramon 1995: 665) que donen constància d'un comerç amb l'illa en els primers moments d'ocupació de la zona.

Finalment, és interessant destacar com apareixen algunes formes presents als estrats de destrucció de *Carthago* el 146 aC, data molt propera a la fundació de *Valentia* i un referent pel que fa als contexts de la segona meitat del segle II aC.

Tenim constatada la utilització de ceràmica púnica des de la fundació de la colònia fins a la destrucció de la ciutat en les guerres sertorianes, com demostra l'estudi de les ceràmiques tardorepublicanes del Palau de Benicarló (López *et alii* 1994: 165).

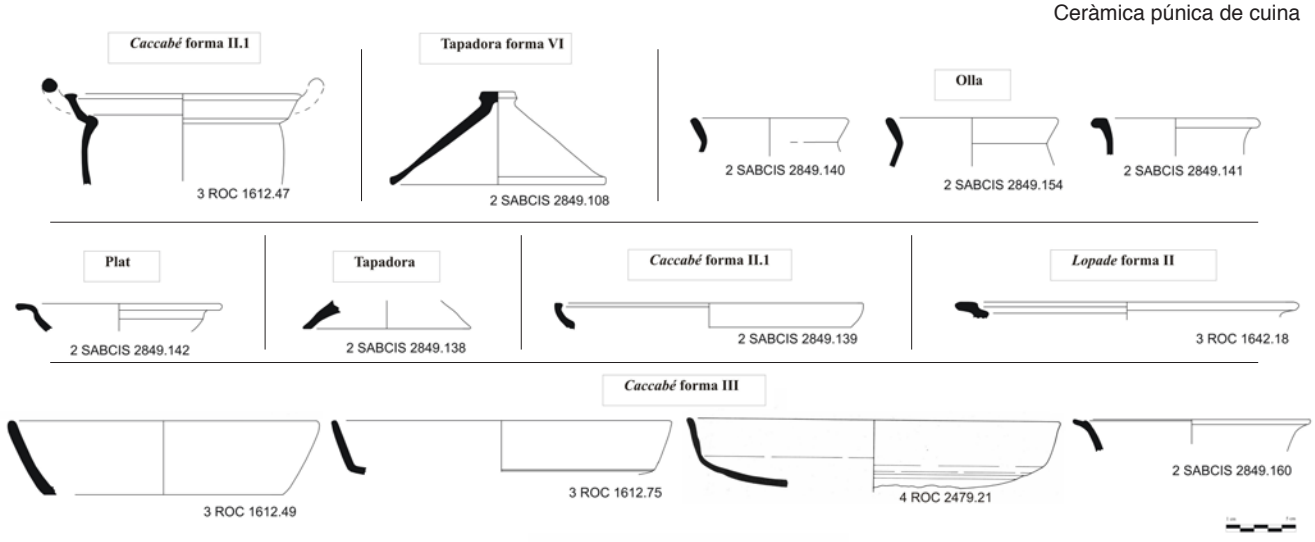

Fig. V.2. Tipologia dels recipients de ceràmica púnica documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana (Arxiu SIAM i E. Huguet).

Ceràmica itàlica de cuina

La ceràmica itàlica de cuina és una de les produccions ceràmiques importades més abundants a la ciutat de *Valentia*. En l'època republicana, com caldria esperar, és la majoritària, però en l'època imperial és substituïda per la ceràmica africana de cuina, tot i que la itàlica continuà estant present en menors proporcions al principi de l'imperi. Durant l'època republicana, apareix als primers estats d'ocupació de la ciutat i la seua presència és constant fins als nivells de destrucció de la ciutat per part de l'exèrcit de Pompeu. Amb la reocupació de la ciutat, ja en l'època imperial, aquestes ceràmiques continuen detectant-se, però el seu estudi es farà en l'apartat corresponent a la ceràmica de cuina importada imperial.

Pel que fa a la procedència, pràcticament totes les peces presenten unes pastes d'un color rogenc, marró o castany fosc amb abundants desgreixants blancs, brillants i negres d'origen volcànic, *fabric 1* de Peacock (1977: 147) i *tipo 1* de Di Giovanni (1996: 99). Les seues superfícies exteriors presenten sovint traces d'exposició al foc i, en ocasions, també les vores. Aquesta pasta procedeix de la zona de la Campània i reiteradament s'ha comprovat que aquesta és la principal àrea d'importació de ceràmica de cuina a la ciutat. Paulatinament, amb l'avanç dels estudis, sobretot al final del segle XX, la zona campaniana s'ha revelat com una àrea productiva de ceràmica de cuina destinada a l'exportació (Aguarod 1991; Sánchez Sánchez 1992; Di Giovanni 1996). Entre els productes més exportats sobresurten per damunt de tots les fonts d'engalba roja pompeiana, però també d'altres, majoritàriament cassoles, olles i les seues tapadores. Aquesta producció per a l'exportació està associada al comerç del vi campanià, que ocasionà l'aparició d'altres productes subsidiaris com són la vaixella fina i la ceràmica de cuina.

A més, es documenten poques peces amb pastes itàliques d'altres indrets, com la zona etrusca, que es caracteritzen per contindre feldspat potàssic blanc, mica, quars i fragments rojos d'òxid de ferro (Aguarod 1991: 37).

Quant a les formes, a la ciutat de *Valentia* abunden les tapadores i les cassoles, *patellae*, en les seues diferents variants i, en menor mesura, els morters i alguna olla (fig. V.3 i V.4).

- Com-it. 1a: olla de cos globular, coll marcat, vora exvasada de perfil triangular (fig. V.3, 4 Roc 2479.18). Presenta grafit incís en la paret del cos que podria ser numèric: IX. Data de l'època fundacional, ja que es va trobar a la fossa votiva fundacional del carrer Roc Chabàs. Pel que fa a la pasta, no és la característica de procedència vesuviana majoritària a la ciutat, sinó una grisa amb desgreixants grisos i marrons de mitjana mesura i brillants molt fins que són visibles en superfície. Les superfícies són allisades i de color gris clar i gris fosc. Podria tractar-se d'una olla de procedència etrusca però manquen estudis analítics que ho confirmen.
- Com-it. 1b: olla de cos globular, coll marcat i vora ametllada. Aquesta peça procedeix de la fossa votiva fundacional del carrer Roc Chabàs i no està dibuixada.
- Olla: olleta de perfil en S, base convexa i cos ovoide, coll marcat i vora exvasada amb llavi arrodonit (fig. V.3, 2 Sabcis 2572.4). No s'ha pogut associar a cap de les formes referenciades en les tipologies, tot i que es tracta d'una peça sencera. Aparegué en un dels estrats de destrucció de la ciutat durant les guerres sertorianes que daten del 75 aC. La seua pasta és rogenca amb abundants desgreixants blancs i mica daurada, mentre que les superfícies són roja a l'interior i negra a l'exterior per l'acció del foc. S'ha classificat com una peça d'importació itàlica.
- Com-it. 4a: cassola baixa amb paret còncava i vora bífida en ala a l'exterior. És una forma poc abundant a la ciutat però es documentà en els estrats de l'època fundacional i també del moment de destrucció al 75 aC (fig. V.3, 10 Alm. 60690.15).
- Com-it. 6c: cassola baixa amb fons pla, parets còncaves i vora bífida (fig. V.3, 3 Roc 1612.48; fig. V.3, 2 Sabcis 2849.106). Entre el repertori formal de cuina itàlica destaca aquesta *patina* per ser la més abundant. Estaven destinades probablement al forn o a les brases, amb grans diàmetres que

ronden els 30 cm. En destaca un exemplar procedent de la gran fossa del carrer Sabaters amb un grafit postcocció en la paret exterior que mostra dues lletres capitals SO (fig. V.3, 2 Sabcis 2849.105). A *Valentia* apareix probablement a partir del 120 aC, o potser abans en el pou votiu fundacional de l'Almoina on apareix una peça amb una lleugera canaleta pràcticament imperceptible a la vora (fig. V.3, 10 Alm. 60690.14), i està present també als nivells de destrucció del 75 aC (fig. V.3, 2 Sabcis 2945.13). La seua utilització continuà com testimonia la troballa en el pou l'*Asklepieion* de l'Almoina que data de l'època d'August (fig. V.3, 8 Alm. 60358.4). Es documentà, entre altres llocs, al Cormulló dels Moros (Albocàsser, La Plana Baixa) (Arasa 2001: 237).

─ Com-it. 6d: cassola baixa amb fons pla, parets còncaves i vora amb ala i petita canaleta al llavi (fig. V.3, 10 Alm. 90960.12; fig. V.3, 3 Roc 1642.6; fig. V.3, 4 Roc 2479.9 i 10). Pel que fa a les dimensions, sembla que aquestes fonts tindrien un gran format ja que presenten diàmetres al voltant de 25-26 cm. Tot i no ser massa abundant, està present en els estrats fundacionals i també en els postfundacionals, però no apareix en els nivells anteriors a la destrucció pompeiana. Sembla que aquesta forma va ser un dels primers plats de vora bífida que es produïren (Aguarod 1991: 89), i probablement no deu perdurar més enllà del segle II aC.

─ Com-it. 6e: cassola de perfil senzill amb parets baixes, rectes o lleugerament còncaves i exvasades. El fons pot ser pla o bombat i presenta la vora arrodonida. Tot i les diferències entre les peces estudiades, destaquen les correspondències pel que fa a les mesures ja que presenten diàmetres de vora al voltant dels 21 cm, diàmetres de base al voltant dels 19 cm i una altura al voltant de 4 cm (fig. V.4, 4 Roc 2479.11, 12 i 13). Aquesta forma aparegué únicament en els contexts fundacionals i no és massa abundant. Al Mediterrani s'ha datat entre el segle II i el primer quart de l'I aC.

─ Com-it. 6g: cassola baixa amb fons pla, parets rectes i exvasades i vora de secció triangular (fig. V.4, 3 Roc 1642.19). És una forma poc abundant a la ciutat de *Valentia* i en destaca l'aplicació d'anses laterals de secció quadrangular per a permetre subjectar bé el recipient calent (fig. V.4, 3 Roc 1612.58 i 59). Aquestes cassoles o fonts presenten gran varietat pel que fa a les dimensions: els exemplars més grans oscil·len entre els 50 i els 60 cm mentre que els més xicotets ho fan entre els 25 i 30 cm. Un dels exemplars presenta un esgrafiat en la part exterior de la paret, probablement dues lletres: A, o V invertida, i R (fig. V.4, 10 Alm. 90960.13). Apareixen en els estrats fundacionals i, sobretot, en els d'amortització dels pous del carrer Roc Chabàs reblits amb material també de l'època fundacional. Com la cassola de la forma Com-it. 6g, al Mediterrani s'han datat entre el segle II i el primer quart de l'I aC.

─ Forma 2210: cassola profunda amb vora exvasada i ala horitzontal (Di Giovanni 1996: 87). Només s'ha trobat un exemplar de petit format a la ciutat de *Valentia* (fig. V.4, 3 Roc 1612.60), però probablement es tracta d'una cassola del tipus 2213 que, en ocasions, presenta anses en forma de U o mitja lluna al cos, com la que s'ha documentat a la mateixa unitat (fig. V.4, 3 Roc 1612.79) i que podria ser de la mateixa peça. Es trobà al pou circular del carrer Roc Chabàs datat en el primer quart del segle I aC.

─ Com-it. 7a: tapadora de parets molt exvasades amb base anular i vora arrodonida (fig. V.4, 10 Alm. 60690.18; fig. V.4, 3 Roc 1642.7; fig. V.4, 2 Sabcis 2849.107). Aquesta variant és la més abundant entre les tapadores i destaca pels seus grans formats que s'han de posar en relació amb els recipients als quals cobrien. N'hi ha un exemplar amb esgrafiat postcocció en la part exterior de la paret amb dos signes interpretats com a numerals: IV, però que podrien també ser lletres. Pel que fa a la cronologia, apareix durant tota l'època republicana.

-Com-it. 7b: tapadora de parets molt exvasades quasi rectes i vora arrodonida (fig. V.4, 3 Roc 1612.52, 53, 54 i 55). Tot i que de vegades no es veu una diferenciació clara amb la forma Com-it. 7a, sembla que apareixen als estrats del primer quart del segle I aC.

─ Com-it. 7e: tapadora en forma de campana amb pom de botó. Solament s'ha trobat un xicotet fragment d'aquesta peça, i per això la classificació s'ha d'agafar amb reserves. Procedeix de la gran fossa del carrer Sabaters datada en època postfundacional.

─ Com-it. 7f: tapadora de forma molt arrodonida amb pom de botó. Procedeix de la mateixa fossa que l'anterior i com ella s'ha d'agafar amb reserves.

─ Com-it. 8e: morter de vora de secció triangular que s'ha trobat en un nivell de rebliment del pou quadrangular de pedra del carrer Roc Chabàs datat en el primer quart del segle I aC.

─ Com-it. 8f: morter amb vora de secció quadrangular amb banda exterior còncava, perfil del cos arrodonit i base plana (fig. V.4, 3 Roc 1612.51). Els exemplars documentats a *Valentia* no conserven el bec, però sí la decoració en forma de digitacions (fig. V.4, 3 Roc 1612.50 i 73). Tots presenten un diàmetre molt semblant entre el 27 i els 29 cm. Els tres exemplars procedeixen del pou circular del carrer Roc Chabàs datat en el primer quart del segle I aC. Com a paral·lel pròxim es pot citar l'aparegut al Cormulló dels Moros (Albocàsser, Castelló) (Arasa 1994: 147; Arasa 2001: 157); i altres dos exemplars a la Torre d'Onda (Borriana) i el Tossal (Nules) (Arasa 2001: 113 i 127).

Dins de la ceràmica itàlica de cuina, sempre es fa un apartat específic per a les ceràmiques d'engalba roja pompeiana. Aquestes produccions atreien l'interés dels investigadors ja al principi del segle XX en els campaments del *limes* germànic (Ritterling 1901; Loeschcke 1909), on la quantitat i les dimensions d'aquests productes feren que s'incorporaren als materials estudiats. Es tracta de grans fonts de perfil senzill amb base plana, parets còncaves molt baixes i una densa i gruixuda engalba de color roig al seu interior. D'aquesta engalba prové la denominació que actualment utilitzem els arqueòlegs per a definir-la, nom que fou encunyat per Loeschcke precisament en els campaments germànics. Pucci (1975: 368-371) les identificà amb allò que els antics anomenaven *cumanae testae* i que, probablement, actuava com a nom genèric per a tota la producció de cassoles de la badia de Cumas a la Campània. Servien per a fer guisats especials amb peix, verdura, ous o una mica de brou que s'anomenaven *patinae* (Gómez 1995: 34). En un principi, el terme *patinae* definia un tipus de plat però amb el temps el recipient que s'utilitzava en la seua confecció assumí el mateix nom que la recepta.

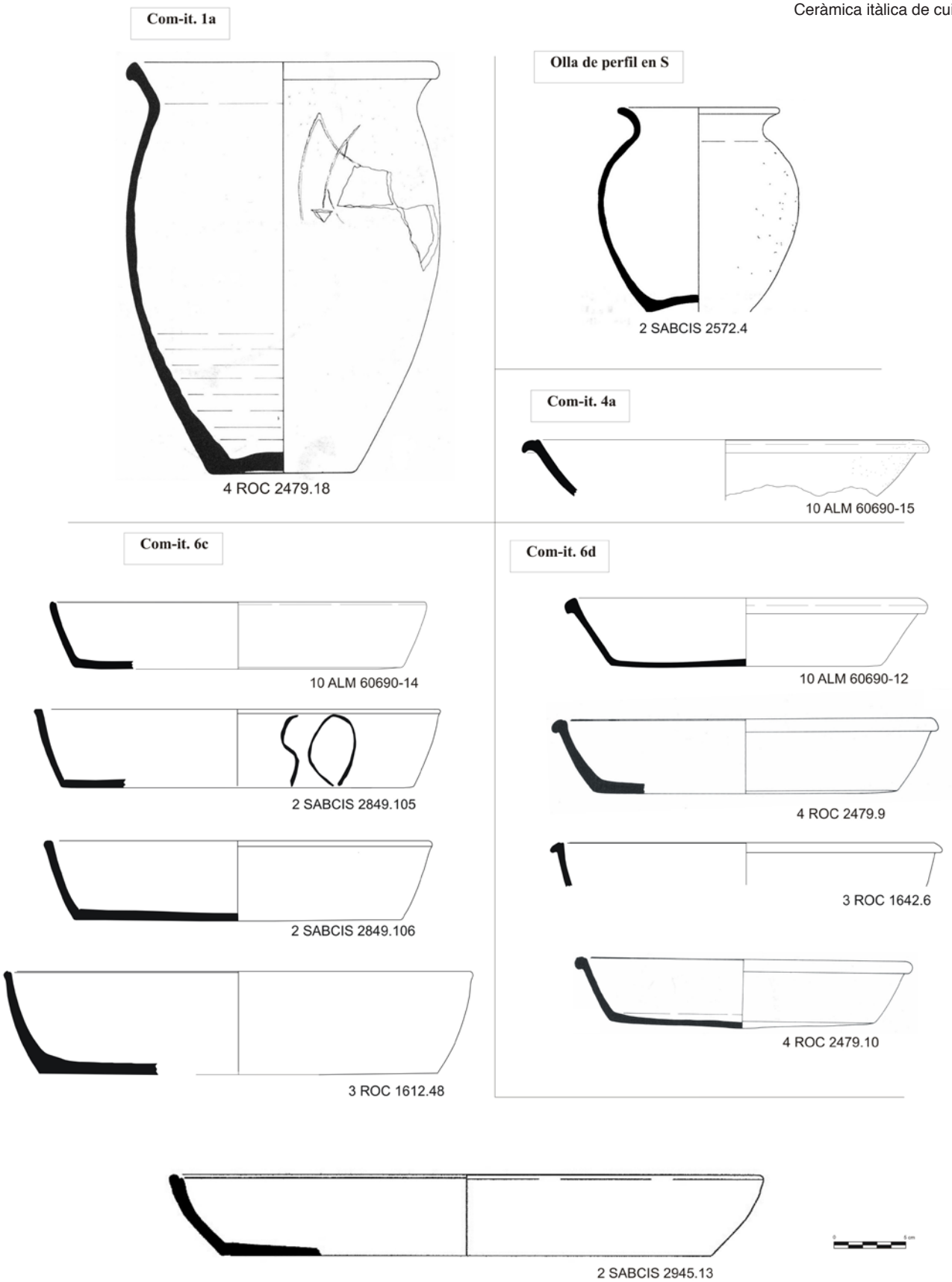

Fig. V.3. Ceràmica itàlica de cuina documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana: olles i cassoles (Arxiu SIAM i E. Huguet).

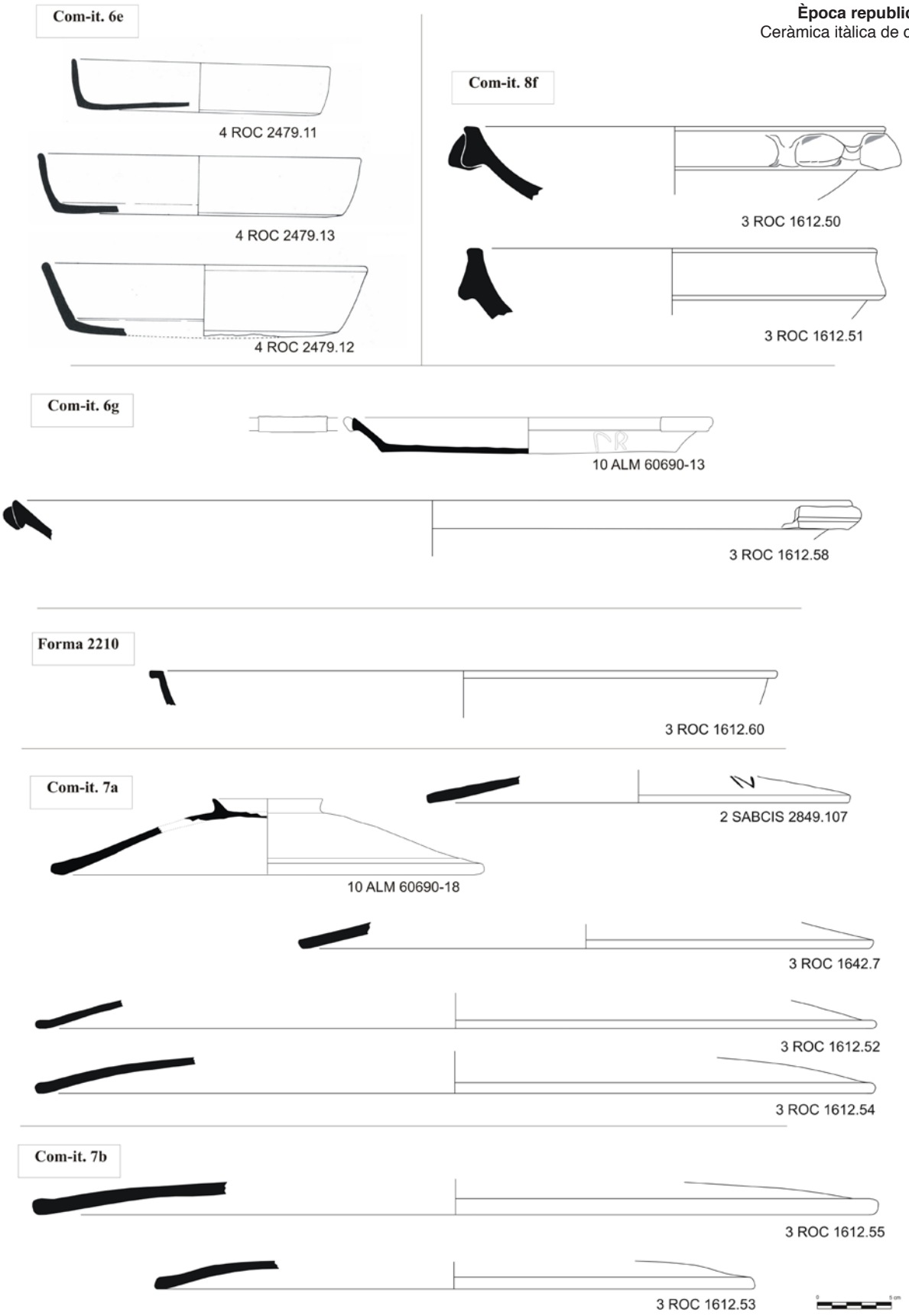

Fig. V.4. Ceràmica itàlica de cuina documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana: cassoles, morters i tapadores (Arxiu SIAM i E. Huguet).

Per a l'època republicana solament s'ha documentat una forma de font de ceràmica d'engalba roja pompeiana.

— R-pomp. 1: font amb fons pla, parets còncaves i vora engrossida a l'exterior de secció ametllada tendent a triangular (fig. V.5, 3 Roc 1580.10 i 11). Cap dels dos exemplars de *Valentia* conserva la base, però la densa engalba interior resulta inconfusible. Pel que fa a l'origen i datació, és clarament vesuvià i es documentà en els estrats previs a la destrucció pompeiana, cosa que concorda amb el moment que es generalitza l'ús d'aquests recipients (Huguet 2013: 311). Crida l'atenció el fet que aparegueren en els estrats de rebliment del pou quadrat construït amb pedra del carrer Roc Chabàs, ja que podria indicar que la seua amortització és lleugerament posterior a la del pou circular on no se n'ha trobat cap.

A la ciutat de *Valentia*, ja s'havien identificat recipients de ceràmica d'engalba roja pompeiana en els estrats de destrucció de la ciutat del 75 aC a l'excavació del Palau de Benicarló (López *et alii* 1994: 163).

Ceràmica comuna itàlica

Aquest tipus de recipients no foren exportats massivament com en el cas de ceràmica d'engalba roja pompeiana o fins i tot la ceràmica de cuina itàlica (Huguet 2013: 312). Tanmateix, l'aparició d'alguna forma a la ciutat de *Valentia* testimonia un comerç encara que fóra esporàdic d'aquestes peces.

— Forma 1120: bací de boca ampla, amb coll lleugerament marcat i vora de tendència triangular (fig. V.5, 3 Roc 1612.80). Probablement és un recipient obert del tipus bací, gibrell o *pelvis* que viatjà com a càrrega secundària des de la zona de la Campània. És un recipient que, clarament no va al foc, no en presenta traces, i probablement tenia funcions de contenidor per a emmagatzemar o altres dedicades a la preparació d'aliments en fred.

Ceràmica de pasta clara recent

Tot i que no és una de les produccions majoritàries de ceràmica comuna de l'època republicana a la ciutat de *Valentia*, està present durant el seu període inicial i fins la destrucció de la ciutat. Recipients de pasta clara recent apareixen sobretot en conjunts dels primers moments d'ocupació de la ciutat com són la fossa votiva del carrer Roc Chabàs, la gran fossa del carrer Sabaters/plaça de Cisneros i també en època republicana recent, en una de les tombes de la necròpoli occidental datada en el primer quart del segle I aC.

La ceràmica comuna clara recent és una producció calcària, de pasta de color groguenc, en ocasions rosat, depurada, dura i poc elàstica, cuita a altes temperatures (fig. V.6). En general és una pasta de bona factura, com també ho són les formes acurades i ben treballades que destaquen pel color de la resta de la ceràmica comuna de la ciutat. Procedeix de la península Itàlica i es troba sempre acompanyant les àmfores itàliques i la vaixella campaniana (Lattara 1993: 222). Aquesta producció és una constant en els campaments romans de l'època republicana, com demostra l'aparició entre altres als jaciments extremenys de Valdetorres i La Loba (Heras 2015: 723). La seua producció data del II aC fins a l'I dC, i majoritàriament són formes tancades, gerres, ampolles i alfàbies, però també morters i plats.

A la ciutat de *Valentia* no s'havia identificat fins al moment aquest tipus de ceràmica. Hem pogut documentar un total de set individus de diferents formes (fig. V.7):

— Cl-rec. 1: gerra de base plana amb cos arrodonit, coll alt poc marcat i vores exvasades de secció triangular (fig. V.7, 2 Sabcis 2849.144). Data de l'època republicana, però com que no hi ha cap tipus concret no s'hi pot precisar més.

— Cl-rec. 2a: gerra de cos ample amb parets altes i base plana. El muscle de la peça es troba marcat tant a interior com a l'exterior i l'ample coll convex acaba en una vora exvasada i arrodonida a l'exterior (fig. V.7, 3 Cañ 1435.0/611). Únicament té un ansa de secció en forma de cinta que naix a la vora i finalitza en el muscle. La cronologia general per aquesta forma és el segle I aC, però la peculiaritat de la ciutat de *Valentia* fa que puguem concretar l'ús d'aquesta peça en el primer quart del segle I aC. Aquesta gran gerra formava part de l'aixovar ceràmic d'una tomba republicana de la necròpoli occidental. Presenta un esgrafiat postcocció amb lletres capitals interpretades com a SA[-]E. Podria tractar-se d'un *tria nomina* però la peça està trencada i no es pot afirmar.

— Cl-rec. 3m: gerra amb base plana, cos fusiforme que s'estreny al coll i vora de diàmetre mitjà de secció quadrangular i una sola ansa (fig. V.7, 4 Roc 2479.9 i fig. V.7, 2 Sabcis 2849.143). Aquestes gerres es daten des del moment fundacional, però probablement continuarien en ús fins a la destrucció del 75 aC.

— Cl-rec. 15: tapadora amb perfil senzill, vora arrodonida i pom (fig. V.7, 2 Sabcis 2849.110). Al jaciment de Lattes es documentaren tapadores de l'època imperial (Lattara 1993: 239), però la que ací presentem procedeix de la gran fossa postfundacional del carrer Sabaters, de l'època republicana.

— Cl-rec. 17: morter baix i ample amb vora de secció triangular (fig. V.7, 2 Sabcis 2849.145 i 145 bis). Els dos exemplars pertanyen al mateix tipus no recollit entre els exemplars de Lattara (1993: 240). Tanmateix, com la tapadora anterior, procedeixen de la gran fossa postfundacional del carrer Sabaters i, per tant, els hem de datar entre l'últim quart del segle II aC i el primer de l'I aC.

Aquestes peces produïdes en la península Itàlica arribaren a *Valentia* per via marítima junt a altres productes de consum quotidià. Segons hem assenyalat, com en el cas de les ceràmiques púnico-ebusitanes, probablement fóra el comerç del vi itàlic el que va permetre aquest comerç secundari.

Com ja hem esmentat amb anterioritat, sembla ser una de les importacions itàliques que acompanyen els soldats romans per Hispània, sobretot les gerres, probablement relacionades amb el consum del vi.

Ceràmica grisa emporitana

Les ceràmiques tradicionalment anomenades grises de la costa catalana o grisa emporitana (Almagro 1953; Nolla 1977; Aranegui 1987; Barberà, Nolla i Mata 1993) estan presents a la ciutat de *Valentia* en els estrats republicans. Aranegui estudià específicament les gerretes que tingueren gran èxit al final de l'època republicana (Aranegui 1987: 87-97). Estudis més recents han sintetitzat la producció i han fet incidència sobre la inclusió d'altres ceràmiques a dins d'aquest grup (Casas i Nolla 2012: 639).

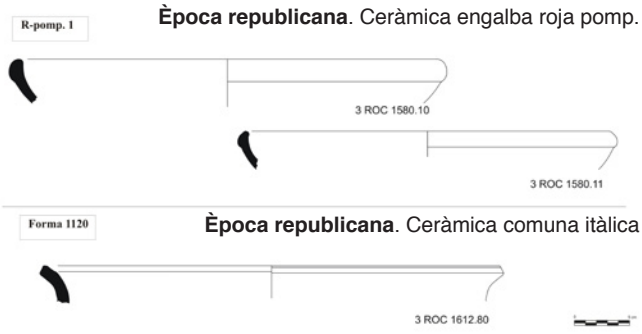

Fig. V.5. Ceràmica d'engalba roja pompeiana i comuna itàlica documentades a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana.

Fig. V.6. Esgrafiat SA-E sobre una gerra de ceràmica de pasta clara recent.

Els exemplars d'aquesta producció trobats a la ciutat de *Valentia* es caracteritzen per una pasta dura i depurada de colors foscos, grisa o negra, amb punts fins i brillants. Pel moment no s'hi ha trobat cap exemplar de pasta oxidant. Les formes que s'hi ha pogut individualitzar són (fig. V.8):

— Forma 7: botija amb dos becs, un per vessar i l'altre per a l'entrada d'aire que pogué aparèixer com a imitació dels *askoi* grecs (Casas i Nolla 2012: 645). A Empúries s'ha datat al voltant de l'any 100 aC. A *Valentia* aparegué un únic exemplar a la fossa del carrer Sabaters datada en un moment postfundacional, entre el 130 i el 100 aC. És una forma poc abundant en general i, en particular, a València es coneix aquest *unicum* que malauradament està incomplet.

— A-I: plat profund amb parets altes i vora reentrant. És una forma que tingué gran èxit entre els segles III i la primera meitat del II aC. A *Valentia* aparegué en la gran fossa postfundacional de l'excavació del carrer Sabaters i en els rebliments del pou circular del carrer Roc Chabàs de l'època prèvia a la destrucció de la ciutat. Per tant, a València es data entre el 130 i el 80 aC (fig. V.8, 2 Sabcis 2849.173).

— B: plateret de dimensions reduïdes amb parets còncaves i vora reentrant que li confereix un perfil arrodonit (fig. V.8, 2 Sabcis 2849.172). Tot i que és més abundant al segle III aC, podria arribar fins el I aC. A *Valentia* s'ha identificat a la gran fossa postfundacional de la intervenció del carrer Sabaters i als estrats de rebliment del pou circular del carrer Roc Chabàs.

— C-IV: plat de parets baixes i vora en ala desenvolupada que imita els plats de la forma Lamb. 36 de ceràmica de vernís negre (Casas i Nolla 2012: 641). Tot i que és freqüent en els contexts indígenes, a la ciutat de *Valentia* s'ha trobat únicament un exemplar procedent de la gran fossa de l'excavació del carrer Sabaters (fig. V.8, 2 Sabcis 2849.174). Pel que fa a la cronologia general de la peça, se situa entre la segona meitat del segle II aC i la primera de l'I aC, però a *Valentia* sols s'ha identificat en època postfundacional.

— D-III: gobelet o vas amb una sola ansa, anomenat durant molt de temps "jarritas troncocónicas" (Aranegui 1987: 87-97). És sense cap mena de dubte la forma més abundant i més ben representada d'aquesta producció que es començà a fabricar a partir del segle IV i perdurà fins a l'I aC. Aquestes formes tingueren una ampla difusió al Mediterrani occidental. A *Valentia* s'han documentat aquest tipus de vasets des dels nivells fundacionals (fig. V.8, 4 Roc 2479.6) fins als nivells previs a la destrucció de la ciutat l'any 75 aC (fig. V.8, 2 Sabcis 2849.171). Cal destacar un individu complet procedent d'una de les tombes de l'època fundacional de la necròpoli occidental que amb la resta de l'aixovar, una olla de ceràmica reductora de cuina, un plat de la forma Lamboglia 28 de ceràmica de vernís negre i un gobelet de la forma Mayet II de ceràmica de parets fines, acompanyava la difunta en el seu viatge cap al més enllà, per a facilitar el trànsit cap a l'altra vida (fig. V.8, 3 Cañ 1385.0/592).

Ceràmica comuna i de cuina importada d'origen indeterminat

Hi ha alguns recipients que responen a pastes diferents de les autòctones i que no s'han pogut classificar en cap dels grups coneguts. Per tant, en aquest apartat estudiarem els recipients que probablement són d'importació, no sabem si de llarga o mitjana distància, d'origen desconegut (fig. V.9).

— Com-it 4a: és una cassola que respon a la tipologia establerta per a les *patellae* itàliques, però la seua pasta és de color rosa ataronjada molt sorrenca amb desgreixants grossos brillants i rojos (fig. V.9, 10 Alm 60690.16).

— Com-it. 7a: com la cassola anterior, és una tapadora similar a les itàliques, però la seua pasta és de color rosa ataronjada molt sorrenca amb desgreixants grossos brillants i rojos (fig. V.9, 10 Alm 60690.17).

— Com-it. 8: morter de vora vertical i petita ala amb bec molt desenvolupat. Al seu interior presenta pedretes no volcàniques de color fosc incrustades (fig. V.9, 10 Alm 60690.27). Podria ser d'origen adriàtic per la pasta blanquinosa semblant a la de les àmfores Lamboglia 2.

— Morter: probablement d'origen peninsular, del qual sols es conserva la base amb peu poc marcat i dues canaletes exteriors (fig. V.9, 10 Alm 60690.45). La seua pasta és blanquinosa amb abundant quars gris, hematites i esquists.

— Gerreta: de cos estret i base plana amb dues anses (fig. V.9, 10 Alm 60690.38). La pasta és de color groguenca o verdosa amb desgreixants de calç, hematites, minerals de ferro, quars i làmines d'esquist.

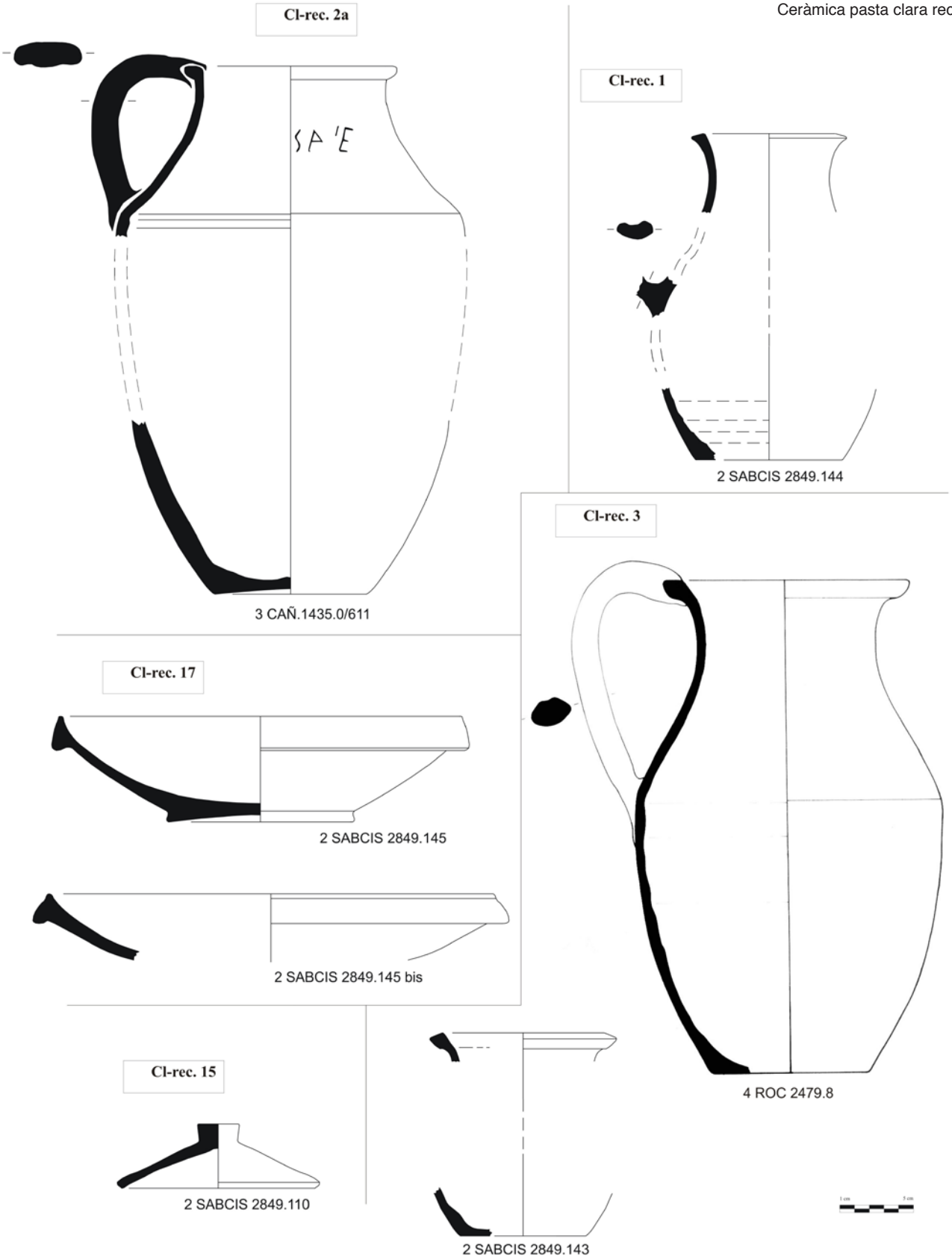

Fig. V.7. Ceràmica de pasta clara recent documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana: gerres, morters i tapadores (Arxiu SIAM i E. Huguet).

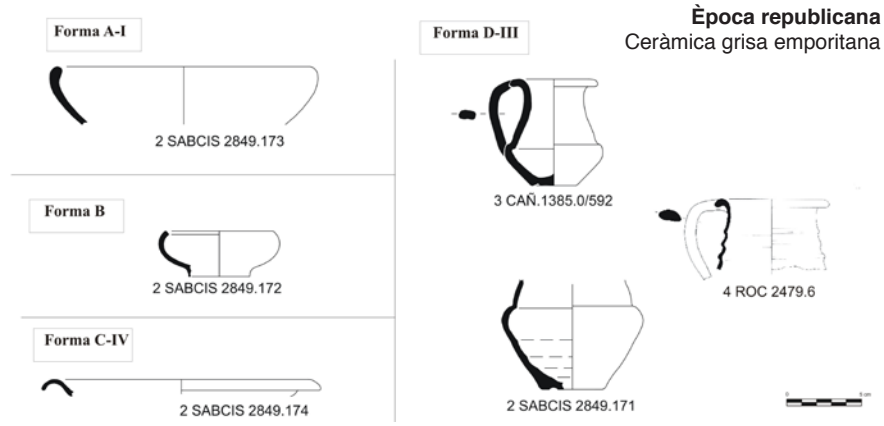

Fig. V.8. Ceràmica grisa emporitana documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana (Arxiu SIAM i E. Huguet).

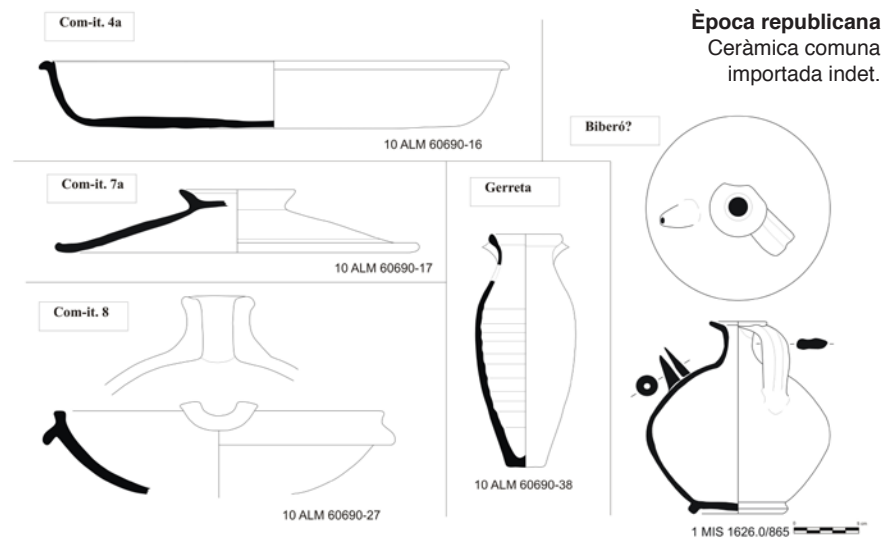

Fig. V.9. Ceràmica comuna i de cuina importada d'origen indeterminat documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana (Arxiu SIAM i E. Huguet).

— Biberó?: recipient tancat amb cos baix i ample peu anellat amb ansa en forma de cinta curta en el lateral, vora exvasada i bec orientat a 45 graus de la vora (fig. V.9, 1 Mis 1626.0/865). La seua pasta era de tonalitat verdosa o groga amb abundants desgreixants blancs i brillants probablement d'una producció importada. El que habitualment s'ha considerat com a biberó té unes dimensions més xicotetes que la peça que ací presentem. A més, aquesta aparegué en la tomba núm. 85 de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia a la necròpoli occidental, on hi havia soterrat un individu adult. Per tant caldria revisar la identificació com a biberó d'aquestes peces que potser s'han de relacionar amb el vessament de líquids utilitzats en rituals com el vi o la llet.

V.1.2. Ceràmiques locals i regionals

Ceràmica de cuina reductora

Les produccions de ceràmiques de cuina reductora del període de republicà estan estretament lligades a les produccions de cuina autòctones anteriors, però també apareixen ceràmiques arrelades en la tradició hel·lenística o mediterrània. Hi ha una producció de ceràmica reductora de cuina heterogènia tant pel que fa a les formes com, probablement també, a l'origen. Es documenten diferents pastes, totes de color negre o gris però amb nombroses variants en la composició, en la mesura i en el tractament dels desgreixants (fig. V.10).

Quant a la tipologia, la forma majoritària és l'olla. Hi ha una gran quantitat de formes diferents, entre les quals en destaquen dos grups: les de tradició ibèrica i les de tradició hel·lenística o itàlica.

El grup que procedeix de la tradició ibèrica (Oliver 2000: 119; Iborra *et alii* 2010: 105; Marimon 2010: 275) es pot classificar com olles de perfil en S amb cos globular, coll curt i marcat, vora exvasada i base còncava-convexa. Aquesta descripció generalista engloba moltes variants d'olla sobretot pel que fa a la vora i el desenvolupament del coll (fig. V.11). La pasta és, també, un grup heterogeni de tonalitats negres i grises, dures i compactes amb desgreixants calcaris blancs de dimensions mitjanes, i en ocasions altres desgreixants rojos i grisos mitjans i brillants petits (fig. V.12).

Per a la descripció tipològica d'aquestes peces utilitzarem la mateixa nomenclatura usada per a les ibèriques (Mata i Bonet 1992: 171), però també en descriurem d'altres inexistents en aquesta, per tal de completar els buits formals que apareixen en aquesta fase (fig. V.13 i V.14).

— Olla amb vora en forma de cap d'ànec: vora motllurada de secció triangular amb llavi pendent, coll curt i cos pensem que globular, encara que no hi ha cap exemplar complet (fig. V.13, 2 Sabcis 2849.155). Tot i que són escasses, se'n trobaren algunes, de filiació clarament ibèrica i probablement arriben fins a l'època imperial, quan evolucionen cap a la forma ERW 1.14 com a mínim fins a l'època flàvia.

─ Olla gran de la Classe B 1.1 amb coll curt: cos globular, de vegades anomenada de perfil en S, amb una altura superior a 20 cm, coll marcat curt (fig. V.13, 10 Alm 60690.38bis), amb vora exvasada de secció arrodonida i base còncava-convexa. Aquesta forma no és massa abundant, però sí ho és en un format reduït com veurem posteriorment. A València apareix en contexts fundacionals. Probablement aquestes olles evolucionen cap a les olles del tipus ERW 1.3 en l'època imperial.

─ Olla mitjana de la Classe B 1.2 amb coll curt, de vegades anomenada de perfil en S: cos globular amb una altura inferior a 20 cm, coll marcat curt (fig. V.13, 10 Alm 60690.22), vora exvasada de secció arrodonida (fig. V.13, 2 Sabcis 2572.14), quadrangular o triangular (fig. V.13, 11 Alm 7706.3; fig. V.13, 2 Sabcis 2849.157) i base còncava-convexa; dues línies incises marquen la part superior del cos (fig. V.13, 3 Roc 1612.70; fig. V.13, 2 Sabcis 2849.161). Aquesta forma, similar a l'anterior però més petita, és molt abundant i està identificada en diversos contexts des de l'època fundacional fins a la primera meitat del segle I aC. Probablement evolucionen cap a la forma ERW 1.4 en l'època imperial. Un bon exemple seria la peça de l'època republicana trobada a l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia que presenta la superfície brunyida com en els vasos ERW 1.4 imperials (fig. V.14, 1 Mis 1629.0/846).

─ Olla gran de la Classe B 1.1 amb coll llarg: cos globular, amb una altura superior a 20 cm, coll marcat llarg i diferenciat (fig. V.13, 10 Alm 60690.21), amb vora exvasada de secció arrodonida o quadrangular (fig. V.13, 3 Roc 1612.82; fig. V.13, 2 Sabcis 2945.5) i base còncavo-convexa. Aquest tipus d'olla de gran format és més nombrosa que el tipus amb coll curt. Està present en els nivells de fundació, prepompeians i també de destrucció de la ciutat. Probablement van evolucionar, lentament, cap a les olles del tipus ERW 1.2 en l'època imperial.

─ Olla mitjana de la Classe B 1.2 amb coll llarg: cos globular, amb una altura superior a 20 cm, coll marcat llarg i diferenciat, amb vora exvasada de secció arrodonida i base còncavo-convexa (fig. V.14, 10 Alm 60690.19 i 20; fig. V.14, 3 Roc 1612.83 i 84; fig. V.14, 3 Roc 2572.15; fig. V.14, 2 Cañ 1296.0/597; fig. V.14, 3 Cañ 1385.0/613; fig. V.14, 3 Cañ 1435.0/608). Com en el format gran, aquesta forma és molt nombrosa i està present des dels nivells fundacionals fins als de destrucció. Probablement evolucionen cap a la forma ERW 1.4 en l'època imperial.

Fig. V.10. Pastes heterogènies de ceràmica reductora de cuina de tradició ibèrica.

Fig. V.11. Probable evolució de les formes mitjanes d'olla de ceràmica reductora de cuina (Mata i Bonet 1992 i E. Huguet).

─ Olla semblant a ERW 1.11: cos globular amb parets obliqües i llavi arrodonit a l'exterior lleugerament penjant (fig. V.14, 11 Alm 7706.2). Tot i que escassa, està present en els nivells de fundació. S'assembla molt a la forma imperial ERW 1.11, que podria haver evolucionat des d'aquesta forma de tradició ibèrica.

─ Olla semblant a ERW 1.13: cos globular amb parets obliqües que s'estrenyen a l'altura del coll curt i marcat; la vora exvasada té un llavi arrodonit (fig. V.14, 2 Sabcis 2849.158). La seua presència també és escassa i es documenta en nivells fundacionals.

─ Olles amb vores diverses: dos fragments de vora pertanyents a dues olles no han pogut ser classificades. Una amb vora lleugerament quadrangular, llavi pla i coll curt (fig.

Fig. V.12. Olletes o vasets de ceràmica reductora de cuina: a l'esquerra i al centre de l'època republicana procedents de la necròpoli occidental, i a la dreta procedent de la necròpoli imperial situada al nord del Túria (fotografia A. Franco).

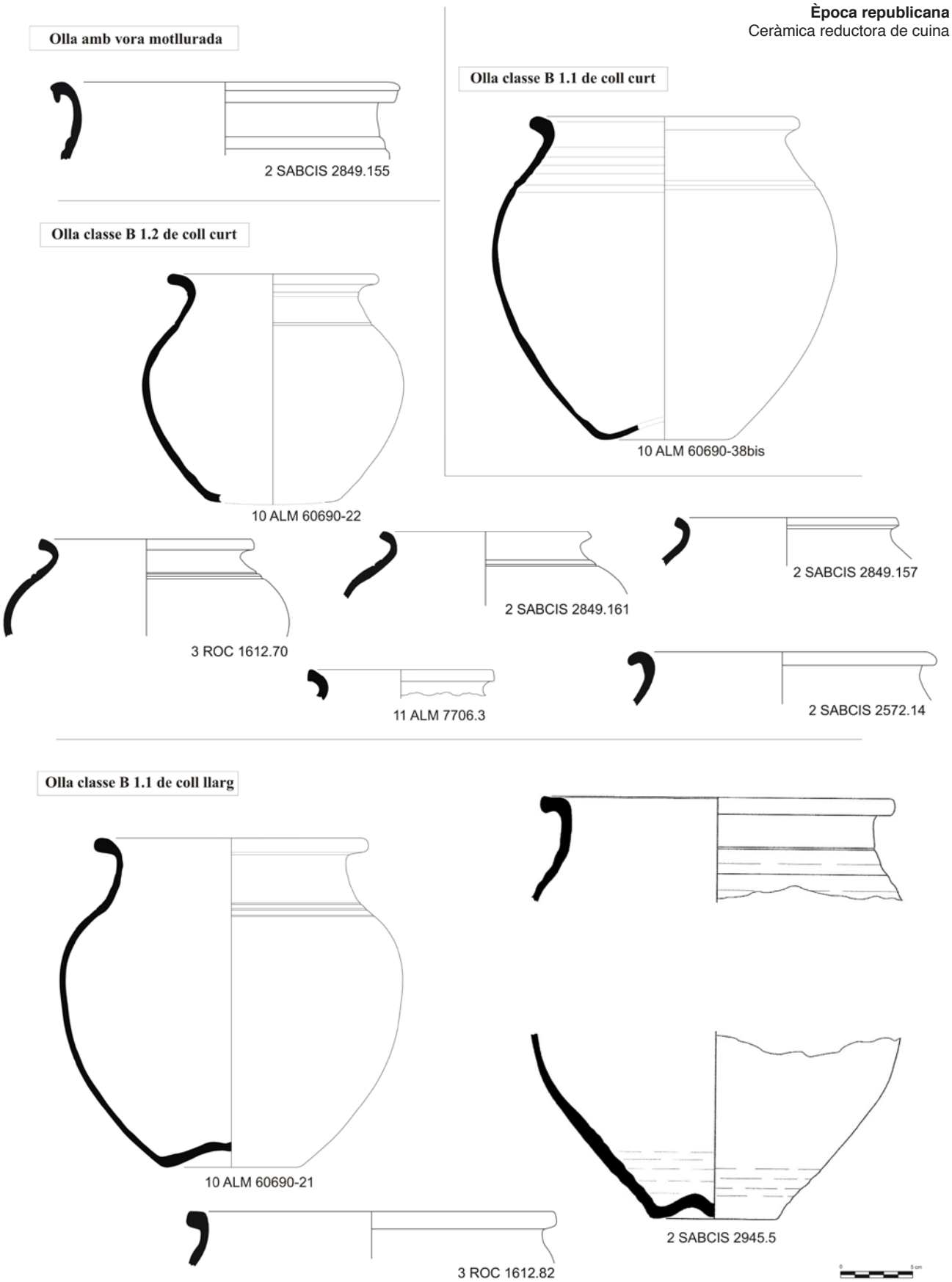

Fig. V.13. Ceràmica reductora de cuina regional documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana: olles (Arxiu SIAM i E. Huguet).

V.14, 2 Sabcis 2572.13), i l'altra amb vora de secció triangular, coll curt i parets inclinades cap a l'interior (fig. V.14, 3 Roc 1612.69). No són abundants i es documenten en els nivells de la destrucció pompeiana del 75 aC i previs.

─ Tapadora amb ala: amb un perfil acampanat amb vora arrodonida en ala i agafador en forma de pom (fig. V.14, 11 Alm 7706.4).

─ Tapadora de vora triangular: tapadora de perfil acampanat amb vora de secció triangular i base en forma de botó (fig. V.14, 10 Alm 60690.25 i 26).

─ Tapadora recta: parets rectes i vora arrodonida (fig. V.14, 2 Sabcis 2849.162).

─ Cassola: parets baixes exvasades amb vora arrodonida a l'exterior i canaleta al llavi (fig. V.14, 3 Roc 1642.14). No sabem com seria la base, ja que no es conserva. És una forma poc freqüent procedent dels estrats de l'època sertoriana.

El segon gran grup de ceràmiques reductores de cuina presenta característiques pròpies de la tradició hel·lenística i, en concret, itàlica. Inclou tant formes com pastes diferents i són un conjunt poc nombrós. Tot i això, no deixa de ser un grup interessant ja que dos dels tres individus que el conformen es trobaren formant part de dipòsits rituals.

Les pastes són totes reductores de textura sorrenca i colors entre marró fosc, gris i negre amb desgreixants molt fins micacis i, en menor mesura, calcaris. Tot i que hem inclòs aquestes formes en el grup de ceràmiques reductores de cuina de producció local o regional, cap la possibilitat que siguen formes importades i no imitacions regionals dels productes itàlics. Tanmateix, la falta d'analítiques no permet esbrinar l'origen real d'aquestes peces. Pel que fa a les formes, responen a prototips itàlics (fig. V.15):

─ Com-it. 1a: olla de cos ovoide, amb coll curt marcat i vora exvasada ametllada o arrodonida a l'exterior. Aparegué situada en posició invertida sota un paviment de la primera fase constructiva de l'Almoina en la zona que posteriorment acollí el porticat del fòrum (fig. V.15, 5 Alm 20026.91). La seua base, probablement fou eliminada intencionalment. A poca distància es recuperà una altra olla de característiques semblants. Una altra forma semblant d'olla procedent de la fossa votiva del carrer Roc Chabàs ha sigut descrita a l'apartat de ceràmica itàlica de cuina. Tot i que la pasta varia, responen al tipus ben identificat a Lattes (França) que correspon a olles de producció itàlica; malgrat tot, no descartem que puguen ser una imitació de les formes itàliques de procedència regional.

─ Olla: cos globular amb coll marcat, vora exvasada i llavi arrodonit (fig. V.15, 5 Alm 20023.1). La part inferior no presentava base i a la part baixa del cos tenia abundants estries de tornejat produïdes en el moment de l'elaboració de la peça. Es trobà en posició invertida sota un paviment de la primera fase constructiva de l'Almoina en la zona que posteriorment acollí el porticat del fòrum. A pocs metres aparegué l'olla descrita anteriorment, i la troballa fou interpretada com una deposició votiva emmarcada en el ritual d'inici de les construccions.

─ Braser: s'ha identificat un únic individu molt fragmentat de vora corbada amb mamelló o revora quadrangular orientada a l'interior, que s'ha interpretat com un dels peus per a recolzar els recipients (fig. V.15, 3 Roc 1612.72). A més, hi ha un fragment d'ansa de secció circular que també pertany a aquesta peça. La seua pasta presenta un nucli rogenc i laterals negres i acabats poc acurats. Brasers semblants han estat identificats a Corint (Edwards 1975: 27) (fig. V.16). Es tracta de recipients més o menys cilíndrics amb anses en forma d'orelleta situades a la zona central del cos. La seua base probablement còncava contenia les brases que es ficaven a l'interior per una obertura al cos. La part superior quedava oberta i hi havia tres apèndixs sobreelevats dels quals surtien altres tres en horitzontal on es recolzarien els recipients. Aquest tipus de formes tingueren gran èxit cap al final del període hel·lenístic, i els exemplars de Corint daten de l'últim quart del segle II aC, probablement són imitacions locals de brasers importats de la zona egípcia (Edwards 1975: 119). També, entre la ceràmica ibèrica de classe B es produïren brasers (Mata i Bonet 1992: 172), tot i que responen a una tipologia totalment diversa a l'exemplar del carrer Roc Chabàs. Scheffer (1981) ordenà les diferents tipologies de brasers aparegudes a Itàlia en l'edat del Ferro i en diferencià tres tipus principals, cadascun amb diverses variants. Recentment, Bandinucci (2015: 158-159) ha repès el seu estudi centrant-se en la distribució dels diversos tipus de braser en la zona de l'Etrúria i del Laci, i ha demostrat que el tipus II només s'ha trobat a l'Itàlia central entre els segles VII i VI aC i no torna a aparèixer fins al segle II aC a l'Àgora d'Atenes (fig. V.17). L'exemplar trobat a *Valentia* en l'excavació de carrer Roc Chabàs respon al tipus IIA de Scheffer, ja que és l'únic que presenta apèndix per a recolzar els recipients. Pel que fa a la funció, sembla que aquest tipus de brasers permetien el contacte quasi directe entre el foc o les brases i els recipients, així que alguns autors consideren que l'olla seria el recipient més adequat per a la cocció en aquest tipus de brasers (Bandinucci 2015: 163), però l'etnografia demostra que també la cassola profunda, semblant al *caccabe* hel·lenístic, és també molt utilitzada (fig. V.18).

Ceràmica oxidant de cuina

La ceràmica de cuina de cocció oxidant és ben escassa (fig. V.19). Com en el cas de les ceràmiques de cuina de cocció reduïda, hi ha dos tipus de pasta i de formes: les d'arrel autòctona i les d'arrel itàlica. Ambdues es trobaren en els nivells previs a la destrucció de la ciutat i de destrucció, amb molt poques peces de cadascuna. Aquesta escassetat fa difícil extraure'n característiques general per aquestes produccions d'ús culinari. Tot i això comparteixen certs trets, pel que fa a les marques d'ús.

Les superfícies exteriors d'aquests recipients tenen traces d'exposició al foc, sobretot en la base i la vora i en menor mesura en les parets exteriors.

Les de tradició ibèrica tenen unes pastes que són de color beix amb abundants desgreixants mitjans que recorden les pastes de la ceràmica reductora de cuina del mateix període. Pel que fa les formes, es documenten:

─ Olla mitjana de la Classe B 1.2 amb coll curt: cos globular amb una altura inferior a 20 cm, coll marcat curt, vora exvasada de secció arrodonida i base còncavo-convexa, que de vegades s'anomena de perfil en S (fig. V.19, 3 Roc 1642.15). Procedeix dels nivells del primer quart del segle I aC i no és massa abundant.

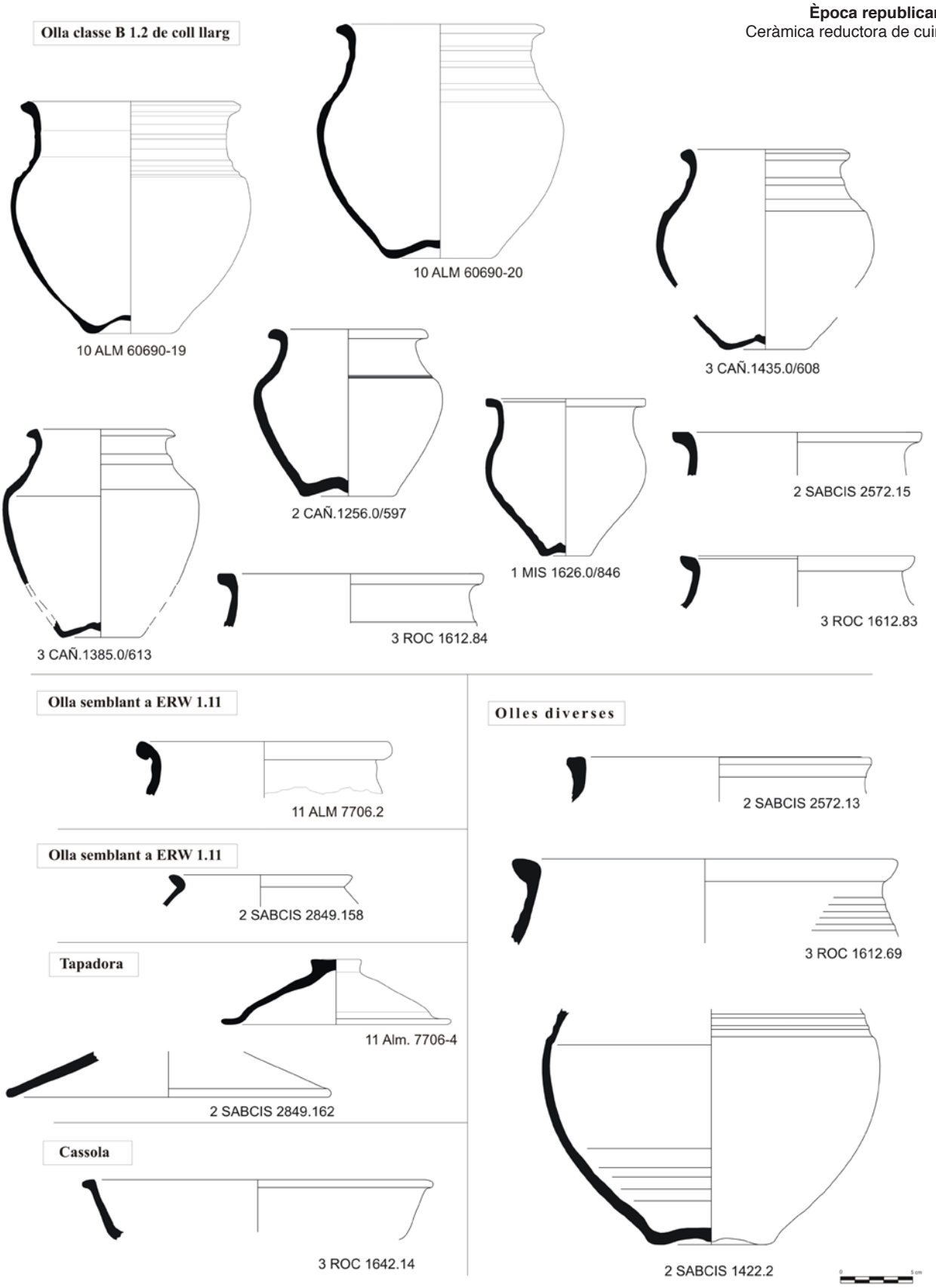

Fig. V.14. Ceràmica reductora de cuina regional documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana: olles i tapadores (Arxiu SIAM i E. Huguet).

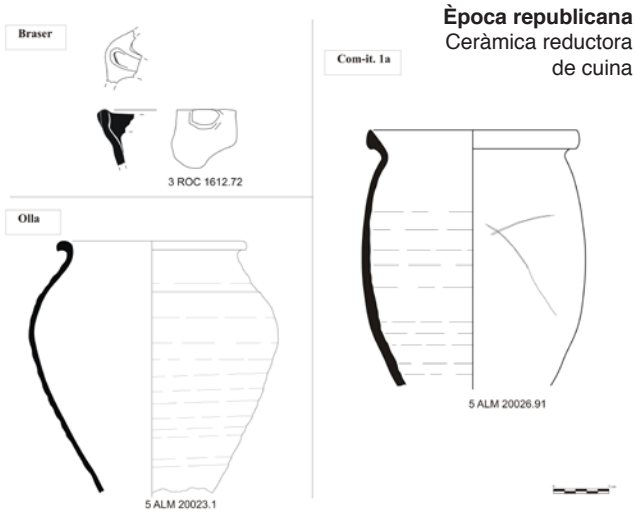

Fig. V.15. Ceràmica reductora de cuina importada, documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana: braser i olles (Arxiu SIAM i E. Huguet).

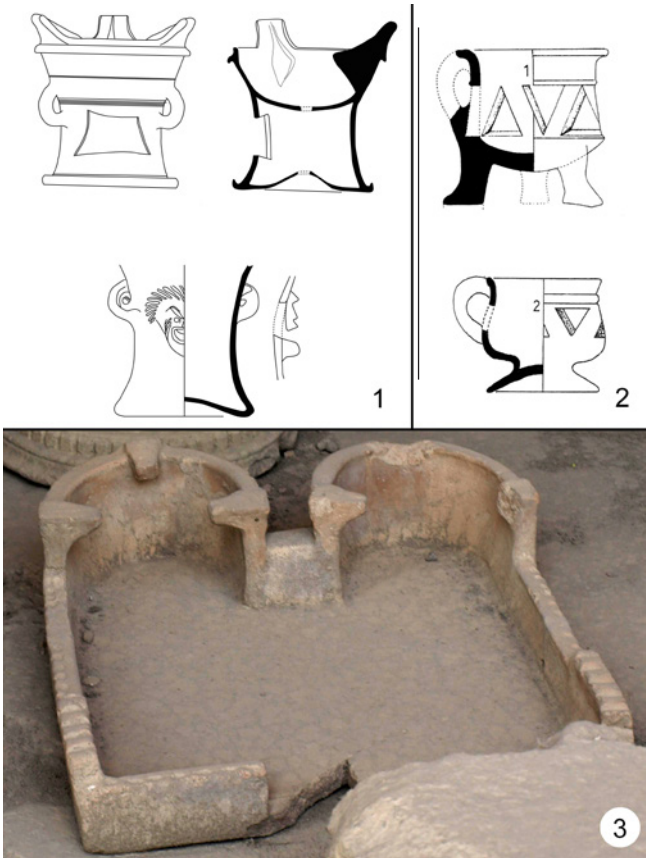

Fig. V.16. 1) Braser procedent de Corint (Edwards 1975: 119); 2) brasers ibèrics (Mata i Bonet 1992: 172); 3) braser o cuina portàtil de Pompeia dipositada al *Magazino del Foro* (Arxiu SIAM).

— Olla semblant a ERW 1.10: cos globular i vora arrodonida engrossida a l'interior i a l'exterior (fig. V.19, 3 Roc 1560.2). Conserva únicament part de la vora per la qual cosa no es pot afirmar que siga la mateixa forma que ERW 1.10. Procedeix dels nivells del primer quart del segle I aC i tampoc no és massa abundant.

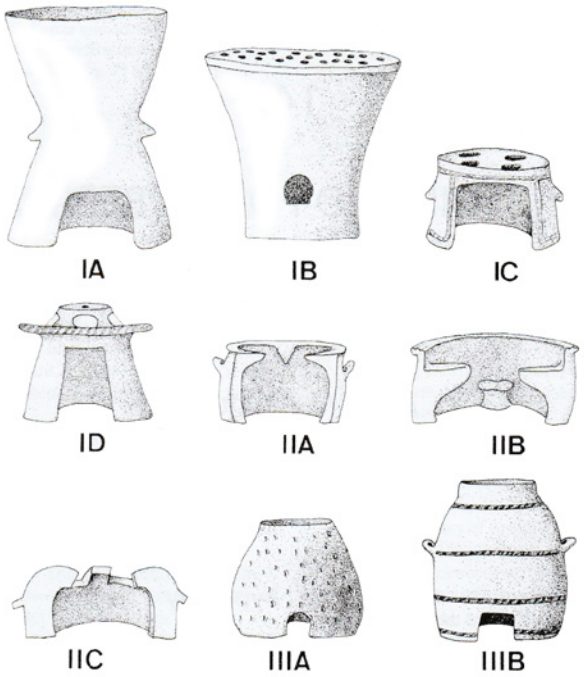

Fig. V.17. Tipologia de brasers i cuines de l'edat del ferro a Itàlia (Scheffer 1981: 29, fig. 2).

Fig. V.18. Cuina portàtil i cassola en ceràmica de les illes flotants dels Uros al llac Titicaca a Puno (Perú, 2008) (F. Arechavala i E. Huguet).

Les peces de tradició itàlica presenten pastes rogenques amb cristalls de quars i mica daurada. No sabem del cert si aquestes peces procedeixen directament de la península Itàlica o són imitacions de les peces itàliques. S'ha trobat un únic exemplar en els estrats de destrucció de la ciutat al 75 aC i pel que fa a la forma:

— Olla: Olla de cos globular o forma ovoide amb coll curt, vora exvasada i arrodonida en la seua part exterior (fig. V.19, 2 Sabcis 2572.5).

Ceràmica comuna de cocció oxidant

En general contrasten els baixos nivells de ceràmica comuna de cocció oxidant si es comparen amb els percentatges d'aquest grup ceràmic per a l'època imperial. L'explicació roman en

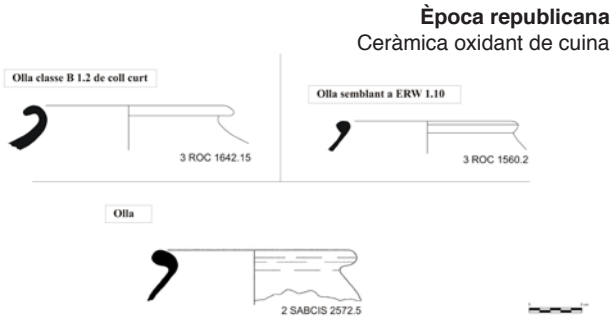

Fig. V.19. Ceràmica oxidant de cuina documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana: olles (Arxiu SIAM i E. Huguet).

l'ús de la ceràmica ibèrica, i és ben palès que en els nivells on escasseja la ceràmica comuna oxidant, la ceràmica ibèrica és abundant. De fet, en els nivells de fundació, la ceràmica comuna oxidant està pràcticament absent i no serà fins al primer quart del segle I aC quan els percentatges d'aquesta producció siguen significatius. Més endavant, ja en l`època imperial, és la ceràmica ibèrica la que desaparegué substituïda per formes de tradició romana sense pintar, tot i que continuaren havent ceràmiques autòctones pintades (Abascal 2008: 433). Sembla que els terrissers que produïen ceràmica ibèrica anaren a poc a poc creant formes de clara influència romana i abandonant-ne les produïdes anteriorment. Tanmateix, es conserven trets autòctons característics en algunes de les formes que fan palès l'origen d'aquestes produccions.

El repertori tipològic que s'ha trobat en l'època republicana és reduït i està compost bàsicament per gerres, morters i tapadores i, en menor mesura, plats, *pelvis*, ampolles i elements ceràmics plàstics peculiars que comentarem seguidament (fig. V.20 i V.21):

— Gr. I *Urceus*: les gerres són la forma més nombrosa en els estrats republicans, també en els imperials. La majoria de les peces trobades conserven solament la vora o part del cos i no hi ha cap exemplar complet. Els diàmetres oscil·len entre els 10 i 12 cm, però també hi ha una gerra de 16 cm. Contràriament al que succeeix en l'època imperial, en aquest moment les variants de gerres són quasi infinites i no n'hi havia una que predominés. Estan les gerres amb la vora arrodonida i línia incisa al coll llarg (fig. V.20, 3 Roc 1612.64), les de vora triangular i coll llarg marcat (fig. V.20, 2 Sabcis 2849.146) o no, les de vora motllurada (fig. V.20, 3 Roc 1642.13) i les de vora marcada a l'exterior amb graó (fig. V.20, 3 Roc 1612.62, 63 i 85) o sense graó intern (fig. V.20, 3 Roc 1612.78; fig. V.20, 2 Sabcis 2849.153).

— Gr. II *Lagoena*: ampolla de coll estret i vora còncavo-convexa amb llavi arrodonit i arrencament d'ansa (fig. V.20, 3 Roc 1616. 3). Entre els recipients de ceràmica ibèrica es produeixen ampolles, però l'exemplar que documentem ací correspon a una forma totalment romana, que posteriorment seria molt nombrosa i difosa pel Mediterrani. A *Valentia*, aquesta ampolla apareix en els contexts de destrucció de la ciutat o una mica abans, probablement al voltant dels 80 aC, com ocorre també a Pompeia, on recents estudis encara no publicats han demostrat que aquests tipus d'ampolles s'associen a l'època colonial quan apareixen una sèrie de formes que al final de l'època republicana s'estandarditzaren i continuaren sent utilitzades durant l'època imperial (Huguet 2013: 314).

— Gr. IV.3 *Catinus/catilus*: plat xicotet de parets verticals lleugerament exvasades i carena baixa (fig. V.20, 1 Mis 1626.0/849) de vegades amb canaleta incisa en la part baixa del cos amb vora senzilla i llavi arrodonit (fig. V.20, 2 Sabcis 2849.148). Aquesta forma apareix en l'època postfundacional, potser fruit de les imitacions de la ceràmica de vernís negre. Posteriorment, la forma continuà en ús i està documentada, tot i que amb alguna variació, en els estrats dels pous votius de Llíria durant l'època flàvia (Escrivà 1995: 176) i de l'arena del circ de *Valentia* de principi del segle II dC (Huguet i Ribera 2014: 177, làm. 2).

— Gr. V *Mortarium*: morters de parets baixes amb vora de secció triangular que imiten els models itàlics. Alguns d'ells tenen cordons amb digitacions (fig. V.20, 3 Roc 1612.73; fig. V.20, 3 Roc 1642.12) i un conserva l'inici del bec per a vessar (fig. V.20, 3 Roc 1612.74). Els seus diàmetres oscil·len entre els 24 i els 29 cm. En destaca un exemplar complet de secció més prima i parets més baixes (fig. V.20, 2 Sabcis 2849.109). Tots els morters procedeixen dels estrats postfundacionals i del segle I aC.

— Gr. VII *Pelvis*: vora en ala horitzontal. Únicament s'ha documentat un fragment de vora molt petita que s'ha relacionat amb un gran recipient del tipus *pelvis*, però que potser podria ser un *kalathos* sense decorar. Les característiques de la pasta ens decanten cap a la primera opció. Les *pelves* foren identificades com a recipients d'ús domèstic i formalment presenten moltes semblances amb els *kalathoi* ibèrics, amb parets rectes i vora en ala horitzontal però la *pelvis* té la forma ovalada.

— Gr. XI *Operculum*: tapadora de perfil senzill amb parets rectes i vora arrodonida. Dins d'aquest grup, en destaca un exemplar de forma acampanada amb vora en ala arrodonida i agafador en forma de pom que presenta restes d'exposició al foc, especialment en la zona de la vora (fig. V.20, 2 Sabcis 2849.152).

— Imitació de Lamboglia 2: copa de parets rectes i exvasades amb vora voltejada a l'exterior (fig. V.20, 2 Sabcis 2945.8), que forma part del grup genèric de *catinus/llus*. Potser és una imitació d'una de les formes de ceràmica de vernís negre i com que respon a aquesta forma hem decidit tractar-lo de manera independent.

— Pedestal o element de suport: fragment de ceràmica amb paret motllurada que s'ha interpretat com un pedestal o element de suport (fig. V.21, 3 Roc 1612.65). La part alta de la paret vertical presenta una secció fina amb una motllura semblant a l'escòcia. La part còncava conserva traces de pintura en roig. La paret vertical fa un angle de 90 graus per a continuar horitzontalment. És de secció molt gruixuda i en la paret horitzontal hi ha una decoració de canaletes paral·leles. No hem trobat cap paral·lel d'aquesta forma que s'ha comparat amb brocals de pou o *tegulae* amb xemeneia per a l'extracció de fums, però ambdues hipòtesis han quedat completament descartades. És un exemplar interessant i únic a la ciutat, malgrat que la seua funcionalitat resta desconeguda; sí podem afirmar que no és un recipient de contenció. Finalment, i amb reserves, l'hem interpretat com a un pedestal decorat per a subjectar algun altre objecte de base circular.

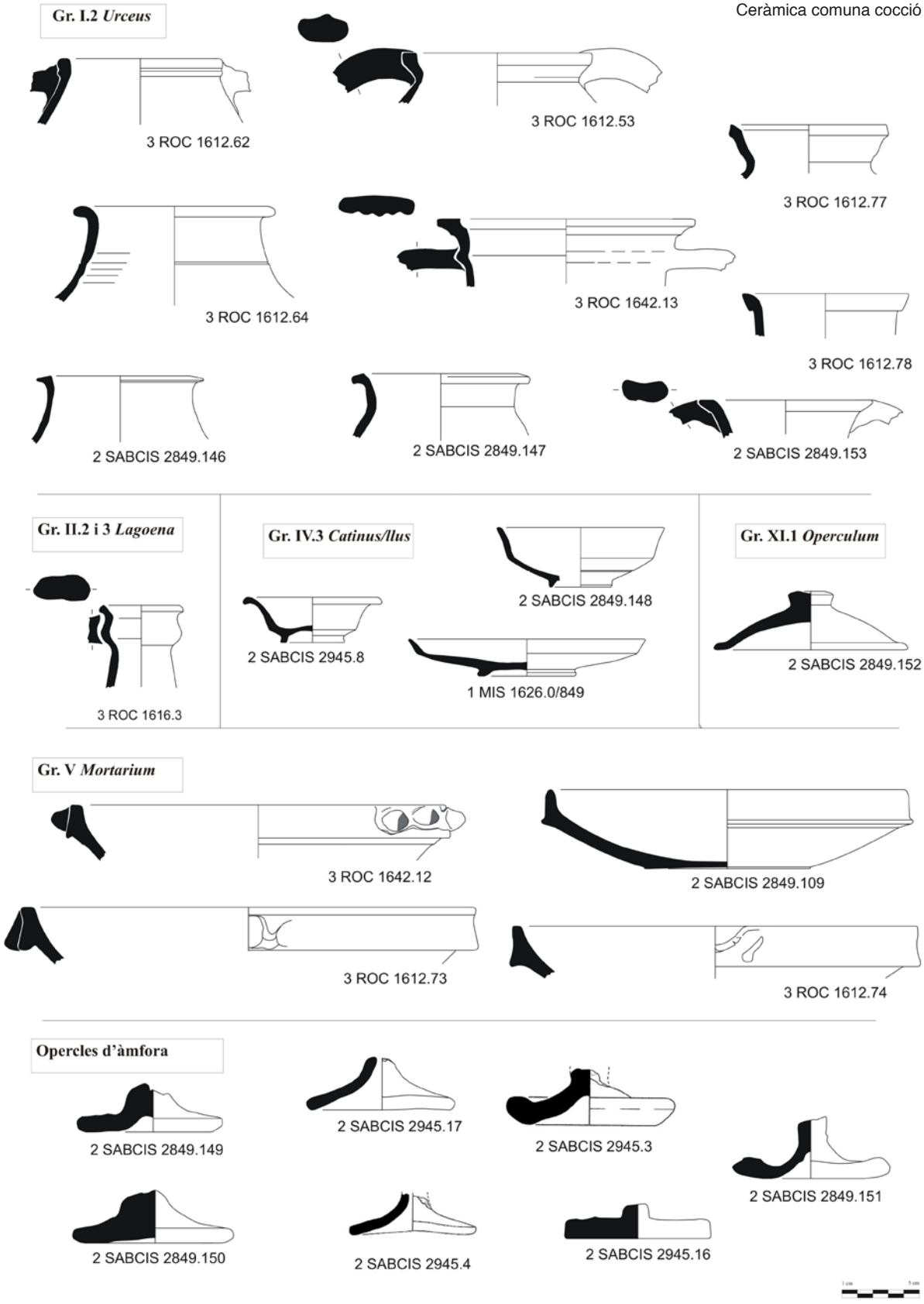

Fig. V.20. Ceràmica comuna de cocció oxidant documentada a *Valentia* en l'època republicana: recipients tancats com gerres i ampolles; recipients oberts com plats i morters i recipients auxiliars com tapadores.

─ Columna: columna plàstica en miniatura (fig. V.21, 3 Roc 1612.66 i 67), de la qual es conserva la part inferior amb el basament i el cos acanalat en la part davantera de la peça. La part del darrere està únicament, allisada i no sembla que formés part d'un baix relleu o similar. Tanmateix, l'estat de conservació és deficient i cabria la possibilitat que no fóra exempta. Podria tractar-se d'una peça de culte, d'algun tipus d'ofrena o similar de caràcter particular per les seues reduïdes dimensions. Com ja hem esmentat abans, es coneixen *arulae* votives de culte en forma de columna a la zona de la Campània que actuaven com a cremaperfums (D'Ambrosio i Borriello 2001: 41). Tot i això, aquesta peça sembla desenvolupar una altra funció ja que no s'han trobat traces d'exposició al foc i la seua morfologia no s'adiu amb aquell ús. La datació proposada per a la peça és republicana, tot i que per l'especificitat d'aquest element no aporta informació substancial.

─ Mà de morter: element paral·lelepipèdic semblant a un *pondus*, però sense perforació, que s'ha interpretat com una possible mà de morter, la funció real del qual no es coneix. Es trobà en un dels estrats de destrucció de la ciutat, junt a restes bèl·liques com dos projectils d'onagre i altres materials ceràmics (fig. V.21, 2 Sabcis 2945.1).

─ *Pondus*: els *pondera* són elements ceràmics confeccionats per a ser usats en els telers. El seu ús estava molt estès en el món ibèric i, en general, en la cultura mediterrània. Sovint es troben, també, entre el material votiu de dipòsits fundacionals com veurem més endavant per a l'època d'August. En contexts republicans se n'han recuperat quatre individus que presenten un cos ceràmic massís paral·lelepipèdic o troncopiramidal amb una perforació en la part superior del cos. Ocasionalment, s'han trobat alguns exemplars amb marca en la part superior en forma de creu (fig. V.21, 3 Roc 1612.86) o punts impresos (fig. V.21, 2 Sabcis 2945.2).

─ *Dolium*: en les excavacions estudiades no s'han trobat massa fragments de *dolia* que permeten aprofundir en l'estudi d'aquests grans recipient ceràmics, potser pel refús d'aquests materials durant el procés d'excavació. Tanmateix, en els estrats republicans, en concret en l'etapa anterior a la destrucció de la ciutat es recuperà un *dolium*, probablement complet que presentava un segell en cartel·la quadrangular imprès sobre la part superior de la paret CVRIATI. La seua pasta és beix rogenca, dura i depurada amb desgreixants fins blancs i mitjans marrons i rojos. La seua forma presenta una vora arrodonida a l'exterior. No hem trobat cap paral·lel d'aquest segell que puga donar llum a l'origen de la peça.

─ Opercles d'àmfora: hem decidit incloure'ls en una entrada pròpia. Per una banda, estan estretament lligats a les àmfores a les quals acompanyaven com a element auxiliar amb funció de tapadora per evitar que el contingut d'aquestes vessés o es fera malbé. Per tant, la seua funció originaria era segellar els recipients amfòrics i tancar-los hermèticament. Tanmateix, de vegades, tenen un ús secundari, utilitzats com un utensili domèstic més. Per això les estudiem en l'apartat de la ceràmica comuna. Evidentment, la procedència d'aquests taps és heterogènia i està associada a l'àmfora que cobreixen, ja que segurament es produïen en els propis tallers que produïen els envasos amfòrics. Tanmateix, no sempre és possible relacionar aquests taps amb l'àmfora que cobrien i, si bé la pasta ajuda, en moltes ocasions resulta impossible saber-ne l'origen. A més, una vegada al lloc de destí i destapada l'àmfora que cobrien, els opercles podien ser reutilitzats com a element auxiliar per a altres recipients. Per a l'època republicana, se n'han documentat: d'origen adriàtic (fig. V.21, 2 Sabcis 2849.149 i 150), púnic (fig. V.21, 2 Sabcis 2849.151), bètic, de la zona tripolitana i altres d'origen desconegut (fig. V.21, 3 Roc 2945.3 i 16), encara que en algun cas podrien ser de la *Tarraconensis* (fig. V.21, 3 Roc 2945.4 i 17). Tot i la disparitat d'origen i l'evident importació d'alguns d'ells, hem decidit mantindre'ls tots junts en un mateix grup perquè tots desenvolupen la mateixa funció bàsica i senzilla. Morfològicament presenten diferències notables, però que no es poden associar a tipologies establertes segons la zona de producció. Apareixen opercles de paret recta i vora arrodonida, altres amb ala, altres amb pom massís en forma de botó i d'altres amb pom foradat fets amb un pessic en la pasta tendra.

Ceràmica comuna de cocció reductora

Únicament s'han documentat alguns individus de ceràmica comuna de cocció reductora. No en són massa i els fragments identificables corresponen a tipologies conegudes. Són produccions que hem d'associar a les imitacions de la ceràmica de vernís negre que, en la segona meitat del segle II i primera del segle I aC, es produïren al territori peninsular (Roca i Principal 2007).

─ Imitació de la forma Lamboglia 2 i 8: plat que formava part de l'aixovar d'una tomba junt amb una olla de tradició ibèrica de la forma 1.2 de classe B (fig. V.22, 2 Cañ 1256.0/598). La tomba NEF 104 de la necròpoli occidental es va datar en el primer terç del segle I aC.

─ Imitació de la forma Lamboglia 48: d'aquesta possible imitació sols es conserva la vora recta i l'inici de l'ansa geminada (fig. V.22, 4 Roc 2479.7).

Ceràmica comuna pintada

A més, s'ha trobat un petit fragment de ceràmica amb decoració pintada (fig. V.22, 3 Roc 1612.61). És un fragment de cos de pasta negra en el nucli i marró/ataronjada en les superfícies (fig. V.23). Podria ser itàlica però amb l'estudi macroscòpic no ho hem pogut determinar amb seguretat. És la meitat inferior d'una copa o recipient globular relativament petit. En la part inferior hi ha una canaleta sota la qual hi ha pintada una espiga en beix. La part superior està pintada de beix completament i probablement coincidiria amb l'inici del fons exterior. També es podria relacionar amb la producció de ceràmica pintada de tradició ibèrica que continuà durant l'època romana imperial, tanmateix ni les característiques de la pasta ni de la pintura s'hi adeqüen.

V.2. ÈPOCA IMPERIAL

Si per a l'època republicana estudiàvem un nombre reduït d'intervencions arqueològiques, concretament quatre excavacions amb diferents campanyes, per a l'època imperial n'hem investigat un major nombre, donat que la duració del període republicà a la ciutat de *Valentia* fou en temps real d'uns 65 anys, mentre que quan parlem de l'època imperial

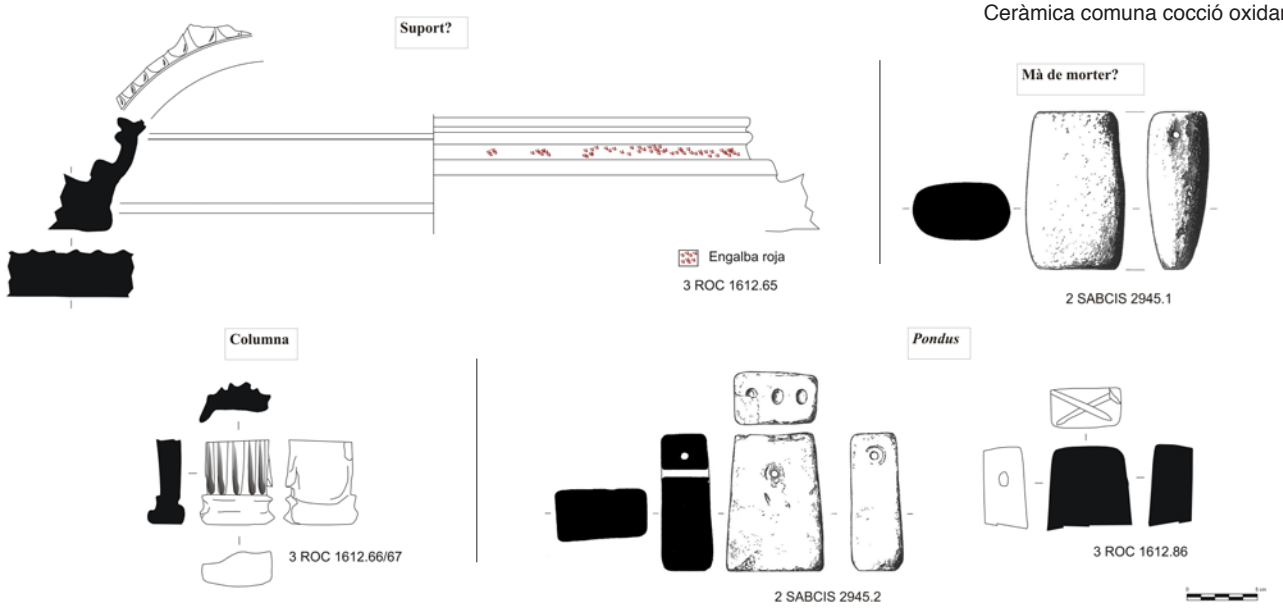

Fig. V.21. Ceràmica comuna de cocció oxidant documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana: ponderals i altres (Arxiu SIAM i E. Huguet).

ens referim a quasi tres segles. A més, la intensa ocupació de l'espai que hi hagué durant l'època imperial a la ciutat ha deixat molts més vestigis.

De totes les excavacions estudiades, catorze presenten nivells imperials amb material ceràmic d'interès per al nostre treball. Per tant, en aquest apartat estudiarem les produccions ceràmiques de diferents campanyes d'excavació de: plaça de l'Almoina, els Banys de l'Almirall, l'avinguda de la Constitució núm. 58, el carrer del Mar núm. 19, la plaça de Nàpols i Sicília núm. 10, la plaça del Negret núm. 2, el carrer de San Vicent núm. 78, el carrer Itàlica núm. 9, el carrer Cañete núm. 2, el carrer Verge de la Misericòrdia núm. 4, el carrer Palomar núm. 12, el carrer Pepita núm. 27 i 29, el passeig de Russafa núm. 20 i les excavacions antigues a l'avinguda de l'Oest.

La procedència dels materials és variada, molts es troben en rebliments constructius, altres apareixen en nivells d'amortització d'estructures anteriors o de desnivells naturals. La funcionalitat d'aquests nivells és heterogènia. Es tracta de deposicions votives, anivellaments constructius, amortitzacions d'estructures i en destaquen els femers o abocadors, entre els quals sobresurt el del Negret per l'enorme quantitat de material que ha proporcionat.

Com a l'època republicana, hem intentat fer una periodització dels conjunts ceràmics, tot i que de vegades les precisions cronològiques han sigut ben difícils d'establir. En primer lloc, el període del principat d'August s'ha d'associar a la reocupació de la ciutat i els contexts estudiats són el pou votiu del santuari d'*Asklepios* i una tomba de la necròpoli occidental. Seguidament, en el període juli-claudi es documenten algunes tombes també de la necròpoli occidental i de la necròpoli situada al nord del Túria junt a un abocador del carrer Pepita núm. 27 i la deposició votiva trobada junt al *kardo* de l'Almoina. Per a l'època flàvia, els conjunts augmenten considerablement tant en nombre com en volum. Açò es deu a què és el moment de monumentalització i renovació urbanística de la ciutat, quan s'amplia i creix de manera notable. Els conjunts que tractarem són la primera fase constructiva de l'excavació dels Banys de l'Almirall, el primer nivell de l'arena del circ i algunes tombes de la necròpoli occidental. La primera meitat del segle II dC està estudiada a partir del material aparegut en les successives capes de l'arena del circ i alguna tomba de la necròpoli occidental. L'època tardo-antonina tornà a ser un moment de renovació arquitectònica que es manifesta en els conjunts ceràmics, entre els quals s'estudien la segona fase dels Banys de l'Almirall, algunes tombes de les necròpolis occidental, del nord del Túria i dels costats del carrer de Sant Vicent. Per a l'època dels Severs, destaquen els conjunts de destrucció i abandonament de les estructures dels Banys de l'Almirall, el gran abocador del Negret, les restes associades al forn de l'avinguda de la Constitució i algunes tombes de la necròpoli occidental i de la propera al carrer de Sant Vicent. Per últim, el segon i tercer quart del segle III dC s'ha estudiat a partir dels conjunts ceràmics d'amortització de la claveguera del carrer del Mar, les darreres tombes de la necròpoli occidental i altres enterraments de les necròpolis La Boatella i Russafa.

Tanmateix, cal destacar que aquesta periodització s'ha fet en base a l'estudi del material mitjançant els seus trets formals i els contexts ceràmics que l'acompanyaven, a més, d'estudiar la seua estratigrafia, possibles relacions d'anterioritat i posterioritat, i les troballes numismàtiques per això les cronologies ací esmentades són relatives i així s'han de considerar.

V.2.1. Ceràmiques d'importació

Ceràmica itàlica de cuina: de la Campània i del Laci

En l'apartat de les ceràmiques republicanes de procedència itàlica ja s'han esmentat les característiques pròpies d'aquesta producció i les formes documentades des del moment d'ocupació de la ciutat fins a la seua destrucció l'any 75 aC. Per a l'època imperial, que inclou pràcticament tres segles, ens sembla adient estudiar també aquest tipus de produccions, tot i que som conscients que

Època republicana. Ceràmica comuna cocció reductora

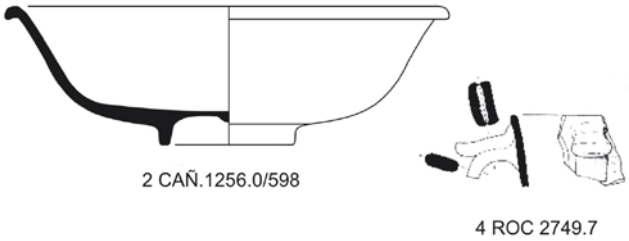

Època republicana. Ceràmica comuna pintada

Fig. V.22. Ceràmica comuna de cocció reduïda i ceràmica comuna pintada documentades a la ciutat de *Valentia* en l'època republicana (Arxiu SIAM i E. Huguet).

Fig. V.23. Fragment de ceràmica comuna pintada de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

en els contexts més avançats deuen ser peces residuals. De fet, quan apareixen produccions itàliques en contexts de la segona meitat del segle II dC ho fan en forma de xicotets fragments de vegades impossibles de classificar o molt erosionats, excepte en una ocasió en l'excavació dels Banys de l'Almirall, on l'excepcional grau de conservació de la peça fa pensar que encara estava en ús en el moment de formació de la unitat estratigràfica al final del segle II o principi del III dC. Per evitar incorreccions inclourem ací totes les peces aparegudes en contexts imperials fent al·lusió al seu caràcter residual, si cal.

En l'època imperial, a la ciutat de *Valentia* no s'ha constatat la presència de productes etruscs que sí apareixien amb anterioritat encara que en escassos percentatges. Es trobaren majoritàriament productes de la zona de la Campània, en concret de la regió vesuviana, que són clarament identificables per les seues pastes amb desgreixants volcànics descrites en l'apartat de les ceràmiques itàliques de l'època republicana. En menor mesura, però també abundants, hi ha els morters lacials.

Pel que fa a les formes, es documenten bàsicament tapadores i olles del tipus *caccabus*, a més de *patinae* de ceràmica d'engalba roja pompeiana i morters lacial. Com és ben sabut, a partir del segle I aC les olles profundes de coll estret comencen a ser substituïdes per altres de vora ampla on el cos, habitualment de parets verticals, era més ample que el coll (Bats 1988: 69). També les *lopades* d'origen hel·lenístic o púnic tendeixen a transformar-se en aquestes olles o marmites anomenades pel italians "pentole" o "marmitas" en castellà. Nosaltres utilitzarem els termes llatins per evitar confusions: *ollae* i *caccabi* (fig. V.24).

— Com-it. 1b: *olla* de cos globular, coll marcat i vora ametllada datada des del segle II aC fins al canvi d'era. A la ciutat de *Valentia* ja havia estat identificada en la fossa fundacional de Roc Chabàs i en el context imperial que aparegué, el tercer nivell de l'arena del circ, s'ha d'interpretar com una peça de caràcter residual.

— Com-it. 6c: cassola de parets baixes amb fons pla, parets còncaves i vora bífida (fig. V.24, 8 Alm. 60358.4; fig. V.24, 1 Pepi 27 1071.1). Com en els exemplars de l'època republicana, els diàmetres estan al voltant dels 30 cm. Apareix en l'època d'August formant part del rebliment del pou de l'*Asklepieion* i també a la fossa documentada en la necròpoli del carrer Pepita, probablement amb caràcter residual.

— Com-it. 7a: tapadora de parets molt exvasades amb base anular i vora arrodonida (fig. V.24, 8 Alm. 60328.65 i 66; fig. V.24, 8 Alm. 60358.33; fig. V.24, 1 Bal 1408.10). Com en l'època republicana, és la tapadora més abundant i continuà ben present en els nivells d'època d'August i dels Flavis encara que molt més escassa, però a partir d'aquest moment la considerem de caràcter residual.

— Com-it. 7b: tapadora de parets molt exvasades quasi rectes i vora arrodonida, documentada ja en l'època republicana. La cronologia general de la peça acaba amb el començament de l'Imperi o una mica abans, però a *Valentia* l'exemplar de l'època imperial forma part de l'amortització del pou de l'*Asklepieion* de l'època d'August.

— Com-it. 7c: tapadora acampanada amb vora marcada i base anellada pròpia del primer segle de l'Imperi. Documentada a la ciutat des de l'època d'August (fig. V24, 1 Nap 1361.19), i probablement totes les tapadores amb caràcter residual dels segles posteriors deuen ser d'aquest tipus.

— Celsa 79.28: *caccabus* o marmita profunda amb ala horitzontal i curta de secció triangular, amb cos troncocònic de major diàmetre que la vora i graó intern a la paret. L'exemplar de *Valentia* conserva únicament la vora, de 25 cm de diàmetre (fig. V.24, 8 Alm. 60328.68). Com la major part de recipients de ceràmica itàlica de cuina, procedeix de l'amortització del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina que es data en l'època d'August.

— *Similis* Com-it. 3c, 3d, 3e: *caccabus* o marmita profunda amb ala desenvolupada lleugerament pendent i vora de secció triangular, amb cos troncocònic de major diàmetre que la vora, parets verticals i canaleta interna a la paret (fig. V.24, 1 Negcal 1235.72). En realitat aquesta és una forma híbrida que combina les característiques formals de diverses olles, i que probablement es deu relacionar amb

les olles de la forma 2210 documentades per Di Giovanni (1996) entre el material del *Granaio* de Pompeia, que deriven de les antigues *lopades* a partir del segle I aC. Tanmateix, l'exemplar trobat a *Valentia* es trobà a l'abocador del Negret, que data de l'època dels Severs i devia tenir un caràcter residual.

Ja hem fet una mena d'introducció a la ceràmica d'engalba roja pompeiana en l'apartat de les produccions de l'època republicana, que per tant no repetirem ací. Tot i això, cal fer alguna matisació perquè és en aquest moment, sobretot en la primera etapa, quan aquesta producció arribà de manera abundant a la colònia. Malgrat això, a *Valentia* els contexts en què apareix són escassos i sobretot s'han estudiat exemplars recuperats en els nivells d'amortització del pou de l'*Asklepieion* datada en l'època d'August i en la deposició votiva situada junt al *decumanus* de l'Almoina de l'època de Tiberi. Posteriorment, a partir de l'època flàvia, arribaren les darreres fonts de ceràmica d'engalba roja que puntualment continuaren en ús molt de temps després (fig. V.25).

─ R-pomp. 13: font de parets baixes i còncaves amb vora horitzontal exvasada arrodonida a l'exterior (fig. V.25, 11 Alm. 7467.13). Aquest exemplar complet presenta una densa engalba i un diàmetre de 30 cm. Únicament es detecta una forma d'aquest tipus de principi de l'Imperi, precisament en la deposició votiva del *decumanus* de l'època de Tiberi en el solar de l'Almoina.

─ R-pomp. 15: font de parets baixes i còncaves amb vora senzilla i llavi arrodonit (fig. V.25, 8 Alm. 60328.63). Aquesta peça és un *unicum* a la ciutat i presenta un esgrafiat amb les tres lletres d'un *tria nomina*: TEM. Pel que fa a la datació de la forma, se situa entre l'últim quart del segle I aC i el primer quart del I dC, cosa que concorda amb la cronologia de l'amortització del pou de l'*Asklepieion* datada en l'època d'August on aparegué la peça.

─ R-pomp. 17: font de parets baixes i còncaves-convexes amb vora exvasada arrodonida a l'exterior (fig. V.25, 8 Alm. 60455.28). Com la font anterior, es trobà en l'amortització del pou de l'*Asklepieion* datada en l'època d'August, tot i que aquesta forma es data entre el 75 aC i el 25 dC.

─ R-pomp. 28: font de parets baixes i còncaves amb vora senzilla, llavi lleugerament arrodonit cap a l'interior i fons pla (fig. V.25, 1 Bal 1375.15; fig. V.25, 1 Bal 1400.13; fig. V.25, 1 Nap 1361.17 i fig. V.25, 1 Negcal 1235.48). La cronologia juli-clàudia de la peça indicaria que les peces trobades a la ciutat són totes de caràcter residual, ja que s'han trobat en contexts flavis de l'excavació dels Banys de l'Almirall, adrianeus del circ i severians de l'abocador de la plaça del Negret.

─ R-pomp. 33: font de parets baixes i còncaves amb vora senzilla, llavi lleugerament arrodonit cap a l'interior i fons marcat amb un graó (fig. V.25, 1 Bal 1403.23; fig. V.25, 1 Nap 1361.18). És la forma més tardana de ceràmica d'engalba roja pompeiana documentada a la ciutat. La seua cronologia es va establir entre el 75 i el 125 dC, que concordaria amb l'exemplar trobat al tercer estrat de l'arena del circ de l'època d'Adrià. Tanmateix, entre els estrats de l'època dels Severs de l'excavació dels Banys de l'Almirall aparegué un exemplar quasi complet que fa pensar en l'ús de la peça fins a aquest moment.

En referència als morters centro-itàlics, es documenten dos tipus de pastes associades a sengles tipus de morters que a partir de la segona meitat del segle I aC s'exportaren per la Mediterrània. Passem, doncs, a descriure les formes i les pastes:

─ Dramont D1: morter de base en forma d'anell, parets exvasades i vora amb ala engrossida, arrodonida a l'exterior i graó arrodonit a l'interior. Aquests morters presenten un bec vessador pronunciat i en la zona interior pedres incrustades per facilitar el treball de triturar. La pasta fou classificada per Aguarod (1991: 130) amb el núm. 11, originària de la zona centre de la península Itàlica, amb una tonalitat rosada o groc clar molt depurada amb fins desgreixants brillants micacis, cristalls de quars, partícules ferroses i pedres volcàniques. Estan documentats entre la dècada dels 40 aC i la primera meitat del segle I dC, quan sembla que foren substituïts per altres morters lacials, els Dramont D2. A València s'han trobat exemplars del tipus Dramont D1 entre el material d'amortització del pou votiu de l'Almoina. Són peces amb característiques morfològiques molt semblants, amb diàmetres que se situen en la forquilla dels 24 als 29 cm (fig. V.26, 8 Alm. 60328.135/136). En un exemplar es constatà l'existència de forats a l'ala per a poder penjar el recipient (fig. V.26, 8 Alm. 60455.29).

─ Dramont D2: morter de base en anell, parets exvasades i vora amb ala molt desenvolupada i pendent. Com els seus predecessors, els Dramont D2 tenen una ala desenvolupada i, de vegades, presenten segell. Aguarod (1991: 141) classificà la seua pasta amb el núm. 12, caracteritzada per un color rosa o groguenc en una matriu granulosa amb desgreixants de gran mesura de quars, òxid de ferro i roques volcàniques. Pel que fa a la cronologia, apareixen en època de Tiberi. Hartley (1973: 55) identificà quatre variants successives a partir del desenvolupament de la vora que es féu cada vegada més inclinada i amb graó intern més marcat en època antonina. A *Valentia* hi ha exemplars corresponents a la fase 3 en l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.26, 1 Bal 1386.8), i un morter quasi complet entre el material antic procedent de la necròpoli de La Boatella que es dataria en l'època flàvia (fig. V.26, La Boatella 0/49). A més, hi ha altres dos exemplars de la fase 4 de la segona meitat del segle II dC procedents de l'últim estrat de l'arena del circ i de l'abocador del Negret.

Per altra banda es va documentar una pasta itàlica que és d'origen imprecís. És de color marró o castany amb abundant quars transparent, punts rojos fèrrics i mica. Va ser identificat com un morter, però probablement és un tipus d'olla que s'assembla morfològicament a una altra apareguda entre el material d'Alife (Di Giovanni 1996: fig. 5, núm. 1). Procedeix del pou votiu de l'Almoina i data de l'època d'August.

─ Dramont D4a: olla amb parets verticals i ala pendent (fig. V.26, 8 Alm. 60328.13).

Ceràmica africana de cuina

La ceràmica africana de cuina, ja des de la seua identificació el 1950 per part de Lamboglia (1950) en el seu estudi del material romà d'*Albitimilium*, ha estat una de les produccions de ceràmica de cuina més estudiades i de la qual es té més informació. A més, la proliferació d'estudis sobre ella ha fet que hi haja diferents tipologies molt organitzades i, en ocasions, complementàries (Hayes 1972; Tortorella 1981; Bonifay 2004).

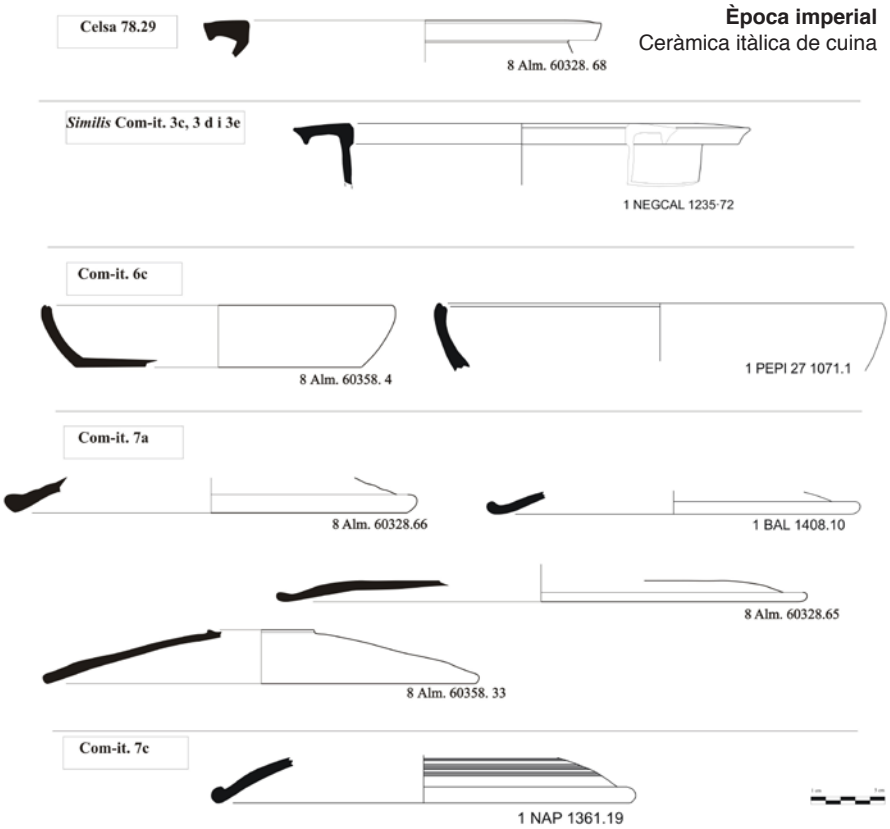

Fig. V.24. Ceràmica itàlica de cuina documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial: cassoles profundes, cassoles baixes i tapadores (Arxiu SIAM i E. Huguet).

Pel que fa a la identificació macroscòpica d'aquesta producció, les pastes presenten un característic color ataronjat clar o rogenc amb fins desgreixants blancs identificats com a quars eòlic (Aguarod 1991: 235). Les característiques externes de la peça aporten informació sobre el seu origen, com demostrà Bonifay (2004: 211) que identificant tres zones productives:

- Categoria A: es caracteritza per tindre vernís de la mateixa qualitat que la TSA A, amb la qual s'ha de posar en relació indubtablement. Provenen del nord de Tunísia, probablement de la zona de Cartago, dels mateixos terrissers que la vaixella de taula dels quals però, no s'ha trobat cap centre de producció pel moment. Les formes més freqüents foren les cassoles Hayes 23A i B.
- Categoria B: són els recipients que Carandini (1981: 209) anomenà *polite a strisce* amb unes característiques bandes horitzontals. També procedent de Tunísia i es fabricaren en la costa oriental, entre Sfax i Sousse. La forma més característica és la Hayes 181.
- Categoria C: són les anomenades ceràmiques *a patina cenerentola* o *ad orlo annerito*, fenomen produït per l'apilament dels recipients durant la cocció (Hayes 1972: 205; Mackensen 1993: 436; Aguarod 1991: fig. XII). Dins d'aquesta categoria hi ha diverses variants: C/A estan relacionades amb la producció A, són de tradició púnica o neopúnica i es produeixen a la zona nord de Tunísia; C/B són formes culinàries de la B produïdes en la zona de Byzacena en categoria C i que no presenten vernís; C procedents de la zona meridional de la Byzacena i probablement també de la Tripolitània. Les formes més representatives són les cassoles Òstia III, 267 i les tapadores compreses dins la forma Hayes 196.

Aquestes produccions de ceràmica de cuina que arribaren acompanyades d'altres productes africans com són la vaixella fina, les llànties i sobretot l'oli emmagatzemat en àmfores, són constants a *Valentia* cap a final de l'època flàvia i, especialment abundants, a partir de l'època d'Adrià i del Severs. Les formes més nombroses són les de la categoria A i C, majoritàriament cassoles i tapadores, com també s'ha observat per a altres ciutats pròximes com Cartagena (Quevedo 2015: 61). Ara bé, els primers testimonis d'importació d'aquests tipus ceràmics a València són ben primerencs, ja que en l'època d'August es constata l'arribada d'unes poques formes d'africana de cuina en el rebliment del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina (Albiach *et alii* 1998: 157).

Les formes de ceràmica africana de cuina tenen una evolució formal al llarg de, com a mínim, cinc segles, dels quals nosaltres solament hem estudiat els tres primers. Després d'una tímida importació de peces durant bona part del segle I dC, la ceràmica africana de cuina sembla irrompre a partir de l'època flàvia als mercats mediterranis i, en concret, al de *Valentia*. Les cassoles perderen les proporcions inicials per a fer-se cada vegada més còncaves i profundes, amb seccions més fines en el cas de les més baixes. Les tapadores desenvolupen a poc a poc la seua vora des dels llavis arrodonits a les vores en ala de l'època dels Severs. També en aquest moment, al final del segle II dC, apareixen una sèrie de formes innovadores com la gerra o bullidor de la forma Uzita 48.1, les cassoles com Òstia I, 273/Hayes 193, Òstia I, 269, Òstia I, 270 o Atlante CVIII,1 que hem de relacionar amb el context ceràmic que les acompanya. De fet, en aquest moment apareixen també les formes de TSA A anomenades tardanes.

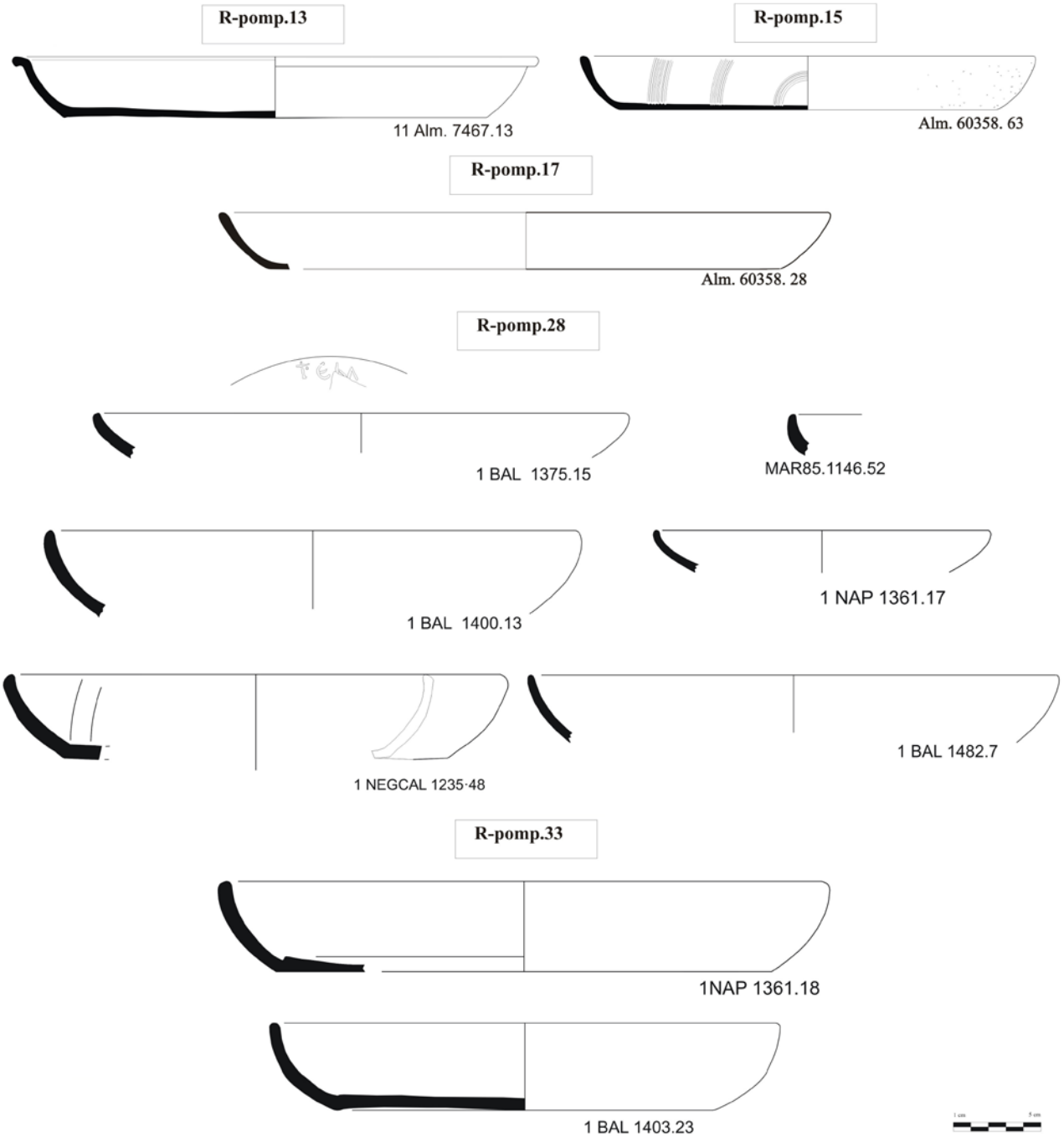

Fig. V.25. Fonts de ceràmica d'engalba roja pompeiana documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

Des del punt de vista tecnològic, les ceràmiques africanes de cuina tenen una gran resistència al foc que s'ha associat amb les característiques formals de les peces en referència a les estries que presenten tan les bases com en les parets i que podrien fer-les més resistents a l'impacte tèrmic (Bonifay 2004: 71). A més, les característiques formals de les ceràmiques africanes ens indiquen una sèrie de condicionants a l'hora d'utilitzar-les. Totes les cassoles presenten una base còncava que difícilment es pot subjectar sense l'ajuda d'algun element de suport del tipus trípode. En canvi, les fonts de fons pla sí podrien utilitzar-se directament sense necessitat d'elements d'accessoris a l'hora de cuinar aliments al forn o a les brases.

La ceràmica africana de cuina a la ciutat de *Valentia* va ser objecte d'un estudi específic (Marín 1995: 155), al qual ens referirem constantment, que comprèn des de l'època juli-clàudia fins al tercer quart del segle III dC i que s'organitza en cinc fases. Marín estudià la ceràmica africana de dues de les excavacions que són part d'aquest estudi, les dels Banys

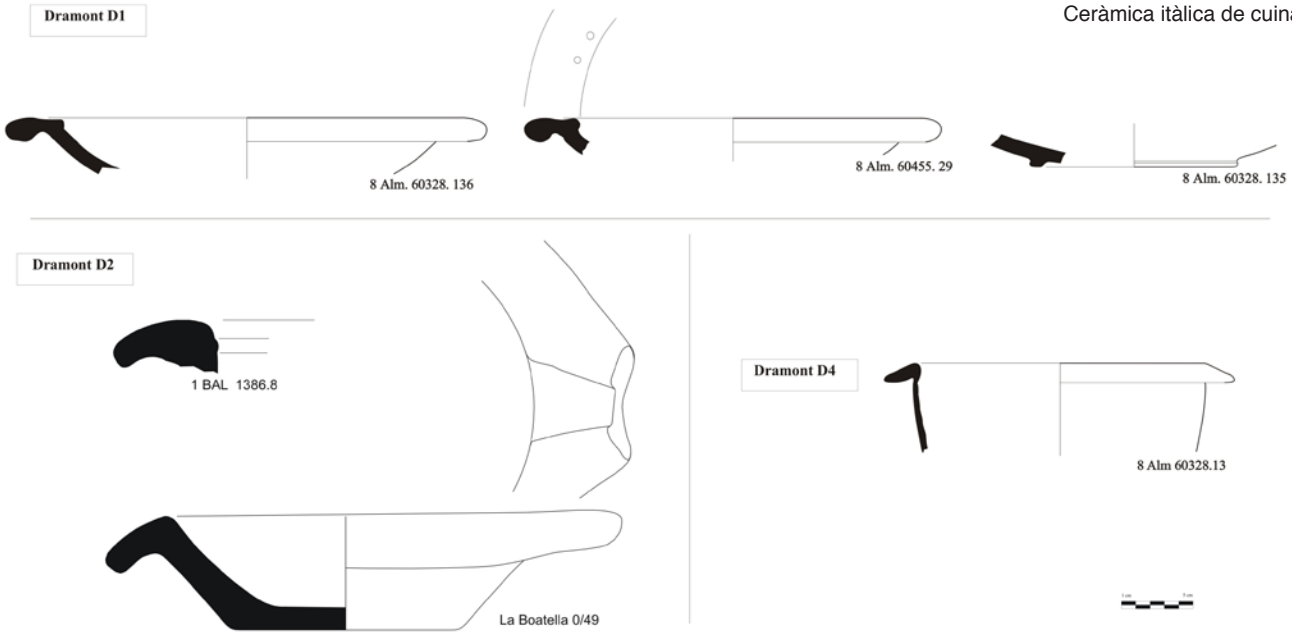

Fig. V.26. Morters lacials i recipient de ceràmica itàlica de cuina de procedència indeterminada documentats a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

de l'Almirall i del carrer del Mar, junt a altres com la de la plaça de Saragossa, el Palau de l'Almirall, el carrer Cabillers i el Palau de Benicarló.

Tornant al nostre estudi, és una de les produccions de ceràmica de cuina més abundants en els contexts analitzats i sol presentar percentatges al voltant del 8,5 % del total ceràmic analitzat a partir del final de l'època flàvia, i fins el 32 % documentat a mitjan del segle III dC. Des del punt de vista tipològic, apareixen sobretot cassoles, més o menys profundes i tapadores, i, en menor, mesura olles i gerres de les següents formes (fig. V.27, V.28, V.29 i V.30):

— Òstia II, 302: tapadora amb vora arrodonida lleugerament diferenciada, parets obliqües i anella de subjecció. No és una forma massa nombrosa a la ciutat però apareix ja en l'època d'August (fig. V.27, 8 Alm 60328.69) i continuà en estrats de cronologia juli-clàudia (Marín 1995: 157), moment en el que es troben paral·lels en altres ciutats peninsulars (Aquilué 1985: 210).

— Òstia III, 332: tapadora amb vora arrodonida diferenciada amb un engrossiment al llavi, parets obliqües i un agafador anellat o sense res. La seua vora es va desenvolupar amb el pas del temps, evolucionant cap a les formes de l'època dels Severs. És una de les tapadores més nombroses a la ciutat i hi havia diversos formats amb diàmetres que oscil·len entre els 16 i els 32 cm, encara que les més abundants són les tapadores de 24, 30 i 32 cm. De vegades hi ha confusió amb la forma Òstia I, 261 ja que ambdues es diferencien pel major o menor desenvolupament de la vora, tret morfològic que no sempre està clar. Aquesta forma s'ha inventariat en pràcticament la totalitat de les excavacions en què es documenta ceràmica africana de cuina. Destaca un exemplar que formava part, junt a un bol de TSH de la forma 8 i una copa de ceràmica de parets fines de la forma Rubielos 2.1, de l'aixovar de la tomba NEF 198 de la necròpoli occidental. Apareix en l'època d'Adrià en l'últim estrat de l'arena del circ (fig. V.27, 1 Nap 1361.26), en l'època tardo-antonina als estrats de la intervenció dels Banys de l'Almirall (fig. V.27, 1 Bal 1327.15; fig. V.27, 1 Bal 1452.5) i a la necròpoli occidental (fig. V.27, 4 Cañ 2154.0/646) i durant l'etapa dels Severs en l'abocador del Negret (fig. V.27, 1 Negcal 1235.40 i 41) i els estrats d'enderrocs i abandonament dels Banys de l'Almirall (fig. V.27, 1 Bal 1317.2; fig. V.27, 1 Bal 1368.1). A més s'ha trobat en els estrats d'amortització de la *cloaca* del carrer del Mar que daten de la segona meitat del segle III dC (fig. V.27, 1 Mar 1146.62; fig. V.27, 1 Mar 1164.25 i 36; fig. V.27, 1 Mar 1166.21).

— Òstia I, 261: tapadora de vora arrodonida amb un engrossiment molt desenvolupat que li confereix una secció triangular, parets obliqües i agafador anellat. És una de les tapadores més nombroses a la ciutat i hi ha diversos formats amb diàmetres que oscil·len entre els 17 i els 36 cm, encara que les més abundants són les tapadores de 24 i 32 cm. Com hem vist anteriorment, el desenvolupament de la vora crea dificultats en la classificació i per això de vegades es pot confondre amb la forma Òstia III, 332. Apareix en l'època de Trajà i Adrià en el segon i tercer estrat de l'arena del circ (fig. V.27, 1 Nap 1330.9; fig. V.27, 1 Nap 1361.27 respectivament), en l'època dels Severs a l'abocador del Negret (1 Negcal 1235.42) i els estrats d'enderrocs i abandonament dels Banys de l'Almirall (fig. V.27, 1 Bal 1403.27) i, per últim, apareix en la segona meitat del segle III dC a la *cloaca* del carrer del Mar (fig. V.27, 1 Mar 1146.64; fig. V.27, 1 Mar 1164.37).

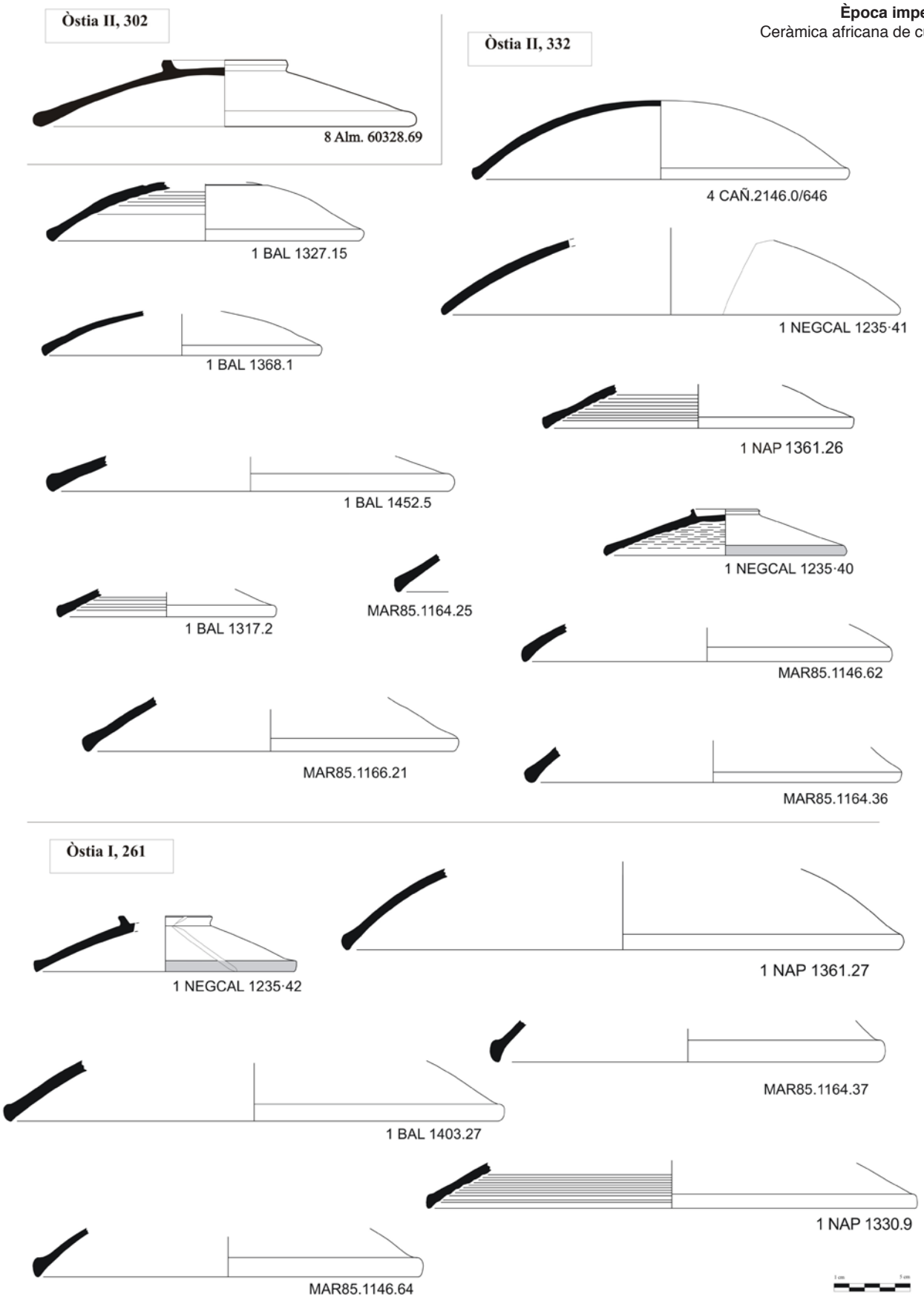

Fig. V.27. Ceràmica africana de cuina documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial: tapadores (Arxiu SIAM i E. Huguet).

— Òstia I, 262: tapadora de vora amb ala i sense agafador. És un estadi més del desenvolupament de la vora que a partir de l'època flàvia es donà en les tapadores africanes. No és massa abundant, però està present en contexts de la segona meitat del segle III dC al carrer del Mar (fig. V.28, 1 Mar 1146.59 i 74). En relació amb els diàmetres, la varietat és important, ja que dos dels exemplars que s'han inventariat són completament diferents: un de 15 cm i l'altre de 40 cm. Pel que fa a la cronologia, sembla que pot datar-se de mitjan del segle III i continuà en ús fins a la primera meitat del segle V dC.
— Òstia I, 264: tapadora de vora desenvolupada i arrodonida que no arriba a ser una ala i sense agafador. El diàmetre d'aquesta tapadora se situa al voltant dels 30 cm, en concret 28 cm en l'exemplar dibuixat. En general, no és massa abundant al Mediterrani i tampoc ho és a la ciutat de *Valentia*, on únicament s'ha trobat un exemplar de l'època dels Severs a l'abocador del Negret (fig. V.28, 1 Negcal 1235.43). La seua datació coincideix amb les primeres constatacions del tipus que continuà en ús fins al segle IV dC.
— Atlante CVIII, 1: cassola baixa amb vora exvasada i arrodonida a l'interior i parets verticals. És una forma poc nombrosa de la qual es documentà un exemplar a l'abocador del Negret, en coincidència amb la cronologia proposada per a aquesta peça a *Tarraco* datada entre el final del segle II i el III dC (Aquilué 1984: 216).
— Atlante CVIII, 7: cassola baixa amb parets verticals, fons còncau i vora exvasada i arrodonida amb un engrossiment interior que coincideix amb el coll. És una forma poc nombrosa al Mediterrani i també a la ciutat. Està datada en la primera meitat del segle III dC, cosa que concorda amb les troballes de *Valentia* on únicament s'ha documentat als estrats d'amortització de la *cloaca* del carrer del Mar (fig. V.28, 1 Mar 1164.26bis).
— Hayes 23A: cassola baixa de fons còncau i estriat amb parets verticals còncaves amb engrossiment en la part baixa que crea un graó, i vora arrodonida. És una de les cassoles més abundants produïdes en la categoria A que a partir de l'ètpoca flàvia inundaren el Mediterrani, tot i que la seua successora, la cassola de la forma Hayes 23B, encara és més nombrosa. Es fabricaren en mesures diferents i entre els exemplars de *Valentia* existeixen algunes amb diàmetres al voltant dels 14 cm i altres al voltant dels 20 cm. Pel que fa a la seua cronologia, se li atribueix una datació del final del segle I dC i fins al III dC, tot i que en un primer moment no serien massa nombroses. A València s'identificaren per primera vegada en els estrats de construcció tardo-flavis de les estructures dels Banys de l'Almirall (fig. V.29, 1 Bal 1386.2; fig. V.29, 1 Bal 1400.12; fig. V.29, 1 Bal 1408.6; fig. V.29, 1 Bal 1429.15). Posteriorment, es troben en les capes de l'arena del circ (fig. V.29, 1 Nap 1361.20) de la primera meitat del segle II i en els estrats tardo-antonins de l'*ustrinum* identificat junt al carrer de Sant Vicent (fig. V.29, 1 Selvic 1073.6). També es documenten en l'època dels Severs a l'abocador del Negret (fig. V.29, 1 Negcal 1235.3) i en els estrats d'enderroc de les construccions de l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.29, 1 Bal 1403.9).
— Hayes 23B: cassola baixa de fons còncau i estriat amb parets verticals còncaves amb engrossiment en la part baixa que crea un graó, i vora arrodonida amb engrossiment interior de forma ametllada. Com les seues predecessores, és una de les cassoles més abundants i estan presents pràcticament en tots els contexts dels segles II i III dC on apareixen ceràmiques africanes. Pertanyen també a la categoria A de les produccions establertes per Bonifay. Els seus diàmetres oscil·len entre els 24 i els 28 cm però també es constaten alguns exemplars més xicotets i altres més grans. En general, reprodueixen la forma clàssica amb variacions mínimes en la vora i la curvatura de les parets. Aquesta forma aparegué una mica després que la Hayes 23A, probablement al principi del segle II dC, i continuà en ús fins a la primera meitat del segle V dC amb parets cada vegada més exvasades i major altura de la vora interior. A València es documenten en les capes de l'arena del circ de la primera meitat del segle II dC (fig. V.29, 1 Nap 1330.6; fig. V.29, 1 Nap 1361.21), en els estrats tardo-antonins de l'*ustrinum* identificat junt al carrer de Sant Vicent i de les estructures de l'excavació dels Banys de l'Almirall, en els estrats de l'ètpoca dels Severs de l'abocador del Negret (fig. V.29, 1 Negcal 1235.35 i 36), al forn de l'avinguda de la Constitució i en els estrats d'enderroc de les construccions de l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.29, 1 Bal 1326.11; fig. V.29, 1 Bal 1403.10). En la segona meitat del segle III dC està molt ben representada en els estrats del carrer del Mar (fig. V.29, 1 Mar 1146.58 i 71), on es veu que la vora d'algunes d'aquestes cassoles ha començat a allargar-se (fig. V.29, 1 Mar 1164.29; fig. V.29, 1 Mar 1165.1).
— Hayes 199: cassola profunda de parets còncaves amb marcat graó intern sota el coll, i vora engrossida a l'exterior que pot o no ser bífida. No és una forma massa freqüent, tot i que se'n troben alguns exemplars a la ciutat. Pel que fa a les dimensions, es documenten algunes peces de 20 cm de diàmetre i altres de 32 cm, cosa que podria indicar la fabricació d'un model gran i un altre menut molt estandarditzats. Marín reflexionà en el seu moment sobre la cronologia de la peça, en una època amb escasses estratigrafies fiables a la ciutat de València, i controvèrsies en la datació general de la peça. Aquesta autora la documentà en la fase 2 de l'ètpoca tardo-flàvia. Per la nostra part, la trobem per primera vegada en estrats de l'ètpoca de Trajà i Adrià en l'arena del circ (fig. V.28, 1 Nap 1330.8; fig. V.28, 1 Nap 1361.23), en ètpoca tardo-antonina en els rebliment de l'*ustrinum* del carrer de Sant Vicent (fig. V.28, 1 Selvic 1064-1071.2) i en ètpoca dels Severs en els estrats d'enderroc de l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.28, 1 Bal 1403.12) i a l'abocador del Negret (fig. V.28, 1 Negcal 1235.45), sempre amb percentatges molt baixos.
— Òstia I, 273/ Hayes 193: cassola de cos globular amb parets hemisfèriques i llavi sense diferenciar. No és una forma massa abundant però la trobem present en percentatges escassos en els estrats del segle III dC (fig. V.28, 1 Mar 1146.65). Pel que fa a la datació, és una de les formes que aparegueren en la primera meitat del segle III dC.
— Òstia I, 269: cassola de parets molt còncaves lleugerament reentrants en la part superior i vora aplicada de secció arrodonida i llavi bífid que data de l'ètpoca dels Severs, quan apareix a l'abocador del Negret (fig. V.28, 1 Negcal 1235.46) i a la fase d'enderrocs de l'excavació dels Banys de l'Almirall. Posteriorment, s'ha identificat a l'amortització de la *cloaca* del carrer del Mar datada en la segona mei-

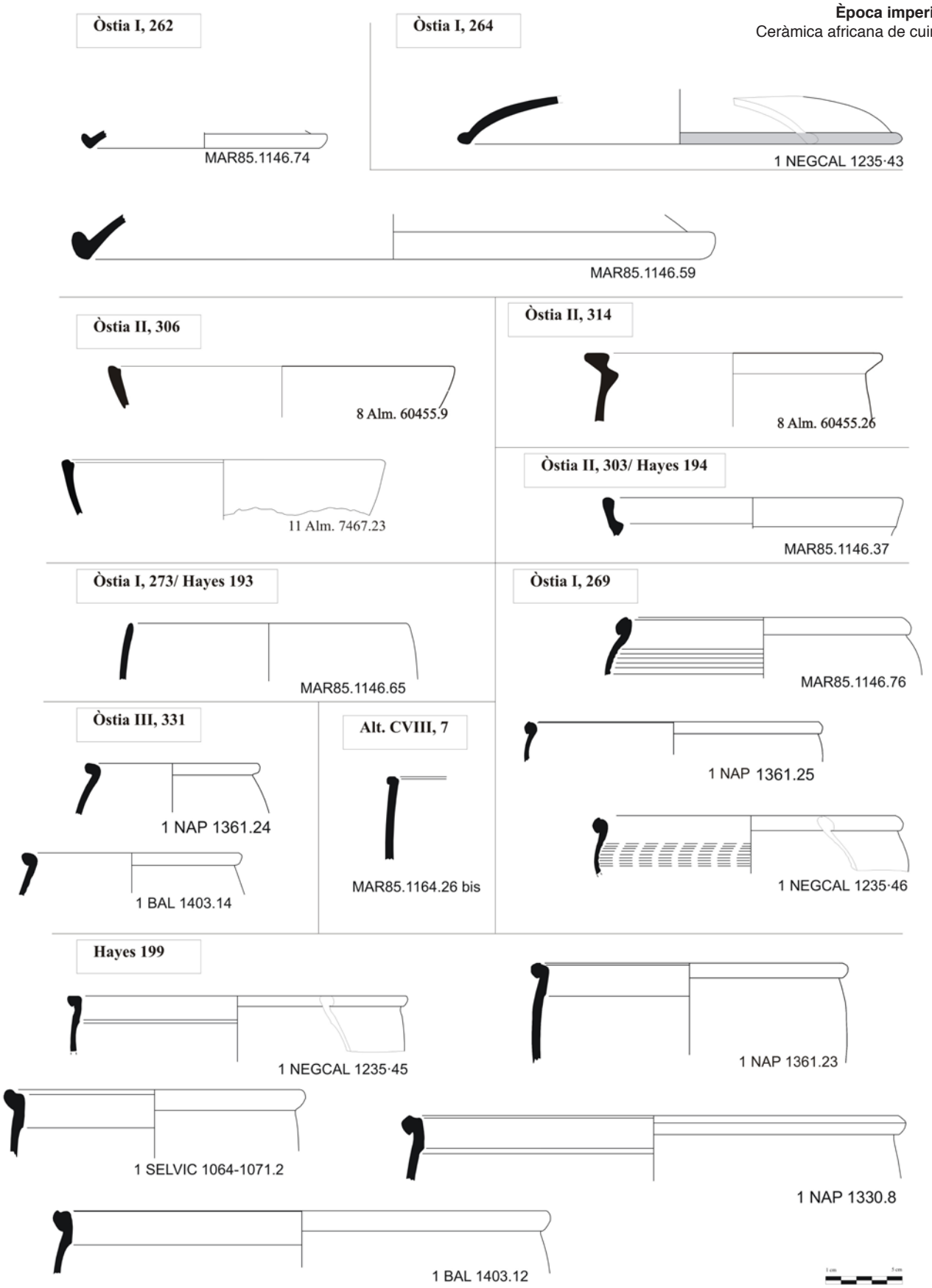

Fig. V.28. Ceràmica africana de cuina documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial: tapadores i cassoles (Arxiu SIAM i E. Huguet).

tat del segle III dC (fig. V.28, 1 Mar 1146.76). Una peça peculiar que s'ha inventariat com a *similis* Òstia I, 269 es trobà al tercer estrat del circ datat en època d'Adrià (fig. V.28, 1 Nap 1361.25). Es correspon amb la morfologia general del tipus, però és de secció més fina i llavi menys desenvolupat. No hem trobat paral·lels exactes de la forma que potser és un precedent d'aquestes cassoles.

─ Òstia II, 303 / Hayes 194: cassola baixa amb fons còncau, parets verticals, lleugerament exvasades, amb graó intern que coincideix amb una canaleta exterior de la que arranca en vertical la vora alta i plana. Evidentment, aquesta forma deriva de les *lopades* púniques i hel·lenístiques dels segles precedents, de les quals tenim un bon exemple en la gran fossa republicana de l'excavació del carrer Sabaters. No és una forma massa nombrosa, tot i que està present per tot el Mediterrani. Encara que la seua cronologia s'estableix entre el regnat de Tiberi i la primera meitat del segle II dC, a *Valentia* es documentà com a material residual en els estrats d'amortització de la *cloaca* del carrer del Mar (fig. V.28, 1 Mar 1146.37).

─ Òstia II, 306: cassola amb parets verticals, lleugerament còncaves, vora bífida i fons còncau. No és una forma massa abundant, en part per la seua cronologia
primerenca ja que tradicionalment s'ha datat des de l'època de Tiberi fins a mitjan del segle II dC (Tortorella 1981: 216). Amb l'estudi de la ceràmica que amortitzà el pou de l'*Asklepieion* de l'època d'August de l'Almoina, ja es posà de manifest la necessitat d'avançar la cronologia (Albiach *et alii* 1998: 156) (fig. V.28, 8 Alm 60455.9). Aparegué en la deposició votiva trobada junt al *decumanus* que data de l'època de Tiberi (Álvarez *et alii* 2003: 389) (fig. V.28, 11 Alm 7467.23) i Marín (1995: 157) també la identificà en allò que ella anomena fase núm. 2 datada entre el 80 dC i el 110 dC.

─ Òstia II, 314: cassola de parets verticals, lleugerament còncaves, amb vora motllurada exvasada a l'interior de llavi subtriangular i graó intern per a tapadora. És una forma poc nombrosa que compta únicament amb un exemplar a *Valentia*. Tot i que la cronologia la situa en una forquilla cronològica entre l'època flàvia i el regnat de Trajà, a *Valentia* es va documentar en el rebliment de l'època d'August del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina (Albiach *et alii* 1998: 156) (fig. V.28, 11 Alm 60455.26) i per tant se n'hauria d'avançar la cronologia inicial.

─ Òstia III, 267: cassola profunda de fons estriat, parets verticals lleugerament còncaves i vora bífida de secció ametllada. Aquesta forma, com també les cassoles Hayes 23B, són abundantíssimes en contexts dels segles II, III, IV i principi del V dC per tot arreu del Mediterrani. Fou la forma per excel·lència fabricada en categoria C. Amb el temps la vora es fa, progressivament més alta i canvia el seu perfil arrodonit per altres més angulosos, de la mateixa manera que succeïa en les cassoles de la forma Hayes 23B. Presenten diversos formats, uns més grans de 28/32cm i d'altres més xicotets de 15/17 cm de diàmetre. La seua presència s'ha documentat des de l'època flàvia fins a la primera meitat del segle V dC. A València aparegué per primera vegada en els estrats tardo-flavis estudiats per Marín (1995: 158) en la seua fase núm. 2 i nosaltres l'hem constatat en la primera meitat del segle II dC en els nivells del circ (fig. V.30, 1 Nap 1330.7; fig. V.30, 1 Nap 1361.22), en la segona meitat del segle II i principi del segle III dC, quan és més abundant, en les excavacions del forn de l'avinguda de la Constitució (fig. V.30, 2 Cons 2043.1), els Banys de l'Almirall (fig. V.30, 1 Bal 1326.9), l'abocador del Negret (fig. V.30, 1 Negcal 1235.37 i 38) i com a part de l'aixovar funerari d'una tomba a la necròpoli situada al nord del Túria (fig. V.30, 1 Pepi 29 1129.3). Per últim, també aparegueren en la segona meitat del segle III dC als estrats d'amortització de la *cloaca* del carrer del Mar (fig. V.30, 1 Mar 1146.61 i 72; fig. V.30, 1 Mar 1164.32; fig. V.30, 1 Mar 1166.12).

─ Òstia III, 324: cassola profunda de fons estriat, parets verticals lleugerament còncaves i vora bífida de secció subtriangular. Probablement és un precedent de la cassola Òstia III, 267. A *Valentia*, Marín (1995: 158) la documentà en l'època tardo-flàvia a la qual ara afegim un altre exemplar de la tercera capa del circ que es data en l'època d'Adrià.

─ Òstia III, 331: cassola baixa de parets còncaves, coll marcat i llavi arrodonit a l'exterior. No és una forma massa freqüent, de fet a *Valentia* no s'havia identificat fins al moment, en cap de les excavacions. Tot i això, la cronologia general de la forma és ampla, ja que es documenta des de l'època de Tiberi fins a la primera meitat del segle III dC. En el nostre cas, a la ciutat romana de *Valentia*, aparegué en la tercera capa de l'arena del circ datada en l'època d'Adrià (fig. V.28, 1 Nap 1361.24) i també als nivells datats en el segle III de l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.28, 1 Bal 1403.14).

─ Òstia III, 568: cassola profunda de parets verticals i vora corbada a l'exterior. En general és poc nombrosa, i a la ciutat de *Valentia* també és escassa. Apareix en contexts flavis, tot i que ací està documentada a l'abocador del Negret i per tant s'ha interpretat com a residual.

─ Òstia I, 15: font de perfil senzill amb base plana i paret còncava amb llavi arrodonit que en ocasions s'ha denominat Hayes 181 antiga, precoç o Hayes 181A (Bonifay 2004: 213). S'assembla formalment als productes itàlics de ceràmica d'engalba roja coetanis. Els seus diàmetres oscil·len entre els 21 i 36 cm, i alguns exemplars de *Valentia* presenten un format menut al voltant dels 21 cm (fig. V.31, 1 Negcal 1235.47) i d'altres més grans al voltant de 32 cm. És la predecessora de la forma Hayes 181 i es data entre la primera meitat del segle II i principi del V dC. No és una forma molt nombrosa, contràriament a la seua successora, la font de la forma Hayes 181. Destaca un exemplar que hem denominat Hayes 181 antiga amb parets més exvasades d'allò que és habitual (fig. V.31, 1 Bal 1400.14).

─ Hayes 181: font de perfil senzill amb base plana i paret còncava amb llavi arrodonit molt més fina que la seua predecessora. Aquesta forma és la més abundant de la categoria B a la ciutat, i quantitativament està per sota de tapadores de les formes Òstia III, 332, Òstia I, 261 i les cassoles de les formes Hayes 23A i B i Òstia III, 267. Corresponen al tipus Hayes 181C que definí Bonifay (2004: 213), datat entre final del segle II i principi del IV dC. Pel que fa als formats, a *Valentia* es documenten recipients entre els 28 i 36 cm de diàmetre, però poden tenir fins 50 cm. Apareixen en estrats de l'època dels Severs a l'abocador del Negret (fig. V.31,

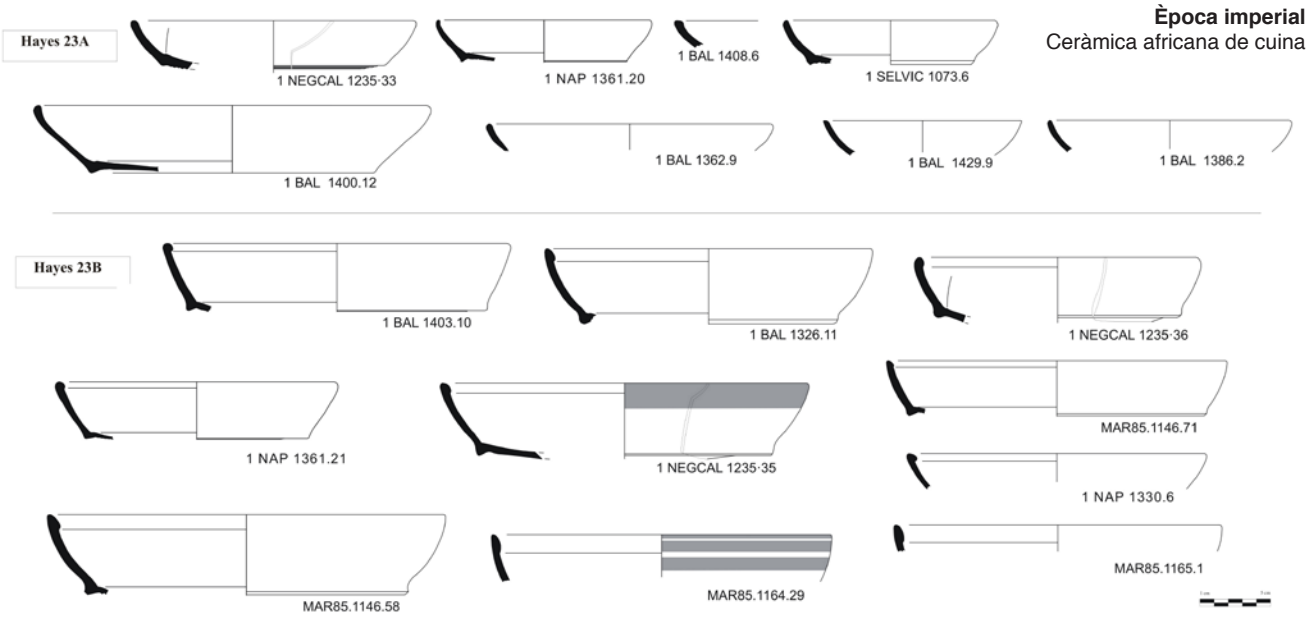

Fig. V.29. Ceràmica africana de cuina documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial: cassoles.

1 Negcal 1263.1), i en destaca una peça (fig. V.31, 4 Cañ 2421.0632) que formava part de l'aixovar d'una tomba de la necròpoli occidental, junt a una gerreta de ceràmica comuna africana de la forma Bonifay 50 i una llàntia de la forma Dressel 20. Aquesta forma també apareix en els estrats de la segona meitat del segle III dC del carrer del Mar (fig. V.31, 1 Mar 1164.30).

─ Uzita 48.1: pitxer de vora trilobulada amb coll ample i vertical, cos més ample que profund, base còncava i una única ansa amb canaletes (González Villaescusa 1993: 151), que respon a les formes recentment anomenades "canòniques" (González Villaescusa *et alii* 2015: 172). Aquesta forma és fàcilment identificable per les característiques exteriors de la peça, ja que presenta "patina cenerentola". Al seu interior sol tindre una densa concreció calcària de color blanc que alguns investigadors han relacionat amb altres recipients tancats d'una sola ansa que van al foc com les gerres ERW 1.8, en ceràmica regional reductora de cuina, o les gerres G188, en ceràmica comuna oriental (Quevedo 2015: 197). Analítiques recents han demostrat que aquesta concreció in-

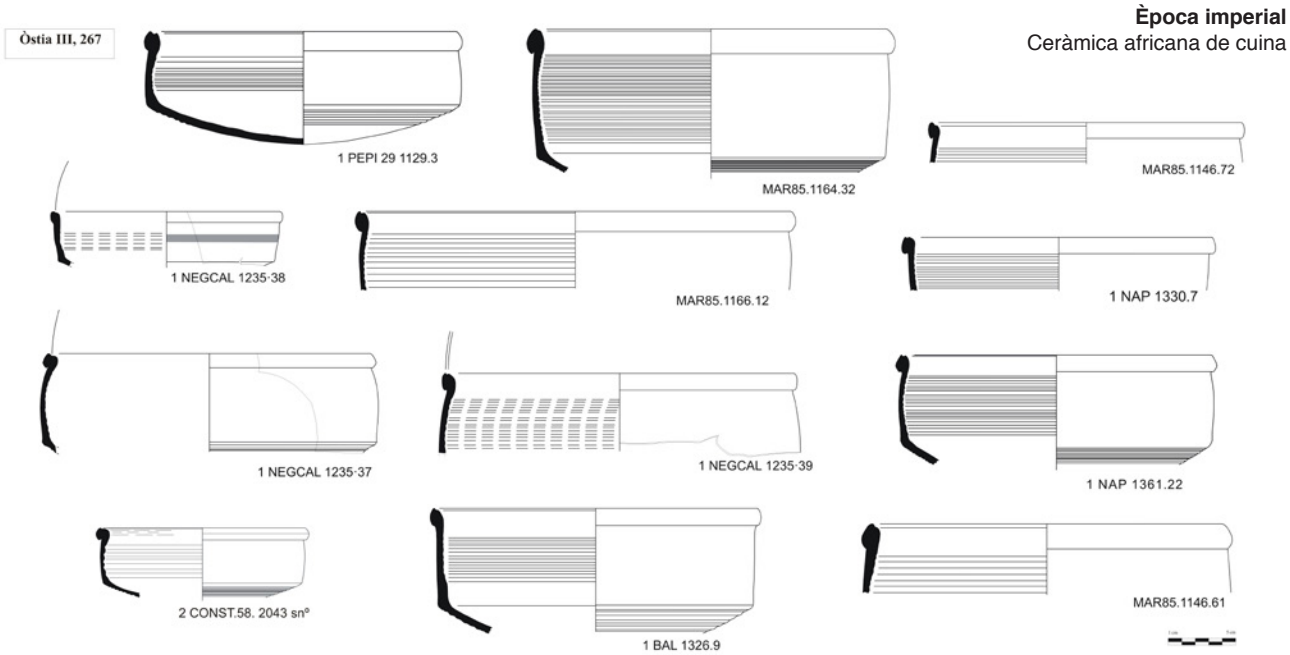

Fig. V.30. Ceràmica africana de cuina documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial: cassoles.

terna està formada per calcita, i en alguns casos argonita, que s'associen a la composició de l'aigua i no de matèries orgàniques (González Villaescusa *et alii* 2015: 189). Desenvoluparia una funció de bullidor per a líquids, principalment aigua, cosa que està ben testimoniada al final de l'època republicana (Batigne i Desbats 1996: 381; Huguet i Malignas en premsa). Aquesta forma, poc coneguda en els anys noranta a la península Ibèrica, sembla estar present en les principals ciutats de la costa mediterrània i també s'ha identificat en zones interiors. Pel que fa la cronologia, pot datar-se cap al final del segle II i la primera meitat del segle III dC. Per a la ciutat de *Valentia*, s'ha identificat en els estrats Severs de l'abocador del Negret i en la fase d'enderrocs de l'excavació dels Banys de l'Almirall, i també a mitjan del segle III dC a la *cloaca* del carrer del Mar. Tanmateix, la reduïda mesura dels fragments no en permet el dibuix.

─ Hayes 131: tupí de vora exvasada amb ressalt interior, coll curt marcat, cos globular o ovoide i base plana amb peu marcadament separat del cos. És molt semblant a l'olla Hayes 200, amb la qual es pot confondre, tot i que el seu diàmetres és inferior. És una forma de presència constant però no abundant en l'estratigrafia de *Valentia* durant tot el segle II dC. Aparegué per primera vegada en els nivells flavis de l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.31, 1 Bal 1400.9; fig. V.31, 1 Bal 1429.4). També es trobà al tercer estrat del circ datat en l'època d'Adrià. A més, està present en la segona meitat del segle II dC en els enderrocs dels Banys de l'Almirall de l'època severiana (fig. V.31, 1 Bal 1326.8). Com a fet més destacat, es va trobar formant part de l'aixovar funerari d'una de les primeres tombes del *sepulcretum* de La Boatella datada al final del segle II dC.

─ Hayes 200: olla profunda amb coll marcat i curt, vora exvasada i arrodonida a l'exterior, a l'interior i coincidint amb l'altura del coll la paret fa un angle marcat. Els diàmetres de les peces trobades a la ciutat es situen entre els 11 i 14 cm, mentre que algun exemplar de diàmetre inferior que en un primer moment s'havia classificat com de la forma Hayes 200 s'ha preferit canviar-la a la forma de tupí Hayes 131. Aquesta forma, encara que no és massiva com algunes cassoles o tapadores, és prou abundant. Apareix per primera vegada en els estrats de d'època de Trajà i Adrià del circ, posteriorment abunda en contexts de l'època dels Severs com ho testimonia l'aparició en quantitats considerables a l'abocador del Negret (fig. V.31, 1 Negcal 1235.44) i als estrats d'enderroc de l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.31, 1 Bal 1392.12) i als estrats d'amortització de la claveguera del carrer del Mar de la segona meitat del segle III dC (fig. V.31, 1 Mar 1166.14). A més, es va documentar a la fase núm. 4 proposada per Marín (1995: 161).

Ceràmica comuna africana

Paral·lelament a la importació de ceràmica africana de vaixella fina, ceràmica de cuina i, sobretot àmfores d'oli, arribaren, en menor mesura, productes de ceràmica comuna que no estaven destinats a anar al foc. La primera constatació de l'arribada d'aquests tipus de productes es data en l'època d'August amb unes característiques molt peculiars i no poques incògnites que seguidament comentarem. Posteriorment, cap a la segona meitat del segle II dC i principi del III dC arribaren a *Valentia* unes poques formes estandarditzades documentades també en altres punts de la costa tarraconense. Aquests dos moments tenen la seua correspondència en dos tipus de produccions diferents materialitzats en pastes, superfícies i morfologies dispars que probablement indiquen dos orígens diversos.

El primer tipus de producció fou identificada com a ceràmica importada africana entre el material de rebliment del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina datat en l'època d'August. Presenta una pasta dura i compacta que varia des del color beix rosat fins al marró ataronjat amb desgreixants visibles de punts de cal, quars i mica. Les superfícies tenen una engalba, no massa espessa, de color crema-blanquinosa o crema-grisosa, probablement per la utilització d'aigua de mar en la fabricació (Albiach *et alii* 1998: 157).

El repertori tipològic és reduït i està format per gerres, ampolles i bols (fig. V.32):

─ Alm. 60328.132: gerra de base baixa, ampla i anellada, cos ovalat, baix i molt ample, coll ample, cilíndric i parets verticals amb vora arrodonida lleugerament reentrant, marcada a l'exterior per una canaleta i dues anses que arranquen en la part alta del coll i arriben fins a la part superior del cos de la peça.

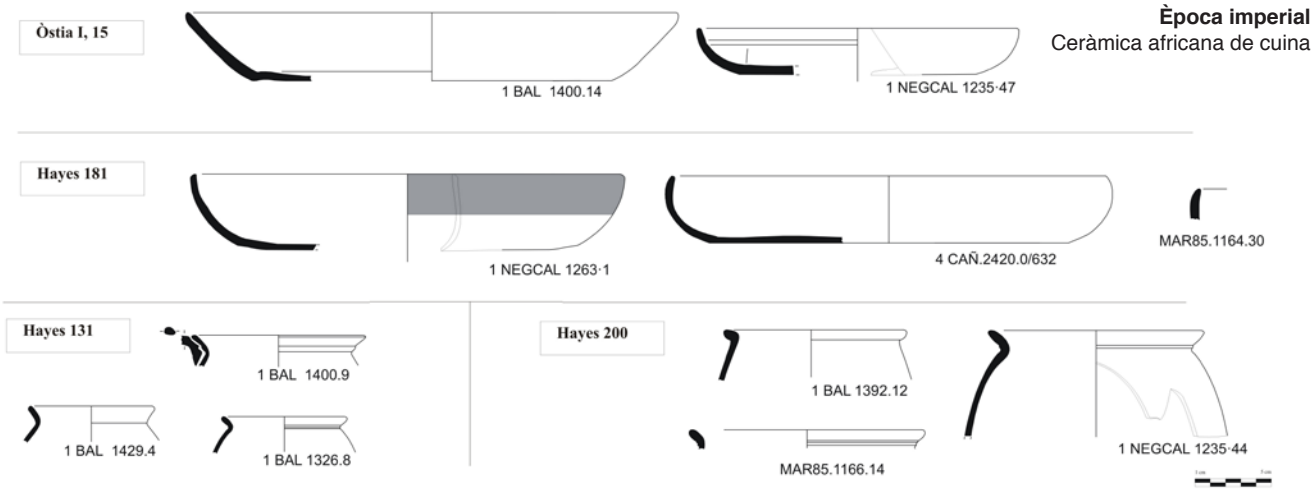

Fig. V.31. Ceràmica africana de cuina documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial: fonts i olletes.

─ Alm. 60328.128: gerra amb coll marcat i curt, vora mot-llurada amb graó intern i una sola ansa de secció en forma de cinta. És molt semblant a les gerres produïdes en ceràmica comuna de cocció oxidant.
─ Alm. 60328.126: olpa de base baixa i anellada, cos ovalat, baix i molt ample, coll alt, cilíndric i parets verticals amb vora arrodonida, marcada a l'exterior, i una ansa de secció en forma de cinta.
─ Alm. 60328.127: olpa de cos probablement globular però del qual es conserva ben poc, amb coll estret i vora exvasada de secció triangular amb una única ansa.
─ Alm. 60328.130: gran bol o bací amb parets exvasades, lleugerament verticals en la part superior marcada per una incisió exterior i vora bífida arrodonida a l'exterior. Aquesta forma no presenta base i respon a la descripció del que hem anomenat *paropsis* en ceràmica comuna de cocció oxidant.
─ Alm. 60355.31: gran bol o bací amb base ampla i baixa, parets exvasades i vora arrodonida a l'exterior, lleugerament pendent. Respon a la descripció del que hem anomenat *paropsis* en ceràmica comuna de cocció oxidant.
─ Alm. 60328.129: gran bol o bací amb parets exvasades que s'obrin encara més en la part alta per finalitzar amb una vora bífida. Respon a la descripció del que hem anomenat *paropsis* en ceràmica comuna de cocció oxidant.
─ Alm. 60328.131: bol de dimensions reduïdes amb base anellada, parets exvasades i verticals en la part alta i vora arrodonida marcada a l'exterior. Respon a la descripció del que hem anomenat *catinus/llus* en ceràmica comuna de cocció oxidant.

Aquestes formes responen a una tipologia general compartida per les ceràmiques comunes del Mediterrani per això ens ha semblat adient associar-les a les formes corresponents en ceràmica comuna de cocció oxidant. A més, cal esmentar que en el mateix conjunt es trobaren formes idèntiques a la gerra Alm. 60328.132 i l'olpa Alm. 60328.126 produïdes en ceràmica comuna de cocció oxidant. Anteriorment hem relacionat aquestes formes amb el desenvolupament del banquet ritual previ a l'amortització votiva del pou (Huguet i Ribera 2015: 236). Ambdues formes estan ben identificades en nivells de l'època d'August: la gerra està present en el jaciment de La Médiathèque de Narbona (Sánchez 2010: 29) produïda en pasta calcària recent; també aparegué en un gran rebliment de la fosa sobre la qual s'assentà l'estrat d'anivellament de la basílica d'Empúries (Aquilué *et alii* 2010: 45). Una forma semblant està constatada en l'època d'Adrià entre l'aixovar funerari de la tomba núm. 10 de la necròpoli del suburbi de Saint-Jacques a París (Tuffreau-Libre 1995: 47). Rivet (2006: 637) va proposar per als exemplars apareguts en la regió litoral de la Narbonense oriental una funció de conserva relacionada amb saladures de peix o conserves de fruites, verdures o llegums a partir de la descripció que Columel·la (*De re rustica* XII, 4, 5) fa dels recipients per al seu emmagatzemament "amb un diàmetre igual que el fons i no en forma de gerres". Tot i que els exemplars de la Narbonense tenen cossos més baixos, bases i colls més amples amb graó intern, recorden poderosament als exemplars procedents de l'amortització del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina datada en l'època d'August.

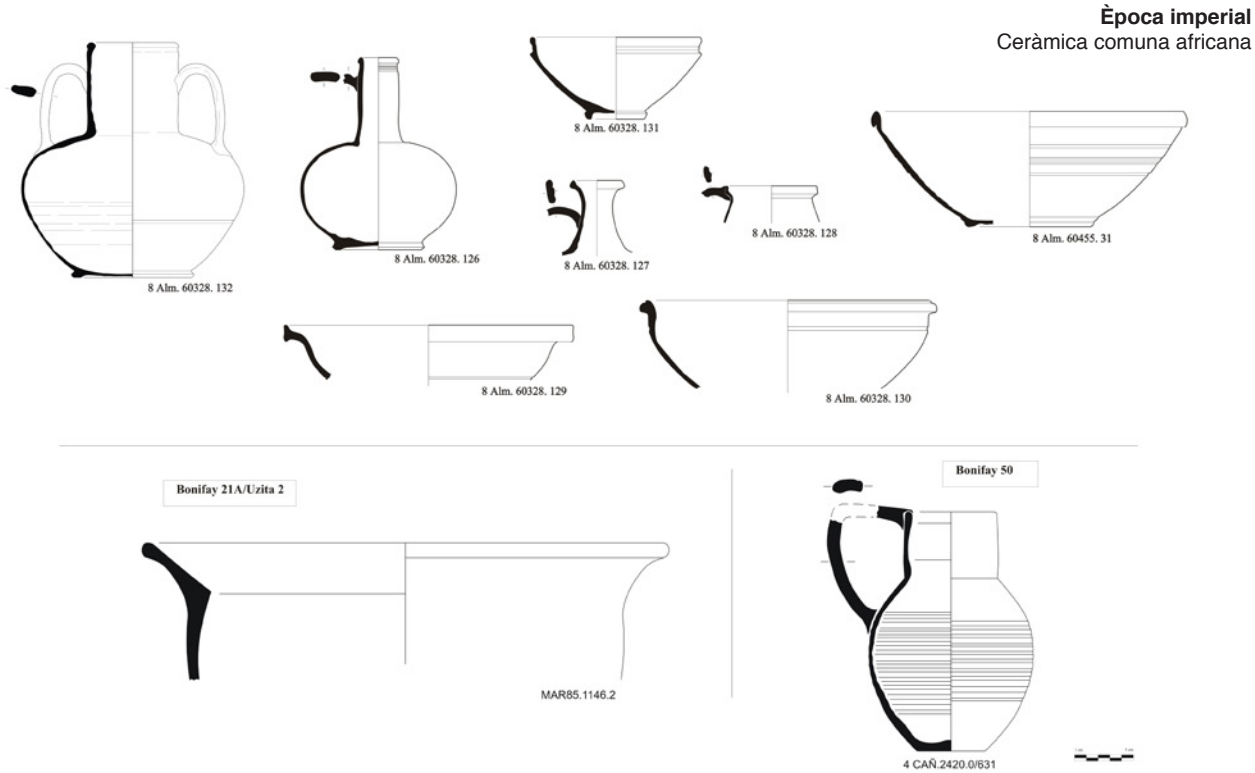

Fig. V.32. Ceràmica comuna africana documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial: gerres, bols i recipients oberts (Arxiu SIAM i E. Huguet).

Per la seua banda, l'olpa probablement deriva dels models grecs de *lagynoi* exportats a tota la Mediterrània a partir del segle II aC (Rotroff 2006: 82). També amb caràcter ritual, es documentà com a aixovar a la tomba núm. 20 en la necròpoli narbonesa de Boulevard produïda en ceràmica clara recent (Sánchez 2010: 33) i en la inhumació Bonjoan núm. 1 d'Empúries (Casas *et alii* 1990) ambdues datades en el regnat d'August.

Tornant al tema de l'origen d'aquestes produccions, la falta d'analítiques impedeix saber-ne amb exactitud el lloc de procedència. Tot i que no s'han trobat paral·lels exactes, a *Carthago* hi ha formes locals que recorden aquests bols i gerres (Fulford i Peacock 1994: 71) datades entre els segles I aC i I dC. Hi ha una gran concentració d'aquests productes en la zona de la *Narbonensis* produïdes majoritàriament en ceràmica comuna de pasta calcària. En la península Ibèrica, cal destacar l'existència de recipients d'engalba blanca de la zona d'Empúries i els seus voltants (Nolla 1981: 51-62) que centren la seua tipologia en formes tancades per a la contenció de líquids i bols (Casas i Nolla 2012: 656). La cronologia d'aquests productes és tardo-republicana. La gerra biansada de cos globular i coll alt i ample del pou de l'Almoina recorda molt a la forma 2 emporitana, mentre que l'ampolla de coll estret es podria associar a la forma 6. A més, també s'assemblen a alguns conjunts de Cartagena (Pérez Ballester, Borredá i Cebrián 1995: 196).

El segon tipus de pasta fou identificada a la península Ibèrica en la zona nord catalana com a "ceràmica comuna africana de pasta groga" (Casas *et alii* 1990: 43). Té un color groc intens o pàl·lid, és molt porosa, farinosa amb abundants desgreixants calcaris blancs i orgànics i no presenta cap tipus d'engalba exterior, cosa que recorda les pastes de les llànties africanes. Eren productes originaris de la Byzacena, però no en tots els casos se n'han trobat els tallers de producció.

Pel que fa a les formes, a *Valentia* únicament se n'han constatat dues i cadascuna amb pocs individus. El fet que aquestes produccions africanes siguen escases, no resta importància a la identificació d'aquesta producció a la ciutat per primera vegada. Passarem ara a descriure les formes aparegudes a la ciutat, que són els recipients més difosos d'aquesta producció africana:

- Bonifay 21A/Uzita 2: gran recipient o gibrell de secció gruixuda amb parets verticals que s'exvasen en la part alta que està marcada a l'interior per una carena (fig. V.32, 1 Mar 1146.2). Aquests contenidors estan documentats en estrats d'amortització de la claveguera del carrer del Mar, cosa que confirma la cronologia de la unitat ja que aquesta forma es produí entre el final del segle II i mitjan del III dC. La seua fabricació està constatada a Tunísia, concretament a Salakta (Bonifay 2004: 263), i potser també a la *Mauritana Caesariensis* (Quevedo 2015: 72) A la península Ibèrica es trobà a Cartagena (Quevedo 2015: 250) i a la vil·la dels Tolegassos (Casas *et alii* 1990: 248) en contexts cronològics coetanis als de *Valentia*.
- Bonifay 50/Tolegassos 489-490: gerra de cos globular amb base plana, clarament estriada en la zona interior i exterior de la panxa, vora alta i vertical amb llavi arrodonit i ansa de secció en forma de cinta que naix del llavi mateix per acabar en la part més ampla del cos (fig. V.32, 4 Cañ 2420.0/631). Aquesta forma està present a Òstia en el segle II dC (Pavolini 2002: 217), a la vil·la dels Tolegassos entre el final del segle II i el principi del segle III dC (Casas *et alii* 1990: 250) i en la primera meitat del segle III dC a Nabeul, Tunísia (Bonifay 2004: 285). A València, únicament aparegué en la tomba NEF 166 de la necròpoli occidental junt a una cassola Hayes 181 i una llàntia Dressel 20 que hem datat en l'època dels Severs. Anteriorment s'havia classificat una forma similar en el monument funerari de l'Horta Major a Alcoi, datada al voltant del segle IV dC (González Villaescusa 2001: 289), i a la necròpoli del *Portvs Ilicitanvs* (Santa Pola) on formava part de l'aixovar d'una tomba amb un vas de Corint amb relleus decoratius dels treballs d'Hèrcules i un ungüentari de vidre datat entre final del segle II i principi del III dC (González Villaescusa 2001: 417). A més, cal destacar l'aparició a Cartagena d'una gerra de la mateixa tipologia, procedent d'un context d'incendi del segle III dC de l'excavació d'una *domus* al carrer Cuatro Santos núm. 40 (Quevedo i Bermejo 2012: 119; Quevedo 2015: 170). En referència a l'ús de formes tancades semblants com a aixovar en les necròpolis, cal citar la presència de gerres de producció oriental, molt semblants morfològicament a aquestes, en el *sepulcretum* del circ d'Arles a França (Pellegrino 2009: 271). Per tant, és evident que es tracta d'una forma importada de manera regular, encara que no abundant, i que té un ús funerari relacionat probablement amb la contenció de vi.

Ceràmica comuna oriental

La ceràmica comuna oriental a la ciutat de *Valentia* és molt escassa però ben significativa, ja que demostra l'arribada de productes d'aquest extrem del Mediterrani. Hi ha poques formes que arriben a la ciutat, i les més difoses són tancades. Es poden diferenciar en dos grups atenent a les característiques i composició de les seues pastes: el primer grup de procedència oriental incerta i el segon, probablement, de la zona egea.

El primer grup presenta una pasta laminada de color marró claret amb moltíssima mica, que alguns investigadors han associat a les produccions d'àmfores monoansades tardanes de Sardes (Albiach *et alii* 1998: 157), però de la qual realment desconeixem el lloc concret de procedència. Pel que fa a les formes, s'ha documentat únicament una gerra (fig. V.33):

- Alm. 60358.30: gerra de coll llarg i estret amb dues anses. Malauradament és un exemplar incomplet del que no podem extraure més informació.

El segon grup té una pasta roig rajola amb desgreixants grocs i blancs i superfícies grises o negres que fan pensar en un probable origen egeu pels paral·lels estudiats a Òstia (Coletti i Pavolini 1996: 399). S'han trobat rebutjos d'aquest tipus de producció a Çandarli i Clazomene, a prop de Pèrgam, i és una de les ceràmiques orientals més ben coneguda en contexts gals (Pellegrino 2009: 252).

Aquest tipus de producció és clarament identificable per les seues característiques físiques i de composició, si es coneix la pasta i, amb tota seguretat, no seran les úniques peces que es trobaran a la ciutat de *Valentia*, però haurem d'esperar a estudis posteriors per a una correcta classificació.

Quant a les formes, s'ha identificat únicament la gerra Àgora G188 que seguidament passarem a descriure. Alguns investigadors l'associen a la copa, també de procedència oriental, Marabini 68 (Coletti i Pavolini 1996: 400; Pavolini 2002: 216; Quevedo 2015: 72) de la qual no hem documentat cap exemplar a València, per la qual cosa en aquest cas hem de desestimar la hipòtesi del servei d'aquestes dues peces, que sembla funcionar en altres indrets.

— Àgora G188 (Robinson 1959: 93) (fig. V.33 i 34): gerra trilobulada de coll estret, exvasat, amb cos globular, una única ansa i base còncavo-convexa (fig. V.33, 1 Nap 1361.16 i 16 bis). Aquestes gerres orientals es daten des de l'època tardo-flàvia fins a la tardo-antonina. Els primers exemplars presentaven un coll més llarg i un cos més baix, però progressivament el coll s'estilitzà i el cos es féu més esvelt fins al final del segle II dC. Aquesta forma s'ha associat en diverses ocasions a les formes Uzita 48.1 en africana de cuina o ERW 1.8 en reductora regional de cuina, amb les quals podrien compartir la funció de bullidors (Hayes 1983: 77; Huguet i Ribera 2014: 162; Quevedo 2015: 72). A *Valentia* aquest tipus de gerreta es documentà en els estrats de l'arena del circ (fig. V.33, 1 Nap 1361.16) i en les UA II i UA III dels Banys de l'Almirall datades en la primera meitat del segle II dC (fig. V.33, 1 Bal 1296.14) i l'època dels Severs respectivament. Aquesta forma ha estat recentment identificada també en els estrats de les èpoques tardo-antonina i dels Severs a la ciutat de Cartagena (Quevedo 2015: 72).

Ceràmica grisa emporitana tardana

La ceràmica grisa emporitana, constant en els contexts republicans, experimenta una modificació a partir de l'últim terç o l'últim quart del segle I aC en el que es coneix com a ceràmica grisa emporitana tardana (Casas i Nolla 2012: 653). Apareixen noves formes i noves decoracions, abandonant-se'n i evolucionant-ne d'altres. A més, en aquest moment la difusió dels productes emporitans es restringí considerablement. Tot i això a la ciutat de *Valentia* se n'ha identificat un únic exemplar complet procedent de la deposició ritual del *decumanus* de l'Almoina d'època de Tiberi (fig. V.35).

— Forma 4.4: vas amb peu, cos de parets còncaves amb marcada carena en la part alta de la qual surt el coll convex per finalitzar en un llavi arrodonit (Casas i Nolla 2012: 649). Aquesta forma es produí també entre la ceràmica de parets fines de la zona catalana del tipus 54 (López Mullor, Huguet i Ribera 2013: 186). L'exemplar trobat a la ciutat de *Valentia* presenta el cos decorat amb línies paral·leles d'ondes i un diàmetre ample amb vora exvasada (fig. V.35, 11 Alm. 7467.1). La cronologia general d'aquesta peça se situa entre l'època d'August i mitjan del segle I dC.

Ceràmica comuna importada indeterminada

En aquest apartat tractem un *lagynos* que ja fou publicat en el conjunt de la deposició votiva junt al *decumanus* de l'Almoina (Álvarez *et alii* 2003: 390). És un recipient tancat de cos esfèric, coll alt i estret amb una única ansa de secció en forma de cinta amb canaletes i peu anular (fig. V.36, 11 Alm 7467.2). La seua pasta és fina de color beix clar amb desgreixants extremadament fins i unes superfícies lluentes i fines amb una mena d'espatulat vertical visible sobretot al coll. Les peculiars característiques de la pasta, les superfícies i la forma fan que s'haja classificat com una peça importada, però el seu origen roman desconegut. Potser és una imitació mediterrània dels *lagynoi* de pasta blanca que a partir del segle II aC s'importen des del Mediterrani Oriental. La seua funció en aquest context és evidentment votiva i està relacionada amb el ritual del vi. S'ha apuntat la possibilitat què provingués de la península Itàlica (Álvarez *et alii* 2003: 390) però no en tenim la certesa. Pel que fa a la cronologia, data de l'època de Tiberi.

V.2.2. CERÀMIQUES LOCALS I REGIONALS

Ceràmica de cuina reductora regional

La ceràmica de cuina regional reductora altimperial va ser identificada per Reynolds (1993: 95) que la denominà *Early Roman Ware*. Aquest investigador caracteritzà la pasta per mitjà de làmina prima i la definí con una pasta dura, de color gris clar, amb fractura granular i desgreixant de quars, limonita i policristalls de quars. A més, confeccionà la tipologia d'aquesta producció a partir de l'estudi del material de diversos jaciments situats a la vall del Vinalopó. Aquesta consta de nou formes entre les quals destaquen les olles de diferents mesures i les gerres o ampolles de vora simple i trilobulada. Fins al moment, aquesta producció havia estat poc estudiada i, tret de les escasses conclusions que aportà Reynolds, per al seu estudi s'havia de recórrer a treballs regionals i de contexts específics com és el cas dels estudis sobre les excavacions urbanes de les ciutats de València (López *et alii* 1994: 204, làm. 74 núm. 5 i 7, làm. 75, núm. 1, 2 i 3 i làm. 77, núm. 1, 2, 3 i 7; Huguet 2006b: 34), Llíria (Escrivà 1995: 178; fig. 10, núm. 1 i 2, 182; fig. 16, núm. 1 i 2 i fig. 17, núm. 1, 2 i 3), Cartagena (Ruiz 1995: 504; Quevedo i García-Aboal

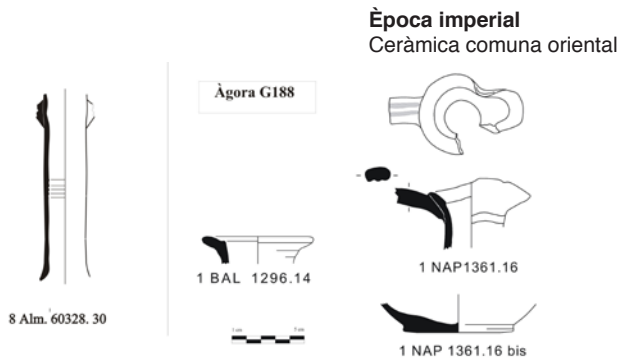

Fig. V.33. Ceràmica comuna oriental de la ciutat de *Valentia* en l'època imperial: formes tancades (Arxiu SIAM i E. Huguet).

Fig. V.34. Gerra de la forma Àgora G188 de procedència oriental, en concret de la zona egea, trobada al tercer nivell de l'arena del circ de *Valentia*.

Època imperial. Ceràmica grisa emporitana tardana

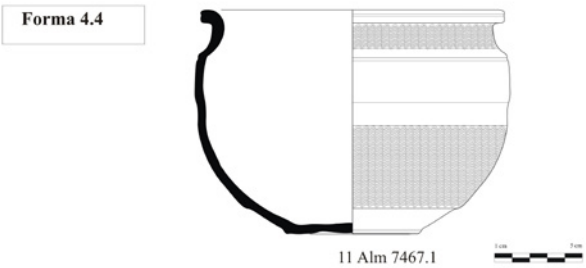

Fig. V.35. Ceràmica grisa emporitana tardana documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època de Tiberi (Arxiu SIAM).

2008: 630), i d'estudis sobre zones rurals on també està testimoniada aquesta producció (Albiach i de Madaria 2006: 51, làm. 5 i 6; Huguet 2009: 90). En els últims anys, jo mateixa he intentat fer una síntesi d'allò que es coneixia sobre aquesta producció incorporant dades cronològiques, de dispersió i ampliant fins a 18 el número de formes existents (Huguet 2012: 435). Paral·lelament, l'investigador A. Quevedo (2013: 1065) ho feia també per a la regió de Múrcia, on documentà la dispersió d'aquesta producció tant en la zona costanera com a l'interior.

A ull nu, la ceràmica de cuina reductora regional es caracteritza per una pasta reductora dura, grisa, negra o blanquinosa, poc depurada i granulosa amb abundants desgreixants negres/grisos, blancs i transparents de grandària mitjana i gran que sovint es veuen en superfície. Aquesta, també grisa o negra, és rugosa i de vegades presenta bandes polides.

L'any 2007 l'equip de recerca Cultura Material i Arqueometria (ARQ/UB) de la Universitat de Barcelona va realitzar un estudi de caracterització arqueomètrica de 16 mostres d'aquesta producció procedents d'excavacions urbanes de les ciutats de València i Sagunt (Madrid i Buxeda 2008; annex 2). Aquest estudi conclou que es tracta de pastes poc calcàries, de cocció i postcocció reductores produïdes intencionadament (fig. V.37).

Època imperial
Ceràmica comuna importada indet.

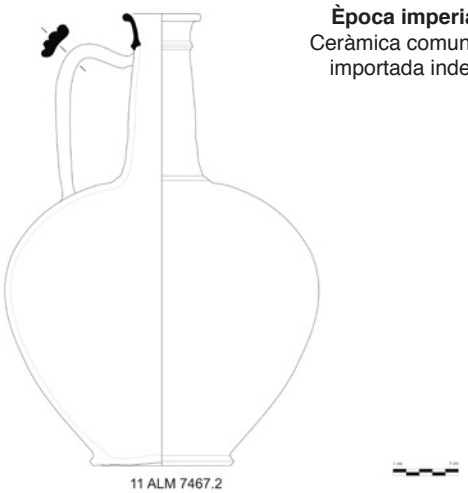

Fig. V.36. Ceràmica comuna importada d'origen indeterminat documentada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM).

Açò crea una sèrie de pastes denses, compactes i poc poroses d'alta resistència mecànica que permet tant la contenció de líquid com la seua exposició a temperatures elevades. És una mostra poligenètica i se'n diferencien quatre grups que corresponen a quatre àmbits productius: Grup A (quatre fàbriques diferents): possiblement l'origen cal buscar-lo fora de l'àrea de València i inclou tant mostres de València com de Sagunt; Grup B (tres fàbriques diferents) (fig. V.38): de procedència desconeguda però que inclou també mostres de València i de Sagunt; Grup C (una fàbrica): de provinença de València que compta només amb un exemplar d'aquesta ciutat; Grup D (una fàbrica): també compta únicament amb un exemplar, en aquest cas de Sagunt, i que resta d'origen desconegut. Tot i això, l'estudi destaca la semblança en les tècniques de fabricació que ve donada per una idea culturalment compartida per diferents centres de producció. Aquestes similituds es donen no sols pel que fa als aspectes formals, sinó també quant a la composició química i mineralògica de les seues pastes i a les tècniques de cocció (950-1000ºC) i postcocció de les peces.

Tot i els estudis arqueomètrics i arqueològics que fan suposar un origen d'aquesta producció en el triangle comprés entre *Saguntum*, *Edeta* i *Valentia* (Huguet 2012: 450), fins a l'actualitat no s'ha excavat cap forn que produïra aquest tipus de ceràmiques en l'àrea (Coll 2003: 167). Tampoc tenim constància de l'existència de centres productors en cap altra zona del territori actual valencià ni murcià (Coll 2005: 155). Malgrat tot, hem de pensar en més d´un taller en aquest triangle geogràfic, potser algun altre en la zona de Yecla-Jumilla-Elda (Quevedo 2013: 1080), que produïren aquest tipus de ceràmiques per a l'exportació comarcal i també regional probablement per via terrestre, potser esporàdicament també a les Balears.

Com ja hem esmentat anteriorment per a l'època republicana i en altres ocasions (Huguet 2013: 322), aquestes produccions imperials no es poden entendre sense les seues predecessores republicanes que a la seua vegada deriven de la ceràmica ibèrica de classe B, basada primordialment en les olles (Quevedo 2013: 1080). És una ceràmica grisa, que deriva directament de la ceràmica ibèrica grisa, la tipologia de la qual està composta bàsicament d'olles de perfil en S i tapadores. Les pastes són grises i dures amb desgreixants de quars, mica platejada i calç. Presenten bases còncaves amb òmfal, colls diferenciats i acanalats i vores exvasades. Són per tant recipients de producció indígena documentats a la ciutat de *Valentia* des de mitjan del segle II aC en un dels pous votius fundacionals de l'Almoina (Álvarez *et alii* 2003: 376), que perduren en l'època d'August (Albiach *et alii* 1998: 158) i fins i tot en la de Tiberi, com demostra la ofrena del *decumanus* (Álvarez *et alii* 2003: 391), també a l'Almoina. L'àmbit de dispersió d'aquestes ceràmiques republicanes no està encara ben definit, però podria ser semblant a la difusió de la ceràmica regional reductora de cuina altimperial. Considerem aquesta ceràmica com la variació evolutiva de la ceràmica ibèrica i alhora l'estadi previ del que serà la ceràmica regional reductora de cuina altimperial (Huguet 2012: 436).

Durant l'època d'August i, probablement també juli-clàudia, sembla que es produïren diferents variants de tipus d'olles sense que es puga establir una tipologia clara, ja que moltes formes es defineixen per un *unicum*. Aquestes s'allunyaren de les olles de ceràmica reductora de cuina de l'època republicana, tot i que les recorden. Perderen els bocellets del coll transformant-los en ca-

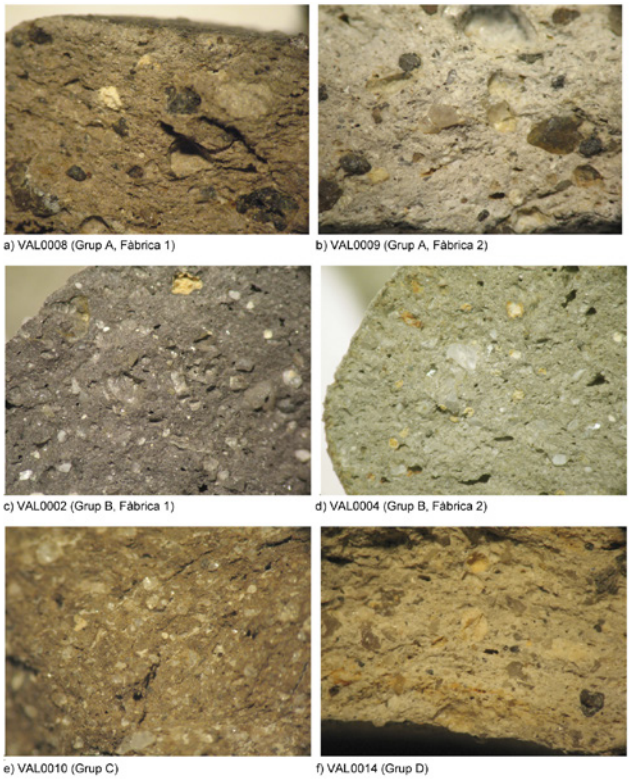

Fig. V.37. Microfotografies per lupa binocular a 25x de diferents mostres procedents de *Valentia* (Madrid i Buxeda 2008).

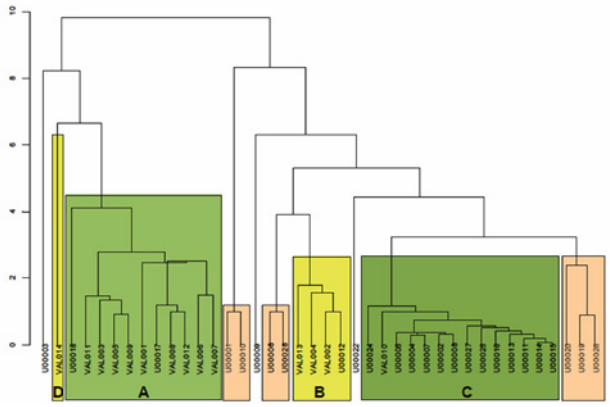

Fig. V.38. Dendrograma que mostra diferents grups existents en les mostres analitzades procedents de *Valentia* i *Saguntum* (Madrid i Buxeda 2008).

naletes, mantingueren les bases còncavo-convexes amb òmfals, i desenvoluparen uns llavis de tendència quadrangular junt als triangulars i arrodonits que continuaren fabricant-se. Amb les olles, es produïren altres formes com cassoles i gerres, sempre menys nombroses que aquelles, probablement també d'arrel indígena i que derivaren en l'època flàvia en un repertori formal reduït i estandarditzat. A partir d'aquest moment, es fabricaren menys tipus de recipients, un repertori que es reproduí sense massa canvis però en major volum. A més, augmentà la dispersió de la producció que sembla inundar la zona costanera del golf de València, i pel nord està documentada a Castelló de la Plana i en pocs exemplars a *Lesera*, (Huguet 2012: 447), la costa de les actuals províncies d'Alacant i Múrcia fins a Lorca i Caravaca de la Cruz (Quevedo 2013: 1079) i per l'interior fins a Requena i Albacete.

D'aquesta manera, diferenciem un primer període de la producció datat entre el regnat d'August i el final de l'època juli-clàudia, i un segon moment, des de l'època flàvia fins al segle III dC. En la primera es degué anar gestant una producció amb caràcter propi, que no podem deslligar del substrat autòcton, que experimentà amb una sèrie de recipients de cuina entre el quals potencià solament els de major èxit. En aquesta etapa veiem formes molt semblants a la posterior olla ERW 1.2 que a partir de l'època flàvia estigué present en tots els jaciments valencians i, probablement també de la regió de Múrcia. Reynolds proposà una cronologia des de l'època flàvia fins al segle III dC per a la producció ja que intuïa com de compacte era aquest grup. Tanmateix, després de l'estudi dels material de *Valentia* i d'altres jaciments valencians (Huguet 2009), pensem que és una producció unitària i evolucionada des del mateix moment de la reocupació de la ciutat de *Valentia* en l'època d'August. Però a més, cal remarcar el caràcter autòcton de la producció i lògicament també dels seus productors.

Algunes de les formes podrien imitar les cassoles africanes, per exemple les cassoles ERW 1.1, mentre que d'altres sembla que són pròpies d'una tradició autòctona, per exemple els vasos ERW 1.4. Aquesta forma, en concret, presenta bandes brillants per haver estat brunyides. Són recipients de cuina que en ocasions conserven restes d'haver estat exposats al foc, però també d'altres, com els citats vasos. Una característica formal de la producció és que les olles i gerres no tenen peu, la base és convexa i té un òmfal extern que a la part interior correspon a una concavitat. Els cossos solen ser amples en la part alta i es van estretint cap a la base. Açò donava com a resultat uns recipients que, encara que es mantenen drets, són altament inestables i més si pensem que devien estar plens d'aliments líquids o semi-sòlids, per la qual cosa pensem que seria necessari un element de suport del tipus trípode o braser per a la seua utilització. Potser, l'únic recipient que podria anar directament sobre les brases i al forn és la cassola ERW 1.1, ja que presenta un fons pla i llis. Pel que fa a les estries, alguns investigadors han associat les canaletes de la ceràmica de cuina africana amb un intent intencionat d'evitar la fractura dels recipients en exposar-los a altes temperatures (Bonifay 2004: 71). Per a la ceràmica reductora regional de cuina es podria argüir la mateixa explicació, perquè les ones produïdes per la superfície de l'olla evitarien l'impacte tèrmic. Els acabats interiors de les peces sempre estan menys acurats que els exteriors que sovint presenten línies de tornejat. Tots els recipients degueren estar dedicats a les tasques relacionades amb la preparació d'aliments i la forma més abundant és l'olla que, en diferents models, concentra més de la meitat d'aquesta producció. En olles, i sobretot gerres, es troba sovint una densa capa interna de concrecions blanques, en ocasions molt gruixuda, que es produí per l'exposició continuada de líquids a temperatures elevades.

Pel que fa a la seua tipologia, abunden les olles i, en menor mesura, les cassoles i les gerres. Com ja he esmentat anteriorment, mantindrem les tipologies utilitzades pels autors que ens precediren, tot i que en aquesta ocasió hi ha una ma-

jor complexitat degut a què la producció ha estat escassament estudiada i de vegades tractada de manera parcial (fig. V.39, V.40, V.41, V.42 i V.43).

— Alm 60328.62: cassola de perfil senzill amb fons còncau, parets baixes còncaves amb vora exvasada marcada a l'exterior per una canaleta (fig. V.39, 8 Alm 60328.52). Aquesta forma està datada en l'època d'August i formava part del rebliment del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina. És un *unicum* i té un diàmetre de 20,2 cm. No pensem que puga ser el precedent de les cassoles ERW 1.1 per les seues diferències morfològiques.

— Alm 60358.11: vora de gerra o olleta amb llavi de secció triangular, coll diferenciat, curt i ample amb canaletes que marquen el seu final (fig. V.39, 8 Alm 60358.11). Presenta una secció prima i s'assembla als exemplars de ceràmica comuna de cocció oxidant. S'ha documentat un únic individu entre el material de reblit del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina datat en l'època d'August.

— ERW 1.1: cassola de fons pla amb parets còncaves i vora engrossida cap a l'interior (fig. V.39, 1 Negcal 1235.51). És una forma nombrosa, però no de les més abundants. El seu diàmetre oscil·la entre els 16 i 24 cm, però sobretot apareix el format més xicotet. S'assembla a les cassoles africanes Hayes 23 B tot i que en les ceràmiques reductores el fons és pla, mai és estriat, encara que presenta restes de foc i alguns investigadors l'havien associat amb reserves a aquesta forma. Entre el material procedent de *Valentia* es documentà una cassola amb una vora molt poc desenvolupada (fig. V.39, 1 Bal 1362.16) de l'època flàvia que potser es pot posar en relació amb la cassola africana de cuina Hayes 23A. Quant a la datació, està testimoniada en l'època flàvia en els nivells de la primera fase de l'excavació dels Banys de l'Almirall sense revora, amb revora marcada es manté durant el segle II dC en la segona fase dels Banys de l'Almirall (fig. V.39, 1 Bal 1296.12), a l'*ustrinum* del carrer de Sant Vicent (fig. V.39, 1 Selvic 1071.4) i a l'abocador de la plaça del Negret (fig. V.39, 1 Negcal 1235.51). En el segle III dC es documentà en la fase d'enderrocs de les construccions dels Banys de l'Almirall (fig. V.39, 1 Bal 1317.3) i en els estrats d'amortització de la claveguera del carrer del Mar (fig. V.39, 1 Mar 1146.86; fig. V.39, 1 Mar 1164.6).

— ERW 1.2: olla de cos globular amb carena en el terç superior, coll llarg diferenciat i vora de secció quadrada engrossida a l'exterior. Les parets d'aquestes olles solen tenir línies exteriors, produïdes al moment de la fabricació, que són molt més fines i acurades que les de la paret interior, on en general són més grolleres. Pel que fa a les mesures, els seus diàmetres oscil·len entre els 17 i 21 cm, encara que s'ha documentat algun exemplar més petit i algun altre de més gran. És una de les olles més abundants superada únicament per l'altre tipus d'olla, ERW 1.3. Aquesta forma no presenta subtipus, es manté molt fidel a la representada per Reynolds i és una de les formes que més perduren. Aparegueren en els nivells d'amortització del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina datats en l'època d'August (fig. V.39, 8 Alm 60328.51 i 58) amb diferents mesures, i en època de Tiberi a l'ofrena del *decumanus* de la mateixa excavació (fig. V.39, 11 Alm 7467.25). Són nombroses en els estrats de l'època flàvia de l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.39, 1 Bal 1362.10; fig. V.39, 1 Bal 1375.18) i en els estrats de la primera meitat del segle II dC del circ (fig. V.39, 1 Nap 1384.7; fig. V.39, 1 Nap 1361.29) i dels Banys de l'Almirall. També es trobaren en els estrats tardo-antonins de l'*ustrinum* del carrer de Sant Vicent (fig. V.39, 1 Selvic 1064/1071.1) i en els de l'època dels Severs de l'abocador de la plaça del Negret (fig. V.39, 1 Negcal 1128.3; fig. V.39, 1 Negcal 1235.63) i a la fase d'abandonament de les construccions dels Banys de l'Almirall (fig. V.39, 1 Bal 1326.17). Per últim, s'han recuperat també en els estrats d'amortització de la claveguera del carrer del Mar datada en la segona meitat del segle III dC (fig. V.39, 1 Mar 1164.14; fig. V.39, 1 Mar 1146.88 i 91).

— Alm 60328.57: olla de cos globular, coll curt diferenciat marcat per canaletes, vora exvasada amb llavi arrodonit i base còncavo-covexa (fig. V.40, 8 Alm. 60328.57). Recorda molt a les olles reductores de cuina de l'època republicana, tant per la forma com per les dimensions i les pastes. Potser, és la predecessora del tipus ERW 1.3, però en aquest cas la diferència en els perfils deixa un marge de dubte. S'ha documentat solament al rebliment del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina.

— ERW 1.3: olla de cos globular, coll curt diferenciat i vora exvasada que pot ser de secció arrodonida, triangular o quadrada, lleugerament penjant o no. Els seus diàmetres oscil·len entre els 17 i 19 cm, encara que s'han identificat alguns exemplars petits, al voltant dels 11 cm, i alguns més grans, al voltant dels 23 cm (fig. V.40, 1 Bal 1368.2). Reynolds subdividí la forma atenent a les diferents seccions de la vora, sense que hi haguera diferència cronològica ni productiva. És per això que nosaltres, tot i esmentar de vegades el subtipus, ens basarem primordialment en el tipus. El prototip de la forma que definí Reynolds aparegué per primera vegada en l'època flàvia. Abans hi havia olles amb coll curt més semblants a les republicanes en l'època d'August i en l'època juli-clàudia, unes formes més evolucionades que comencen a assemblar-se a la forma ERW 1.3. En aquest treball les hem anomenades *Similis* ERW 1.3 i les considerem com una forma prèvia a la coneguda ERW 1.3, que apareix en diferents punts de la ciutat en l'època juli-clàudia (fig. V.40, 1 Pepi 1071.3, 4, 5; fig. V.40, 4 Cañ 2470.0/977). Una olla d'aquestes característiques aparegué com a urna funerària en la tomba 1 de la necròpoli del parc de les Nacions (Rosser 1990-91: 87) i probablement també a la necròpoli ibèrica de l'Albufereta d'Alacant (Verdú 2015: 174). Pensem que ambdues peces s'han de datar en l'època juli-clàudia. A partir de l'època flàvia s'imposà l'olla del tipus ERW 1.3, que tingué gran èxit si jutgem les nombroses troballes aparegudes al País Valencià i la regió de Múrcia (Huguet 2012: 447). A la ciutat de *Valentia* es trobà en els estrats flavis de l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.40, 1 Bal 1400.15 i 16); en els estrats de la primera meitat del segle II dC de la mateixa excavació (fig. V.40, 1 Bal 1362.11) i de l'arena del circ (fig. V.40, 1 Nap 1361.30); als estrats datats en el període antoní de l'*ustrinum* del carrer de Sant Vicent i com a aixovar funerari en la necròpoli al nord del Túria (fig. V.40, 1 Pepi 29 1128.4); en els estrats de l'època dels Severs de l'abocador de la plaça del Negret (fig. V.40, 1 Negcal 1235.62 i 64) i en la fase d'abandonament de les construccions dels Banys de l'Almirall (fig. V.40, 1 Bal 1368.2; fig. V.40, 1 Bal 1403.15).

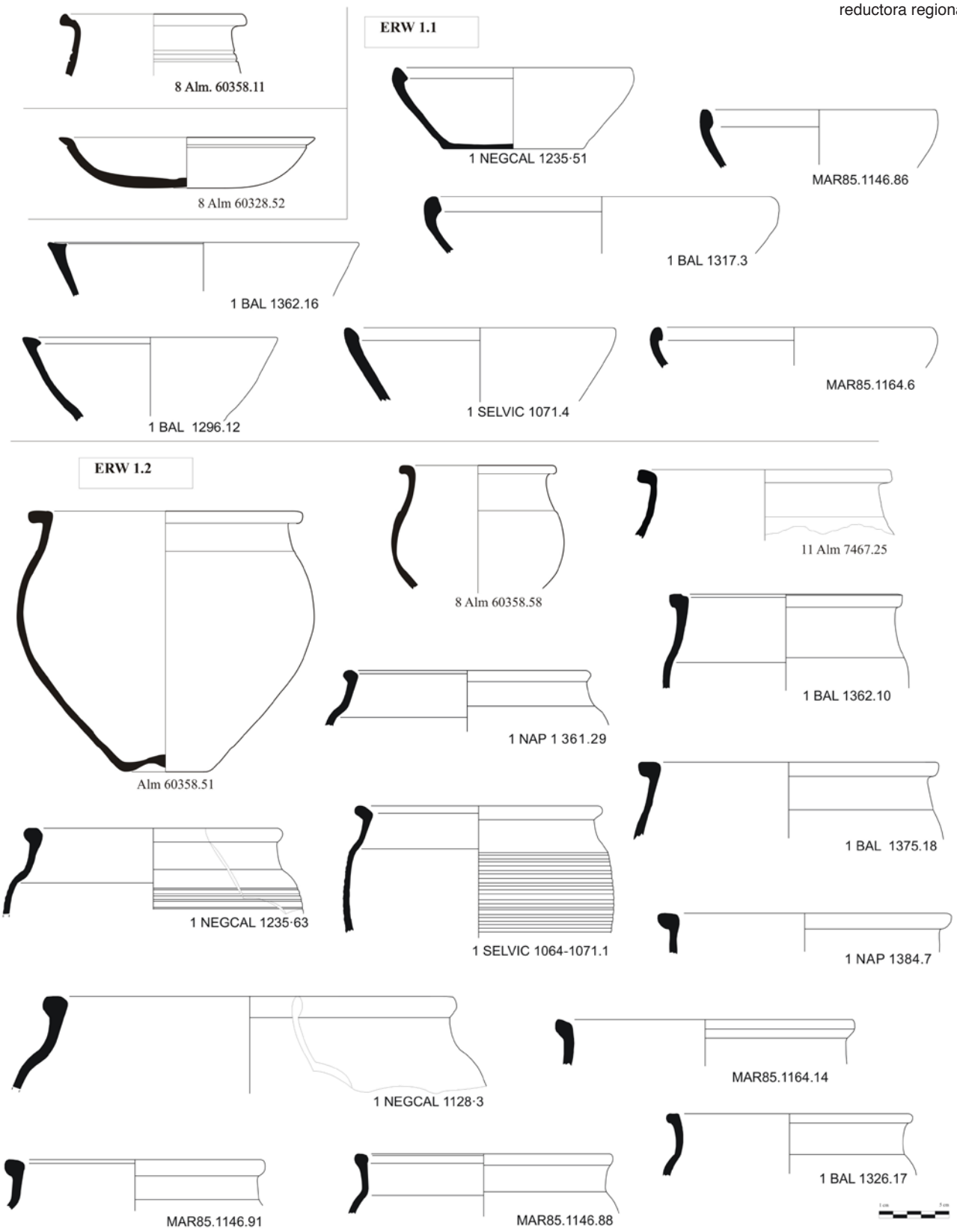

Fig. V.39. Ceràmica de cuina reductora regional de l'època imperial trobada a la ciutat de *Valentia*: cassoles, olles i olletes (Arxiu SIAM i E. Huguet).

Per últim, s'han recuperat dels estrats d'amortització de la claveguera del carrer del Mar datada en la segona meitat del segle III dC (fig. V.40, 1 Mar 1164.8 i 9; fig. V.40, 1 Mar 1146.103 i 106). Cal remarcar que l'exemplar trobat a la necròpoli situada al nord del Túria (fig. V.40, 1 Pepi 29 1128.4) apareix també en altres necròpolis com la de Tisneres a Alzira (González Villaescusa 2001: 264). Alguns autors relacionen aquesta petita olleta amb la forma següent, el vas ERW 1.4, ja que aparegué també com a part de l'aixovar funerari a la necròpoli de la Glorieta San Vicente de Lorca (Quevedo 2013: 1095). A mode de conclusió, podem dir que la forma ERW 1.2 procedeix directament dels models ibèrics sense experimentar massa canvis al llarg dels segles, però tot i ser abundantíssima va ser superada per la forma ERW 1.3, produïda a partir de l'època flàvia de forma estàndard després d'una fase d'experimentació en el període juli-claudi amb olles semblants a la forma ERW 1.3. En realitat aquestes apreciacions són purament formals ja que les dimensions, la profunditat i l'obertura dels recipients eren molt similars i servirien per a preparar uns àpats molt semblants pel que fa a textura i acabat.

─ ERW 1.4: vas o olleta de cos arrodonit i base estreta, amb coll curt diferenciat i vora exvasada. Presenta unes bandes brillants al cos per haver estat brunyit i és l'única forma que ha estat allisada, encara que exclusivament en la part exterior. Els seus diàmetres se situen al voltant dels 10 cm, però els exemplars que es daten en el segle III dC sembla que són una mica més amples, al voltant dels 14 cm. Aquests recipients són molt més menuts que les olles i possiblement s'utilitzaven com a bols o vasos i no com a recipients per anar al foc, ja que no hi presenten senyals (Quevedo 2013: 1075). Cal fer una puntualització sobre aquesta forma que anys enrere vàrem publicar amb un perfil lleugerament més globular i la base més ampla del que en realitat tenia (Huguet 2006b: fig. 15; Huguet i Ribera 2014: 179, làm. 4). La correcta identificació de la forma vingué de la mà de Quevedo (2013: 1095), que estudià exemplars complets de la necròpoli de la Glorieta de San Vicente de Lorca (Múrcia). Tot i que Reynolds pensava que era un recipient rar, està ben present al País Valencià (Huguet 2012: 438) i la regió de Múrcia (Quevedo 2013: 1074). A la ciutat de *Valentia* aparegué per primera vegada en els estrats de rebliment del pou de l'Almoina datat en l'època d'August (fig. V.41, 8 Alm 60328.125). Sembla que a partir de l'època flàvia el coll i la vora es fan una mica més llargs, com s'intueix en els exemplars recuperats en l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.41, 1 Bal 1372.15). A partir del segle II dC és relativament abundant i està present en els estrats de la primera meitat del segle II dC al circ (fig. V.41, 1 Nap 1361.32), en els Banys de l'Almirall (fig. V.41, 1 Bal 1296.13); en els estrats de l'època tardo-antonina de l'*ustrinum* del carrer de Sant Vicent; en els estrats de l'època dels Severs de l'abocador del Negret (fig. V.41, 1 Negcal 1235.54 i 55); i en la fase d'abandonament de les construccions dels Banys de l'Almirall (fig. V.41, 1 Bal 1403.16). Per últim, s'han recuperat alguns exemplars en els estrats d'amortització de la claveguera del carrer del Mar datada en la segona meitat del segle III dC (fig. V.41, 1 Mar 1164.15; fig. V.41, 1 Mar 1146.100).

─ ERW 1.5: gran recipient o marmita de cos arrodonit amb coll marcat i vora exvasada i arrodonida. No és molt abundant, de fet sembla que la forma no tingué massa èxit perquè és més bé escassa. Fa anys apuntàvem la possibilitat d'una cronologia flàvia (Huguet 2012: 438), que es confirmà amb la troballa d'un exemplar en els estrats d'aquesta èpo-

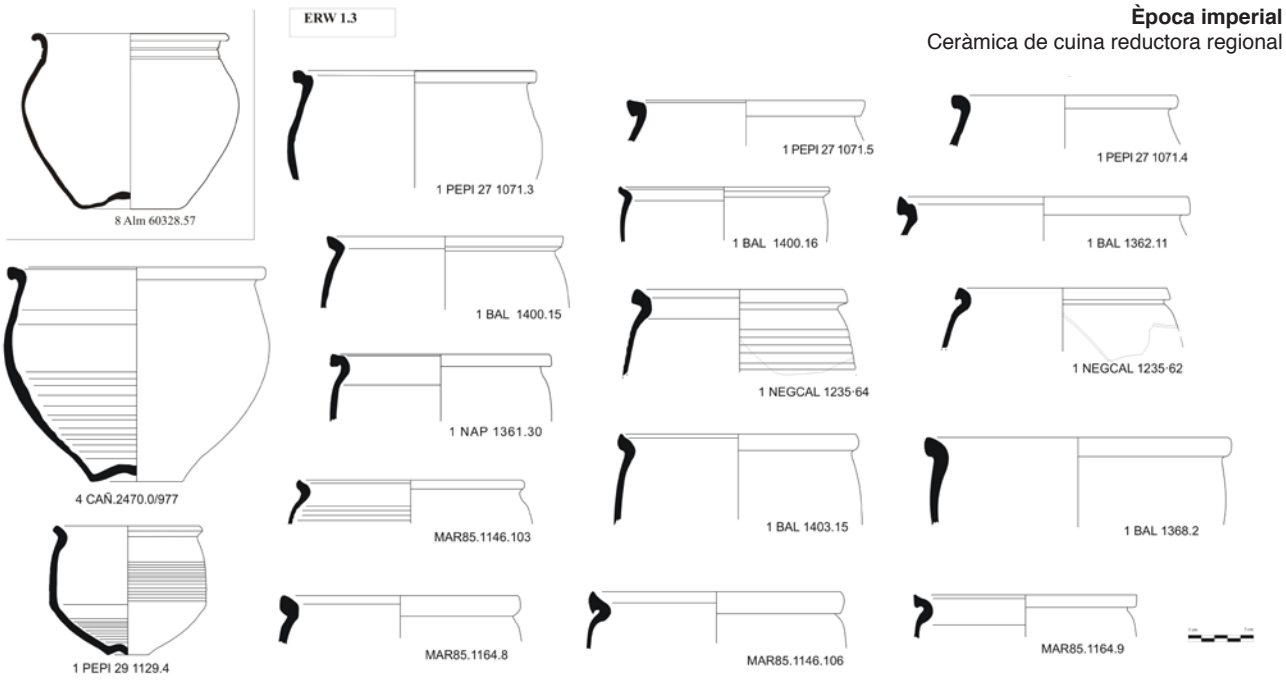

Fig. V.40. Ceràmica de cuina reductora regional de l'època imperial apareguda a diferents excavacions de la ciutat de *Valentia*: olles (Arxiu SIAM i E. Huguet).

ca de l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.41, 1 Bal 1375.19). A més, està present entre el material de l'abocador de la plaça del Negret datat en l'època dels Severs.

─ Alm 60328.56: marmita de gran mesura amb cos globular, base còncavo-convexa molt xicoteta, coll marcat i curt amb ala lleugerament pendular (fig. V.41, 8 Alm 60328.56). Aquesta forma es coneix per un *unicum* aparegut entre el material d'amortització del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina datat en l'època d'August. Les grans dimensions apunten a la preparació de menjar per a una nombrosa agrupació de persones ja que la seua capacitat excedeix amb escreix la capacitat mitjana de la resta d'olles.

─ ERW 1.6: marmita de grans dimensions amb cos arrodonit i sense base que presenta un truncament de la paret interior a l'altura del coll que crea un graó interior per al recolzament de la tapadora. La seua vora és horitzontal sortint i arrodonida. Tot i que no és abundant, ha aparegut en alguna ocasió a la ciutat de *Valentia*. Fou documentada en els estrats de rebliment del pou de l'Almoina datat en l'època d'August (fig. V.41, 8 Alm 60328.54) i aparegué a l'abocador de la plaça del Negret, probablement com a material de caràcter residual. Cal avançar la cronologia de la forma des de l'època d'August fins a, probablement, l'època flàvia, tot i que no tenim encara suficient informació per a establir el moment final d'ús d'aquesta forma.

─ ERW 1.7: tapadora amb llavi arrodonit i pom circular de botó per agafar-la. La paret pot tenir un perfil corbat còncau que s'observa a la part interior d'alguns dels exemplars. Poden ser de diferents mesures que correspondrien als diferents diàmetres, entre els 15 i 22 cm, dels recipients als quals acompanyava. És una forma senzilla i molt pràctica, per la qual cosa no té molta evolució morfològica encara

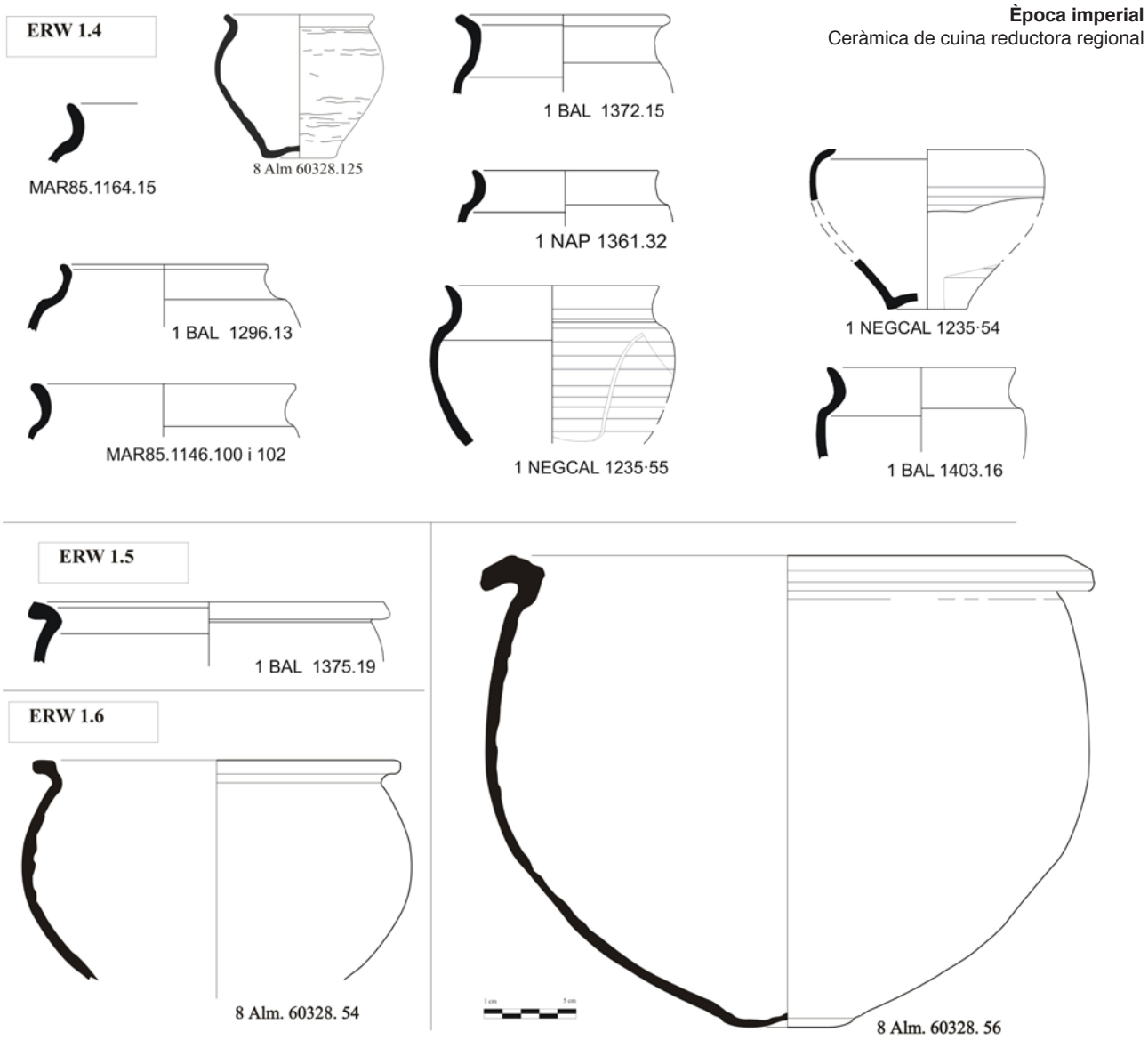

Fig. V.41. Ceràmica de cuina reductora regional de l'època imperial trobada a la ciutat de *Valentia*: olles (Arxiu SIAM i E. Huguet).

que és molt abundant i té una llarga durada, doncs es manté invariable des de l'època ibèrica fins al segle III dC. S'han documentat entre el material d'amortització del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina datat en l'època d'August (fig. V.42, 8 Alm 60455.16 i 53); en el rebliment de la fossa de l'excavació del carrer Pepita núm. 27 datat en l'època juli-clàudia (fig. V.42, 1 Pepi 1071.69); en els estrats datats en època flàvia de l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.42, 1 Bal 1375.20; fig. V.42, 1 Bal 1400.26 i 27); en el tercer nivell de l'arena del circ datat en l'època d'Adrià (fig. V.42, 1 Nap 1361. 33 i 34) i també a la segona fase d'ocupació de l'excavació dels Banys de l'Almirall; a l'*ustrinum* del carrer de Sant Vicent datat en l'època tardo-antonina; en l'època dels Severs en l'abocador de la plaça del Negret (fig. V.42, 1 Negcal 1128.2; fig. V.42, 1 Negcal 1235.57) i a la fase d'enderrocs de les construccions dels Banys de l'Almirall; i per últim, en els estrats d'amortització de la claveguera del carrer del Mar datada en la segona meitat del segle III dC (fig. V.42, 1 Mar 1164.4).

─ ERW 1.8: gerra de cos globular i coll estret, llarg i cilíndric que presenta el llavi arrodonit i lleugerament inclinat cap a l'interior. L'ansa presenta una característica secció quadrangular i línies de torn en la part exterior del coll i la base. Els seus diàmetres oscil·len entre els 3,7 i 5,5 cm. És la tercera forma més nombrosa per darrere de les olles i les tapadores. Les gerres són una de les formes més singulars i característiques d'aquesta producció ja que semblen un tipus autòcton. Quevedo proposa l'evolució d'aquesta forma des de la gerra ERW 1.9 i, tot i que sembla probable, caldria trobar formes intermèdies que fins al moment no han aparegut. Pel que fa a la seua funció, en diverses ocasions se l'ha associat a un bullidor (Quevedo 2013: 1076) degut a la seua morfologia i a la densa concreció calcària que presenten la major part dels exemplars, en comparació amb la forma Uzita 48.1 produïda en ceràmica africana de cuina. Açò ve corroborat per les traces de foc que solen presentar les peces i, tot i que ocasionalment pogueren fer funcions de servei de taula, també ens inclinem per la opció d'identificar-les com a bullidors. Pel que fa a la cronologia, aquesta forma de gerra es va documentar en l'època flàvia a l'excavació dels Banys de l'Almirall; en el tercer nivell de l'arena del circ datat en l'època d'Adrià; entre el material de la segona fase de l'ocupació dels Banys de l'Almirall de mitjan del segle II dC; a l'*ustrinum* del carrer de Sant Vicent datat en l'època tardo-antonina; en l'època dels Severs a l'abocador de la plaça el Negret (fig. V.42, 1 Negcal 1235.52 i 53); i en la fase d'enderrocs de les construccions dels Banys de l'Almirall. A més, en destaca un exemplar procedent del nivell que eixia de la claveguera del carrer del Mar, datat en el tercer quart del segle III dC (fig. V.42, 1 Mar 1146.105). La peça en qüestió està quasi completa i podem observar diferències amb els exemplars del segle precedent, ja que en aquesta la part més ampla del cos ha desplaçat cap a la zona baixa, com també s'observa en les gerres de ceràmica comuna de cocció oxidant del segle III dC avançat; el coll s'ha fet més curt i més recte; a més, la característica ansa massissa estigué decorada amb una altra ansa salomònica enganxada a ella, decoració també documentada en alguns exemplars de gerra de ceràmica comuna de cocció oxidant.

─ ERW 1.9: gerra que es caracteritza per presentar una vora trilobulada i lleugerament exvasada i cos globular que pot tenir estries de tornejat al coll i la base. És una forma menys freqüent que la gerra ERW 1.8 i quan apareix és sempre en contexts del segle I dC. A *Valentia* aparegué un exemplar entre el material d'amortització del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina datat en l'època d'August (fig. V.42, 8 Alm 60328.47) que presenta un diàmetre més ample que el fixat per Reynolds (1993: 97). A més, se'n documentaren en els estrats datats en època flàvia, antonina i severa de l'excavació dels Banys de l'Almirall (fig. V.42, 1 Bal 1375.22) i a l'abocador de la plaça del Negret datat en l'època dels Severs.

─ ERW 1.10: olla de cos globular amb un petit muscle i un coll marcat per canaletes que s'estreny fins al llavi arrodonit i engrossit a l'exterior (fig. V.43, 1 Negcal 1235.59). Presenta una secció gruixuda. No és una forma molt abundant i entre el material d'aquest treball se n'ha identificat únicament un tipus però està present en altres jaciments. A València ha aparegut en les excavacions de l'abocador de la plaça del Negret i possiblement un altre exemplar en les excavacions del Palau de les Corts (Lopéz *et alii* 1994: 204); a Cartagena, s'ha trobat procedent dels nivells d'abandonament de la cúria (Quevedo 2013: 1077); i a Sagunt a l'excavació de l'avinguda del País Valencià i a la vil·la de la Vallaeta (Huguet 2009: 92). Un dels exemplars procedents de l'abocador de la plaça del Negret (València) va ser caracteritzat arqueomètricament i correspon al Grup C, que probablement es fabricà a la ciutat.

─ ERW 1.11: olla de cos globular i paret obliqua amb coll que s'estreny fins al llavi arrodonit, voltejat i pendent a l'exterior (fig. V.43, 1 Negcal 1235.60). Presenta una secció gruixuda i és una d'aquelles grans marmites que recorden les formes de cocció reductora de l'època d'August (Albiach *et alii* 1998). És una forma escassa, sols està documentada a l'abocador de la plaça del Negret (Huguet 2006b). Açò, junt a les característiques morfològiques, fan pensar en l'època flàvia per a la seua datació, com ja apuntàvem anteriorment (Huguet 2012: 439).

─ ERW 1.12: olla o cassola de paret vertical amb canaletes marcant el coll, llavi pla i vora de secció triangular i engrossida a l'exterior i assenyalada per una incisió (fig. V.43, 1 Negcal 1235.58). No tenim cap exemplar complet i no podem saber si es tracta d'un recipient baix o una olla. Devia ser una forma poc comuna, com les dues anteriors. Sols s'ha inventariat un individu a l'abocador de la plaça del Negret i possiblement un altre de les excavacions del Palau de les Corts (Lopéz *et alii* 1994: 205). Està documentada en l'època dels Severs però podria ser material residual.

─ ERW 1.13: olla de cos globular amb paret obliqua què s'estreny al coll i vora exvasada arrodonida i marcada a l'interior (fig. V.43, 1 Negcal 1235.56). Aquesta forma tampoc és de les més comunes. Està ben identificada en els estrats de l'abocador de la plaça del Negret i hi ha un altre possible exemplar de les excavacions del Palau de les Corts (Lopéz García *et alii* 1990: 206). Com en el cas de la forma anterior, està documentada l'època dels Severs.

─ ERW 1.14: olla o recipient de paret quasi vertical, vora voltejada cap a l'exterior i llavi pendent amb secció triangular i corba còncava (fig. V.43, 1 Negcal 1263.2). Presenta

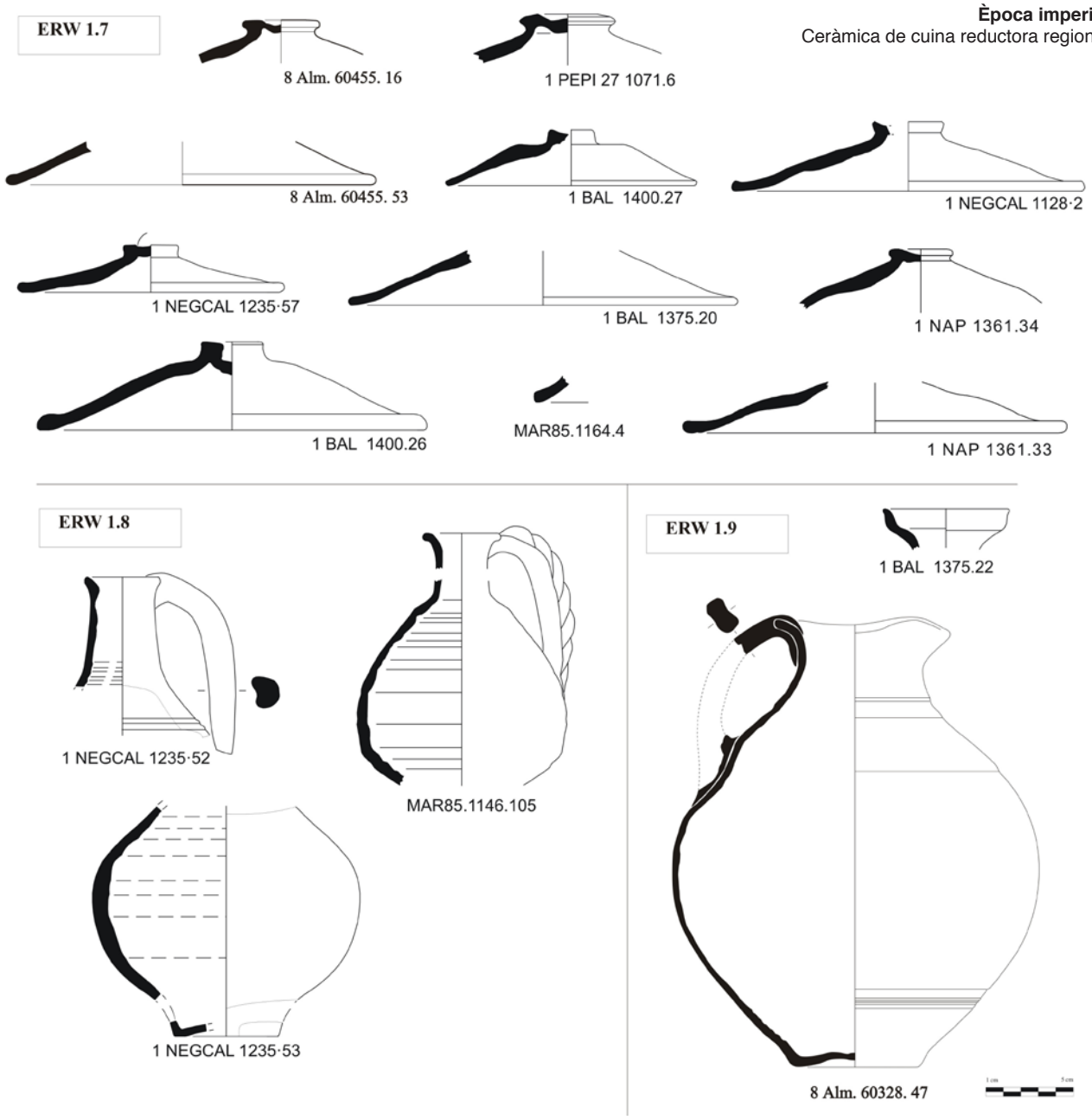

Fig. V.42. Ceràmica de cuina reductora regional de l'època imperial trobada a la ciutat de *Valentia*: tapadores, bullidors o gerres (Arxiu SIAM i E. Huguet).

una secció molt gruixuda. S'ha identificat a l'abocador de la plaça del Negret, en un pou votiu de Llíria datat en l'època de Domicià (Escrivà 1995: 177) i a la vil·la de l'Horta Vella (Bétera, València). Està ben datada en l'època flàvia i probablement el seu ús es perllonga fins al segle II dC.

─ ERW 1.15: olla o recipient de parets molt verticals que s'estreny lleugerament al coll, poc diferenciat, amb vora exvasada i arrodonida (fig. V.43, 1 Negcal 1257/1263.2). No és una forma molt habitual. S'ha trobat a l'abocador de la plaça del Negret datat en l'època dels Severs però no tenim massa informació cronològica.

─ ERW 1.16: olla una mica més menuda i de línies més suaus que les ERW 1.2 i ERW 1.3. Presenta un cos estriat amb carena en la part baixa, coll lleugerament diferenciat i curt amb la vora exvasada i de secció fina (fig. V.43, 1 Negcal 1257/1263.1). Recorda a la cassola Hayes 183/culinaire type 15 (Bonifay 2004: 228). Està documentada a l'abocador de la plaça del Negret, a les vil·les de la Vallaeta (Sagunt) (Huguet 2009: 92), els Alters (l'Ènova, València) (Albiach i de Madaria 2006: 85) i l'Horta Vella (Bétera, València). Pensem que és una de les formes més tardanes, ja que apareix en l'època dels Severs a València i Sagunt i en el primer terç del segle III dC a la vil·la dels Alters.

─ ERW 1.19 *Pelvis*: gran recipient, *pelvis* o gibrell de forma oberta i vora en ala horitzontal (fig. V.43, 1 Bal 1327.18) que no havia estat documentat fins al moment entre les formes pròpies de la producció. Aparegué en la segona fase d'ocupació de l'excavació dels banys de l'Almirall datada a mitjan del segle II dC.

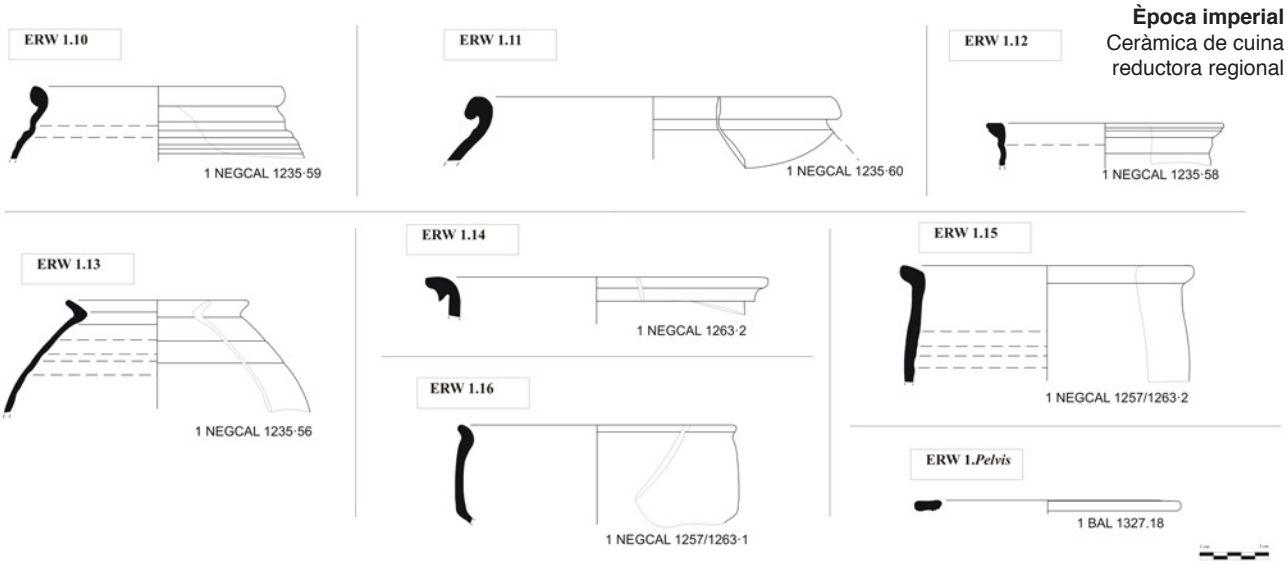

Fig. V.43. Ceràmica de cuina reductora regional de l'època imperial trobada a la ciutat de *Valentia*: olles.

Ceràmica oxidant de cuina

La ceràmica de cuina de cocció oxidant no és habitual en els contexts imperials, ja que la producció reductora regional de cuina concentra pràcticament el total de la ceràmica local dedicada a usos culinaris. Apareixen poques olles de perfil en S amb pastes oxidades i traces d'exposició al foc, per exemple en la segona fase d'ocupació de l'excavació dels Banys de l'Almirall o el segon estrat de l'*arena* del circ, però són més bé escasses. En el primer nivell de l'*arena* del circ s'ha trobat una vora de cassola en forma de ganxo, molt habitual en els segles II i I aC. No presenta restes evidents d'exposició al foc però la forma i la pasta fan pensar en una cassola. Podria ser una *lopas* púnico-ebusitana i, per tant, residual en el context on aparegué, datat en el primer quart del segle II dC. L'estat d'erosió de la peça no permet obtindre més informació.

Ceràmica comuna de cocció oxidant

Quan parlem de ceràmica comuna de cocció oxidant ens referim a una producció de ceràmica comuna no apta per a exposar-la al foc que probablement feia funcions auxiliars en la cuina o s'utilitzava com a recipients de taula. Però a més, incloem ací una sèrie d'elements ceràmics que, tot i no ser recipients, estan produïts en les mateixes pastes que aquests.

La ceràmica comuna, tot i ser el grup de ceràmiques més nombrós, no ha estat objecte d'estudis sistemàtics fins fa poc de temps per l'entrebanc que suposa el reduït coneixement que es té dels centres productors. Açò és degut a què cada ciutat o nucli urbà tenia els seus obradors situats a una distància no molt llunyana. Fins i tot moltes vil·les tenien el seu propi taller. Amb tot això, la producció que en resultava era local o com a molt comarcal en el seu àmbit de dispersió. Tanmateix, Vegas (1973) demostrà l'existència de certes formes comunes a tot el Mediterrani i relacionà aquest fet amb una cultura general compartida.

En general les pastes de ceràmica comuna oxidant classificades a la ciutat de *Valentia* presenten unes tonalitats que van del beix al taronja, amb desgreixants fins calcaris blancs i brillants. A aquesta descripció general es pot afegir que de vegades hi ha recipients on es barregen les diferents tonalitats, i fins i tot d'altres amb parts més fosques o fins i tot grises. Són pastes majoritàriament compactes i dures que en poques ocasions presenten engalbes o altres tractaments diferents de l'allisat de les superfícies. L'allisat es realitzaria a mà descoberta amb el contacte directe dels dits del terrisser amb el fang ja que en moltes ocasions s'hi conserven les empremtes. Tot i això en escasses ocasions es podria haver utilitzat l'ajuda d'un drap de tela que deixava una subtil trama en la pasta una vegada cuita. L'estudi dels contexts de les necròpolis de La Boatella i Russafa i de l'amortització de la claveguera del carrer del Mar, ha permès observar que a mitjan del segle III dC hi hagué una degeneració de les tècniques productives tant pel que fa a la composició de la pasta com pel que fa als acabats (fig. V.44). A partir d'aquest moment, les pastes començaren a tindre unes argiles menys decantades, amb desgreixants de grandària mitjana i gran visibles en les superfícies de color blanc, brillant, gris i en ocasions marró. A més, tècnicament les formes presenten determinats trets indicatius d'una producció més ràpida o descurada dels recipients, sempre en comparació amb les formes dels segles I i II dC. Aquest fet s'observa sobretot als punts d'unió de les anses amb els cossos en què no s'ha acabat d'enganxar bé la pasta.

Pel que fa al lloc de producció, hem de suposar que la ciutat s'abastí de diverses *figlinae* situades en les rodalies del nucli urbà, de les quals solament se'n coneix una localitzada a l'avinguda de la Constitució núm. 58. Com ja hem esmentat en l'apartat específic d'aquesta excavació, solament es coneix el forn i un abocador de material de rebuig i durant la intervenció no aparegueren restes de l'obrador o de les instal·lacions.

En el repertori tipològic, destaquen formes molt difoses com són les gerres, ampolles i plats, *paropsides*, *pelvis* i *lebetes*, però també s'observa un marcat influx autòcton en alguns dels recipients com per exemple en les olles o *paropsides* amb vora de cap d'ànec. La major part d'aquests recipients es feien a torn, però també s'ha identificat la producció d'altres elements ceràmics que probablement es feien amb motlle com les àrules i el *tintinnabulum*.

En poques ocasions presenten decoracions i quan en tenen són senzilles. Hi ha decoracions de barbotina aplicades sobre el cos de copes com les produïdes pel forn de l'avinguda de la Constitució que recorden les fulles de pinya; punts de barbotina sobre les anses d'alguna *paropsis*; incisions obliqües en línies paral·leles al cos o a les anses; alguna ansa salomònica decorativa sobre l'ansa funcional; decoració pintada en roig de traços oblics o punts blancs; línies obliqües brunyides; digitacions i línies ondulades incises. Cadascuna d'aquestes decoracions aparegué una única vegada, així que no podem fer apreciacions sobre quina és la decoració més habitual o la forma més decorada. Passem ara a descriure la tipologia formal de les peces trobades a *Valentia*:

— Gr. I.1 *Urceus*: gerra de cos globular o ovoide amb coll ample i curt, vora habitualment motllurada amb graó intern per a recolzar la tapadora, boca més ampla que la base i una ansa (Escrivà 1995: 172) (fig. V.45). Els exemplars més grans s'associen a *nasiterna* o *urna* i tenen una capacitat entre 2 i 4 *congii*, és a dir, entre 6 i 12 litres aproximadament. Els seus diàmetres oscil·len entre 15 i 16 cm, però en qualsevol cas són sempre superiors als 13 cm. A la ciutat de *Valentia* es conserva un exemplar complet de l'excavació del carrer Marqués de Caro, que no ha estat analitzat en aquest treball (fig. V.46). Pel que fa al seu ús, probablement s'han d'interpretar com a recipients de contenció per emmagatzemar aigua o altres líquids en reserva, donat que les seues mesures no permeten una manipulació constant. No és una forma massa abundant i sembla que en el segle III dC tendeixen a desaparèixer. Es documenten en l'època de Tiberi a la deposició del *decumanus* de l'Almoina, amb seccions de vora triangular i graó intern poc marcat (fig. V.45, 11 Alm 7467.17) o inexistent (fig. V.45, 11 Alm 7467.18); en l'època de Trajà a la segona capa de l'arena del circ (fig. V.45, 1 Nap 1330.12); en l'època dels Severs a l'abocador de la plaça del Negret amb coll ample, amb vora motllurada (fig. V.45, 1 Negcal 1128.7) i graó intern (fig. V.45, 1 Negcal 1263.7); a més, està comprovada la seua producció al forn de l'avinguda de la Constitució (fig. V.45, 2 Cons 2069.2).

— Gr. I.2 *Urceus*: gerra de cos globular o ovoide amb coll ample i curt, vora normalment motllurada amb graó intern per a recolzar la tapadora, boca més ampla que la base i una o dues anses (Escrivà 1995: 172) (fig. V.47 i V.48). Dins d'aquest gran grup s'intenten incloure les gerres o els cànters de mesura mitjana que majoritàriament contenien aigua (Pottier 1892: 604). És la forma més nombrosa d'entre tots els recipients de ceràmica comuna oxidant, està present en totes les excavacions de la ciutat on hi ha ceràmica romana i es presenta en diferents formats i diferents capacitats. Els exemplars més xicotets sovint són nomenats amb mots diminutius dels *urcei* com els *urceoli*. La gran abundància en els contexts imperials fa pensar en una funció múltiple i no únicament, encara que sí principalment, com a contenidors d'aigua. Es podrien afegir altres tipus de líquids, sobretot el vi, que hauria de repartir-se en recipients d'inferior capacitat que les àmfores per al seu còmode ús diari. A més, no hem d'oblidar que podrien servir com a recipients per a emmagatzemar i redistribuir productes semisòlids, com demostren els anomenats "*urcei* de *garum*" de *Umbricius Scaurus* de Pompeia que contenien aquest producte per a

Fig. V.44. Detalls de pintura i ansa de dues peces de ceràmica comuna de cocció oxidant datades a partir del segle III dC.

comercialitzar-lo (Stefani 2005: 99). En l'àmbit domèstic, podien servir per a conservar determinats aliments com carn, peix o fruites, en líquids o semilíquids com vi, sal, oli o mel segons indiquen alguns textos antics (Plini, *Nat. Hist*. XIX, 8, 168; Columel·la, *De re rustica* XII, X, 5; Apici, *De re coq.* 1, 12, 21). Aquesta forma es documentà per primera vegada a *Valentia* en la deposició votiva de l'època fundacional del Palau de les Corts, on es classificà com a ceràmica de factura romana (López *et alii* 1990: 115). En l'època republicana es reproduïren aquests tipus, però també altres variants dispars. En l'època d'August i Tiberi, els *urcei* presentaven llavis exvasats i arrodonits i bases baixes o àpodes en recipients de dimensions reduïdes, els *urceoli* (fig. V.47, 8 Alm 60328.158, 159, 160; fig. V.47, 8 Alm 60455.44; fig. V.47, 11 Alm 7467.24). Continuen estant presents formats mitjans amb vora arrodonida (fig. V.47, 8 Alm 60328.46) o motllurada amb graó intern (fig. V.47, 11 Alm 7467.20). D'aquest moment destaca un petit *urceolus* amb restes de pintura roja de la necròpoli del carrer Verge de la Misericòrdia que era part de l'aixovar funerari de la tomba núm. 59 (fig. V.47, 1 Mis 1414.2). També destaca un altre recipient procedent de l'amortització del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina datat en l'època d'August, al qual ens hem referit amb anterioritat (Huguet i Ribera 2015: 236). Aquest és una gerra de peu baix i ample amb un cos també baix i ample de perfil ovalat, coll ample i cilíndric de parets verticals i dues anses (fig. V.47, 8 Alm 60328.154) que té el seu equivalent en ceràmica comuna africana (8 Alm 60328.132). L'hem relacionat amb altres dues ampolles de característiques similars, una produïda en ceràmica comuna de cocció oxidant (8 Alm 60328.155) i l'altra en ceràmica comuna africana (8 Alm 60328.128) que pensem que desenvoluparien una funció concreta en el ritual, possiblement relacionat amb el vi. A més, no sembla casual la troballa d'aquestes dues peculiars parelles en el mateix conjunt, cosa que podria indicar que actuen com a servei (fig. V.48).

Durant l'època flàvia i el segle II dC els *urcei* no variaren massa, encara que augmenten lleugerament de mesura. Continuaren produint-se formes de vora arrodonida (fig. V.49, 4 Alm 3135), però són sobretot les vores motllurades amb graó intern les que predominen amb cossos globulars, bases amb peu i una o dues anses (fig. V.49, 1 Bal 1362.13; fig. V.49, 1 Bal 1375.29; fig. V.49, 1 Bal 1434.4, 1 Nap 1361.35 i 37; fig. V.49, 1 Negcal 1263.7; fig. V.49, La Boatella 0/16 i 0/48). En ocasions el terç superior del cos d'aquestes peces presenta una canaleta marcada.

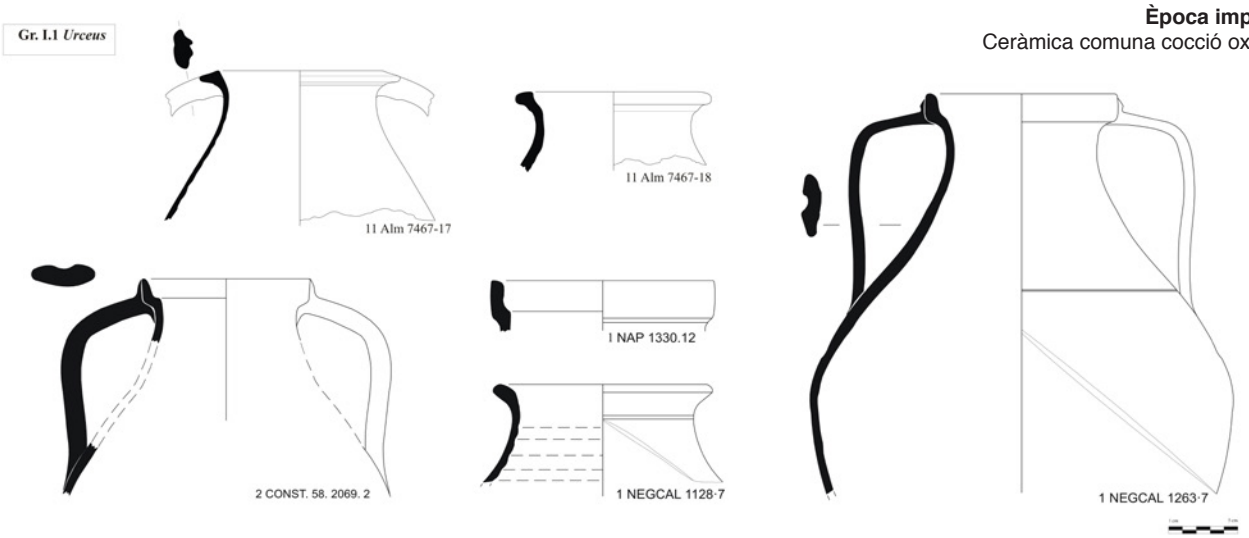

Fig. V.45. Gerres de ceràmica comuna de cocció oxidant trobada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

De l'època flàvia es documenta un *urceus* complet procedent de la necròpoli del carrer Verge de la Misericòrdia que era part de l'aixovar funerari de la tomba núm. 10 (fig. V.49, 1 Mis 1079.5). A més, aquest tipus de gerres es produïren també al taller de l'avinguda de la Constitució (fig. V.49, 2 Cons 2069.3 i 4). En menor quantitat apareixen també altres *urcei* amb coll cilíndric i vora en ala sense graó intern (fig. V.49, 1 Negcal 1235.87 i 94). A partir de l'època d'Adrià es documenta una altra variant amb doble motllura exterior (fig. V.49, 1 Nap 1361.36 i 38; fig. V.49, 1 Selvic 1073.7) que perdurà fins al segle III dC (fig. V.49, 1 Mar 1146.7 i 21). A l'abocador de la plaça del Negret aparegué un d'aquests exemplars amb doble motllura i decoració de línies paral·leles obliqües brunyides a la part superior del cos i el coll que data de l'època dels Severs (fig. V.49, 1 Negcal 1235.86).

Al llarg del segle III dC, potser gestat ja des de l'època dels Severs, s'intueix un canvi morfològic en els *urcei* que té el seu paral·lel tècnic com hem esmentat al principi. Tot i que es continuen documentant les formes de *urcei* típiques de l'època altimperial, les gerres tendeixen a disminuir, a reduir els diàmetres i l'altura; les bases es feren més baixes; les panxes presenten la seua amplada màxima en el terç inferior; els colls s'allarguen i es fan més amples, mentre que les vores tendeixen a fer-se arrodonides o de secció ametllada i el graó intern a desaparèixer (fig. V.50). Des del punt de vista tècnic, com ja s'ha vist, la pasta es féu menys depurada i la forma de treball menys acurada. En concret, a les gerres es constata sovint la presència d'unes línies horitzontals a l'altura de la unió de l'ansa amb el cos probablement per a marcar el lloc on anava. Normalment, l'ansa queda enganxada a la peça amb poca pressió i s'observen les dues parts no massa travades en la zona d'unió de l'ansa tant en la vora com en el cos. Aquests canvis s'havien constatat als pous votius de Llíria (Escrivà 1995: 180; Escrivà, Martínez i Vidal 2014: 245). En ocasions presenten una línia en la part alta del cos com passava també en les variants de segles anteriors (fig. V.51, 1 Mar 1146.9). A més, poden tenir una vora trilobulada amb bec (fig. V.51, 1 Mar 1146.114;

Fig. V.46. *Nasiterna* o gerra de gran format procedent de l'excavació del carrer Marqués de Caro (Máñez i Bueso 2002).

Fig. V.47. Gerres de ceràmica comuna de cocció oxidant trobades a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

fig. V.51, La Boatella 0/21) i en un exemplar s'ha documentat una ansa decorativa que probablement imita les formes metàl·liques (fig. V.51, La Boatella 0/47). Aquestes formes apareixen per primera vegada en els estrats d'enderroc de les construccions dels Banys de l'Almirall datats en l'època dels Severs (fig. V.51, 1 Bal 1326.16) i també en els estrats d'amortització de la claveguera del carrer del Mar (fig. V.51, 1 Mar 1164.11 i 13; fig. V.51, 1 Mar 1166.4 i 9; fig. V.51, 1 Mar 1146. 12, 28 i 34). Estan presents en algunes tombes de la necròpoli occidental, que hem de datar a partir del segle III dC (fig. V.51, 4 Cañ 2154.0/614) i són les formes majoritàries a la necròpoli de La Boatella (fig. V.51, La Boatella 0/14, 0/17, 0/18, 0/19, 0/20).

— Gr. I.3 *Urceus*: gerra de cos globular o ovoide amb coll ample i curt, vora normalment motllurada amb graó intern per a recolzar la tapadora, boca més ampla que la base i dues anses o cap (Escrivà 1995: 172). És molt semblant a la forma anterior però més ampla i baixa, més del tipus de l'alfàbia, i s'utilitzava per a emmagatzemar aliments o líquids. El seu diàmetre se situa al voltant dels 14 cm, però també se'n troben de més reduïts al voltant dels 10 cm. Són molt inferiors en nombre que les precedents i en ocasions es confonen amb elles. Apareixen en l'època d'August en l'amortització votiva del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina (fig. V.51, 8 Alm 60455.51), en època flàvia als nivells dels Banys de l'Almirall, en l'època d'Adrià al tercer nivell de l'arena del circ (fig. V.51, 1 Nap 1361.39) i en els estrats de l'època dels Severs a l'abocador de la plaça del Negret (fig. V.51, 1 Negcal 1128.10; fig. V.51, 1 Negcal 1235.85) per a desaparèixer en els nivells posteriors.

— Gr. II.1 *Lagoena*: ampolla de coll estret i curt amb cos ovalat o globular, base amb peu i vora. El seu origen està relacionat amb el món grec i s'emprava per a la contenció principalment de vi (Couve 1904: 907). També se l'ha re-

Fig. V.48. Peces procedents de l'amortització votiva del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina que podrien haver-se utilitzat en un ritual possiblement relacionat amb el vi (Arxiu SIAM, muntatge E. Huguet).

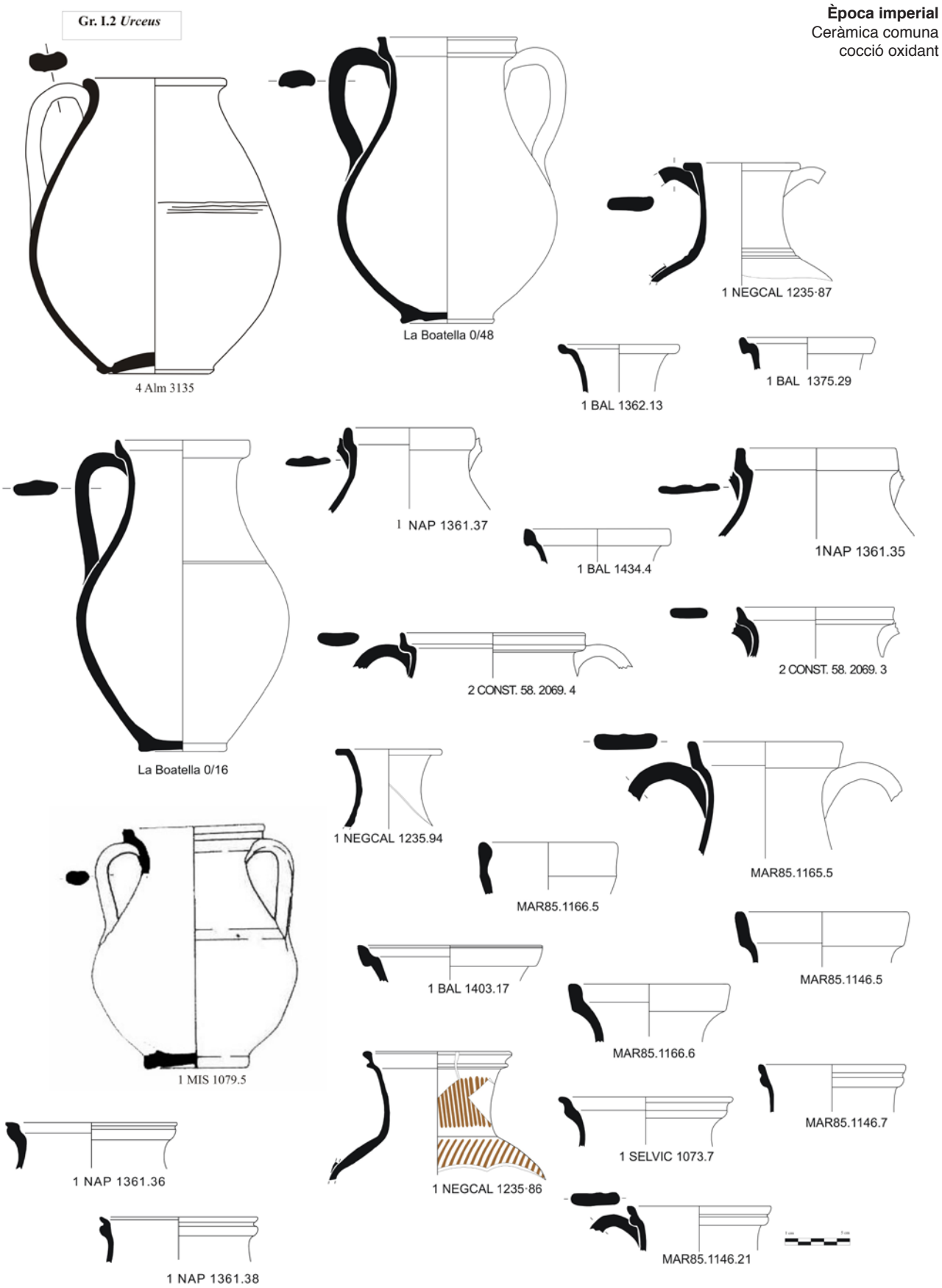

Fig. V.49. Gerres de ceràmica comuna de cocció oxidant trobades a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

lacionat amb la conservació d'aliments semisòlids o sòlids com fruita seca, o amb la fermentació de les confitures (Columel·la, *De re rustica* XII, 45). Escrivà (1995: 174) diferencià un tipus més robust i més gran dedicat a l'emmagatzemament, del qual nosaltres comptem amb pocs exemplars a *Valentia* entre les ampolles per al servei de taula que veurem seguidament. Els seus diàmetres se situen al voltant dels 6 cm, cosa que permetria solament el pas de líquids i elements semisòlids molt petits. Són recipients tancats i robusts, de coll curt i vora de secció triangular i procedeixen d'estrats de l'època dels Severs (fig. V.52, 1 Negcal 1128.11 i 13; fig. V.52, 1 Negcal 1235.83; fig. V.52, 1 Bal 1326.15).

─ Gr. II.2 i 3 *Lagoena*: ampolles per al servei de taula o auxiliars de cuina amb un cos globular o ovalat, peu, coll estret més o menys llarg i vora motllurada amb una secció triangular o arrodonida (fig. V.52 i V.53). Escrivà diferencià entre les d'una ansa, Gr. II.2 *Lagoena*, o dues, Gr. II.3 *Lagoena*, però nosaltres hem decidit estudiar-les conjuntament perquè en ocasions resten fragments de vora que no permeten adscriure'ls a un o altre tipus. És una forma nombrosa, sempre en percentatges inferiors a les gerres, i es relaciona sobretot amb la contenció de vi (Couve 1904) encara que podria contenir altres líquids. Un interessant exemplar es trobà entre el material procedent de l'amortització de l'època d'August del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina (fig. V.52, 8 Alm 60328.155). Aquesta ampolla contenia dos claus de bronze col·locats intencionalment al seu interior probablement amb caràcter ritual, ja que aquests posseïen un valor apotropaic en contexts funeraris o rituals (Alfayé 2014: 93). L'ampolla en qüestió recorda encara els models grecs amb el cos carenat i el llarg coll esvelt. Com ja hem esmentat, formava part d'un conjunt de quatre peces tractades de manera específica anteriorment (Huguet i Ribera 2015: 236) i en aquest mateix treball per la qual cosa no ens estendrem més. Tornant a les ampolles de ceràmica comuna de cocció oxidant de *Valentia*, es documenten al rebliment de la fossa de la necròpoli del carrer Pepita datat en l'època juli-clàudia, tot i que l'exemplar està molt fragmentat (fig. V.52, 1 Pepi 1071.11). Per a l'època flàvia, apareixen ampolles amb vora arrodonida als estrats de construcció dels Banys de l'Almirall (fig. V.52, 1 Bal 1375.23 i 24) i sembla que continuaren produint-se durant la primera meitat del segle II dC per l'aparició al tercer estrat del circ (fig. V.52, 1 Nap 1361.40) i en la segona fase d'ocupació dels Banys de l'Almirall (fig. V.52, 1 Bal 1296.15). Les ampolles de vora motllurada presenten diferents variants entre les quals destaquen alguns exemplars de vora vertical (fig. V.52, 1 Negcal 1235.84) i de secció triangular (fig. V.52, 1 Negcal 1235.82). Aparegueren en els nivells de l'època d'Adrià del circ (fig. V.52, 1 Nap 1361.41); en els estrats de l'època dels Severs de l'abocador de la plaça del Negret (fig. V.52, 1 Negcal 1128.12, fig. V.52, 1 Negcal 1263.8) i se'n té constatada la producció en el forn de l'avinguda de la Constitució (fig. V.52, 2 Cons 2069.5 i 6). Però el millor conjunt d'ampolles el proporcionaren les excavacions amb nivells datats en el segle III dC. El nivell de vessament de la claveguera del carrer del Mar contenia tres ampolles senceres de les mateixes característiques: peu baix amb cos globular, coll estret i alt, una sola ansa de secció en forma de cinta i vora motllurada amb llavi arrodonit i un diàmetre de 4,5 cm i una altura entre 22 i 25 cm (fig. V.53, 1 Mar 1146.85, 107 i 0/154). A aquesta mateixa descripció, però una mica més menuda, correspon una altra ampolla completa procedent de la necròpoli de La Boatella (fig. V.53, La Boatella 0/13). Aquesta necròpoli ha aportat un altre destacat conjunt d'ampolles que es completen amb una ampolleta de peu baix, cos carenat, coll estret i curt i vora exvasada amb una sola ansa (fig. V.53, La Boatella, Roda, 1955, làm. IV), i dues ampolles de cos globular amb dues anses i coll tubular amb motllura exterior (fig. V.53, La Boatella 0/15). Ampolles similars s'han documentat al pou de l'època dels Severs a Llíria (Escrivà 1995: 180; Escrivà, Martínez i Vidal 2014: 264) datades entre el final del segle II i el principi del IV dC i, al nostre parer, s'han de posar en relació amb els productes africans del tipus Salomonson X produïts en TSA C o les ampolles 48 de Bonifay (2004: 285) en ceràmica comuna africana als quals probablement imitaven. Una d'aquestes formes presentava una decoració pintada en blanc, actualment molt perduda, de punts al coll i junt a les anses i una línia horitzontal a la motllura del coll (fig. V.53, La Boatella) (Soriano, 1989: 404, 2).

─ Gr. III.1 *Calix*: també designades com a *copulum*, són copes senzilles de dimensions reduïdes usades majoritàriament per a beure (fig. V.54). En els segles I-II dC la seua presència és escassa probablement per l'existència de copes de parets fines com la forma Rubielos de Mora 2.1 (Huguet i Ribera 2015: 161), molt difosa a la ciutat i als seus voltants, fenomen que s'ha apuntat també per a la ciutat de Cartagena recentment (Quevedo 2015: 53). Per als dos primers segles de l'Era no tenim cap exemplar complet, els materials recuperats es redueixen a fragments de vores amb llavi arrodonit

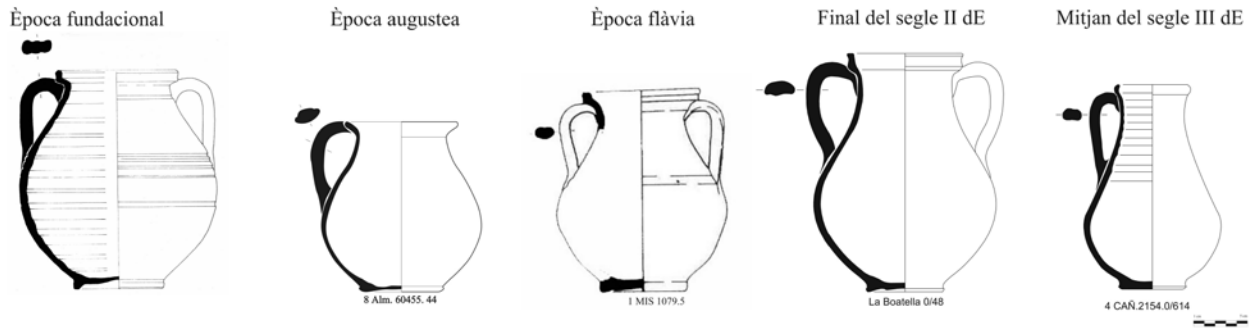

Fig. V.50. Proposta d'evolució morfològica dels *urcei* o gerres documentades a la ciutat de *Valentia*.

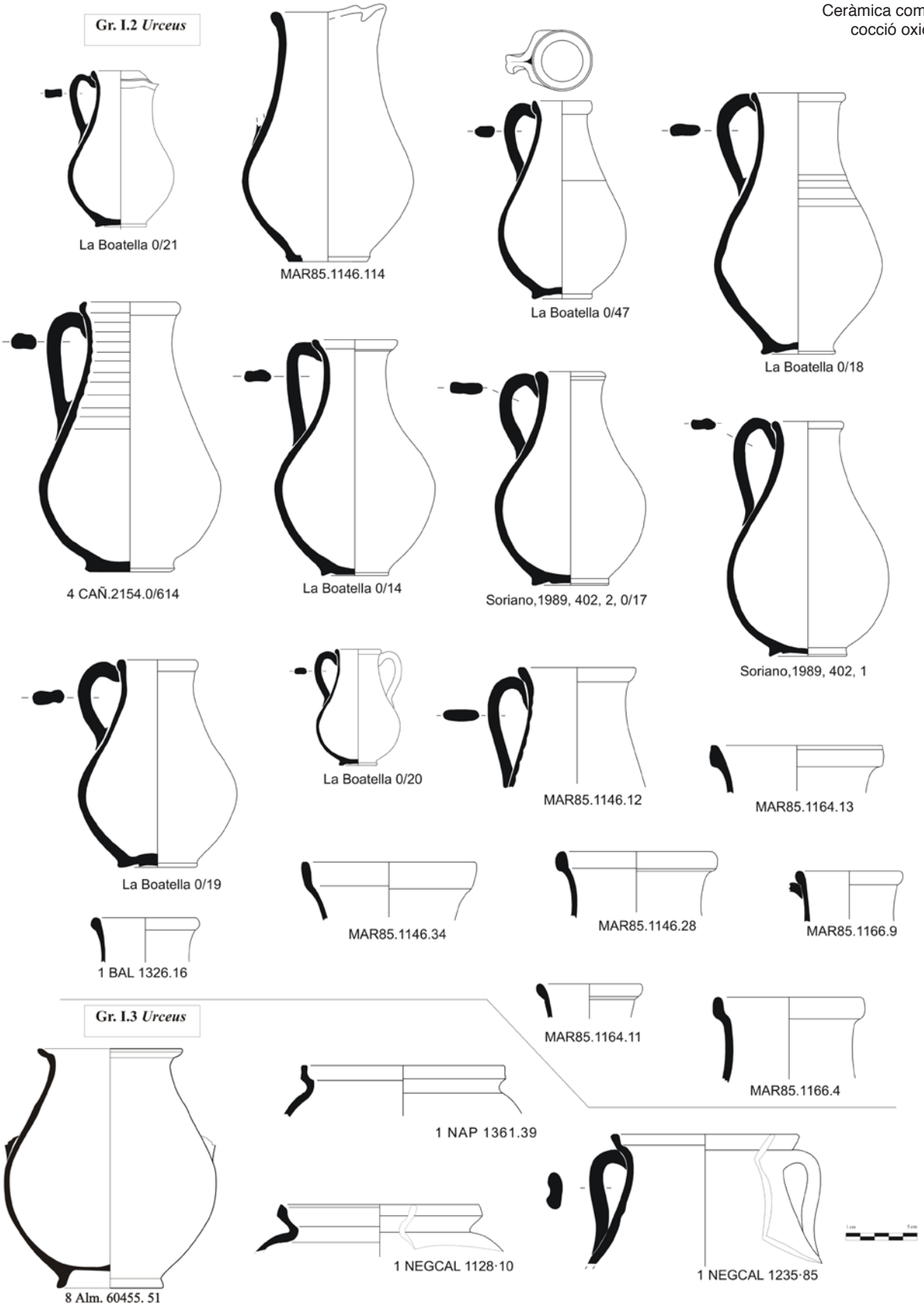

Fig. V.51. Gerres de ceràmica comuna de cocció oxidant trobades a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

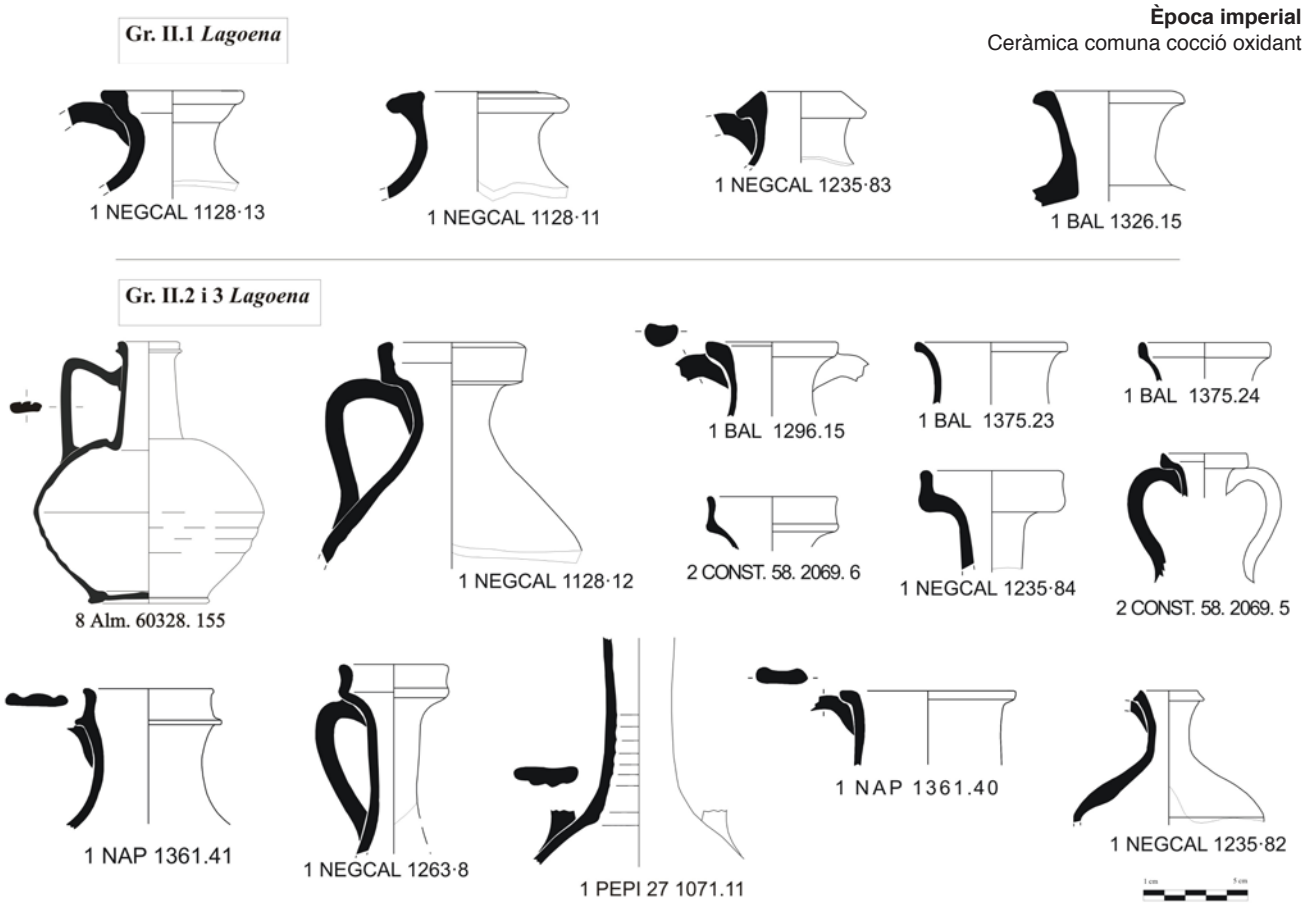

Fig. V.52. Ampolles de ceràmica comuna de cocció oxidant trobades a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

(fig. V.54, 1 Bal 1429.9) o lleugerament exvasades amb parets còncaves (fig. V.54, 1 Bal 1327.17). Aquest últim tipus (fig. V.54, 2 Cons 2069.8 i 10), i un altre de cos carenat i parets verticals, foren produïts en el forn de l'avinguda de la Constitució. A més, en aquest tipus s'ha classificat una copa de ceràmica comuna de cocció oxidant decorada amb fulles de pinya o peduncles (fig. V.54, 2 Cons 2069. 12) que probablement imitava els productes de parets fines bètics. Entre les restes trobades al forn de l'avinguda de la Constitució no hi ha cap exemplar complet, però s'han recuperat fragments de copes de cos arrodonit i decorat amb la part superior vertical i sense decoració. Tanmateix, coincidint amb el canvi tecnològic i formal del segle III dC apuntat anteriorment, apareixen formes no documentades fins al moment i que es fan més nombroses (fig. V.55). Tots els exemplars procedeixen de contexts funeraris, i d'ací el grau de conservació que presenten ja que són formes completes. En aquests exemplars les pastes han disminuït en qualitat. Apareixen dues formes: una de copa o bol de perfil senzill amb parets còncaves i vora arrodonida, semblant a la forma 8 en TSH, amb diàmetres al voltant del 11 cm (fig. V.54, 4 Cañ 2181.0/628 i 0/629; fig. V.54, Russafa Tomba 3.0/66; fig. V.54, La Boatella sense núm.); i l'altra de copa o bol de perfil en S i vora arrodonida amb diàmetres al voltant dels 9 cm (fig. V.54, Russafa Tomba 8 o Ñ.0/63 i 0/64). La pasta d'aquests exemplars és menys depurada, més tova i amb més desgreixants i les seues superfícies no tenen cap tractament, tret d'un feble allisat. Cal destacar que la major part d'aquests recipients tenen tonalitats bicolors en la superfície interna i externa de les peces degut al seu apilament en el procés de cocció al forn. Aquestes marques permeten reconstruir la seua posició durant la cocció i no apareixen en els recipients dels segles precedents.

─ Gr. III.2 *Poculum*: únicament s'han trobat dos fragments de vora que poden respondre a aquesta descripció. Una presenta perfil en S amb parets que s'estrenyen al coll marcat per una carena alta decorada amb incisions i vora arrodonida (fig. V.54, 1 Negcal 1235.71); l'altre té una vora arrodonida, lleugerament reentrant amb petita ala decorativa al coll (fig. V.54, 1 Negcal 1235.90). Escrivà (1995: 175) pensa que pogueren ser utilitzats tant per a mesurar com per a beure.

─ Gr. IV.1 *Paropsis*: grans recipients oberts amb parets exvasades, amb carena marcada al terç superior, vora reentrant, base anellada i, en ocasions, anses laterals horitzontals (Escrivà 1995: 176). Sembla tindre dos formats, una entre els 22 i 26 cm i l'altra, entre els 30 i 36 cm. Pel que fa a la funció devia servir per a contenir aliments a l'espera de preparació, o ja preparats, com a fruiter o per a servir a la taula (Pottier 1873a: 337). Aquesta forma és molt nombrosa a *Valentia* i es presenta en diferents variants i mesures (fig. V.56). Els exemplars de l'època d'August (fig. V.57, 8 Alm 60328.134) i Tiberi (fig. V.57, 11 Alm 7467.10) s'assemblen

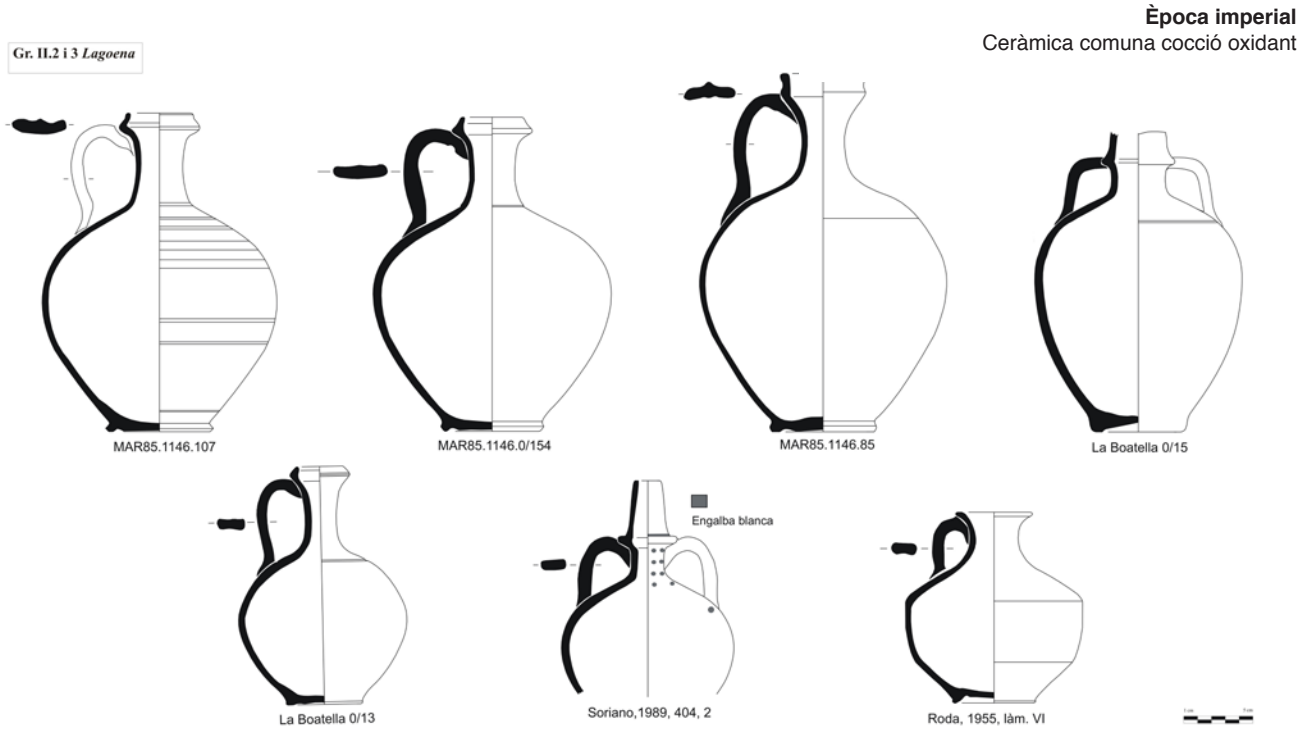

Fig. V.53. Ampolles de ceràmica comuna de cocció oxidant trobades a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial.

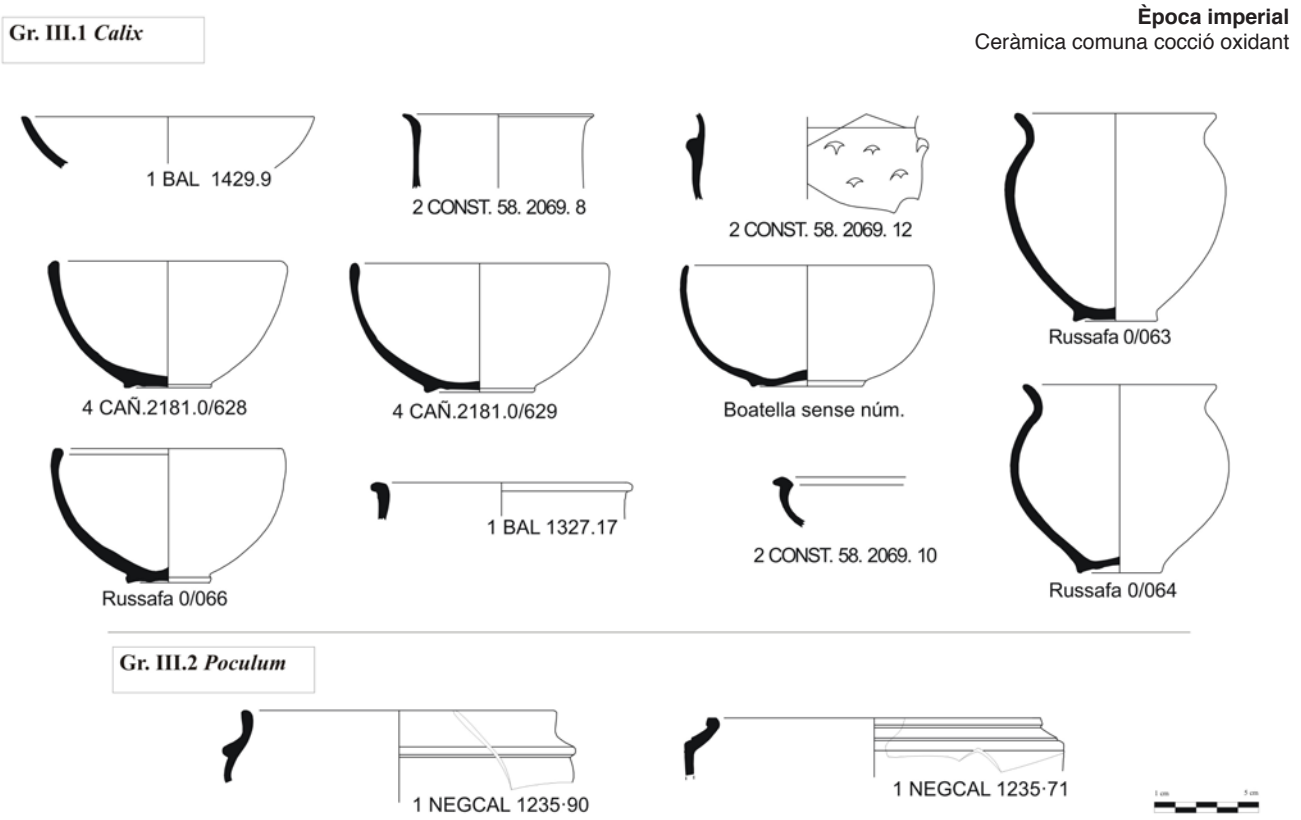

Fig. V.54. Copes o bols de ceràmica comuna de cocció oxidant trobades a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial.

als recipients de tradició indígena amb vores motllurades que recorden els llavis en forma de cap d'ànec de tradició ibèrica. La forma més habitual és la *paropsis* amb parets exvasades amb carena marcada al terç superior, vora reentrant i arrodonida a l'exterior que pot tindre anses horitzontals de secció circular que s'eleven per damunt de la vora (fig. V.57, 1 Bal 1400.18). Són recipients grans amb diàmetres entre els 30 i 32 cm. Apareixen en l'època flàvia als nivells constructius dels Banys de l'Almirall (fig. V.57, 1 Bal 1372.16; fig. V.57, 1 Bal 1375.26); en la primera meitat del segle II dC al segon i tercer nivell de l'arena del circ (fig. V.57, 1 Nap 1330.13; fig. V.57, 1 Nap 1361.43), en aquest cas un exemplar que presenta una gota de barbotina decorativa en la part central de l'ansa, i en la segona fase d'ocupació dels Banys de l'Almirall (fig. V.57, 1 Bal 1482.8); en l'època tardo-antonina de l'*ustrinum* de la necròpoli del carrer de Sant Vicent (fig. V.57, 1 Selvic 1071.5); en els estrats de l'època dels Severs de l'abocador de la plaça del Negret (fig. V.57, 1 Negcal 1257.8), on destaca un exemplar amb bec (fig. V.57, 1 Negcal 1257/1263.8) i en el nivell d'enderrocs de les construccions dels Banys de l'Almirall (fig. V.57, 1 Bal 1403.18); i en els estrats d'amortització de la claveguera del carrer del Mar de la segona meitat del segle III dC. Una altra variant habitual és la *paropsis*, una mica més menudes que les anteriors entre els 24 i 30 cm, de parets exvasades amb carena marcada al terç superior, vora reentrant plana (fig. V.58, 1 Mar 1146.15) documentada des de l'època flàvia, en el primer nivell de l'arena del circ (fig. V.58, 1 Nap 1384.8), fins a la segona meitat del segle III dC, en els nivells del carrer del Mar (fig. V.58, 1 Mar 1146. 32 i 6). Hi ha una variant entre *lebes* i *paropsis* relativament nombrosa que presenta una vora de perfil en S, parets exvasades amb carena marcada al terç superior i vora reentrant amb llavi exvasat (fig. V.58, 1 Mar 1146.10 i 31). Pot presentar anses laterals verticals o horitzontals i el seu diàmetre està entre els 22 i 30 cm. Aparegué a l'abocador de la necròpoli del carrer Pepita datat en l'època juli-clàudia (fig. V.58, 1 Pepi 1071. 9 i 10); en els nivells flavis dels Banys de l'Almirall (fig. V.58, 1 Bal 1362.12; fig. V.58, 1 Bal 1400.21); en l'època d'Adrià al tercer nivell de l'arena del circ (fig. V.58, 1 Nap 1361.42); i en els estrats de la segona meitat del segle III dC de la claveguera del carrer del Mar (fig. V.58, 1 Mar 1166.1; fig. V.58, 1 Mar 1146.31, 26, 36 i 3). Una altra variant interessant és també una forma mixta entre el *lebes* i la *paropsis*. Presenta un cos profund de parets exvasades amb carena marcada al terç superior i vora reentrant amb motllura exterior marcada per canaletes (fig. V.59, 1 Mar 1146.11 i 18). El seu diàmetre oscil·la entre els 15,5 i 21 cm i es documenta únicament en els nivells d'amortització de la claveguera del carrer del Mar datats en la segona meitat del segle III dC. A més, en aquest mateix context aparegué un exemplar complet que presentava un bec vessador alt oposat a una ansa horitzontal, cosa que denotava clarament la funció de vessar líquids (fig. V.59, 1 Mar 1166.11). Per últim, esmentarem dues formes poc comunes a la ciutat que hem classificat amb certa cura com a *paropsis*. La primera és un recipient obert, de diàmetre al voltant dels 30 cm, de parets exvasades, amb carena marcada en el terç superior i vora reentrant que acaba en una ala pendent, que es trobà en els nivells flavis dels Banys de l'Almirall (fig. V.59, 1 Bal 1400.22) i els

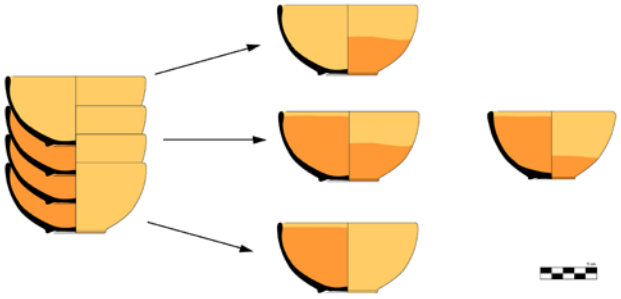

Fig. V.55. Reconstrucció de la col·locació dels bols al forn durant la seua cocció a partir de la bicromia de les seues superfícies.

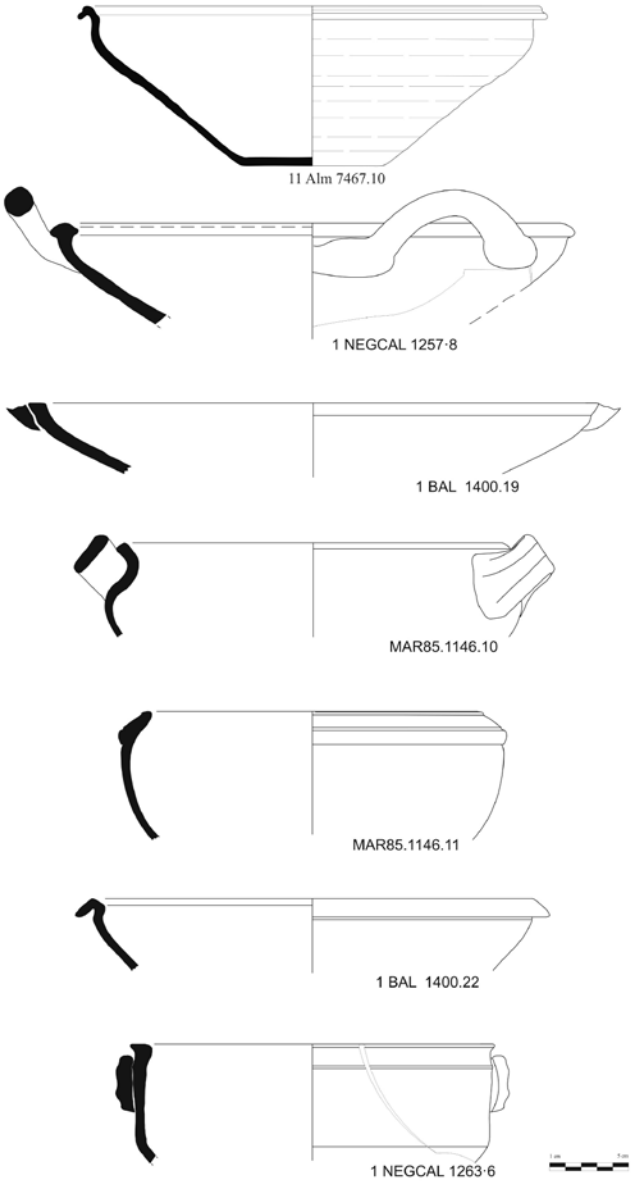

Fig. V.56. Variants de *paropsis* documentades a la ciutat de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

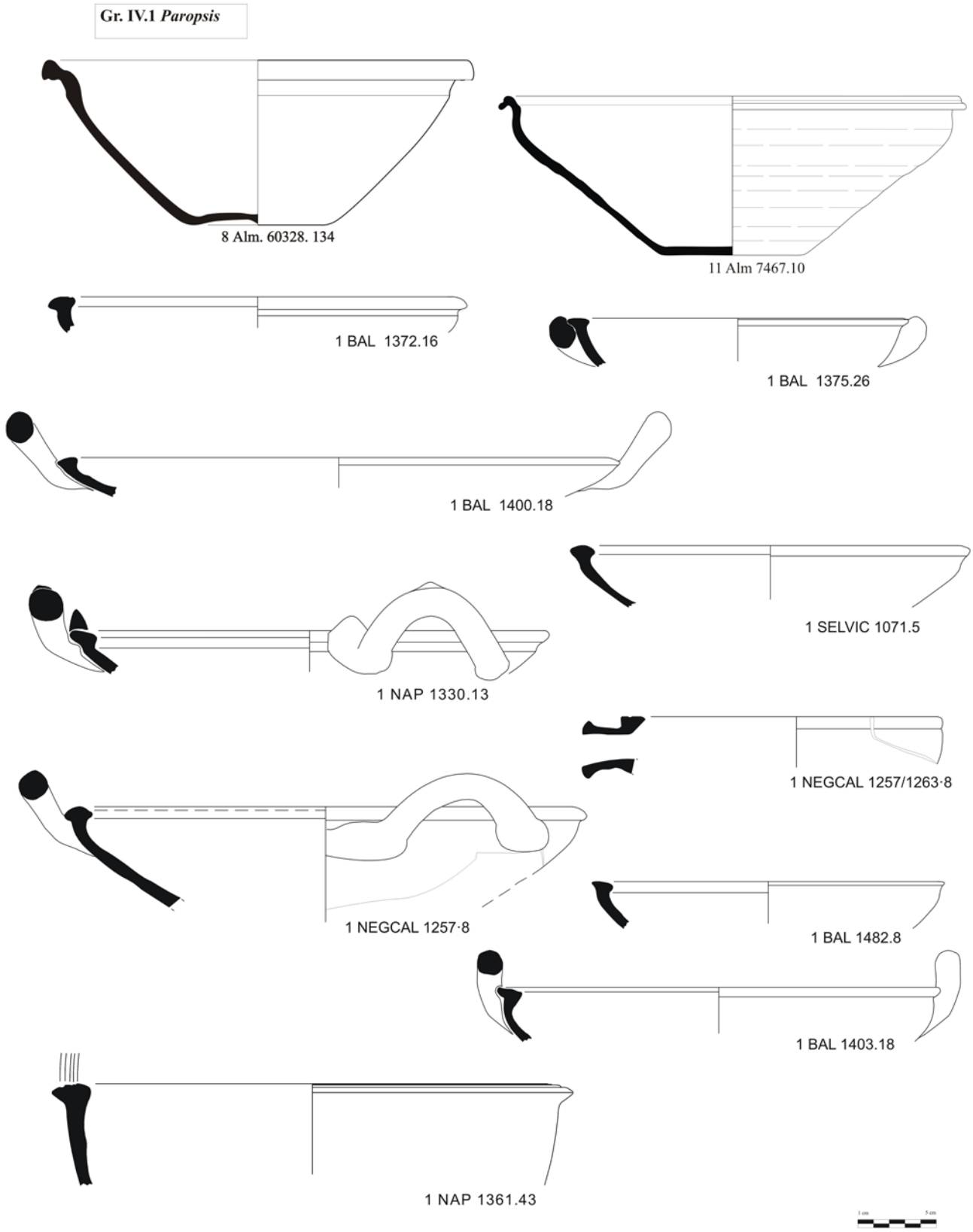

Fig. V.57. *Paropsis* de ceràmica comuna de cocció oxidant trobades a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

de l'època dels Severs de l'abocador de la plaça del Negret (fig. V.59, 1 Negcal 1257.9). La segona és una forma híbrida entre la *paropsis* i el *caccabus*, amb parets rectes, carena en la part baixa del cos, vora reentrant exvasada a l'exterior i anses horitzontals (fig. V.59, 1 Negcal 1263.6). Aquest recipient aparegué a l'abocador de la plaça del Negret i no presentava traces d'exposició al foc.

─ Gr. IV.2 *Lanx*: recipient obert amb parets exvasades i carena marcada, que sol presentar un perfil senzill i vora arrodonida (fig. V.59). Com passava amb la *paropsis* una forma molt heterogènia amb moltes variants. Probablement s'han d'associar als plats per menjar o dipositar aliment (Pottier 1904: 925). Els exemplars amb carena alta i perfil senzill amb un diàmetre que oscil·la entre els 17 i 22 cm. Apareixen en la primera meitat del segle II dC en el tercer nivell de l'arena del circ (fig. V.59, 1 Nap 1361.44), en la segona fase d'ocupació dels Banys de l'Almirall, en l'època dels Severs a l'abocador de la plaça del Negret (fig. V.59, 1 Negcal 1235.70) i en els nivells d'enderroc dels Banys de l'Almirall (fig. V.59, 1 Bal 1403.19). Els exemplars amb carena baixa poden presentar parets còncaves (fig. V.59, 1 Negcal 1235.66) o rectes (fig. V.59, 1 Bal 1434.6), i els seus diàmetres oscil·len entre els 14 i 23 cm. Es troben en la època flàvia (fig. V.59, 1 Bal 1429.8), la època antonina i la dels Severs (fig. V.59, 1 Negcal 1235.67; fig. V.59, 1 Negcal 1263.4).

─ Gr. IV.3 *Catinus / llus*: escudelles, plats o bols amb parets exvasades que probablement servien com a servei de taula i com a recipients auxiliars en la cuina (Saglio 1887: 971) (fig. V.60). Els seus diàmetres no sobrepassen els 16 cm. En l'època d'August hi ha una gran varietat de petits recipients de ceràmica comuna que recorden altres propis de les ceràmiques fines, sobretot copes (fig. V.60, 8 Alm 60328.139, 143, 144; fig. V.60, 8 Alm 60455.33) i plats. Destaca un recipient de base lleugerament còncava amb parets verticals i llavi bífid que probablement actuaria com una mena de plateret (fig. V.60, 8 Alm 60328.142). En època de Tiberi també es documenten aquest tipus de copes que recorden les formes de vaixella fina (fig. V.60, 11 Alm 7467.21). En època juli-clàudia apareix la forma de *catinus* més nombrosa que respon a la descripció del Gr.IV.3 d'Escrivà (1995: 176), un recipient obert de petites dimensions amb parets exvasades, carena alta en el terç superior que diferencia la vora i peu anellat. La vora està arrodonida cap a l'exterior formant una petita ala. Els exemplars de l'època juli-clàudia no presenten peu o tenen un peu molt baix (fig. V.60, 1 Pepi 1071.12; fig. V.60, 1 Pepi 1175.2). Està present en l'època flàvia en els nivells dels Banys de l'Almirall (fig. V.60, 1 Bal 1372.9; fig. V.60, 1 Bal 1375.9; fig. V.60, 1 Bal 1400.20), en el tercer nivell del circ a l'època d'Adrià (fig. V.60, 1 Nap 1361.45), en els nivells de mitjan del segle II dC en la segona fase d'ocupació dels Banys de l'Almirall (fig. V.60, 1 Bal 1327.16), en els de l'abocador de la plaça del Negret de l'època dels Severs (fig. V.60, 1 Negcal 1235.68) i en els nivells d'enderroc de les edificacions dels Banys de l'Almirall (fig. V.60, 1 Bal 1392.10). A partir d'aquest moment, no apareixen en l'estratigrafia de la ciutat. Per últim, hi ha una variant amb parets exvasades, carena alta en el terç superior i vora vertical o còncavo-convexa que s'ha classificat únicament en els estrats del segle II dC de l'arena del circ de l'època d'Adrià (fig. V.60, 1 Nap 1361.46) i de l'abocador de la plaça del Negret de l'època dels Severs (fig. V.60, 1 Negcal 1263.9).

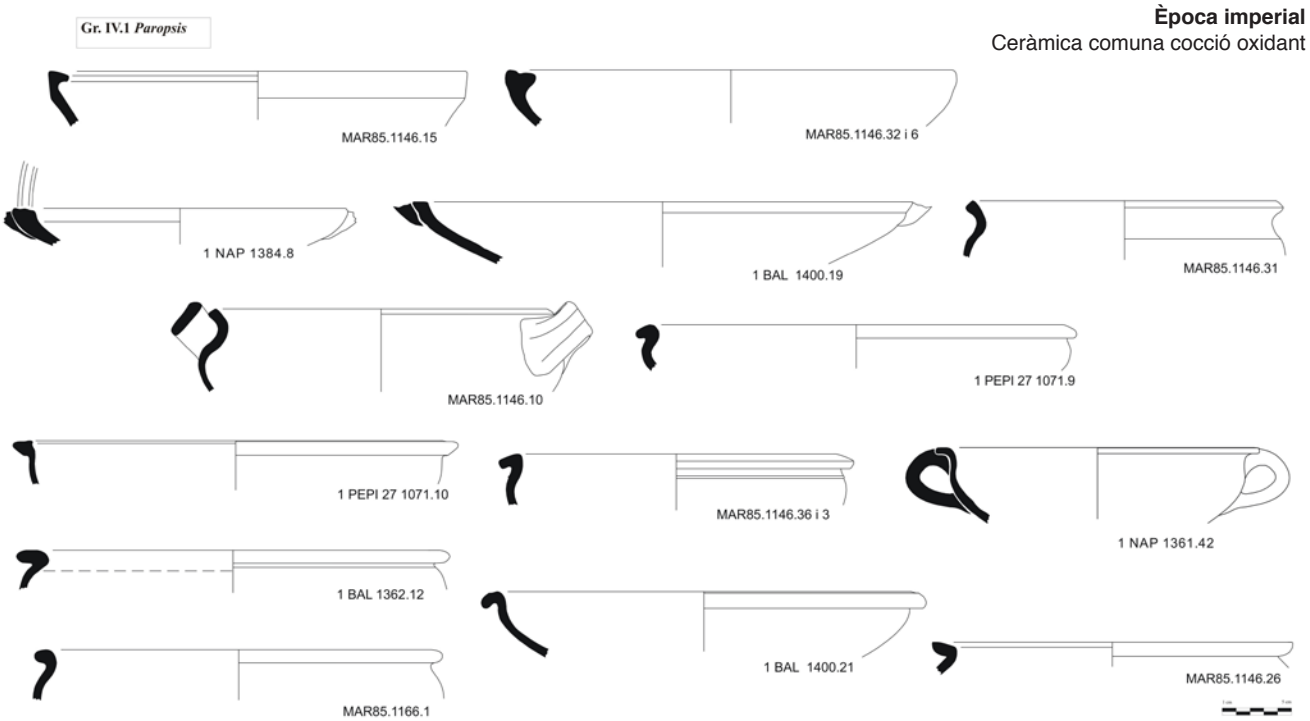

Fig. V.58. *Paropsis* de ceràmica comuna de cocció oxidant trobades a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial.

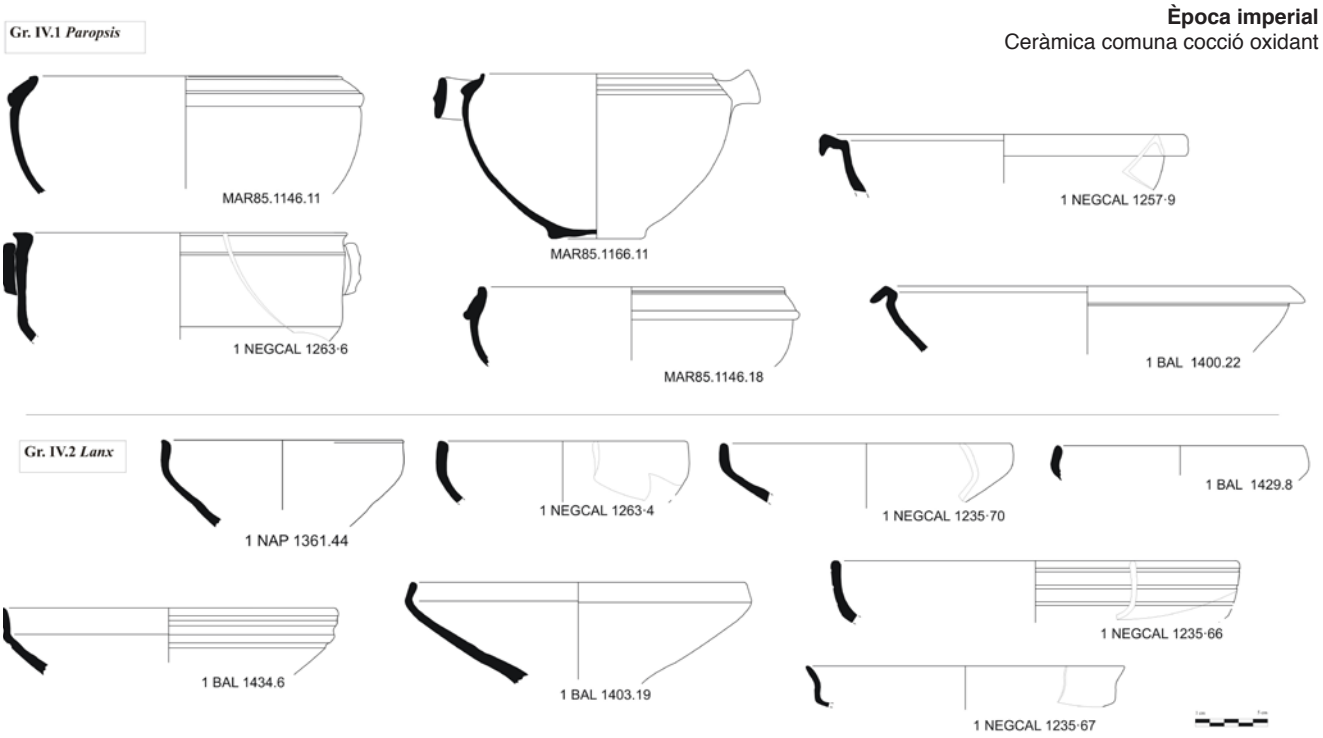

Fig. V.59. *Paropsis* de ceràmica comuna de cocció oxidant trobades a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial.

─ Gr. V *Mortarium*: gran recipient de parets exvasades i còncaves, amb vora en ala i base plana amb peu baix, que generalment presenta incrustacions de petites pedres angulars (fig. V.61). Evidentment, aquesta forma ve marcada per la seua funció específica que necessita d'un recipient robust i estable amb una vora marcada perquè no se n'isquera l'aliment, i sovint presenta un bec vessador que permet conjecturar sobre un contingut líquid, cremós o semisólid. Els morters s'utilitzaven principalment per a triturar, esmicolar o lligar salses i aliments diversos però probablement també tindria usos artesanals i mèdics de transformació d'elements sòlids en pols (Baudrillart 1904: 2008). A la ciutat de *Valentia* el morter és un recipient comú, encara que no abundant. En trobem de diferents tipus i probablement en dos formats, una mitjana al voltant dels 24 cm i l'altra gran al voltant dels 32 cm. El primer tipus data de l'època d'August i presenta un peu indicat i una vora reentrant arrodonida a l'interior i a l'exterior decorada amb digitacions (fig. V.61, 8 Alm 60328.138). Probablement aquest morter reprodueix els morters campanians de l'època republicana. El segon tipus és molt abundant i presenta unes parets còncaves amb base plana i vora de secció triangular molt gruixuda o en visera. Apareixen per primera vegada al rebliment de l'abocador de la necròpoli del carrer de Pepita, datat en l'època juli-clàudia (fig. V.61, 1 Pepi 1071.13 i 14), i estan presents en la primera fase d'ocupació dels Banys de l'Almirall de l'època flàvia; posteriorment, n'hi ha en el tercer estrat de l'arena del circ datat en l'època d'Adrià (fig. V.61, 1 Nap 1361.47) i en la segona fase d'ocupació dels Banys de l'Almirall de mitjan del segle II dC; apareix també a l'abocador de la plaça del Negret en l'època dels Severs, on destaca un exemplar complet amb visera i bec amb abundant quars de color blanc i rosat incrustat en la paret interior (fig. V.61, 1 Negcal 1263.3); per últim, apareix en els estrats d'amortització de la claveguera de carrer del Mar datats en la segona meitat del segle III dC (fig. V.61, 1 Mar 1164.2 i 3; fig. V.61, 1 Mar 1146.22). En aquests exemplars del segle III avançat s'observa l'evolució de les parets, que perden les seues línies corbes, per presentar-se més exvasades i amb una carena en la part alta que finalitza en la vora triangular quasi vertical. El tercer i últim tipus de morter que tractarem és un recipient de parets còncaves amb una ala pendent molt pronunciada que presenta dos orificis de suspensió (fig. V.61, 1 Negcal 1257/1263.6). El fons interior conté pedres d'origen volcànic, pedra tosca (puzzolana) o silicats, i els desgreixants són quasi imperceptibles, fins i tot escassos, blancs, brillants i algun rogenc, cosa que ens fa pensar en un probable origen no local. Cronològicament apareix en estrats de l'època dels Severs.

─ Gr. VI *Lebes*: gran recipient de forma oberta de cos globular, coll indicat i vora en ala horitzontal i peu anellat (Escrivà 1995: 177) (fig. V.62). Els seus diàmetres es troben al voltant dels 30 cm, encara que n'hi ha exemplars més menuts. Les funcions religioses associades al *lebes* devien estar desenvolupades per recipients de metall, mentre que els recipients ceràmics podien tindre una funció més domèstica de preparació dels aliments, com a utensili d'higiene, per a contenir aigua o fins i tot com a urna funerària (De Ridder 1904: 1000). A *Valentia* no s'han recuperat massa exemplars tanmateix, i com ja hem dit abans, algunes de les formes classificades com a *paropsis* podrien ser en realitat *lebes*. Els exemplars que hem identificat presenten un marcat caràcter indígena amb vores motllurades que recorden els llavis en forma de cap d'ànec de tradició ibèrica. Es docu-

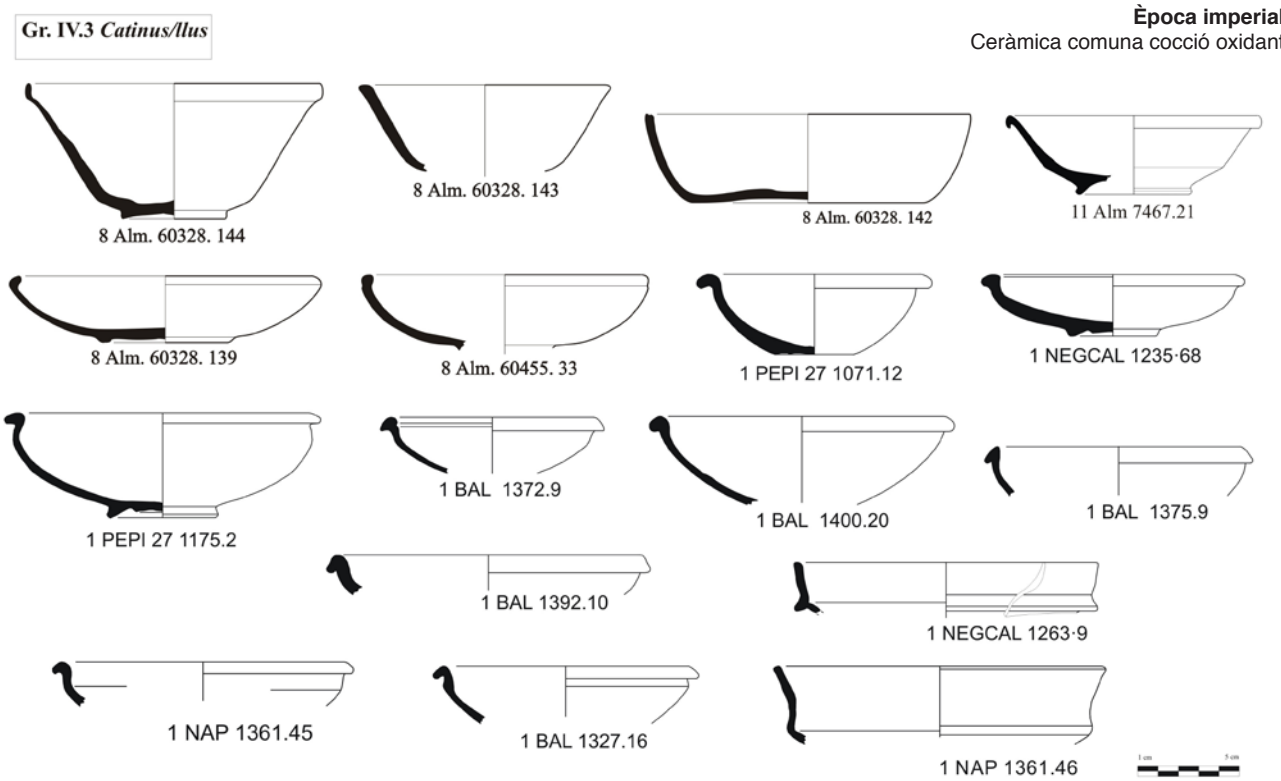

Fig. V.60. Platerets de ceràmica comuna de cocció oxidant trobades a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

menten aquestes formes en l'època juli-clàudia en l'abocador de la necròpoli del carrer Pepita (fig. V.62, 1 Pepi 1071.8), en la primera meitat del segle II dC al tercer nivell de l'arena del circ i, ja en l'època dels Severs, entre la ceràmica produïda pel forn de l'avinguda de la Constitució (fig. V.62, 2 Cons 2069.7 i 9) i a l'abocador de la plaça del Negret.

─ Gr. VII *Pelvis*: gran recipient obert de cos troncocònic de forma el·líptica amb base plana i vora en ala horitzontal o lleugerament penjant (fig. V.62). És una forma comuna, encara que poc nombrosa, que recorda poderosament els *kalathoi* ibèrics i no presenta massa variacions en el temps. Pel que fa a la seua funció, s'ha identificat com un recipient d'higiene personal per rentar-se els peus i mans, però també per a la neteja domèstica (Pottier 1873: 375). A la ciutat de *Valentia* no tenim cap exemplar complet, però hi ha diversos recipients amb variacions mínimes a la vora. Apareixen en els estrats flavis dels Banys de l'Almirall; en els estrats tardo-antonins de l'*ustrinum* de la necròpoli del carrer de Sant Vicent (fig. V.62, 1 Selvic 1073.8); en els estrats de l'època dels Severs de l'abocador de la plaça del Negret (fig. V.62, 1 Negcal 1235.65; fig. V.62, 1 Negcal 1257/1263.7); i en els estrats d'amortització de la claveguera del carrer del Mar de la segona meitat del segle III dC (fig. V.62, 1 Mar 1164.1; fig. V.62, 1 Mar 1146.1, 19 i 23).

─ Gr. VIII *Aula/olla*: tot i que Escrivà va definir aquest grup com a recipients de cuina (Escrivà 1995: 177), nosaltres l'utilitzarem com a sinònim d'olla de provisions en la qual s'emmagatzemaven aliments i no anava al foc (fig. V.62). Són semblants al Gr. I.3 *Urceus*, però per qüestions formals no els hi hem inclòs. Presenten majoritàriament perfils en S i tenen el coll curt i vora exvasada i arrodonida sense ansa. No són una forma massa abundant, potser perquè compartia funció amb els *urcei*, i tampoc no hi ha un tipus d'olla homogènia. Els seus diàmetres oscil·len entre els 12 i 18 cm. Estan documentades, sobretot, en els primers segles de l'Imperi per desaparèixer a partir del segle III dC. De l'època de Tiberi data un exemplar morfològicament molt semblant a les olles reductores de cuina, però que no mostra signes d'exposició al foc (fig. V.62, 11 Alm 7467.16). Es documenta en els estrats de mitjan del segle I dC en l'abocador del carrer Pepita (fig. V.62, 1 Pepi 1071.15 i 16); en els nivells de l'època flàvia de la intervenció dels Banys de l'Almirall (fig. V.62, 1 Bal 1400. 23 i 24) i en el primer nivell de l'arena del circ (fig. V.62, 1 Nap 1384.9). Probablement l'exemplar aparegut en la claveguera del carrer del Mar té un caràcter residual (fig. V.62, 1 Mar 1166.7).

─ Gr. XI.1 *Operculum*: tapadores de parets exvasades, vora arrodonida i agafador en forma de pom o anell (fig. V.63). Tot i que en aquest apartat ens referim exclusivament a les tapadores d'ús domèstic, que devien cobrir recipients o gerres, és possible que alguna estiguera utilitzada com a opercle d'àmfora, però els perfils i les acurades superfícies fan pensar en una funció primària diversa. És una forma nombrosa que es documenta des de l'època d'August (fig. V.63, 8 Alm 60328.146 i 148) fins al segle III dC passant per tots els períodes intermedis (fig. V.63, 1 Bal 1386.4 i 5; fig. V.63, 1 Nap 1361.49). En destaca un exemplar de parets profundes que recorda les tapadores ibèriques, que cobria l'urna funerària de la incineració NEF 198 datada en l'època juli-clàudia (fig. V.63, 4 Cañ 2471.0/669).

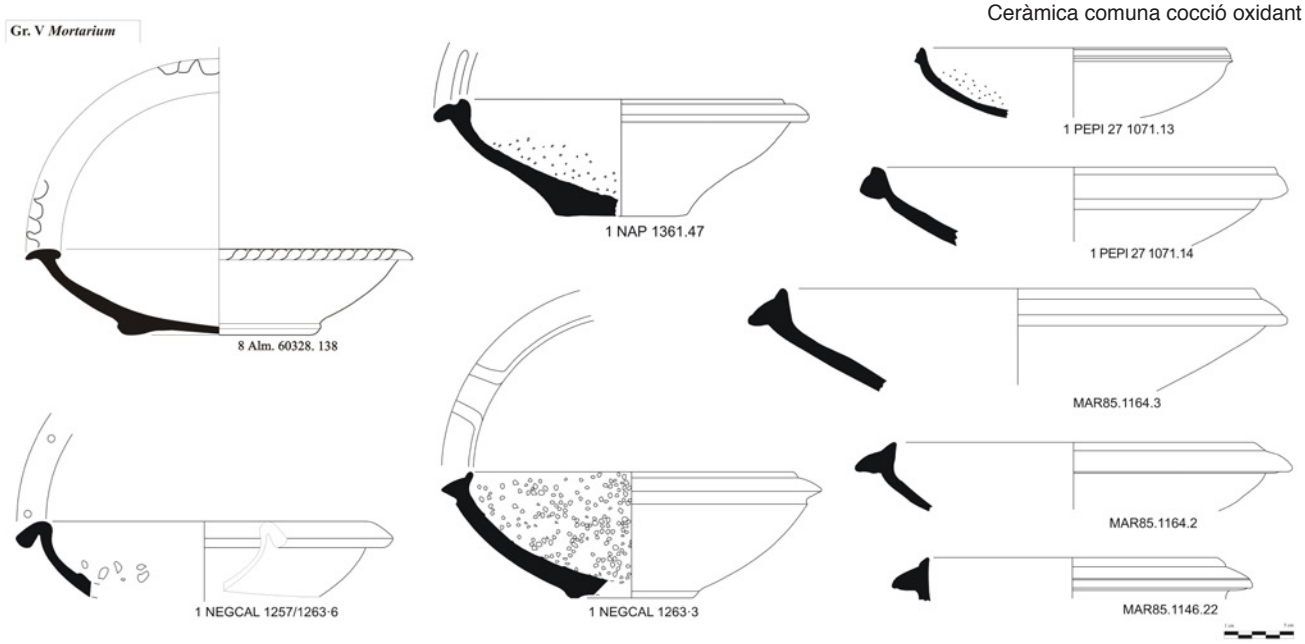

Fig. V.61. Morters de ceràmica comuna de cocció oxidant trobades a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

─ Gr. XI.3 *Obturamentum*: petit recipient de perfil en S i cos globular que servia com a cobertura d'àmfora, i sembla que també per a tastar el vi (Escrivà 1995: 184). Entre l'aixovar funerari d'El Castillón de Antequera i en el Alto Alentejo s'han interpretat com a ungüentaris (Serrano 1995: 244), però probablement són vasos de libació relacionats amb l'ús del vi en els rituals funeraris. És una peça poc freqüent a la ciutat, de la qual se n'han recuperat fragments de cos en els estrats de l'època flàvia de la intervenció dels Banys de l'Almirall i a l'abocador de la plaça del Negret de l'època dels Severs (fig. V.63, 1 Negcal 1257/1263.10).

─ *Opercles* d'àmfora: tapadores de petit format amb parets exvasades i pom que servien per a tapar les àmfores. Els seus diàmetres se situen al voltant dels 10 cm, però poden arribar fins als 16 cm depenent de l'àmfora a la qual tapaven. De vegades es fabricaven reutilitzant fragments ceràmics que eren retocats fins a obtenir la forma i el diàmetre adequat (fig. V.63, 1 Nap 1361.53), en ocasions se'ls anomena teixells o "tejuelos" en castellà. En l'època imperial apareixen majoritàriament opercles tarraconenses (fig. V.63, 1 Negcal 1235.79, 80 i 81) però també altres d'importació, potser púnics o bètics (fig. V.63, 1 Nap 1384.10; fig. V.63, 1 Nap 1361.52).

─ *Trulla*: cassó amb base quasi plana, cos profund de parets verticals, llavi arrodonit i ansa horitzontal (fig. V.63, 4 Cañ 2154.0/915) (fig. V.64). Aquests elements imiten els utensilis metàl·lics i com ells tindrien la funció especifica de servir en relació amb el consum del vi (Malfitana 2007: 42), i per tant amb el *symposium*. El recipient de *Valentia* és un *unicum* a la ciutat i aparegué en l'aixovar de la tomba NEF 153 de la necròpoli del carrer Cañete-Quart, junt a un *urceus* de tipologia avançada. Tot i que la tomba es va datar genèricament en l'època imperial, pensem que es pot precisar la cronologia a mitjan del segle III dC. A la vil·la romana de la Vallaeta, en les proximitats de *Saguntum*, es van identificar aquest tipus de peces, tot i que incompletes (Huguet 2009: 104 i 152), i recentment, han estat documentades a la necròpoli d'Algezares de Cartagena (Quevedo 2015: 84).

─ Grans recipients, tenalles i alfàbies: aquest grup acull un repertori variat de formes que no responen a les descripcions anteriors i que presenten com a tret comú ser recipients de gran mesura, probablement amb funció d'emmagatzemament. En general, no són massa abundants a la ciutat. Apareixen vores arrodonides (fig. V.65, 1 Negcal 1235.73 i 78 i 1 Negcal 1128.6), rectes (fig. V.65, 1 Nap 1361.50) o reentrants del tipus *Ilduratin*. De l'època d'August es documenta una olla de provisions amb vora exvasada i bífida amb decoració d'ones incisa en el llavi (fig. V.65, 8 Alm 60328.145).

─ Urna cinerària: recipient de cos ample i globular amb muscle alt i una ansa en forma de cinta (fig. V.63, 4 Cañ 2470.0/902). Tot i que actualment la peça es troba il·localitzable, E. García-Prósper va tindre la possibilitat de dibuixar-la per a la seua tesi doctoral que tracta sobre la necròpoli del carrer Cañete (García-Prósper 2016: 461) i la va descriure com "una urna bitroncocónica carenada de borde recto y almendrado, cuello indicado y base de solera incipiente. Dos asas acintadas verticales arrancan de la carena". Formava part de la incineració NEF 198 datada per l'autora en el segle I dC *grosso modo*, i que nosaltres datem en l'època juli-clàudia. És un *unicum* a la ciutat de *Valentia* i potser l'hem d'associar a la tradició indígena per la pasta sandvitx i la morfologia de la tapadora que l'acompanyava.

─ Cràtera: ansa en forma de cinta amb voluta en la part superior, probablement d'una forma semblant a una cràtera trobada en la deposició votiva del *decumanus* de l'Almoina

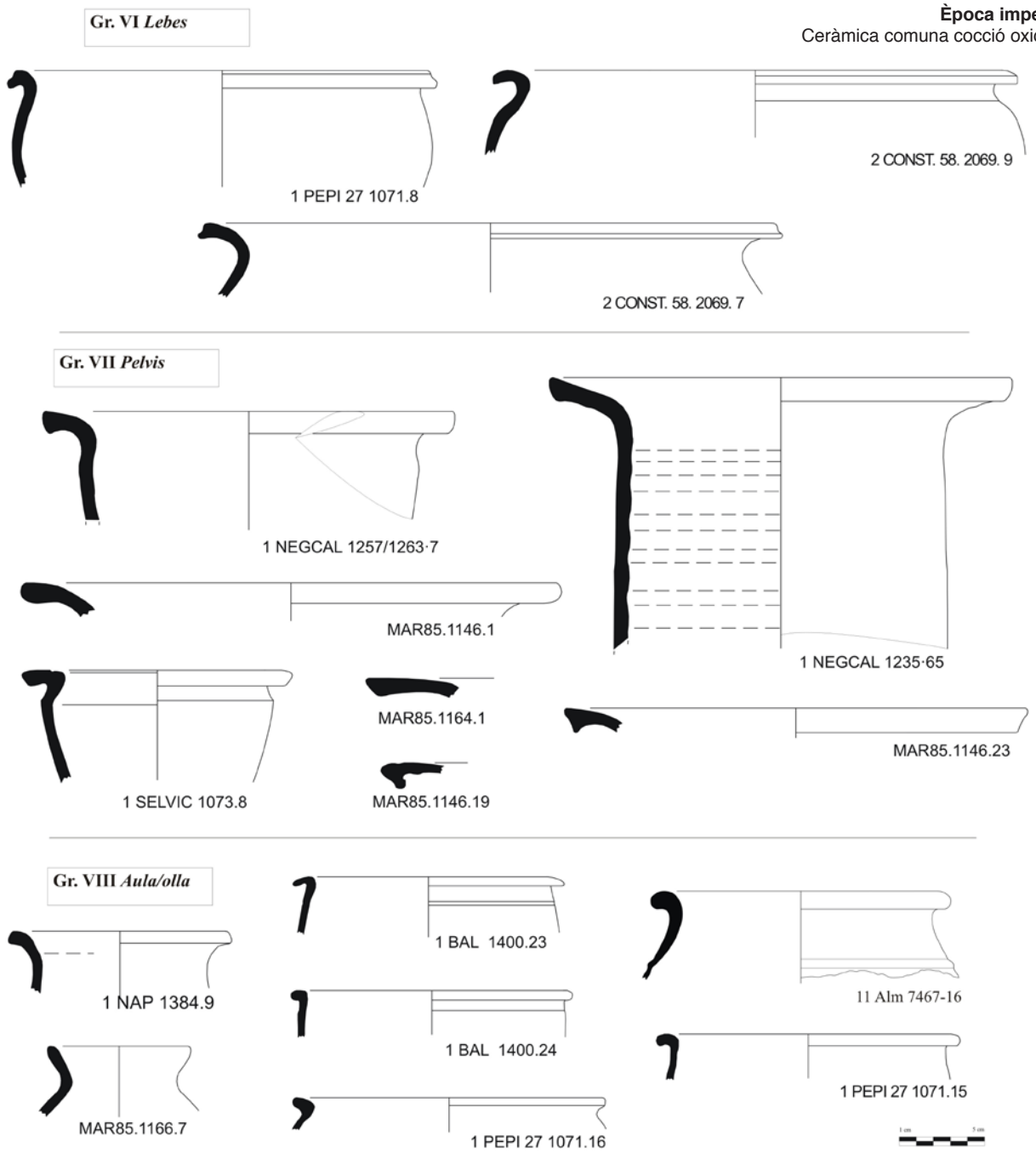

Fig. V.62. Ceràmica comuna de cocció oxidant trobada en diferents excavacions a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial: *lebes*, *pelvis* i olles (Arxiu SIAM i E. Huguet).

que data de l'època de Tiberi (fig. V.65, 11 Alm 7467.29). D'aquest recipient no sabem la forma completa i tampoc hem trobat paral·lels, per la qual cosa és difícil extraure'n conclusions concretes.

─ Filtre: es tracta d'un fragment de paret perforat que no sabem a quin recipient o element pertany, però entre el material de l'abocador de la necròpoli del carrer Pepita se'n documentà un de semblant que pot pertànyer a diferents recipients amb filtre. Podria ser un recipient usat en la cuina romana per a la cocció d'aliments o podria ser un filtre d'aigües del mateix tipus que fins a fa poc s'utilitzava en les cisternes però no en tenim la certesa.

─ Miniatures: en aquest apartat tractem tres peces de format molt xicotet, dues d'elles corresponen a formes tancades. La primera va ser trobada en el tercer nivell de l'arena del circ i és un petit recipient tancat, probablement una alfàbia de cos globular, coll tancat i vora senzilla amb llavi pla (fig. V.65, 1 Nap 1361.51). La segona és una ampolla de coll estret, vora

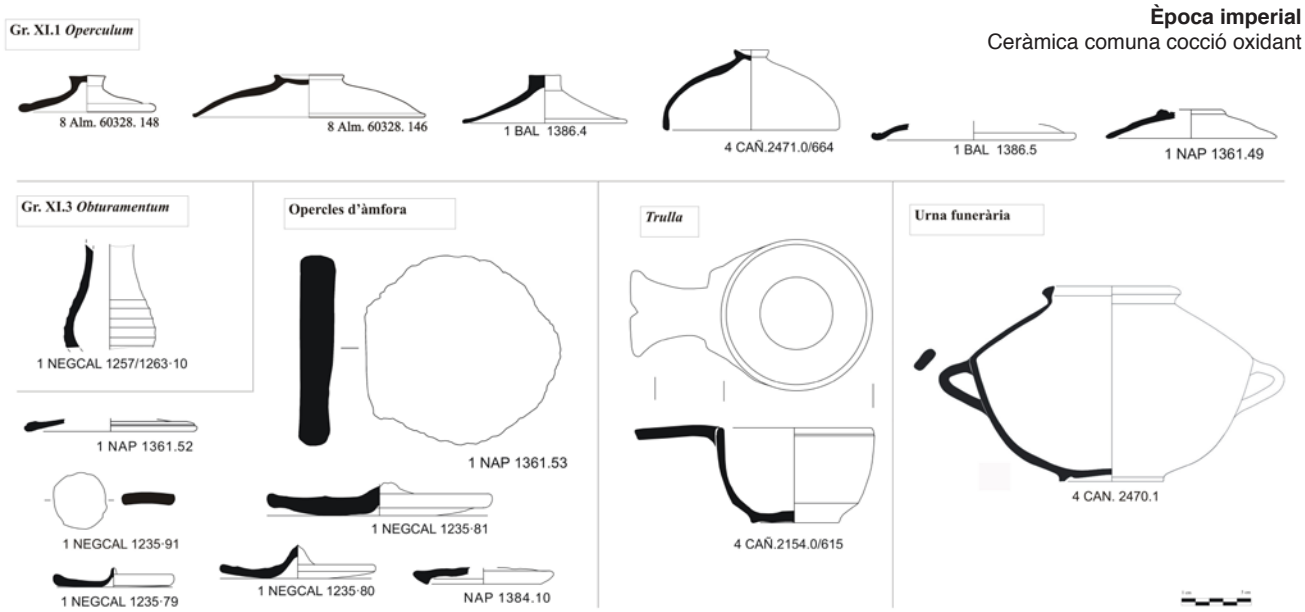

Fig. V.63. Ceràmica comuna de cocció oxidant trobada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial: tapadores i altres (Arxiu SIAM i E. Huguet).

exvasada de secció triangular i dues anses que aparegué entre el material procedent de l'abocador de la plaça del Negret datat en l'època dels Severs (fig. V.65, 1 Negcal 1235.77). Del mateix abocador procedeix la tercera peça, un petit recipient tancat amb vora arrodonida a l'interior i a l'exterior, ansa i coll cilíndric decorat amb traços oblics de pintura roja (fig. V.65, 1 Negcal 1128.9). Tot i que, la ceràmica en miniatura de l'època romana és ben coneguda (Grasso 2004), no associem aquestes tres peces a la ceràmica en miniatura ritual que apareix en altres zones del Mediterrani ja que no responen a les tipologies conegudes de ceràmica votiva i, a més, no es trobaren en cap context ritual. Utilitzem el terme miniatures únicament per expressar que són petites sense cap connotació religiosa o ritual.

— Element circular: peça de forma circular i secció en forma de cinta conservada en més de la seua meitat (fig. V.65, 1 Negcal 1235.92). La seua funció és incerta, potser com a element de suport, però no coneixem paral·lels. Es trobà a l'abocador del Negret, datat en l'època dels Severs.

Fig. V.64. Aixovar identificat a la tomba NEF 153 de la necròpoli del carrer Cañete-Quart format per un *urceus* i una *trulla*.

— Elements plàstics: fragment de vora plana, poc treballada en la part de darrere i amb decoració reticulada al davant feta mitjançant incisions en la pasta tendra (fig. V.65, 1 Bal 1362.14). Podria ser part d'una àrula, un pedestal o algun altre element figurat. Descartem la possibilitat que siga un ratllador com el que recentment s'ha identificat a Cartagena (Quevedo 2011: 155), ja que en aquest cas les incisions es troben en la part davantera i no presenten fil apte per a la trituració de vegetals.

— *Pondus*: peces de telar massisses de forma quadrangular, rectangular (fig. V.66, 8 Alm 60328.95) o troncopiramidal (fig. V.66, 8 Alm 60328.96) que presenten una perforació circular per a subjectar-les. Algunes tenen decoració en la part superior amb motius senzills com creus (fig. V.66, 8 Alm 60328.97), aspes (fig. V.66, 8 Alm 60328.99), línies de punts (fig. V.66, 8 Alm 60328.94) o impressions circulars (fig. V.66, 8 Alm 60328.100). Responen als tipus ibèrics, encara que es daten majoritàriament en l'època d'August (fig. V.66, 8 Alm 60328.98; fig. V.66, 8 Alm 60358.20) i Tiberi (fig. V.66, 11 Alm 7467.15), però en realitat són també semblants als d'altres llocs del Mediterrani ja que no presenten variacions excessives. Tot i que eren un element quotidià que s'utilitzava principalment per al teixit (Di Giuseppe 1995: 141), aquests *pondera* tenen la peculiaritat de trobar-se en contexts rituals i com a tals s'han d'interpretar. Alguns investigadors infereixen de l'estudi de les fonts, el costum de les dones d'oferir com a ofrena les eines principals del seu treball (Ferrandini 1986: 91) en dipòsits fundacionals de caràcter públic i també privat (Gleba 2009: 75).

— Mà de morter: element rectangular allisat pels seus costats (fig. V.66, 1 Nap 1330.11). En un dels extrems presenta traces negres con si haguera estat en contacte amb el foc però no excessivament. Tot i que la seua funcionalitat resta incerta, sembla una eina per fregar o allisar. Tanmateix, no coneguem cap paral·lel idèntic, per la qual cosa la funcionalitat apuntada és una hipòtesi.

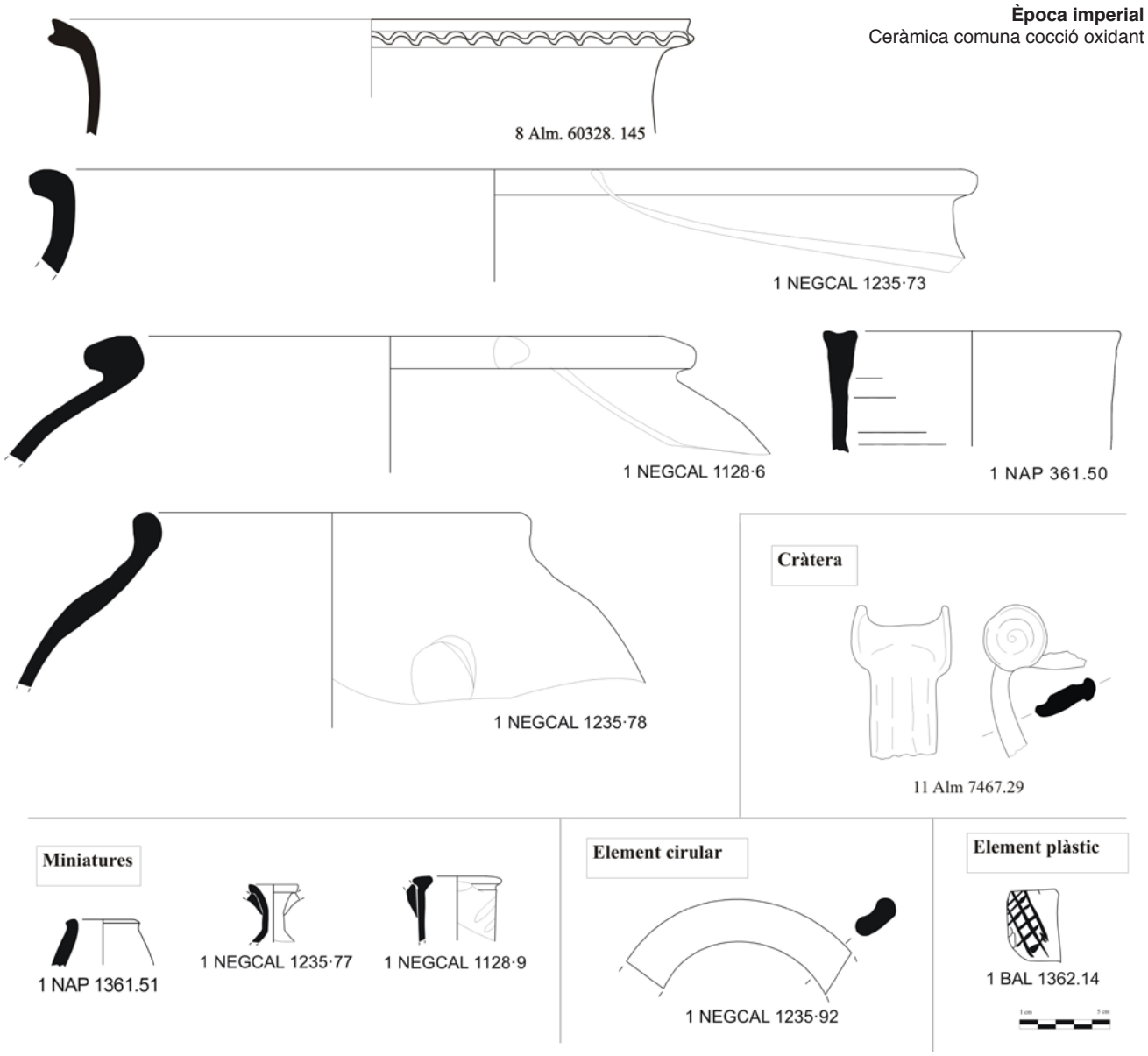

Fig. V.65. Ceràmica comuna de cocció oxidant trobada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

— *Arula*: *arula* de ceràmica de forma rectangular, amb la part superior rematada per *pulvini* emmarcat per dos filets horitzontals; la part inferior té forma de pòdium i també està separada per dos filets horitzontals de la zona central; la zona central és de forma quadrangular i presenta decoració en el centre. Aquesta fou interpretada en un principi com a decoració de tipus vegetal (Huguet *et alii* 2008: 162) però actualment pensem que allò que representa és una serp, *Aghaetodaimon*, esperit benèfic o dimoni bo, que s'associava amb els *boni eventi* (EAA 1961: 134). Les representacions de serps són ben habituals a Pompeia i Òstia amb caràcter apotropaic (Alvar 2010) (fig. V.67). Apareixen sovint en els lararis pintats, unes vegades com si es llançaren a menjar les ofrenes de les ares, d'altres vegades simplement expectants. La religió romana és plena de creences paral·leles a la religió oficial i totes engloben una variada i àmplia quantitat de rituals religiosos. El culte privat, que es practicava a les cases romanes, solia estar centrat, junt a les divinitats més habituals, en el culte al Geni del *pater familias* i als Lars i Penates, divinitats protectores de la casa i la família. Les ofrenes eren diàries, com agraïment i alhora per demanar el favor d'aquests esperits protectors. Però a més, es recorria a ells en moments importants de la vida familiar com un naixement, un matrimoni, el pas a l'edat adulta, entre altres (Pérez Ruiz 2007-09: 200; Espluga i Miró 2003: 74-80). A la ciutat de Sagunt, recentment s'ha identificat una ara votiva de pedra dedicada als *draconibus* (Aranegui i Hernández 2014: 264), que probablement exemplifica una altra prova d'aquest culte domèstic o privat a terres valencianes. De nou amb les peces trobades a *Valentia*, la seua secció permet dir que el monument seria de forma quadrangular, sense fons i amb una cassoleta central, el *focus*, en la que es dipositaven les ofrenes (Montón 1996), tanmateix no hi ha cap exemplar complet a la ciutat. Les canaletes, però sobretot la decoració, poc nítida, molt suau,

com si estigués desgastada, ens porta a pensar que era una forma feta a motlle. Cap dels fragments presenta restes de foc o traces d'haver-hi estat en contacte, però suposem que devien ser usats com a cremaperfums o com a àrules domèstiques semblants a les de Pompeia (D'Ambrosio i Borriello 2001). Aquestes peces han aparegut en tres excavacions de *Valentia*: en els nivells de l'*ustrinum* del carrer de Sant Vicent datats en l'època tardo-antonina; entre els rebutjos de cocció del forn de l'avinguda de la Constitució (fig. IV.141, IV.142, 2 Cons 2069.13); i a l'abocador de la plaça del Negret datat en l'època dels Severs. Al forn ceràmic del Mas d'Aragó documentat a Cervera del Maestrat (Castelló) s'han trobat fragments d'arules produïdes allí mateix (Fernández Izquierdo 2006: 288). Excavacions recents a la necròpoli del Camí Vell del Mar a Sagunt, dirigides per I. Asón i J. C. Carrera, han descobert un exemplar quasi complet de característiques molt semblants als de *Valentia* (fig. V.68).

— *Tintinnabula / sigilla / cucullati*: part d'una cama en miniatura (fig. IV.185 i IV.186, 1 Palo 12.1331.1) i una terracota o un element plàstic de ceràmica comuna de cocció oxidant amb incisions obliqües en la zona central que es trobaren al carrer Palomar (fig. IV.185 i IV.186, 1 Palo 12.1332.1) (fig. V.69). Pel que fa a la terracota, les dimensions conservades són 7,4 x 4,5 x 2,8 cm, encara que no està completa i manca la part superior. Aquest presenta una pasta depurada, de color beix ataronjat amb fins desgreixants blancs i brillants. La superfície és allisada i està molt més ben treballada a l'interior que a l'exterior. La suavitat dels seus traços permet plantejar la hipòtesi d'una fabricació a motlle. D'altra banda, la cama presenta una pasta depurada, de color beix ataronjat amb fins desgreixants blancs i brillants. La superfície és allisada i la confecció de la cama és esquemàtica, ja que presenta una extremitat recta amb un peu horitzontal sense detalls anatòmics com el genoll, el turmell o els dits del peu. Les seues dimensions són de 4,1 x 2,3 x 1,1 cm. En aquest cas probablement es confeccionà a mà. Ambdós poden ser interpretats com a ofrenes votives. Es coneixen diversos conjunts votius amb representacions parcials de cos als quals se'ls confereix un caràcter apotropaic, fins i tot en l'actualitat. Amb l'exvot d'una part del cos es prete-

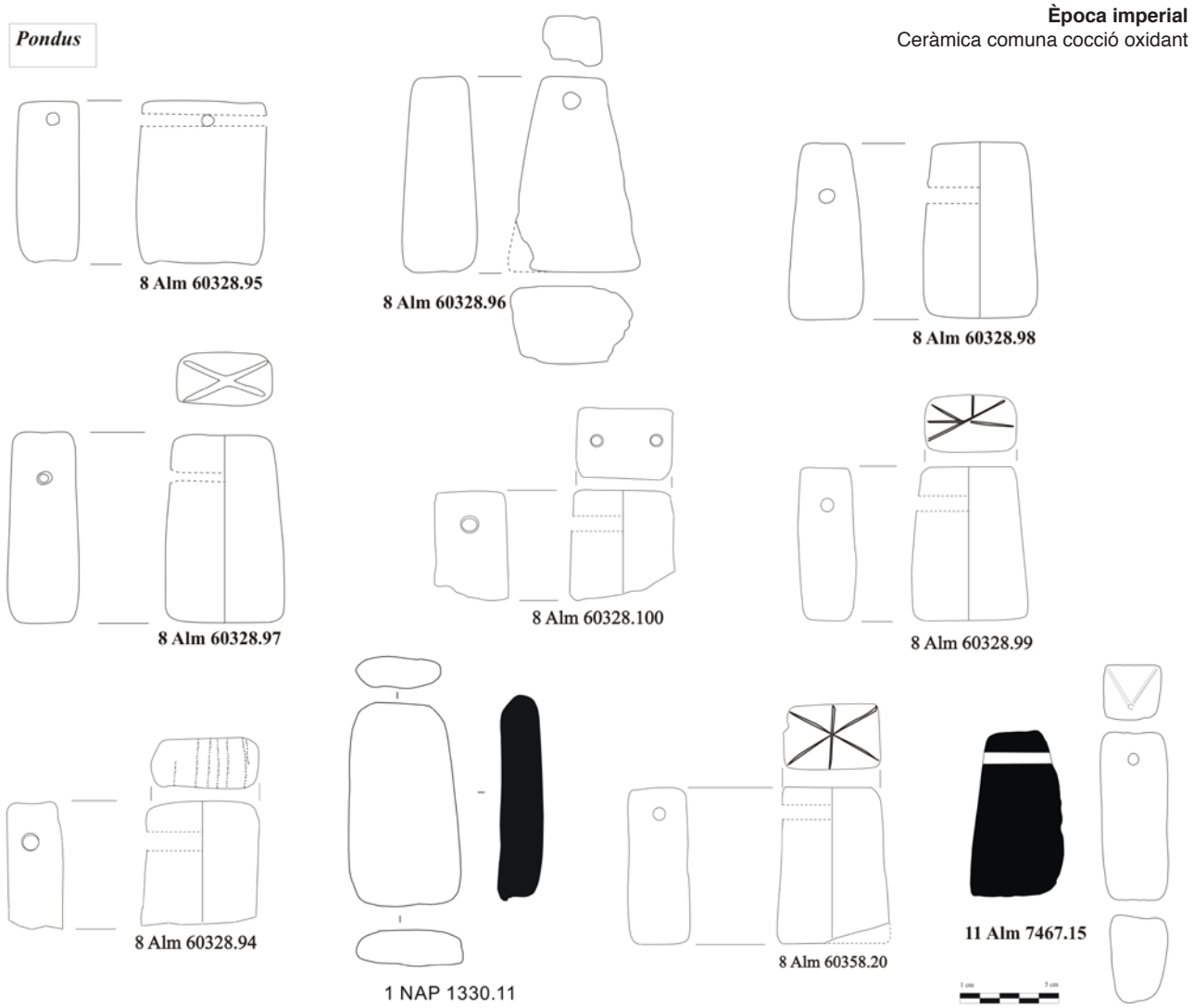

Fig. V.66. Ceràmica comuna de cocció oxidant trobada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

nia que el déu a què se li oferia cuidés o sanés aquella part anatòmica específica (Schultz 2006: 102). En el cas de la terracota podria recordar a les deposicions votives d'úters que són freqüents en l'època tardo-republicana en la zona etrusco-lacial-campaniana (Comella 1981: 771), que alguns estudiosos han associat a l'existència de colons romans i llatins (Ciaghi 1993: 176). Tanmateix, l'explicació més senzilla és que siga d'un *tintinnabulum*, *tidides* o *sigillum* antropomorf que combinava el cos amb una capa oberta que deixaria veure la túnica decorada amb línies obliqües i la cama que mitjançant algun tipus de corda o fil s'enganxaria a la part del cos. S'intueixen els dos braços flexionats sota la capa. Una protuberància sobre el braç dret podria ser un pit i indicar, amb reserves, el sexe femení de la figura però els *tintinnabula* s'identifiquen majoritàriament amb personatges masculins i, sovint, amb representacions fàl·liques entre els exemplars de bronze com els que es poden observar al Gabinetto Segreto del Museu Arqueològic Nacional de Nàpols procedents de Pompeia (De Caro 2000). Això no obstant, també es coneixen figures femenines com la que aparegué al carrer Cavallers de València i que actualment forma part de la col·lecció permanent del Museu d'Història de València. Per a Blanchet i Pottier (1873) el *sigillum* és una estatueta antropomorfa o zoomorfa feta amb diferents matèries, que s'usa sobretot en contexts sacres com a exvots. Tanmateix, destaquen que les figures de bronze no eren mai utilitzades en les tombes. Recentment, s'ha associat aquest tipus de representació encaputxada amb els *genii cucullati*, divinitats de rang menor (Salido i Rodríguez 2015: 106) associades amb els lars o cultes domèstics (EAA 1961: 479). Pel que fa a la seua troballa, probablement no és casual que es trobés en, i sobre, la tomba d'una dona d'avançada edat, i cal recordar que l'exemplar del carrer Cavallers també procedeix d'una zona funerària. Salido i Rodríguez (2015: 109) daten aquesta troballa en els segles IV-V dC, però al meu parer la cronologia s'hauria d'avançar com a mínim al segle III dC. L'estratigrafia i la numismàtica de la tomba del carrer Palomar han permès datar-la entre el final de segle II i el principi del III dC. Cal destacar el caràcter profilàctic dels *sigilla* i *cucullati* dipositats a l'interior de les tombes, dels qual en tenim bona mostra a la necròpoli de l'Horta Major a Alcoi (González Villaescusa 2001: 289). Aquests dos exemplars de *sigilla* datats al voltant del segle I dC s'han posat en rela-

Fig. V.67 a i b. Lararis de la Casa de *Iulio Polibio* i dels *Vettii* a Pompeia, on apareix representada *Agathodaemon*, la serp, els genis de la família i els oferents (O. Abril).

Fig. V.68. Àrula de la necròpoli del Camí Vell del Mar a Sagunt.

Fig. V.69. A l'esquerra i al centre, el *tintinnabulum / sigillum / cucullati* de l'excavació del carrer Palomar núm. 12 (G. Pascual i E. Huguet); a la dreta, l'exemplar aparegut al carrer de Cavallers de València (Museu d'Història de València).

ció amb el santuari d'origen ibèric de la Serreta d'Alcoi d'on procedeix un important conjunt de representacions de culte de la Deessa-Mare molt semblants a les de l'Horta Major. La tomba F-100 de l'Albufereta, Alacant, datada en el segle IV aC, contenia també una terracota d'una mare que donava pit al seu nadó (Olmos 2007: 377), cosa que no deixa d'estar en l'àmbit femení de la dona com a mare-símbol de vida. Tornant a Alcoi, Fernández Díaz (1998: 181-190) publicà tres terracotes antropomorfes de l'època romana dipositades al Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó. Aquest tipus de terracotes estan també ben constatades i repetidament estudiades en les excavacions de la ciutat d'*Emerita Augusta* (Mérida) (Gijón 2004; Blázquez 1984-1985).

─ Màscara: reproducció d'una cara humana en ceràmica comuna de cocció oxidant (fig. IV.143 i fig. V.70, 2 Cons 2043.SNº) (fig. V.71). A la ciutat de *Valentia* s'han documentat dos tipus de màscares humanes diferents: el primer tipus mostra una cara masculina amb gran nas i grans orelles, la boca torta, els pòmuls marcats, el front arrugat i amb una corona vegetal. Els ulls són grans i presenten per-

Fig. V.70. Màscara ceràmica procedent de l'excavació del forn de l'Avinguda de la Constitució núm. 58 (Arxiu SIAM).

foracions rodones per poder veure-hi a través d'ells. Entre el pòmul i l'orella que es conserven dos perforacions més petites probablement per enganxar algun element de subjecció, una corda o similar. La boca torta, deixa veure les dents inferiors en la part dreta i també està perforada. Hem d'associar-la amb una màscara teatral d'un personatge grotesc, que alguns autors han identificat com a *Atellanus* (Oxé 1968; Zabehlicky-Scheffenegger i Scheffenegger 1992; Marabini 2006). La comèdia *Atellana* té el seu origen en la zona osca i el seu nom deriva de la ciutat més important de la zona, *Atella*. Sembla que en un primer moment les representacions es feien en llengua osca. Es tracta de representacions lleugeres, frívoles i còmiques, en ocasions acompanyades de números musicals. En època hel·lenística, les representacions teatrals incorporaren descansos o intermedis entre actes, cosa que afavorí la generalització d'aquestes comèdies satírico-burlesques. Cap al segle I aC, potser amb Sul·la aquestes representacions adquiriren el rang d'obra teatral (López i Pociña 2007: 290). Els personatges que hi apareixen han sigut identificats com a mims (Hähnle 1912) o còmics ridiculitzats (Marabini 2006). Són quatre personatges fixos que, mitjançant les màscares i el seu caràcter, eren fàcilment reconeixibles pels espectadors: *Pappus*, *Maccus*, *Bucco* i *Dossennus* (EAA 1961: 916; Capasso 1997: 53); posteriorment s'afegiren també *Manducus* i *Lamia*. *Pappus* era el vell verd, queferós i amb manies, portava barba blanca i amb moltes arrugues a la cara; *Maccus*, era un personatge grotesc, babau i desgarbat, amb nas i mandíbules grans, en ocasions amb deformacions, boca torta o ulls estràbics (EAA 1961: 916), que ha estat designat com a precursor de *Pulicinella* (Pezzella 1996: 23-30; Pezzella 2002: 22) (fig. V.71); *Bacco*, probablement relacionat amb "boca", era xarrador i fartó amb una boca molt grossa; i *Dossenus*, era el brivall, entremaliat i aprofitat. Aquests quatre personatges es veien immersos en les més variades situacions, majoritàriament en tipus d'acudits, balls o danses que en ocasions es feien simulant que els personatges estaven nus i, probablement, ebris per fer riure a l'espectador. En l'època imperial segurament tingueren molt d'èxit a jutjar per les representacions que se'n coneixen sobre TSI. Sense cap mena de dubte, el personatge que ací presenten es tracta de *Maccus*, el prim, lleig i desgarbat, de nas gran i cara deformada que li confereix una aparença grotesca. Al *Museo Archeologico Nazionale di Napoli* hi ha una sèrie de màscares teatrals procedents de Pompeia confeccionades en guix, entre les quals es troben les de *Pappus* i *Maccus*. S'han interpretat com els motlles per a fer màscares d'argila com les que hi ha al mateix museu, i entre les quals en destaca una de *Maccus* idèntica a la de guix apareguda a l'atri d'una casa de via Stabia, a Pompeia (Borriello *et alii* 2010: 180). Per al cas valencià, cal recordar que aquesta màscara aparegué, com ja hem dit anteriorment, en l'únic forn de ceràmica comuna oxidant conegut fins al moment a *Valentia* durant l'època imperial. La seua pasta era d'una tonalitat beix clar amb abundants desgreixants fins blancs i brillants, igual a la resta de recipients produïts en l'*officina*, i formava part dels rebutjos d'una fornada fallida. A l'abocador de la plaça del Negret es classificà una llàntia plàstica amb la cara d'un personatge que potser s'ha de relacionar també amb *Maccus* (Huguet 2006: 370). A més, cal esmentar la troballa d'una copa de peu alt en TSI decorada amb una dansa de personatges de la comèdia *atellana* que aparegué al jaciment de les Cabrilles (Portell de Morella, Castelló) (Huguet 2010: 222), del mateix tipus documentat a Numància (Romero 1975: 21 i 335 fig. 2), *Baelo Claudia* (Bourgeois i Mayet 1991: 74, núm. 788-790) i Tarragona (Montesinos 2004: 82). Per últim, l'altre tipus de màscara apareguda a la ciutat és molt més senzilla i esquemàtica. La seua secció és mes fina i se'n con-

Fig. V.71. Màscares de ceràmica i guix trobades a Pompeia que representen a *Maccus* actualment al *Museo Archeologico Nazionale di Napoli* (Borriello *et alii* 2010). Figureta de bronze amb la representació de *Maccus* (Pezzella 2002).

serven la barbeta, el llavi inferior, el nas i part de l'ull dret. Els trets facials són suaus i el llavi destaca de tan prim com és. El nas i els ulls presenten perforacions. Tanmateix, la peça no està completa i la informació que en podem extraure és molt limitada. Aquesta singular troballa aparegué entre el material de l'abocador de la plaça del Negret datat en l'època dels Severs. A l'excavació dels Banys de l'Almirall se'n documentà un altre fragment molt semblant (Blasco *et alii* 1991: 186). Ambdues màscares són molt paregudes i es podria conjecturar sobre la fabricació en un mateix taller. D'una banda, la troballa d'aquests elements aporta informació sobre la producció i ús de les pròpies màscares, i d'altra banda obri interrogants sobre l'existència i ubicació del teatre de la ciutat de *Valentia*, del qual no se'n tenen notícies fins al moment. Tanmateix, les màscares teatrals es troben també en molts altres àmbits de la vida romana com demostren les abundants representacions pictòriques i altres màscares decoratives que tindrien caràcter apotropaic (Maioli 2010: 56). Aquestes últimes, incloses en el grup dels *oscilla*, eren utilitzades com a ofrenes als déus, per a evitar el mal d'ull o com a protectors domèstics i es col·locaven a les portes de les cases o als jardins (Petit i Santoro 2007: 19). Prova d'açò són la gran quantitat de representacions de màscares teatrals que pareixen en les pintures murals romanes.

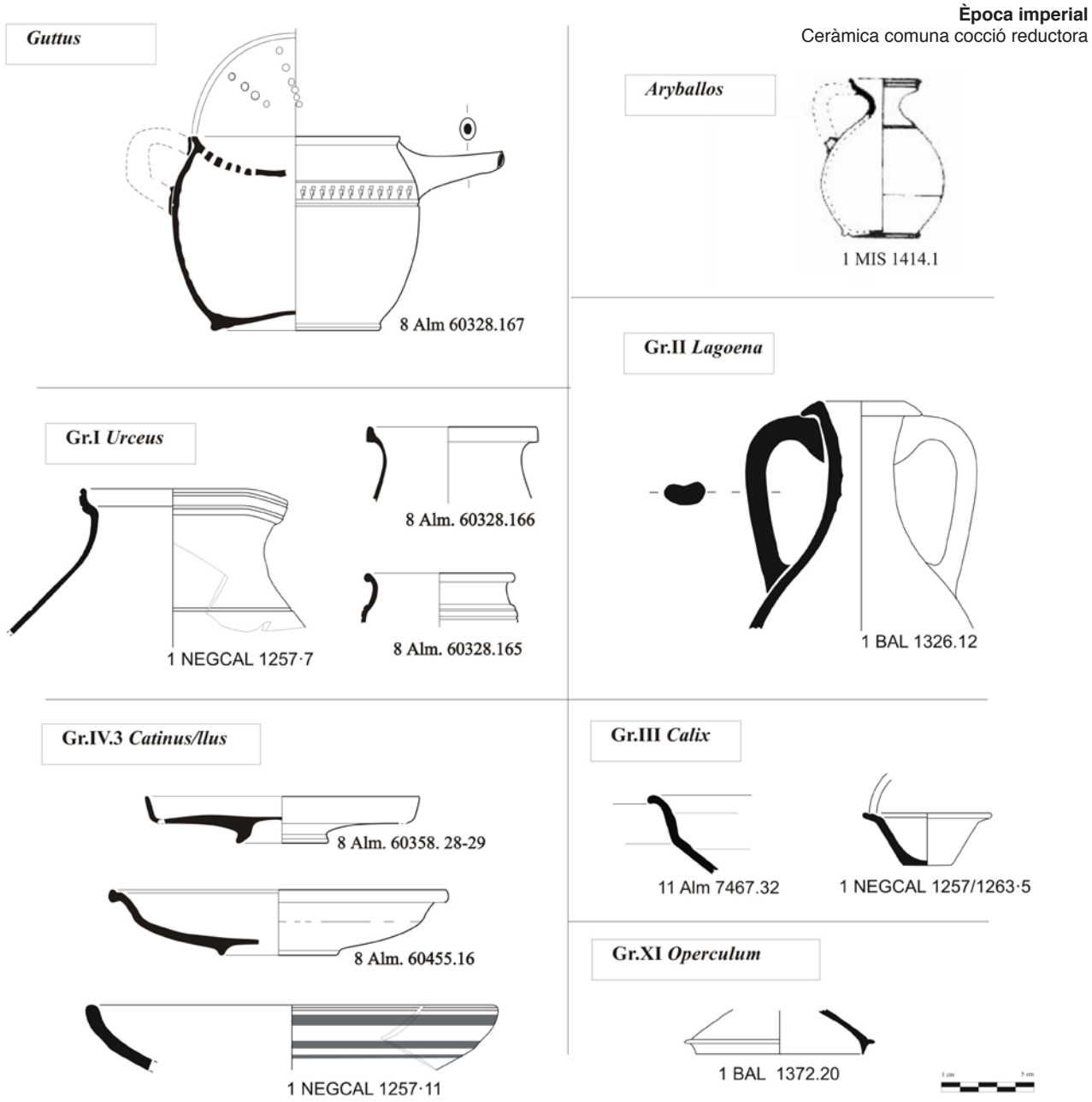

Fig. V.72. Ceràmica comuna de cocció reduïda trobada a la ciutat de *Valentia* en l'època imperial (Arxiu SIAM i E. Huguet).

Ceràmica comuna de cocció reductora

La ceràmica comuna de cocció reductora sol estar associada a la taula. Comparteix moltes de les formes produïdes amb la ceràmica comuna de cocció oxidant i, en ocasions, ambdues coccions es barregen en una mateixa peça que presenta la pasta o part de les superfícies oxidades i altres parts reduïdes (fig. V.72). Açò indicaria que probablement foren fabricades en els mateixos centres productors que les ceràmiques comunes de cocció oxidant, com succeïa amb les ceràmiques grises emporitanes (Casas i Nolla 2012: 639). Malgrat això, aquesta producció no és homogènia pel que fa al seu origen. L'estudi macroscòpic de les pastes permet identificar diferents composicions i acabats de les ceràmiques comunes de cocció reductora que probablement procedeixen de diferents tallers. En general, són pastes grises, depurades amb desgreixants fins blancs i brillants, encara que ocasionalment s'han registrat pastes menys acurades i amb desgreixants mitjans (Huguet 2006b: 40).

Com ja hem dit, la major part de les peces responen a formes documentades en ceràmiques de cocció oxidant, com són les gerres, bols o plats, però hi ha un altre grup de formes singulars que s'associen a contexts rituals, com el *guttus* o l'*aryballos*. És possible que aquestes peces singulars foren importacions regionals que esmentarem si cal; tanmateix, la fabricació de la resta de formes s'ha de situar al voltant de la ciutat com també succeïa en les produccions de ceràmica comuna de cocció oxidant. Amb tot, les ceràmiques comunes de cocció reductora no són massa abundants a la ciutat encara que apareixen en la major part de les excavacions de l'època imperial. Estan presents sobretot en els nivells de principi del segle I dC per disminuir paulatinament al llarg dels segles II i III dC.

— *Guttus*: recipient tancat amb filtre en la part superior que presenta un cos globular amb peu baix i pla (fig. V.72, 8 Alm. 60328.167). La part superior del cos té decoració burilada, l'ansa no es conserva però en resta l'arrencament i té un bec horitzontal llarg per on es vessaria el líquid. És un *guttus* senzill, allunyat dels sofisticats recipients hel·lenístics, que servia per a vessar libacions o ofrenes rituals (Principal 1998: 14). Aparegué entre el material de rebliment del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina que es va datar en l'època d'August i s'interpretà com una amortització ritual del pou, cosa que reaferma l'aparició d'un *guttus*. Pel que fa al seu origen s'ha apuntat la possibilitat que fóra de la zona catalana però no en tenim proves (Albiach *et alii* 1998: 159).

— *Aryballos*: petit recipient semblant a una ampolla amb peu, base plana, cos globular o lleugerament allargat, coll estret i curt, vora exvasada i una ansa (fig. V.72, 1 Mis 1414.1). Aparegué junt a una gerreta en la tomba núm. 59 de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia datada en l'època d'August per la posició estratigràfica i la moneda que l'acompanyava. Pel que fa a la funció, i donat que formava part de l'aixovar del difunt, s'ha de posar en relació amb els rituals funeraris d'unció amb olis del difunt i de la zona que l'anava a acollir.

— Gr. I *Urceus*: gerra de coll curt, vora motllurada amb graó intern i amb ansa. De vegades presenta una boca trilobulada. El seu diàmetre se situa al voltant dels 9 cm. Apareix en l'època d'August entre el material d'amortització del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina (fig. V.72, 8 Alm 60328.165 i 166), en l'època dels Severs a l'abocador de la plaça del Negret (fig. V.72, 1 Negcal 1257.7) i en la segona meitat del segle III dC en els estrats del carrer del Mar, sempre amb poques peces.

— Gr.II *Lagoena*: ampolla amb coll estret i llarg, vora de secció triangular i dues anses; suposem que el cos seria ovalat però no es conserva (fig. V.72, 1 Bal 1326.12). Únicament s'ha trobat un exemplar, que presenta una pasta una mica descurada, en els estrats d'enderroc de l'excavació dels Banys de l'Almirall datada en l'època dels Severs.

— Gr. III *Calix*: copes i bols de perfil senzill són nombrosos en aquesta producció. Potser les formes de la primera etapa imperial les podríem relacionar amb les imitacions de ceràmica de vernís negre que des del segle II aC s'estaven fent en terres ibèriques, com per exemple la possible imitació del tipus Lamboglia 18 (fig. V.72, 11 Alm. 7467.32) documentada en la deposició votiva del *decumanus* a l'Almoina. De l'època dels Severs en destaca un exemplar per les seues petites dimensions amb base plana, parets rectes i exvasades i llavi en petita ala horitzontal (fig. V.72, 1 Negcal 1257/1263.5). Tanmateix, cal tindre present que, entre el material ceràmic de l'abocador de la plaça del Negret, apareixen algunes formes ceràmiques que podrien ser anteriors i no estar ja en ús en època dels Severs.

— Gr. IV.2 i 3 *Lanx* i *catinus/llus*: plats oberts de parets baixes amb peu i perfils senzills que, de vegades, recorden a peces de vaixella fina (fig. V.72, 8 Alm 60358.28-29; fig. V.72, 8 Alm 60455.16) i d'altres a plats ibèrics (fig. V.72, 1 Negcal 1257.11). Apareixen sobretot en els estrats de l'època d'August de l'amortització del pou de l'*Asklepieion* i en l'abocador de la plaça del Negret de l'època dels Severs, però, com en el cas anterior, podrien ser més antics.

— Gr. XI *Operculum*: tapadora que no estava destinada a anar al foc. En destaca un exemplar acampanat amb una petita ala (fig. V.72, 1 Bal 1372.20) procedent dels estrats flavis de l'excavació dels Banys de l'Almirall. Tot i que s'ha identificat com a una tapadora, el perfil és poc habitual i podria també actuar com a bol.

VI
La ceràmica comuna a *Valentia* en el seu temps. Periodització dels conjunts

En aquest capítol oferim un resum de l'estudi de les produccions de ceràmica comuna per períodes per a establir-ne l'evolució. L'anàlisi ceràmica, necessàriament, havia d'anar acompanyat de la informació que aportà l'estratigrafia pel que fa a les relacions d'anterioritat i posterioritat, que també han sigut tingudes en compte.

Així doncs, en el curt període de temps que suposà l'època republicana per a *Valentia* hem delimitat fins a quatre subperíodes, com ja s'ha fet en altres estudis: fundacional, postfundacional, primer quart del segle I aC (prepompeià o previs a la derrota sertoriana), 75 dC o destrucció de la ciutat. Pel que fa a l'època imperial s'han establert els següents set subperíodes: regnat d'August, juli-claudi, flavi, primera meitat del segle II dC, tardo-antoní, sever i el període comprés entre el 218 i el 285 dC. Evidentment, els conjunts ceràmics no s'adapten en tots els casos a les divisions que hem establert per a l'estudi. Per tant, en ocasions, hem hagut de recórrer a precisions o aclariments específics en quedar un conjunt ceràmic a cavall entre dos subperíodes. A més, cal remarcar que aquestes datacions no són absolutes, doncs les aporten l'estudi de les ceràmiques en comparació amb altres conjunts ceràmics apareguts en altres jaciment i amb les relacions estratigràfiques. Per tant, s'han d'entendre com a datacions relatives i tenir en compte que les dades ací exposades poden variar en funció de l'avanç en la investigació arqueològica. No podem pensar en les datacions donades com tancades o invariables, ja que totes poden tindre variacions mínimes d'uns cinc o deu anys a dalt i a baix. Tot i això, aquesta és l'única forma eficaç per a datar els conjunts ceràmics que estem tractant.

VI.1. ÈPOCA REPUBLICANA

VI.1.1. PERÍODE FUNDACIONAL (138-130 AC)

Aquest moment ve determinat estratigràficament per les primeres construccions d'estructures, sovint negatives, sobre els estrats estèrils. Els conjunts interpretats com a fundacionals foren pocs però significatius, ja que eren fosses votives relacionades amb els rituals de fundació dels edificis que posteriorment es construïren a sobre. Concretament, són el pou fundacional de l'Almoina, la fossa votiva situada entre el *decumanus* i el *kardo* i la deposició d'olles invertides sota la primera fase constructiva de l'Almoina i la fossa votiva del carrer Roc Chabàs (fig. VI.1).

Els elements ceràmics que daten aquests conjunts són, sobretot, la ceràmica fina de vernís negre, entre la qual predomina la campaniana A sobre les produccions de calena antiga. De ceràmica de parets fines apareixen exclusivament les formes Mayet I i II, probablement de procedència itàlica. Les àmfores majoritàries són les itàliques i adriàtiques, entre les quals destaca la greco-itàlica de transició, però també hi ha àmfora tripolitana antiga i alguna altra púnica.

Pel que fa a la ceràmica de cuina, en aquest període la predominant és la ceràmica itàlica de procedència campaniana. El repertori morfològic, el formen algunes olles i majoritàriament cassoles amb moltíssimes variants i tapadores. L'aparició de ceràmiques púniques de cuina és molt escassa. Les ceràmiques de cuina autòctones constitueixen un conjunt important des d'aquest primer període d'ocupació de la ciutat. Presenten gran semblança amb les formes ibèriques de les quals en són hereves, però amb innovacions tecnològiques en la confecció de les pas-

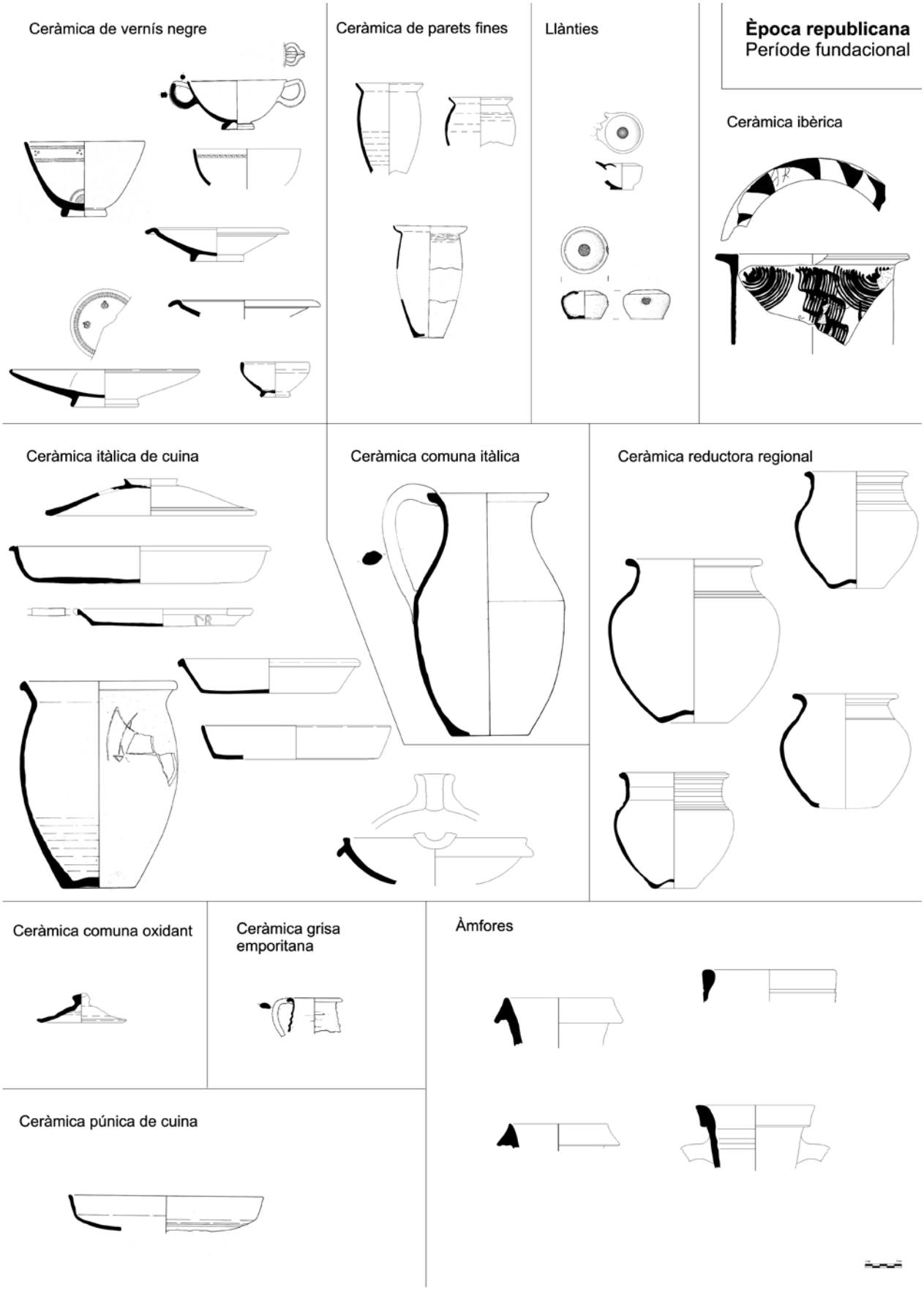

Fig. VI.1. Resum de la ceràmica de l'època republicana, període fundacional, de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

tes. Quantitativament s'equiparen a les formes itàliques, encara que, morfològicament, les itàliques presenten una gran varietat amb cassoles de diversos tipus i alguna tapadora, mentre que el grup de ceràmica reductora de cuina regional està compost quasi exclusivament per olles i tapadores.

Entre la ceràmica comuna que no va al foc hi ha importacions itàliques de ceràmica de pasta clara recent, però són escasses. També escasseja la ceràmica de cocció oxidant, que està quasi absent en els primers estrats d'ocupació. Contràriament, la ceràmica ibèrica és ben nombrosa i probablement feia les funcions que més tard adquirí la ceràmica comuna de cocció oxidant.

Per concloure, a partir de l'estudi dels conjunts ceràmics podem afirmar que aquest període es pot establir en una forquilla cronològica que va des de la fundació de la ciutat al voltant del 138 aC fins al 130 aC.

VI.1.2. PERÍODE POSTFUNDACIONAL (130-100 AC)

En aquest moment havia començat el desenvolupament urbanístic de la ciutat, contràriament al període anterior les restes documentades no s'han interpretat com a elements rituals, sinó com a amortitzacions o signes d'ús de les estructures anteriors que denoten part de la vida quotidiana de la naixent *urbs*. Són poques les estructures documentades d'aquest període, però molt nombroses les troballes que han proporcionat: la gran fossa i la possible deposició votiva del carrer Sabaters, i una de les primeres tombes de la necròpoli occidental (fig. VI.2).

Entre la vaixella fina continuen sent nombroses les formes de ceràmica de vernís negre de Cales antiga, però la producció predominant és la Campaniana A mitjana. Entre les ceràmiques de parets fines continuen apareixent les mateixes formes del període anterior. La peculiaritat d'aquest conjunt fa que les àmfores siguen amb diferència la producció ceràmica més abundat. A les greco-itàliques documentades anteriorment se n'afegeixen altres dels tipus Dressel 1A de procedència adriàtica i vesuviana. També hi ha àmfores púniques i apareixen ara les primeres importacions d'àmfores ròdies.

Les ceràmiques de cuina itàliques eren exclusivament cassoles i tapadores i les formes d'olla d'importació han desaparegut. Augmenten considerablement els plats de vora bífida, que com la resta de recipients són de procedència campaniana. Pel que fa a percentatges, en la ceràmica itàlica eren semblants als de la ceràmica de cuina reductora regional, però sols presentaven formes d'olla en diferents variants i alguna tapadora. La morfologia de les olles de tradició autòctona continua invariable amb clares reminiscències ibèriques. Augmenta considerablement el nombre de productes de cuina púnics i púnico-ebusitans, entre els quals es documenta alguna olla, però sobretot cassoles.

Respecte al període anterior, augmenta també la ceràmica de pasta clara recent. Pel que fa a la ceràmica comuna de cocció oxidant, no és abundant, contràriament al que succeeix amb la ceràmica ibèrica. Tanmateix, la ceràmica comuna de cocció oxidant està representada per unes formes de clara tradició romana que no es produïren en ceràmica ibèrica. La ceràmica grisa emporitana indica una cronologia de l'últim quart del segle II aC.

Aquest període s'ha datat entre el 130 i el 100 aC. Les produccions i formes documentades són molt semblants a les del període anterior, però l'aparició de certes formes de ceràmica Campaniana A mitjana, grisa emporitana i un predomini de la forma Mayet II sobre la Mayet I entre les ceràmiques de parets fines ens portà a pensar en una datació del final del segle II aC.

VI.1.3. PRIMER QUART DEL SEGLE I AC (O PERÍODE PREVI A LA DESTRUCCIÓ POMPEIANA: 100-75 AC)

Els límits cronològics d'aquest període se situen des de l'inici del segle I aC fins al moment de destrucció de la ciutat en el 75 aC, i per al seu estudi s'han utilitzat cinc contexts, tres dels quals són tombes de la necròpoli occidental i els altres dos són les amortitzacions dels dos pous de l'excavació del carrer Roc Chabàs (fig. VI.3).

Entre la vaixella fina d'aquest moment es documenta, a més de la ceràmica de vernís negre campaniana A i calena, l'anomenada C procedent probablement de Sicília. La ceràmica de parets fines incorpora la forma Mayet III. Entre les àmfores apareixen ja les formes Dressel 1A i 1B, tant de l'Adriàtic com de la Campània. Continuen presents les importacions d'àmfores púniques i orientals.

La ceràmica itàlica de cuina manté els percentatges del període anterior i també les formes amb la incorporació dels primers morters itàlics. Tot i això, les formes més nombroses són les cassoles i les tapadores. Destaca l'aparició per primera vegada a *Valentia* de fonts de ceràmica d'engalba roja pompeiana de procedència vesuviana, probablement cap la dècada dels vuitanta aC, i també un recipient obert de ceràmica comuna de la mateixa procedència. La ceràmica púnica està documentada també en aquest període, encara que de manera menys nombrosa i únicament amb cassoles. La ceràmica reductora de tradició autòctona, com també en l'etapa anterior, presenta percentatges molt semblants als de la ceràmica itàlica de cuina. Quant a la morfologia, les olles tampoc presenten variacions importants.

Pel que fa a la ceràmica que no va al foc, destaca l'últim recipient d'importació de ceràmica clara recent documentada com a aixovar d'una tomba a la necròpoli occidental. Tot i que aquesta producció no es documenta més endavant en les excavacions ací estudiades, en tenim constància de l'aparició en estrats de temps d'August a l'Almoina (Albiach, Badía i Marín 1997). Com ve sent habitual en els períodes anteriors, la ceràmica comuna de cocció oxidant és relativament escassa i amb un marcat caràcter romà front a una abundant ceràmica ibèrica amb alts percentatges. Tot i l'escassetat de la ceràmica comuna de cocció oxidant apareixen formes de gerra, ampolla, *pelvis*, morters que preludien les formes de l'època imperial, i d'altres ben peculiars com la motllura o el fragment de columna que potser s'han de relacionar amb la funcionalitat de l'excavació en la qual es trobaren. Finalment, també es documenta alguna imitació de les formes de ceràmica de vernís negre.

Per aquest període s'ha apuntat una datació del 100 al 75 aC, però tot i que ambdós pous s'han datat en la primera meitat del segle I aC, l'estudi del material indica que el rebliment del pou circular probablement és anterior al del pou quadrangular.

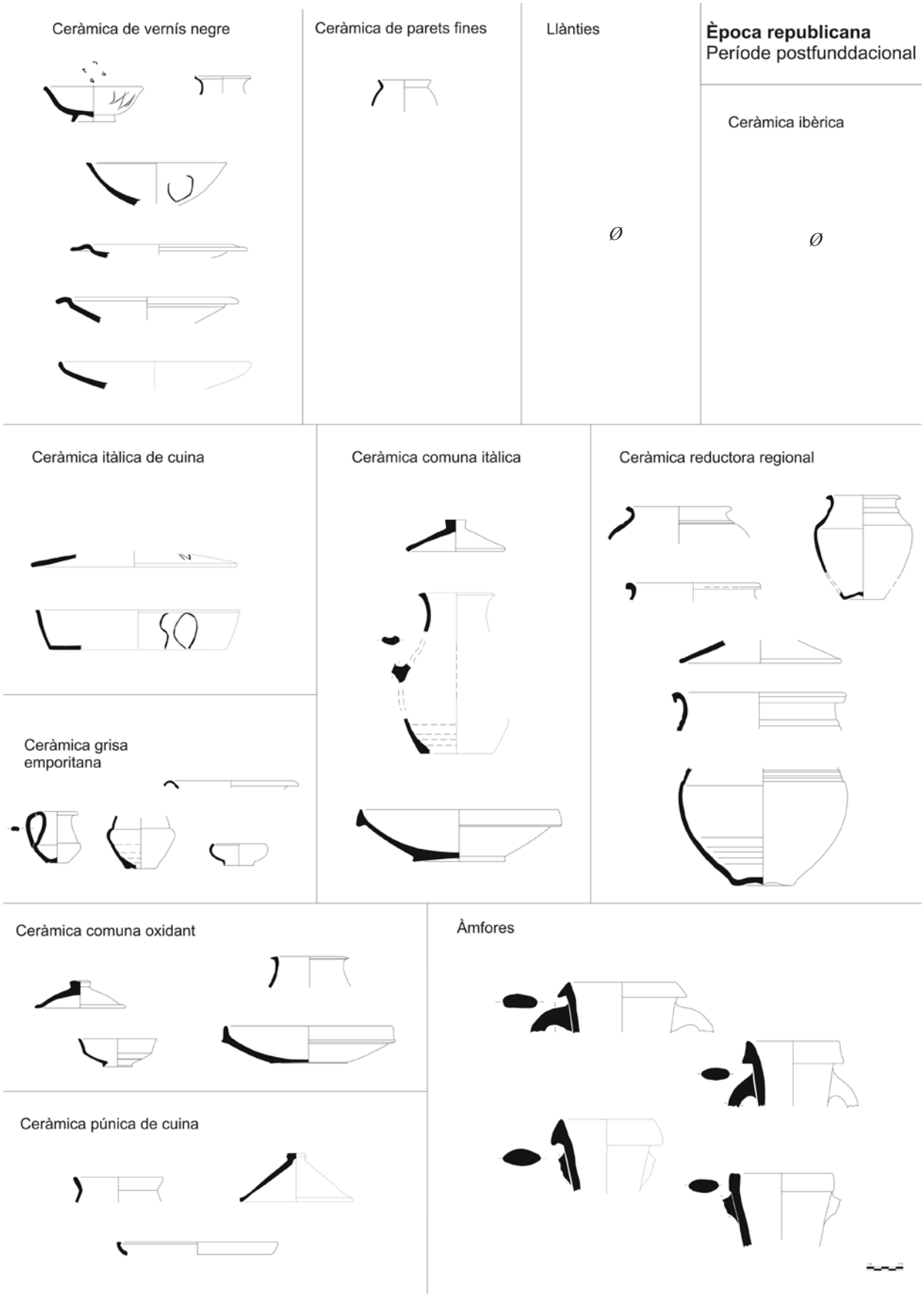

Fig. VI.2. Resum de la ceràmica de l'època republicana, període postfundacional, de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

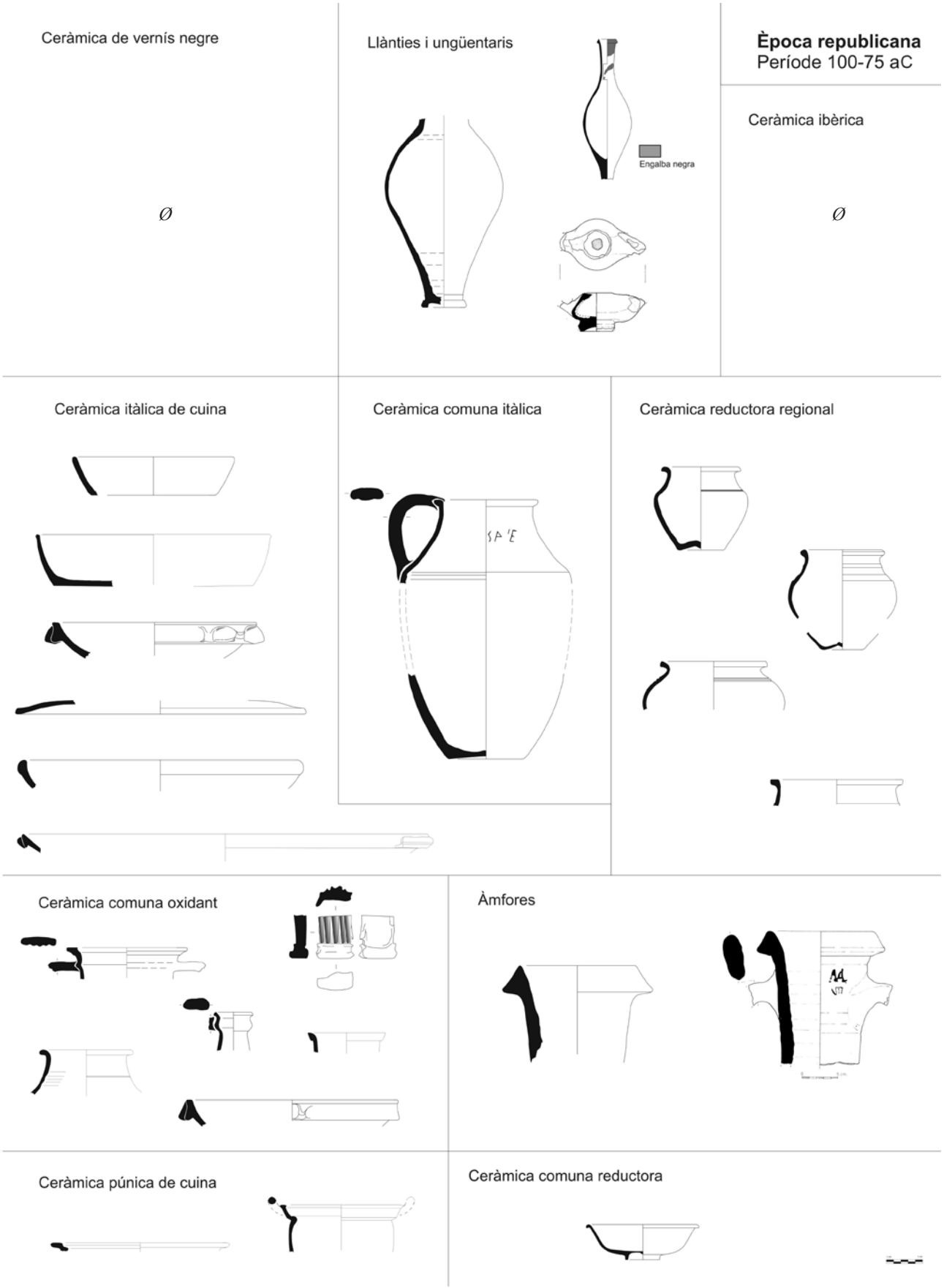

Fig. VI.3. Resum de la ceràmica de l'època republicana, període 100-75 aC, de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

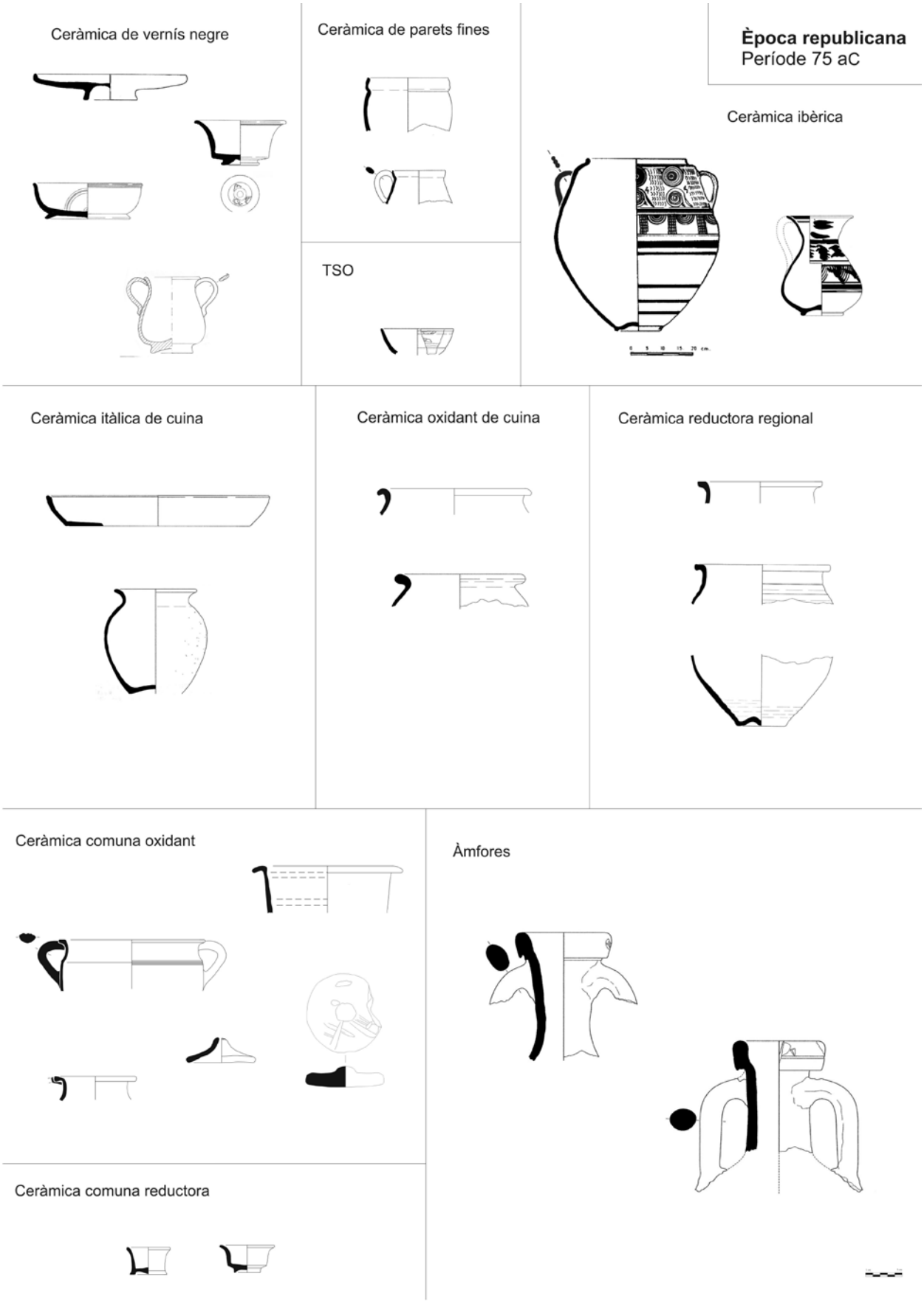

Fig. VI.4. Resum de la ceràmica de l'època republicana, període 75 aC, de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

VI.1.4. Període de destrucció de la ciutat per les tropes de Pompeu (75 aC)

Es tracta d'un moment molt concret de la història de la ciutat: el de saqueig, incendi i destrucció que probablement tinguera una durada molt curta, hores o dies, en el qual els soldats del bàndol senatorial, després de la derrota de l'exèrcit sertorià, arrasaren la ciutat. Aquest fet provocà la formació d'importants paquets estratigràfics dels quals se n'han estudiat els de l'excavació del carrer Sabaters (fig. VI.4).

La vaixella fina d'aquests estrats documenta un canvi substancial, la ceràmica de vernís negre predominant és la calena mitjana, tot i que també n'hi ha calena tardana en quantitats molt reduïdes. Continua la importació de campaniana A en nombre important, però apareixen per primera vegada altres produccions com la TSA de vernís negre i la TSO. Les ceràmiques de parets fines continuen amb la tònica anterior. A les àmfores, a més de les documentades en el període previ, se'ls afegeixen les formes Dressel 1C de producció itàlica, Lamboglia 2 de producció adriàtica i Pascual 1 de producció tarraconense.

La ceràmica de cuina itàlica es manté nombrosa i variada i es documenten, sobretot, cassoles i tapadores però també alguna olla i morters. La ceràmica púnica és absent en els estrats estudiats, però apareix en altres de destrucció de l'excavació de les Corts (López *et alii* 1994: 113), encara que les importacions se n'han reduït dràsticament. La ceràmica de cuina de tradició ibèrica manté els percentatges respecte a l'etapa anterior i també respecte a les itàliques de cuina. L'olla és la forma predominant sense massa variacions respecte a les documentades anteriorment i amb una gran varietat de vores.

Com ja hem dit la ceràmica de pasta clara recent és absent en els nivells de destrucció. Augmenta de forma important la ceràmica comuna de cocció oxidant amb formes variades de gerra, ampolla, plat, tapadora i *pelvis*. Destaca l'augment de la ceràmica ibèrica amb els percentatges més alts de totes les produccions ceràmiques del conjunt.

En definitiva, aquest període es pot datar l'any 75 aC a jutjar per la informació que aporten les fonts clàssiques, l'estratigrafia i l'estudi del material.

VI.5. Conclusions de l'època republicana

L'època republicana, que compren des del moment de la fundació de la ciutat l'any 138 aC fins a la seua destrucció el 75 aC, segons les fonts literàries, ha aportat un nombrós conjunt pel que fa a ceràmica comuna i de cuina tant de procedència local o regional com d'importació (fig. VI.5).

Des del primer moment de fundació de la ciutat s'observa una necessitat d'importació de determinats productes, majoritàriament itàlics, relacionats amb la cuina, la taula i el vi.

En referència al nostre tema d'estudi, la ceràmica comuna i de cuina, podem dir que durant tota l'època republicana la ceràmica itàlica de cuina (32 %) procedent de la zona campaniana i, en menor mesura, etrusca presenta uns percentatges estables que es mantenen. En paral·lel, les ceràmiques reductores de cuina autòctones tenen uns percentatges inferiors a les ceràmiques de cuina itàliques, però també es mantenen. Tanmateix, veiem que les cassoles foren exclusivament importades, mentre que les olles foren majoritàriament de producció local o regional,

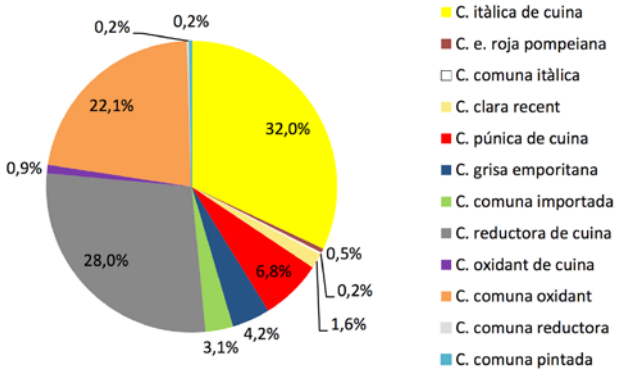

Fig. VI.5. Percentatges del total de la ceràmica comuna i de cuina de l'època republicana de *Valentia*.

encara que s'ha documentat alguna olla de procedència itàlica en els moments inicials. S'intueix una dicotomia, o potser una complementarietat, en què els productes de perfils més tancats eren produïts en la zona pròxima a la ciutat mentre que els recipients oberts eren importats, cosa que es mantindrà en l'època imperial, com veurem més endavant. A més, cal remarcar l'aparició de fonts de ceràmica d'engalba roja pompeiana solament a partir del 80 aC.

Pel que fa a les ceràmiques púniques de cuina (6,8 %), no són massa abundants encara que la presència sí és constant. No les trobem en el període fundacional, però sí immediatament després amb un augment del comerç entre el 130 i el 100, per a disminuir en el primer quart del I aC. S'han documentat tres tipus de pasta procedent de tres zones de producció: la primera i més coneguda, la del nord africà, Tunísia, d'on procedeix algunes cassoles i tapadores; la segona probablement de Cartagena, d'on solament es documenten olles; la tercera de la zona púnico-ebusitana, d'on vénen cassoles.

Les ceràmiques de pasta clara recent (1,6 %) estan presents des del moment de la fundació, sempre de manera escassa. En el període postfundacional augmenten una mica, per a tornar a disminuir en la primera meitat del segle I aC.

S'han documentat productes de ceràmica grisa emporitana (4,24 %), evidentment gerretes o gotets i també algun platet sempre de final del segle II aC. A més, hi ha una sèrie de peces que no s'han pogut associar a cap zona de producció concreta però que sabem amb seguretat que són importacions (3,1 %).

La ceràmica reductora de cuina és molt abundant (28 %), just per darrere de la ceràmica itàlica de cuina. Aquest grup és heterogeni i es poden diferenciar dos subgrups: un de filiació autòctona amb pastes negres o grises amb desgreixants de quars blanc, on pràcticament es produeixen solament olles i tapadores; l'altre grup de filiació itàlic que reprodueix models de recipients itàlics amb desgreixants més fins i pastes més marrons i menys dures. El primer grup apareix des dels nivells fundacionals i continuarà en època altimperial, mentre que el segon grup es documenta únicament en l'època republicana, des de la fundació fins a la destrucció de la ciutat.

Pel que fa a la ceràmica comuna (22,1 %), durant tota l'etapa republicana fou relativament escassa, sobretot al principi, i les formes que es constaten són clarament d'influència romana. L'explicació d'aquesta escassetat podria estar en què fou la

ceràmica ibèrica la que assumí les funcions d'aquesta. En general, allà on hi ha percentatges baixos de ceràmica comuna de cocció oxidant, hi ha percentatges alts de ceràmica ibèrica per a l'època republicana i a la inversa per a l'època imperial. Anteriorment s'havia relacionat, l'augment de la ceràmica ibèrica en els estrats de destrucció amb un possible bloqueig de la zona fidel a Sertori durant el conflicte de la qual formaria part la ciutat de *Valentia* (Marín, Ribera i Serrano 2002: 128). No és una producció homogènia pel que fa a pastes ni a formes, però hi destaquen els recipients tancats, gerres i ampolles, i tapadores, a més d'algun morter. Altres produccions minoritàries són la ceràmica comuna reductora on hi ha alguna copeta que cal posar en relació amb les imitacions locals o regionals de vernís negre i també algun fragment de ceràmica pintada.

En general, es constata un abastiment d'importacions itàliques amb unes produccions locals o regionals de clara influència ibèrica i processos imitatius de les ceràmiques itàliques.

VI.2. ÈPOCA IMPERIAL

VI.2.1. el principat d'august (5 ac-14 dc)

Les evidències arqueològiques obtingudes en diverses excavacions a la ciutat situen aquest període com el moment de recuperació després de l'abandonament que suposà la destrucció de la ciutat a mans dels exercits de Pompeu. Aquesta reocupació fou inicialment tímida (Ribera 2010b: 263), encara que matisada en algunes ocasions (Revert 2009: 147). Aquest període presenta un important volum de material fruit de l'amortització del pou republicà de l'*Asklepieion* de l'Almoina però també s'ha estudiat una tomba de la necròpoli occidental (fig. VI.6).

Pel que fa a la ceràmica fina, s'observa un canvi substancial ja que la TSI va irrompre a *Valentia* amb el conjunt més nombrós d'aquesta producció aparegut fins al moment en la ciutat. Junt a ella, les ceràmiques de parets fines són de producció itàlica, encara que es constata també la presència de peces catalanes amb formes allunyades dels tipus republicans. Apareixen també algunes ceràmiques d'engalba roja i d'altres d'engalba negra que probablement imiten la vaixella fina itàlica. Entre les llànties es troben formes pròpies d'aquest període com l'exemplar amb ansa plàstica. La ceràmica ibèrica continua present amb percentatges elevats, però les formes mostren ja evidents influències romanes. Contràriament al que ocorria en l'època republicana, les àmfores són ara majoritàriament peninsulars, sobretot bètiques i tarraconenses, encara que es documenten també ceràmiques itàliques, africanes i orientals.

Pel que fa a les ceràmiques de cuina, en aquest moment és majoritària la ceràmica de cuina reductora regional amb olles molt semblants als tipus classificats en l'època republicana, mentre que la ceràmica itàlica de cuina, inferior en nombre, es compon d'un repertori variat amb fonts de ceràmica d'engalba roja pompeiana, morters lacials, cassoles baixes i profundes i tapadores. Es documenta per primera vegada a la ciutat la ceràmica de cuina africana i també la ceràmica comuna africana. Resulta molt interessant l'important augment de la ceràmica comuna de cocció oxidant, molt més abundant que en l'etapa republicana; paral·lelament la ceràmica ibèrica disminueix considerablement, cosa que reforça la idea d'una mateixa funció per a les dues produccions. Entre la ceràmica comuna de cocció reductora també hi ha un conjunt de peces dispars que imitaven, probablement, recipients de vaixella fina.

En aquest període les ceràmiques comunes i de cuina de producció local i regional presenten un repertori formal variat amb molts tipus de recipients diversos, sense unes formes estàndard que tant podien imitar recipients de vaixella fina importada o de ceràmica de cuina, com formes de tradició ibèrica; a més n'apareixen de noves. Sembla per tant un moment de canvi, d'eclosió de noves formes ceràmiques i d'innovació en el qual els tipus de recipients que volen crear no acaben d'estar ben definits.

VI.2.2. dinastia juli-clàudia (14-69 dc)

En aquest període continua la lenta però constant recuperació de la ciutat, de la qual en coneixem poques restes ja que la posterior renovació de l'època flàvia n'ha obliterat la majoria (Huguet i Ribera 2014: 153). S'ha estudiat a partir de petits conjunts dispersos que continuen aquesta tendència, entre els quals destaquen la deposició votiva del *decumanus* de l'Almoina, diverses tombes de les necròpolis occidental i la situada al nord del Túria i un femer també situat a la mateixa zona (fig. VI.7).

A l'inici d'aquest període continua sent majoritària la TSI, que fou desplaçada per la TSSG a partir del tercer quart del segle I dC (Ribera i Poveda 1994: 95). En general, comptem amb pocs exemplars de sigil·lades per aquest període en el qual, en canvi, sí s'ha trobat un voluminós conjunt de ceràmiques de parets fines. Aquestes presenten diferències notables amb l'etapa anterior bàsicament pel que fa a l'origen, ja que inicialment eren peces d'origen ebusità i posteriorment de procedència bètica i probablement de Terol. Les àmfores són escasses i majoritàriament de procedència hispànica, entre les quals destaquen les de procedència tarraconense i en menor mesura bètica.

Tanmateix, pel que fa a la ceràmica comuna i de cuina, aquesta etapa segueix la tònica general de l'època d'August, tot i que amb certes variacions. La ceràmica reductora de cuina regional és més abundant que la ceràmica itàlica de cuina. En la primera es classificaren una sèrie d'olles de tipologia molt diversa entre sí, que havien perdut els perfils de l'època republicana i d'August i es presenten ara amb colls curts més semblants a les produccions flàvies. La ceràmica de cuina itàlica no és massa abundant, però se'n documenta la importació. La ceràmica comuna de cocció oxidant continua la tendència anterior i augmenta progressivament alhora que la ceràmica ibèrica disminueix. Pel que fa a les formes, com en l'època d'August eren variades, eclèctiques i en general el seu repertori formal és més semblant al de l'època d'August que al de l'època flàvia tot i que es documenten algunes formes noves com els platerets amb vora arrodonida cap a l'exterior i ala. Per últim, destaca l'aparició de l'última peça de ceràmica grisa emporitana tardana trobada a la ciutat.

VI.2.3. dinastia flàvia (69-96 dc)

En aquest període la ciutat experimentà una vitalitat constructiva no coneguda fins al moment. La superfície del recinte urbà es duplicà (Escrivà, Jiménez i Ribera 2013: 56), es monumentalitzà el fòrum i es reformaren gran part de les construccions

Fig. VI.6. Resum de la ceràmica de l'època imperial, període d'August, de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

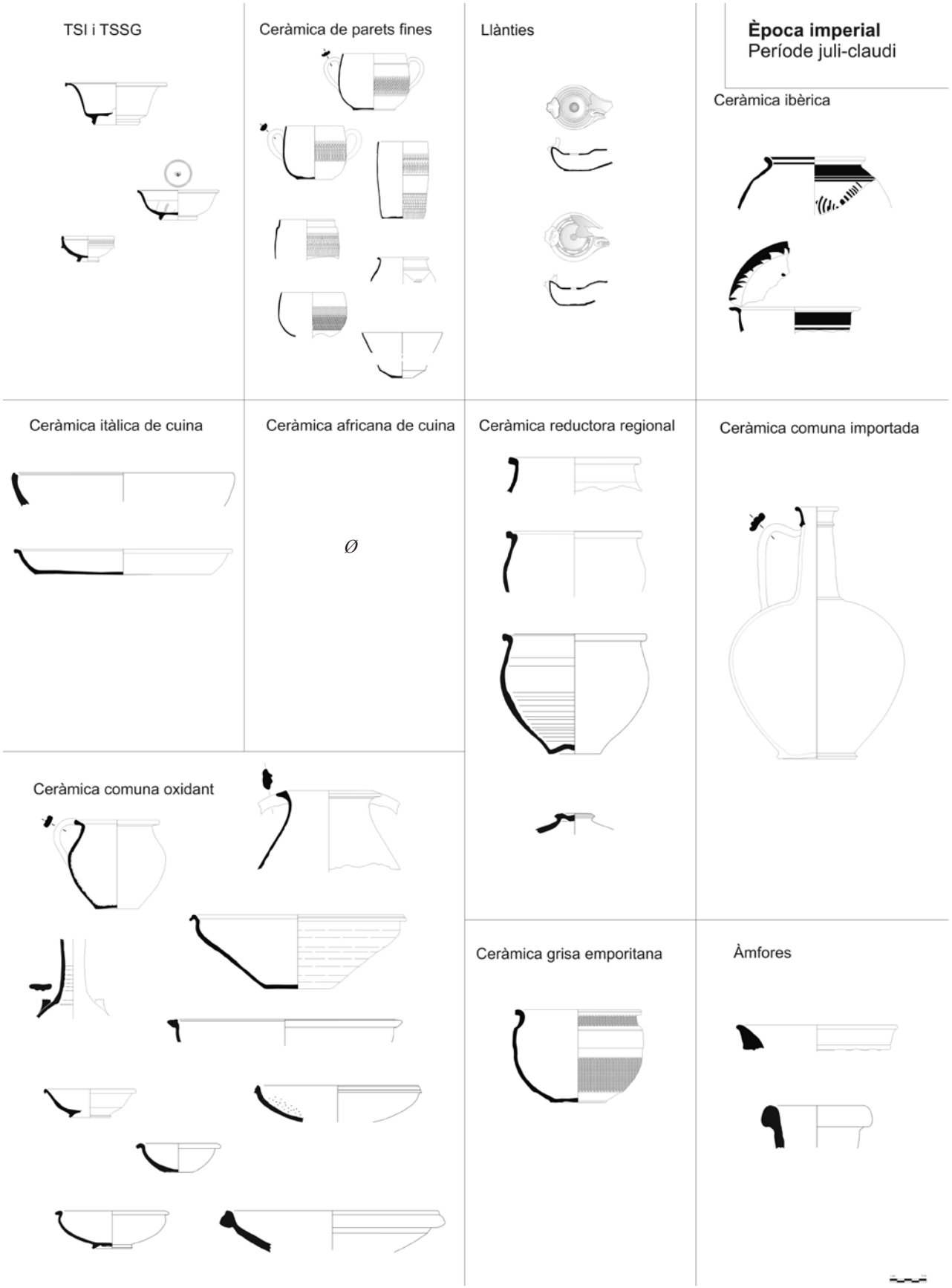

Fig. VI.7. Resum de la ceràmica de l'època imperial, període juli-claudi, de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

existents al mateix temps que se'n construïen de noves (Ribera i Jiménez 2012: 94). Aquesta important activitat edilícia comportà grans acumulacions de material d'on procedeixen la major part dels conjunts ceràmics estudiats d'aquesta època, als quals s'ha d'afegir l'aixovar d'una de les tombes de la necròpoli occidental i les ceràmiques procedents del primer nivell de l'*arena* del circ (fig. VI.8).

A l'inici de l'època flàvia la vaixella fina predominant és la TSSG, amb absència quasi total de TSH i molt poca incidència de les produccions itàliques, a les quals la TSSG anà substituint a partir de l'època de Claudi. A poc a poc, aparegueren les produccions hispàniques, però s'ha de matisar la presumpta "irrupció" de productes hispànics plantejada anteriorment per alguns autors (Escrivà 1989b: 177; Ribera i Poveda 1994: 97). En paral·lel fa la seua tímida aparició la TSA A, sempre amb percentatges molt inferiors a la TSH i també a la TSSG. Les produccions de parets fines continuen sent les de l'etapa anterior, majoritàriament bètiques amb engalba ataronjada i les anomenades de "closca d'ou", i de Terol; a més, aparegueren els primers fragments de ceràmica vidriada en verd. Les àmfores, com en l'època juli-clàudia, són majoritàriament de procedència hispànica: tarraconenses, apareixen en aquest moment les imitacions d'àmfores gal·les de petites dimensions i base plana, i en menor mesura les bètiques.

Pel que fa a la ceràmica de cuina, l'africana augmenta en nombre i comencen a aparèixer les formes ben representades a partir del segle II dC. Les itàliques són inferiors a la dels períodes precedents, però encara s'importen morters lacials amb ala i les últimes fonts d'engalba roja pompeiana. D'altra banda, i molt més abundants que les africanes, són les ceràmiques reductores de cuina regionals que en aquest moment redueixen el seu repertori a unes poques formes estandarditzades, que són pràcticament les que documentà Reynolds (1993: 95) a la vall del Vinalopó.

Entre la ceràmica comuna de cocció oxidant sembla que també disminueixen el nombre de formes produïdes i s'estableix un repertori formal que es mantingué durant el segle II dC. De l'elevat nombre de formes creades en l'època d'August i juli-clàudia, se'n triaren unes quantes, que es fabricaren amb variacions mínimes durant el segle posterior, i se n'abandonaren altres. Despunta la fabricació de gerres, tot i que aquestes sempre havien estat nombroses, i les *paropsis* amb anses horitzontals i plats. La ceràmica comuna de cocció reductora disminueix respecte a etapes anteriors i tot i que continuà present en els períodes posteriors, no és massa significativa i reprodueix les formes més esteses de ceràmica comuna de cocció oxidant.

VI.2.4 Dinastia antonina: de Nerva a Adrià (96-138 dC)

Aquest període és relativament llarg però amb poques evidències constructives, tot i que es constaten algunes remodelacions i refaccions de les estructures construïdes durant l'època flàvia en diferents llocs de la ciutat. Hi hem estudiat el material de les successives capes de l'arena del circ, que tot i que no són conjunts massa abundants, evidencien canvis respecte als períodes precedent i posterior i, per tant, estan ben caracteritzats (fig. VI.9).

La TSSG continua present en la primera meitat del segle II, tot i que els percentatges disminueixen de manera dràstica. Probablement continuà en ús fins a l'inici del segle, però ja no degueren importar-se més recipients. La TSH es torna majoritària en aquest moment, sobretot en l'època d'Adrià. Majoritàriament són productes de *Tritium Magallum* i en menor mesura de Bronchales (Escrivà 1989: 421-430). Els productes hispànics estan encara lligats als models gàl·lics i són de bona qualitat, però amb l'avanç del segle degeneraren i s'allunyaren cada vegada més dels prototips. Per a la TSA A, la primera meitat del segle II suposa un lent però constant augment. Les ceràmiques de parets fines estan representades quasi exclusivament per un tipus de copa caliciforme molt abundant en el territori valencià, que és característica del segle II dC, (Peñil *et alii* 1986: 195) i la resta de produccions pràcticament desapareixen. Pel que fa a les àmfores, seguint la tendència del període flavi, són majoritàriament peninsulars, bètiques i tarraconenses, però també es documenta la importació de vi oriental i oli de la Tripolitània.

La ceràmica de cuina itàlica està present però sempre amb percentatges baixos, potser perquè encara seguia en ús però sense que s'importaren més recipients. Es documenta la gerreta o bullidor oriental de procedència egea. La ceràmica africana de cuina, sense cap dubte, fou la ceràmica comuna importada més abundant i reflecteix la "invasió" que, a partir de l'època flàvia i sobretot durant el segle II, monopolitzà els mercats costaners del Mediterrani Occidental. Es continuen produint formes de l'època flàvia i se'n afegeixen de noves. La ceràmica reductora de cuina regional i la ceràmica comuna oxidant continuen en la tònica de la fase anterior, sense que es detecten canvis formals evidents als recipients. Per a la primera, abunden les olles i les tapadores i en menor mesura la forma de bullidor i la cassola dels tipus que s'havien imposat en el període anterior i que probablement en aquest es generalitzen. A més, sembla que aquest període fou el de màxima expansió d'aquesta producció. Pel que fa a la ceràmica comuna oxidant, les gerres continuen sent el recipient més fabricat però també es documenten ampolles, *paropsis*, *lebetes* i tapadores, entre altres amb diferents variants documentades ja anteriorment.

VI.2.5. Dinastia antonina: des d'Antoní Pius fins a Còmmode (138-192 dC)

Aquest període s'ha estudiat a partir del material de la segona fase constructiva dels Banys de l'Almirall i de les necròpolis, d'entre els quals destaca el conjunt de l'*ustrinum* del carrer Sant Vicent, a més d'una tomba de la necròpoli situada al nord del Túria i una de les primeres tombes de La Boatella (fig. VI.10).

En general, la ceràmica continua amb la mateixa tònica evolutiva de l'etapa anterior. La TSSG desapareix i quan la trobem s'ha interpretat com de caràcter residual. La TSA A continua el seu lent camí per a situar-se, a partir de la segona meitat del segle, en el segon lloc de la vaixella fina importada. La TSH procedent de *Tritium Magallum* és la vaixella fina majoritària. Aquests productes hispànics prengueren el seu propi caràcter, amb la reelaboració de les formes clàssiques, que es feren més profundes i exvasades i simplificaren tant la decoració com la definició en les línies, canaletes i motllures. Entre les ceràmiques de parets fines resten únicament les produccions regionals que pràcticament sols produïen la forma caliciforme típica de la ciutat. Les llànties són les característiques del segle II dC, mentre que les àmfores són de procedència hispànica majoritàriament tarraconenses i, en menor mesura, bètiques, encara que també hi ha alguna àmfora africana.

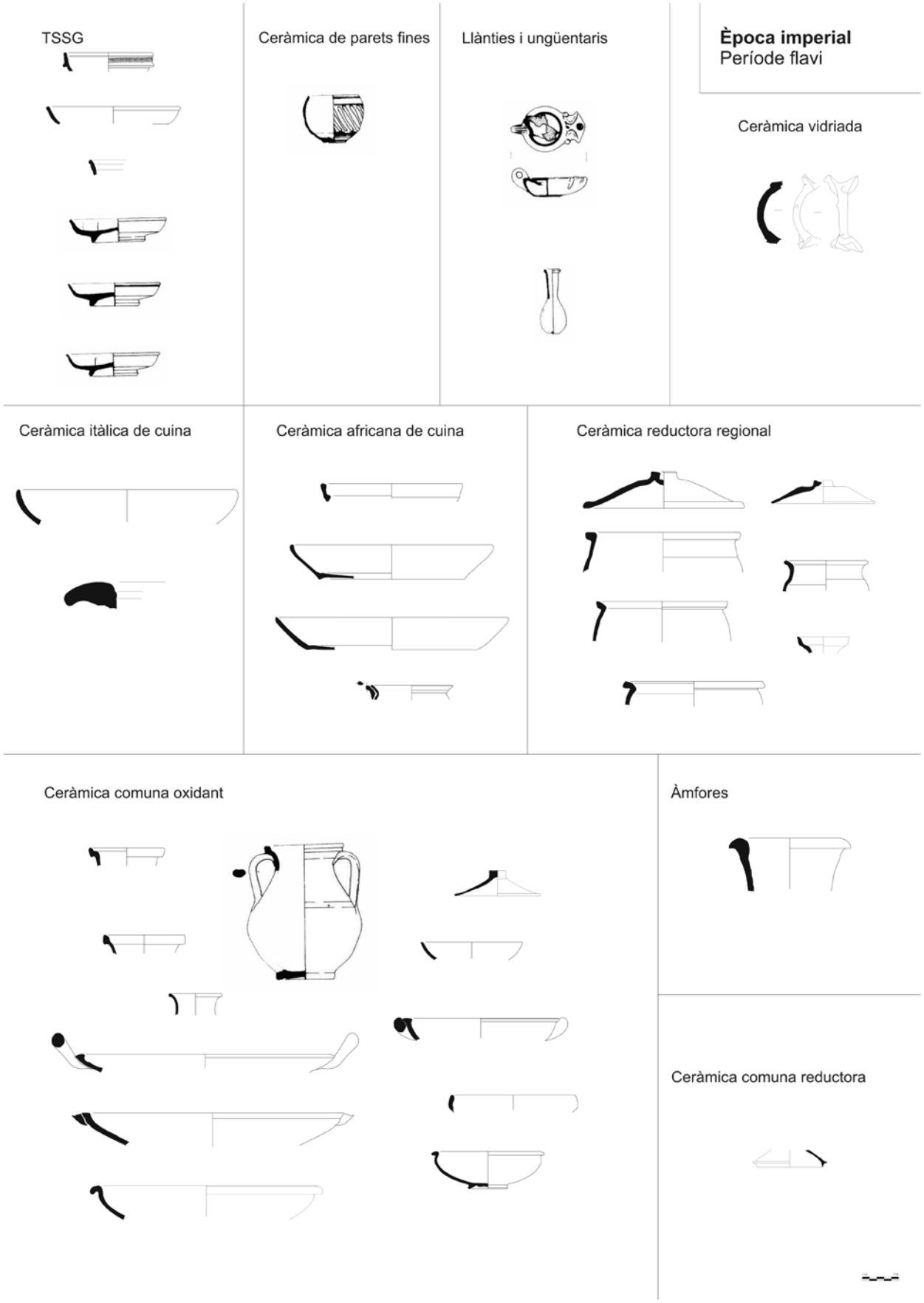

Fig. VI.8. Resum de la ceràmica de l'època imperial, període flavi, de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

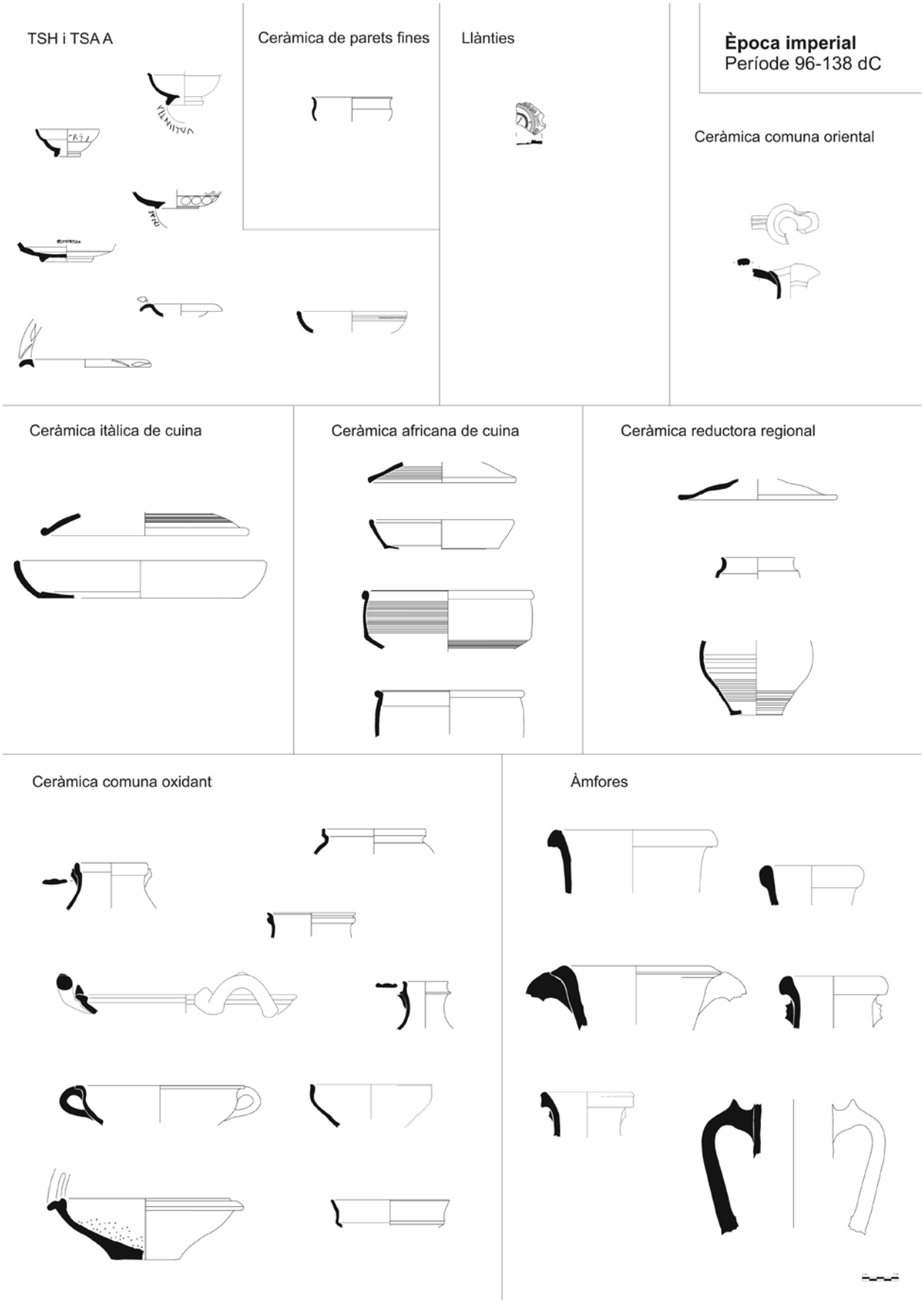

Fig. VI.9. Resum de la ceràmica de l'època imperial, període entre el 96-138 dC, de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

La ceràmica itàlica de cuina en aquest moment es pot considerar com de caràcter residual, amb l'excepció d'algun cas concret. La ceràmica africana de cuina aporta elements diferenciadors de l'etapa anterior sobretot el desenvolupament de les ales de les tapadores i l'aparició d'alguna forma de cassola. Continua sent molt abundant, com també ho és la ceràmica reductora de cuina regional que no presenta canvis respecte a l'etapa precedent amb olles, tapadores, bullidors i cassoles. La ceràmica comuna de cocció oxidant tampoc mostra excessius canvis, tot i que en aquest moment cal destacar l'aparició d'elements ceràmics com les possible *arulae* i el *tintinnabulum*. Les formes més abundants en aquest moment continuen sent les gerres, ampolles, *paropsis*, *lebetes* i tapadores, entre altres.

VI.2.6. DINASTIA SEVERA (193-217 DC)

En aquest moment la ciutat va viure un període de canvi, que en l'etapa posterior arribarà a ser de col·lapse. Tot i que no en sabem els motius, alguns edificis són abandonats i el temps va fer que s'enderrocaren els sostres i les parets com en el cas de les construccions dels Banys de l'Almirall.

El període entre el final del segle II i el principi del segle III dC està molt ben representat a la ciutat per l'existència de diversos contextos com són l'abocador de la plaça del Negret, els estrats d'enderroc dels edificis dels Banys de l'Almirall i el forn terrisser situat al nord del Túria, però també una tomba de la necròpoli occidental (fig. VI.11).

La TSH continua sent la majoritària i hi apareixen el bols senzills de la forma 8 de manera constant que fins a aquest moment ho havien fet de manera molt tímida en el període anterior. La quantitat i varietat de TSA A augmentà ostensiblement i duplicà els percentatges quantitatius de la primera meitat del segle II dC. Però, a més, augmenta també la representació de formes anomenades tardanes majoritàriament produïdes en A1/2 i A2. Les parets fines continuaren presents i constants amb el caliciforme típic de *Valentia*. Les llànties també eren molt abundants i en destaquen les de disc probablement africanes. Pel que fa a les àmfores, tot i que es manté la producció hispànica com a majoritària, bètiques i tarraconenses, hi ha una aparició de les formes evolucionades pròpies de final del segle II i el segle III dC.

La ceràmica africana de cuina continua sent majoritària i s'importen formes noves de tapadora, cassola i en menor mesura també alguna gerra de cronologia tardana que coincideixen cronològicament amb les formes tardanes de la TSA A. A més, es documenta la tímida importació de ceràmica comuna africana. La ceràmica reductora de cuina regional continua produint les formes que es fabricaven des de l'època flàvia però se n'afegí alguna cassola més, de probable inspiració africana. Per la seua part, la ceràmica comuna de cocció oxidant no presentà massa canvis.

Les formes més abundants continuen sent les mateixes que en l'etapa anterior i hi destaca la decoració de línies brunyides d'alguna de les peces que no s'havia documentat fins al moment.

VI.2.7. PERÍODE DELS EMPERADORS SIRIS I ILIRIS (218-282 DC)

Al llarg del segle III dC la ciutat començà a viure un període de col·lapse, que en part ja es pot copsar en l'etapa anterior, amb l'abandonament d'estructures, com les clavegueres, o esfondrament d'edificis, incendis a diferents zones de la ciutat i, en general, una persistent falta de manteniment de les infraestructures públiques. Per a aquest estudi comptem bàsicament amb el material d'amortització de la claveguera del carrer del Mar i diverses tombes de les necròpolis occidental i La Boatella (fig. VI.12).

A nivell ceramològic s'observa un profund canvi en la majoria de les produccions. La vaixella fina és ara dispar, es documenten encara TSH (que no TSHT), TSA A, TSA A/D i TSA C, aquesta última la més abundant. Probablement, els recipients de ceràmica de parets fines són de caràcter residual i les llànties, com en el període anterior són de producció africana. Les àmfores són majoritàriament de producció hispànica, bètiques i tarraconenses, però hi ha un augment de les àmfores africanes de cronologia avançada.

En general, les ceràmiques comunes i de cuina mantenen els seus percentatges. Entre la ceràmica africana de cuina continuen documentant-se les formes del segle II però també altres pròpies de principi del III dC. La ceràmica reductora de cuina regional continua produint el mateix reduït repertori ceràmic, però amb alguna variació formal en els recipients tancats que, com hem vist també per als recipients tancats de cocció oxidant, desplaçaren el major diàmetre del cos cap a la zona inferior de la peça.

Es documenta també la importació de bacins de ceràmica comuna africana. El canvi més important s'observa en les ceràmiques comunes de cocció oxidant, en les quals variaren tant les pastes com les formes.

En aquest període, les pastes disminueixen en qualitat i es fan més toves i amb desgreixats menys fins. Les formes tancades fan descendir la part més ampla del cos a la zona inferior, augmenten de diàmetre els colls i arrodoneixen les vores. També destaca l'aparició d'ampolles de coll cònic i ressalt amb dues anses. En les formes obertes, es mantenen els tipus anteriors però apareixen recipients més tancats i de dimensions lleugerament inferiors.

VI.2.8. CONCLUSIONS DE L'ÈPOCA IMPERIAL

L'època imperial inclou tres segles al llarg dels quals s'ha pogut establir una sèrie de períodes en un intent d'explicar l'evolució general de les ceràmiques comunes a *Valentia*. Tanmateix, i de manera general, podem plantejar l'existència de tres grans fases que *grosso modo* coincideixen amb cadascun dels tres segles; en les quals es poden identificar pautes generals de comportament pel que fa al comerç i als usos mitjançant la ceràmica (fig. VI.13).

La primera comprèn el regnat d'August i el període juli-claudi. És un moment inicial en el desenvolupament de la ciutat del qual encara no hi ha massa informació arqueològica i els vestigis en són limitats. Malgrat això, pel que fa a la ceràmica comuna i de cuina de producció local s'observa, en general, una falta d'uniformitat en els recipients, o dit d'una altra manera, el que sembla una etapa d'experimentació en el disseny formal dels recipients, una mena de fase creativa o inicial de recerca de les formes més útils/adequades per a determinats usos. En la segona fase, que inclou des del període flavi fins al període dels severs, s'observa una reducció dels tipus de recipients i una estandardització de les formes amb pocs canvis fins al final, quan comencen a introduir-se noves formes. La tercera fase, comprén la major part del segle III analitzat quan s'observa una tendència

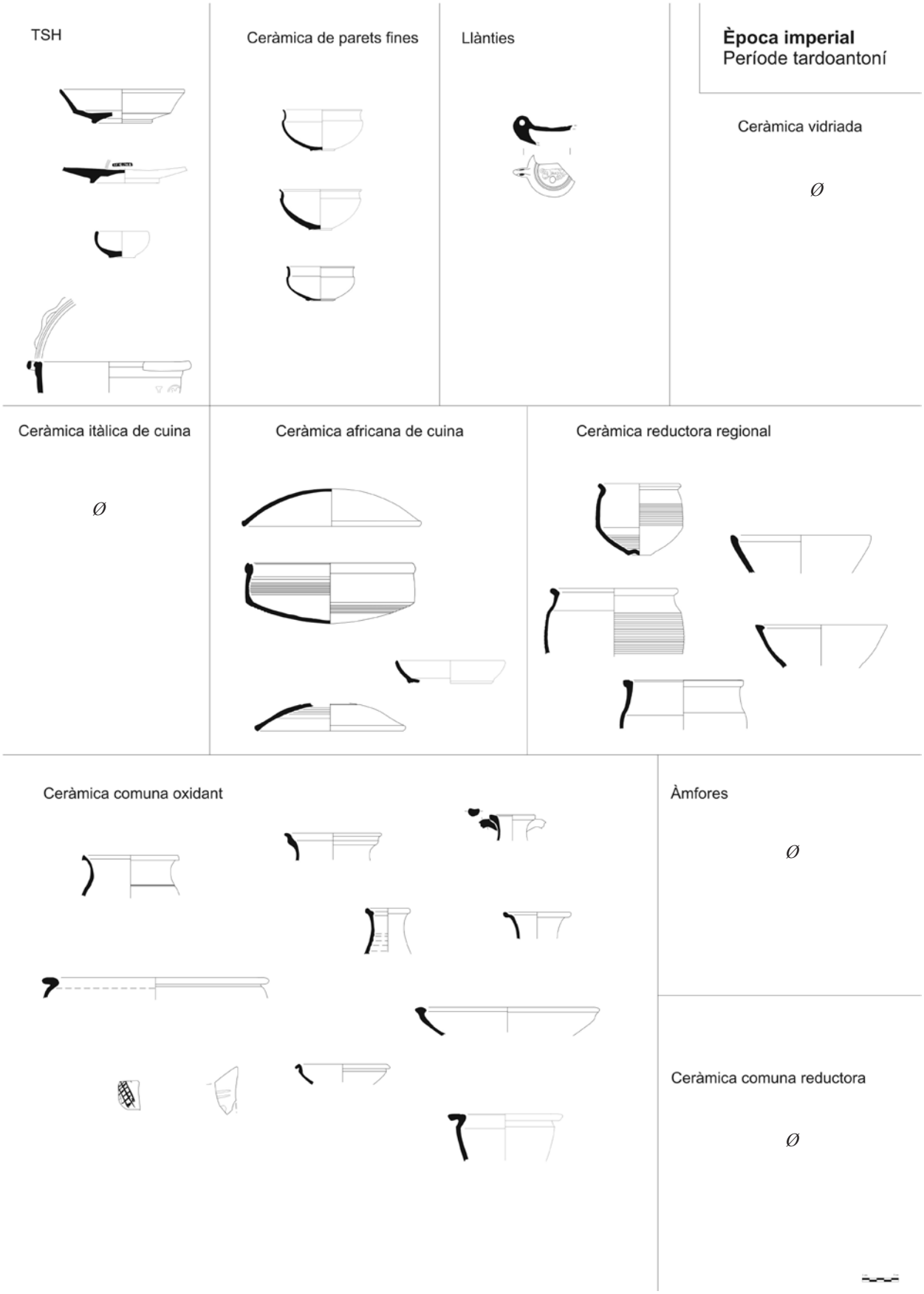

Fig. VI.10. Resum de la ceràmica de l'època imperial, període entre el 138-192 dC, de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

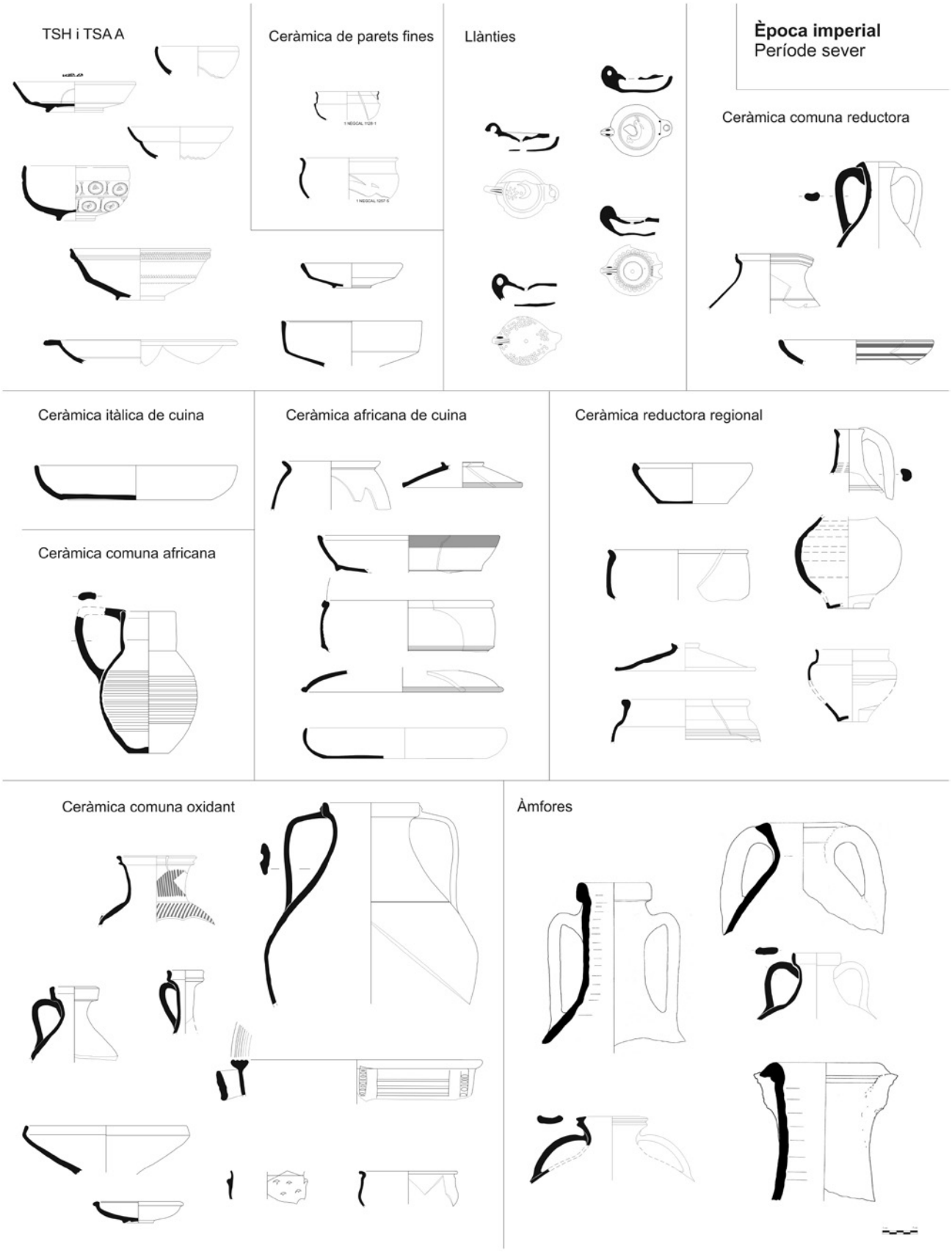

Fig. VI.11. Resum de la ceràmica de l'època imperial, període dels Severs, de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

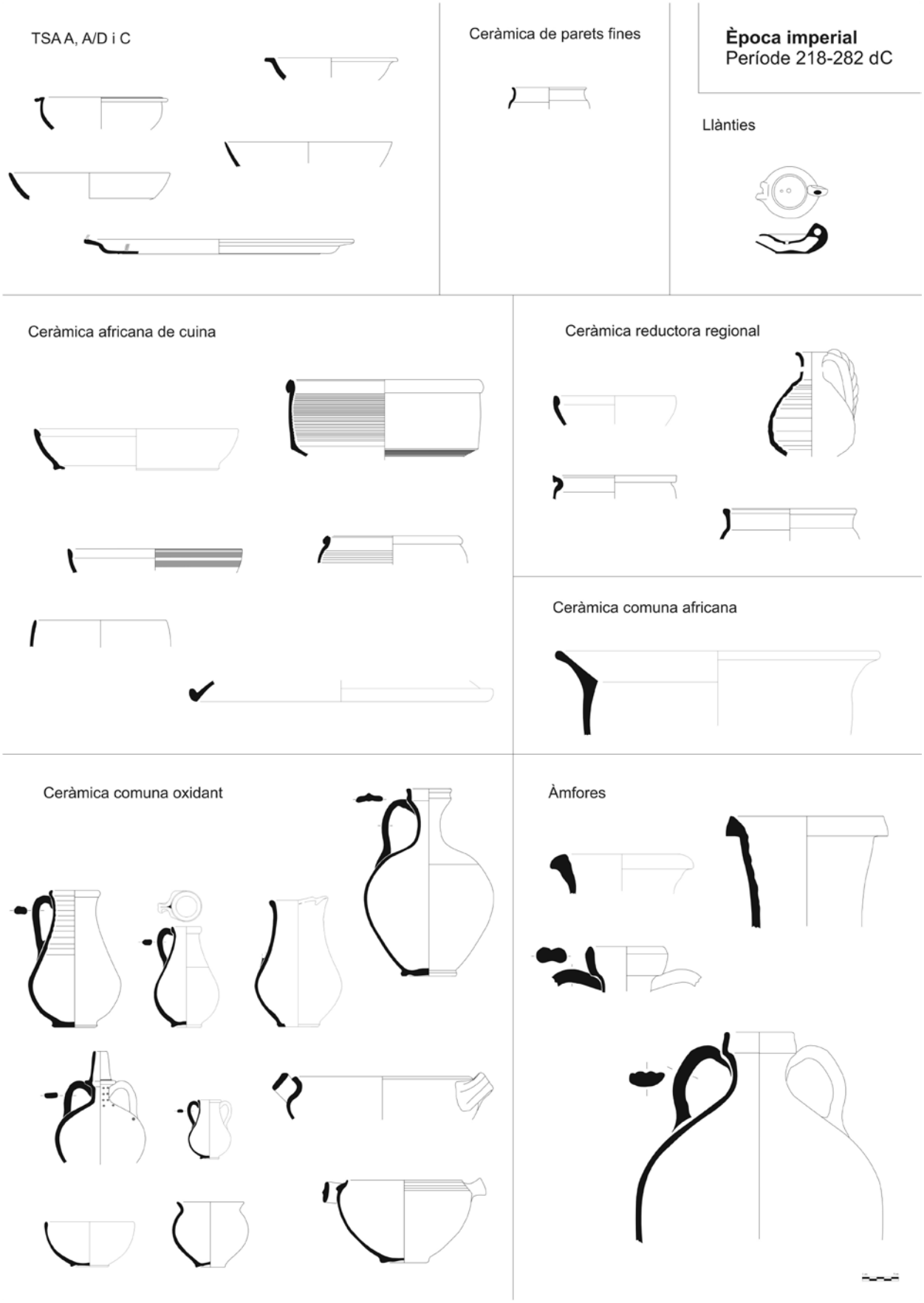

Fig. VI.12. Resum de la ceràmica de l'època imperial, període entre el 217-282 dC, de *Valentia* (Arxiu SIAM i E. Huguet).

a la transformació tant a nivell tècnic com formal que potser hem de posar en relació amb l'etapa d'esgotament urbà, falta de manteniment, abandonament i incendis que s'ha documentat en diverses intervencions a la ciutat. Al nostre parer, la ceràmica local i regional es desenvolupà en un marc social, històric i cultural que l'afectà notablement i del qual no la podem deslligar.

Pel que fa a la ceràmica de cuina i comuna d'importació, aquestes tres fases, tot i que resulten igualment vàlides, es dilueixen una mica com a conseqüència del caràcter global del comerç a la Mediterrània en l'època imperial. La primera fase, encara hereva de l'època republicana, vindria marcada per les importacions itàliques amb un incipient comerç africà; en la segona, els productes africans ja haurien guanyat la partida als itàlics; finalment en la tercera fase, les ceràmiques africanes reflecteixen el gran auge que des del punt de vista polític, social i comercial experimentaren les províncies africanes.

A partir de l'estudi de la ceràmica podem entreveure, doncs, dues realitats paral·leles, en part imbricades: una a nivell micro, representada per les ceràmiques de producció autòctona, estretament lligada a la ciutat i el seu territori; i l'altra, a nivell macro, representada per les ceràmiques d'importació, lligades al comerç mediterrani i a les tendències econòmiques generals de tot l'Imperi.

Pel que fa als grups ceràmics en particular, la ceràmica itàlica de cuina (4,6 %) continuà sent importada durant els tres primers quarts del segle I dC, per a disminuir després fins a desaparéixer. Es documenten fonts d'engalba roja pompeiana, apareixen també morters de la zona lacial. La ceràmica africana de cuina (21,4 %), documentada ja en l'època d'August a la ciutat, va anar incrementant fins a arribar a ser la producció de cuina per excel·lència del segle II i III dC. Els recipients documentats són cassoles altes i baixes, fonts i tapadores.

Quant a la ceràmica comuna d'importació, no és massa abundant en cap de les fases, però en destaca la comuna africana del període d'August i del final del segle II i III que respon a dues produccions diferents. El primer grup són recipients tancats, gerres i ampolles, i bols grans i xicotets; el segon grans recipients i gerres. També cal destacar la presència de les dues produccions de ceràmica comuna oriental de l'època d'August i la gerreta/bullidor procedent de l'Egeu documentada en el segle II dC; per últim, hem considerat també com a importació, encara que regional, l'únic recipient de ceràmica grisa emporitana documentada en l'època de Tiberi.

La ceràmica reductora de cuina regional (20,6 %) experimentà una primera fase de caràcter heterogeni i plural, per passar a estandarditzar-se en època flàvia, quan a més es generalitzà fins al segle III dC, moment en el qual encara es troba en ús. Com ja hem comentat anteriorment, intuïm una complementarietat de la ceràmica africana de cuina i la ceràmica reductora de cuina regional, ja que la primera està representada majoritàriament per cassoles mentre que la segona ho està per olles. Fins a l'època flàvia els recipients no estan ben establerts però a partir d'aquest moment hi ha una estandardització de les formes i dels processos productius. Les pastes són ben semblants tot i que les analítiques efectuades demostren que procedeixen de tallers diferents. Pel que fa a les formes són bàsicament olles, encara que també alguna marmita, cassola i gerreta-bullidor. Aquesta estandardització començarà a variar a partir del segle III dC amb l'evolució de les formes anteriors.

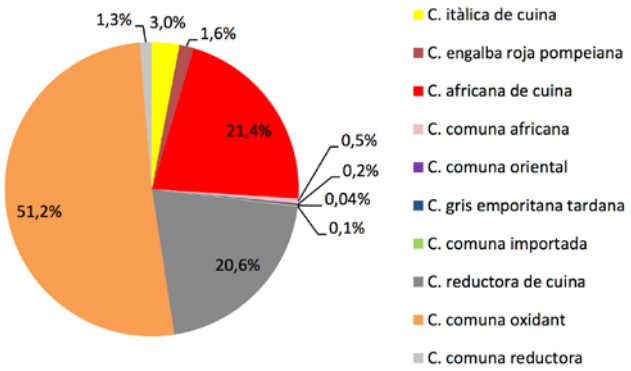

Fig. VI.13. Percentatges del total de la ceràmica comuna i de cuina de l'època imperial de *Valentia*.

La ceràmica de cocció oxidant (51,2 %) es documentà des del principi de l'època imperial com una de les produccions majoritàries i mantingué els seus percentatges fins al segle III dC. Tot i procedir de diferents centres productius comparteixen unes característiques comunes. Morfològicament destaques les gerres, en diferents formats i mesures, les ampolles, copes, plats i grans recipients tipus bacins o fruiters. Fora del que són els recipients culinaris o auxiliars, apareixen alguns elements ceràmics que interessants com les àrules votives, la màscara o figuretes de terracota. A principi del segle I dC encara conserven marcats trets de la producció indígena i es produeixen moltes i molt variades formes. Com en el cas de les ceràmiques reductores de cuina regional, després d'una primera fase d'experimentació acabà conformant un repertori formal prou estandarditzat en el període flavi, per elaborar-lo de nou cap al segle III dC, quan s'observa també un canvi tecnològic. Per últim, la ceràmica comuna de cocció reductora (1,3 %) era abundant en el període d'August i l'inici del juli-claudi, probablement com a hereva de les imitacions de ceràmica grisa de l'època republicana, però posteriorment disminuí en nombre i restà pràcticament com a anecdòtica reproduint les formes de la ceràmica de cocció oxidant. En ocasions, no són més que defectes de cocció, massa cremats per allò que es volia obtindre, que es comercialitzen igualment.

VII
La ceràmica comuna a *Valentia* en el seu lloc. Producció, distribució i ús

VII.1. PRODUCCIÓ, COMERCIALITZACIÓ I FORMES D'ARRIBADA

Com s'ha vist a partir de l'anàlisi de les diferents produccions ceràmiques identificades a la ciutat de *Valentia*, els llocs de procedència són diversos i dispersos. Hem intentat aproximar-nos diferenciant els productes importats dels de producció local i regional. Per als primers, en alguns casos els llocs de producció són ben coneguts, com els de la ceràmica itàlica de cuina o africana de cuina, i en altres no ho són tant, com en el cas de les olles de cocció reductora importades en l'època fundacional. Tanmateix, en aquest apartat ens interessa destacar la producció local o regional de gran part de les ceràmiques, tant en cocció reductora com en cocció oxidant. Al nostre parer, sembla provada la filiació indígena d'aquestes produccions. Una filiació present en les ceràmiques locals i regionals d'arrel autòctona, romanitzades, evolucionades, amb innovacions i clarament allunyades de les ceràmiques ibèriques.

Pel que fa al lloc concret d'origen, la qüestió és interessant però difícil d'esbrinar donat que s'han excavat ben pocs tallers o forns de producció de ceràmiques comunes a l'actual província de València (Coll 2005: 166). Per a les ceràmiques regionals reductores de cuina de l'època imperial fa algun temps proposàvem un origen regional, probablement entre les actuals poblacions de Sagunt, València i Llíria a partir de les anàlisis arqueomètriques d'individus procedents de les dues primeres, la gran varietat formal identificada en la zona i l'aparició de recipients en una etapa primerenca (Huguet 2012: 450) (fig. VII.1). Ara, a més, podem afegir que hi ha una evolució des de la ceràmica ibèrica de classe B (Mata i Bonet 1992: 172) que es materialitzà en època republicana en les olles de cocció reductora fins a les produccions altimperials de ceràmica reductora de cuina regional (Huguet 2013: 321). No obstant això, no s'ha documentat cap forn que produís aquest tipus de ceràmiques, l'estudi del qual seria bàsic per a la comprensió correcta d'aquest complex fenomen. Per aquesta producció hem de pensar que probablement existirien diferents tallers que treballaven amb tècniques molt semblants per obtindre un producte concret, i no en un únic centre artesanal que fabriqués la totalitat de la producció. Recentment, Bayo (2014: 104, fig. 4, 1 i 3) ha identificat aquest tipus de produccions en diferents jaciments costaners d'Alacant datats entre el final del segle II i la primera meitat de l'I aC relacionats amb les guerres sertorianes. Potser aquest fet indica una primerenca comercialització regional d'aquest tipus de ceràmiques que l'autora denomina de "pasta local valenciana" (Bayo 2014: 106). Probablement, també s'ha d'associar a l'anomenada classe B de ceràmica ibèrica trobada a *Libisosa* (Lezuza, Albacete) en els contexts de destrucció sertorians (Uroz i Uroz 2014: 205) i a les olles de cuina romanes documentades per Verdú (2015: 174) a la necròpoli ibèrica de l'Albufereta d'Alacant.

Pel que fa a la ceràmica comuna de cocció oxidant, proposem un origen local, potser també comarcal o regional, però en tot cas més proper que el de la ceràmica reductora de cuina. En aquest cas, sí s'ha documentat l'existència a l'actual província de València d'alguns forns que produïen ceràmica de cocció oxidant, sovint junt amb altres recipients com les àmfores o ceràmica arquitectònica (Coll 2003: 171).

Alguns d'aquests forns estaven relacionats amb vil·les rurals de manera que les seues tasques agrícoles feien necessària la creació de recipients de contenció per als productes del camp.

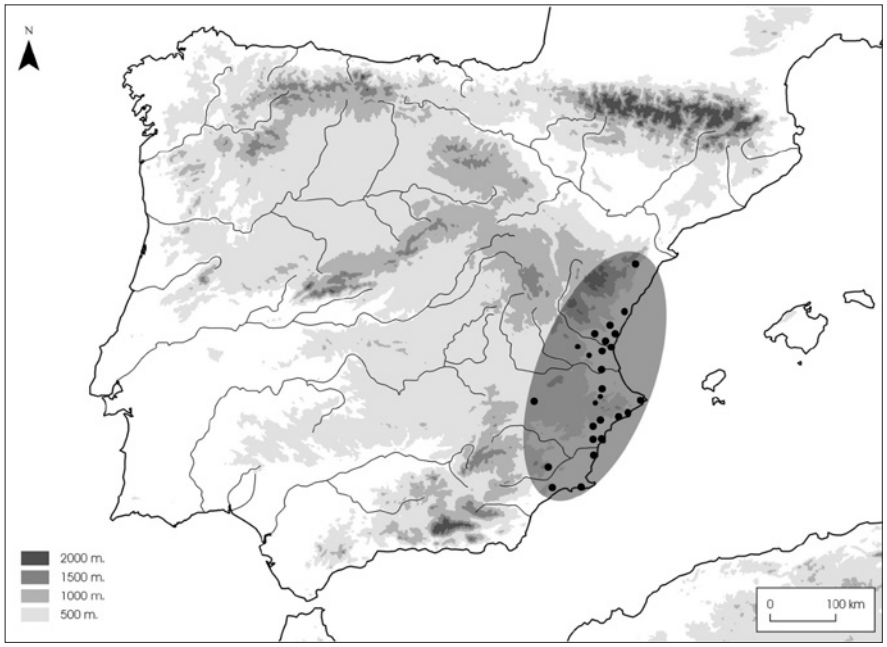

Fig. VII.1. Mapa de dispersió de la ceràmica reductora de cuina regional de l'època imperial de la façana mediterrània.

A *Valentia* s'ha estudiat l'únic centre productor conegut fins al moment, el forn de l'avinguda de la Constitució. Aquest estava situat a 1200 m del recinte imperial de la ciutat, en una àrea funerària, cosa que s'ajusta als preceptes higiènics i de seguretat referents a les terrisseries romanes que obligaven a ubicar-les fora de la ciutat (Huguet *et alii* 2008: 166). No es descarta la possibilitat que hi hagueren altres forns al voltant d'aquest però les excavacions no n'han constatat més. Tampoc s'han trobat restes dels edificis annexes al forn: taller, bassa de decantació, zones d'assecament i d'emmagatzemament (fig. VII.2).

En un radi inferior als 10 km de distància de *Valentia* es documentaren en primer lloc els forns de Paterna, Paterna I, Paterna II i la Vallesa (Paterna). Els dos primers es trobaren en l'anomenat barri terrisser de les "olleries menors" i produïen àmfores, majoritàriament del tipus Dressel 2-4 i ceràmica comuna de cocció oxidant (Mesquida i Villarroel 2003). La Vallesa està associat a una possible vil·la rural i probablement fou destruït, ja que les restes només es van reconèixer visualment (Mesquida 2001: 16). En segon lloc es troben els forns apareguts a l'Hort de Pepica (Catarroja, l'Horta Sud) que produïen materials de construcció, ceràmica comuna de cocció oxidant i àmfores, majoritàriament del tipus Dressel 2-4 (García-Gelabert 2005: 51).

En un radi inferior als 20 km es documentà el forn de la Llobatera (Riba-roja de Túria, el Camp del Túria), on també es produí ceràmica comuna de cocció oxidant (Miramón i Porcar 1988), i al voltant dels 25-30 km es troben cap al nord els forns documentats de Sagunt i Almenara i el testar d'Estivella i cap a l'oest els de Llíria i Olocau, entre els quals destaca el de Rascanya per l'existència de quatre forns amb un pati central i altres estructures associades al taller artesanal (Escrivà, Martínez i Vidal 2001: 76-79). En un radi al voltant dels 40 km es troba el forn de la Punta (la Vall d'Uixó, la Plana Baixa) (Arasa 2001: 124-127) i en un radi una mica superior als 50 km els d'El Sitjar (Onda, la Plana Baixa) cap

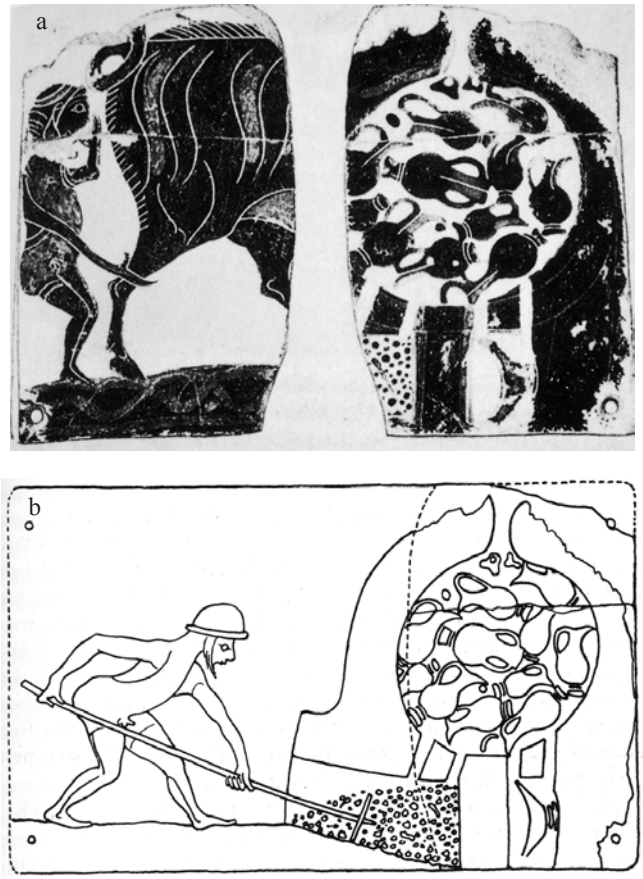

Fig. VII.2. a) dues parts d'un mateix *pinax* del segle IV aC procedent de Grècia amb representació de l'interior d'un forn de ceràmica a la dreta i una imatge de ramaderia a l'esquerra; b) la possible reconstrucció, proposada per Scheibler, del mateix dibuix, on s'observa la cambra de combustió, la graella i el laboratori (Scheibler 2004: 117).

al nord, Requena i Higueruelas cap al nord-oest i Castelló de la Ribera cap al sud. A uns 60 km al sud es documenten els forns de la Safor (Gandia, Daimús, Beniarjó, Oliva i Dènia), on destaquen els set forns de Beniarjó per a la producció majoritàriament d'àmfores vinàries, però no únicament, tot i que evidentment queden molt lluny i probablement cal associar-los a la ciutat de *Dianium*; i al nord la producció de cantimplores recentment identificada a la vil·la de Vinamargo (Castelló de la Plana), encara en estudi per part dels directors de l'excavació, a qui els agraïm la informació (Alfonso i Miguélez 2010: 95).

D'altra banda, a Pompeia entre altres representacions al·lusives a terrisseries (fig. VII.3), es coneix una inscripció en una de les *tabernae* de la via de la Abundància (*Regio VIII, insula 4, 1*) la casa del comerciant de terrissa *Zosimo* (Avvisati 2003: 161), on es descriu l'agenda setmanal d'aquest comerciant (CIL IV, 8863): "dilluns, Cumes; dimarts, Pozzuoli; dimecres, Roma, dijous, Càpua; divendres: descans?; dissabte: Pompeia; diumenge: Nola" (Cavassa 2009: 103). Veiem, doncs, que aquest comerciant de terrissa probablement dilluns viatjava cap a Cumes, a poc menys de 45 km de Pompeia, des d'on es traslladaria fins a Roma els dies següents per a tornar per Càpua, també a 45 km de Pompeia.

Es desplaçava per tant al voltant de 200 km, unes 133 milles, per vendre els seus productes fent escales en poblacions intermèdies. Tot i que no sabem si en les destinacions costaneres aniria amb vaixell, sabem segur que a l'interior, Càpua i Nola, hauria de moure's per terra. Probablement, a la zona de València en època romana, cap terrisser es desplaçaria 200 km per comerciar amb ceràmica comuna, ja que no existia cap ciutat que pogués comparar-se al pol d'atracció que devia ser la ciutat de Roma en aquell moment, però segurament sí hauria de desplaçar-se una bona tira de milles per vendre els seus productes. És per això que hem volgut oferir un elenc (fig. VII.4), encara que siga de manera sintetitzada, dels diferents forns documentats al voltant de la ciutat en relació amb cercles concèntrics de 10 km.

Tot i que alguns dels tallers documentats s'associen a vil·les rurals, no s'ha d'oblidar que la ciutat devia demandar importants quantitats de ceràmica que, si no subministraven les terrisseries properes, ho devien fer altres una mica més allunyades. Malgrat tot, determinats tallers tindrien el seu principal destinatari en altres centres d'atracció com són *Saetabis* per als forns de Castelló de la Ribera, *Dianium* per als forns de la Safor. Coll (2005: 172) ja se n'adonà de la concentració de restes de forns de producció ceràmica situats a les comarques de l'Horta Nord i Sud, el Camp del Túria i el Camp de Morvedre que coincideix amb tres nuclis de població importants de l'època romana: *Edeta*, *Saguntum* i *Valentia*. A més, aquesta zona coincideix amb la que nosaltres proposem com a àrea de producció de la ceràmica reductora de cuina.

Pel que fa al transport de les mercaderies, les ceràmiques comunes d'importació arribaren per via marítima junt a altres productes principals en el marc de les relacions comercials del Mediterrani occidental, com demostra el pas de l'abastiment de ceràmiques de cuina itàliques a les ceràmiques de cuina africanes. Així, doncs, les dinàmiques comercials imperants al Mediterrani inclouen també la ceràmica de cuina, i en ocasions fins i tot la ceràmica comuna. Però com sempre s'ha afirmat,

Fig. VII.3. Pintura pompeiana on es representa a un terrisser mentre fabrica vaixella ceràmica al torn i, junt a ell, el déu Vulcà (Pompeia II, 3, 9).

les ceràmiques comunes no viatjaven soles com a mercaderia principal, sinó que en els vaixells que transportaven principalment vi, oli, gra, saladures, marbres, etc, formaven una càrrega secundària constituïda per ceràmiques fines i també ceràmica comuna i de cuina. Grans vaixells carregats salparien des d'un port principal fins arribar a un altre port principal (Nieto 1996: 110), on descarregarien íntegrament la seua càrrega per a, posteriorment, ser redistribuïda amb naus de menor capacitat, a les quals afectaven menys els condicionaments del litoral valencià (Pérez Ballester 2003: 115).

En època romana, el paisatge del golf de València seria ben distint a l'actual, ja que la línia de costa es trobava desplaçada un poc més cap a l'interior, hi havia abundants canals i zones palustres, el llac de l'Albufera era més gran i enllaçava pel nord amb els aiguamolls de Sagunt i Almenara fins a l'extrem sud de la Plana de Castelló (Carmona 1990). *Valentia* estava situada a només 4 km de la mar i el Túria era navegable fins a la ciutat, tal com demostra la troballa del port fluvial del carrer Comte de Trénor en la llera nord del riu (Burriel, Ribera i Serrano 2003: 134) (fig. VII.5).

En aquesta intervenció es documentaren estructures portuàries i d'emmagatzemament junt a canals artificials, als quals s'han d'afegir altres troballes de molls fluvials a la zona de Tapineria (Herreros i Viñes 2004-2005: 171) i del carrer Roques. A més, sembla que a prop de la ciutat proliferaren una sèrie de fondejadors marítims coincidint amb la fundació de la ciutat de *Valentia* (Pérez Ballester *et alii* 2008: 24).

Per a les ceràmiques de producció local i regional, la forma de transport seria per via terrestre, com també s'ha apuntat per al terrisser *Zosimo*, seguint les vies de comunicació existents

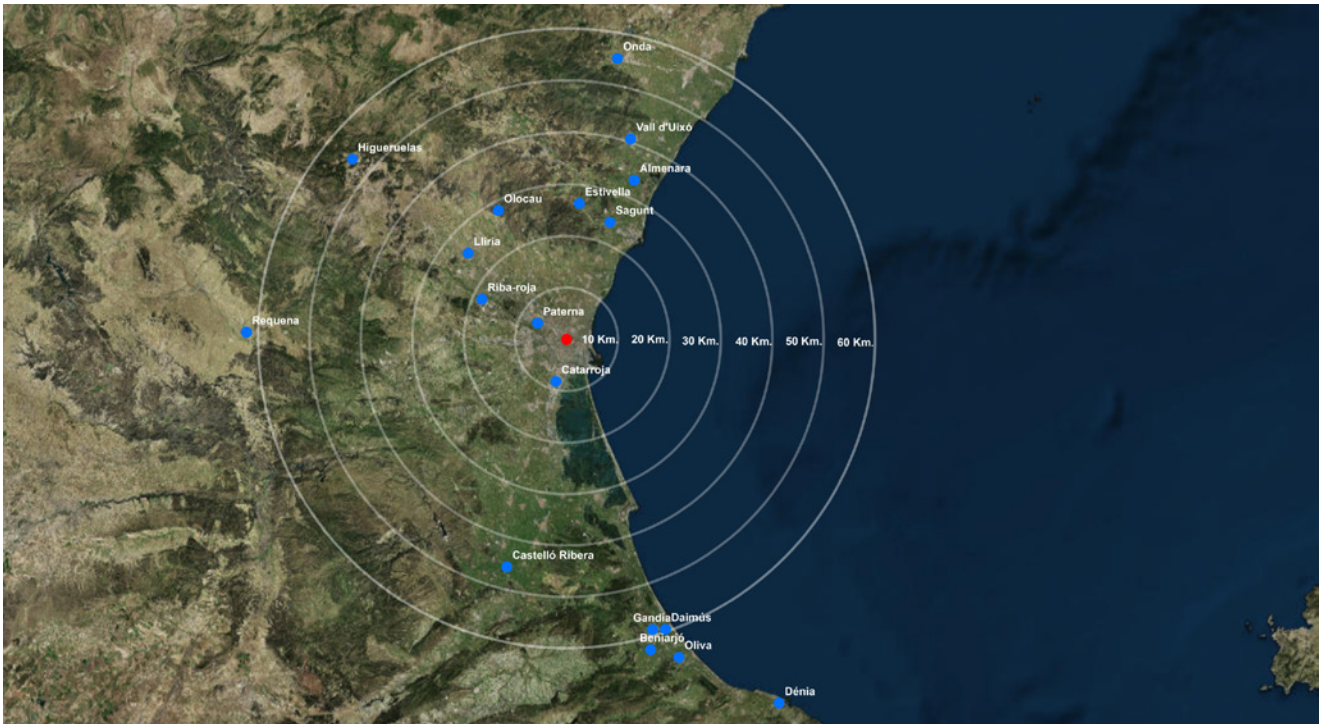

Fig. VII.4. Mapa de dispersió de forns i testars documentats, amb cercles de 10 km al voltant de València.

Fig. VII.5. Infografia del port de l'època imperial trobat a les excavacions del carrer Comte de Trénor (Arxiu SIAM).

probablement amb l'ajuda d'animals i vehicles. Un bon exemple del transport de recipients domèstics i de cuina es mostra en la escena CXXXIX de la Columna de Trajà, on es pot observar un grup de legionaris que caminen a peu mentre els seus cavalls transporten les mercaderies en grans cistells de tela o palla (fig. VII.6). Entre els estris i utensilis que s'hi poden reconèixer s'identifiquen plats oberts, recipients tancats, cassoles i fins i tot alguna possible *trulla*.

No tenim la certesa que foren recipients ceràmics, podrien ser metàl·lics, però no ho descartem. També es podria donar que els recipients foren transportats a mà amb l'ajuda de cistells o estructures de suport que permeteren que una sola persona carregara gran quantitat de recipients (Fernandes 2012: 54 i 114), com demostra l'etnologia, però en aquest cas les distàncies recorregudes serien clarament inferiors (fig. VII.7).

Fig. VII.6. Escena de transport per via terrestre de la Columna Trajana (escena CXXXIX) en què s'observa a tres legionaris amb cavalls carregats amb recipients de cuina (EAA 1973: tav. 104).

Fig. VII.7. Transport de terrissa per via terrestre a Portugal durant la primera meitat del segle XX (Fernandes 2012).

VII.2. FUNCIONALITAT: ELS DIFERENTS USOS DE LA CERÀMICA A *VALENTIA*

VII.2.1. CUINA AL MÓN ROMÀ: LA CUINA ROMANA FRONT A LES CUINES ROMANES

L'instint de supervivència obliga a totes les espècies animals a alimentar-se i en el cas dels humans sempre ha estat una tasca complexa. Des d'aquesta necessitat vital bàsica, la gamma de desenvolupament en la preparació i consum dels aliments és pràcticament infinita i està directament relacionada amb el lloc i el temps en la qual es produeix. A més, la forma de cuinar, els processos de preparació, els utensilis, els costums gastronòmics i de consum estan profundament arrelats en la identitat social i cultural de cada grup humà (Dietler 2010: 11; Villing i Spataro 2015: 1). Tradicionalment s'ha considerat l'àmbit culinari con una esfera conservadora poc subjecta a canvis però en l'actualitat aquest immobilisme tendeix a matisar-se ja que la cuina és una part més de la societat i com ella evoluciona, muta, adquireix, refuta i converteix per a esdevindre conservadora però no estàtica (Delgado 2010: 30).

En el món romà la cuina no estava marcada per unes regles fixes i inamovibles, sinó que reflectia el dinamisme de la societat, conjugant les influències exteriors amb les tradicions culinàries pròpies de cada zona. En una mateixa ciutat podia haver diferències en els hàbits alimentaris i culinaris, depenent de l'estatus social del consumidor. No menjava el mateix el comerciant de teixits que l'esclau del vaixell que transportava les teles, no preparaven els plats de la mateixa manera el cuiner d'una *domus* urbana que el d'un *thermopolium* encara que ambdós estigueren situats en la mateixa via i en edificis annexes. Alguns autors han centrat l'atenció en les diverses cuines existents en allò que, de manera general, anomenen "cuina romana" (Goody 1995: 141) i han focalitzat l'atenció en allò que s'anomena *haute cuisine* i han demostrat que aquesta no estava a l'abast de tots els romans.

En origen la cuina era un lloc essencial i molt especial de la casa romana, ja que albergava l'espai originari de trobada de la família al voltant del foc domèstic (Dosi i Schnell 1986b), quan encara els espais no s'havien diferenciat i la casa es reduïa a una única estança amb una llar. Els primers romans cuinaven i consumien els aliments al mateix lloc. A més, eren els propis membres de la família els que preparaven els àpats. La seua alimentació era escassa, d'acord amb els preceptes religiosos i les austeres idees polítiques de l'època republicana (Brecciaroli 2005: 19). La dieta es basava en cereals, fruites i verdures, contenia poca carn, reservada per als dies festius o per als sacrificis, i també poc peix, sobretot consumit en les zones costeres.

Amb el temps, els contactes amb grecs i etruscs feren que les rígides costums primitives es relaxaren i que la cuina romana adoptés tendències alimentàries orientals (Bats 1988: 75; Laudan 2013: 80). Els àpats i també el ritual de la taula es feren cada vegada més sofisticats i el consum de carn i peix, conservats en oli o sal, augmentà. A més, aparegué la divisió d'es-

pais de la casa i, en conseqüència, el procés de preparació dels aliments es deslligà del seu consum. Es creà una habitació dedicada exclusivament per menjar, el *triclinium*, on els menjars es convertiren en veritables banquets, els *symposia* (fig. VII.8 i VII.9). Paral·lelament a l'arribada d'escultors, artistes i professors, es portaren també cuiners grecs i orientals, de diferents salaris d'acord amb el poder adquisitiu de cadascú. Cap al segle II aC, amb l'augment de l'esclavisme, la majoria dels ciutadans romans tenia algun esclau que preparava els aliments o els comprava en els múltiples llocs ambulants i *tabernae* de les ciutats romanes. A les cases amb un elevat poder adquisitiu, els caps de cuina tenien un veritable equip de treballadors especialitzats (Dosi i Schnell 1986b: 24), encara que en ocasions, els senyors intervenien en la preparació dels seus plats favorits.

Tota aquesta sofisticació en la cuina tenia el seu paral·lel en la taula, on el luxe i l'ostentació arribà fins a cotes molt elevades (Dubois 2008: 191). Alguns autors com Cató intentaren protegir la societat romana dels excessos del luxe, del balafiament i de l'opulència reclamant per això la tornada a les fermes costums tradicionals. També des dels estaments jurídics s'intentaren frenar els excessos amb la promulgació de lleis que limitaven els banquets i els plats en època tardo-republicana, però pels testimonis literaris i arqueològics i les successives lleis al respecte no sembla que s'acompliren.

Fig. VII.8. Imatge de *symposium* procedent de la *Casa dei Casti Amanti*, Pompeia (Arxiu SIAM).

Fig. VII.9. Mosaic del segle III dC amb escena de banquet procedent de Carthago (Ennabli 2005: 24).

Però la cuina era alguna cosa més que un foc. Ja a la Roma arcaica es venerava a les divinitats associades als menjars i se'ls agraïa la seua benevolència mitjanant ofrenes. Amb la divisió dels espais domèstics, la cuina tingué un caràcter eminentment pràctic, però sempre va preservar matisos simbòlics i sacres (fig. VII.10). Tot i que els llocs de culte domèstics o els lararis estaven situats generalment a l'atri o al peristil, en moltes cuines pompeianes apareixen lararis secundaris amb representacions de les divinitats domèstiques Lars i Penats (Van Andriga 2009: 230). El terme *penus* designava, segons Ciceró "tot allò amb què es nodreixen els homes", és a dir, els queviures, i d'ací deriven tant els Penats, que els protegien, com la *cella penaria*, on es conservaven (Maiuri 2000: 67).

Pel que fa als mètodes de cocció i hàbits culinaris, sabem que els romans coïen més d'una vegada. A les receptes que han arribat fins a nosaltres, són constants les al·lusions a segones i terceres coccions i també a la cocció en el forn després d'haver bullit els aliments. Açò respon al fet que en ocasions, sobretot quan es tractava de carns i peixos, els productes no eren massa frescs, amb la qual cosa les successives coccions els estovarien i les salses emmascararien un gust no massa suau. Les formes de preparació eren principalment el bollit i la cocció però també es podia fregir, enfornar o torrar i aquestes accions es podien combinar en un mateix plat. També s'ha documentat la cocció amb vapor mitjançant uns recipients específics, del tipus *clibanus* (Stefani i Borgongino 2005: 77).

Fig. VII.10. Larari en la cuina de *Sutoria Primigenia* (Pompeia I, 13, 2) amb ofrenes de carn de porc, salsitxes i altres aliments; en la part inferior s'observa una ara votiva i la serp *Agathodaemon* (Van Andriga 2009: 237).

Sense cap mena de dubte, a la ciutat de *Valentia* sobretot es bullia i es coïa en cassoles profundes o olles que són les formes que reuneixen la major part d'exemplars de ceràmica de cuina. Aquesta diferenciació entre coure i bollir no és aleatòria, com tampoc ho és la diferència entre olles i cassoles. Quan parlem de bollir ens referim a portar un aliment i l'abundant líquid que el contenia a l'estat d'ebullició, i per això el recipient més adequat era un recipient profund i alt del tipus olla, encara que també es podria bullir en una cassola profunda. Amb aquesta tècnica de cocció l'aliment no perdia l'aigua en cap moment i la separació entre l'aliment i el líquid era ben exacta. En canvi, quan parlem de coure ens referim a sotmetre un aliment i una mica de líquid a calor constant, per a la qual cosa el recipient més adequat era la cassola. Aquesta, de parets més baixes i boca més ampla que l'olla, permetia una major evaporació del líquid. El resultat són plats amb menys líquid, salses més denses i una major barreja dels aliments i la salsa. Durant l'època republicana, amb l'establiment de la ciutat apareixen majoritàriament cassoles de parets baixes, *patinae*, per a coure i algunes olles per a bollir i en menor mesura fonts per al forn i paelles per a fregir. Durant l'època imperial, les cassoles augmenten en nombre i varietat, tant les de parets baixes per a coure com les de parets altes que podrien ser utilitzades també per a bollir, però les olles de producció regional continuen estant presents durant tot el període, i per tant hem d'interpretar que la tècnica del bollit continuà utilitzant-se. Tot i que durant l'època republicana les olles de producció autòctona eren més abundants, la tradició culinària indígena podria continuar ben present durant l'època imperial si valorem el gens menyspreable nombre d'olles que encara es continuaven fent servir (Oliver 2000: 121).

Els romans consumien una variada gamma d'aliments que en els primers temps eren bàsicament d'origen vegetal. De fet, Plaute els considerava "menjadors de brosses" (Stefani i Borgongino 2005: 71) que es consumien en fulles verdes silvestres com el card i conreats com cols i encisams, però també altres com els alls, raves, carlotes, porros i especialment cebes en diferents varietats (Gómez Pallarés 1996: 99). Entre els llegums es consumien faves, llentilles, cigrons i pèsols pel seu valor nutritiu i energètic. Majoritàriament es conreava blat i sègol que es consumien en forma de purés o sèmoles (Bats 1988: 62). Un dels plats quotidians era el *puls* de blat que constituïa la dieta bàsica, i de vegades única, de les classes populars. Consistia en una sèmola de blat, semblant a la polenta actual, i en afegir-li altres aliments s'anomenava *pulmentum* (Bats 1988: 62). Varró afirma que "la *puls* era el més antic dels aliments". La *patina* era un altre plat típic: es tractava d'un guisat de verdures o carn al qual se li afegien ous o llet, i que amb el pas del temps acabà denominant també el recipient on es cuinava. El *minutal* consistia en un guisat amb una pasta xicoteta, semblant al cus-cus o a les molles, amb peix i mandonguilles, carn i poques verdures (Blanc i Nercessian 1992). El pa, que en un primer moment es confeccionava a les cases, a partir del segle II aC es produïa als forns, les *pistrinae* (Stefani i Sodo 2007: 176). N'hi havia de diferents tipus i qualitats i passà a ser un element bàsic en la dieta dels segles posteriors (Laudan 2013: 87).

A les pintures pompeianes es poden reconèixer una gran varietat de fruites: figues, peres, pomes, raïm, mangranes, bresquilles (Casella 1950) que es menjaven fresques, s'utilitzaven en receptes de cuina o s'assecaven per a consumir-se amb posterioritat. També es podien macerar en vi per a aromatitzar-lo o conservar-les en mel (Assorati 2009: 52). Cató aconsella preparar conserves de peres, pomes, figues, raïm i panses. A més, s'utilitzava fruita seca i se n'importaven d'altres exòtics del Mediterrani occidental com els dàtils procedents de Gaza que eren comercialitzats en petites àmfores (Stefani i Borgongino 2005: 75) (fig. VII.11).

Fig. VII.11. a i b) Àmfora de Gaza amb restes orgàniques a l'interior de l'excavació de la Via degli Augustali a Pompeia; c) fragment de pintura mural amb decoració de sanglot de raïm de l'excavació de les Corts Valencianes (Arxiu SIAM).

Pel que fa al consum de carn, en època arcaica es reservava per als dies de festa o els sacrificis (Iborra 2017: 31; Bustamante *et alii* 2017: 109) però amb l'arribada de l'Imperi el seu consum augmentà vertiginosament (Gamberini 2007: 75). Plini (Nat. Hist. VIII, *209*) afirmava que el porc era la carn més preuada, ja que d'aquest animal s'aprofiten totes les parts (Gómez Pallarés 1996: 102). Es criaven conills, ovelles, cabres, lirons, pollastres i titots dels quals s'obtenia carn, llet i ous (Dosi i Schnell 1986: 69). Es consumien també animals de caça com el senglar, el cérvol o la llebre i altres volàtils com l'oca, l'ànec i la tórtora. L'any 78 aC la *lex Aemilia* restringí les quantitats de carn que podien servir-se als banquets i prohibí l'ús d'algunes espècies exòtiques com el papagai, l'estruç o el liró (Dosi i Schnell 1986: 83).

Malgrat tot, a l'àrea vesuviana les troballes arqueològiques han demostrat l'existència d'unes gàbies específiques per a criar lirons amb finalitats culinàries anomenades *glirarium*. A més, Varró indica com criar-los, mentre que Apici ensenya alguna forma de cuinar-los: "farceixes lirons amb carn picada de porc i també amb carn triturada de qualsevol tros de liró, amb pebre, pinyons, asafètida i gàrum; els cuses i els poses sobre una teula al forn, o bé els farceixes i els cous en un forn de terrissa". A més de la interessant recepta gastronòmica, sorprèn l'ús d'una teula com a plata per a posar al forn.

En les zones costaneres el peix i els mol·luscs eren consumits diàriament frescos i amb pocs condiments per a preservar el seu sabor original, però cap a l'interior el peix era consumit conservat amb sal i de forma menys freqüent. A partir del segle II aC aparegueren les piscifactories dedicades a la cria de peixos per al consum alimentari (Gamberini 2007: 76). Menjaven peixos d'aigua dolça com truites i carpes (Gómez Pallarés 1996: 100 i 101) i també d'aigua salada com mollets, aladrocs, llobarros, orades, tonyines, calamars, polps, anguiles, crustacis i mol·luscs (Stefani i Borgongino 2005: 69). Una bona mostra del consum de peix la tenim en els vivers romans identificats a la costa alacantina, on destaquen la Punta de l'Arenal a Xàbia, els Banys de la Reina a Calp i l'Illeta dels Banyets a El Campello (Olcina 2015), però és ben sabut que les zones costaneres peninsulars es dedicaven a l'explotació dels recursos marins, en ocasions de manera massiva (Fernández Ochoa i Martínez 1994; Carrera, de Madaria i Vives-Ferrándiz 2000; Beltrán de Heredia 2001; Lagóstena, Bernal i Arévalo 2005; Expósito 2011).

La cuina romana utilitzava diferents espècies i herbes aromàtiques per a condimentar com el timó, coriandre, pebre, orenga, ruda o fenoll entre moltes altres. A més utilitzava vinagre per a amanir (Dosi i Schnell 1986c: 43), la mel per a endolcir i el greix o l'oli com a matèria grassa (André 1981: 90 i 91). De l'oli sabem que era un producte preuat i al local s'ha d'afegir el d'importació majoritàriament de la zona bètica i africana (Pascual i Ribera 2000: 565). El *garum* s'utilitzava tant en plats dolços com salats i fins i tot amb el vi, però les classes populars s'havien de conformar amb l'*allenc*, producte sòlid que restava després de l'extracció del *garum* i que clarament era més econòmic. Com Bats (1988: 65) afirmava temps enrere per als romans devia ser habitual que els seus plats tingueren un sabor molt especiat, salat, àcid o agredolç. No podem concloure aquest elenc sobre els aliments sense parlar del vi que era la beguda principal per excel·lència. Es prenia quotidianament i formava una part importantíssima en el ritual de la taula (Tchernia 1986: 24; Brun 2004). Evidentment n'hi havia de diferents tipus i qualitats segons el poder adquisitiu del consumidor, i es prenien tant vins de producció local i regional com vins d'importació d'arreu del Mediterrani. Les lleis que hem esmentat anteriorment, en relació amb la limitació de l'ostentació i l'opulència, tenien com a focus principal el *symposium*, on el vi tenia un paper més que destacat. Les al·lusions a desmesurats banquets són abundants i detallades en les fonts clàssiques, com en *Satyricon* de *Petronius*, i també existeix algun mosaic que recorda les conseqüències de l'excés amb el vi (fig. VII.12).

En la taula els àpats es presentaven sovint de forma sorprenent per a divertir els comensals, sempre associats al plaer que simbolitza el banquet. De fet, eren habituals els plats amb carn de porc en forma de peix o aus o els quadrúpedes preparats sencers que ajudaven a augmentar la teatralitat dels plats (Dosi i Schnell 1986c: 73). Cerchiai Manodori (2004: 42) ens recorda el gran aprofitament que es feia del porc i existeixen motlles de bronze en forma de senglar i conill procedents de Pompeia per a la preparació de plats que no sempre portaven aquests ingredients. Als banquets el menjar se solia servir en xicotets trossets o molletes, encara que el plat es presentava als comensals sencer, perquè es menjava directament amb les mans sense necessitat de coberts. Tanmateix, gran part de la població no tenia cuina a les seues cases, sobretot entre les classes populars, i molts d'ells havien de conformar-se amb alguns dels aliments que venien als bars, *tabernae*, *thermopolia* o *cauponae* (Dosi i Schnell 1986b: 36).

Sense deixar la cuina romana, Da Silva (2015: 231) centra l'atenció sobre el complex fenomen de l'aculturació, que al seu parer implica molt més que dos grups antagònics i hermètics, i puntualitza que els resultats arqueològics s'han de tractar amb molta cura ja que hi ha múltiples maneres de relació entre els autòctons i els nouvinguts i diferents realitats socials als dos grups. Entre els ibers valencians, els estudis realitzats indiquen també una cabdal importància de la cuina com a lloc de preparació i consum dels aliments. En aquest període cal destacar l'existència d'un repertori culinari tipus composat bàsicament d'olles i tapadores de ceràmica "tosca" o "classe B", i en menor mesura cassoles, brasers (Mata i Bonet 1992; Iborra *et alii* 2010: 105). Aquesta preponderància de les olles i les pràctiques culinàries que el seu ús comporta, continuaren presents durant l'època republicana i imperial. En l'estudi elaborat recentment pel grup de recerca *Paleolab*, s'analitza l'alimentació d'alguns dels individus soterrats a la necròpoli occidental de la ciutat de *Valentia* comparant l'època fundacional amb la imperial (Polo 2016). Per al període imperial destaca un individu amb una alimentació ben poc equilibrada idèntica a la dels porcs (García-Prósper 2016: 607). Aquest, junt a altres que també presenten uns paràmetres d'alimentació deficient, ben diferent de la resta d'individus analitzats, es trobaren a les tombes en posició decúbit prono i ambdues coses han contribuït a identificar-los com esclaus.

Els estudis portats a terme a *Lucania*, al sud d'Itàlia, al final del segle IV i el segle III aC demostren l'aparició de tres recipients de cuina al·lòctons que s'associen als contactes amb el món romà: *l'olla*, la *patina* i el *clibanus* (Quercia 2015: 209). Tenint en compte que la ciutat de *Valentia* és una fundació *ex novo* de soldats romans llicenciats no és estrany

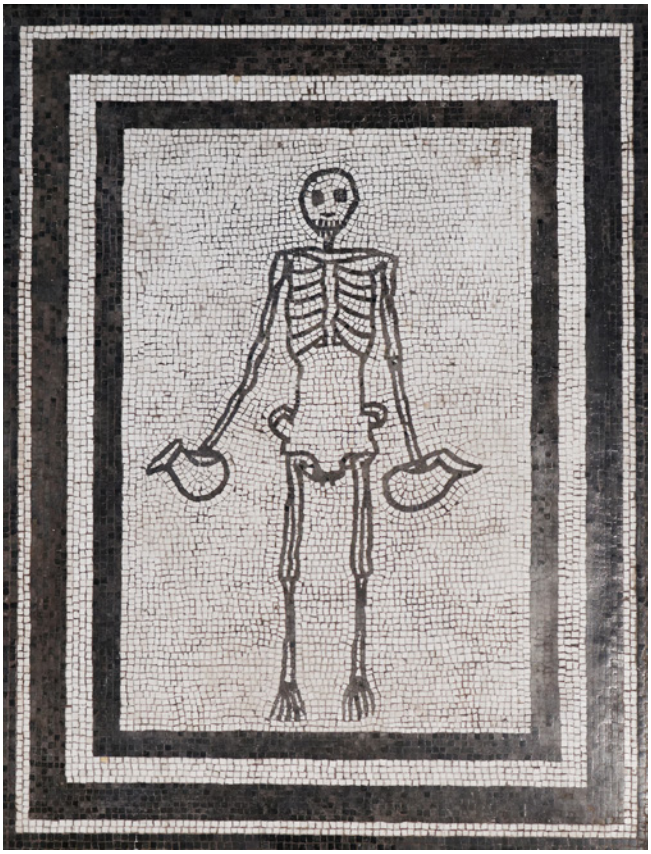

Fig. VII.12. Mosaic de l'esquelet amb dues gerres a les mans (MANN, Nàpols, inv. 9978).

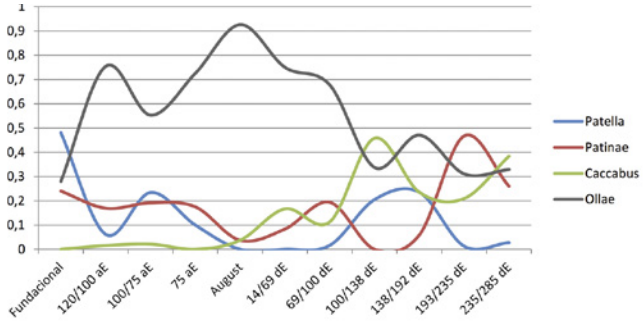

Fig. VII.13. Evolució dels recipients de cuina utilitzats a *Valentia* des de la fundació fins el segle III dC.

Fig. VII.14. Demostració pràctica d'un plat cuinat en la tradicional *pekka* croata (feeds.croatia.hr).

que les dues primeres formes estiguen documentades des de la fundació de la ciutat. Bats (1988: 76) comprovà l'augment considerable dels *caccabi* a Olbia a partir del segle I aC, cosa que es podria associar amb una substitució d'aquests per les tradicionals olles com sembla indicar l'escàs ús d'elles que Apici en fa en les seues receptes. Contràriament, al territori valencià es comprova una utilització constant i continuada en el temps amb percentatges d'ús relativament estables. Les olles es continuaren utilitzant fins a l'època imperial majoritàriament en produccions regionals i per contra els *caccabi* foren majoritàriament importats i no foren realment significatius fins a l'època flàvia (fig. VII.13).

Tanmateix, el *clibanus* no s'ha documentat fins al moment en cap de les excavacions estudiades ni tampoc de les investigacions sobre la ciutat publicades amb anterioritat. Aquest recipient era una gran tapadora de forma acampanada que podia presentar o no una ala en la part central del cos, i servia per a cuinar els aliments al seu interior en una *patina* si era un guisat o directament sobre la superfície si era pa. Posteriorment, es cobria amb cendres pels lateral i la part superior creant així un ambient de màxim calor a l'interior. Actualment, aquest tipus de cuina continua emprant-se en zones de l'antiga Dalmàcia, on la *pekka* ha quedat com una recipient de cuina tradicional tant en ferro com en ceràmica (fig. VII.14). Al nostre parer, probablement aquesta forma de cuinar no s'utilitzà mai en la zona valenciana, potser tampoc en la zona hispànica fora dels establiments de soldats itàlics. A Extremadura s'ha identificat un possible *clibanus* per un fragment d'ansa procedent d'un dels campaments militars de l'època republicana relacionats amb el conflicte sertorià (Heras 2015: 723).

Tampoc tenim constància de la utilització d'un altre recipient considerat com a marca cultural de la societat romana, el *glirarium* (Meulemans 2015: 170). A *Valentia* no ha aparegut cap fragment ceràmic que es puga associar a aquest tipus de gàbies per a petits múrids ni en l'època republicana ni en l'època imperial. Contràriament, el morter, un altre dels recipients característics del món romà, es troba present a la ciutat des dels estrats datats en l'època fundacional. Són morters itàlics importats en un primer moment en pasta clara recent i pastes vesuvianes i, posteriorment procedents de la zona del Lazio. Els morters itàlics d'origen campà foren imitats de seguida per produccions locals de ceràmica comuna de cocció oxidant però cal destacar que aquest recipient existia ja entre la ceràmica ibèrica per la qual cosa l'acceptació de les noves formes no va ser massa complicada.

En definitiva, a *Valentia*, una fundació *ex novo*, hi devien haver diferents tipus de cuina depenent de l'estatus social de cada persona. Per a l'època republicana s'observa una importació majoritària de productes itàlics, i en concret campanians, però també un abastiment de productes de tradició indígena, que fins ara havia quedat encoberta per les importacions itàliques i que aporta percentatges gens menyspreables. Aquesta dualitat es mantingué en l'època imperial amb un augment general dels recipients autòctons, bé siguen recipients culinaris, bé siga ceràmica comuna de taula.

VII.2.2. RITUALITAT: UNA MIRADA SACRA SOBRE LA CERÀMICA

A més de l'ús principal de la ceràmica comuna i de cuina com a recipients culinaris, de taula o d'emmagatzemament, a *Valentia* s'han documentat diversos contextos rituals amb gran abundància de ceràmiques. En aquests casos, junt de la funció principal, se'n podria afegir una altra de secundària, de caràcter sacre, ritual i votiu altament simbòlica.

La religió en el món romà abastava tots els àmbits de la vida, ja que cadascun dels actes dels humans estaven subjectes a una sèrie de condicionants que havien d'aprovar els déus (Etienne 1992: 237). El culte era la materialització més evident de la religió i prenia diverses formes i actuacions que podien ser de caràcter públic o privat (Pérez Ruiz 2014). No hem d'oblidar que, a més de les pràctiques oficials i admeses en el culte privat i públic, es desenvolupaven al marge algunes pràctiques màgiques i supersticions. És per això que l'home romà vivia sota una quasi infinita llista de preceptes que devia acomplir en diferents graus i nivells, uns de caire oficial, altres de caire domèstic, altres relacionats amb les estacions o amb les festes, altres fruit de la determinada professió que exercia, altres associats amb els avantpassats o els morts en general i per últim, les supersticions pròpies i personals de cada persona.

Mitjançant les fonts clàssiques es coneix molta informació sobre el tipus de ritual, la forma de desenvolupar-lo, els déus als quals anava dirigit i els condicionants que el podien afectar (Bayet 1984; ThesCRA II) tanmateix, a la pràctica, en moltes ocasions és difícil poder relacionar les troballes arqueològiques identificades com a dipòsits votius amb les celebracions esmentades en els textos clàssics.

Entre els déus, a més dels oficials, existien nombrosos esperits o forces d'origen sobrenatural que presidien cada acció i cada element del medi natural, els *numina* (Pérez Ruiz 2007-08; Espluga i Miró 2003: 31). Açò és degut a què, en origen, la religió romana era animista (North 2000: 14), però amb els contactes amb etruscs i grecs es personificaren gran part dels déus i esperits, prova d'açò és que fins i tot les clavegueres tenien la seua pròpia deessa personificada en *Venus Cloacina* (Hopkins 2012: 96). Les intervencions humanes i les seues accions repercutien en els *numina* i per això se'ls havia d'acontentar o recompensar en el cas d'alterar el medi. Aquest sembla ser l'origen d'alguna de les deposicions identificades a *Valentia*, on els primers pobladors romans degueren trobar un espai natural amb rius i aiguamolls i hi edificaren una ciutat.

En conseqüència, considerem que els elements de les ofrenes votives no hi són de manera arbitrària, sinó que es troben en aquest àmbit sacre amb una funció concreta i específica que, tot i que nosaltres no som capaços d'esbrinar en tots els casos, els oferents tenien ben present.

A *Valentia* s'han identificat un gran nombre d'ofrenes votives, majoritàriament, relacionades amb els moments fundacionals però no sols. Hem intentat ordenar-les agrupant-les en diferents tipus que passarem a explicar:

— Ofrenes votives d'amortització: eren concentracions de materials que havien estat utilitzats en els banquets rituals i, per tant, en contacte amb els déus. Cal destacar el concepte de *sacer* que tenia una doble accepció: d'una banda significava "allò que pertanyia als déus" amb un sentit positiu i d'altra "allò que havia estat en contacte amb els déus i per tant no era apte per als humans ja que podia contaminar qui ho toqués" en sentit negatiu (Espluga i Miró 2003: 29). És per aquest segon motiu que amb posterioritat a la celebració d'un banquet ritual, els recipients que hi havien intervingut eren amortitzats soterrant-los com en el cas de la fossa fundacional de Roc Chabàs. En aquest cas concret, que ja hem explicat en el seu corresponent apartat, es recuperaren 44 recipients ceràmics datats en l'època fundacional. La mateixa datació es dóna per al pou votiu de l'Almoina situat junt a l'encreuament del *decumanus* i el *kardo*, interpretat també com a ofrena d'amortització posterior a un banquet. En disposició paral·lela a aquest pou, a l'altre costat de la via, es documentà una altra concentració votiva coetània on es recuperà un xicotet conjunt ceràmic i restes de fauna. En l'època d'August, coincidint amb les primeres i tímides mostres de reocupació de la ciutat, es documentà l'amortització del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina, on l'abundant conjunt ceràmic es completa amb restes faunístiques derivades de la realització d'un banquet ritual de caràcter públic que recentment s'ha associat a la *lustratio urbis* (Ribera i Huguet 2015: 233), cerimònia de processó purificadora que es realitzaria al voltant de la ciutat amb el posterior sacrifici d'animals (Bloch 1978: 106). Equival als dipòsits de celebració identificats per Bonghi Jovino (2005: 33) en els rituals etruscs que es caracteritzen per ser contexts tancats que contenen tant els recipients de cuina com els de consum dels aliments.

— Ofrenes votives d'aliments: són deposicions d'aliments o altres matèries orgàniques en recipients ceràmics segellats. Aquestes ofrenes són relativament escasses i apareixen sota els murs d'algunes construccions, i per tant s'han interpretat com a ofrenes en cerimònies d'inici o de bona sort de l'edificació. Creiem que responen a la responsabilitat romana de compensar els esperits d'una zona que anaven a transformar, o a la necessitat de guanyar-se el seu favor per a què l'edificació posterior s'acabara amb bon fi (Merrifield 1987: 48). La més coneguda d'aquest tipus és la deposició de cinc urnes ceràmiques invertides i cobertes per les seues tapadores trobada al Palau de les Corts. Al seu interior es localitzaren restes orgàniques inclassificables que a dia d'avui no s'han analitzat. Aquest edifici que tradicionalment s'havia identificat com una *domus* (López *et alii* 1994: 121), ha estat recentment reinterpretat com la seu d'alguna associació o un *collegium* (Machancoses 2015: 528). L'altra deposició d'aquest tipus es localitzà a la *schola* de l'Almoina datada en l'època imperial. Es tractava també d'una gerra o *urceus* col·locada en posició vertical i coberta pel cos d'una segona gerra retallada intencionadament en la part superior del cos. En aquesta ocasió no es recolliren mostres internes de terra. Les peces documentades en aquests conjunts estaven produïdes en la seua totalitat en ceràmica comuna de cocció oxidant. Ambdues semblen ser deposicions de caràcter privat relacionades amb una col·lectivitat, en un cas una *schola* i en l'altre un *collegium*. Aquest tipus de deposicions són habituals en els jaciments romans de l'època imperial: la zona catalana en destaca per l'existència de deposicions de gerres de ceràmica comuna de cocció oxidant que inclouen ous i

parts d'aus que els investigadors han posat en relació amb cultes ctònics amb caràcter propiciatori, lustral o relacionats amb el culte als difunts a vil·les rurals (Casas i Soler 2004: 265; Castanyer i Tremoleda 2007: 44).

— Ofrenes votives de líquids o libacions: molt semblants a l'anterior, però creiem que amb connotacions específiques com són les deposicions líquides. En l'època republicana es documentaren deposicions d'olles invertides amb una eliminació intencionada de la base. Dues aparegueren situades sota el paviment de la primera fase constructiva de l'Almoina a escassos metres de distància. Ambdues eren olles de cuina produïdes en ceràmica reductora de cuina importada. Probablement també l'olla invertida del carrer Roc Chabàs, a la qual no hem tingut accés, devia respondre a aquesta tipologia. Tot i que en un primer moment ens va passar pel alt el detall de la base, aquest és molt significatiu, ja que suposa un mitjà de contacte amb déus ctònics o esperits de la terra per als quals se'ls dipositaven ofrenes en forma de líquids i, en conseqüència, les olles actuaven com una mena de tub de libacions. Aquesta pràctica està ben documentada a la ciutat de Lattara (França) com a ritual domèstic datat al final del segle I aC (Belarte i De Chazelles 2011: 178). Les peces documentades a *Valentia* estaven produïdes en la seua totalitat en ceràmica de cuina de cocció reductora importada, i probablement responen a pràctiques rituals de caràcter privat dels colons. De l'època de Tiberi es documentà la deposició votiva de diferents copes i vasos, una ampolla i altres elements relacionats amb el vi al voltant d'una banya de cérvol sota el *decumanus* de l'Almoina. S'ha posat en relació amb les restes d'una libació propiciatòria efectuada a l'inici dels treballs del traçat viari principal (Huguet i Ribera 2015: 233), i això semblaria si es pren en consideració la hipòtesi de considerar les banyes com a element talismà o propiciatori (Belarte i De Chazelles 2011: 174). Com en el cas dels banquets rituals, les peces utilitzades amb caràcter *sacer* foren ràpidament amortitzades com a ofrena votiva.

— Ofrenes votives funeràries (fig. VII.15): aquest tipus d'ofrenes és el més conegut. Suposava la incorporació d'un aixovar a la tomba del difunt perquè l'acompanyés en el trànsit cap al més enllà. A *Valentia* estigué present des del període fundacional fins com a mínim el segle IV dC, i en són prova els aixovars funeraris de les necròpolis occidental, la situada al nord del Túria, La Boatella i Russafa. Concretament, per a les excavacions de part de la necròpoli occidental, al carrer Cañete, García-Pròsper (2016: 510) proposava l'existència d'un aixovar tipus per a l'època republicana consistent en un *strigilis*, una olla de cuina de tradició ibèrica i un cap de suid; mentre que per a l'època imperial proposava un aixovar tipus compost per olp/gerra, plat/bol i llàntia (García-Pròsper 2006: 577). Si bé aquesta afirmació sembla certa, s'ha de matisar, ja que molts altres recipients són utilitzats com a aixovar funerari, tant en un període com en l'altre. Els aixovars es col·locaven generalment junt al cap o les extremitats inferiors, però com s'ha vist no solament en aquests llocs, ja que apareixen de vegades entre les cames, sobre els braços o, probablement, fins i tot a sobre

Fig. VII.15. Tomba amb aixovar sobre el difunt de la necròpoli occidental, carrer de la Verge de la Misericòrdia (Arxiu SIAM).

de la fossa (González Villaescusa 2001: 69). En ocasions, s'incloïen també algunes peces que havien participat en el banquet funerari i, també ocasionalment les peces eren trencades intencionalment abans de la col·locació en la tomba (Tuffreau-Libre 2012: 173-175). Aquestes deposicions tenien un alt valor simbòlic, que anava precedit per tota una sèrie de preceptes a acomplir abans del soterrament, i que pretenia per una banda tindre la certesa que el difunt anava preparat per al pas al més enllà, però d'altra banda també pretenia assegurar-se que els morts no tenien motiu per tornar al món dels vius.

— Altres ofrenes indeterminades: en aquest apartat incloem altres ofrenes o deposicions votives de la ciutat en les quals no està clara la motivació. Es tracta de quatre contextos que no hem analitzat entre els materials de la tesi, però que al nostre parer completen les deposicions rituals identificades a la ciutat. El més antic data de l'època republicana i es trobà a les termes sota el mur que separava el *caldarium* del *praefurnium*, on es documentà una petita fosseta amb ceràmiques de parets fines i gerretes de ceràmica grisa emporitana quasi completes, carbons i restes de fauna. Una mica més a l'est aparegueren el terç inferior de quatre àmfores alineades, tres greco-itàliques i una Dressel 1A, reomplides de terra grisa amb carbons i restes d'espines de peix i algun os de conill. A més, de l'interior d'una d'elles es recuperà una llàntia de la

forma Ricci E completa. Aquestes dues deposicions de manera paral·lela s'han interpretat com ofrenes rituals relacionades amb la fundació de l'edifici de les termes republicanes de l'Almoina (Huguet i Ribera 2015: 226). A l'excavació del Palau de les Corts s'identificà una fossa delimitada per *tegulae* disposades verticalment sota el primer paviment de l'època fundacional. Als seu interior hi havia en la zona baixa un llit de pedres calcàries inexistents als estrats naturals de la ciutat, sobre el qual es trobava una gran concentració de fragments ceràmics i faunístics que s'interpretaren com les restes d'alguna activitat ritual (López *et alii* 1994: 46 i 113). Probablement una mica posterior devia ser la deposició, al nostre parer ritual, de l'excavació del carrer Roc Chabàs, on un *kalathos* sense ala era cobert per la part inferior d'una olla de ceràmica reductora de cuina. Com ja hem vist, el seu interior contenia carbons. No podem relacionar aquesta deposició concreta amb una ofrena d'aliments, tot i que podria ser-ho, però com que no se n'extragueren mostres no es pot comprovar. Tanmateix, s'observa una intencionada voluntat de tancar i/o segellar allò que contenien aquestes dues peces. Per últim, cal esmentar la deposició ritual datada en l'època d'August en el pou de la plaça de la Reina, una estructura hidràulica de 9 m de profunditat que presentava dos nínxols, un sobre l'altre, just en el límit del nivell freàtic. El nínxol inferior, una mica més petit, contenia una gerreta de ceràmica comuna oxidant dipositada probablement com a ofrena per als *numina* de l'aigua que pensaven extraure, vist el respecte que els romans professaven als esperits relacionats amb l'aigua (Di Giuseppe i Serlorenzi 2010). El nínxol superior era més gran, però es trobava espoliat des d'antic (Burriel i Arnau 2008: 59).

El nombre d'exemples de deposicions als territoris que conformaven l'Imperi romà és enorme i cada vegada se'n identifiquen més, tot i que no sempre tenen una interpretació clara. Tanmateix, aquestes deposicions, bé siguen ofrenes, obliteracions de vaixelles de celebració o aixovars funeraris, estan recoberts d'un gran valor simbòlic ja que són la materialització, una de les poques evidències físiques, del contacte dels romans amb els seus déus.

Fora de l'àmbit valencià, en els nivells de construcció del circ romà de *Segobriga* aparegueren 34 gerres i una *paropsis* dipositades en diversos punts sobre la terra natural o el nivell d'anivellament per a la seua construcció, que s'han interpretat com a ofrenes votives de fundació de l'edificació (Ruiz de Arbulo, Cebrián i Hortelano 2009: 79).

Segons els investigadors no es pot deslligar del caràcter lustral que degueren tindre les ofrenes ja que el circ amortitzà una àrea de necròpoli d'on probablement procedeixen les gerres. Tanmateix, aquest gran nombre de recipients es dipositaren en posició vertical sense cap tipus de cobertura, a excepció de la *paropsis* que es trobava en posició invertida. Els dipòsits de fundació en els edificis públics s'han constatat en el Mediterrani occidental de manera recurrent (Rognant-Bena 2015: 627; Bonghi Jovino 2005: 31; Bailo *et alii* 2005: 56), però també són moltíssims els casos en l'àmbit privat (Le Gall 1970: 292; Gambaro 2002: 73; Rizzo, Fortunato i Pavolini 2013: 293; Meylan-Krause 2015: 109).

Malgrat tot, hi ha determinats usos i reutilitzacions de les ceràmiques dels quals és ben difícil que arribem a saber l'ús concret, ja que pertanyen a l'esfera de les creences o les supersticions en què la comprovació empírica és complicada, per no dir impossible. Prova d'açò la tenim en el fresc grec de *Nekyia* de *Polignotos* (EAA 1970: 114, Tav. 236), on s'observa la reutilització de fragments de base de recipients ceràmics trencats, amb evident caràcter ritual molt allunyat dels usos quotidians per als que aquestes ceràmiques foren creades en origen (fig. VII.16).

Pràcticament totes aquestes evidències arqueològiques documentades a *Valentia* (fig. VII.17) podrien incloure's com a pràctiques pericultuals, segons la classificació que Luginbühl fa en el seu interessant estudi sobre els contextos i funcions de les ceràmiques als llocs de culte politeistes de diferents civilitzacions antigues i actuals (Luginbühl 2015: 27). Aquest autor inclou entre les pràctiques cultuals la representació de la divinitat, ofrenes, determinat instrumental del culte que es desenvolupava en llocs sagrats com temples o santuaris; mentre que inclou entre les pràctiques pericultuals els atributs sacerdotals, la delimitació de l'espai sacre, la col·locació d'elements apotropaics, les lustracions, els encensers i altres objectes d'il·luminació, els banquets rituals, la preparació com a ofrenes d'aliments i líquids, la preparació d'aliments per als rituals, elements rituals i musicals, entre altres, que es desenvolupaven en llocs de reunió.

Fig. VII.16. Reconstrucció del fresc de la *Nekyia* de *Polignotos* on s'observa com una processó de dones i homes porten recipients ceràmics trencats, que contenen líquid per vessar a l'interior d'un *pithoi*. Segle V aC (EAA 1970: 114, Tav. 236).

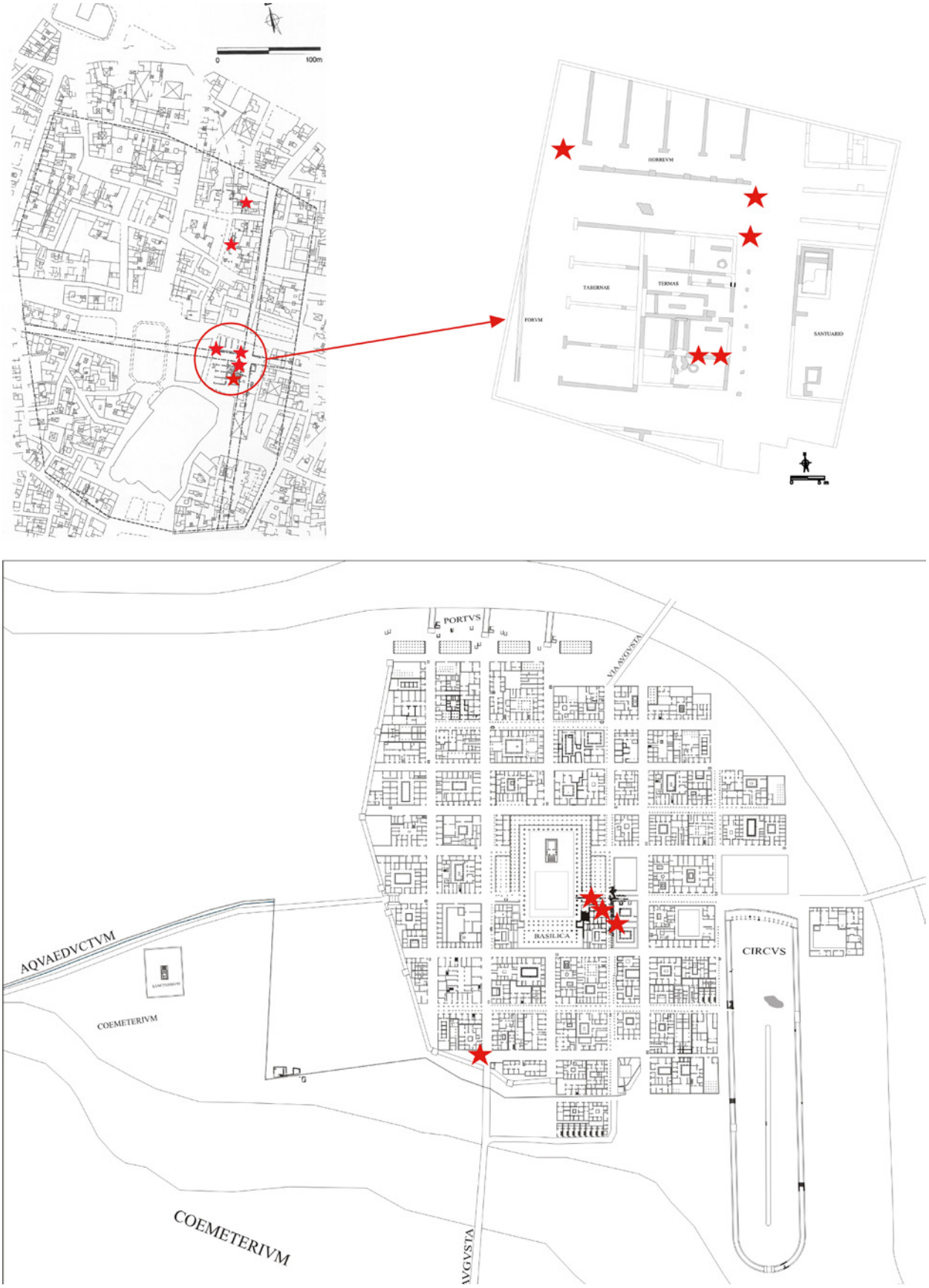

Fig. VII.17. En la part superior, plànol de les deposicions rituals identificades durant l'època republicana, amb un detall de l'Almoina; en la part inferior, les identificades durant l'època imperial (Huguet i Ribera 2015).

Hem intentat organitzar les evidències votives documentades a la ciutat de *Valentia* segons la pràctica ritual a la qual corresponien. Tanmateix, reconeixem les limitacions ja que el tema s'endinsa en allò que era la mentalitat religiosa i la materialització dels cultes, amb els conseqüents problemes interpretatius on les hipòtesis són ben difícils de demostrar. Tot i això, la utilització de les ceràmiques en l'esfera religiosa és evident i per tant les hem d'entendre com a uns productes de caràcter pràctic, però també amb un component altament simbòlic que els confereix el context de la troballa.

VIII
Conclusions: Balanç de l'estudi de la ceràmica comuna a *Valentia*

L'estudi de la ceràmic comuna i de cuina ens apropa a una de les activitats quotidianes necessàries i repetides, que per un costat soluciona la necessitat d'ingesta diària d'aliments, però per l'altre té un component de cohesió social, tant en el moment de preparació dels aliments com en el moment de consumir-los. El sentit del gust, segons Bourdieu (1988) es forma durant la infantesa fruit dels *habitus*, que s'adquireix per un procés de familiarització pràctica o repetició continuada i mitjançant els quals s'interioritzen els comportaments generals definitoris de determinats grups socials i no d'altres. És per això que els hàbits culinaris, i en conseqüència els estris de cuina, tenen un caire més conservador que els recipients dedicats a l'ús en taula, tot i que això no comporta una rigidesa extrema ni estàtica. A més, l'estudi de la ceràmica comuna i de cuina ens apropa a la quotidianitat històrica de persones i fets anònims dels qui d'una altra manera seria ben difícil esbrinar res. Aquestes persones vivien en un període determinat, una zona concreta i amb unes condicions personals particulars que influïren en cadascuna d'elles, però així i tot, l'estudi d'aquesta ceràmica tan comuna permet establir paràmetres generals de producció, importació, distribució i ús. A més a més, alguns investigadors han intentat associar l'estudi de la ceràmica comuna i de cuina amb les dones en una perspectiva de gènere, que tot i ser innegable, caldria matisar perquè si bé les dones tradicionalment s'han encarregat de les tasques culinàries, no és cert que foren les úniques.

En moltes ocasions, s'ha intentat veure mitjançant l'estudi de la ceràmica una influència exterior en paral·lel a l'assimilació cultural o la romanització d'algunes zones peninsulars (Aguarod 1991: 413; Ruiz Montes 2014: 14; Da Silva 2015: 222-232), però en el cas que ens ocupa la qüestió és clarament inversa, com a mínim durant l'època republicana, ja que *Valentia* era una fundació *ex novo* on s'assentaren soldats llicenciats de l'exèrcit romà de procedència probablement itàlica. Per tant, nosaltres hem intentat valorar en primer lloc el grau de dependència en relació a la península Itàlica, una dependència gran pel que fa a la vaixella fina, però també quant a la ceràmica de cuina. En segon lloc, hem intentat valorar el grau d'abastiment de ceràmica autòctona, significativa des dels primers de moments de la ciutat tant pel que fa a la ceràmica ibèrica, com pel que fa a l'evolució de la ceràmica de cuina classe B. Amb posterioritat, durant l'època imperial, la ceràmica ibèrica es veié a poc a poc substituïda per la comuna de cocció oxidant de formes clarament romanitzades, que foren produïdes de manera massiva i amb un repertori tipològic comú en moltes zones del món romà (fig. VIII.1). Els resultats obtinguts amb l'estudi de les ceràmiques comunes i de cuina, i els treballs que des de fa 20 anys estan portant-se a terme en les comarques valencianes, han demostrat que ciutats com *Saguntum* (Pascual 1988; Huguet 2009), *Edeta* (Escrivà 1995; Escrivà, Martínez i Vidal 2014) i *Valentia* comparteixen unes ceràmiques comunes pel que fa a producció i tipologia, encara que, en ocasions, es constaten excepcions. Vegas (1973) ja afirmava l'existència d'unes formes reproduïdes en la Mediterrània de manera general, tot i les variants locals.

Si per a la ceràmica comuna de cocció oxidant i reductora sí sembla que se segueixen les formes més difoses, la ceràmica reductora de cuina regional, tant de l'època republicana com de la imperial respon a altres criteris. L'anomenada ceràmica ibèrica tosca o de classe B evolucionà cap a la ceràmica reductora de cuina regional durant l'època republicana i posteriorment continuaria present durant l'època imperial amb un repertori formal estandarditzat amb una dispersió regional (fig. VIII.2). Més enllà de les terres que envolten la ciutat de *Valentia*, dues zones al sud mostren clars paral·lelismes quant

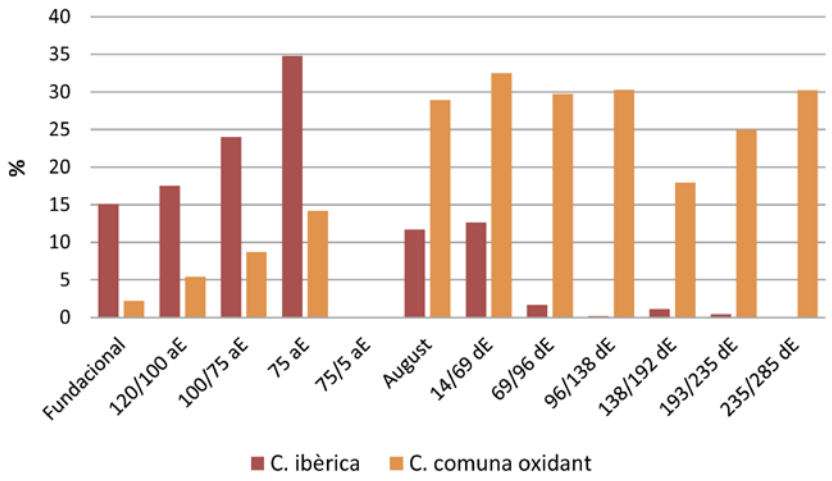

Fig. VIII.1. Comparativa de l'evolució de la ceràmica ibèrica i la ceràmica comuna de cocció oxidant, on s'observa la substitució progressiva de la primera per la segona des de l'època fundacional fins al final del segle III dC.

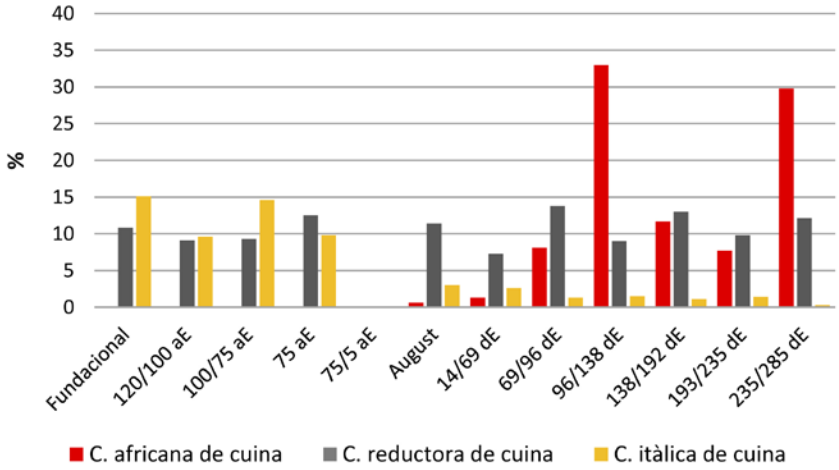

Fig. VIII.2. Comparativa de l'evolució de la ceràmica de cuina importada i local, on es pot observar la substitució progressiva de la ceràmica itàlica de cuina per l'africana de cuina i el manteniment constant de la ceràmica reductora de cuina regional.

a la ceràmica comuna i de cuina que ja s'havien identificat per a altres produccions i en cronologies molt concretes: la primera d'elles és Alacant (Sánchez, Guardiola i Blasco 1989: 54-66; Bayo 2014: 104; Verdú 2015: 174) i la segona Cartagena (Sánchez 1983: 285; Pérez Ballester, Borredá i Cebrián 1995: 188; Huguet 2007b: 121; Quevedo 2015). Per a l'època imperial sembla clar que la ceràmica reductora de cuina regional té una distribució que abasta l'actual País Valencià, la regió de Múrcia i la zona oriental d'Albacete, i probablement també la zona oriental de Conca, que ja s'havia identificat en la importació de ceràmiques gregues per a l'època ibèrica (Grau 2010: 264, fig. 1). Però és possible que aquest comerç regional començara en època republicana quan aquest tipus de ceràmica, que suposem originària de la zona *Edeta-Saguntum-Valentia*, es constata en establiments sertorians de la zona d'Alacant. Tanmateix, en l'estat actual de la investigació, no podem afirmar l'existència d'una distribució estable en l'època republicana i caldrà esperar a estudis específics que permeten completar el mapa de troballes d'època republicana. Un altre punt important a destacar de la ceràmica reductora de cuina regional és la constatació de l'evolució d'aquesta ceràmica a partir de la ceràmica ibèrica de classe B de l'àrea edetana-saguntina-valentina ja que s'han pogut seguir les modificacions formals i tecnològiques en el temps i, per tant queda demostrada la filiació indígena d'aquesta producció (fig. VIII.3).

També la ceràmica comuna de cocció oxidant té una filiació indígena encara que menys evident, que es demostra en l'existència de determinades formes de tradició ibèrica, majoritàriament en grans recipients d'emmagatzematge, tenalles o alfàbies amb vores en forma de cap d'ànec, però també en la successiva i creixent substitució de la ceràmica ibèrica per part de la ceràmica comuna de cocció oxidant que n'assumí els usos (fig. VIII.4). Una clara filiació autòctona de la ceràmica comuna de cocció oxidant es trobà a la terrisseria de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castelló) que produïa recipients ceràmics en l'època ibèrica i posteriorment ho continuà fent amb formes clarament romanes (Fernández Izquierdo 2006: 281). Com ja hem dit, considerem que la ceràmica comuna de cocció oxidant degué ser fruit d'un comerç local o comarcal, en tot cas molt menor a la distribució regional de la ceràmica reductora de cuina regional, però l'escassa quantitat de forns ceràmics excavats en la zona de València i els seus voltants, on cal destacar el de l'avinguda de la Constitució, no és suficient per a explicar el volum de ceràmica comuna aparegut en qualsevol de les excavacions urbanes de la ciutat (Huguet 2013: 330). Per tant, ens trobem amb un altre interrogant que continuarà, per ara, sense resposta.

La influència autòctona està clarament demostrada en els recipients culinaris de producció local a La Rioja (Luezas 2002 i 2015: 369), la vall de l'Ebre (Aguarod 1995: 138 i Aguarod i Lapuente 2015: 409), el nord de Catalunya (Casas *et alii* 1990:

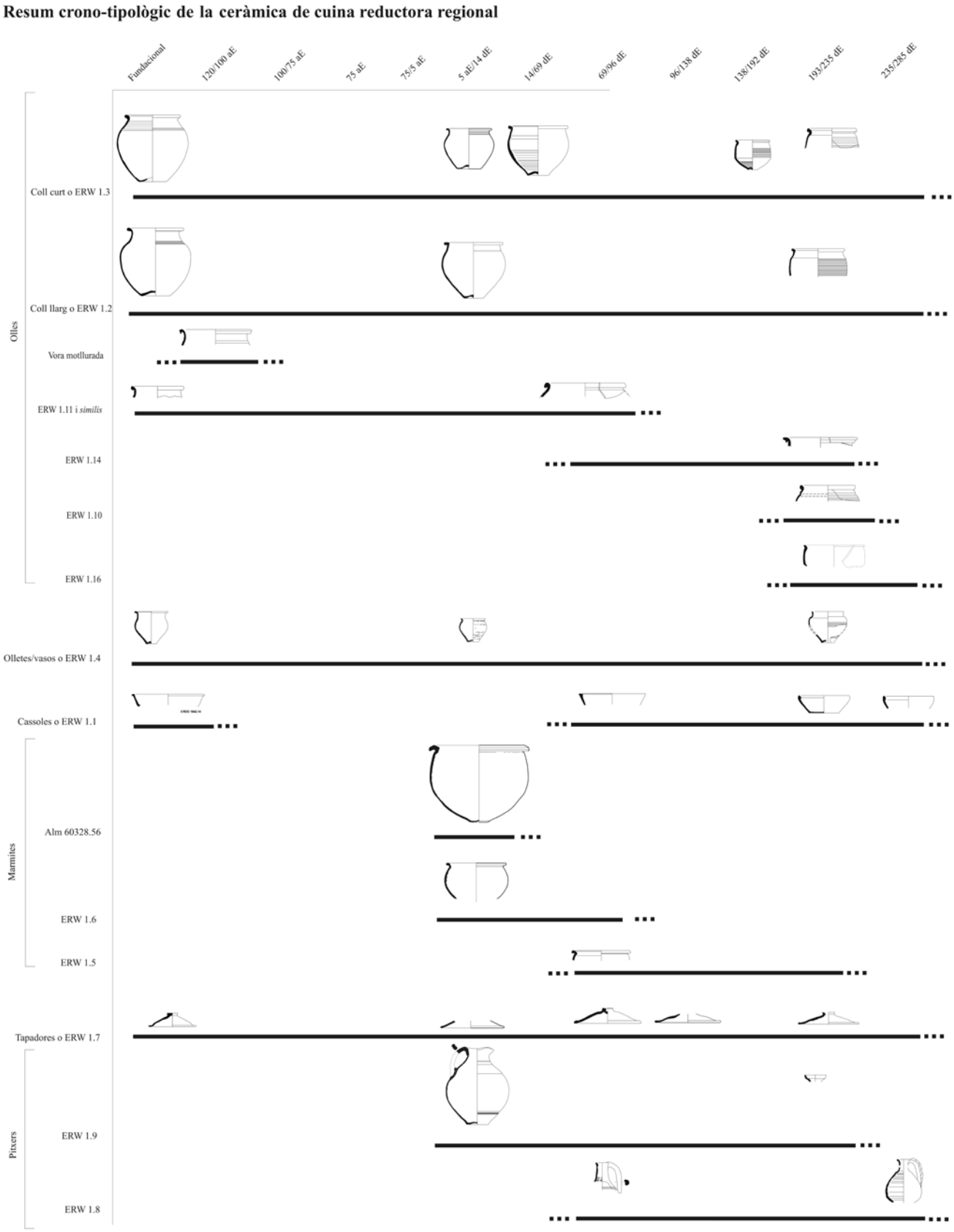

Fig. VIII.3. Resum evolutiu de les formes de ceràmica de cuina reductora regional a partir de les evidències cronològiques aportades per les excavacions estudiades a *Valentia*.

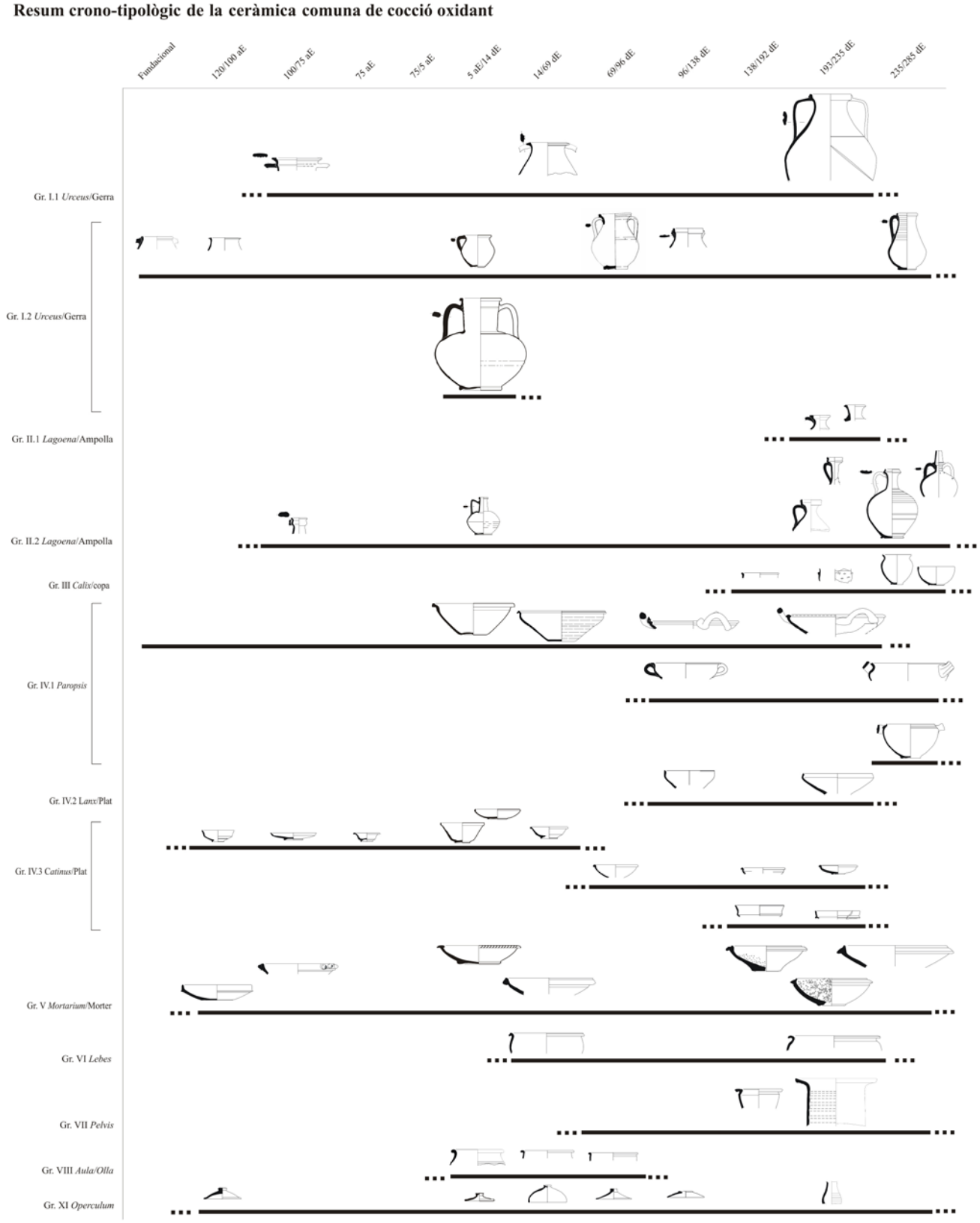

Fig. VIII.4. Resum evolutiu de les formes de ceràmica comuna de cocció oxidant a partir de les evidències cronològiques aportades per les excavacions estudiades a *Valentia*.

47; Casas *et alii* 1995: 99), el voltant de Tarragona (Járrega i Buffat 2012: 453) i l'alt Guadalquivir (Peinado 2010 i 2012: 395), on formes utilitàries romanes mostren trets regionals característics tant en els acabats com en subtils parts dels recipients. Una altra constant peninsular és que en moltes zones es fabricaven produccions regionals d'olles, i en menor mesura cassoles baixes, que complementarien els productes importats i que denoten preferències alimentàries pròpies de cada regió fruit d'una tradició culinària arrelada, com són les olles turdetanes (García Fernández i García Vargas 2010: 123), les de ceràmica castrexa de cuina (Rey 1999: 153; González Ruibal 2006-07: 498), les del nord de Catalunya (Casas *et alii* 1995: 100 i 104), les de vora triangular de la vall alta de l'Ebre (Aguarod 1995: 140; Luezas 2015: 369) o les de pasta 1 i 2 de *Celsa* de la zona mitjana i baixa de l'Ebre (Aguarod 1995: 138-140).

Pel que fa a les produccions importades, *Valentia* des del moment de la seua fundació participà d'un flux comercial fluid semblant al d'altres ciutats costaneres mediterrànies. En gran mesura s'abastí de productes importats de la península Itàlica, sobretot durant l'època republicana, exemple dels quals són les fonts d'engalba roja, els recipients de pasta clara recent i la ceràmica de cuina itàlica en general, cosa poc sorprenent en tractar-se d'una colònia de soldats veterans romans amb uns hàbits alimentaris i culturals diferents als de les comunitats indígenes de l'entorn. Però també hi ha un comerç de productes de ceràmica púnica, molt inferior, entre els quals destaquen tres àrees diferents de procedència: la zona tunisiana, probablement la zona de *Cartago Nova* i *Ebusus*. Les dues últimes es podrien considerar comerç regional, mentre que les importacions africanes serien hereves de la importància del món púnic i predecessores de les africanes de cuina. Tornant a la ceràmica itàlica de cuina, durant l'època republicana l'àrea vesuviana fou l'originària de la major part dels recipients ceràmics importats, però també es documenten -en molt inferior mesura- altres productes d'importació itàlica com són la ceràmica de pasta clara recent i algunes olles de cuina reductora. Per a aquestes últimes, la informació amb què comptem no ens permet esbrinar l'origen, que en ocasions s'ha apuntat que podia ser etrusc, però no en tenim la certesa. Els recipients importats eren les formes més difoses, tapadores, cassoles i morters, als qual poc abans de la destrucció de la ciutat el 75 aC se'ls afegiren les fonts d'engalba roja pompeiana. Aquesta bateria de cuina representa perfectament els hàbits culinaris dels primers pobladors de la ciutat, que tot i l'hegemonia de les importacions itàliques completaven el repertori amb olles i tapadores de producció autòctona des del primer moment. Durant l'època imperial la ceràmica de cuina itàlica disminueix progressivament i canvien els recipients importats per morters procedents de la zona lacial i fonts d'engalba roja pompeiana, però sempre en percentatges cada vegada més reduïts que exemplifiquen la davallada de les exportacions itàliques en favor dels productes africans que els prengueren el relleu en el comerç mediterrani a partir de l'època flàvia.

La importació de ceràmica africana de cuina està constatada des de l'època d'August en percentatges molt tímids que augmentaren al llarg del segle I dC, per a arribar a ser la vaixella de cuina importada majoritària en els segles següents. Com en el cas de la ceràmica itàlica de cuina, s'importà la bateria de cuina més difosa, especialment cassoles profundes i baixes, tapadores, fonts i, en menor mesura, recipients tancats com tupins i gerres. Aquests productes inundaren de manera massiva el Mediterrani amb uns recipients molt estandarditzats, encara que variats pel que fa a les formes, que eren hereus de la ceràmica púnica, amb clares influències de la itàlica i que perpetuaren la cocció en recipients baixos i mitjans i desestimaren els recipients profunds del tipus olla. Com per al període republicà, el *set* de cuina es complementava amb les olles reductores de cuina regional de producció autòctona.

Pel que fa a les escasses mostres de productes orientals, probablement responen a un comerç de redistribució des d'algun port principal del Mediterrani central, cosa que no resta importància a la seua aparició a la ciutat de *Valentia*.

En definitiva, amb l'estudi de la ceràmica comuna i de cuina importada es pot observar un reflex precís de les dinàmiques comercials del Mediterrani occidental que està directament relacionat amb els esdeveniments socials i polítics de cada moment. Desvetlla, a més a més, un panorama ric en importacions amb diverses zones d'aprovisionament que produeixen recipients dedicats a l'exportació combinades amb l'ús de recipients de produccions pròximes.

Tanmateix, al principi del segle III dC comencen a intuir-se modificacions en algunes produccions ceràmiques: apareixen noves formes en la ceràmica africana de cuina; també alguna forma nova i canvis en les precedents en la ceràmica reductora de cuina regional; i hi ha una evolució de les formes anteriors i canvis tecnològics en la ceràmica comuna de cocció oxidant. Fets que mostren una tendència de canvi en el món ceràmic existent fins aquest moment a *Valentia,* impulsat per un període d'estancament urbà, que és contemporani i paral·lel o fruit d'un col·lapse de la macroestructura de l'Imperi i que desembocà en una nova època.

Amb aquest treball, al llarg de 450 anys d'història de la ceràmica a la ciutat de *Valentia*, concretament de les més comunes de les ceràmiques, s'ha pogut comprovar com de susceptibles als canvis eren els recipients de fang, ja que la producció, comercialització, ús i amortització d'aquests productes estaven plenament imbricats amb l'espai, el temps i les circumstàncies en les quals es produïa, i per tant eren un reflex directe de la societat de cada època.

Per a concloure, a nivell peninsular, i concretament a la ciutat de València, se'ns obre un ric panorama ceràmic que, a poc a poc, anem completant a mode de trencaclosques i que es mostra molt més complex del que es podria pensar en un primer moment. Així, doncs, la ceràmica és només fang, però les seues facetes són múltiples i variables.

Bibliografia

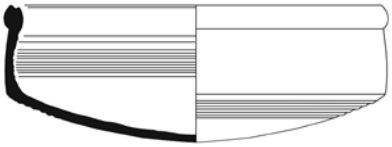

FONTS CLÀSSIQUES

APICI, *De re coquinarium. L'art de la cuina*. Traducció de J. Gómez Pallarés, Barcelona, 1990.

CATÓ, *De re rustica. De l'agriculture.* Traducció i notes de R. Goujard, Collection des Universités de France, Les Belles Lettres, Paris, 1975.

CICERÓ, *De natura deorum. Sobre la naturaleza de los dioses.* Traducció de A. Escobar, Ed. Gredos, Madrid, 1999.

COLUMELLA, *De l'agriculture. Livre XII*. Traducció de J. André, Collection des Universités de France, Les Belles Lettres, Paris, 1988.

ESTRABÓ, *Geografía*, Biblioteca Clásica Gredos 159 i 169, Madrid, 1990.

FLORUS, *Gestes dels romans*, Col·lecció Catalana dels Clàssics Grecs i Llatins 210, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1980-81.

PETRONI, *Satyricon.* Traducció de V. Ciaffi. Unione Tipografico-Edizione Torinese, Torino, 1983.

PLINI, *Naturalis Historia. Historia Natural*, Ed. J. Cantó *et alii*, Cátedra, Madrid, 2002.

PLUTARC, *Agesilau i Pompeu*. Traducció de C. Ribas, Fundació Bernat Metge, Col·lecció Vides Paral·leles 3, 5, Barcelona, 1934.

PLUTARC, *Sertorius-Eumène, Agésilas-Pompée*. Traducció de R. Flacelière i E. Chambry, Collection des Universités de France Vies (Plutarque) 8, Les Belles Lettres, Paris, 1973.

POMPONI MELA, *Corografia*. Traducció de C. Guzmán Arias, Colección Maior, Universidad de Murcia 13, Murcia, 1989.

SAL·LUSTI, *Historie. La concepción de la historia de Salustio: traducción de las obras menores (Historias, Cartas a César e Invectivas)*, N. Santos Yaguas, UO, Oviedo, 1997.

VARRÓ, *De re rustica. De las cosas del campo*. Traducció de D. Tirado Benedí, Biblioteca Scriptorum Graecorum et Romanorum Mexicana, Méjico, 1992.

BIBLIOGRAFIA

ABASCAL, J. M. (1996):"Derecho latino y municipalización en Levante y Cataluña", Ortiz de Urbina, E. i Santos, J. eds., *Teoría y práctica del ordenamiento municipal en Hispania,* Actas del Symposium Vitoria-Gasteiz, 22-24 de novembre 1993, Servicio Editorial, Universidad del País Vasco, Vitoria, pp. 255-283.

ABASCAL, J. M. (2008): "Las cerámicas "Tipo Clunia" y otras producciones pintadas hispanorromanas", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, pp. 429-443.

ADROHER, A. M. (2008): "La cerámica de tradición púnica (siglos I-II a.C.)", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, pp. 189-219.

AGUAROD, C. (1991): *Cerámica importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.

AGUAROD, C. (1995): "La cerámica común de producción local/regional e importada. Estado de la cuestión en el Valle del Ebro", Aquilué, X. i Roca, M. coords., *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Girona, pp. 129-154.

AGUAROD, C. i LAPUENTE, M. P. (2015): "Aragón, límite oriental para diverses produccions de cerámica común romanas difundidas en el noroeste peninsular y Aquitania", Martínez Salcedo, A., Delgado, M. i Alcorta, E. eds., *Ex Officina Hispana,* SECAH, 2, Madrid, pp. 409-422.

ALAPONT, L. (2002): "Rasgos antropológicos de los primeros pobladores de *Valentia*", Jiménez, J. L. i Ribera, A. coords., *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, pp. 315-322.

ALAPONT, L., CALVO, M. i RIBERA, A. (2010): *La destrucción de Valentia por Pompeyo* (75 a.C.), *Quaderns de Difusió Arqueològica* 6, València.

ALARÇAO, J. (1975): *Fouilles de Conimbriga V. La céramique commune locale et régionale*. Paris.

ALBIACH, R. (2001): "La topografia periurbana de la Ciudad de Valencia", *Archivo de Prehistoria Levantina* XXIV, València, pp. 337-350.

ALBIACH, R. i SORIANO, R. (1996): "El cementerio romano meridional: nuevos y viejos datos", Ribera, A. i Pérez Ballester, J. coords., *Dossier necròpolis valencianes, Saitabis* 46, València, pp. 101-122.

ALBIACH, R.; MARÍN, C.; PASCUAL, G.; PIÀ, J.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M.; SANCHIS, A. (1998): "La cerámica de época de Augusto procedente del relleno de un pozo en *Valentia* (Hispania Tarraconensis)", SFECAG. *Actes du Congrès d'Istres*, Marseille, pp. 139-166.

ALBIACH, R. i DE MADARIA, J. L. coords. (2006): *La Villa de Cornelius (L'Ènova, Valencia)*, GIF, València.

ALBIACH, R.; ESPÍ, I. i RIBERA, A. (2009): "El agua sacra y su vinculación con el origen y el desarrollo urbano de una fundación romana. El santuario (¿*Asklepieion*?) de *Valentia* (Hispania)", Mateos, P., Celestino, S., Pizzo, A. i Tortosa, T. coords., *Anejos de AEspA* XXXX, *Santuarios, oppida y ciudades: arquitectura sacra en el origen y desarrollo del Mediterráneo Occidental*, Mérida, pp. 417-446.

ALBIR, C. (2012): *Arqueología urbana en la Ciudad de Valencia. Desarrollo de un sistema de información geográfica para la supervisión e investigación de las intervenciones arqueológicas. Intervenciones arqueológicas al Norte del río Turia*, Treball d'investigació, Universitat de València, València.

ALFAYÉ, S. (2014): "La magia de las pequeñas cosas. Nuevos clavos mágicos greco-romanos", Duplá, A., Escribano, M. V., Sancho, L. i Villacampa, M. A. eds., *Miscelánea de Estudios en Homenaje a Guillermo Fatás Cabeza*, Zaragoza, pp. 85-94.

ALFONSO, J. i MIGUÉLEZ, A. (2010): "La villa romana del camino de Vinamargo (Castellón)", Alapont, L. i Martí, J. eds., *Intervencions sobre el patrimoni arqueològic. Excavació, restauració, difusió i posada en valor. III Jornades d'Arqueologia de València i Castelló*, Castelló, pp. 87-98.

ALMAGRO, M. (1953): *La necrópolis de Ampurias. I. Introducción y necrópolis griegas*, Monografías Ampuritanas III, Barcelona.

ALVAR, A. (2010): *El mal de ojo en el Occidente romano. Materiales de Italia, Norte de África, Península Ibérica y Galia*, Tesis Doctoral, UCM, Madrid.

ÁLVAREZ, N.; BALLESTER, C.; ESPÍ, I.; MÁÑEZ, J.; MARÍN, C.; PASCUAL, G.; RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2003): "La cerámica de tres nuevos depósitos votivos de fundación de las excavaciones de L'Almoina (Valencia)", *SFECAG. Actes du Congrès du Saint-Romain-en-Gal, Marseille*, pp. 369-395.

ANDRÉ, J. (1981): *Alimentation et cuisine a Rome*, Belles Letres Études anciens, Paris.

ANNECCHINO, M. (1977): "L'*instrumentum domesticum* di Ercolano e Pompei nella prima età imperiale", *Quaderni di cultura materiale*, Roma, pp. 105-114.

AQUILUÉ, X. (1984): *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al Nordest de la Península Ibèrica*, Monografies Emporitanes VI, Barcelona.

AQUILUÉ, X. (1985): "Algunas consideraciones sobre el comercio africano. Tres facies características de la cerámica común africana de época alto-imperial", *Ampurias* 47, Barcelona, pp. 210-221.

AQUILUÉ, X. (1987): *Las cerámicas africanas de la ciudad romana de Baetulo (Hispana Tarraconenses)*, BAR Internacional Series 337.

AQUILUÉ, X. (1995): "La cerámica común africana". Aquilué, X. i Roca, M. coords., *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Girona, pp. 61-74.

AQUILUÉ, X.; GARCÍA ROSSELLÓ, J. i GUITART, J. (1998): *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III i la primera meitat del segle II aC*, Arqueomediterrània 4, Barcelona.

AQUILUÉ, X.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. i CASTANYER, P. (2010): "Contextos d'època d'Agust procedents del fòrum de la ciutat romana d'Empúries", Roca, M, Madrid, M. i Celis, R. eds., *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*, Actes de la reunió UB 15 i 16 d'abril 2007, Barcelona, pp. 36-91.

ARANDA, C. (1948): "Ajuar funerario de la necrópolis de la Boatella", *Crónica del III Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Murcia-Cartagena, pp. 271-274.

ARANEGUI, C. (1987): "La cerámica gris de tipo ampuritano: las jarritas grises", Lévêque, P. i Morel, J. P. eds., *Céramiques Hellénistiques et Romaines*, II, Paris, pp. 87-97.

ARANEGUI, C. i HERNÁNDEZ, E. (2014): "Un ara dedicada a los *Dracones* hallada en *Saguntum* (Valencia)", *Lucentum* XXXIII, Alacant, pp. 261 -266.

ARASA, F. (1994): "Material procedent del jaciment ibèric del Cormulló dels Moros (Albocàsser, Castelló) II. Els material d'importació i les imitacions", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16, Castelló, pp. 125-155.

ARASA, F. (2001): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament iberoromà i importacions itàliques en els segles II-I aC*, Serie de Trabajos Varios 100, Servicio de Investigación Prehistórica, València.

ARASA, F. (2008): "La pequeña escultura de bronce en época imperial en el País Valenciano", *Escultura romana en Hispania V, Tabularium*, Murcia, pp. 425-459.

ARASA, F. (2012): "Apuntes sobre la epigrafía romana de *Valentia*", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua* 25, Madrid, pp. 281-304.

ARASA, F. i RIBERA, A. (2014): "Noves inscripcions romanes a *Valentia*", *SEBarc* XII, Barcelona, pp. 29-36.

ARES, M. A. (1948): "Elementos de una discutible inscripción en barro", *Crónica del III Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Murcia-Cartagena, pp. 279-280.

ARNAU, B.; GARCÍA I.; DÍES, E. i SERRANO, M. L. (2003): "El monumento funerario templiforme de la plaza de San

Nicolás, Valencia, y su contexto arqueológico", *Saguntum (P.L.A.V.)* 35, València, pp. 177-195.

ASSORATI, G. (2009): "I luoghi della conservazione del cibo negli autori latini", Ciarallo, A. i Vernia, B. eds., *Conservare il cibo da Columella ad Artusi: i luoghi della conservazione*, Pisa, pp. 47-56.

AVVISATI, C. (2003): *Pompei. Mestiri e botteghe 2000 anni fa*, Bardi Editore, Roma.

BAILEY, D. M. (1980): *A catalogue of the lamps in the British Museum II. Roman lamps made in Italy*, British Museum, Londres.

BAILO, G.; FREZZA, A.; LUPIA, A. i MANCUSI, M. (2005): "Le acque intorno agli dei: rituali e offerte votive nel santuario settentrionale di Pontecagnano", Bonghi Jovino, M.; Chiesa, F. Bagnasco, G. eds., *Offerte dal regno vegetale e dal regno animale nelle manifestazioni del sacro, Tarquinia*, supplementi 1, "L'Erma" di Brescheneider, Roma, pp. 37-65.

BANDUCCI, L. (2015): "Fuel, cuisine and food preparation in Etruria and Latium: cooking stands as evidence for change", Spataro, M. i Villing, A. eds., *Ceramics, Cuisine and Culture*, Oxbow books, Oxford, pp. 157-169.

BARBERÀ, J.; NOLLA, J. i MATA, E. (1993): *La ceràmica grisa emporitana*, *Cuadernos de Arqueologia*, 6, Barcelona.

BATIGNE, C. (2012): *Les ceràmiques communes dans leur contexte regional. Facies de consommation et mode d'approvisionnement*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Mediterranée, núm. 60, Lyon.

BATIGNE, C. i DESBATS, A. (1996): "Un type particulier de "cruche": les bouilloires en céramique d'époque romaine (Ier-IIIe siècles", SFECAG. *Actes du congrès de Dijon*, Marseille, pp. 381-394.

BATS, M. (1988): *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provance (v. 350 – v. 50 a.C.). Modèles culturels et catégories céramiques*, RAN Supp. 18, Paris.

BAUDRILLART, A. (1904): "Mortarium", Daremberg, M., Saglio, E. i Pottier, E., *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, Volum III (L-M), Librairie Hachette et C, Paris, pp. 2008-2009.

BAYET, J. (1984): *La religión romana. Historia y política psicológica*, Madrid.

BAYO, S. (2014): "Identificación del uso del espacio y su momento històrico a partir de los contextos materiales", Sala, F. i Moratalla, J., coords., *Guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica de la Contestania*, Alacant, pp. 99-113.

BELARTE, C. i DE CHAZELLES, C. M. (2011): "Les manifestations des pratiques rituelles en contexte domestique en Ibérie et en Gaule méditeranéenne", Roure, R. i Pernet, L. coords., *Des rites et des Hommes. Les prattiques symboliques des Celtes, des Ibères, et des Grecs en Provence, en Languadoc et en Catalogne*, Paris, pp. 165-188.

BELTRÁN DE HEREDIA, J. (2001): "Una factoría de garum y salazón de pescado en Barcino". *De Barcino a Barcelona (siglos I-VII). Los restos arqueológicos de la plaza del rey de Barcelona*, Museu d'Història de la Ciutat, Barcelona, pp. 58-65.

BERNABÓ, L. (2001): *Maschere e personaggi del teatro greco nelle terracotte liparesi*, L'"Erma" di Bretschneider, Roma.

BERNAL, D. (2001): "La producción de ánforas en la Bética en el s. III y durante el Bajo imperio romano", *Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae*, Vol. I, Écija, pp. 239-372.

BERNAL, D.; SAEZ, A.; DÍAZ, J. J.; EXPÓSITO, J. A.; LORENZO, L. i GARCÍA, R. (2005): "Gadir y la manufactura de máscaras y terracota. Aportaciones del taller isleño de Villa Maruja (ss. V-IV a.C.)", *Madrider Mitteilungen* 46, Wiesbaden, pp. 61-86.

BERNAL, D. i RIBERA, A. (2008): *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz.

BERNAL, D. i RIBERA, A. (2012): *Cerámicas hispanorromanas II. Producciones regionales*, Cádiz.

BERNAL-CASASOLA, D.; VARGAS, J. M.; GÓMEZ, S.; LARA, M. i RETAMOSA, J. A. (2019): "De la cronología del Testaccio haliéutico de Gades. Un singular hallazgo de ámbito portuario en las excavacions de El Olivillo", Coll, J. coord., *Opera Fictiles. Estudios transversales sobre cerámicas antigues de la península ibèrica,* IV Congreso Internacional de la SECAH-Ex Officina Hispana, Valencia 26-28 de abril de 2017, Tomo II, València, pp. 395-416.

BISI, A. M. (1970): *La ceramica púnica. Aspetti e problemi*, Napoli.

BLANC, N. i NERCESSIAN, A. (1992): *La Cuisine romaine antique*, GlénatFaton, Grenoble Cédex.

BLANCHET, A. i POTTIER, E. (1873): "Sigillum", Saglio, E., *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, Volum IV (R-S), Librairie Hachette et C, Paris, pp. 1302-1307.

BLASCO, J.; CAMPS, C.; CHULIÀ, R. M.; ESCRIVÀ, V.; RIBERA, A. i RIVAS, L. (1991): "La intervención arqueològica", *Palau de l'Almirall*, Generalitat Valenciana, València, pp. 173-193.

BLÁZQUEZ, J. M. (1984-1985): "*Tintinnabula* de Mérida y de Sasamón (Burgos)", *Zephyrus* 37-38, Salamanca, pp. 331-335.

BLOCH, (1978): *Prodigi e divinazione nel mondo antico*, Newton Compton editori, Roma.

BOIX, V. (1862): *Valencia histórica y topográfica*, Vol. I, València.

BONNAMICI, M. (2005): "Appunti sulle prattiche cultuali nel santuario dell'acropoli volterrana", Bonghi Jovino, M.; Chiesa, F. Bagnasco, G. eds., *Offerte dal regno vegetale e dal regno animale nelle manifestazioni dal sacro*, Tarchnia suplementto 1, L'Erma" di Breschesneider, Milano, pp. 1-15.

BONET, H. (2010): "Ritos y lugares de culto en ámbito doméstico", Tortosa, T., Celestino, S. i Cazorla, R. coords., *Debate en torno a la religiosidad protohistórica, Anejos de AEspA LV*, Madrid, pp. 177-202.

BONET, H. i IZQUIERDO, I. (2001): "Vajilla ibérica y vasos singulares del área valenciana entre los siglos III y I a.C.", *Archivo de Prehistoria Levantina XXIV*, València, pp. 273-313.

BONGHI JOVINO, M. (2005): "Mini muluvanice – mini turuce. Depositi votivi e sacralità. Dall'analisi del rituale alla lettura interpretativa delle forme di religiosità", Comella, A i Mele, S. coords., *Depositi votivi e cultuali dell'Italia Antica dall'età arcaica a quella tardo-repubblicana*, Bibliotheca Archeologica 16, Lecce, pp. 31-46.

BONIFAY, M. (2004): *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR International Series 1301, Oxford.

BORREDÁ, R. i CEBRIÁN, R. (1993): "Cerámica de cocina local y de importación en Plaza Hospital-Anfiteatro (Cartagena): S.II a.C. - I d.C.", *Saguntum (P.L.A.V.)* 26, València, pp. 205-214.

BORRIELLO, R. M.; MALNATI, L.; MONTEVECCHI, G. i SAMPAOLO, V. (2010): *Histrionica. Teatri, maschere e spettacoli nel mondo antico*, Skira editore, Milano.

BOURDIEU, P. (1988): *La distinción: criterios y bases sociales del gusto*, Taurus, Madrid.

BOURGEOIS, A. i MAYET, F. (1991): *Belo IV, Les sigillées*, Madrid.

BRECCIAROLI, L. (2005): *Antichi sapori. Produzione e consumo di alimenti in Piamonte tra protostoria romanità e medioevo*, Museo dell'Antichità di Torino, Torino.

BRUN, J. P. (2004): *Archéologie du vin et de l'huile dans l'Empire romaine*, Ed. Errance, Paris.

BURRIEL, J.; RIBERA, A. i SERRANO, M. L. (2003): "Un área portuaria fluvial en el norte de *Valentia*", Pascual, G. i Pérez Ballester, J. coords., *Puertos fluviales antiguos: Ciudad, desarrollo e infraestructuras, Jornadas de Arqueología Subacuática*, València, pp. 127-141.

BURRIEL, J. i ARNAU, B. (2008): "La intervenció arqueològica a la Pl. la Reina - Corretgeria. Noves dades sobre l'urbanisme antic de València", *Quaderns dels Museus Municipals 2, Nous avanços en l'arqueologia valenciana*, València.

BUSSIÈRE, J. (2000): *Lampes antiques d'Algérie*, ed. M. Mergoil, Montagnac, (Monographie Instrumentum 16).

BUSTAMENTE, M. (2011): *La cerámica romana en Augusta Emerita en la época Altoimperial. Entre el consumo y la exportación*, Serie Ataecina, Mérida.

BUSTAMENTE, M. HERAS, F. J.; HUGUET, E.; IBORRA, P.; MALIGNAS, A.; PRINCIPAL, J. i RIBERA, A. (2017): "Via degli Augustali VII, 4, 28: una peculiar fosa de mediados del siglo II a.C. en Pompeya", *Empúries* 57, Barcelona, pp. 85-118.

CALVO, M.; MARÍN, C.; MARTÍNEZ, R. i MATAMOROS, C. (1998): *De Valentia a les Corts*, València.

CAPASSO, S. (1997): *Gli Osci nella Campania Antica*, Istituto di Studi Atellane, Aversa.

CASELLA, D. (1950): "La frutta nelle pinture pompeiane", Maiuri, A. ed., Pompeiana. *Raccolta di studi per il secondo centenario degli scavi di Pompei*, Napoli.

CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M. i TREMOLEDA, J. (1990): *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Museu Arqueològic de Catalunya, Sèrie monogràfica núm. 12, Girona.

CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M. i TREMOLEDA, J. (1995): "Les ceràmiques comunes locals del N.E. de Catalunya", Aquilué, X. i Roca, M. coords., *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Girona, pp. 99-128.

CASAS, J. i NOLLA, J. M. (1993): "Un conjunt tancat amb ceràmica africana a la vil·la romana de Els Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)", *Empúries* 48-50, Barcelona, pp. 202-213.

CASAS, J. i NOLLA, J.M. (2012): "La cerámica gris (y oxidada) ampuritana", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas II. Producciones Regionales*, Cádiz, pp. 639-654.

CASAS, J. i SOLER, V. (2004): *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Girona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, *BAR Internacional Series* 1215, Archaeopress, Oxford.

CASAS, J. i SOLER, V. (2006): *Llànties romanes d'Empúries. Materials augustals i alto-imperials*, *Monografies Emporitanes* 13, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries, Girona.

CASTANYER, P. i TREMOLEDA, J. (2007): *Vilauba. Descobrim una vil·la romana*, Girona.

CARANDINI, A. (1968): "Forme aperte in ceramica comuna. A. Orli anneriti e patina cenerognola", *Ostia I*, Roma, pp. 86-88.

CARANDINI, A. (1970): "Ceramica ad orlo annerito. Ceramica a patina cenerognola", *Ostia II*, Roma, pp. 83-86.

CARANDINI, A. (1973): "Ceramica a patina cenerognola. Ceramica ad orlo annerito", *Ostia III*, Roma, pp. 408-420.

CARANDINI, A. (1981): *Settefinestre. Una villa schiavisttica nell'Etruria romana, III. La villa e i suoi reperti.* Modena.

CARMONA, P. (1990): *La formació de la Plana al·luvial de València. Geomorfologia, hidrografia i geoarqueologia de l'espai litoral del Túria*, Edicions Alfons el Magnànim, València.

CARMONA, P. (1991): "La llanura aluvial del Turia y la Albufera de Valencia", *VIII Reunión Nacional sobre el Cuaternario*, València, pp. 101-124.

CARMONA, P.; RIBERA, A. i LERMA, V. (1985): "Geoarqueología de la Ciudad de Valencia", *XVII Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 859-873.

CARRERA, J. C.; DE MADARIA, J. L. i VIVES-FERRÁNDIZ, J. (2001): "La pesca, la sal y el comercio en el Círculo del Estrecho. Estado de la cuestión", *Gerión 18*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, pp. 43-76.

CAVASSA, L. (2009): "La production de céramique commune à Pompei. Un four de potier dans l'insula 5 de la regio I", Pasqualini, M. ed., *Les céramiques communes d'Italie et de Narbonnaise. Structures de production, typologies et contextes inèdits IIe siècle av. J.-C.-IIIe s. ap. J.-C.*, Napoli, pp. 95-104.

CERCHIAI MANODORI SAGRADO, C. (2004): *Cibi e banchetti nell'antica Roma*, Roma.

CERULLI, C. (1977): "Officina di lucerne fittili a Pompei", *Quaderni di cultura materiale*, Roma, pp. 53-72.

CIAGHI, S. (1993): *Le terracotte figurate dal Cales del Museo Nazionale di Napoli*, "L'Erma" di Bretschneider, Roma.

CIURANA, J. (2011): *Pràctiques i rituals funeraris a Tàrraco i el seu Ager (Segles II a.C-IV d.C)*, ICAC, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.

COLETTI, C. i PAVOLINI, C. (1996): "Ceramica comune da Ostia", Bats, M. ed., *Les céramiques communes de Campanie et de Narbonnaise (Ier s. av. J.-C-IIe s. ap. J.-C.). La vaiselle de cuisine et de table*, Napoli, pp. 391-419.

COLL, J. (2000): "Aspectos de tecnología de producción de la cerámica ibérica", *Actas del Congreso de Economía Ibérica, Saguntum (P.L.A.V.) Extra 3*, València, pp. 191-207.

COLL, J. (2003): "Forns romans i producció ceràmica", Bonet, H., Albiach, R. i Gozalbes, M. coords., *Romans i visigots a les terres valencianes*, Servicio de Investigación Prehistórica, València, pp. 167-174.

COLL, J. (2005): "Hornos y producción de cerámicas romanas en la Comunidad Valenciana", Coll, J. coord., *Recientes investigaciones sobre producción de cerámica romana en Hispania.* València, pp. 157-166.

COMELLA, A. (1981): "Tipologia e diffusione dei complessi votivi in Italia in epoca medio- e tardo-republicana", *Mélanges de l'Ecole Française de Roma* 93, Roma, pp. 717-803.

CORELL, J. (2009): *Inscripcions romanes del País Valencià, V. València i el seu territori.* Universitat de València, València.

CORTESE, C. (2005): "Le ceramiche comuni: problemi generali e criteri di classificazione", Gandolfi, D. ed., *La ceramica e i materiali di età romana. Classi, produzioni, commerci e consumi, Istituto Internazionale di Studi Liguri*, Bordighera, pp. 325-338.

COUVE, L. (1904): "Lagena, lagynos", Daremberg, M., Saglio, E. i Pottier, E., *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, Volum III (L-M), Librairie Hachette et C, Paris, p. 907-908.

CUEVAS, D. (1948): "Elementos construcitivos romanos encontrados en la necrópolis de la Boatella de Valencia", *Crónica del III Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Murcia-Cartagena, pp. 275-277.

CUOMO DI CAPRIO, N. (1972): "Proposta di classificazione delle fornaci per ceràmica e laterici nell'area italiana. Dalla preistoria a tutta l'epoca romana", *Sibrium* 11 (1971-1973), pp. 371-461.

DA SILVA, A. J. (2015): "Culinary clash in northwestern Iberia at the height of the roman empire", Spataro, M. i Villing, A. eds., *Ceramics, Cuisine and Culture*, Oxford, pp. 222-232.

D'AMBROSIO, A. i BORRIELLO, R. M. (2001): *Arule e bruciaprofumi fittili da Pompei*, Electa Napoli, Napoli.

DE CARO, S. (2000): *Il Gabinetto Segreto del Museo Archeologico Nazionale di Napoli*, Electa, Napoli.

DE CARO, S. (2003): *Il Museo Archeologico Nazionale di Napoli*, Electa Napoli, Napoli.

DELGADO, A. (2010): "De las cocinas coloniales a tres historias silenciades: domesticidad, subalternidad e hibridación en las colonias fenicias occidentales", Mata, C., Pérez, G. i Vives-Ferrándiz, J. eds., *De la cuina a la Taula. IV Reunió d'Economia en el Primer Mil·lenni aC, Saguntum (P.L.A.V.) Extra 9*, València, pp. 27-42.

DENEAUVE, J. (1969): *Lampes de Carthage*, CNRS, Paris.

DE PEDRO, M. J.; DÍES, E. i PORCAR, E. (1989): "Hallazgo de unas termas romanas en Valencia", *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 715-723.

DE RIDDER, A. (1904): "Lebes", Daremberg, M., Saglio, E. i Pottier, E., *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, Volum III (L-M), Librairie Hachette et C, Paris, pp. 1000-1002.

DÍES, E.; ESCRIVÀ, E. i RIBERA, A. (1987): "Ampliació urbana de *Valentia* a partir d'època flàvia", *I Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, Granollers, pp. 236-243.

DIETLER, M. (2010): "Cocina y colonialismo. Encuentros culinarios en la Francia Mediterránea protohistòrica", Mata, C; Pérez, G. i Vives-Ferrándiz, J. eds., *De la cuina a la Taula. IV Reunió d'Economia en el Primer Mil·lenni aC, Saguntum (P.L.A.V.) Extra 9*, València, pp. 11-26.

DI GIOVANNI, V. (1996): "Produzione e consumo di ceramica da cucina nella Campania romana (II a.C.-II d.C.)", Bats, M. ed., *Les céramiques communes de Campanie et Narbonnaise. La vaisselle de cuisine et de table, Collection du Centre Jean Bérard*, 14, Napoli, pp. 65-103.

DI GIUSEPPE, H. (1995): "I pesi da telaio", *Armamento. Archeologia di un centro indigeno, Bollettino di Archeologia*, 35-36, pp. 141-149.

DI GIUSEPPE, H. i SERLORENZI, M. (2010): *I riti del costruire nelle acque violate*, Atti del congno internazionale, Roma.

DOSI, A. i SCHNELL, F. (1986): *Le abitudini alimentarie dei romani, Vita e costumi dei romani antichi* 1, Museo della Civiltà Romana, Ed. Quasar, Roma.

DOSI, A. i SCHNELL, F. (1986b): *Paste e vasellame da tavola, Vita e costumi dei romani antichi* 2, Museo della Civiltà Romana, Ed. Quasar, Roma.

DOSI, A. i SCHNELL, F. (1986c): *I romani in cucina, Vita e costumi dei romani antichi* 3, Museo della Civiltà Romana, Ed. Quasar, Roma.

DUBOIS-PELEGRIN, E. (2008): *Le luxe privé à Rome et en Italie au Ier siècle après J.-C.*, Centre Jean Bérard, Napoli.

DUPRÉ, X.; MASSÓ, M.; PALANQUES, L. i VERDUCHI, P. (1988): *El circ romà de Tarragona I. Les voltes de Sant Ermenegild*, Excavacions arqueològiques a Catalunya, 8, Barcelona.

EDWARDS, G. R. (1975): *Corinth. Corintian Hellenistic pottery*, Vol. VII, Part III, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton.

ETIENNE, R. (1992): *La vida cotidiana en Pompeya*, Ediciones Temas de Hoy, Madrid.

ETTLINGER, E; HEDINGER, B.; HOFFMANN, B.; KENRICK, P.; PUCCI, G.; ROTH-RUBI, K.; SCHENEIDER, G.; WELLS, C. i ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S. (2002): *Conspectus Formarum Terrae Sigillatae Italico Modo Confectae*, Dr. Rudols Habeli GMBH, Bonn.

EAA (1958-61): *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Volum I, Instituto della Enciclopedia Italiana, Roma.

EAA (1970): *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Suplement, Instituto della Enciclopedia Italiana, Roma.

EAA (1973): *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Atlante dei complessi figurati o degli ordini architettonici*, Instituto della Enciclopedia Italiana, Roma.

ENNABLI, A. (2005): *Cartago, un sitio de interés cultural y natural*, Contraste Éditions, Tunis.

ESCRIVÀ, V. (1989): "Comercialización de la Terra Sigillata Hispánica de Bronchales en la ciudad de Valencia", *XIX Congreso Nacional de Arqueología* 2, Castelló, pp. 421-430.

ESCRIVÀ, V. (1989b): La cerámica romana de Valencia. La Terra Sigillata Hispánica, Sèrie Arqueològica Municipal, 8, València.

ESCRIVÀ, V. (1995): "Cerámica común romana en el Municipium Liria Edetanorum. Nuevas aportaciones al estudio de la cerámica de época alto imperial en la Hispania Tarraconensis", Aquilué, X. i Roca, M. coords., *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Girona, pp. 167-186.

ESCRIVÀ, V.; MARTÍNEZ, C. i VIDAL, X. (2001): "*Edetakai Leiria*. La ciutat romana d'*Edeta* de l'època romana a l'antiguitat tardana", *Lauro* 9, Llíria, pp. 11-91.

ESCRIVÀ, V.; MARTÍNEZ, C. i VIDAL, X. (2014): "Contextos cerámicos, desarrollo urbano y abandono del municipio romano de *Edeta* (Llíria, Valencia). S. III-IV d.E.", Ramallo,

S. i Quevedo, A. coords., *Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los s. II-IV d.C. Evolución urbanística y contextos materiales*, Murcia, pp. 245-273.

ESCRIVÀ, I. (2006): *La decoración Arquitectonica romana en Valencia*, Tesis Doctoral, Universitat de València, València.

ESCRIVÀ, I.; RIBERA, A., VIOQUE, J. (2010): *Guia del Centre Arqueològic de l'Almoina*, València.

ESCRIVÀ, I.; JIMÉNEZ, J. L. i RIBERA, A. (2013): "La curia y la basílica de *Valentia*", *Anejos de AEspA LXVII*, Madrid, pp. 53-67.

ESPLUGA, X. i MIRÓ, M. (2003): *Vida religiosa en la Antigua Roma*, Editorial UOC, Barcelona.

EXPÓSITO, J. A. (2011): "La industria salazonera de época romana. El contexto del *Sinus Gaditanus*", Díaz, J.J., Sáez A.M., Vijande, E. i Lagóstena, J. eds.: *Estudios recientes de Arqueología Gaditana.* (Actas de las Jornadas de Jóvenes Investigadores (Cádiz, abril 2008)), BAR International Series 2276, pp. 213-233.

FABIAO, C. (2008): "Las ánforas de Lusitania", Bernal, D. i Ribera, A. coords., Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión, Universidad de Cádiz, Cádiz, pp. 725-745.

FERNANDES, I. M. (2012): *As Mais antigas colecçoes de Olaria portuguesa. Norte*, Museo de Olaria, Município de Barcelos, Museo de Arqueologia e Numismatica de Vila Real, Vila Real.

FERNÁNDEZ OCHOA, C. i MARTÍNEZ, J. (1994): "Las industrias de salazón en el norte de la Península ibérica en época romana. Nuevas aportaciones", *Archivo Español de Arqueología* 67, Madrid, pp. 115-134.

FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A. i ZARZALEJOS, M. (2017): *Manual de cerámica romana III. Cerámicas romanas de época altoimperial III: ceràmica común de mesa, cocina y almacenaje. Imitaciones hispanas de series romanas. Otras producciones*, Museo Arqueológico Regional de Alcalà de Henares y Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias, Madrid.

FERNÁNDEZ DÍAZ, A. (1998): "Sobre unas terracotas romanas del Museo de Alcoi", *Recerques del Museu d'Alcoi* 7, Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó, Alcoi, pp. 181-190.

FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1984): *Las ánforas de Valentia y su entorno marítimo*, València.

FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (2006): "Aproximación a la villa romana de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón): producciones cerámicas del alfar", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 25, Castelló, pp. 271-300.

FERRANDINI, F. (1986): "Pesi da telaio. Segni e interpretazioni", *Miscellanea Greca e Romana, X*, Roma, pp. 91-114.

FULFORD, M. G i PEACOCK, D. P. S. (1984): *The avenue de President Habib Bourghiba, Salammbo. The pottery and other ceramica objects from the site.* Excavations at Carthage: British mission, Sheffield.

FULFORD, M. G i PEACOCK, D. P. S. (1994): *The Circular Harbour, Nord Side. The pottery.* Excavations at Carthage: British mission, Vol II, Oxford.

GAMBARO, L. (2002): "Luna", Jiménez, J. L. i Ribera, A. coords., *Valentia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, pp. 71-80.

GAMBERINI, A. (2007): "De Catone a Trimalciones: le abitudine alimentarie dei romani", *A tavola con gli antichi, Quaderni* 1, Centro Studi per l'Archeologia dell'Adriatico, pp. 71-88.

GARCÍA FERNÁNDEZ, F. J. i GARCÍA VARGAS, E. (2010): "Entre gaditanización y romanización: repertorios ceràmicos, alimentación e integración cultural en Turdetania (Siglos III-I a.C.)", Mata, C; Pérez, G. i Vives-Ferrándiz, J. eds., *De la cuina a la Taula. IV Reunió d'Economia en el Primer Mil·lenni aC, Saguntum (P.L.A.V.) Extra* 9, València, pp. 115-134.

GARCÍA-GELABERT, M. P. (1999): "La villa de Catarroja, Valencia. Planteamiento de su funcionalidad", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 20, Castelló, pp. 253-265.

GARCÍA-GELABERT, M. P. (2005): "Fabricación de cerámica en la villa rústica de Catarroja", Coll, J. coord., *Recientes investigaciones sobre producción de cerámica en Hispania*, València, pp. 41-60.

GARCÍA-PRÓSPER, E. (2006): "El entorno funerario de las vías romanas. A propósito de la necrópolis romana de la calle Quart de Valencia", *Catastros, hábitats y vía romana, Paisajes Históricos de Europa (Proyecto Interreg 3C Vistoria)*, García-Próspér, E., Guérin, P., De Madaria, J. L. i Sánchez Pérez, P. eds., València, pp. 177-197.

GARCÍA-PRÓSPER, E. (2016): *Ritos funerarios de la necrópolis de la calle Quart de Valencia (siglos II a.C.-III d.C.)*, Tesis Doctoral, Universitat de València, València.

GARCÍA-PRÓSPER, E.; POLO, M.; ROMERO, A. i IBORRA, P. (2010): "Rituales alimentarios y economía de subsistencia en las tumbas de cámara de la necrópolis romana de la calle Quart de *Valentia* (ss. II a.C.-III d.C.)", Mata, C; Pérez, G. i Vives-Ferrándiz, J. eds., *De la cuina a la Taula. IV Reunió d'economia en el primer Mil·lenni aC, Saguntum (P.L.A.V.) Extra* 9, València, pp. 233-242.

GARCÍA VARGAS, E. i BERNAL, D. (2008): "Ánforas de la Bética", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Universidad de Cádiz, Cádiz, pp. 661-687.

GASPERETTI, G. (1996): "Produzione e consumo della ceràmica comune da mensa e dispensa nella Campania romana", Bats, M. ed., *Les céramiques communes de Campanie et Narbonnaise. La vaisselle de cuisine et de table, Collection du Centre Jean Bérard*, 14, Napoli, pp. 19-63.

GIJÓN, M. E. (2004): *Las terracotas figuradas del Museo Nacional de Arte de Mérida*, Mérida.

GLEBA, M: (2009): "Textile tools in ancient italian votive contexts: evidence of dedication or production?", Gleba, M. i Becker, H. eds., *Votives, places and rituals in Etruscan religion*, Leiden-Boston, pp. 69-84.

GÓMEZ PALLARÉS, J. (1995): "*Instrumenta coquorum*. Els estris de la cuina en Apici (amb testimonis des de Plaute a Isidor de Sevilla)", Aquilué, X. i Roca, M. coords., *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Girona, pp. 25-38.

GÓMEZ PALLARÉS, J. (1996): "Apunts sobre l'alimentació al món romà", *Cota Zero* 12, Vic, pp. 98-104.

GÓMEZ SANTA CRUZ, J. (2007): "La simbología del agua en la cultura romana", Mangas, J. i Martínez, F., *El agua y las ciudades romanas*, Ediciones 2007, Serie Antigüedad 2, Madrid, pp. 73-97.

GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2006-07): "*Galaicos. Poder y comunidad en el noroeste de la Península Ibérica (1200 a.C.-50 d.C.)*", *Brigantium* 18, La Coruña.

GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (1990): *El vertedero de la Avenida de España 3 y el siglo III d.C. en Ebusus*, Conselleria d'Educació, Cultura i Esports d'Eivissa, Eivissa.

GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (1993): "Origine et diffusion d'une forme peu courant de céramique africaine. Nouvelle contribution à la connaissance du commerce de Byzacène au III après J.-C.", *Antiquités Africaines* 29, pp. 151-161.

GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2001): *El mundo funerario en el País Valenciano: monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. de C.- VII d. de C.*, Casa de Velázquez, Instituto Alicantino de Cultura "Juan Gil-Albert", Madrid.

GÓNZALEZ VILLAESCUSA, R.; QUEVEDO, A.; JÁRREGA, R.; PECCI, A. i CAU ONTIVEROS, M. A. (2015) "La céramique culinaire africaine. Typo-chronologie, fonction et diffusion de la forme Uzita 48.1", *Mélanges de la Casa de Velázquez* 45 (2), Madrid, pp. 169-194.

GOODY, J. (1995): *Cocina, cuisine y clase. Estudio de sociología comparada*, Gedisa editorial, Barcelona.

GOUDINEAU, C. (1970): "Notes sur la céramique à engobe interne rouge-pompeien", *Mélanges d'Archéologie et d'Historie* 82, Paris, pp. 159-186.

GRASSO, L. (2004): *La ceramica miniaturistica da Pompei*, Quaderni di Ostraka 9, Lofferdo Editoriale, Napoli.

GRAU, I. (2010): "Vajillas mediterráneas y prácticas de comensalidad en el área central de la Contestania ibérica", Mata, C; Pérez, G. i Vives-Ferrándiz, J. eds., *De la cuina a la Taula. IV Reunió d'Economia en el Primer Mil·lenni aC, Saguntum (P.L.A.V.) Extra* 9, València, pp. 264-271.

GUÉRIN, P.; ALAPONT, L.; ARNAU, B.; BALLESTER, C.; CALVO, M.; GARCÍA, E.; GONZÁLEZ, C.; MONMENEU, S; PASCUAL, G. i SÁEZ, M. (1998): "Los primeros pobladores de *Valentia*. Excavaciones en la necròpolis romana de la calle Quart", *Revista de Arqueología* 204, Madrid, pp. 35-45.

GUERRERO, V. M. (1984): *Asentamiento púnico de Na Guadis*, Excavaciones Arqueológicas en España 133, Madrid.

GUERRERO, V. M. (1995): "La vajilla púnica de usos culinarios", *Rivista di Studi Fenici* XXIII, 1, Pisa-Roma, pp. 61-99.

HÄHNLE, K. (1912): "Ausgrabungen bei Haltern. Reliefkelche", *Mitteilungen der Altertumskommission für Westfalen* 6.

HARTLEY, K. F. (1973): "La diffusion des mortarires, tuiles et autres produits en provenance des fabriques italiennes", *CASubaqu*. II, pp. 49-57.

HAYES, J. W. (1972): *Late Roman Pottery*, British School at Rome, London.

HAYES, J. W. (1983): "The pottery", *The Villa Dyonisos excavation, Knossos, Annual of the British School at Athens* 78, London, pp. 97-169.

HERAS, F. J. (2015): *Arqueología de la implantación romana en los cursos Tajo-Guadiana*, Tesis Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.

HERREROS, T. (1995): *Estudio del material anfórico de la Plaza del Negrito*, Beca de catalogació de l'Ajuntament de València, Treball inèdit, dipositat al SIAM, València.

HERREROS, T. i VIÑES, A. (2004-2005): "Las termas alto imperiales de la calle Tapinerías (Valencia): primeros resultados", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló,* 24, Castelló, pp. 271-280.

HOPKINS, J. (2012): "The 'sacred sewell': Tradition and religión in the Cloaca Maxima", *Rome, Pollution and Propierty: Dirt, Disease and Hygiene in the Eternal City from Antiquity to Modernity*, Cambrige University Press, pp. 81-102.

HUGUET, E. (2004): *La ceràmica fina d'època romana de l'abocador de la Plaça del Negret*, Beca de catalogació de l'Ajuntament de València, Treball inèdit, dipositat al SIAM, València.

HUGUET, E. (2005): "Segells de sigil·lata hispànica de l'abocador de la Plaça del Negret (València)", *Saguntum (P.L.A.V.)* 37, València, pp. 181-198.

HUGUET ENGUITA, E. (2006): "La vaixella fina d'època romana de l'abocador de la Plaça del Negret", *Archivo de Prehistoria Levantina XXVI*, València, pp. 349-379.

HUGUET ENGUITA, E. (2006b): *La ceràmica comuna d'època romana de l'abocador de la Plaça del Negret*, València, Treball inèdit, dipositat al SIAM.

HUGUET, E. (2007): "Terra sigil·lata tardo-itàlica en la façana costanera de la *Hispania Tarraconensis*", *Saguntum (P.L.A.V.)* 39, València, pp. 117-132.

HUGUET, E. (2007b): "La cerámica común y de uso cotidiano entre el siglo II aC y el 79 dC", Ribera, A.; Olcina, M. H. i Ballester, C. eds., *Pompeya bajo Pompeya. Las excavaciones de la Casa de Ariadna*, València, pp. 116-120.

HUGUET, E. (2009): "Material cerámico de la villa romana de la Vallaeta M15.3", *Arse* 43, Sagunt, pp. 63-159.

HUGUET, E. (2010): "La aretina del taller de Ateius", Vizcaino, D. coord., *Paisaje y arqueologia em Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch,* Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III, València, pp. 222-223.

HUGUET, E. (2012): "Cerámica Regional Reductora de cocina Alto-imperial de la fachada mediterranea", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas II. Producciones Regionales*, Cádiz, pp. 435-452.

HUGUET, E. (2013): "El material más usado por los antigos: la cerámica común y de cocina", Ribera, A. coord., *Manual de cerámica romana. Del mundo Helenístico al Imperio Romano*, Madrid, pp. 291-330.

HUGUET, E.; RIBERA, A.; RUIZ, E. i SALAVERT, J. V. (2008): "Una zona alfarera del alto imperio al norte de *Valentia*", SFECAG. *Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marseille, pp. 159-167.

HUGUET, E. i RIBERA, A. (2014): "Contextos ceràmics alt-imperials de *Valentia*", Roca, M., Madrid, M. i Celis, R. eds., *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*, Actes de la reunió UB 15 i 16 d'abril 2007, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 150-180.

HUGUET, E. i RIBERA, A. (2015): "La vajilla usada en las ofrendas rituales en *Valentia*: cerámica específica y general", *SFECAG. Actes du Congrès du Nyon*, Marseille, pp. 221-244.

IBORRA, P. (2017): "Arqueología de época romana en el País Valenciano", *Archaeofauna*, 26, Madrid, pp. 23-38.

IBORRA, P.; MATA, C.; MORENO, A.; PÉREZ, G.; QUIXAL, D. i VIVES-FERRÁNDIZ, J. (2010): "Prácticas culinarias y alimentación en asentamientos ibéricos valencianos", Mata, C; Pérez, G. i Vives-Ferrándiz, J. eds., *De la cuina a*

la Taula. IV Reunió d'Economia en el Primer Mil·lenni aC, Saguntum (P.L.A.V.) Extra 9, València, pp. 99-114.

JÁRREGA, R. i BUFFAT, L. (2012): "La cerámica común tarraconense (COM.OX.TARR./COM.RED.TARR) y su variante con decoración pintada (CMG)", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas II. Producciones Regionales*, Cádiz, pp. 453-468.

JIMÉNEZ, J. L. (2008): "Tradición y modernidad en la imagen urbana de *Valentia* romana (fases republicana e imperial)", *Historia de la ciudad V. Tradición y Progreso*, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, València, pp. 17-28.

JIMÉNEZ, J. L. (2009): "Una nueva imagen urbana", Hermosilla, J. coord., *La Ciudad de Valencia. Historia*, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, València, pp. 92-100.

JIMÉNEZ, J. L. i RIBERA, A. (2000): "La fundación de la ciudad. Urbanismo y Arquitectura de la Valencia romana y visigoda", Dauksis, S. i Taberner, F. eds., *Historia de la ciudad I. Recorrido histórico por la arquitectura y el urbanismo de la ciudad de Valencia*, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, València, pp. 9-27.

JIMÉNEZ, J. L. i RIBERA, A. (2003): "La arquitectura y las transformaciones urbanas del centro de Valencia durante los mil años de la ciudad", *Historia de la ciudad III. Arquitectura y transformación urbana del centro de Valencia*, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, València, pp. 17-29.

JIMÉNEZ, J. L. i RIBERA, A. (2005): "La topografia religiosa de la *Valentia* romana", *Historia de la Ciudad. IV Memoria urbana*, Ícaro Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, València, pp. 17-34.

JIMÉNEZ, J. L.; BURRIEL, J. i RUIZ, E. (2007): "La intervención arqueológica en el Palau de Cerveró", Tomás, F. coord., *Palau de Cerveró. Institut d'Història de la Ciència López Piñero*, València, pp. 101-239.

JIMÉNEZ, J. L.; RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2014): "*Valentia* y su territorio desde época romana imperial a la antigüedad tardía: una síntesis", *Monografías de Arqueologia Cordobesa* 20, Còrdoba, pp. 265-282.

JONCHERAY, J. P. (1971): "Contribution à l'étude de l'épave Dramont D, dite "des *pelvis*"", *CASubaqu*. I, pp. 11-34.

LAGÓSTENA, L.; BERNAL, D. i ARÉVALO, A. eds. (2007): *Cetariae 2005: Salsas y salazones de pescado en occidente durante la Antigüedad*. Actas del Congreso Internacional (Cádiz, 7-9 de noviembre de 2005), BAR International Series 1686.

LATTARA (1993): *DICOCER Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIème s. av. n. è.-VIIème s. de. n. è). Méditerraneé nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan), Lattara VI*, Lattes.

LAMBOGLIA, N. (1950): *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana. Prima parte. Campagne di scavo 1938-1950*, Collezione di Monografie Preistoriche e Archeologiche I i II, Istituto di Studi Liguri, Bordighera.

LANCEL, S. (1987): "La céramique punique d'époque hellénistique", Lévêque, P. i Morel, J. P. eds., *Céramiques Hellénistiques et Romaines II*, Annales Littéraires de l'Université du Besançon, Paris, pp. 99-137.

LAUDAN, R. (2013): *Cuisine and empire. Cooking in world history*, University of California Press, California.

LE GALL, M. J. (1970): "Les rites du fondation dans les villes romaines", *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, Paris, pp. 292-307.

LÉVÊQUE, P. i MOREL, J.-P. (1980): *Céramiques hellenistiques et romaines, I*, Université de Besançon, Paris.

LÉVÊQUE, P. i MOREL, J.-P. (1987): *Céramiques hellenistiques et romaines, II*, Université de Besançon, Paris.

LLORCA, J. (1962): "Hallazgo de una necrópolis romana en el Antiguo Portal de Ruçafa", *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 1, València, pp. 111-115.

LOESCHCKE, S. (1909): "Keramiche Funde in Haltern. Ein Beitrag zur Geschichte der Augusteichen Kultur in Deutschland". *Mitteilungen der Altertums-Kommision für Westfalen V*, pp. 101-271.

LÓPEZ, I.; MARÍN, C.; MARTÍNEZ, R. i MATAMOROS, C. (1994): *Troballes arqueològiques al Palau de les Corts,* Corts Valencianes, València.

LÓPEZ MULLOR, A. (1981): "Notas para una clasificación de los tipos más frecuentes de la cerámica romana vidriada en Cataluña", *Ampurias* 43, Barcelona, pp. 201-215.

LÓPEZ MULLOR, A. (1989): *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns Científics i Tècnics 2, Diputació de Barcelona, Barcelona.

LÓPEZ MULLOR, A.; HUGUET, E. i RIBERA, A. (2013): "Las otras cerámicas finas", Ribera, A. coord., *Manual de cerámica romana. Del mundo Helenístico al Imperio Romano*, Madrid, pp. 147-213.

LÓPEZ MULLOR, A. i MARTÍN, A. (2008): "Las ánforas de la Tarraconense", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, pp. 689-724.

LÓPEZ, A. i POCIÑA, A. (2007): *Comedia romana*, Ediciones Akal, Madrid.

LUGINBÜHL, TH. (2015): "Fonctions, contextes et provenance des céramiques dans les lieux de culte polythéistes", SFECAG. *Actes du Congrès du Nyon*, Marseille, pp. 25-50.

LUEZAS, R. A. (2002): *Cerámica común romana en La Rioja*, Instituto de Estudios Riojanos, Logroño.

LUEZAS, R. A. (2015): "Producción y consumo de cerámica romana en el *Municipium Calagurris Iulia Nassica* (Calahorra, La Rioja)", Martínez Salcedo, A., Delgado, M. i Alcorta, E. eds., *Ex Officina Hispana, SECAH* 2, Madrid, pp. 369-388.

McCALLUM, M. i PEÑA, T. (2010): "A reassessment of the two potteries at Pompeii: 1.20.2-3 the Via Superior", *RCRF* 41, Cádiz, pp. 229-238.

MACHANCOSES, M. (2015): *Topografía urbana de la Valentia Romana altoimperial: ciudad y suburbio*, Tesis Doctoral, Universitat de València, València.

MACKENSEN (1993): *Die Spätantiken Sigillata-und lampentöpfereien von el Mahrine (Nordtunesien)*, C. H. Beck'sche verlagsbuchhandlung, München.

MADRID, M. i BUXEDA, J. (2008): *Estudi de caracterització arqueomètrica de les ceràmiques de cuina altoimperials dels jaciments de les ciutats romanes de Valentia y Saguntum*, Informe de Recerca, Universitat de Barcelona, Barcelona (inèdit).

MAIOLI, M. G. (2010): "Suggestioni teatrali nell'edilizia privata romana", Borriello, M. A., Malnati, L., Montevecchio, G. i Sampaolo, V. coords., *Histrionica. Teatri, maschere e spettacoli nel mondo antico*, Skira editore, Milano, pp. 53-58.

MAIURI, A. (2000): *La casa pompeiana. Struttura, ambienti, storia nella magistrale descrizione d'un grande archeologo*, Generoso Procaccini, Napoli.

MALFITANA, D. (2007): *La ceramica corinzia decorata a matrice. Tipologia, cronologia ed iconografia di una produzione ceràmica greca di età imperiale*, RCRF Supplementum 10, Bonn.

MALIGNAS, A. (2013): *La céramique et l'évolucion de la cuisine en Gaule méridionale à l'époque romaine. L'exemple du Languedoc de la fin du IIe s. av. J.-C. au IIe s. ap. J.-C.*, Université Paul Valéry, Tesi doctoral, Montpellier.

MARABINI, M. T. (2006): *Cosa. The Italian sigillata, Memoirs of the American Academy in Rome*, Supplementary volume 3, Ann Arbor.

MARIMON, C. (2010): "La capacitat de les olles de cuina ibèriques en el Camp del Túria. Proposta metodològica i primers resultats", Mata, C; Pérez, G. i Vives-Ferrándiz, J. eds., *De la cuina a la Taula. IV Reunió d'Economia en el Primer Mil·lenni aC, Saguntum (P.L.A.V.) Extra* 9, València, pp. 271-276.

MARÍN, C. (1995): "La cerámica de cocina africana: consideraciones entorno a la evidencia valenciana", Aquilué, X. i Roca, M. coords., *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Girona, pp. 155-165.

MARÍN, C. (2002): "La cultura material de la época de la fundación de Valencia", Jiménez, J. L. i Ribera, A. coords., *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, pp. 349-354.

MARÍN, C.; PIÁ, J. i ROSSELLÓ, M. (1999): *El foro romano de Valentia*, Quaderns de Difusió Arqueològica 4, València.

MARÍN, C. i RIBERA, A. (2000): "Un caso precoz de edificio termal: los baños republicanos de *Valentia*", *Termas romanas en el Occidente del Imperio*, VTP Editorial, Gijón, pp. 151-156.

MARÍN, C. i RIBERA, A. (2002): "La realidad arqueològica de la fundación de Valencia: màgia, basureros y cabañas", Jiménez, J. L. i Ribera, A. coords., *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, pp. 287-298.

MARÍN, C. i RIBERA, A. (2010): *Las termes de la época romana republicana de l'Almoina (Valencia)*, Quaderns de Difusió Arqueològica 7, València.

MARÍN, C.; RIBERA, A. i SERRANO, M. L. (2002): "Cerámicas de importación itálica y vajilla ibérica en el contexto de *Valentia* en la época sertoriana. Los hallazgos de la plaza de Cisneros", Olmos, R. i Rouillard, P. eds., *La vajilla ibérica en época helenística (siglos IV-III al cambio de era)*, Collection Casa de Velázquez 89, Madrid, pp. 113-134.

MARTÍNEZ PÉREZ, A. (2020): *Las necròpolis de La Boatella y la calle San Vicente Mártir (Valencia: Topografia y ritual funerario)*, Tesis Doctoral, Universitat de València, València.

MARTÍNEZ SALCEDO, A. (2004): *La cerámica común de época romana en el País Vasco*, Euskal Kultura Ondare Bilduma (Colección de Patrimonio Cultural Vasco), Vitoria-Gasteiz.

MATA, C. i BONET, H. (1992): "La cerámica ibérica: ensayo de tipología", *Estudios de Arqueología ibérica y romana, Serie de Trabajos Varios* 89, Servicio de Investigación Prehistórica, València, pp. 117-174.

MATA, C.; PÉREZ, G. i VIVES-FERRÁNDIZ, J. (2010): *IV Reunió d'Economia en el Primer Mil·lenni aC, Saguntum Extra* 9, Universitat de València, València.

MAYET, F. (1975): *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Ibérique*, Centre Pierre Paris, Bordeaux III, CNRS, Paris.

MAYET, F. (1984): *Les céramiques sigillées hispaniques. Contribution à l'histoire économique de la Péninsule Ibérique sous l'Empire Romain*, Centre Pierre Paris, Collections de la Maison des Pays Ibériques 21, Paris.

MERRIFIELD, R. (1987): *The archaeology of ritual and magic*, B.T. Batsford, Londres.

MESQUIDA, M. (2001): *Las ollerías de Paterna. Tecnología y producción, Vol. I, Siglos XII y XIII*, Museo Municipal de Cerámica, Paterna.

MESQUIDA, M. i VILLARROEL, J.J. (2003): *El horno romano de Paterna*, Paterna.

MEULEMANS, L. (2015): "*Vivaris in doliis*: a cultural and social marker of Romanised society?", Spataro, M. i Villing, A. eds., *Ceramics, Cuisine and Culture*, Oxford, pp. 170-178.

MEYLAN-KRAUSE, M. F. (2015): "Gests rituels en milieux profane et privé", SFECAG. *Actes du Congrès du Nyon*, Marseille, pp. 109-114.

MIRAMÓN, J. i PORCAR, E. (1988): "Partida de la Llovatera. Riba-Roja de Túria", *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana* 1984-88, Generalitat Valenciana, València, pp. 183-185.

MONTESINOS, J. (1992): "Terra Sigillata Hispánica en Valentia". *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a E. Pla Ballester*, Serie de Trabajos Varios 89, València , pp. 469-537.

MONTESINOS, J. (2004): *Terra Sigillata. Antigüedades romanas I*, Real Academia de la Historia, Madrid.

MONTÓN, F. J. (1996): *Las arulas de Tarraco*, Forum. Temes d'Història i d'Arqueologia Tarragonines, 9, Tarragona.

MOREL, J.-P. (1981): *La céramique campanienne: les formes*. Bulletin des l'Ècoles Française d'Athenes et Rome 244, Paris.

NIETO, X. (1996): "El transport, entre la producció i el consum", *Cota Zero* 12, Barcelona, pp. 105-111.

NIVEAU, M. (2009): *Ofrendas, banquetes y libaciones. El ritual en la necrópolis púnica de Cádiz*, Spal Monografías 12, Sevilla, 2009.

NOLLA, J. M. (1977): *La ciudad romana de Gerunda*, Universitat autònoma de Barcelona, Tesi doctoral.

NOLLA, J. M. (1981): "La ceràmica d'engalba blanca. Una nova aproximació a l'estudi del període Baix-republicà (segles II-I a.C.) al Nord-est del Principat", *Miscel·lània commemorativa del Desè aniversari del Col·legi Universitari de Girona (1969/70-1979/80)*, Estudi General 1, Girona, pp. 51-62.

NORTH, J. A. (2000): *Roman religion*, Oxford University Press.

OLCESE, G. (1993): *Le ceramiche comuni di Albintimilium*, Edizione all'insegna di Giglio, Firenze.

OLCESE, G. (2003): *Ceramiche comuni a Roma e area romana: produzione, circulazione e tecnologia (tarda età repubblicana-prima età imperiale)*, SAP, Mantova.

OLCINA, M. (2015): "Los viveros romanos de la costa alicantina", Olcina, M. H i Pérez, R. coords., *La Illeta dels Banyets y los viveros de la costa mediterránia española. Cuestión de conservación*, Museu Arqueològic d'Alacant, Alacant, pp. 46-63.

OLIVER, A. (2000): *La cultura de la alimentación en el mundo ibérico*, Geografia i Història, Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló.

OLIVER, A. (2014): "Perros en el culto, la economía y el presagio de los iberos", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 32, Castelló, pp. 43-61.

OLMOS, R. (2004): "Banquetes y vajilla en la Hispania republicana. Algunos textos", Olmos, R. i Rouillard, P. eds., *La vajilla ibérica en época helenística (s. IV-III al cambio de Era)*, Casa Velázquez, Madrid, pp. 1-4.

OLMOS, R. (2007): "El lenguaje de la diosa de los pebeteros: signo icónico y función narrativa en dos tumbas de la Albufereta

(Alicante)", Marín Ceballos, M. C. i Horn, F. eds., *Imágenes y culto en la Iberia prerromana: los pebeteros en forma de cabeza femenina*, Spal Monografías IX, Sevilla, pp. 367-390.

OXÉ, A. (1968): "Arretinische reliefgefässe vom Rhein", *Materialien zur römisch-germanischen Keramik* 5, Bonn.

PASCUAL, I. (1988): *La cerámica de cocina de Sagunto*, Universitat de València, Tesi de llicenciatura, València.

PASCUAL, G. i RIBERA, A. (2000): "El consumo de productos *béticos* en *Valentia* y su entorno: la continuidad de una larga tradición", *Congreso Internacional Ex Baetica*, II, Sevilla, pp. 565-576.

PAVOLINI, C. (2002): "La publication de la céramique commune d'Ostie: synthèse des résultats", Descoeudres, J. P. dir., Ostia: *Port et porte de la Rome antique*, Musée Rath, Genova, pp. 212-220.

PAZ PERALTA, J. A. (2008): "Las produccions de Terra Sigillata Intermedia y Tardía", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas. Un estado de la Cuestió*n, Cádiz, pp. 497-539.

PEACOCK, D. S. P. (1977): *Pottery and early commerce: characterisation and trade in Roman and Later ceramics*, Londres.

PEINADO, M. V. (2010): *Cerámicas comunes romanas en el Alto Guadalquivir: El alfar de Los Villares de Andújar*, Tesis Doctoral, Universidad de Granada, Granada.

PEINADO, M. V. (2012): "Las cerámicas de cocina en el Alto Guadalquivier, siglos I-II d.C.", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas II. Producciones Regionales*, Cádiz, pp. 395-407.

PEINADO, M. V. (2015): *Scoppieto V. I materiali. Ceramiche comuni*, Edizioni Quasar, Perugia.

PELLEGRINO, E. (2009): "Les céramiques comunes d'origine orientales dans le Sud de la Gaule au Haut-Empire: le gobelet Marabini LXVIII", Pasqualini, M. dir., *Les céramiques comunes d'Italie et narbonnaise. Structures de production, typologies et contextes inédits. IIe s. av. J.-C.-IIIe s. apr. J.-C.*, Collection Centre Jean Bérard, 30, Napoli, pp. 251-281.

PENA, M.ª J. (2002): "Problemas históricos en torno a la fundación de *Valentia*", Jiménez, J. L. i Ribera, A. coords., *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, Grandes Temas Arqueológicos 3, València, pp. 267-278.

PEÑALVER, T. (2018): *La arquitectura doméstica de las ciudades romanas del àrea valenciana*, Tesis Doctoral, Universitat de València, València.

PEÑIL, J.; LAMALFA, C. i FERNÁNDEZ, C. (1985-86): "Las cerámicas de paredes finas del alfar de Rubielos de Mora (Teruel)", *Kalathos* 5-6, Teruel, pp. 189-197.

PÉREZ BALLESTER, J. (2003): "El comerç: rutes comercials i ports", Bonet, H.; Albiach, R. i Gozalbes, M. coords., *Romans i visigots a les terres valencianes*, Servicio de Investigación Prehistórica, València, pp. 187-201.

PÉREZ BALLESTER, J.; BORREDÁ, R. i CEBRIÁN, R. (1995): "La ceràmica de cocina del siglo I d.C. en *Carthago Nova* y sus precedentes republicanos", Aquilué, X. i Roca, M. coords., *Ceràmica comuna romana d'època Alto-imperial a la península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Girona, pp. 187-199.

PÉREZ BALLESTER, J.; CARMONA, P.; RIBERA, A. i PASCUAL, G. (2008): "Puertos y fondeaderos en la costa valenciana: dinámica costera, tipología de asentamientos e interacciones económicas y culturales", *Bollettino di Archeologia on line, International Congress of Classical Archaeology Meetings between Cultures in the Ancient Meditterranean*, Roma, pp. 14-35.

PÉREZ RUIZ, M. (2007-08): "El culto en la casa romana", *AnMurcia* 23-24, Murcia, pp. 199-229.

PÉREZ RUIZ, M. (2014): *Al amparo de los Lares. El culto doméstico en las provincias romanas Bética y Taraconense*, Anejos de AEspA LXVIII, Madrid.

PÉREZ VILATELA, L. (2014): "Vestigios del culto a Ceres en la *Valentia* romano-republicana", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 32, Castelló, pp. 95-115.

PETIT, J. P. i SANTORO, S. (2007): "En guise d'introduction. La démarche de l'exposition", *Vivre en Europa romaine. De Pompei a Bliesbruck-Reinheim*, Paris, pp. 13-20.

PEZZELLA, F. (1996): "Le maschere atellane in alcune statue fittili del Museo Provinciale Campano di Capua", *Atti del convegno "Le scene dell'identità". Primo incontro di dramaturgia e teatro*, Sant'Arpino, pp. 23-30.

PEZZELLA, F. (2002): *Atella e gli atellani nella documentazione epigrafica antica e medievale*, Istituto di Studi Atellani, Frattamaggiore, Napoli.

PICAZO, M. i SANMARTÍ, E. (1985): *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la península ibèrica*, Taula Rodona amb motiu del 75é aniversari de les excavacions d'Empúries, Empúries 18-20 març 1983, Monografies Emporitanes 7, Diputació de Barcelona, Barcelona.

PICON, M. (1990): "Pour une histoire des céramiques communes et particulièrment culinaires", *Rivista di Archeologia* XXII, pp. 145-152.

PICON, M. i OLCESE, G. (1995): "Per una classificazione in laboratorio delle ceramiche comuni", Gandolfi, D. dir., *Ceramica romana e archeometria*, Firenze, pp. 105-115.

PONSICH, M. (1969): "Fours de potiers puniques en Mauritanie tingitane", *Actas del X Congreso de Arqueología, Zaragoza*, pp. 270-279.

POLO, M. (2016): *Paleobiología humana de la fundación romana de Valencia*, Tesis Doctoral, Universidad de Alicante, Alicante.

POTTIER, E. (1873a): "Paropsis", Saglio, E., *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments,* Volum IV (N-Q), Librairie Hachette et C, Paris, p. 337.

POTTIER, E. (1873b): "Pelvis", Saglio, E., *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments,* Volum IV (N-Q), Librairie Hachette et C, Paris, pp. 375-376.

POTTIER, E. (1892): "Urceus", Saglio, E., *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments,* Volum V (T-Z), Librairie Hachette et C, Paris, p. 604.

POTTIER, E. (1904): "Lanx", Daremberg, M., Saglio, E. i Pottier, E., *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, Volum III (L-M), Librairie Hachette et C, Paris, p. 925.

PRINCIPAL, J. (1998): *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña Sur y Oriental durante el siglo III a.C. Comercio y dinámica de adquisición en las sociedades indígenas*, BAR International Series 729, Oxford.

PUCCI, G. (1975): *"Cumanae testae", La parola del Passato* XXX, pp. 368-371.

PUERTAS LÒPEZ, C. (1996): *La ceràmica comuna romana a la costa catalana. Assaig estratigràfico-analític a la Laietània litorial*, Tesis Doctoral, Barcelona.

PUERTAS, C. (2000): *La ceràmica comuna romana a la costa laietana (Les ciutats romanes de Baetulo i Iluro i l'assentament ibèric de Can Balençó)*, Laietania: estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i el Maresme, Museu de Mataró, Mataró.

QUERCIA, A. (2015): "Forms of adoption, adaptation and resistence in the cooking ware repertoire of Lucania, South Italy (8th-3rd centuries BC)", Spataro, M. i Villing, A. eds., *Ceramics, Cuisine and Culture*, Oxford, pp. 203-212.

QUERCIA, A.; JOHNSTON, A.; BEVAN, A.; CONOLLY, J. i TSARAVOPOULUS, A. (2011): "Roman pottery from an intensive survey of Antikythera, Greece", *Annual of the British School at Athens*, Athens, pp. 47-98.

QUEVEDO, A. (2011): "Un rallador cerámico: reflexiones entorno a una pieza romana de cocina de *Carthago Nova* (Cartagena)", *Saguntum* (P.L.A.V.) 43, Universitat de València, València, pp. 155-166.

QUEVEDO, A. (2013): "La cerámica reductora de cocina de *Carthago Nova* (Cartagena, España). S. I-III d.C.", Girón, L.; Lazarich, M. i Lopes, M. C. coords., *Actas del I Congreso Internacional de Estudios Cerámicos. Homenaje a Mercedes Vegas*, Cádiz, pp. 1065-1100.

QUEVEDO, A. (2015): *Contextos cerámicos y de transformaciones urbanas en Carthago Nova (s. II-III d.C.)*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 7, Oxford.

QUEVEDO, A. i GARCÍA-ABOAL, M. V. (2008): "Los niveles de abandono de la curia de *Carthago Nova* (s. II d.C.)", SFECAG. *Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marseille, pp. 627-632.

QUEVEDO, A. i BERMEJO, J. (2012): "Reinterpretación de un contexto de mediados del siglo III d.C.: la intervención arqueológica de la calle Cuatro Santos nº 40 (Cartagena)", *Pyrenae* 43, 1, Barcelona, pp. 107-133.

RAMALLO, S. F.; RUIZ, E.; MURCIA, A. J. i GUILLERMO, M. (2013): *Contextos materiales procedentes de las excavaciones del teatro romano de Cartagena. Contextos materiales de los siglos II-I a.C.*, *Anales de Prehistoria y Arqueología 29*, Murcia.

RAMON, J. (1997): *FE-13. Un taller alfarero de época púnica en Ses Figueretes (Eivissa)*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 39, Eivissa.

RAMON, J. (2008): "La cerámica ebusitana en la Antigüedad Tardía", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, pp. 413-433.

RAMON, J. (2011): "El sector alfarero de la ciudad púnica de Ibiza", Costa, B. I. Fernández, J. H. eds., *Yôserim: la producción alfarera fenicio-púnica en Occidente*, XXV Jornadas de Arqueología fenicio-púnica, Eivissa, pp. 165-221.

RAMON, J. (2012): "La cerámica púnico-ebusitana en época tardía (siglos III-I a.C.)", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas II. Producciones Regionales*, Cádiz, pp. 583-617.

RAMÓN, M. A. (2015): *El vidrio antiguo en Valencia*, Quaderns de Difusió Arqueològica 12, València.

REY, J. (1999): "Secuencia cronológica para el caxtro meridional galaico: los castros de Torroso, Forca y Trega", *Gallaecia* 19, Santiago de Compostela, pp. 157-178.

REYNOLDS, P. (1993): *Settlement and pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain) A.D.400-700*, BAR International Series 588, Oxford.

REVERT, E. (2009): *Valentia entre el 75 a.C. y el cambio de Era*. Beca d'investigació de l'Ajuntament de València, Treball inèdit, dipositat al SIAM, València.

RIBAS, M. (1965): "Cerámica romana vidriada en Mataró", *Pyrenae* I, Barcelona, pp. 155-173.

RIBERA, A. (1981): "Las marcas de Terra sigillata de Valentia", *Saguntum* (P.L.A.V.) 16, València, pp. 209-246.

RIBERA, A. (1983): *La Arqueología romana en la ciudad de Valentia. Informe preliminar*, Publicaciones del Archivo Municipal de Valencia. Arqueología 1, València.

RIBERA, A. (1987): "Avance al estudio del foro de *Valentia*", *Los Foros Romanos de las Provincias Occidentales*, Ministerio de Cultura, Madrid, pp. 113-120.

RIBERA, A. (1995): "Una peculiar fosa de fundación de *Valentia*", *Saguntum* (P.L.A.V.) 29, València, pp. 187-195.

RIBERA, A. (1996): "La topografía de los cementerios romanos de *Valentia*", Ribera, A. i Pérez Ballester, J. coords., *Dossier necrópolis valencianes, Saitabi* 46, València, pp. 85-99.

RIBERA, A. (1998): *La fundació de València. La ciutat a l'època romano-republicana (ss. II-I aC)*, Estudios Universitarios 71, Institució Alfons el Magnànim, València.

RIBERA, A. coord. (1998b): *50 Años de Viaje Arqueológico en Valencia*, València.

RIBERA, A. (2001): "El circo de *Valentia* (Hispania Tarraconensis)", *El circo en Hispania romana*, Museo Nacional de Arte Romano de Mérida, Mérida, pp. 175-196.

RIBERA, A. (2002): "El urbanismo de la primera Valencia", Jiménez, J. L. i Ribera, A. coords., *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, pp. 299-303.

RIBERA, A. (2003): "El papel militar de la fundación de *Valentia* (138 a.C.): historia y arqueología", Morillo, A.; Cadiou, F. i Hourcade, D. coords., *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto. Espacios urbanos y rurales, municipales y provinciales*, Casa Velázquez, Madrid, pp. 365-389.

RIBERA, A. (2008): "Puertos y arquitectura comercial en la Valencia antigua: los orígenes de una larga tradición ", *Historia de la Ciudad V. Tradición y progreso*, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, València, pp. 29-40.

RIBERA, A. (2009): "La fundación de *Valentia*: un apéndice de Italia y Campania en la Hispania del siglo II a.C.", *Oebalus. Studi della Campania nell'Antichità* 4, Roma, pp. 41-78.

RIBERA, A. (2010): "Depósitos rituales de *Valentia* (Hispania). De la primera fundación republicana (138 a.C.) a la segunda augustea", Di Giuseppe, H. i Serlorenzi, M. coords., *I riti del costruire nelle acque violate*, Atti del Convegno Internazionale, Roma, pp. 269-294.

RIBERA, A. (2010b): "Los materiales de época augustea de *Valentia*: símbolo de una etapa precaria o muestra del inicio del renacer de la ciudad", Revilla, V. i Roca, M. eds., *Contextos cerámicos y cultura material de época augustea en el occidente romano*, Barcelona, pp. 262-293.

RIBERA, A. (2011): "Los horrea de *Valentia*. De la Republica al Imperio", Arce, J. i Goffaux, B. coords., *Horrea d'Hispanie et la Méditerranée romaine*, Colección de la Casa de Velázquez, 125, Madrid, pp. 201-223.

RIBERA, A. (2013): *El circo romano de Valentia*, Quaderns de Difusió Arqueològica 10, València.

RIBERA, A. (2014): "La destrucción de *Valentia* (75 a.C.) y la cultura material de la época de Sertorio (82-75 a.C.)", Sala, F. i

Moratalla, J., coords., *Guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica de la Contestania*, Alacant, pp. 65-77.
RIBERA, A. (2015): "La fundación de *Valentia*: historia, arqueología, ritos, basureros y cabañas", Fabiao, C. i Pimenta, J. coords., *Cira Arqueologia 3. Actas Congresso Conquista e romanizaçâo do Val Do Tejo*, Camara municipal de Vila Franca de Xira, Vila Franca de Xira, pp. 61-85.
RIBERA, A. (2015b): "La primera ruptura antrópica del paisaje: la fundación de *Valentia*", Taberner, F. dir., *Historia de la ciudad. VII. El paisaje cultural*, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, València, pp. 27-40.
RIBERA, A. i POVEDA, A. (1994): "La comercialización de la Terra Sigillata Sudgálica en el País Valenciano", SFECAG. *Actes du Congrès de Millau*, Millau, pp. 95-102.
RIBERA, A. i MARÍN, C. (2003): "Las importaciones itálicas del nivel de fundación (138 a.C.) de la ciudad romana de *Valentia*", *RCRF*. Acta 38, pp. 287-294.
RIBERA, A. i MARÍN, C. (2003-2004): "La cerámicas del nivel de destrucción de *Valentia* (75 a.C.) y el final de Azaila", *Kalathos* 22-23, Teruel, pp. 271-300.
RIBERA, A. i MARÍN, C. (2005): "El contexto histórico de los hornos romanos de *Valentia*", Coll, J. coord., *Recientes intervenciones sobre producción cerámica en Hispania*, València, pp. 17-40.
RIBERA, A. i CALVO, M. (1995): "La primera evidencia arqueológica de la destrucción de *Valentia* por Pompeyo", *Journal of Roman Archaeology* 8, Ann Arbor, pp. 19-40.
RIBERA, A.; GRAU, E. i MARÍN, C. (2002): "La fundación de Valencia y su impacto en el paisaje", *Historia de la ciudad. II Territorio, sociedad y patrimonio*, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, València, pp. 29-55.
RIBERA, A. i JIMÉNEZ, J. L. (2004): "La arquitectura y las transformaciones urbanas del centro de Valencia durante los primeros mil años de la ciudad", *Historia de la ciudad. III Arquitectura y transformación urbana de la ciudad de Valencia*, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, València, pp. 18-30.
RIBERA, A. i JIMÉNEZ, J. L. (2012): "*Valentia*, ciudad romana: su evidencia arqueológica", Beltrán, J. i Rodríguez, O. eds., *Hispaniae Urbes*, Sevilla, pp. 77-120.
RIBERA, A. i JIMÉNEZ, J. L. (2014): "La imagen urbana de Valencia", Olcina, M. H. ed., *Las ciudades valencianas de época romana*, Alacant, pp. 143-166.
RIBERA, A. i JIMÉNEZ, J. L. i ROSSELLÓ, M. (2014): "*Valentia* y su territorium desde época romana imperial a la antigüedad tardía: una síntesis", *Monografías de Arqueología Cordobesa* 20, Córdoba, pp. 265-282.
RIBERA, A. i ROMANÍ, N. (2011): "*Valentia*", Remolà, J. A. i Acero, J. coords., *La gestión de los residuos urbanos en Hispania*, Anejos de AEspA LX, Mérida, pp. 313-342.
RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. i RUIZ, E. (2010): "Cerámicas de los niveles de ocupación del circo romano de Valencia en época tardoantigua (siglos VI-VII)", Menchelli, S., Santoro, S., Pasquinucci, M. i Giuducci, G. eds., *LCRW* 3, BAR International Series 2185, Oxford, pp. 173-182.
RIBERA, A. i SALAVERT, J. V. (2005): "El depósito monetal del siglo III de las excavaciones de la calle Roque Chabàs de Valencia", Ribera, A. i Ripollès, P. P. eds., *Tesoros monetales de Valencia y su entorno*. Grandes Temas Arqueológicos 4, València, pp. 141-154.
RICCIOTTI, D. (1977): "Ceramica di cucina africana", *Ostia* IV, Roma, pp. 100-104.
RIPOLLÈS, P.P. (2002): "La ceca de *Valentia* y las monedas de su época", Jiménez, J. L. i Ribera, A. coords., *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, pp. 335-348.
RITTERLING, E. (1901): "Die römische Niederlassung bei Haltern, B: Die Fundstücke", *MAKW* II, pp. 107-174.
RIVET, L. (2006): "Le pot trapu à du littoral de la Narbonnaise orientale", SFECAG. *Actes du Congrès de Pézenas*, Marseille, 2006, pp. 627-640.
RIZZO, F.; FORTUNATO, M. T. i PAVOLINI, C. (2013): "Una deposizione rituale nell'area della *domus* ad atrio di Ferento", www.fastionline.org/docs/FOLDER-it-2013-293.pdf.
ROBIN, B. (2000): *Catalogue des lampes grecques et romaines*, Musée de l'Arles et de la Provence antiques, Lyon.
ROBINSON, H. S. (1959): *Pottery of the Roman period. Chronology. The Athenian Agora*. Princeton.
ROCA, I. i PRINCIPAL, J. (2007): *Les imitacions de vaixella fina importada a la Hispània Citerior (segles I aC- I dC)*, Documenta 6, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
RODA, S. (1955): *Aportación al estudio de la Arqueología Valenciana*, València.
ROGNANT-BETA, I. (2015): "La découverte d'un dépot de fondation di théatre du sanctuaire de Mandeure (Franche-Comté)", SFECAG. *Actes du Congrès du Nyon*, Marseille, pp. 627-631.
ROMERO CARNICERO, M. V. (1975): *Terra sigillata aretina decorada de la peninsula iberica I*, Numancia, Studia Archeologica 35, Valladolid.
ROMERO CARNICERO, M. V. i RUIZ MONTES, P. (2005): "Los centros de producción de T.S. H. en la zona septentrional de la Península Ibérica", Roca, M. i Fernández, I. coords., *Introducción al estudio de lacerámica romana. Una breve guía de referencia*, Monográfico nº 1 CVDAS, Málaga, pp. 183-224.
ROSSELLÓ, M. i RUIZ, E. (1996): "La Necrópolis Occidental de la Valencia romana", Ribera, A. i Pérez Ballester, J. coord., *Dossier Necrópolis valencianes. Saitabi* 46, València, pp. 147-168.
ROSSER, P. (1990-91): "La necrópolis romana altoimperial del "Parque de la Naciones" (La Albufereta, Alicante): estudio de algunos de sus materiales", *Lucentum* IX-X, Alacant, pp. 85-101.
ROTROFF, S. (2006): *Hellenistic pottery: the plaine ware, The Athenian Agora XXXIII*, Princeton.
ROBIN, B. (2000): *Cataloghe des lampes grecques et romaines*. Les Collections du Musée d'Arles antique, Arles.
RUIZ, E. (1995): "Los niveles de abandono del siglo II dC en Cartagena: los contextos de la Calle Jara nº 12", *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología* I, Elche, pp. 503-512.
RUIZ DE ARBULO, J. (2001): "El circo de Tarraco. Un monumento provincial", *El circo en Hispania romana*, Museo Nacional de Arte Romano de Mérida, Mèrida, pp. 141-154.
RUIZ DE ARBULO, J.; CEBRIÁN, R. i HORTELANO, I. (2009): *El circo romano de Segobriga (Saelices, Cuenca). Arquitectura, estratigrafía y función*, Consorcio del Parque Arqueológico de Segobriga, Cuenca.
RUIZ MONTES, P. (2014): *Romanización y producción de cerámicas finas en las áreas periféricas de la provincia Bética. Factores de implantación, comercio y desarrollo técnico*

en el suburbium artesanal de Isturgi Triumphale (Los Villares de Andújar, Jaén) (ss. I-II d.n.e.), BAR International Series 2642, Oxford.

SAGLIO, E. (1887): "Catinum, catinus", Daremberg, M. i Saglio, E., *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, Volum I (C), Librairie Hachette et C, Paris, p. 971.

SALIDO, J. i RODRÍGUEZ, M. (2015): "Figurillas de encapuchados hispanorromanos: definición, clasificación e interpretación", *Archivo Español de Arqueología* 88, Madrid, pp. 105-125.

SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M. J. (1983): "Cerámica común romana en el *Portus Illicitanus*", *Lucentum* II, Alacant, pp. 285-317.

SÁNCHEZ SÁNCHEZ, M. A. (1992): *La cerámica de cocina romana del Guadalquivir: importaciones itálicas y norteafricanas*. Tesi doctoral inèdita, Madrid.

SÁNCHEZ, C. (2010): "Narbonne augustéenne", Revilla, V. i Roca, M. coords., *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*, Barcelona, pp. 8-35.

SÁNCHEZ, M. J.; GUARDIOLA, A. i BLASCO, E. (1989): *Portus Illicitanus, Santa Pola (Alicante)*, Generalitat Valenciana, València.

SANCHIS GUARNER, M. (1981): *La ciutat de València*. Síntesi d'Història i de Georafia urbana, València.

SANMARTÍ, E.; ASENSIO, D.; MIRÓ, M. T. i JORNET, R. (2012): "El Castellet de Banyoles (Tivissa): una ciudad ibérica en el curso bajo del río Ebro", *Archivo Español de Arqueología* 85, Madrid, pp. 43-63.

SANTORO, S. (2005): "La ceramica comune: ancora alcune riflessione", Gandolfi, D. ed., *La ceramica e i materiali di età romana. Classi, produzioni, commerci e consumi*, Istituto Internazionale di Studi Liguri, Bordighera, pp. 349-352.

SCHEFFER, C. (1981): *Aquarossa. II.1 Cooking and Cooking Stands in Italy. 1400-400 B.C*, Acta Istituti Romani Regni Sueciae, Series IV, 38:2, I, Estocolm.

SCHEIBLER, I. (2004): *Il vaso in Grecia. Produzione, commercio e usi degli antichi vasi di terracota*, Editore Longaresi, Biblioteca Archeologica, Milano.

SCHULTZ, C. (2006): *Women's religious activity in the roman republic*, University of Nord Carolina Press.

SERRANO MARCOS, M. L. (2000): "El vaso del ciclo de la vida", *Revista de Arqueología* 234, Madrid, pp. 22-29.

SERRANO MARCOS, M. L. (2000b): "Excavaciones arqueológicas en Valencia: el contexto arqueológico del vaso "El ciclo de la vida", *Archivo Español de Arqueología* 73, Madrid, pp. 78-85.

SERRANO MARCOS, M. L. (2000c): "Hallazgos arqueológicos de la plaza de Cisneros nº 6 de Valencia", Pacheco, J. i Soriano, R. coords., *L'Arqueologia fa ciutat. Les excavacions de la plaça Cisneros*, València, pp. 9-23.

SERRANO RAMOS, E. (1995): "Producciones de cerámicas comunes locales de la Bética", Aquilué, X. i Roca, M. coords., *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Girona, pp. 228-249.

SERRANO RAMOS, E. (2000): *Cerámica común romana: siglos II aC al VII dC. Materiales importados y de producción local en el territorio malacitano*, Málaga.

SERRANO RAMOS, E. (2008): "El mundo de las cerámicas comunes Altoimperiales en Hispania", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, pp. 471-488.

SORIANO, R. (1989): "La necrópolis de La Boatella: elementos para su cronología", *Saguntum* (P.L.A.V.) 22, València, pp. 393-411.

SOTOMAYOR, M. (1982): *Cerámica común producida en Andújar*, Memoria de Licenciatura, inèdita, Barcelona.

STEFANI, G. (2005): "Labor. Il cibo come laboro", Stefani, G. coord., *Cibi et Sapori a Pompei e dintorni*, SAP, Ed. Flavius, Pompei, pp. 95-128.

STEFANI, G. i BORGONGINO, M. (2005): "Cibus. L'alimentazione degli antichi romani. Le testimonianze dell'area vesuviana", Stefani, G. coord., *Cibi et Sapori a Pompei e dintorni*, SAP, Ed. Flavius, Pompei, pp. 65-94.

STEFANI, G. i SODO, A. (2007): "El banquete y el placer en la mesa pompeyana", Poveda, A. i Navarro F. J. coords., *Ocio y placer en Pompeya*, Museo Arqueológico de Murcia, Murcia, pp. 175-268.

SZENTLELÉKY, T. (1969): *Ancient lamps*, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam.

TCHERNIA, A. (1986): *Le vin de l'Italie romaine*, École Française de Rome, Roma

THESCRA II (2004): *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum, II*, Getty Publications, Los Ángeles.

TORTORELLA (1981): "Ceramica africana da cucina", *Atlante delle forme ceramiche I. Enciclopedia dell'arte antica*, Roma, pp. 208-227.

TUFFREAU-LIBRE, M. (1995): *Céramiques communes gallo-romaines*, Museué Carnavalet, Paris.

TUFFREAU-LIBRE, M. (2012): "Céramique dans les rites funéraires et religieux de l'époque romaine. L'exemple de Porta Nocera à Pompéi (Campanie, Italie)", Denti, M. i Tuffreau-Libre, M. coords., *La céramique dans les contextes rituels. Fouiller et comprendre les gestes des anciens*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes.

UROZ, H. i UROZ, J. (2014): "La Libisosa iberorromana: un conjunto cerrado de -y por- las Guerras Sertorianas", Sala, F. i Moratalla, J., coords., *Guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica de la Contestania*, Alacant, pp. 199-215.

VAN ANDRIGA, W. (2009): *Quotidien des dieux et des hommes. La vie religieuse dans les cités du Vésuve a l'époque romaine*, École Française de Rome, Rome.

VAN ANDRIGA, W.; ALAPONT, L. i MARTÍNEZ, R. (2007): "La necrópolis de Porta Nocera de Pompeya y otros ritos funerarios de *Valentia*", Ribera, A., Olcina, M. H. i Ballester, C. eds., *Pompeya bajo Pompeya. Las excavciones de la Casa de Ariadna*, València, pp. 160-178.

VERDÚ, E. (2015): *La necrópolis ibèrica de l'Albufereta (Alacant). Ritos y usos funerarios en un contexto de interacción cultural*, Museu Arqueològic d'Alacant, Alacant.

VEGAS, M. (1973): *La cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universidad de Barcelona, Barcelona.

VIEGAS, C. (2012): "A cerâmica cinzenta grosseira do Algarve", Bernal, D. i Ribera, A. coords., *Cerámicas Hispanorromanas II. Producciones Regionales*, Universidad de Cádiz, Cádiz, pp. 681-697.

VILLING, A. i SPATARO, M. (2015): "Investigating ceràmics, cuisine and culture-past, present and future", Spataro, M.

i Villing, A. eds., *Ceramics, Cuisine and Culture*, Oxford, pp. 1-16.

ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S. i SCHEFFENEGGER, G. (1992): "Zum Atellanenkelch aus Bregenz", *Schriften des vorarlberger Landemuseums, Archäologie in gebirgen*, Bregenz.

INFORMES I MEMÒRIES CONSULTADES

ALBIACH, R. (1990): *Memoria de excavación de la Plaza del Negrito con calle Calatrava*, València, inèdita, dipositada al SIAM.

ALBIACH, R. (1995): *Informe d'intervenció arqueològica: excavacions en el solar situat entre els carrers Carabasses, Itàlica, i Popul i la Plaça de la Mercé (ciutat de València). Fase I (1 ITACAL)*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

ALBIACH, R. (1996): *Informe d'intervenció arqueològica: excavació en el solar situat entre els carrers Carabasses, Itàlica i Popul i la plaça de la Mercé (Ciutat Vella de València). Fase II (2 ITACAL)*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

ALBIACH, R.; BADÍA, A. i MARÍN, C. (1997): *Memòria de l'excavació arqueològica al solar de l'Almoina (València)*, València, dipositada al SIAM.

ALBIACH, R.; RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (1999): *Memòria de les excavacions de la campanya de consolidació, protecció i reconstrucció d'elements arqueològics. L'Almoina (València)*, València, dipositada al SIAM.

ALGARRA, V. (2001): *Memoria final de los resultados de la intervención arqueológica de la calle Orihuela 3 y 5 de Valencia*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

ÁLVAREZ, N. i RIBERA, A. (2002): *Informe arqueológico de la excavación de l'Almoina (Valencia). 11 Campaña*, València, dipositat al SIAM.

ARNAU, B. i GUÉRIN, P. (1996): *2ª campaña en calle Cañete el nº 4 (Informe de excavaciones)*, València, inèdit. SIAM.

CHULIÀ, R. M. (1987): *Informe de excavación "Baños del Almirante" (Campaña 1985-86)*, València, inèdit. SIAM.

ESCRIVÀ, E. (1991): *Excavación en la Calle Sant Vicente nº 54 (campañas 1990-91). Informe preliminar*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

ESCRIVÀ, V.; PASCUAL, J. i RIBERA, A. (1991): *Memoria de la quinta campaña de excavacions en el solar de l'Almoina*, València, dipositada al SIAM.

GARCÍA-PRÓSPER, E. i GUÉRIN, P. (1999): *Informe preliminar de la intervención arqueológica realitzada en la calle Quart 48/50 de Valencia, Vol 1 i 2*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

GARCÍA-PRÓSPER, E. i GUÉRIN, P. (2000): *3ª campaña en calle Cañete el nº 4 (Informe de excavaciones)*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

GUÉRIN, P. (1997): *Primera campaña de excavaciones en el nº 4 de la calle Cañete de Valencia (febrero-abril de 1996). Informe de excavaciones*, inèdit, dipositat al SIAM.

HERREROS, A. (2008): *Informe preliminar intervención arqueològica "UE 11-12-13 PAI del Mercat" de Valencia*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

LÓPEZ, I. i SANCHIS, E. (2001): *Informe de la intervención arqueològica entre las calles Calabazas, Itálica, Popul y la Plaza de la Merced de la ciudad de Valencia. Fase III (3 ITACAL)*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

MÁÑEZ, J. (2002): *Informe final del seguimiento arqueológico de la red de colectores del barrio de Morvedre de Valencia*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

MÁÑEZ, J. i BUESO, V. (2008): *Informe preliminar de la excavación arqueológica (3ª fase) del hotel Palacio Marqués de Caro. Calle Almirante nº 14 de Valencia*, inèdit, dipositat al SIAM.

MARÍN, C. (1995): *La intervención arqueológica en la esquina de las Calles Grabador Selma- Sant Vicente de Valencia*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

ORTEGA, D. (2011): *Memoria arqueológica C/ Carrarquer 2-4, Toms 1 i 2*, València, inèdita, dipositada al SIAM.

PASCUAL, J. i RIBERA, A. (1988): *Informe previo de los resultados obtenidos en la excavación de urgencia realizada en el solar nº 19 de la calle del Mar (Valencia)*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

PASCUAL, J. i RIBERA, A. (1990): *Excavaciones arqueológicas de l'Almoina. IV Campaña*, València, dipositada al SIAM.

PASCUAL, G. (2012): *Memoria científica. Excavaciones arqueológicas en la C/ Palomar nº 12 de Valencia*, València, inèdita, dipositada al SIAM.

ROSSELLÓ, M. (1993): *Informe de la intervención arqueológica en la C/ Virgen de la Misericordia, 4 (Valencia)*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

RUIZ, E. i BLASCO, J. (1996): *Informe de la intervención arqueológica en la Plaza Nápoles y Sicilia, 10 (Valencia)*, inèdit, dipositat al SIAM.

RUIZ, E. i SALAVERT, J. V. (2012): *Memoria científica final: Avenida de la Constitución núm. 58 (Valencia)*, Valencia, inèdita, dipositada al SIAM.

SALAZAR, J. (2006): *Memoria arqueológica C/ Murillo 38. Barrio de Velluters*, València, inèdita, dipositada al SIAM.

SERRANO MARCOS, M. L. (1998): *Memoria preliminar de las excavaciones arqueológicas realizadas en el solar recayente a la plaza Cisneros nº 6 y Calle Zapateros nº 9 de Valencia*, València, inèdita, dipositada al SIAM.

SERRANO MARCOS, M. L. i LÓPEZ, S. (2005): *Memoria de la excavación arqueológica realizada en el solar de la calle Pepita nº 27 de Valencia*, València, inèdita, dipositada al SIAM.

SERRANO MARCOS, M. L. i LÓPEZ, S. (2008): *Memoria de la excavación arqueológica realizada en el solar de la calle Pepita nº 29 de Valencia*, València, inèdita, dipositada al SIAM.

SERRANO MARCOS, M. L. i GARCÍA VILLANUEVA, M. I. (2012): *Memoria de los trabajos arqueológicos realizados entre las calles Sagunto-Ruaya-Bilbao-Filólogo Sanelo (2007-2011)*, València.

SORIANO, R.; RUIZ, E.; MARTÍNEZ, R. i LÓPEZ, I. (1993): *Informe de la III campaña de excavaciones arqueológicas en el nº 2 de la calle historiador Chabás (Valencia)*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

SORIANO, R.; RUIZ, E. i LÓPEZ, I. (1995): *Informe de la IV campaña de excavaciones arqueológicas en el solar de Roque Chabás (Valencia)*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

VIÑES, A. (1997): *Informe arqueológico de la intervención realizada en la calle Cavalleros nº 26 de Valencia, 1997*, València, inèdit, dipositat al SIAM.

Annex 1

Taules resum dels inventaris ceràmics dels contextos arqueològics analitzats

Annex 1, quadre 1. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials del pou fundacional de l'Almoina (UUEE 60663, 60690).

11 ALM Pou fundacional		
Producció/tipologia	60663	60690
C. reductora de cuina		**10**
Olla		7
Tapadora		3
Camp. A	**1**	**8**
Lamb. 25		1
Lamb. 27 Bb		1
Lamb. 31b	1	
Lamb. 33 b		1
Lamb. 36		3
Lamb. 55		1
Lamb. 68		1
C. Ibèrica	**1**	**1**
Llàntia republicana		**1**
Ricci D		1
Parets fines llises		**6**
I.2.1.2		1
Mayet I		1
Mayet II		4
Ungüentari		**1**
Indeterminada		1
Vernís negre B Cales ant.		**1**
Lamb. 33/33b/M 2967c		1
Vernís negre B etrusca	**1**	**1**
Vernís negre B Gr. 2		**3**
Lamb. 31		1
Lamb. 36		2
Os treballat		**1**
Agulla		1

Annex 1, quadre 2. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la fossa votiva republicana de l'Almoina (UUEE 7706).

11 ALM fossa votiva	
Producció/tipologia	7706
Àmfora ebusitana	**1**
Àmfora indeterm.	**1**
Àmfora itàlica	**1**
Greco-itàlica	1
Àmfora púnica	**1**
Maña C2	1
C. reductora de cuina	**3**
Olla	2
Tapadora	1
Camp. A	**3**
Lamb. 28	2
Lamb. 31	1
Ferro	**1**
Clau	1
C. Ibèrica	**4**
Plat 8	1
Copa	1
Olla	1
Indeterminada	1
Parets fines llises	**1**
Mayet II	1
Ungüentari	**1**
Vernís negre B Byrsa 401	**1**
Vernís negre B Gr. 2	1
Lamb. 31/ M2955	1
Vernís negre B Cales ant.	**1**
M. 2821/2822	1

Annex 1, quadre 3. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458).

8 ALM pou augusteu								
Producció/Tipologia	60297	60313	60328	60357	60358	60455	60457	60458
Àmfora adriàtica			**2**					
Lamb. 2			2					
Àmfora bètica			**12**			**1**		
Dr. 7			1					
Dr. 7/11			2					
Dr. 8			1					
Dr. 12			1					
Haltern 70			6					
Indeterminada			1			1		
Àmfora ebusitana			**2**					
PE. 17			1					
PE. 25			1					
Àmfora indeterm.			**2**					
Opercul			2					
Àmfora itàlica			**3**					
Dr. 1			2					
Dr. 2/4			1					

Annex 1, quadre 3 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458).

	8 ALM pou augusteu							
Producció/Tipologia	60297	60313	60328	60357	60358	60455	60457	60458
Àmfora púnica			**3**					
R. 7433/2			2					
Cintas 318			1					
Àmfora tripolitana			**1**					
Àmfora africana			**2**					
Àmfora oriental			**1**					
Àmfora tarraconense			**7**					
Dr. 3/4			5					
Oberaden 74			2					
Bronze			**4**					
Clau			4					
C. africana de cuina						**4**		
Ostia II, 302						2		
Ostia II, 306						1		
Ostia II, 314						1		
C. comuna africana			**9**			**1**		
Ampolla			1					
Bol			4					
Gerra			3					
Gerreta			1			1		
C. comuna oxidant			**190**			**4**		
Gr. I *Urceus*			131			2		
Gr. II *Lagoena*			1					
Gr. IV. *Catini/lli*			15			2		
Gr. IV.1 *Paropsis*			6					
Gr. IV.3 *Catini/lli*			2					
Gr. V *Mortarium*			1					
Gr. VIII *Aula/olla*			3					
Gr. XI *Operculi*			6					
Indeterminada			25					
C. comuna reductora			**13**	**1**	**1**	**2**		
Guttus						1		
Plat			1					
Tapadora			3					
Gerreta			3					
Cubilete			3			1		
Indeterminada			3	1	1			
C. itàlica de cuina			**2**	**3**	**15**			
Celsa 79.28			2					
Com. it 6c				1				
Com. it 7a					14			
Com. it 7b					1			
Com. it 7c			1					
Dramont D 1				2				
Dramont D4 a?				1				
C. reductora de cuina			**71**		**3**	**3**		
Tapadora			27			1		
Pàtina			1					
Gerra			7					
Olla			29		3	1		
Olleta			7			1		
Camp. A			**1**					

Annex 1, quadre 3 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458).

	8 ALM pou augusteu							
Producció/Tipologia	60297	60313	60328	60357	60358	60455	60457	60458
Ferro			**18**					
Clau			15					
Destral			1					
Ganxo			1					
Placa			1					
Indeterminada			8					
Ibèrica decorada			**26**		**7**		**1**	
II.7			10					
Indeterminada			16		7		1	
Ibèrica llisa			**16**		**3**	**24**		**1**
I.2			4					
II.6.2						22		
II.7.1			2					
III.1			1					
III.8.2					1	2		1
III.8.3					2			
Indeterminada			9					
Llàntia		**6**	**15**	**1**				
Dr. 2/ Den. I			1					
Dr. 4/ Den. II			3					
Dr. 9/ Den. IV A		6	1					
Dr. 12			2					
Indeterminada			8	1				
Material de constr.			**15**					
Imbrex			7					
Rajola			1					
Tegula			7					
Oxidant de vernís roig			**6**					
Font o gran plat			1					
Imita Consp. 18			1					
Imita Consp. 38			1					
Indeterminada			3					
Parets fines llises			**95**		**13**	**3**		
Atl. 1/102			1					
Atl. 1/14			1					
Atl. 1/57			1					
Cràtera					1			
Lt. 2c			1					
II.2.2.2			1					
Indeterminada			17		12	3		
May. 5 Atl. 1/125			1					
Mayet 12/ 14			4					
Mayet 21			1					
Mayet 3			3					
Mayet 33			26					
Mayet 5			37					
Mb. 35 Atl. 1/158			1					
Plom			**2**					
Reductora d'engalba negra			**1**					
Roig pompeià			**2**			**1**		
R-pomp. 15			2					
R-pomp. 17						1		

Annex 1, quadre 3 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials del pou de l'*Asklepieion* de l'Almoina amortitzat en l'època d'August (60297, 60313, 60328, 60357, 60358, 60455, 60457 i 60458).

	8 ALM pou augusteu							
Producció/Tipologia	60297	60313	60328	60357	60358	60455	60457	60458
Sigil. itàlica	**3**		**80**	**2**		**5**		
Consp. 11			3					
Consp. 12			2					
Consp. 12.1			5					
Consp. 12.2			3					
Consp. 12.3			3					
Consp. 12.5.1	1							
Consp. 13			1					
Consp. 13.2						1		
Consp. 14.1						4		
Consp. 14.2			11					
Consp. 15.1.1			1					
Consp. 15.2.1			2					
Consp. 18.1			1					
Consp. 18.2			2					
Consp. 22	1		7					
Consp. 22.1.2			2					
Consp. 22.1.3			2					
Consp. 22.2.1			6					
Consp. 22.3	1		2					
Consp. 22.5			1					
Consp. 23.1.1			3					
Consp. 31.2.1			3					
Consp. 38.3.1				1				
Consp. 4.3			1					
Consp. 4.4			3					
Consp. 4.4.2				1				
Consp. 50.3.1			2					
Consp. 7.1			1					
Consp. R. 1.2			1					
Consp. R. 2.1			1					
Indeterminada			11					
Vernís negre B Cales tardana			**1**					
Vernís negre B			**2**					
Vidre			**5**					
H. 42-44			4					
Isig. 79			1					

Annex 1, quadre 4. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la deposició votiva del *decumanus* de l'Almoina (UE 7467).

11 ALM deposició *decumanus*	
Producció/tipologia	7467
Àmfora adriàtica	**1**
Lamb. 2	1
Àmfora bètica	**4**
Dr. 12	1
Dr. 28	1
Dr. 7	1
Haltern 70	1
Àmfora indeterminada	**1**
Àmfora itàlica	**1**
Dr. 1A	1
Bronze	**1**
Anell	1
Ceràmica africana de cuina	**2**
O. II, 302	1
O. II, 306	1
Ceràmica comuna importada	**1**
Lagynos	1
Ceràmica comuna oxidant	**30**
Colador/filtre	1
Cràtera	1
Indeterminada	6
Olla	3
Gerra	10
Ampolla	1
Bol	5
Lebes	3
Ceràmica itàlica de cuina	**3**
Com-it. 7a	1
Com-it. 7b	1
Com-it. 8	1
C. reductora de cuina	**6**
Olla	5
Ampolla	1
Camp. A	**1**
Ferro	**8**
Clau	8
Gris emporitana	**1**
Gobellet 4.4/ Olla 237	1
Ibèrica decorada	**17**
Ampolla 26.2	1
Àmfora	1
Indeterminada	2

11 ALM deposició *decumanus*	
Producció/tipologia	7467
Ibèrica decorada	**17**
Kalathos	7
Kalathos	4
Tinalla	2
Ibèrica gris	**2**
Imitació Lamb. 18	1
Indeterminada	1
Llàntia imperial	**6**
Deneauve III	1
Deneauve IVA	1
Deneauve IV-V	2
Dr. 4	2
Metall	**1**
Serp?	1
Os treballat	**1**
Agulla	1
Parets fines decorades	**17**
Indeterminada	12
LM 61	1
Mayes 11	1
Mayes 12 o 14 ?	1
Mayet 12	1
Simil Mayes 52	1
Parets fines llises	**27**
Símil M. 27/Marab. 42	1
L.M 52	1
L.M 56	1
LM 3C	1
LM i E 21A	6
LM i E 3D	1
Mayet 10	2
Mayet 10 C	1
Mayet 14	1
Mayet 28	1
Mayet 32	3
Mayet 35	3
Mayet 4b	1
Mayet II	1
Plat	2
Tinalla	1
Pondus	**1**
Roig pompeià	**1**

Annex 1, quadre 4 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la deposició votiva del *decumanus* de l'Almoina (UE 7467).

11 ALM deposició *decumanus*	
Producció/tipologia	7467
Roig pompeià	**1**
R-pomp. 13	1
Sigil. itàlica	**6**
Consp. 13.2.1	2
Consp. 14.4.1	1
Consp. 33	1
Drag. 11	1
Plat CVB	1
Vidre	**1**
Peça pasta vitrea	1

Annex 1, quadre 5. Quadre-resum de produccions ceràmiques i tipologies de la deposició votiva de l'època flàvia de l'Almoina (UE 3135).

4 ALM deposició flàvia	
Producció/tipologia	3135
C. comuna oxidant	**2**
Gerra	1
Gerra Vegas 42	1

Annex 1, quadre 6. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la fossa votiva fundacional UE 2479 de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

4 ROC fossa fundacional	
Producció/tipologia	2479
Àmfora itàlica	**7**
Greco-itàlica/ Dressel1 A	4
Indeterminada	3
Àmfora tripolitana	**6**
Bronze	**1**
C. clara recent	**1**
Cl-rec. 3	1
C. itàlica de cuina	**10**
Com-it. 1 a/ Dyson 4	1
Com-it. 1 b	1
Com-it. 6 d	4
Com-it. 6 e	3
Com-it. 7	1
C. púnica de cuina	**1**
Lancel 273	1
C. reductora de cuina	**2**
Tapadora	2
Camp. A	**2**
Lamb. 31	2
Ferro	**2**
Claus	2
Ibèrica decorada	**8**
A. II.7 *Kalathos*	4
A.II.7.2 *Kalathos*	1

Annex 1, quadre 6 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la fossa votiva fundacional UE 2479 de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

4 ROC fossa fundacional	
Producció/tipologia	2479
A.III.8.2.1 Patera	1
A.III.8.2.2 Patera	2
Ibèrica gris	**5**
B 1.2 Olla	3
Gris emporitana	1
Imitació Lamb. 48	1
Ibèrica llisa	**2**
A.II.2.2.1 Tenalla	1
A.III.8.1.2 Plat	1
Llàntia republicana	**1**
Variant Lattes I	1
Material de construcció	**2**
Tegula	2
Òs treballat	**1**
Stylus	1
Parets fines llises	**4**
Mayet I ?	1
Mayet II	3
Vernís negre Cales	**1**
Mon. Pasquinucci 127	1

Annex 1, quadre 7: Quadre-resum de la ceràmica de la deposició votiva UE 1482-1483 de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

3 ROC deposició votiva	
Producció/tipologia	1483
C. reductora de cuina Olla	**1**

Annex 1, quadre 8. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials del pou circular de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

3 ROC Pou circular		
Producció/tipologia	1612	1642
Àmfora adriàtica	**5**	
Dressel 1B	1	
Palazzo I	4	
Àmfora indeterminada	**1**	
Àmfora itàlica	**11**	
Dressel 1A	10	
Dressel 1B	1	
Àmfora punico-ebusitana	**1**	
Àmfora ròdia	**1**	
Àmfora tripolitana	**6**	
Tripolitana antiga	1	
Indeterminada	5	
C. comuna importada	**1**	
Forma 1120	1	

Annex 1, quadre 8 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials del pou circular de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

3 ROC Pou circular		
Producció/tipologia	1612	1642
C. comuna oxidant	**16**	**6**
Pedestal?	1	
Columna	1	
Gr. I *Urceus*	10	2
Gr. V *Mortarium*	1	1
Gr. VII *Pelvis*	1	
Gr. XI *Operculum*	1	
Pondera	1	2
Olla		1
C. itàlica de cuina	**38**	**4**
Com-it. 6 c		1
Com-it. 6 c/ F. 2130	8	
Com-it. 6 d		1
Com-it. 6 g/ F. 2170	2	
Com-it. 7	1	
Com-it. 7 a/ f: 2420		1
Com-it.7 a/ F. 2420	18	
Com-it.7 b/ F. 2420	3	
Com-it.8 f	4	
F.2210	1	
Indeterminada	1	1
C. oxidant de cuina		**1**
C. púnica de cuina	**6**	**1**
Forma III.3 *Lopas*	6	
Forma II		1
C. reductora de cuina	**15**	**1**
Cassola		1
Foguer	1	
Olla	13	
Tapadora	1	
Camp. A	**23**	**2**
Indeterminada	3	
Lamb. 27c	5	
Lamb. 31	8	
Lamb. 36	6	
Lamb. 6	1	
Lamb. 6/36		2
Dolium	**1**	
Gris emporitana	**9**	
Forma A-I	1	

3 ROC Pou circular		
Producció/tipologia	1612	1642
Forma B	1	
Forma D-III	1	
Plat	1	
Indeterminada	5	
Ibèrica decorada	**25**	**1**
Gr. II.7		1
Gr. II.1	2	
Gr. II.6	1	
Gr. II.7	14	
Gr. III.2	1	
Gr. III.8.2.2	3	
Indeterminada	3	
Kalathos	1	
Ibèrica llisa	**34**	**8**
Gr. I		3
Gr. II.1		1
Gr. II.2	4	
Gr. II.6	2	1
Gr. II.6.2	7	
Gr. II.8.2.1	5	
Gr. II.8.2.2	4	
Gr. III.1.1	2	
Indeterminada	10	2
Lagynos	**1**	
Llàntia republicana		**1**
Ricci E		1
Marbre	**1**	
Parets fines llises	**12**	
Indeterminada	3	
Mayet I	3	
Mayet III	6	
Ungüentari	**1**	
Gran ungüentari	1	
Vernís negre Cales	**11**	**1**
Lamb. 1	8	1
Lamb. 2	1	
Lamb. 27	1	
Lamb. 5	1	
Vernís negre B etrusca	**1**	
Vernís negre C		**1**

Annex 1, quadre 9. Quadre-resum de la ceràmica del pou quadrat construït amb *opus incertum* de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

3 ROC Pou quadrangular									
Producció/tipologia	1513	1542	1543	1554	1560	1561	1568	1580	1616
Àmfora adriàtica		**1**				**1**		**2**	
Indeterminada						1			
Lamb. 2?		1							
Palazzo I								2	
Àmfora de Brindisi								**1**	
Palazzo VII ??								1	
Àmfora greco-itàlica								**2**	

Annex 1, quadre 9 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica del pou quadrat construït amb *opus incertum* de l'excavació del carrer Roc Chabàs.

	3 ROC Pou quadrangular								
Producció/tipologia	1513	1542	1543	1554	1560	1561	1568	1580	1616
de transició								1	
Indeterminada								1	
Àmfora itàlica		**2**	**1**		**1**		**4**	**1**	
Dressel 1A		1			1		4		
Dressel 1B		1						1	
Indeterminada			1						
Àmfora púnica						**1**			
Àmfora ròdia							**1**		
C. comuna oxidant								**2**	**2**
Gr. I *Urceus*									1
Gr. II *Lagoena*									1
Indeterminada								2	
C. itàlica de cuina			**2**				**2**		**1**
Com-it.7 a			1						1
Cassola			1				2		
C. reductora de cuina		**4**	**2**		**1**	**1**	**2**	**1**	
Tapadora		3	1				2		
Olla		1	1		1	1		1	
Campaniana A							**4**	**1**	
Lamb. 27							2		
Lamb. 27d								1	
Lamb. 31							2		
Ibèrica decorada	**1**						**3**	**2**	**1**
Gr. II.7							2	2	1
Gr. III.8							1		
Indeterminada	1								
Ibèrica llisa	**1**		**4**	**1**			**4**	**1**	**1**
Gr. I							1		
Gr. I.3.1	1								
Gr. II.6				1					
Gr. III.2							1		
Gr. III.8.2			1						
Indeterminada			3				2	1	1
Material de construcció			**7**					**2**	
Imbrex			4					2	
Tegula			3						
Parets fines llises			**1**			**1**			
Copa						1			
Mayet III			1						
C. engalba roja pomp.								**2**	
R-pomp. 1								2	
Ungüentari						**1**			
Vernís negre B		**1**			**1**	**1**	**1**	**1**	**1**
Lamb. 1					1				1
Lamb. 1 o 8		1							
Lamb. 5						1			
Lamb. 8							1		
Lamb.5								1	
Vernís negre B etrusc							**1**		
Lamb. 6							1		
Vernís negre indeterminat							**1**		

Annex 1, quadre 10. Quadre-resum de la ceràmica de la gran fossa (UE 2849) de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros.

2 SABCIS	
Producció/tipologia	2849
Àmfora adriàtica	**36**
Apanni I	1
Brindisi	4
Dressel 1 A	29
Greco-itàlica	1
Tejuelo	1
Àmfora CCNN	**1**
Àmfora indeterminada	**2**
Àmfora itàlica	**48**
Dressel 1 A	47
Tejuelo	1
Àmfora púnica	**4**
Tripolitana	4
Àmfora ròdia	**2**
Àtica	**1**
C. comuna oxidant	**22**
Gr. I *Urceus*	7
Gr. IV *Catinus/llus*	1
Gr. V *Mortarium*	2
Gr. XI *Operculum*	5
Tapadora	6
Indeteterminada	1
C. itàlica de cuina	**39**
Com-it. 6 c	11
Com-it. 6g	1
Com-it. 7a	26
Olla F. 2210	1
C. clara recent	**5**
Cl Rec. 1	1
Cl Rec. 15	1
Cl Rec. 17	2
Cl Rec. 3m	1
C. púnica de cuina	**21**
F. II.1	1
F. III baking pan	2
Olla	11
Tapadora	6
Plat amb ala	1
C. reductora de cuina	**36**
Olla	34
Tapadora	2
Camp. A antiga	**1**
Lamb. 36	1
Camp. A mitjana	**78**
Lamb. 27	2
Lamb. 27 a	3
Lamb. 27 B	11
Lamb. 27 c	15
Lamb. 28	4
Lamb. 31	5

2 SABCIS	
Producció/tipologia	2849
Lamb. 33 b	25
Lamb. 36	7
Lamb. 55	1
Lamb. 6	5
Fina indeterminada	**1**
Lamb. 55	1
Gris emporitana	**6**
Forma 7	1
Forma A-I	1
Forma B	1
Forma C-IV	1
Forma D-III	2
Ibèrica	**71**
Gr. I.1	1
Gr. I.2	2
Gr. II.2	2
Gr. I.6	4
Gr. I.7	23
Gr. III.1	2
Gr. III.2	2
Gr. III.8.1	8
Gr.III.8.2	23
Gr. IV	2
Gr. V.4	2
Llàntia republicana	**4**
Indeterminada	3
Ricci B ?	1
Ungüentari	**1**
Vernís negre B Cales ant.	**12**
Forma tancada	1
Lamb. 31	2
Lamb. 6	5
Lamb. 9	2
M. 1320	1
M.P. 152	1
Vernís negre B etrusca	**10**
F. 147	1
Lamb. 6	7
Lamb. 8 A	2
Vernís negre Byrsa 401	**1**

Annex 1, quadre 11. Quadre-resum de la ceràmica del possible foguer ritual de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros.

2 SABCIS Foguer	
Producció/tipologia	1422
C. reductora de cuina Olla	**1**
C. ibèrica II. 7 *Kalathos*	**1**

Annex 1, quadre 12. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials dels nivells de destrucció de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros.

2 SABCIS nivells de destrucció de l'època sertoriana					
Producció/tipologia	2572	2580	2581	2611	2945
Àmfora adriàtica	**4**		**1**	**1**	**5**
Dressel 1			1		
Dressel 1 A	2				1
Dressel 1 B					1
Lamb. 2	2			1	3
Àmfora ebusitana	**1**			**1**	
Maña E				1	
Punic-Ebusitana 24	1				
Àmfora itàlica	**5**			**5**	**3**
Dressel 1	2			1	2
Dressel 1 A	1			1	
Dressel 1 B	1			2	
Dressel 1 C	1			1	
Greco-itàlica					1
Àmfora oriental	**1**				**1**
Cos	1				
Grega					1
Àmfora púnica	**1**			**1**	
Maña C2b	1			1	
Àmfora tarraconense					**1**
Pascual 1					1
Àmfora tripolitana	**1**			**1**	
Tripolitana antiga I	1			1	
Aretina vernís negre	**1**				
C. comuna oxidant	**7**	**4**	**6**	**5**	**20**
Gr. I / V. 43.1	2				
Gr. I / V. 44	1	1			
Gr. I *Urceus*			1	1	
Gr. II *Lagoena*			1		
Gr. VII *Pelvis*	1				
Gr. XI *Operculum*			1		
Gr. XI.3 *Operculum*				3	16
Imitació Lamb. 2					1
Indeterminada		3	1	1	
Tapadora	2				
Pondus	1				3
Cassola			2		
C. itàlica de cuina	**16**	**2**	**1**	**8**	**2**
Com-it.1b				1	
Com-it.4	1				
Com-it.6c	1			4	2
Com-it.6g				1	
Com-it.7	1	2		1	
Com-it. 7a	8				
Com-it. 7e				1	
Com-it.7f	1				
Com-it. 8e			1		
Indeterminada	4				
C. oxidant de cuina	**2**				
Olla	2				
C. reductora de cuina	**9**	**1**		**18**	**9**
Indeterminada					8
Olla	7	1		18	1

2 SABCIS nivells de destrucció de l'època sertoriana					
Producció/tipologia	2572	2580	2581	2611	2945
Tapadora	2				
Campaniana A	**9**			**3**	**1**
Indeterminada	1				
Lamb. 27				1	
Lamb. 27 ab	1				
Lamb. 27 B	2				
Lamb. 31	2				
Lamb. 33				1	
Lamb. 36	2				
Lamb. 5					1
Lamb. 55	1				
Morel 113				1	
Fang cuit			**1**		
Fauna	**1**	**1**	**1**		**1**
Ferro	**4**				**31**
Claus					31
Espasa	1				
Ganivet	1				
Indeterminada	2				
Fusaiola	**3**				
Gris emporitana					**1**
Ibèrica decorada	**9**		**3**	**9**	**3**
I.2.2.1	1				
II. 2	1				
II. 2.1.1			1		
II. 2.2			1		
II. 4.3				2	
II. 6	3			4	2
II. 7.1	2		1		
II. 7.2	1				
III. 8.2					1
Indeterminada	1			3	
Ibèrica gris	**2**			**1**	
III. 8	1				
III. 9	1				
Indeterminada				1	
Ibèrica llisa	**12**	**4**	**6**	**52**	**2**
Dolium Ilduratin	1				
II. 2					1
II. 2.1	2			3	
II. 2.2			1	16	
II. 6			2	12	1
II. 6. 2		2			
II. 7				3	
II. 7.1	1		1		
II. 7.2				2	
II. 8.2			1		
II. 8.2.2				4	
III. 8. 2. 1		1			
Ilduratin			1	1	
Imitació de Lamb. 36	1				
Imitació de Lamb. 7	1				
Imitació Lamb. 2	1				

Annex 1, quadre 12 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials dels nivells de destrucció de l'excavació del carrer Sabaters/plaça Cisneros.

2 SABCIS nivells de destrucció de l'època sertoriana					
Producció/tipologia	2572	2580	2581	2611	2945
Indeterminada	3			11	
Similis pixide	1				
V. 3		1			
V. 3.1	1				
Llàntia republicana	**2**				
Dressel 2	1				
Dressel 6?	1				
Malacofauna	**1**				
Material de construcció	**3**	**1**	**4**	**2**	**1**
Imbrex			1	1	
Rajola	3		2		
Tegula		1	1	1	1
Moneda		**1**			**1**
As *Ikalkusken*					1
As *Sekaisa*		1			
Òs treballat	**3**				
Punxó	3				
Parets fines llises	**5**	**1**	**1**	**1**	**2**
Copa		1			
Mayet II	3		1		1
Mayet II/III				1	
Mayet III	1				

2 SABCIS nivells de destrucció de l'època sertoriana					
Producció/tipologia	2572	2580	2581	2611	2945
Mayet III a	1				1
Pedra					**1**
Projectil d'onagra					1
Pedra treballada					**1**
Motllura					1
TSO	**1**				
Atl. 44	1				
TSSG					**1**
Drag. 15/17					1
Ungüentari	**1**			**1**	**1**
Indeterminat	1			1	
Ovoide					1
Vernís negre Cales tard.	**6**	**3**	**1**	**3**	**1**
Lamb. 1	1	1	1	1	1
Lamb. 1/8				1	
Lamb. 2	1			1	
Lamb. 3	3				
Lamb. 5	1	1			
Lamb. 8		1			
Vernís negre Cales mitj.	**1**				
Montagnana 147	1				

Annex 1, quadre 13. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la UA I corresponent a la primera fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

UA I Banys de l'Almirall							
Producció/tipologia	1400	1408	1420	1429	1434	1466	1473
Àmfora africana	**1**		**1**		**1**		**1**
Àmfora bètica					**1**		**1**
Àmfora							1
Beltrán II B					1		
Àmfora hispànica	**1**	**1**	**1**		**2**	**1**	
Àmfora	1		1			1	
Dressel 2/3							
Dressel 2/4		1			1		
Gal·la 4					1		
Àmfora indeterminada	**1**	**1**			**1**	**1**	**1**
Àmfora itàlica	**1**	**1**	**1**			**1**	
C. africana de cuina	**10**	**1**	**1**	**5**	**2**	**1**	**1**
Hayes 194/Òstia III, 303							
Hayes 132	1						
Hayes 181 antiga	1		1				
Hayes 199				1			
Hayes 23							
Hayes 23 A	5	1		1			
Òstia II, 303						1	
Òstia II, 312	1			1	1		
Òstia III, 267				1			
Òstia III, 332	2			1	1		

Annex 1, quadre 13 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la UA I corresponent a la primera fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

	UA I Banys de l'Almirall						
Producció/tipologia	1400	1408	1420	1429	1434	1466	1473
Tapadora							1
C. comuna oxidant	**25**	**2**	**2**	**3**	**15**	**9**	**4**
Gr. I *Urceus*	8	1	2		4	2	4
Gr. II *Lagoena*	1						
Gr. III *Calix*				1			
Gr. III *Poculum*?							
Gr. IV.1 *Paropsis*	3						
Gr. IV.2 *Lanx*				1	8	2	
Gr. IV.2 *Paropsis*							
Gr. IV.3 *Catinus/llus*	4					3	
Gr. V *Lebes*	4						
Gr. V *Mortarium*					1	1	
Gr. VII *Pelvis*	1			1			
Gr. VIII *Aula/olla*	2					1	
Gr. XI *Operculum*	2	1			1		
Gr. XI.3 *Operculum*					1		
Gran recipient							
Indeterminada							
C. itàlica de cuina	**2**	**1**	**1**				
Com.it. 6 g	1						
Com-it. 7a	1	1					
Dramont D 2			1				
C. reductora de cuina	**14**	**4**		**3**	**1**	**4**	**9**
ERW 1.1							
ERW 1.2	4	1		2	1		
ERW 1.3	6	2		1		1	5
ERW 1.4							
ERW 1.5							
ERW 1.7	2	1				2	4
ERW 1.8	1					1	
ERW 1.9							
Indeterminada	1						
Camp. A	**2**						
Indeterminada	1						
Lamb. 8	1						
Ibèrica decorada					**1**		
Indeterminada					1		
Ibèrica llisa	**2**						**1**
Kalathos							1
Lebes							
Miniatura	1						
Tenalla	1						
Llàntia imperial	**1**	**1**			**1**	**1**	
Cuoriforme							
Deneauve VD		1					
Llàntia	1				1	1	
Os treballat					**1**		
Stylus					1		
Parets fines engalbades						**1**	
Copa							
Mayet 33						1	

Annex 1, quadre 13 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la UA I corresponent a la primera fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

	UA I Banys de l'Almirall						
Producció/tipologia	1400	1408	1420	1429	1434	1466	1473
Parets fines llises	**2**	**1**	**1**	**2**	**1**	**1**	
Copa	2			1	1		
Mayet 34		1	1	1		1	
C. engalba roja pompeiana	**1**	**1**	**1**		**1**		**1**
Font		1	1				1
R-pomp. 28	1				1		
TSA A		**1**		**1**			
Hayes 3?				1			
Hayes 8 A		1					
TSH	**15**	**3**	**4**	**5**	**10**	**2**	**7**
Forma 15/17	6	1	1	1			1
Forma 18					2		
Forma 2							
Forma 24/25	4			1			
Forma 27	1	1	1	1	3		2
Forma 29	1					1	
Forma 29/30		1					
Forma 35				1			1
Forma 36	1				1		
Forma 37	1		1	1	2		1
Forma 4						1	
Forma 46							
Forma tancada	1		1				
Indeterminada					2		2
TSI						**1**	
Indeterminada						1	
TSSG	**1**	**2**	**1**	**1**		**4**	
Drag. 15/17						1	
Drag. 18		1	1			1	
Drag. 24/25	1						
Drag. 27		1				1	
Drag. 29							
Drag. 37						1	
Indeterminada				1			
Vernís negre B					**1**		

Annex 1, quadre 14. Quadre-resum de la ceràmica de la UA II corresponent a la primera fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

UA II Banys de l'Almirall						
Producció/tipologia	1441	1442	1445	1452	1482	1497
Àmfora bètica			**2**			
Beltrán II B			2			
Àmfora hispànica			**1**			
Dressel 2/4			1			
Àmfora indeterminada			**1**	**1**		
C. africana de cuina			**1**	**1**		
Òstia II, 312			1			
Òstia III, 332				1		
C. comuna importada					**1**	
Àgora G188 o M101					1	
C. comuna oxidant		**1**	**2**	**2**	**3**	**1**
Gr. I *Urceus*			1	1	1	
Gr. IV.1 *Paropsis*		1				
Gr. IV.2 *Lanx*					2	
Gr. V *Mortarium*				1		
Clavi coctile			1			1
C. reductora de cuina	**1**	**1**		**1**		
ERW 1.1				1		
ERW 1.7		1				
ERW 1.8	1					
Ibèrica decorada				**1**		
Indeterminada				1		
Parets fines llises				**1**		
Copa				1		
C. engalba roja pompeiana				**1**	**1**	
Font				1		
R.pomp. 33					1	
TSH		**1**	**2**	**3**	**4**	**3**
Forma 15/17		1	1	2	2	
Forma 27				1		
Forma 35						2
Forma 37					1	1
Forma 46			1			
Indeterminada					1	
TSSG				**1**	**1**	
Drag. 24/25				1	1	
Vernís negre B				**1**		

Annex 1, quadre 15. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la UA III corresponent a la primera fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

UA III Banys de l'Almirall												
Producció/tipologia	1317	1326	1337	1339	1367	1368	1383	1391	1392	1395	1403	1476
Àmfora africana		**1**							**1**			**1**
Àmfora bètica		**1**						**1**			**2**	
Beltrán II B		1									2	
Dressel 7/11								1				
Àmfora hispànica									**1**		**1**	**1**
Àmfora									1			

Annex 1, quadre 15 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la UA III corresponent a la primera fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

	UA III Banys de l'Almirall											
Producció/tipologia	1317	1326	1337	1339	1367	1368	1383	1391	1392	1395	1403	1476
Dressel 2/4											1	1
Àmfora indeterminada	**1**	**1**			**1**				**1**		**1**	**1**
C. africana de cuina	**2**	**15**	**5**	**2**	**1**	**2**	**7**		**6**	**2**	**19**	**3**
Atlante CVIII, 1			1									
Hayes 131		1										
Hayes 193		1										
Hayes 199											1	
Hayes 200									1			1
Hayes 23						1						
Hayes 23 A									1		2	2
Hayes 23 B		1			1		2		1		2	
Òstia I, 261		3									5	
Òstia I, 264			1									
Òstia I, 269											1	
Òstia II, 312				1			1		1		2	
Òstia III, 267		5					1		1			
Òstia III, 332	1	4	3	1		1	3		1	2	6	
Uzita 48.1	1											
C. comuna importada												**1**
Àgora G188 o M101												1
C. comuna oxidant	**1**	**7**	**2**		**2**		**10**	**2**	**2**	**5**	**14**	**22**
Bol			1									
Gr. I *Urceus*		3	1				5		1	2	10	10
Gr. II *Lagoena*		1					2	1				
Gr. IV *Catinus/llus*							1		1			
Gr. IV.1 *Paropsis*											2	3
Gr. IV.2 *Lanx*					2					2	1	2
Gr. IV.3 *Catinus/llus*											1	
Gr. VII *Pelvis*		2					1					1
Gr. XI *Operculum*										1		
Indeterminada	1	1					1	1				5
Clave coctile												1
C. comuna reductora		**1**										
Gr. II *Lagoena*		1										
C. itàlica de cuina											**1**	
Com-it. 7 a											1	
C. reductora de cuina	**1**	**7**			**1**	**1**	**5**	**1**	**5**		**11**	**22**
ERW 1.1	1	1									1	2
ERW 1.2		2			1		2				2	7
ERW 1.3						1	2		3		2	5
ERW 1.4		3									3	3
ERW 1.7							1		1		1	4
ERW 1.8		1							1			1
ERW 1.9								1			1	
Gerra											1	
Ibèrica decorada									**1**		**1**	
Indeterminada											1	
II.7 *Kalathos*									1			
Llàntia imperial			**1**		**1**		**1**		**1**		**2**	**1**
Deneauve V B							1					
Deneauve IX A									1			
Dressel 20											2	

Annex 1, quadre 15 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la UA III corresponent a la primera fase constructiva de les estructures de l'època romana de l'excavació dels Banys de l'Almirall.

	UA III Banys de l'Almirall											
Producció/tipologia	1317	1326	1337	1339	1367	1368	1383	1391	1392	1395	1403	1476
Llàntia			1		1							1
Os treballat											**3**	
Agulles o *stylus*											3	
Parets fines engalbades			**1**						**1**			
Copa			1									
Mayet 21									1			
Parets fines llises		**1**					**1**	**1**	**2**	**1**	**2**	**1**
Copa		1						1		1	1	1
Mayet 34							1		1			
Rubielos de Mora 2.1									1		1	
C. engalba roja pomp.								**1**		**1**	**1**	
Font								1		1		
R-pomp. 28											1	
TSA A	**1**	**2**	**2**			**1**	**1**		**2**		**2**	**3**
Hayes 131												1
Hayes 14		1										
Hayes 18 o Lamb. 3c		1										
Hayes 19							1					
Hayes 21											1	
Hayes 27			1									
Hayes 3												2
Hayes 3 ?									1			
Hayes 3 B											1	
Hayes 6 B						1						
Hayes 8 A									1			
Indeterminada	1		1									
TSA A/D		**1**										
Hayes 31		1										
TSH	**1**	**6**	**2**	**1**			**6**	**3**	**7**	**3**	**10**	**25**
Forma 15/17		1	1				1	1			2	1
Forma 18										1		1
Forma 20												1
Forma 27							1		1		2	4
Forma 30												1
Forma 35		2		1			1				1	1
Forma 37	1	1	1				1	1	2	1	2	5
Forma 4		1							1			1
Forma 8		1					1					2
Forma tancada									1			
Indeterminada							1	1	2	1	3	8
TSI									**1**			**1**
TSSG		**3**					**3**	**1**	**1**	**1**	**1**	**2**
Drag. 15/17		1										
Drag. 18							1					
Drag. 24/25							1					1
Drag. 27							1				1	1
Drag. 29 B										1		
Indeterminada		1						1	1			
Ritt. 8		1										

Annex 1, quadre 16. Quadre-resum de la ceràmica procedent de la primera capa de l'arena del circ de *Valentia*.

NAP 010 1ª capa de l'arena del circ	
Producció/tipologia	1384
Àmfora africana	**1**
Àmfora bètica	**1**
Àmfora itàlica	**1**
Àmfora oriental	**1**
Àmfora tarraconense	**1**
C. africana de cuina	**1**
Òstia III, 332	1
C. comuna oxidant	**9**
Gr. I *Urceus*	2
Gr. IV.1 *Paropsis*	2
Gr. VII *Pelvis*	1
Gr. VIII *Aula/olla*	2
Gr. XI *Operculum*	1
Tenalla	1
C. itàlica de cuina	**1**
Com-it. 7	1
C. reductora de cuina	**2**
ERW 1.2	2
Ibèrica	**1**
Lebes o tenalla	1
Parets fines	**2**
Mayet 37	1
Copa	1
TSH	**1**
Plat	1
TSSG	**7**
Drag. 18	1
Drag. 24/25	1
Drag. 29 B	1
Drag. 37	1
Ritt. 8	1
Plat	2
Vernís negre indeterminat	**1**
Vidriada	**1**

Annex 1, quadre 17. Quadre-resum de la ceràmica procedent de la segona capa de l'arena del circ de *Valentia*.

NAP 010 2ª capa arena del circ	
Producció/tipologia	1330
Àmfora africana	**1**
Àmfora bètica	**2**
Beltrán II B	2
Àmfora indeterminada	**4**
Àmfora itàlica	**1**
Àmfora oriental	**1**
Àmfora tarraconense	**2**
Dressel 2/4	2
C. africana de cuina	**10**
Hayes 199	1
Hayes 200	1
Hayes 23 A	1
Hayes 23 B	2
Òstia I, 261	3
Òstia III, 267	2
C. comuna oxidant	**11**
Alfàbia Ilduratín	1
Gr. I *Urceus*	5
Gr. IV.1 *Paropsis*	1
Gr. IV.2 *Lanx*	1
Gr. VII *Pelvis*	1
Indeterminada	1
Mà de morter?	1

Annex 1, quadre 18. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la tercera capa de l'arena del circ de *Valentia*.

NAP 010 3ª capa de l'arena del circ												
Producció/tipologia	1317	1326	1337	1339	1367	1368	1383	1391	1392	1395	1403	1476
Àmfora africana		**1**							**1**			**1**
Àmfora bètica		**1**						**1**			**2**	
Beltrán II B		1									2	
Dressel 7/11								1				
Àmfora hispànica									**1**		**1**	**1**
Àmfora									1			
Dressel 2/4											1	1
Àmfora indeterminada	**1**	**1**			**1**				**1**		**1**	**1**
C. africana de cuina	**2**	**15**	**5**	**2**	**1**	**2**	**7**		**6**	**2**	**19**	**3**
Atlante CVIII, 1			1									
Hayes 131		1										
Hayes 193		1										

Annex 1, quadre 18 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la tercera capa de l'arena del circ de *Valentia*.

	NAP 010 3ª capa de l'arena del circ											
Producció/tipologia	1317	1326	1337	1339	1367	1368	1383	1391	1392	1395	1403	1476
Hayes 199											1	
Hayes 200									1			1
Hayes 23						1						
Hayes 23 A									1		2	2
Hayes 23 B		1			1		2		1		2	
Òstia I, 261		3									5	
Òstia I, 264			1									
Òstia I, 269											1	
Òstia II, 312				1			1		1		2	
Òstia III, 267		5					1		1			
Òstia III, 332	1	4	3	1		1	3		1	2	6	
Uzita 48.1	1											
C. comuna importada												**1**
Àgora G188 o M101												1
C. comuna oxidant	**1**	**7**	**2**		**2**		**10**	**2**	**2**	**5**	**14**	**22**
Bol			1									
Gr. I *Urceus*		3	1				5		1	2	10	10
Gr. II *Lagoena*		1					2	1				
Gr. IV *Catinus/llus*							1		1			
Gr. IV.1 *Paropsis*											2	3
Gr. IV.2 *Lanx*										2	1	2
Gr. IV.3 *Catinus/llus*					2						1	
Gr. VII *Pelvis*		2					1					1
Gr. XI *Operculum*										1		
Indeterminada	1	1					1	1				5
Clave coctile												1
C. comuna reductora		**1**										
Gr. II *Lagoena*		1										
C. itàlica de cuina											**1**	
Com-it. 7 a											1	
C. reductora de cuina	**1**	**7**			**1**	**1**	**5**	**1**	**5**		**11**	**22**
ERW 1.1	1	1									1	2
ERW 1.2		2			1		2				2	7
ERW 1.3						1	2		3		2	5
ERW 1.4		3									3	3
ERW 1.7							1		1		1	4
ERW 1.8		1							1			1
ERW 1.9								1			1	
Gerra											1	
Ibèrica decorada									**1**		**1**	
Indeterminada											1	
II.7 *Kalathos*									1			
Llàntia imperial			**1**		**1**		**1**		**1**		**2**	**1**
Deneauve V B							1					
Deneauve IX A									1			
Dressel 20											2	
Llàntia			1		1							1
Os treballat											**3**	
Agulles o *stylus*											3	

Annex 1, quadre 18 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la tercera capa de l'arena del circ de *Valentia*.

NAP 010 3ª capa de l'arena del circ												
Producció/tipologia	1317	1326	1337	1339	1367	1368	1383	1391	1392	1395	1403	1476
Parets fines engalbades			**1**						**1**			
Copa			1									
Mayet 21									1			
Parets fines llises		**1**					**1**	**1**	**2**	**1**	**2**	**1**
Copa		1						1		1	1	1
Mayet 34							1		1			
Rubielos de Mora 2.1									1		1	
C. engalba roja pomp.								**1**		**1**	**1**	
Font								1		1		
R-pomp. 28											1	
TSA A	**1**	**2**	**2**			**1**	**1**		**2**		**2**	**3**
Hayes 131												1
Hayes 14		1										
Hayes 18 o Lamb. 3c		1										
Hayes 19							1					
Hayes 21											1	
Hayes 27			1									
Hayes 3												2
Hayes 3 ?									1			
Hayes 3 B											1	
Hayes 6 B						1						
Hayes 8 A									1			
Indeterminada	1		1									
TSA A/D		**1**										
Hayes 31		1										
TSH	**1**	**6**	**2**	**1**			**6**	**3**	**7**	**3**	**10**	**25**
Forma 15/17		1	1				1	1			2	1
Forma 18										1		1
Forma 20												1
Forma 27							1		1		2	4
Forma 30												1
Forma 35		2		1			1				1	1
Forma 37	1	1	1				1	1	2	1	2	5
Forma 4		1							1			1
Forma 8		1					1					2
Forma tancada									1			
Indeterminada							1	1	2	1	3	8
TSI									**1**			**1**
TSSG		**3**					**3**	**1**	**1**	**1**	**1**	**2**
Drag. 15/17		1										
Drag. 18							1					
Drag. 24/25							1					1
Drag. 27							1				1	1
Drag. 29 B										1		
Indeterminada		1						1	1			
Ritt. 8		1										
Vernís negre B		**1**		**1**								

Annex 1, quadre 19. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials procedents de l'abocador de la plaça del Negret.

NEGCAL Abocador del Negret								
Producció/tipologia	1128	1235	1235 1128	1253 1257/1263	1235 1263	1257	1257 1263	1263
Àmfora		**715**						
C. africana de cuina	**2**	**36**	**3**	**12**	**1**	**3**	**7**	**12**
Atlante VIII, 1		1						
Cassola				1				
Forma tancada		1		1				1
Hayes 181				1		1	1	2
Hayes 199		1						
Hayes 200		2		1				1
Hayes 23 A		3					1	1
Hayes 23 B		5		1	1		1	1
Òstia I, 15		2						
Òstia I, 261		2	1	1			1	
Òstia I, 264		2	1					1
Òstia I, 269		2						1
Òstia I, 332	1							
Òstia II, 302		1						
Òstia II, 312		2						1
Òstia III, 267		4		2		1	1	1
Òstia III, 268				1				
Òstia III, 324	1	1		1				1
Òstia III, 332		4	1	2			1	1
Òstia III, 568		1						
Similis Òstia I, 310		1						
Uzita 48.1		1				1	1	
C. comuna oxidant	**36**	**63**		**41**		**28**	**42**	**55**
Amforisc								1
Ampolla		1						1
Ampolla/ ungüentari		1						
Bol		1						
Colador o filtre		1						
Copa								
Dramont D 2						1		
Element circular		1						
Esgrafiat	1							
Gerra		1					1	1
Gibrell		1						
Gr. I *Urceus/ copulum*								2
Gr. I.1 *Urceus*		3		1		1	2	
Gr. I.1 *Urceus/llus*							3	
Gr. I.1.1 *Urceus*								5
Gr. I.2 *Urceus*	4	5		3		3		6
Gr. I.2.1 *Urceus*	2							
Gr. I.2.2 *Urceus*	1	2						
Gr. I.2.4 *Urceus*		3		1		1	1	1
Gr. I.3 *Urceus*	2	1					1	
Gr. II.1 *Lagoena*	1			1		1	1	1
Gr. II.2 *Lagoena*	3	6		5		2	6	3
Gr. II.2.1 *Lagoena*	2	1		1		1	1	2
Gr. II.2.2 *Lagoena*	1	3		1		1	1	1
Gr. II.2.3 *Lagoena*		1		1		2		
Gr. II.2.4 *Lagoena*	1						1	3

Annex 1, quadre 19 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials procedents de l'abocador de la plaça del Negret.

NEGCAL Abocador del Negret								
Producció/tipologia	1128	1235	1235 1128	1253 1257/1263	1235 1263	1257	1257 1263	1263
Gr. III *Calix*		1		1		1		1
Gr. III *Copulum*								1
Gr. III.1 *Calix*	3	2				1	3	
Gr. III.2 *Poculum*		1						
Gr. IV.1 *Paropsis*	2	1		2		2	4	1
Gr. IV.2 *Lanx*	1	3		1		1	1	2
Gr. IV.3 *Catinus/llus*	2	2		2		1	2	2
Gr. IV.3.1.3 *Catinus/llus*								2
Gr. IX *Caccabus*						1		1
Gr. IX *Patella*							1	
Gr. V *Mortarium*		1		1			2	5
Gr. VII *Pelvis*	1	2		2		1	2	1
Gr. VIII *Aula/olla*		1		1				
Gr. VIII.1 *Aula/olla*				1				
Gr. VIII.2 *Aula/olla*	3	4		5		4	3	6
Gr. X.1 *Patella*		1						
Gr. X.2 *Patella*		1						
Gr. XI *Operculum*								2
Gr. XI.1 *Operculum*	2	4		4		2	3	
Gr. XI.3 *Operculum/Obtur.*		1		1			2	
Gran recipient	2							
Indeterminada				2				
Larari o ara votiva	1			1			1	2
Màscara		1						
Olla		2		1				
Recipient de contenció				2				
Tejuelo		1						
Tenalla	1	1						
C. comuna reductora				**4**		**2**	**2**	
Bol				2			1	
Gerra						1	1	
Plat				1		1		
Tapadora				1				
C. itàlica de cuina	**6**	**7**		**3**	**1**		**3**	**5**
Cassola		2						
Com-it. 1a	1							
Com-it. 3c				1			1	1
Com-it. 3e	1							
Com-it. 6b		1						
Com-it. 7a	1	1						1
Com-it. 7c	1	1		2	1		1	1
Dramont D 2	1							1
Indeterminada	1							
Morter		1					1	1
Similis Dramont D1		1						
C. reductora de cuina	**13**	**30**	**7**	**17**	**9**	**12**	**17**	**20**
Alm. 60328.51				1				1
Similis Alm. 60328.51				1				
Alm. 60328.54				1				
Alm. 60328.58	1					1		1
Alm. 60690.51		1						

Annex 1, quadre 19 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials procedents de l'abocador de la plaça del Negret.

NEGCAL Abocador del Negret								
Producció/tipologia	1128	1235	1235 1128	1253 1257/1263	1235 1263	1257	1257 1263	1263
Alm. 60690.58		1						
ERW 1.1		1			1			
ERW 1.1 A		1		1			1	1
ERW 1.1 B	1	1	1	1	1	1	1	1
ERW 1.1 C		1				1	1	
ERW 1.10		1		1		1		
ERW 1.11		1						1
ERW 1.12		1						
ERW 1.13	1	2	1		1	1	1	1
ERW 1.14				1	1			
ERW 1.15							2	
ERW 1.16							1	
ERW 1.2	2	3	1	1	1	1	1	1
ERW 1.3 A	1	2		1		1	1	1
ERW 1.3 B		2		1			1	1
ERW 1.3 C	1	2		1	1	1	1	1
ERW 1.3 D		1	1			1		1
ERW 1.4	1	4	1	2	1	1	1	2
ERW 1.5								1
ERW 1.6								1
ERW 1.7	2	2	1	2	1	1	1	1
ERW 1.8	1	3	1	1	1	1	1	2
ERW 1.9	1						1	1
Indeterminada	1			1			2	
Olla								1
Campaniana A								**1**
Dolium	**1**					**1**		
C. Ibèrica decorada		**1**		**2**		**1**		**1**
Indeterminada				2		1		1
Tenalla		1						
C. Ibèrica llisa		**1**						
Gerra		1						
Llàntia imperial		**11**		**1**		**1**	**1**	**4**
De disc				1				
De volutes		1						
Deneauve IV		1						
Deneauve IVD		1						
Deneauve IXA		1						
Deneauve IXB		1						
Deneauve VD		1						
Deneauve VIIA		1						
Deneauve VIIB		1						
Deneauve VIIC		1						
Deneauve VIII		1						
Deració plàstica		1						
Dressel 20								1
Dressel 5 B								1
Llàntia						1	1	2
Parets fines decorades		**7**		**2**		**2**		
Copa		4		2				

Annex 1, quadre 19 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials procedents de l'abocador de la plaça del Negret.

NEGCAL Abocador del Negret								
Producció/tipologia	1128	1235	1235 1128	1253 1257/1263	1235 1263	1257	1257 1263	1263
Indeterminada						1		
Mayet 21		1						
Mayet 37 B		1						
Similis Mayet XIII						1		
Similis Tipo I/306		1						
Parets fines engalbades							**1**	**1**
Bol							1	1
Parets fines llises	**6**	**6**		**5**		**7**	**4**	**2**
Bol							1	1
Closca d'ou				1				
Copa		2						
Indeterminada	2					4		
Marabini II/244				1				
Marabini I/125							1	
Mayet 21	1			1				
Similis Mayet 21				1				
Mayet 37 A		1						
Mayet I		1					1	
Plat	1							
Rubielos 2.1	2	2				3		1
Rubielos de Mora 2.1				1			1	
Pondus		**1**						
C. engalba roja pompeiana		**3**			**1**	**1**	**1**	**1**
Font		1			1	1	1	
R-pomp. 1		1						
R-pomp. 28		1						1
TSA A		**20**						**1**
Forma tancada		1						
Hayes 121		1						
Hayes 140 A		1						
Hayes 14 A		1						
Hayes 160		1						
Hayes 20		1						
Hayes 21		1						
Hayes 22		1						
Hayes 3 A								1
Hayes 34		1						
Hayes 3 A		1						
Hayes 3 B		1						
Hayes 3 C		1						
Hayes 5 B		1						
Hayes 6 A		1						
Hayes 6 B		1						
Hayes 6 C		1						
Hayes 7 A		1						
Hayes 8 A		1						
Hayes 9 A		1						
Hayes 9 A		1						
TSI		**1**						
TSH		**38**					**2**	
Ampolla		2						

Annex 1, quadre 19 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials procedents de l'abocador de la plaça del Negret.

NEGCAL Abocador del Negret								
Producció/tipologia	1128	1235	1235 1128	1253 1257/1263	1235 1263	1257	1257 1263	1263
Drag. 15/17							1	
Drag. 30							1	
Forma 1		1						
Forma 13		1						
Forma 15/17		2						
Forma 18		1						
Forma 2		2						
Forma 20		1						
Forma 24/25		1						
Forma 27		2						
Forma 29		1						
Forma 30		1						
Forma 33		1						
Forma 35		2						
Forma 36		2						
Forma 37		2						
Forma 4		1						
Forma 40		1						
Forma 44		1						
Forma 46		1						
Forma 54		2						
Forma 7		2						
Forma 8		3						
Gerra		1						
Indeterminada		2						
Vaset		2						
TSSG		**15**					**1**	
Drag. 15/17		1					1	
Drag. 18		1						
Drag. 22		1						
Drag. 24/25		1						
Drag. 27		1						
Drag. 29		1						
Drag. 33		1						
Drag. 35		1						
Drag. 36		1						
Drag. 37		1						
Forma tancada		1						
Haltern 11		1						
Hermet 13		1						
Hermet 7		1						
Ritt. 8		1						
TSTI		**2**						
Vernís negre Cales tardana		**1**						
Vernís negre Cales mitjana		**2**						
Vidre				**1**		**1**		
Indeterminada				1				
Isings 80 o 46 a						1		
C. Vidriada		**4**				**1**	**2**	
Copa		1					1	
Gerra							1	
Plat		1						

Annex 1, quadre 19 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials procedents de l'abocador de la plaça del Negret.

NEGCAL Abocador del Negret								
Producció/tipologia	1128	1235	1235 1128	1253 1257/1263	1235 1263	1257	1257 1263	1263
Tapadora		1						
Tipus II						1		
Tipus III b		1						

Annex 1, quadre 20. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la claveguera del carrer del Mar núm. 19.

MAR 19 Claveguera						
Producció/tipologia	1146	1162	1163	1164	1165	1166
Àmfora africana	**1**			**1**		
Keay I B				1		
Àmfora bètica	**2**					
Beltrán II A	1					
Dressel 20	1					
Àmfora hispànica				**1**		
Dressel 2/4				1		
Àmfora indeterminada	**1**		**1**	**1**	**1**	
Àmfora itàlica	**1**					**1**
Àmfora tarraconense	**3**					**1**
Beltrán II B?	1					
Dressel 2-3	1					
Galoise 4	1					1
Àmfora tripolitana				**1**		
Keay XXV				1		
C. africana de cuina	**57**			**22**	**3**	**12**
Atl. CVIII, 7				1		
H. 194/ O. II, 303	1					
Hayes 131	1					1
Hayes 181	3			1		1
Hayes 23 A	1					
Hayes 23 B	10			4	1	2
Òstia I, 261	15			6		
Òstia I, 262	3					
Òstia I, 269	1					
Òstia I, 273	3					
Òstia III, 267	17			4	1	2
Òstia III, 332	2			6		6
Uzita 48.1					1	
C. comuna importada	**1**					
Comun tipo 21 A	1					
C. comuna oxidant	**42**			**9**	**6**	**4**
Gr. I *Urceus*	19			4	1	6
Gr. II *Lagoena*	3					1
Gr. III *Calix*				1		
Gr. IV.1 *Paropsis*	16					3
Gr. V *Mortarium*	1			3		
Gr. VII *Pelvis*	3			1		

Annex 1, quadre 20 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la claveguera del carrer del Mar núm. 19.

	MAR 19 Claveguera					
Producció/tipologia	1146	1162	1163	1164	1165	1166
Gr. VIII *Aula/olla*						1
Indeterminada					5	3
C. comuna reductora						**1**
Gr. I *Urceus*						1
C. reductora de cuina	**28**			**9**	**1**	
ERW 1.1	3			1		
ERW 1.2	8			2		
ERW 1.3	8			2		
ERW 1.4	2			1		
ERW 1.7	3			1		
ERW 1.8	3			1		
Cassola	1			1		
Indeterminada					1	
Ferro				**1**	**3**	**3**
Claus					3	3
Escòria				1		
Llànties	**3**			**2**		
Dressel 20	1					
Dressel 28				2		
Indeterminada	2					
Material de construcció				**1**		
Parets fines llises	**1**			**1**	**2**	
Indeterminada				1	2	
Rubielos de Mora 2.1	1					
C. engalba roja pompeiana	**1**					
R-pomp. 28 o 33	1					
TSA A	**22**			**5**	**1**	**1**
Hayes 121 o 126	1					
Hayes 17	3					
Hayes 22	1					
Hayes 27	4			1		
Hayes 3	1			1		
Hayes 3 A	1					
Hayes 31	7			3		1
Hayes 6 C	2					
Hayes 8	1					
Hayes 9	1					
Indeterminada					1	
TSA A/D	**1**					**1**
Hayes 32	1					
Indeterminada						1
TSA C	**8**		**1**	**2**	**3**	**2**
Hayes 44 o 45	1					
Hayes 48 A					1	
Hayes 50	6		1	2	2	2
Hayes 53 B	1					
TSH	**6**			**1**		**2**
Forma 15/17						1
Forma 27	1					
Forma 37	1					
Forma 8	1					
Hispànica 1				1		
Indeterminada	3					1

Annex 1, quadre 20 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la claveguera del carrer del Mar núm. 19.

MAR 19 Claveguera						
Producció/tipologia	1146	1162	1163	1164	1165	1166
TSI	**1**					
TSSG	**1**			**1**		
Vernís negre B	**1**					
Vidre	**2**					

Annex 1, quadre 21. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la terrisseria de ceràmica comuna de l'Avinguda de la Constitució núm. 58.

2 CONST 58 Terrisseria		
Producció/tipologia	2043	2069
Àmfora hispànica		**3**
Dressel 2/4		1
Variant Dressel 28		2
Bronze Anell	**1**	
C. africana de cuina	**1**	**1**
Hayes 23 B		1
Òstia III, 267	1	
C. comuna oxidant	**12**	**111**
Copa		3
Gr. I *Urceus*	3	
Gr. I.1 *Urceus*		4
Gr. I.2 *Urceus*		74
Gr. II *Lagoena*	1	
Gr. II.2 *Lagoena*		10
Gr. III *Calix*	5	10
Gr. IV *Catinus/llus*		3
Gr. VI *Lebes*	1	1
Gr. VII *Pelvis*		6
Gr. VIII *Aula/olla*	1	
Màscara teatral: *Maccus*?	1	
C. reductora de cuina	**1**	
Fang cuit		**1**
Llàntia Buss. C VIII 1, var. b	**2**	
TSA A	**1**	
TSH Forma 8	**1**	
Vidriada		**1**

Annex 1, quadre 22: Quadre-resum de l'aixovar de la tomba NEF 22 (UE 1385) de l'excavació dels carrers Cañete-Quart que data de l'època republicana.

NEF 22	
Producció/tipologia	1385
C. reductora de cuina	**1**
Classe B 1.2	1
Gris emporitana imitació	**1**
Forma D III	1
Parets fines llises	**1**
Mayet II	1
Vernís negre	1
Lamb. 28	1

Annex 1, quadre 23: Quadre-resum de l'aixovar de la tomba núm. 85 de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia que data de l'època republicana.

Tomba 85	
Producció/tipologia	1626
C. reductora de cuina	**1**
Classe B 1.2	1
C. comuna importada	**1**
Biberó?	1
C. comuna oxidant	**1**
Gr. IV.3 *Catinus/llus*	1

Annex 1, quadre 24. Quadre-resum de l'aixovar de la tomba NEF 23 (UE 1435) del carrer Cañete datada entre el 100 i el 75 aC.

NEF 23	
Producció/tipologia	1435
C. reductora de cuina	**1**
Cl-rec. 2a	1
C. reductora de cuina	**1**
Classe B 1.2	1
Ferro Argolla	**1**
Fusaiola	**1**
Ungüentari	**1**
Cuadrado B	1

Annex 1, quadre 25. Quadre-resum de l'aixovar de la tomba NEF 104 (UE 1256) de l'excavació dels carrers Cañete- Quart que data del segle I aC.

NEF 104	
Producció/tipologia	1256
C. comuna reductora	**1**
Imitació Lamboglia 8/2	1
C. reductora de cuina	**1**
Classe B 1.2	1

Annex 1, quadre 26. Quadre-resum de l'aixovar de la tomba núm. 59 de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia que data de l'època d'August.

Tomba 59	
Producció/tipologia	1414
C. comuna oxidant	**1**
Gr. I *Urceus*	1
C. comuna reductora	**1**
Aryballos	1
Fusaiola	**1**
Os treballat	**1**

Annex 1, quadre 27. Quadre-resum de l'aixovar de la tomba NEF 198 (UE 2470) de l'excavació dels carrers Cañete-Quart que es data entre el 40 i el 80 dC.

NEF 198	
Producció/tipologia	2470
C. comuna oxidant	**3**
Gr. XI *Operculum*	2
Urna cinerària	1
C. reductora de cuina	**1**
Similis ERW 1.3	1
TSSG	**1**
Drag. 24/25	1

Annex 1, quadre 28. Quadre-resum de l'aixovar de la tomba núm. 10 de l'excavació del carrer Verge de la Misericòrdia que data de l'època d'August.

Tomba 10	
Producció/tipologia	1079
C. comuna oxidant	**1**
Gr. I *Urceus*	1
Llàntia imperial	**1**
Dressel 9 C	1
Parets fines decorades	**1**
Mayet 37 A	1
TSSG	**3**
Drag. 18	3
Ungüentari de vidre	**2**
Ungüentari Cuadrado D	**1**

Annex 1, quadre 29. Quadre-resum de l'aixovar de la tomba NEF 209 (UE 2146) de l'excavació dels carrers Cañete-Quart datada en el segle II dC.

NEF 209	
Producció/tipologia	2146
C. africana de cuina	**1**
Òstia III, 332	1
Parets fines llises	**1**
Rubielos de Mora 2.1	1
TSH	**1**
Forma 8	1

Annex 1, quadre 30. Quadre-resum de l'aixovar de la tomba NEF 166 (UE 2420) de l'excavació dels carrers Cañete-Quart datada en el segle III dC.

NEF 166	
Producció/tipologia	2421
C. africana de cuina	**1**
Hayes 181 C	1
C. comuna africana	**1**
Bonifay 50/ Tolegassos 489	1
Llàntia imperial	**1**
Dressel 20	1

Annex 1, quadre 31. Quadre-resum de l'aixovar de la tomba NEF 153 (UE 2154) de l'excavació dels carrers Cañete-Quart que es data en el segle III dC.

NEF 153	
Producció/tipologia	2154
C. comuna oxidant	**2**
Gr. I *Urceus*	1
Simpulum	1

Annex 1, quadre 32. Quadre-resum de l'aixovar de la tomba NEF 240 (UE 2181) de l'excavació dels carrers Cañete-Quart datada en el segle III dC.

NEF 240	
Producció/tipologia	2182
C. comuna oxidant	**3**
Gr. I *Urceus*	1
Gr. III *Calix*	2
Llàntia imperial	**1**
Deneauve VII A	1

Annex 1, quadre 33. Quadre-resum dels fragments de *tintinnabulum* o *sigilla* procedents de l'excavació del carrer Palomar núm. 12.

Tomba 10	
Producció/tipologia	1331 i 1332
C. comuna oxidant	**1**
Tintinnabulum	1

Annex 1, quadre 34. Quadre-resum de la ceràmica procedent dels estrats d'ús del *bustum* de l'excavació del carrer Pepita núm. 27.

PEPI 27 *Bustum*	
Producció/tipologia	1175
C. comuna oxidant	**2**
Gr. IV.3 Catinus/llus	1
Gran recipient	1
C. reductora de cuina	**1**
Indeterminada	1
Parets fines llises	**1**
Mayet 34	1
Tegulae	**4**

Annex 1, quadre 35. Quadre-resum de la ceràmica procedent de la UE 1071 que reblia la fossa 1072 de la necròpoli del carrer Pepita núm. 27.

PEPI 27 Fossa	
Producció/tipologia	1071
Àmfora indeterminada	**1**
Àmfora itàlica	**1**
Dressel 1 A	1
Àmfora oriental	**1**
Àmfora tarraconense	**1**
Dressel 2/4	1
C. comuna oxidant	**14**
Colador	1
Element plàstic ?	1
Gr. II *Lagoena*	2
Gr. IV.1 *Paropsis*	3
Gr. IV.3 *Catinus/llus*	2
Gr. V *Mortarium*	2
Gr. VII *Lebes*	1
Gr. VIII *Aula/olla*	1
Gr. XI *Operculum*	1
Gran recipient	1
Olla de provisions	1
C. itàlica de cuina	**1**
Com-it. 6c	1
C. reductora de cuina	**4**
ERW 1.7	2
Indeterminada	1
Similar ERW 1.3	2
Cer. pintada	**1**
Fang cuit	**1**
Llàntia de volutes	**1**
Parets fines	**1**
C. engalba roja pompeiana	**1**

Annex 1, quadre 36. Quadre-resum de l'aixovar de la tomba núm. 3 en l'excavació del carrer Pepita núm. 29.

PEPI 29 Tomba 3	
Producció/tipologia	1129
C. africana de cuina	**1**
Òstia III, 267	1
C. reductora de cuina	**1**
ERW 1.3	1
Parets fines llises	**2**
Rubielos de Mora 2.1	2

Annex 1, quadre 37. Quadre-resum de la ceràmica comuna de les tombes de la necròpoli de Russafa.

Necròpoli de Russafa		
Producció/tipologia	T. 8/ Ñ o 5	T. 3 o 7
C. comuna oxidant	**2**	**1**
Gr. III *Calix*	2	1
Llàntia imperial	**1**	
Dressel 20	1	

Annex 1, quadre 38. Quadre-resum de la ceràmica comuna de les excavacions antigues de La Boatella.

La Boatella exc.antigues	
Producció/tipologia	Boatella antic
C. comuna oxidant	**16**
Dramont D 2	1
Gr. I *Urceus*	10
Gr. II *Lagoena*	4
Gr. III *Calix*	1

Annex 1, quadre 39. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials de la tomba IX de l'excavació del carrer Itàlica amb Calatrava.

3 ITACAL Tomba IX	
Producció/tipologia	1664
C. africana de cuina	**2**
Hayes 131	1
Parets fines	**1**
Rubielos de Mora 2.1	1
Moneda	**1**
As de coure	1

Annex 1, quadre 40. Quadre-resum de la ceràmica i altres materials recuperats en els diferents nivells de l'*ustrinum* de l'excavació del carrer Sant Vicent amb Gravador Selma.

1 SELVIC *Ustrinum*				
Producció/tipologia	1064	1064/ 1071	1071	1073
Àmfora hispànica			**1**	
Dressel 2/4			1	
C. africana de cuina	**7**	**3**	**2**	**3**
Hayes 181	1			
Hayes 199		1		
Hayes 23 A	1		1	1
Hayes 23 B	1			
Òstia I, 261	1	1		
Òstia III, 267			1	
Òstia III, 332	3	1		2
C. comuna oxidant	**1**	**1**	**6**	**9**
Gr. I *Urceus*			2	
Gr. I.1 *Urceus*				4
Gr. I.2 *Urceus*				2
Gr. II *Lagoena*		1		
Gr. III *Calix*	1			
Gr. IV.1 *Paropsis*			1	1
Gr. VII *Pelvis*				1
Indeterminada			3	
Larari				1
C. oxidant de cuina	**1**			
C. reductora de cuina	**5**	**2**	**4**	**4**
ERW 1.1	1		2	

Annex 1, quadre 40 (continuació). Quadre-resum de la ceràmica i altres materials recuperats en els diferents nivells de l'*ustrinum* de l'excavació del carrer Sant Vicent amb Gravador Selma.

1 SELVIC *Ustrinum*				
Producció/tipologia	1064	1064/ 1071	1071	1073
ERW 1.2		2		
ERW 1.3	2		1	2
ERW 1.4	1			1
ERW 1.7	1			
ERW 1.8			1	
Indeterminada				1
C. engalba roja pompeiana				**1**
Fauna	**3**		**24**	
Ferro Claus	**10**	**2**	**5**	**3**
Llàntia imperial		**1**	**2**	**3**
de disc		1		
Dressel 20				2
Dressel 5				1
Indeterminada			2	
Malacofauna			**1**	
Ossos cremats	**6**		**5**	
Parets fines	**1**		**2**	**3**
Copa				1
Rubielos de Mora 2.1	1		2	2
TSA A		**1**		**1**
TSH	**6**	**3**	**6**	**5**
Forma 1	1	1	1	
Forma 15/17	1	1		3
Forma 27	3	1	1	
Forma 37	1		2	1
Forma 41				1
Forma tancada			1	
Indeterminada			1	
Vidre			**1**	

Annex 2

Estudi de caracterització arqueomètrica de la ceràmica regional reductora de cuina altimperial a *Valentia* i *Saguntum*

M. Madrid i Fernández* i J. Buxeda i Garrigós*

INTRODUCCIÓ

El coneixement que avui dia es té de la ceràmica regional reductora de cuina altimperial pel que fa als centres de producció i les xarxes de distribució és encara limitat. Aquesta classe ceràmica va ser inicialment identificada per Reynolds (1993), qui la va anomenar *Early Roman Ware 1*. Amb tot, la seva sistematització es deu als treballs d'Huguet (2012), qui va avançar la possibilitat que, ni que sigui en part, la seva provinença se situés a l'àrea de València-Llíria-Sagunt. En qualsevol cas, aquesta provinença hauria de situar-se dins de l'àrea de distribució d'aquests materials, que abasta bàsicament el País Valencià, trobant-se al sud fins a Cartagena.

A nivell arqueomètric, aquesta producció no ha rebut cap atenció fins el present. L'única excepció és un treball realitzat sobre 10 individus de *Valentia* i 4 de *Saguntum* (Madrid i Buxeda 2008) que ara es reprèn per a actualitzar-lo a la vista dels nous estudis arqueomètrics rellevants que s'han fet fins al dia d'avui.

En el moment de fer l'informe inicial, els únics materials arqueomètricament rellevants eren els d'un conjunt de 30 ceràmiques de cuina tardorromanes aparegudes en l'excavació de l'abocador del carrer Unió (València), datat en algun moment avançat del segle V dC (Cau 2003). Existien també estudis sobre les produccions d'època baixmedieval i moderna de Paterna i Manises (Garcia Iñañez 2007), així com de diversos conjunts d'àmfores ibèriques procedents del País Valencià, que van permetre la identificació d'un grup (PV) de possible origen en aquesta àrea (Tsantini 2007). Amb tot, no hi havia cap similitud significativa entre les produccions baixmedievals i modernes o les àmfores ibèriques i la ceràmica regional reductora de cuina altimperial estudiada.

En els darrers anys, els estudis sobre les ceràmiques baixmedievals i modernes han ampliat el coneixement de les diverses produccions de Manises, però han incorporat també el taller del carrer Sogueros (València) (Pinto 2021). A més, dins del projecte SpotEU, dirigit per Roberta Mentesana i un dels autors (Jaume Buxeda i Garrigós), s'han caracteritzat les produccions baixmedievals i modernes dels centres productors d'Oliva i Gandia (resultats que encara romanen inèdits, excepte per diverses presentacions en congressos). Igualment, el banc de dades arqueomètriques de l'ARQUB ha augmentat fins als, pràcticament, vuit mil individus caracteritzats, incloent ceràmiques de diferents cronologies, procedències i provinences amb les que poder buscar similituds significatives. Malgrat això, cap de tots aquests treballs ha mostrat ser significativament rellevant a nivell de similituds que permetin relacionar les ceràmiques en estudi amb altres materials caracteritzats, tot i que sí que permeten veure amb quines produccions no es poden associar. Amb tot, sí que cal destacar un darrer treball realitzat sobre 42 ceràmiques comunes, de cuina i àmfores d'època tardana procedents de diferents contextos de València (Cau *et alii* 2019) amb les que sí que s'han observat similituds significatives. Els contextos considerats són l'Almoina, el carrer de Cabillers, la Presó de Sant Vicent, el carrer del Comte de Trénor i la plaça de Nàpols i Sicília, tots ells datats entre els segles VI i VII dC, excepte el context del carrer del Comte de Trénor que es data entre el 375 i el 400 dC.

* Cultura Material i Arqueometria UB (ARQUB, GRACPE). Departament d'Història i Arqueologia, Universitat de Barcelona. C/ de Montalegre, 6, 08001 Barcelona. mmadrid@ub.edu | jbuxeda@ub.edu

En el present treball, un cop descartada l'existència de materials amb similituds significatives entre els ja caracteritzats arqueomètricament, només es retindran per a comparació els dels conjunts tardans de la ciutat de València (Cau 2003; Cau *et alii* 2019) que sí que han aportat resultats importants per a la interpretació de la nostra mostra de ceràmica regional reductora de cuina altimperial. Com es veurà, els resultats han mostrat una multiplicitat de produccions presents, fins a tres, algunes compatibles i altres incompatibles amb un origen local o regional a les ciutats de retrobament.

MOSTREIG I MÈTODES ANALÍTICS

Per a la realització d'aquest estudi s'han caracteritzat 14 individus, 10 procedents de *Valentia* i 4 de *Saguntum* (quadre 1). En el cas de *Valentia*, els individus analitzats procedeixen de l'excavació de l'abocador del Negret, que es data a la segona meitat del segle II o inicis del III dC (Huguet 2005, 2006, 2012). En el cas de *Saguntum*, els individus procedeixen de diversos nivells estratigràfics, sense intrusions, corresponents a l'amortització d'un paviment d'un possible pati, a l'amortització de diversos murs, al rebliment d'una claveguera i a l'enderroc de teules sobre un paviment (Huguet 2012). En tots els casos, les UUEE es poden datar a finals del segle II o inicis del III dC.

Per a la seva caracterització arqueomètrica, els individus han estat caracteritzats químicament per fluorescència de raigs X per dispersió de longitud d'ona (WD-FRX) i mineralògicament per difracció de raigs X en pols (DRXP).

De cada individu es va prendre una mostra d'uns 15 g. Les capes superficials van ser despreses mecànicament i les mostres van ser posteriorment polvoritzades i homogeneïtzades mitjançant un molí de boles Spex Mixer mod. 8000 amb cel·la de carbur de tungstè. La composició química del material s'ha determinat a partir de la pols prèviament assecada en una estufa a 105 °C durant 12 h. Per a la determinació dels elements majors i menors, s'han fet preparacions de duplicats de perles de 30 mm de diàmetre, emprant 0.3 g d'espècimen en fusió alcalina amb 5.7 g de tetraborat de liti ($Li_2B_4O_7$) (dilució 1/20) i 5 mg de iodur de liti (LiI), com a agent antiadherent. Aquesta barreja va ser homogeneïtzada, dipositada en un gresol d'un aliatge de 95%Pt-5%Au i fosa en un forn d'inducció completament automatitzat d'alta freqüència Phillips Perl'X-3 a una temperatura màxima de 1125 ºC. Per a la determinació dels elements traça i el sodi, es van fer preparacions de pastilles a partir de 6 g de l'espècimen anteriorment preparat, sec i de mida de gra < 80 µm, barrejat amb 2 ml d'una solució de reïna sintètica n-butil metacrilat (Elvacite® 2044), en acetona al 20 % de massa. Aquesta barreja, homogeneïtzada manualment amb un morter d'àgata fins a sequedat, va ser disposada sobre una base d'àcid bòric (H_3BO_3) en un recipient d'alumini de 40 mm de diàmetre i va ser sotmesa a una pressió de 200 kN durant 60 s en una premsa Herzog. La intensitat de la FRX va ser mesurada amb un espectrofotòmetre Philips PW 2400, fent servir, com a font d'excitació, un tub de raigs X amb ànode de Rh. La quantificació es va realitzar en funció de la seva concordança a la recta de calibratge configurada amb 60 patrons (Estàndards Geològics Internacionals). Així, es van determinat els elements: Na_2O, MgO, Al_2O_3, SiO_2, P_2O_5, K_2O, CaO, TiO_2, V, Cr, MnO, Fe_2O_3 (com a Fe total), Co, Ni, Cu, Zn, Ga, Rb, Sr, Y, Zr, Nb, Mo, Sn, Ba, Ce, W, Pb i Th. Els elements majors i menors s'expressen com a concentracions d'òxids en percentatges de fracció de massa (*w* %). Els elements traça s'expressen com a elements en µg/g. Igualment, es va calcular la pèrdua al foc (PAF) a partir de calcinacions de 0.3 g d'espècimen sec a 950 °C durant 3 h. Les calcinacions es van efectuar en una mufla Heraeus mod. M-110, fent servir una rampa d'escalfament de 3.4 ºC/min i refredament lliure. Els resultats de la pèrdua al foc s'expressen també com a percentatges de fracció de massa (*w* %) (Taula 2). Per al tractament estadístic de les dades, no s'han pres en consideració la pèrdua al foc, ni el W i el Co, ja que aquests elements es troben en la composició del material del que està formada la cel·la del molí utilitzat en la trituració i homogeneïtzació de les mostres i poden haver patit una contaminació durant aquest procés. Igualment, tampoc no s'han pres en consideració ni el Mo, ni el Sn, ja que presenten concentracions sovint per sota del límit de regressió, obtenint-se resultats que no es poden considerar quantitatius. Finalment, tampoc no s'han pres en consideració els resultats del P_2O_5, el Cu i el Pb per la facilitat amb que aquests elements poden contaminar-se per la presència de matèria orgànica o objectes d'aquests metalls en el context deposicional.

Quadre 1. Individus estudiats.

Individu	Jaciment	Núm. d'inventari	Descripció	Tipologia	Post-anàlisi
VAL001	*Valentia*	NEGCAL90/1235/A1	Vora i paret de cassola de cuina	ERW 1.1	GV3
VAL002	*Valentia*	NEGCAL90/1235/A2	Vora i paret de ceràmica de cuina	ERW 1.1	GV1
VAL003	*Valentia*	NEGCAL90/1235/A3	Vora i paret d'olla de ceràmica de cuina	ERW 1.3A	GV3
VAL004	*Valentia*	NEGCAL90/1235/A4	Vora i paret d'olla de cuina	ERW 1.3A	GV1
VAL005	*Valentia*	NEGCAL90/1257/A5	Vora i paret d'olla de cuina	ERW 1.2	GV3
VAL006	*Valentia*	NEGCAL90/1257/A6	Vora i paret d'olla de cuina	ERW 1.4	GV3
VAL007	*Valentia*	NEGCAL90/1257/A7	Vora i paret d'olla de cuina	ERW 1.4	GV3
VAL008	*Valentia*	NEGCAL90/1257/A8	Vora i paret de tapadora de cuina	ERW 1.7	GV3
VAL009	*Valentia*	NEGCAL90/1257/A9	Vora, coll i arrencament de nansa de gerra de cuina	ERW 1.8	GV3
VAL010	*Valentia*	NEGCAL90/1257/A10	Vora i paret d'olla de cuina	ERW 1.10	GV2
VAL011	*Saguntum*	Av. País Valencià 1010/2/A11	Vora i paret d'olla de cuina	ERW 1.3	GV3
VAL012	*Saguntum*	Av. País Valencià 4024/7/A12	Vora i paret d'olla de cuina	ERW 1.3	GV3
VAL013	*Saguntum*	Av. País Valencià 7002/8/A13	Vora i paret d'olla de cuina	ERW 1.2	GV1
VAL014	*Saguntum*	Av. País Valencià 12030/2/A14	Vora i paret d'olla de cuina	ERW 1.4	GV3

La composició mineralògica dels individus ha estat estudiada mitjançant la difracció de raigs X en pols (DRXP) emprant 1 g de l'espècimen prèviament preparat. La mostra en pols és dipositada en un portamostres estàndard cilíndric de 16 mm de diàmetre i 2.5 mm d'alçada (PW1811/16), on se'l compacta manualment mitjançant una placa de vidre esmerilat fins a obtenir una superfície plana. Per a les mesures, s'ha utilitzat un difractòmetre Siemens D-500, amb una geometria de Bragg-Brentano, treballant amb la radiació Kα del Cu (λ = 1.5406 Å), amb un monocromador de grafit en el feix difractat i una potència de treball d'1.2 kW (40 kV, 30 mA). Les mesures es van realitzar entre (4 i 70)º2θ amb una mida de pas de 0.05º2θ i un temps de comptatge de 3 s per pas, rotant la mostra a 1 Hz. Les fases cristal·lines presents en cada mostra analitzada han estat avaluades i identificades amb el software PANalytical X'Pert HighScore Plus que inclou el banc de dades del *International Centre for Diffraction-Data-Joint Committee of Powder Diffraction Standards* (ICDD-JCPDS).

RESULTATS DE LA CARACTERITZACIÓ QUÍMICA

Tot i que els resultats de les concentracions elementals dels individus de València analitzats per FRX (quadre 2) semblen correspondre a l'espai real d+1-dimensional $\mathbb{R}^{d+1}$, corresponen a un cas especial de l'espai projectiu d-dimensional $\mathbb{RP}^d$ en el qual els punts projectius han estat projectats en el símplex $\mathbb{S}^d$. Així, els punts es representen per coordenades homogènies que tenen una suma constant k ($k \in R^+$), $C(w) = x = [x_1,\ldots, x_d, x_{d+1}] \mid x_i \geq 0$ (i = 1,…, d, d+1), $x_1 + \cdots + x_d + x_{d+1} = k$, (en aquest cas, k = 100). D'aquí que, pel tractament estadístic, les concentracions determinades s'hagin emprat després de la seva transformació alr (logaritmes de raons additius), d'acord amb,

$$\mathbf{x} \in \mathbb{S}^d \rightarrow \mathbf{y} = \ln\left(\frac{\mathbf{x}_d}{x_{d+1}}\right) \in \mathbb{R}^d$$

on $\mathbb{S}^d$ és el símplex d-dimensional i $\mathbf{x}_d = [x_1,\ldots,x_d]$. Igualment s'ha emprat la transformació clr (logaritmes de raons centrades), d'acord amb

$$\mathbf{x} \in \mathbb{S}^d \rightarrow \mathbf{z} = \ln\left(\frac{\mathbf{x}}{\mathrm{g}(\mathbf{x})}\right) \in \mathbb{H} \subset \mathbb{R}^{d+1}$$

on $\mathbb{S}^d$ és el símplex d-dimensional, g($\mathbf{x}$) la mitjana geomètrica de tots els d+1-components de $\mathbf{x}$ retinguts per a l'anàlisi i $\mathbb{H} \subset \mathbb{R}^{d+1}$ un hiperplà del subespai vectorial de $\mathbb{R}^{d+1}$ (Aitchison 1986; Buxeda 1999; Egozcue i Pawlowsky-Glahn 2011; Martín-Fernández *et alii* 2015; Buxeda 2018).

El tractament estadístic de les dades químiques s'ha fet emprant R (R Core Team 2021). La primera anàlisi que s'ha dut a terme és el càlcul de la matriu de variació composicional que determina completament l'estructura de covariàncies de les dades composicionals i proporciona la variació total (vt) del conjunt analitzat (Aitchison 1986; Buxeda i Kilikoglou 2003). En aquest cas, els 14 individus analitzats presenten una variació total de 3.16, que es pot considerar molt alta i que clarament indica que ens trobem davant d'un conjunt poligenètic, amb diferents grups representats. Igualment, s'observa en el gràfic d'uniformitat composicional (fig. 1) que aquesta alta variabilitat va lligada a molts dels components retinguts per a l'anàlisi, tal i com ho reflecteix l'entropia de la informació (H_2 = 3.81 Sh, que és el 85.81 % del valor màxim possible) (Buxeda i Madrid 2016). Amb tot, els components que major variabilitat aporten són el Ba, el K_2O i el Rb ($vt/\tau_j < 0.3$) i, en menor mesura, el Zr i el Ce ($0.3 < vt/\tau_j < 0.5$).

La comparació amb els casos d'estudi rellevants de la bibliografia corresponents a ceràmiques tardorromanes de València (Cau 2003; Cau *et alii* 2019) permet, com hem exposat anteriorment, millorar la informació sobre les ceràmiques d'aquest estudi. A més, és important destacar que aquestes ceràmiques de comparació van ser analitzades al mateix laboratori i amb la mateixa tècnica i mètode de preparació, per la qual cosa els resultats són plenament comparables, el que no sempre es pot assegurar sense el degut estudi de comparació interlaboratoris. Així, en el que segueix, tractarem els nostres individus amb els 72 retinguts per a la comparació. Cal tenir en compte, però, que les noves mostres de comparació (Cau *et alii* 2019) han estat etiquetades amb les sigles AC- davant de les sigles VAL de la publicació, per la coincidència de sigles emprades amb les nostres ceràmiques regionals reductores de cuina altimperials.

Quadre 2. Concentracions determinades per FRX. Elements majors, menors i pèrdua al foc (PAF) en *w* %. Elements traça en µg/g.

	Na_2O	MgO	Al_2O_3	SiO_2	P_2O_5	K_2O	CaO	TiO_2	V	Cr	MnO	Fe_2O_3	Co	Ni	Cu	Zn	Ga	Rb	Sr	Y	Zr	Nb	Mo	Sn	Ba	Ce	W	Pb	Th	PAF
VAL001	0.11	0.71	20.60	64.12	0.17	1.38	1.11	1.29	148	108	0.01	8.46	27	40	54	39	25	56	73	56	492	27	-1	10	217	207	203	92	25	1.63
VAL002	0.19	1.59	17.71	65.25	0.18	4.95	0.75	0.81	81	74	0.01	6.46	24	27	18	64	23	226	78	39	291	21	-1	5	297	112	180	24	22	1.37
VAL003	0.23	0.56	21.38	63.21	0.18	0.76	1.27	1.30	140	108	0.01	7.65	13	28	29	29	26	41	91	35	422	27	0	8	36	52	101	39	25	3.16
VAL004	0.18	1.24	19.29	64.65	0.16	4.54	1.60	0.91	92	71	0.02	4.92	20	20	30	48	23	176	91	36	361	22	-1	8	273	134	150	31	25	1.95
VAL005	0.15	0.50	18.49	66.71	0.21	0.60	0.75	1.21	132	121	0.01	8.88	15	28	36	36	25	37	77	36	500	27	-1	6	57	59	136	25	27	1.80
VAL006	0.28	0.66	22.83	57.09	0.76	1.51	1.81	1.01	127	92	0.01	7.83	16	37	36	56	25	67	185	39	296	23	0	9	179	76	108	64	22	5.84
VAL007	0.31	0.57	20.76	62.56	0.23	1.06	1.79	1.27	139	114	0.01	6.86	19	30	80	64	25	42	124	39	408	26	0	8	119	59	75	36	23	4.55
VAL008	0.19	0.55	17.07	66.67	0.23	1.06	2.59	1.12	120	110	0.01	6.65	14	24	24	38	22	45	108	34	451	24	-1	5	193	72	95	30	22	3.30
VAL009	0.12	0.58	21.21	66.46	0.16	0.85	0.81	1.25	145	127	0.01	7.11	26	31	31	40	27	50	78	41	456	27	-1	5	95	93	93	73	24	0.96
VAL010	0.21	1.62	17.95	63.84	0.12	3.73	2.22	0.57	105	101	0.03	7.12	17	31	20	53	23	154	145	21	195	15	0	9	349	60	88	30	14	2.32
VAL011	0.16	0.40	19.76	66.72	0.14	0.46	0.85	1.45	135	117	0.01	6.80	11	21	22	24	25	33	100	47	630	31	-2	7	49	136	75	24	29	0.03
VAL012	0.13	0.82	19.30	66.34	0.06	1.37	1.57	1.11	119	111	0.01	7.56	18	22	15	28	24	60	89	30	366	23	-1	6	212	60	113	21	23	1.54
VAL013	0.36	0.67	21.75	66.43	0.13	3.01	1.19	0.96	99	95	0.01	3.59	22	23	22	63	28	169	104	35	231	24	1	11	347	117	135	48	20	1.66
VAL014	0.11	0.44	17.63	71.78	0.10	0.53	0.99	1.30	129	125	0.01	5.04	19	23	27	23	23	31	75	38	615	28	-1	8	16	84	124	23	28	1.46

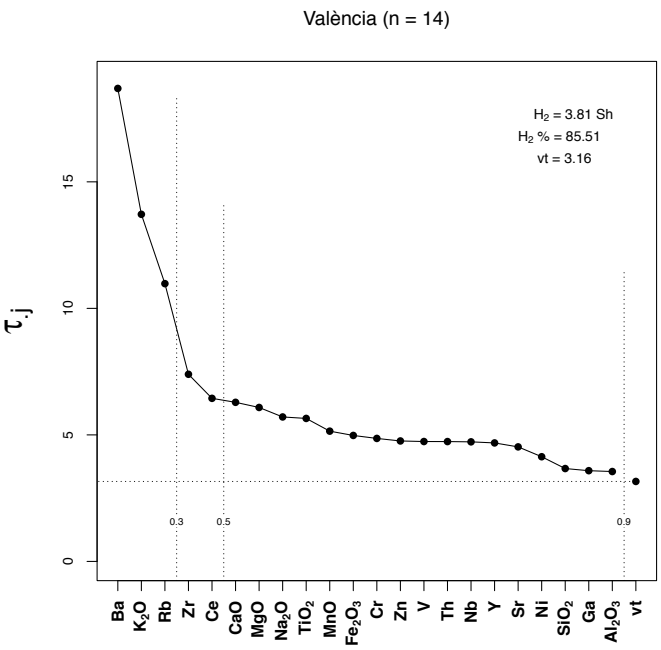

Fig. 1. Gràfic d'uniformitat composicional dels 14 individus analitzats. H^2: entropia de la informació (en shanons, Sh); H_2 %: percentatge de l'entropia de la informació sobre el màxim possible; vt: variació total; $\tau_{.j}$: traça de la matriu de covariàncies en la transformació alr emprant l'element indicat com a divisor. Els talls verticals indiquen valors de tv/$\tau_{.j}$.

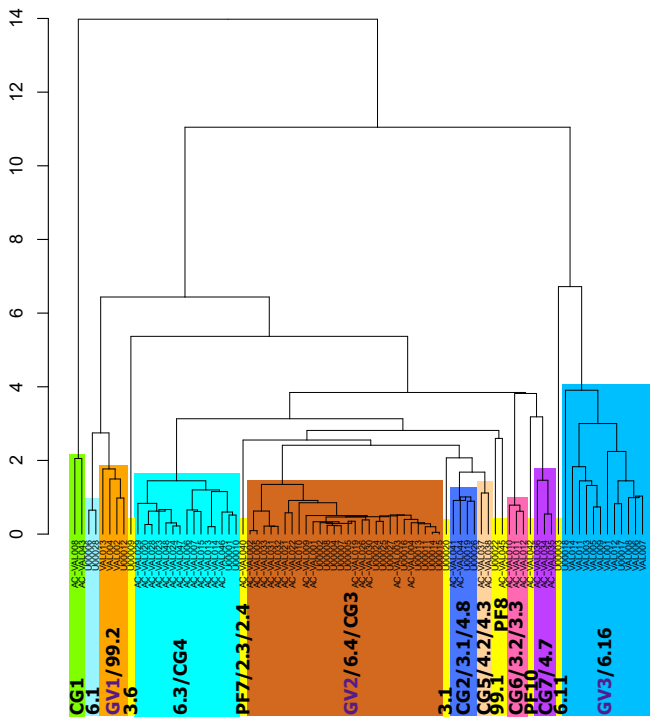

Fig. 2. Dendrograma resultant de l'anàlisi d'agrupament utilitzant la distància euclidiana al quadrat i el procés aglomeratiu del centroide per la subcomposició Na_2O, MgO, Al_2O_3, SiO_2, K_2O, CaO, TiO_2, V, Cr, MnO, Fe2O_3, Ni, Zn, Ga, Rb, Sr, Y, Zr, Nb, Ba, Ce i Th, amb transformació clr. Etiquetes de grups en blau per als grups on se situen les mostres del present estudi.

El dendrograma resultant de l'anàlisi d'agrupament mostra clarament el caràcter poligenètic del conjunt estudiat i, igualment, dels materials de comparació (vt = 4.33). Així, l'observació del dendrograma resultant, fet sobre la subcomposición Na_2O, MgO, Al_2O_3, SiO_2, K_2O, CaO, TiO_2, V, Cr, MnO, Fe_2O_3, Ni, Zn, Ga, Rb, Sr, Y, Zr, Nb, Ba, Ce i Th, amb transformació clr, emprant l'algoritme aglomeratiu del centroide i la distància euclidiana al quadrat, mostra fins a 10 grups de dos o més individus, junt amb 7 individus aïllats, que corresponen a grups representats únicament per ells mateixos (fig. 2). Els grups han estat identificats tal i com s'indica en les publicacions dels materials de comparació. Pel que fa a les ceràmiques regionals reductores de cuina altimperials, com es pot comprovar, es poden definir tres grups diferenciats (indicats, d'esquerra a dreta, amb GV1, GV2 i GV3), en els quals van sempre acompanyades de ceràmiques de comparació. És important remarcar que en aquest reestudi, treballant preferentment sobre transformacions clr de les dades químiques, i amb més materials de comparació, sembla clara la identificació de l'individu VAL014 amb el grup GV3. Aquest individu havia estat classificat inicialment (Madrid i Buxeda 2008) com a un individu aïllat conformant ell sol el llavors anomenat grup D, que ara s'integra en el llavors anomenat grup A (GV3). Els altres dos grups identificats llavors B i C s'anomenen ara GV1 i GV2 respectivament. Aquests tres grups integren diferents ceràmiques procedents del carrer Unió, com ja s'havia observat anteriorment (Madrid i Buxeda, 2008), però el grup GV2 integra ara també un nombrós grup d'individus (14) procedents dels nous contextos estudiats a València (Cau *et alii* 2019).

L'anàlisi de components principals, realitzada sobre la subcomposición anterior utilitzant la descomposició en valors singulars de les dades en transformació clr i doble centrat (van de Boogaart i Tolosana-Delgado 2013), permet interpretar les diferències existents entre els diversos grups. A la figura 3, superior, s'observen els biplots de covariàncies (esquerra) i forma (dreta) entre el primer component principal (Comp.1), que explica un 47.14 % de la variància, i el segon component principal (Comp. 2), que n'explica un 18.60 %. Com es pot veure, el primer component principal conforma una oposició entre els valors transformats dels components MnO, Ba, CaO, Na_2O, MgO i K_2O en el seu extrem positiu, davant dels dels components Th, Zr, TiO_2 i Nb en el seu extrem negatiu. En el cas del segon component principal (Comp. 2), trobem en el costat positiu els valors transformats dels components Na_2O, Ni, Cr i MnO, i en el costat negatiu els dels components CaO i Sr. En la part inferior d'aquesta mateixa figura, podem observar els biplots de covariància, a l'esquerra, i forma, a la dreta, dels components principals 1 i 3 (Comp. 3), que explica el 12.33 % de la variància. Aquest tercer component principal mostra l'oposició dels valors transformats dels components Rb, K_2O i Ba en l'eix positiu, vers els components CaO, Cr, Ni i Na_2O, en l'eix negatiu.

Si centrem la nostra atenció amb els tres grups on es troben les ceràmiques regionals reductores de cuina altimperials, veurem que el grup GV1 es troba a la part esquerra central dels biplots del primer i segon components principals i superior esquerra dels biplots del primer i tercer. Aquesta disposició es deu a que aquestes ceràmiques són poc calcàries i presenten unes

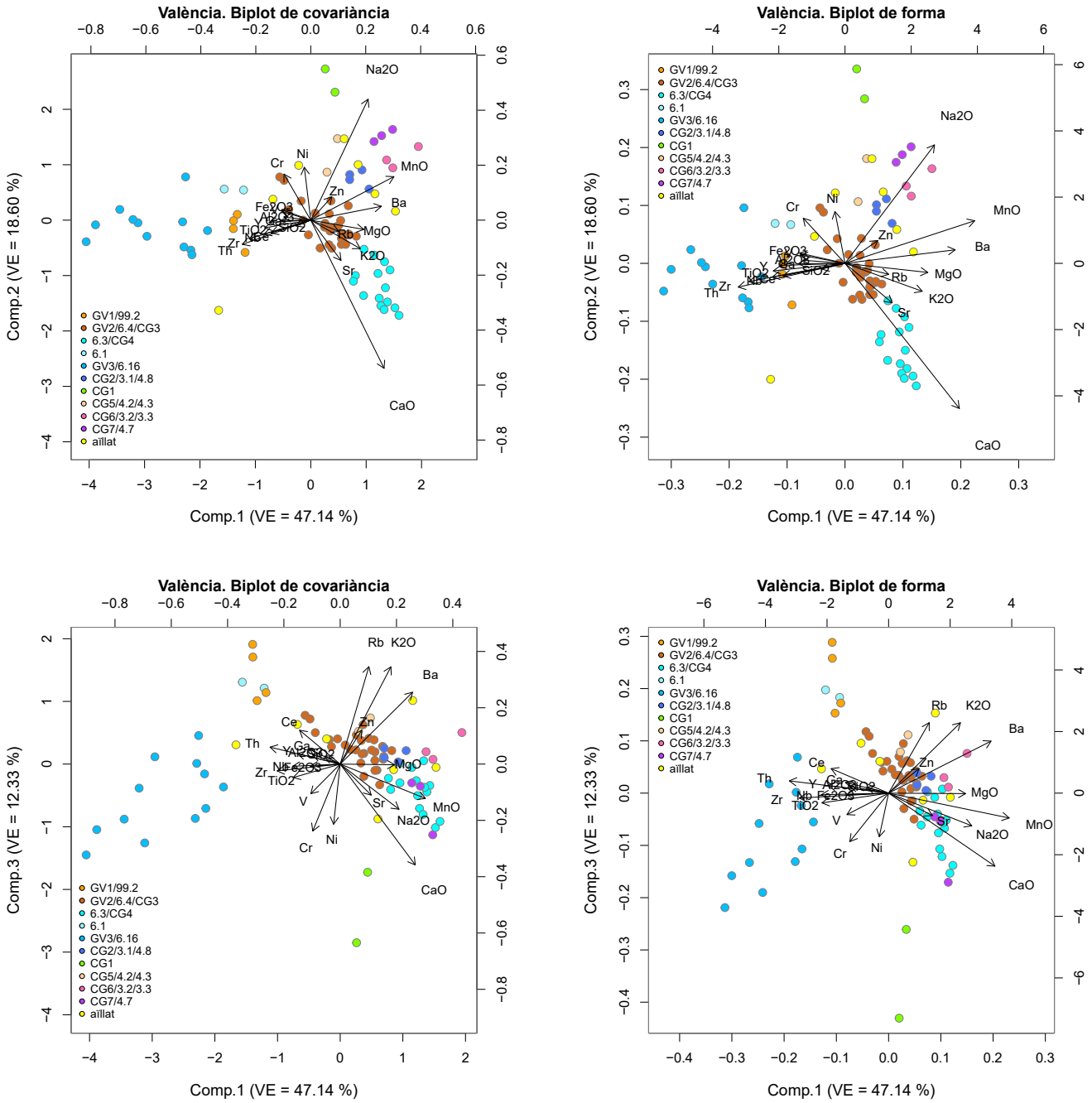

Fig. 3. Biplots de l'anàlisi de components principals per descomposició de valors singulars dels valors amb transformació clr i centrat doble de la subcomposició Na_2O, MgO, Al_2O_3, SiO_2, K_2O, CaO, TiO_2, V, Cr, MnO, Fe_2O_3, Ni, Zn, Ga, Rb, Sr, Y, Zr, Nb, Ba, Ce i Th. Superior esquerra: biplot de covariància entre el primer i el segon component principal; Superior dreta: biplot de forma entre el primer i el segon component principal; Inferior esquerra: biplot de covariància entre el primer i el tercer component principal; Inferior dreta: biplot de forma entre el primer i el tercer component principal.

concentracions molt baixes de Na_2O, davant d'uns alts valors de K_2O i Rb, a més de valors relativament alts de Y, Zr i Th, junt amb un valor molt baix de MnO (quadre 3). En el cas del grup GV2, també corresponent a ceràmiques poc calcàries, en destaquen les concentracions de MnO, significativament més altes que en la resta de grups. Com en el grup anterior, també presenta concentracions baixes de Na_2O, Ba i Th i altes de K_2O i Rb (quadre 3), situant-se just a la dreta de l'origen dels eixos. Finalment, el grup GV3, igualment poc calcari, presenta unes composicions molt particulars que destaquen per uns valors molt baixos tant en Na_2O com en K_2O, Rb i Ba, junt amb valors força alts de TiO_2 i Zr (quadre 3), per la qual cosa se situen a l'extrem esquerra del primer component principal.

La determinació dels grups químics ha permès, doncs, associar les ceràmiques en estudi en tres grups diferents, amb diferències composicionals molt significatives. El primer d'aquests grups inclou els individus VAL002 i 4, de *Valentia*, que es corresponen amb les formes ERW 1.1 i 3A respectiva-

Quadre 3. Mitjanes ($\bar{X}$) i desviacions estàndard (s), dels grups químics amb presència de ceràmica regional reductora de cuina altimperial, calculades sobre les composicions normalitzades. En el casos de grups d'un sol individu, valors normalitzats. vt: variació total. Per cada grup, en primer terme la mitjana i desviació estàndard sobre les dades dels individus de ceràmica regional reductora de cuina altimperial, seguit per la mitjana i desviació estàndard incloent les ceràmiques de comparació.

	GV1/99.2 (n = 3; vt = 1.05)		GV1/99.2 (n = 4; vt = 0.94)		GV2/6.4/CG3 VAL010	GV2/6.4/CG3 (n = 28; vt = 0.63)		GV3/6.16 (n = 10; vt = 1.74)		GV3/6.16 (n = 12; vt = 1.90)	
	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s		$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s
Na_2O	0.25	0.10	0.23	0.09	0.22	0.28	0.06	0.19	0.08	0.18	0.07
MgO	1.19	0.48	1.13	0.41	1.66	1.84	0.73	0.60	0.13	0.64	0.16
Al_2O_3	20.02	2.05	19.88	1.69	18.43	15.80	1.18	20.58	2.07	20.29	1.99
SiO_2	66.90	0.72	66.94	0.60	65.53	69.15	2.40	67.30	3.16	67.76	3.06
K_2O	4.26	1.05	4.45	0.94	3.83	3.67	0.52	0.99	0.40	1.06	0.39
CaO	1.21	0.44	1.12	0.39	2.28	2.70	1.17	1.40	0.62	1.31	0.64
TiO_2	0.91	0.08	0.89	0.07	0.59	0.67	0.05	1.27	0.12	1.23	0.15
V	93	9	86	14	108	88	11	138	10	131	19
Cr	82	13	79	13	104	85	9	117	9	115	12
MnO	0.01	0.01	0.01	0.01	0.03	0.05	0.01	0.01	0.00	0.01	0.00
Fe_2O_3	5.10	1.47	5.19	1.21	7.31	5.72	0.54	7.53	1.12	7.39	1.07
Ni	24	4	24	3	32	33	3	29	7	29	6
Zn	59	9	60	7	54	57	8	39	14	39	15
Ga	26	3	26	2	24	19	1	26	2	25	2
Rb	195	32	196	26	158	131	11	48	13	50	13
Sr	93	13	89	14	149	131	36	104	38	101	35
Y	38	2	44	14	22	25	3	41	7	39	9
Zr	301	68	292	58	200	219	30	478	103	449	117
Nb	23	2	22	1	15	15	1	27	2	26	3
Ba	313	38	355	91	358	379	65	122	80	130	75
Ce	123	12	126	11	62	66	8	93	49	93	44
Th	23	3	22	3	14	11	1	26	3	24	5

ment, i l'individu VAL013, de *Saguntum*, que es correspon amb una forma ERW 1.2 (quadre 1). Dins d'aquest grup es classifica també l'individu U00012, de l'abocador del carrer Unió, que va ser caracteritzat per FRX i DRX, però no petrogràficament (Cau 2003: 103 i 119). Aquest individu, per ell sol, conformava la fàbrica 99.2, sense que se'n podés donar cap més informació relativa al seu origen, per bé que des del punt de vista tipològic concordava amb els materials apareguts en aquest abocador. Així doncs, sense cap altre dada i amb el limitat resultat obtingut en la comparació amb el banc de dades i altres treballs rellevants, no es pot proposar amb certesa cap àrea de provinença per a aquest grup. Amb tot, sí que cal destacar que són materials que, per ara, només s'han identificat en aquesta àrea i que tipològicament, tant la ceràmica regional reductora de cuina altimperial com la ceràmica de cuina tardorromana, amb vores diferenciades exvasades, es corresponen a produccions i tipologies comunes en la zona. Aquest fet permet reforçar la possibilitat que es tracti d'una producció local o regional.

En el cas del grup GV2, la situació és força diferent, ja que tot i que s'hi arriben a classificar 28 individus, comptant els materials de comparació, només inclou una de les ceràmiques aquí estudiades. En concret, l'individu VAL010, de *Valentia*, que correspon a una forma ERW 1.10 (quadre 1). Els 27 individus restants procedeixen tots de València i es corresponen a 13 ceràmiques de cuina tardorromanes de l'abocador del Carrer Unió (U00002, 4, 5, 7, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 24, 25 i 27), nou ceràmiques de l'Almoina, incloent ceràmiques de cuina (AC-VAL001, 2, 3, 4, 5 i 9) i àmfores petites (AC-VAL0019, 21 i 22), dues ceràmiques del carrer de Cabillers, una de cuina (AC-VAL0026) i una comuna (AC-VAL0030), i tres ceràmiques de cuina del carrer del Comte de Trénor, 13-14 (AC-VAL0031, 32 i 33). Pel que fa als materials del carrer Unió (Cau 2003: 96-97 i 118) es van classificar com a fàbrica 6.4, formada per materials sedimentaris amb predomini de quars compatibles amb l'àrea de València, tot i que sense ser una mineralogia distintiva. Des del punt de vista formal, tot i tenir certes similituds amb materials nord-africans, un gran nombre d'individus presentaven formes d'olles de tendència globular amb vores diferenciades exvasades absents en les fàbriques africanes. Pel que fa als materials de comparació més recents (Cau *et alii* 2019), els materials es classifiquen dins del grup químic GC3 i de la fàbrica petrogràfica PF1. Com en l'anterior fàbrica 6.4, els materials són sedimentaris amb predomini de quars i, malgrat la similitud general, es podrien arribar a definir diferents subfàbriques petrogràfiques, però també diferents subgrups des del punt de vista químic. Les similituds amb els materials del carrer Unió, així com les diferències amb materials nord-africans i ebussitans caracteritzats, també indicaven en aquest cas una possible provinença local o regional. Aquestes dades permeten, doncs, plantejar un origen local o regional per aquest grup GV2.

Finalment, el grup GV3 inclou els restants 10 individus caracteritzats aquí, set de *Valentia* (VAL001, 3, 5, 6, 7, 8 i 9) i tres de *Saguntum* (VAL011, 12 i 14), que corresponen a les formes ERW 1.1, 2, 3A, 4, 7 i 8 (quadre 1). D'entre els materials de comparació, únicament dos individus del carrer Unió s'hi associen (VAL017 i 18) conformant la fàbrica 6.16 (Cau 2003: 102 i 118-119). Aquesta fàbrica es caracteritza per l'existència de materials volcànics amb algunes olivines junt amb una aportació sedimentària important, fet que la fa incompatible amb la geologia de l'àrea de València. Amb tot, cal tenir present que tot i que de poca entitat, dins de la zona de difusió d'aquestes ceràmiques es troba la zona volcànica del Llevant, amb, d'una banda, els afloraments de Cofrents, en les valls del Xúquer i del Cabriel, amb els volcans d'Agras i Pico del Fraile, a més de diverses àrees al voltant amb altres materials volcànics, com els del Castell de Cofrents, i, de l'altra banda, l'aflorament volcànic de Picassent (Ancochea, Muñoz i Sagedo 1984; Ancochea i Huertas 2002; Silva *et alii* 2015). En ambdues zones els materials són rics en olivines i les seves composicions químiques varien de foidites-basanites, en el cas de Cofrents, a traquibasalts, en el cas de Picassent. Així doncs, s'hauria d'estudiar la possibilitat que materials d'algun d'aquests enclavaments volcànics haguessin pogut arribar a algun dipòsit secundari dominat per materials sedimentaris, el que podria explicar la composició d'aquest grup. Una altre possible zona de provinença podria ser la zona volcànica del sud-est, on es troben diversos afloraments volcànics a la zona de Cartagena-Mazarrón, al límit sud de la zona de distribució d'aquestes ceràmiques, però també en diversos afloraments entre Múrcia i Jumilla o, ja més al sud, a la zona del Cabo de Gata (Seghedi *et alii* 2007).

Els tres grups definits en aquest estudi, com es pot veure al quadre 3, presenten unes variacions totals altes. Com ja s'ha indicat pel grup GV2, dins de les similituds composicionals, es podrien identificar diversos subgrups i subfàbriques. Això mateix es pot dir del grup GV3, on ja en el dendrograma de la figura 2 i en els biplots de la figura 3 s'observa una possible distinció en dos subgrups, que en gran part es deu a diferències importants en les concentracions de Ba. En el cas del grup GV1, amb només quatre individus, no es poden observar subgrups, però sí que és evident que les similituds composicionals no amaguen certes diferències. La interpretació d'aquesta variabilitat no és simple, ja que no es coneix cap centre productor que permeti veure com són els materials d'aquesta producció en termes d'homogeneïtat en un mateix origen. Amb tot, sembla clar que aquests grups representen diferents àrees de producció, de les quals una (GV1) és, per ara, totalment indeterminada, una altra (GV2) és compatible amb l'àrea de *Valentia* i *Saguntum* i la darrera (GV3) ha d'estar relacionada amb una àrea amb influència de cert vulcanisme. A manera d'hipòtesi, sembla que les àrees més plausibles actualment podrien correspondre a Cofrents o a Picassent, en l'àrea volcànica del Llevant, però també es podria donar en l'àrea de Cartagena-Mazarrón, ja dins de l'àrea volcànica del sud-est. En tot cas, sembla evident que són diverses les produccions presents als diferents jaciments i, a més, tant el grup GV1 com el grup GV3, els més nombrosos d'aquest estudi, es troben representats tant a *Valentia* com a *Saguntum*. De fet, tot i les limitacions imposades pel baix nombre d'individus caracteritzats, el resultat del test del khi quadrat dona com a resultat χ^2 (2, N = 14) = 0.4433, p = 0.801, mostrant que no hi ha cap associació significativa entre els grups químics i la procedència dels individus en aquestes dues ciutats.

RESULTATS DE LA CARACTERITZACIÓ MINERALÒGICA

Els resultats de la caracterització química han mostrat que tots els individus analitzats en aquest estudi es corresponen a ceràmiques definides tecnològicament com a ceràmiques poc calcàries (CaO < 5-6 %). La situació en el sistema CaO-Al_2O_3-SiO_2 dels individus caracteritzats en aquest estudi, així com la dels individus retinguts de comparació, es pot veure a la figura 4. En aquest diagrama ternari, s'observa com tots els individus aquí estudiats se situen en el triangle d'equilibri termodinàmic quars-anortita-mul·lita, indicant que, a mesura que la temperatura augmenta suficientment, la descomposició de les fases primàries hauria de dur a la cristal·lització d'aquests minerals com a fases d'alta temperatura (Maggetti 1981; Heimann 1989). El canvi de temperatures comporta doncs la descomposició de les fases primàries i la cristal·lització de fases de cocció. Aquests minerals, junt amb el secundaris, cristal·litzats després de la fabricació, conformen la fàbrica de cada individu entesa com a associació de fases cristal·lines per DRX.

Centrant-nos en l'estudi dels difractogrames del grup GV1, s'observa com cadascun dels tres individus s'associa a una fàbrica diferent. A la figura 5, inferior, es pot veure el difractograma de l'individu VAL002 que conforma la Fàbrica F1 i que presenta el quars com a fase principal. S'observa també la presència de pics de fil·losilicats d'il·lita-moscovita, que ens indicarien que ens trobem a una temperatura de cocció equivalent (TCE) (Roberts 1963; Picon 1973) per sota dels 950/1000

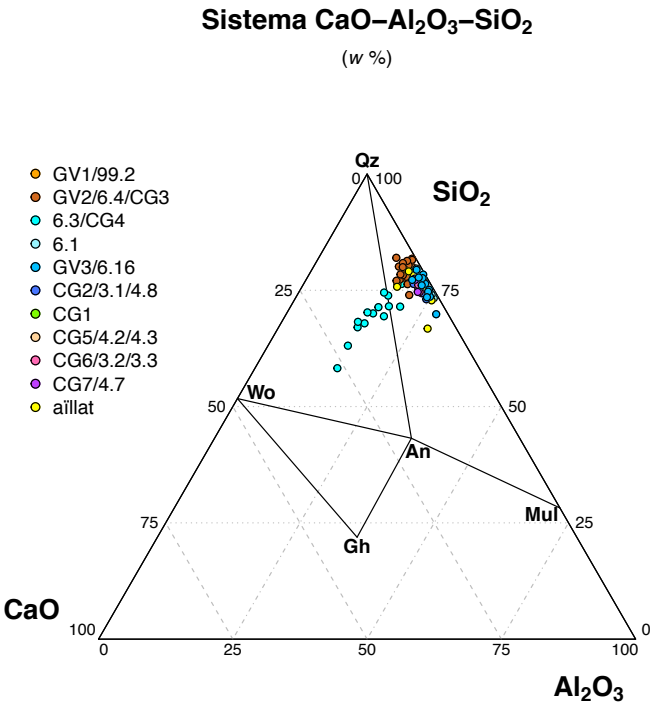

Fig. 4. Diagrama de fases del sistema CaO-Al_2O_3-SiO_2 amb la situació dels individus analitzats i els retinguts per la comparació. An: anortita ($Ca[Al_2Si_2O_8]$), Gh: gehlenita ($Ca_2Al(Si,Al)_2O_7$); Mul: mul·lita ($Al_6[Si_2O_{13}]$); Qz: quars (SiO_2); Wo: wol·lastonita ($CaSiO_3$) (abreviatures segons Whitney i Evans 2010).

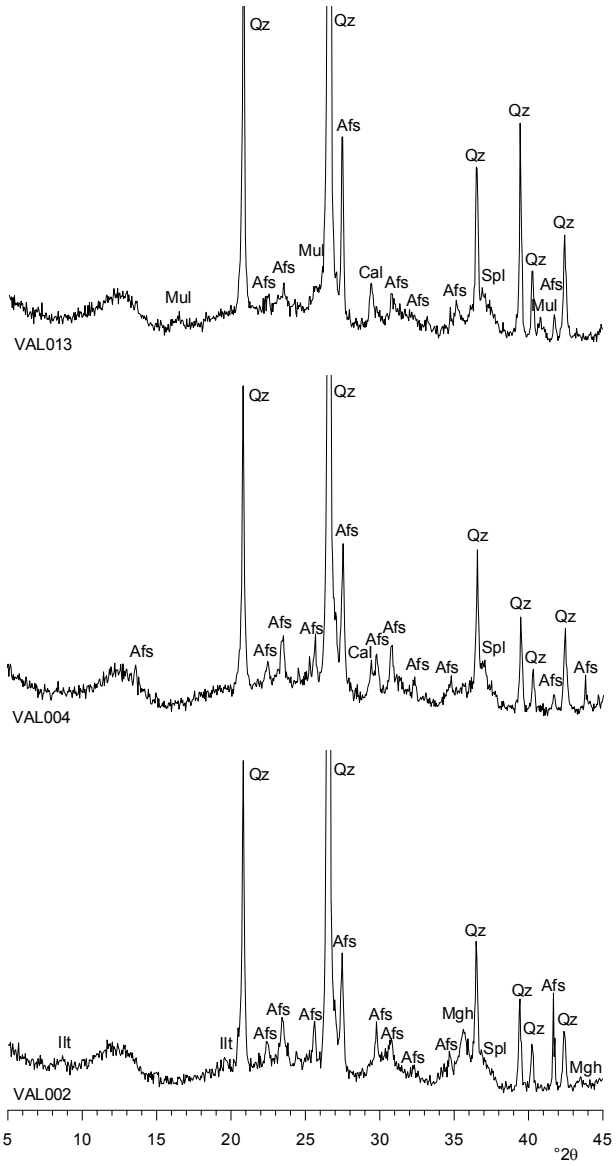

Fig. 5. Difractogrames del grup GV1. Inferior: F1 (VAL002); Centre: F2 (VAL004); Superior: F3 (VAL013). Afs: feldespat alcalí; Cal: calcita; Ilt: il·lita-moscovita; Mgh: maghemita; Mul: mul·lita; Qz: quars; Spl: espinel·la (abreviatures segons Whitney i Evans 2010).

ºC. També s'observa feldspat alcalí, amb pics clars intensos, així com fases que s'han pogut identificar com a maghemita i una possible espinel·la poc magnèsica. La TCE s'ha de situar així en el rang 900/950-950/1000 ºC, mentre que la presència de maghemita permet indicar una post-cocció reductora, ja que aquesta fase deu ser secundària corresponent, molt probablement, a l'oxidació d'una magnetita, que és la fase cristal·lina que s'hauria format en coccions en atmosfera reductora. Ara bé, si entenem que la cocció es divideix en dues fases, cocció pròpiament dita i post-cocció o refredament, la cristal·lització de la magnetita tant pot deure's a una cocció i una post-cocció reductores, el que s'anomena mode de cocció B (Picon 1973), com a una cocció oxidant, o reductora-oxidant, però amb una fase de refredament en atmosfera totalment reductora (mode de cocció D), en la qual la possible hematites de la cocció s'hauria transformat, en la primera etapa del refredament, en magnetita. En qualsevol cas, sembla clar que la tecnologia de fabricació implicaria un refredament reductor, tancant el forn per tal de conservar el fum de la darrera càrrega de combustible, sense deixar que el tiratge natural del forn permeti l'entrada d'oxigen. La magnetita així formada es pot alterar a maghemita, sense que això impliqui un canvi en la seva coloració fosca. Pel que fa a la fàbrica F2, el difractograma de l'únic individu que la forma, VAL004 (fig. 5, centre), mostra, respecte a l'anterior, la desaparició dels pics de fil·losilicats d'il·lita-moscovita, cosa que ens indicaria que ens trobem ja per sobre dels 950/1000 ºC. Tampoc s'observa la presència de maghemita i sí la de calcita, que es trobaria clarament com a fase secundària. Es manté la fase identificada com a espinel·la poc magnèsica. La TCE estimada se situaria en el rang 950/1000-1050/1150 ºC. Finalment, el difractograma de l'individu VAL013 (fig. 5, superior), corresponent a la fàbrica F3, mostra, respecte a l'anterior, la presència de mul·lita, fase mineral no calcària característica d'alta temperatura que indica una TCE clarament per sobre dels 1000 ºC. Com en els casos anteriors, cal pensar que la TCE no va superar mai els 1050/1150 ºC, ja que la peça no presenta signes de sobrecocció severa. En aquestes dues fàbriques, la no identificació de maghemita, o d'altres fases de cocció d'atmosferes reductores, juntament amb una clara absència d'hematites, es podria deure a un problema de baixa cristal·linitat, però sembla que la tecnologia continua sent, per totes les fàbriques d'aquest grup, de post-coccions reductores, amb pastes poc calcàries.

L'estudi del difractograma de l'individu VAL010, corresponent a la fàbrica F1 del grup GV2 (fig. 6), mostra el quars com a pics més intensos. A més, s'observa la presència clara dels pics de fil·losilicats d'il·lita-moscovita, el que ens indica que ens trobem per sota dels 950/1000 ºC. També s'observa clarament el feldspat alcalí i la calcita, molt probablement d'origen secundari. Finalment, tot i que menys clars que en altres casos, sembla que són presents les fases minerals de la maghemita i de la possible espinel·la poc magnèsica. Així doncs, la TCE es pot estimar en el rang 900/950-950/1000 ºC, amb una post-cocció reductora, emprant pastes poc calcàries.

Finalment, l'estudi dels difractogrames del grup GV3 ha permès diferenciar quatre fàbriques d'acord amb les fases minerals identificades. La primera fàbrica està formada pels individus VAL006, 7, 8 i 10. Els seus difractogrames (fig. 7, esquerra inferior) mostren el quars com a fase més intensa. S'observa també la presència de fil·losilicats d'il·lita-moscovita, un pic de probable anatasa -òxid de titani que es correspondria amb l'alta concentració de TiO_2 ja observada-, un pic clar de calcita i també la presència de feldspat potàssic, poc destacat. Finalment, s'observa la presència de maghemita i d'una probable espinel·la poc magnèsica, possible fase de cocció que hauria cristal·litzat a l'entorn dels 900/950 ºC. Així doncs, cal estimar una TCE en el rang 900/950-950/1000 ºC. La fàbrica F2 està formada per quatre individus, VAL001, 5, 9 i 11. Respecte a la fàbrica anterior (fig. 7, esquerra superior), s'observa la desaparició dels fil·losilicats d'il·lita-moscovita, cosa que ens indicaria una TCE situada ja per sobre dels 950/1000 ºC. Tampoc no s'observa la calcita, però sí l'anatasa i el feldspat alcalí, així com la mag-

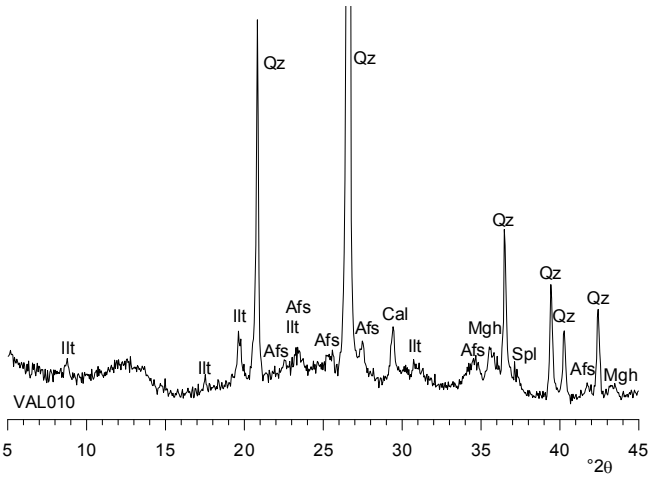

Fig. 6. Difractograma del grup GV2. F1 (VAL010). Afs: feldespat alcalí; Cal: calcita; Ilt: il·lita-moscovita; Mgh: maghemita; Qz: quars; Spl: espinel·la (abreviatures segons Whitney i Evans 2010).

hemita i la possible espinel·la poc magnèsica. La TCE que es pot estimar se situaria per sobre dels 950/1000 ºC i, probablement, per sota dels 1050/1150 ºC, en els quals es desenvoluparia una sobrecocció severa que portaria a la deformació i col·lapse del vas. Com en el cas anterior, la presència de maghemita implicaria una post-cocció reductora. La fàbrica F3 està formada per un sol individu, VAL003 (fig. 7, dreta inferior). Aquesta fàbrica, respecte a l'anterior, no presenta pics relacionats amb la possible espinel·la poc magnèsica, però sí que s'hi observa un pic de calcita poc destacat que correspondria a calcita clarament secundària. Finalment, l'última fàbrica d'aquest grup, F4, estaria formada també per un sol individu, VAL012 (fig. 7, dreta superior). Respecte a la F2, no s'observa el pic d'anatasa, però sí que presenta quars, feldspat potàssic, maghemita, calcita, que cal interpretar com a secundària, i la possible espinel·la poc magnèsica. Per aquestes dues darreres fàbriques, F3 i F4, la TCE també es pot estimar en el rang 950/1000-1050/1150 ºC, així com també es pot estimar una post-cocció reductora. Amb tot, malgrat la identificació de quatre fàbriques diferents d'acord amb les fases minerals, aquestes fabriques es corresponen només amb dues TCE diferents. Per a la fàbrica F1, degut a la presència dels fil·losilicats d'il·lita-moscovita, la TCE s'ha de situar en el rang 900/950-950/1000 ºC, mentre que les altres tres fàbriques es trobarien clarament per sobre, en el rang 950/1000-1050/1150 ºC. En tots els casos, sembla clara la utilització d'una tecnologia de pastes poc calcàries i post-coccions reductores.

Com s'ha pogut veure, en els tres grups definits s'ha constatat la utilització de pastes poc calcàries, junt amb una TCE estimada que sempre es pot considerar elevada, per sobre dels 900/950 ºC o, en la major part dels individus, per sobre fins i tot dels 950/1000 ºC. A més, excepte en les fàbriques F2 i F3 del grup GV1 (fig. 5, centre i superior), s'observa sempre la maghemita (fig. 5, inferior; fig. 6 i 7) que es relaciona amb una post-cocció reductora. Tots aquests elements permeten veure com els diferents centres productors representats comparteixen una mateixa tradició tècnica que és, precisament, el que constituirà, junt amb el repertori formal, l'essència del que és la ceràmica regional reductora de cuina altimperial.

CONCLUSIONS

L'estudi arqueomètric de les 14 ceràmiques regionals reductores de cuina altimperials aparegudes en les excavacions de les ciutats romanes de *Valentia* i *Saguntum*, i el seu contrast amb ceràmiques de característiques similars procedents de diferents contextos de València, de cronologia més tardana, situada entre finals del segle IV i VII dC, ha permès definir tres agrupacions diferents. Els grups presenten una alta variació que apunta bé a una gran heterogeneïtat de les matèries primeres, bé a una baixa estandardització del procés de fabricació o bé a la possible existència de diferències significatives dins d'aquests grups, però sempre dins d'unes mateixes tendències que indicarien tres àrees de producció.

Si prenem aquests tres grup com a base per a la discussió dels resultats, és interessant destacar que dos d'ells, els grups GV1 i GV3, els que inclouen més individus, han estat identificats tant a València com a Sagunt, indicant que les diferents produccions arriben a diferents jaciments dins de la zona de distribució d'aquesta classe ceràmica. Pel que fa al grup GV1, que inclou 3 dels individus estudiats i un del grup de contrast, les dades actuals no permeten indicar la seva possible àrea de provinença, que roman així desconeguda, tot i que no es pot descartar un origen local/regional. Per la seva banda, el grup GV2 inclou un únic individu dels estudiats, procedent de València, així com 27 individus del grup de contrast. En aquest cas, el grup sembla compatible amb un origen a València, tot i que la mineralogia no és suficientment distintiva com per a assegurar aquesta provinença. Finalment, en el grup GV3, es troben integrats 10 dels 14 individus estudiats, juntament amb 2 individus del grup de contrast que serien geològicament incompatibles amb València. Amb tot, cal considerar com a hipòtesi a comprovar que aquesta producció estigués relacionada amb els afloraments volcànics del Llevant, de la zona de Picassent o de Cofrents, en la seva immediatesa o aigües avall, però també, fins i tot, en els afloraments volcànics del sud-est, especialment en la zona de Cartagena-Mazarrón. Aquestes possibles àrees font de les matèries primeres observades es troben situades, aproximadament, en la zona actualment coneguda de difusió de la ceràmica regional reductora de cuina altimperial i, per tant, l'existència de centres de producció en aquestes zones seria fàcilment explicable.

Malgrat aquestes diferències de provinença, que indiquen una complexitat en els centres productors, però també en la circulació dels materials, les diverses produccions identificades semblen compartir una tecnologia comuna basada en la utilització de pastes poc calcàries i coccions amb, com a mínim, post-coccions reductores intencionades, emprant temperatures de cocció elevades, majoritàriament al voltant dels 950/1000 ºC, per aquest tipus de terres cuites. Tot i no haver-se realitzat les mesures necessàries per a comprovar-ho (Kilikoglou, Vekinis i Maniatis 1995; Kilikoglou *et alii* 1998; Vekinis i Kilikoglou 1998; Madrid i Buxeda 2007; Vila *et alii* 2007), aquesta tradició tècnica és idònia per a produir ceràmiques de pastes denses, compactes i poc poroses, amb una alta resistència mecànica, tot i el gruix relativament petit de les seves parets. A més, aquestes característiques també podrien permetre la contenció de líquids i aportar unes característiques d'acompliment adequades per a la ceràmica de cuina (Hein, Müller i Kilikoglou 2009).

En tot cas, els resultats obtinguts fins ara indiquen clarament l'existència d'una complexa producció i circulació de la ceràmica regional reductora de cuina altimperial que caldrà continuar estudiant per a obtenir resultats més definitius. Malgrat tot, pel que fa a

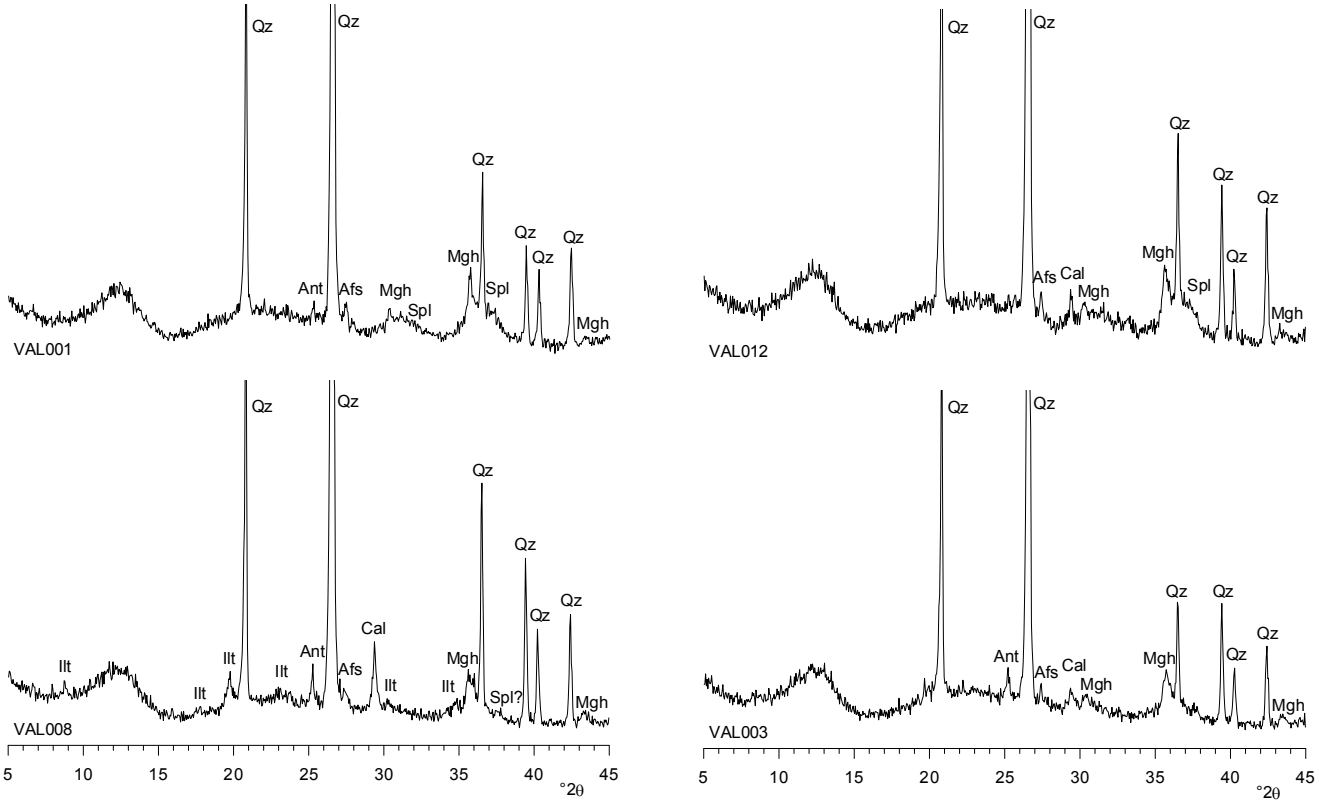

Fig. 7. Difractogrames del grup GV3. Esquerra inferior: F1 (VAL008); Esquerra superior: F2 (VAL001); Dreta inferior: F3 (VAL003); Dreta superior: F4 (VAL012). Afs: feldespat alcalí; Ant: anatasa; Cal: calcita; Ilt: il·lita-moscovita; Mgh: maghemita; Qz: quars; Spl: espinel·la (abreviatures segons Whitney i Evans 2010).

l'adequació funcional de la tecnologia identificada, les indicacions suara exposades, només es poden considerar exploratòries, ja que la complexitat d'aquesta problemàtica fa imprescindible la realització d'estudis específics sobre les seves propietats mecàniques i tèrmiques. Amb tot, més enllà de la millor o pitjor adequació funcional d'aquests vasos com a ceràmiques de cuina, sí que s'evidencia una idea culturalment compartida entre diversos centres productors i els consumidors sobre com fabricar aquest tipus de ceràmiques de tipologies i aspectes similars.

BIBLIOGRAFIA

AITCHISON, J. (1986): *The Statistical Analysis of Compositional Data*, Chapman and Hall, London.

ANCOCHEA, E.; MUÑOZ, M. i SAGEDO, J. (1984): "Las manifestaciones volcánicas de Cofrentes y Picasent (Prov. València)", *I Congreso Español de Geología: Segovia del 9 al 14 de abril de 1984*, Vol. 2, Ilustre Colegio Oficial de Geólogos, Segovia, pp. 1-14.

ANCOCHEA, E. i HUERTAS, M. J. (2002): "Nuevos datos geocronológicos y geoquímicos de las manifestaciones volcánicas de Picasent y Cofrentes (Valencia)", *Geogaceta*, 32, pp. 31-34.

BUXEDA i GARRIGÓS, J. (1999): "Alteration and Contamination of Archaeological Ceramics: The Perturbation Problem", *Journal of Archaeological Sciences*, 26, pp. 295-313. https://doi.org/10.1006/jasc.1998.0390

BUXEDA i GARRIGÓS, J. (2018): "Compositional Data Analysis", López Varela, S. L. ed., *The Encyclopedia of Archaeological Sciences*, John Wiley & Sons, Oxford, pp. 1-5.

BUXEDA i GARRIGÓS, J. i MADRID i FERNÁNDEZ, M. (2016): "Designing rigorous research: integrating science and archaeology", Hunt, A. M. W. ed., *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*, Oxford University Press, Oxford, pp. 19-47.

BUXEDA i GARRIGÓS, J. i KILIKOGLOU, V. (2003): "Total variation as a measure of variability in chemical data sets", van Zelst, L. ed., *Patterns and Process. A Festschrift in honor of Dr. Edward V. Sayre*, Smithsonian Center for Materials Research and Education, Suitland, Maryland, pp. 185-198.

CAU ONTIVEROS, M. A. (2003): *Cerámica tardorromana de cocina de las Islas Baleares. Estudio arqueométrico*, BAR International Series, 1182, Archaeopress, Oxford.

CAU ONTIVEROS, M. A.; FANTUZZI, L.; TSANTINI, E.; RIBERA i LACOMBA, A. i ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (2019): "Archaeometric characterization of common and cooking wares from the Late Antique city of Valentia (Valencia, Spain)", *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11, pp. 4035-4057. https://doi.org/10.1007/s12520-019-00802-x

EGOZCUE, J. J. i PAWLOWSKY-GLAHN, V. (2011): "Basic concepts and procedures", Pawlowsky-Glahn, V. i Buccianti, A. eds., *Compositional Data Analysis. Theory and Applications*, Wiley, Chichester, pp. 12-28.

GARCIA IÑAÑEZ, J. G. (2007): *Caracterització arqueomètrica de la ceràmica vidriada decorada de la Baixa Edat Mitjana al*

Renaixement als centres productors de la Península Ibèrica, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona. http://hdl.handle.net/2445/42629

HEIMANN, R. B. (1989): "Assessing the Technology of Ancient Pottery: The Use of Ceramic Phase Diagrams", *Archaeomaterials*, 3, pp. 123-148.

HEIN, A.; MÜLLER, N. S. i KILIKOGLOU, V. (2009): "Great pots on fire: thermal properties of archaeological cooking ware", Biró, K.T.; Szilágyi, V. i Kreiter, A. eds., *Vessels: inside and outside. Proceedings of the conference EMAC'07, 9th European meeting on ancient ceramics*, Hungarian National Museum, Budapest, pp. 15-20.

HUGUET ENGUITA, E. (2005): "Segells de sigil·lata hispànica de l'abocador de la Plaça del Negret (València)", *Saguntum*, 37, València, pp. 181-198.

HUGUET ENGUITA, E. (2006): "La vaixella fina d'època romana de l'abocador de la Plaça del Negret (València)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, 36, pp. 349-379.

HUGUET ENGUITA, E. (2012): "Cerámica regional reductora de cocina alto-imperial en la fachada mediterrània", Bernal Casasola, D. i Ribera i Lacomba, A. eds., *Cerámicas hispanoromanas II. Producciones regionales*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, Cádiz, pp. 435-453.

KILIKOGLOU, V.; VEKINIS, G. i MANIATIS, Y. (1995): "Toughening of Ceramic Earthenwares by Quartz Inclusions: An Ancient Art Revisited", *Acta Metallurgica et materialia*, pp. 2959-2965. https://doi.org\10.1016/0956-7151(95)00006-h

KILIKOGLOU, V.; VEKINIS, G.; MANIATIS, Y. i DAY, P. M. (1998): "Mechanical performance of quartz-tempered ceramics: Part I, strength and toughness", *Archaeometry*, 40, pp. 261-279. https://doi.org\10.1111/j.1475-4754.1998.tb00837.x

MAGGETTI, M. (1981): "Composition of Roman Pottery from Lousonna (Switzerland)", Hughes, M. J. ed., *Scientific Studies in Ancient Ceramics*, British Museum, Occasional Paper, 19, London, pp. 33-49.

MADRID i FERNÁNDEZ, M. i BUXEDA i GARRIGÓS, J. (2008): *Estudi de caracterització arqueomètrica de les ceràmiques de cuina altoimperials dels jaciments de les ciutats romanes de Valentia i Saguntum*, Informe de Recerca, Universitat de Barcelona, Barcelona (inèdit).

MADRID i FERNÁNDEZ, M. i BUXEDA i GARRIGÓS, J. (2007): "Qualitat i consum ceràmic de la sigillata augustal. Noves vies d'estudi i interpretació a partir de l'arqueometria", *Empúries*, 55, pp. 53-66.

MARTÍN-FERNÁNDEZ, J. A., BUXEDA i GARRIGÓS, J. i PAWLOWSKY-GLAHN, V. (2015): "Logratio Analysis in Archaeometry: Principles and Methods", Barceló, J. A. i Bogdanovic, I. eds., *Mathematics and Archaeology*, CRC Press, Boca Ratón, pp. 178-189.

MONTE PINTO, M. (2021): *Repensar la ceràmica valenciana d'època medieval i moderna des de l'arqueologia i l'arqueometria. Sistematització tipològica, producció i difusió*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona. http://hdl.handle.net/2445/178517

PICON, M. (1973): *Introduction à l'étude technique des céramiques sigillées de Lezoux*, Centre de Recherches sur les Techniques Gréco-romaines, nº 2, Université de Dijon.

R CORE TEAM (2021): *R: A Language and Environment for Statistical Computing*, R Foundation for Statistical Computing, Vienna. http://www.R-project.org/

REYNOLDS, P. (1993): *Settlement and pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain) A.D. 400-700*, British Archaeological Reports International Series 588, Oxford.

ROBERTS, J. P. (1963): "Determination of the firing temperature of Ancient Ceramics by measurement of thermal expansion", *Archaeometry*, 6, pp. 21-25. https://doi.org/10.1111/j.1475-4754.1963.tb00574.x

SEGHEDI, I.; SZAKÁCS, A.; HERNANDEZ PACHECO, A. i BRÄNDLE MATESANZ, J. L. (2007): "Miocene lamproite volcanoes in south-eastern Spain—an association of phreatomagmatic and magmatic products", *Journal of Volcanology and Geothermal Research*, 159, pp. 210-224. https://doi.org/10.1016/j.jvolgeores.2006.06.012

SILVA, P. G.; GINER-ROBLES, J. L.; ELEZ, J.; RODRÍGUEZ-PASCUA, M. A.; PERUCHA, M. A.; ROQUERO, E.; HUERTA, P. i MARTÍNEZ-GRAÑA, A. (2015): "Tectonic geomorphology and volcanism in the Ayora-Cofrentes tectonic corridor, Valencia (Prebético, SE Spain)", Galve, J. P.; Azañón, J. M.; Pérez Peña, J. V. i Ruano, P. eds., *Una visión global del Cuaternario: El hombre como condicionante de procesos geológicos*, XIV Reunión Nacional de Cuaternario, Granada (España), pp. 248-251.

TSANTINI, E. (2007): *Estudi de la producció i la distribució d'àmfores ibèriques en el NE peninsular a través de la seva caracterització arqueomètrica*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona. http://hdl.handle.net/2445/42632

VAN DE BOOGAART, K. G. i TOLOSANA-DELGADO, R. (2013): *Analysing compositional data with R*, Springer-Verlag, Berlin.

VEKINIS, G. i KILIKOGLOU, V. (1998): "Mechanical performance of quartz-tempered ceramics: Part II, Hertzian strength, wear resistance and applications to ancient ceràmics", *Archaeometry*, 40, pp. 281-292. https://doi.org/10.1111/j.1475-4754.1998.tb00838.x

VILA SOCIAS, L.; HEIN, A.; KILIKOGLOU, V. i BUXEDA i GARRIGÓS, J. (2007): "Disseny amforal i canvi tecnològic al voltant del canvi d'era: L'aportació de l'Anàlisi d'Elements Finits", *Empúries*, 55, pp. 27-38.

WHITNEY, D. L. i EVANS, B. W. (2010): "Abbreviations for names of rock-forming minerals", *American Mineralogist*, 95, pp. 185-187. https://doi.org/10.2138/am.2010.3371

A Morris li agradava compartir els llibres amb els altres.
A vegades era un llibre que tothom volia llegir i altres vegades
trobava algun llibret solitari amb una història poc coneguda.
“Totes les històries són importants”, els va dir Morris.
I tots els llibres li donaren la raó.

William Joyce, *Els fantàstics llibres voladors del Sr. Morris Lessmore*.